

Ernest Mandel

Senkapitalismen

Utgiven av René Coeckelberghs Bokförlag, Stockholm 1974

Översättning från tyska: Bengt Andersson

Denna digitala utgåva publiceras med tillstånd från Bokförlaget Röda Rummet

Innehåll

Förord	1
1. Kapitalets rörelselagar och historia	3
2. Den kapitalistiska världsekonomis struktur	22
3. Överprofitens tre huvudkällor i den moderna kapitalismens utveckling	39
4. De "långa vågorna" i kapitalismens historia	58
5. Mervärdeproduktion, klasskamp och mervärdekvot under senkapitalismen	80
6. Det specifika med den tredje teknologiska revolutionen	100
7. Förkortningen av det fasta kapitalets omslagstid och behovet av företagsplanering och ekonomisk programmering	121
8. Den snabbare teknologiska förnyelsen	136
9. Permanent rustningsekonomi och senkapitalism	151
10. Kapitalets internationella koncentration och centralisering	172
11. Neokolonialism och ojämnt byte	190
12. Servicesektorns expansion, "konsumtionssamhället" och mervärderealiserings	207
13. Den permanenta inflationen	225
14. Industricykeln under senkapitalismen	242
15. Staten och ideologin i senkapitalismens tidsålder	261
16. Senkapitalismen som helhet	278
17. De kapitalistiska produktionsförhållandenas kris	303
Bibliografi	320

Se även:

[Ernest Mandel: Inledning till engelska upplagan av "Senkapitalismen".](#)

Som är en svensk översättning av Mandels förord till den engelska (reviderade) utgåvan av *Senkapitalismen* (**Late Capitalism**).

Förord

När jag år 1961 lämnade över manuskriptet till *Traité d'économie marxiste* till den franska förläggaren, var jag inte nöjd med den slutliga utformningen av det 14:e kapitlet, som ägnades åt den nedåtgående kapitalismen, dvs åt den nuvarande epoken. Kapitlet innehåller enligt min åsikt inga direkta felaktigheter, utan svagheten ligger snarare i dess överdrivet deskriptiva karaktär, dvs i en bristande systematisering av den förklarande analysen och framför allt i den alltför ringa ansträngningen att härleda kapitalismens nuvarande historia ur kapitalets inneboende rörelselagar.

Under de följande åren har jag tillvaratagit åtskilliga tillfällen att teoretiskt precisera och systematisera analysen av senkapitalismen. De kortare arbeten om detta, som jag har publicerat mellan 1963 och 1967, sammanfattar det viktigaste i teorin om senkapitalismen. I grund och botten gällde det alltså bara att teoretiskt och empiriskt motivera denna analys och att ge den en sluten form. Härtill saknade jag tid under dessa år.

Under loppet av dessa delarbeten kom jag fram till slutsatsen, att en förklaring av det kapitalistiska produktionssättets historia bara är möjlig via en förmedling mellan rörelselagarna för "kapitalet i allmänhet" och de "olika kapitalens" konkreta uppenbarelseformer. Varje försök att antingen inskränka sig till de senare eller att reducera den till de förra kan inte rättfärdigas i metodologiskt avseende och måste i praktiken misslyckas. Därav kom sig bl a nödvändigheten att i analysen av kapitalismens på varandra följande etapper och dess nuvarande senkapitalistiska fas föra in klasskampen mellan kapital och arbete, den borgerliga statens och den senkapitalistiska ideologins roll samt världsmarknadens konkreta struktur, som förändras i varje kapitalistisk epok. Det föreliggande arbetet får därigenom en uppbyggnad, som inte saknar anknytning till den plan Karl Marx ursprungligen utvecklade för *Kapitalet*: kapitalet i allmänhet; konkurrensen; kreditväsendet; aktiekapitalet, jordegendomen; lönearbetet; staten; utrikeshandeln; världsmarknaden (i denna sista del tänkte Marx också ta med världsmarknadskriserna). Jag har visserligen inte följt de enskilda avsnitten i denna plan, från vilken även *Kapitalets* slutliga utformning avlägsnades sig.

Bokens fyra första kapitel placerar analysen i dess allmänna ramar. De behandlar frågan om metoden, som skall användas (kapitel 1), förhållandet mellan utvecklingen av det kapitalistiska produktionssättet och dess inre motsättningar å ena sidan och utvecklingen av dess adekvata socio-geografiska miljö, dvs världsmarknaden, å andra sidan (kapitel 2 och 3), sambandet mellan den kapitalistiska teknikens utveckling och kapitalets värdeökning (kapitel 3 och 4). Läsare som är teoretiskt mindre bevandrade eller intresserade skulle kunna hoppa över det första kapitlet.

De följande nio analytiska kapitlen behandlar senkapitalismens viktigaste kännetecken i logisk och historisk ordning: utgångspunkten, en radikal förbättring av betingelserna för kapitalets värdeökning, som ett resultat av arbetarklassens historiska nederlag genom fascismen och världskriget (kapitel 5); dess *utveckling* genom den tredje teknologiska revolutionen (kapitel 6); *de specifika kännetecknen* för den nya fasen i kapitalets utveckling (kapitel 7, 8 och 9); *det särskilda sambandet mellan senkapitalismen och världsmarknaden* (kapitel 10 och 11); realiseringsproblemet *nya uppenbarelseformer och "lösningar"* (kapitel 12 och 13).

De fyra sista kapitlen är av syntetisk natur och utgör ett försök till sammanfattning av analysens resultat, de visar i vilken utsträckning kapitalets grundläggande rörelselagar och inneboende motsättningar inte bara fortsätter att verka under senkapitalismen, utan också drivs till sin spets (kapitel 14 till 17).

Två varningar är här befogade. För det första använder vi inte begreppet ”senkapitalism” i betydelsen kapitalismens ”nya väsen”, som på sätt och vis skulle få de analytiska resultaten av Marx’ *Kapital* och Lenins *Imperialism* att verka föråldrade. Precis som analysen av imperialismen för Lenin bara var möjlig att genomföra på grundval av *Kapitalet* och såsom en bekräftelse av den av Marx upptäckta allmänna lagbundenheten i det kapitalistiska produktions-sättet, på samma sätt är försöket till en marxistisk analys av senkapitalismen för oss bara möjlig såsom en bekräftelse av Lenins analys av imperialismen. Senkapitalismens era är inte någon ny epok i den kapitalistiska utvecklingen, utan bara en vidareutveckling av den imperialistiska och monopolkapitalistiska epoken. Det är alltså underförstått att de av Lenin beskrivna utmärkande dragen för den imperialistiska epoken behåller sin giltighet även under senkapitalismen.

För det andra måste vi beklaga att vi inte funnit något bättre namn för denna historiska era än senkapitalism – vilket är otillfredsställande, eftersom det endast är kronologiskt och inte syntetiskt. Vi förtydligar i näst sista kapitlet varför vi föredrar denna beteckning framför begreppet ”statsmonopolistisk kapitalism”. Dess överlägsenhet gentemot begreppet ”neokapitalism” (som är tvetydigt, eftersom man kan tolka det både som en radikal kontinuitet och som en radikal diskontinuitet i förhållande till den traditionella kapitalismen) är uppenbar. Kanske kommer ett bättre och mera syntetiskt begrepp snart fram i diskussionen. För tillfället behåller vi begreppet ”senkapitalism” som ett hjälpmedel, övertygade om att det inte är benämningen på utan förklaringen av den genomgångna utvecklingen, som är avgörande.

Mina vänner och anförvanter Prof. Dr. Elmar Altvater, Perry Anderson, Robin Blackburn, Gisela Mandel, Doremarie Mauz, Jakob Moneta, Michele Salvati, Dr. Ulrich Scholtz och Bob Sutcliffe har läst manuskriptet uppmärksam och gett mig många viktiga råd för rättelser, både vad gäller formen och innehållet. Jag tackar dem hjärtligt för denna hjälp.

Det som mest påverkade utformningen av detta arbete var att Roman Rosdolsky, den marxistiske nationalekonom i vår epok som stod mig teoretiskt och politiskt närmast, dog innan jag kunde påbörja redigeringen av texten. Minnet av våra gemensamma diskussioner och studiet av hans viktigaste, postumt publicerade verk *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen ‘Kapital’*, måste därför, så långt det var möjligt, ersätta denne högst begåvade teoretikers konstruktiva kritik.

De socialistiska studenterna och amanuenserna på de ”politiska vetenskapernas” fakultet på Västberlins Fria Universitet, som vinterterminen 1970-1971 bjöd in mig som gästföreläsare, utövade det så ofta nödvändiga ”trycket utifrån”, för att få mig att systematisera mina synpunkter om senkapitalismen och ge dem den slutna form, i vilken de nu föreligger. De har även gett mig den därtill nödvändiga ledigheten.

Detta arbete tillägnar jag därför min döda vän och kamrat *Roman Rosdolsky*, en av grundarna av Västukrainas kommunistparti och medlem av dess centralkommitté, en av grundarna av den trotskistiska rörelsen i Västukraina, som under hela sitt liv hållit fast vid kampen för arbetarklassens frigörelse och den socialistiska världsrevolutionen, som under den mörkaste tiden av vårt skiftesrika århundrade säkerställt kontinuiteten i den revolutionära marxismens teoretiska tradition; och *de socialistiska studenterna och amanuenserna på Västberlins Fria Universitet*, som på ett kritiskt och skapande sätt bevarar och utvidgar denna kontinuitet och teoretiska tradition.

1. Kapitalets rörelselagar och historia

Förhållandet mellan kapitalets allmänna rörelselagar, sådana Marx upptäckte dem, och det kapitalistiska produktionssättets historia är ett av de mest komplicerade problemen inom den marxistiska teorin. Det faktum att detta förhållande ännu inte är tillräckligt klarlagt, visar hur komplicerad frågan är.

Att de av Marx upptäckta rörelselagarna för kapitalismen är ett resultat av en dialektisk analys, som går från det abstrakta till det konkreta, har emellertid blivit en utnött fras: "1600-talets ekonomer t ex började alltid med den levande helheten, befolkningen, nationen, staten, flera stater etc; de slutade alltid med att genom analys komma fram till några bestämmande abstrakta och allmänna relationer, som arbetsdelning, pengar, värde, etc. Så snart dessa enskilda moment mer eller mindre fixerats och abstraherats tog de ekonomiska systemen vid, vilka från det enkla – arbete, arbetsdelning, behov, bytesvärde – går vägen upp till stat, utbyte mellan nationer och världsmarknad. Den senare är uppenbarligen den vetenskapligt riktiga metoden. Det konkreta är konkret eftersom det utgör sammanfattningen av många bestämningar, alltså enhet i mångfalden. I tänkandet framstår det därför som sammanfattningsprocess, som resultat, inte som utgångspunkt, fastän det är den verkliga utgångspunkten och därför också utgångspunkten för åskådningen och föreställningen. På den första vägen förflyktigas den fulla föreställningen till abstrakt bestämning; på den andra leder de abstrakta bestämningarna till reproduktion av det konkreta på tänkandets väg. Hegel råkar därför ut för illusionen att han fattar det reella som resultat av det sig självt sammanfattande, i sig fördjupande, sig av egen kraft utvecklande tänkandet. I själva verket är metoden att stiga från det abstrakta till det konkreta bara tänkandets sätt att tillägna sig det konkreta, att reproducera det som något andligt konkret." ¹

Rikedomen i denna marxistiska metod ringaktas emellertid om man *reducerar* den till att gå "från det abstrakta till det konkreta". För det första bortser man då från att det konkreta för Marx både utgör den "verkliga utgångspunkten" och målet för kunskapsprocessen, som uppfattas som aktiv och praktisk: som reproduktionen av det konkreta via tänkandet. För det andra glömmer man bort att "uppstigningen från det abstrakta till det konkreta", som Lenin beskriver den, föregåtts av en uppstigning från det konkreta till det abstrakta²; ty det abstrakta själv är ju redan resultatet av ett analytiskt arbete, som försökt dela upp det konkreta i dess "bestämmande relationer". För det tredje bryter man därigenom sönder enheten mellan de båda processerna, den analytiska och den syntetiska. Det abstrakta är bara sant, om det lyckas reproducera "mångfaldens enhet", som är given i det konkreta. Det sanna, sade Hegel, är det hela; och det hela är enheten mellan det abstrakta och det konkreta – motsatsernas enhet, inte deras identitet. Och för det fjärde kan den framgångsrika reproduktionen av den konkreta totaliteten bara bekräftas genom dess praktiska tillämpning, vilket bl a – som Lenin uttryckligen betonar – betyder att analysen vid varje steg måste "kontrolleras genom fakta respektive praxis".³ De "abstrakta enklaste bestämningarna" (kategorierna) är emellertid å sin sida inte bara produkter av det "rena förnuftet", utan återspeglar den verkliga historiska utvecklingens begynnelse: "Det kan därför också uttryckas så, att de enklare kategorierna kan uttrycka en utvecklade helhets härskande förhållande eller en utvecklade helhets underordnade förhållande – ett förhållande, som historiskt redan existerade, innan helheten utvecklades i den riktning,

¹ Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Einleitung, Berlin 1953, s. 21f. (sv. övers., s. 31).

² W. I. Lenin, *Aus dem philosophischen Nachlass*, Berlin 1949, s. 89-90.

³ Op. cit., s. 249f.

som uttrycks i en mer konkret kategori. I så måtto motsvarar det abstrakta tänkandets väg, som går från det enklaste upp mot det sammansatta, den verkliga historiska processen.”⁴

Därför innebär den marxistiska dialektiken, för att ännu en gång citera Lenin, ”en tvåsidig analys, en deduktiv och en induktiv, en logisk och en historisk.”⁵ Den är dessa båda metoders enhet. Och eftersom den induktiva analysen bara kan vara en historiskt-induktiv analys, då alla relationer för Marx alltid är historiskt bestämda relationer, handlar denna dialektik om en enhet av teori och historisk erfarenhet.⁶

Marx härledde som bekant vetenskapens nödvändighet ur det faktum, att väsen och uppenbarelse inte sammanfaller omedelbart.⁷ Han såg emellertid inte vetenskapens uppgift bara som att upptäcka relationernas natur, som döljs av de ytliga uppenbarelserna, utan också som att förklara själva uppenbarelserna, vilket gör det möjligt att åter integrera väsen och uppenbarelse till en enhet.⁸ Om detta inte lyckas, reduceras teorin till en spekulativ konstruktion av abstrakta ”modeller” utan hänsyn till den empiriska verkligheten, och den förvandlas från materialistisk till idealistisk dialektik: ”Den materialistiska analysen sammanfaller inte med en idealistisk dialektik, utan med en materialistisk, dvs med de faktorer som kan verifieras empiriskt.”⁹ Otto Morf konstaterar därför med rätta: ”Processen, genom vilken förmedlingen mellan väsen och uppenbarelse framträder som en i enheten identisk och motsatt dubbelhet, är dialektisk.”¹⁰

Det råder inte heller något tvivel om att den *empiriska tilläggnelsen av stoffet* för Marx ligger före den analytiska kunskapsprocessen. På samma sätt som den praktiska empiriska verifieringen (tillfälligtvis) avslutar den, dvs lyfter upp den till en högre nivå. I sin efterskrift till den andra upplagan av *Kapitalets* första bok skriver han: ”Visserligen måste framställningssättet formellt skilja sig från forskningsmetoden. Forskningen har att i detalj tillägna sig stoffet, analysera dess olika utvecklingsformer och uppsåra det inre sambandet. *Först sedan detta arbete är fullbordat*, kan den verkliga rörelsen tillfredsställande beskrivas. Lyckas detta, så att stoffets eget liv abstrakt återspeglas i framställningen, kan det komma att se ut, som om man hade att göra med en konstruktion a priori.”¹¹ Engels uttryckte detta på ett liknande sätt några år tidigare: ”Det är klart, att man här inte kan uträtta något med blotta fraser, att blott ett oerhört omfattande, kritiskt sållat historiskt material, som man fullständigt behärskar, kan ge möjlighet att lösa en dylik uppgift.”¹² Och i ett brev till Kugelmann upprepade Marx: ”Länge är så naiv att han säger, att jag ‘rör’ mig i det empiriska stoffet med ‘sällsynt frihet’. Han anar inte att denna ‘fria rörelse i stoffet’ inte är något annat än ett annat ord för *metoden* att be-

⁴ Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, s. 23 (sv. översättning, s. 33).

⁵ W. I. Lenin, *Aus dem philosophischen Nachlass*, s. 249-250.

⁶ Otto Morf, *Geschichte und Dialektik in der politischen Ökonomie*, Frankfurt 1970, s. 146. – Se även Karl Marx: ”Själva detta organiska system som totalitet har sina förutsättningar, och dess utveckling till totalitet består just däri att det underordnar alla samhällets element under sig, eller att det skapar de organ som ännu fattas i samhället. *Det blir alltså på historisk väg en totalitet*. Utvecklingen till denna totalitet utgör ett moment i dess process.” (*Grundrisse*, s. 189. – *Vår kursiv*) (sv. översättning, s. 77).

⁷ ”...All vetenskap vore överflödig, om sakers uppenbarelseform och natur sammanföll direkt” (Karl Marx, *Das Kapital*, Band III, Marx/Engels, *Werke*, Berlin 1969, s. 825).

⁸ K. Marx: ”Kapitalets olika former, såsom de utvecklas i denna bok, närmar sig alltså gradvis den form i vilken de framträder på samhällets yta, i de olika kapitalens inverkan på varandra, i konkurrensen, och i själva produktionsagenternas vanliga medvetande” (*Das Kapital*, Band III, s. 33).

⁹ Max Raphael, *Zur Erkenntnistheorie der konkreten Dialektik*, Frankfurt 1962, s. 243.

¹⁰ Otto Morf, op. cit., s. 111.

¹¹ Karl Marx, *Das Kapital*, band I, MEW, Berlin 1969, s. 27 (*Vår kursiv*.) (sv. översättning, s. 13).

¹² Friedrich Engels, Rezension von Karl Marx: ”Zur Kritik der politischen Ökonomie”, Marx/Engels, *Werke*, band 13, Berlin 1962, s. 471 (sv. översättning i Karl Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin*, Stockholm 1969, s. 207).

handla stoffet, nämligen den *'dialektiska metoden'*.¹³ Karel Kosik betonar därför helt riktigt: ”Uppstigningen från det abstrakta till det konkreta är en rörelse, vars början alltid är abstrakt och där dialektiken består i *övertagandet av detta abstrakta*. Helt allmänt är det alltså en rörelse från delarna till det hela och från det hela till delarna, från uppenbarelsen till naturen och från naturen till uppenbarelsen, från totaliteten till motsatsen och från motsatsen till totaliteten, från objektet till subjektet och från subjektet till objektet.”¹⁴ Som sammanfattning kan vi föreslå en uppdelning av Marx' dialektiska metod i sex led, som bör bestämmas på ungefär följande sätt:

1. Omfattande tillägnelse av det empiriska stoffet, behärskning av materialet (ytliga fenomen) i dess historiskt relevanta detaljer.
2. Analytisk uppdelning av stoffet i dess abstrakta beståndsdelar (uppstigning från det konkreta till det abstrakta).¹⁵
3. Utforskning av de avgörande totala sammanhangen mellan dessa element, som bör förtydliga stoffets abstrakta rörelselagar, dess väsen.
4. Upptäckten av de avgörande mellanleden, som gör det möjligt att förverkliga förmedlingen mellan väsendet och de ytliga uppenbarelsena (uppstigning från det abstrakta till det konkreta, andlig reproduktion av det konkreta som enheten av en mångfald bestämmningar).
5. Praktisk-empirisk verifiering av analysen (2, 3, 4) genom den konkreta historiska rörelsens utveckling.
6. Upptäckten av nya, empiriskt relevanta data och nya sammanhang – ofta t o m nya abstrakta-elementära bestämmningar – genom att kunskapens resultat och den härpå vilande praktiken tillämpas på den oändligt komplicerade verkligheten.¹⁶ Det rör sig inte om strikt åtskilda etapper i kunskapen, då några av dessa element är förbundna med varandra och en rörelse fram och tillbaka mellan enstaka moment är oundviklig. Av detta framgår, att Marx' metod är mycket rikare än den ”successiva konkretiseringens” eller ”approximeringens” metod, som också används av den akademiska vetenskapen. ”Då de individuella och partikulära dragen /här/ elimineras och förs in igen på ett ytligt sätt, dvs utan någon dialektisk förmedling, kan lätt illusionen att det inte finns någon kvalitativ ‘brygga’ mellan det ‘abstrakta’ och det ‘konkreta’ uppstå. Man kan då hysa den åsikten, att den teoretiska modellen i verkligheten (även om i förenklande form) innehåller det undersökta konkreta objektets alla väsentliga beståndsdelar – ungefär som ett från hög höjd taget fotografi visar ett landskaps alla grundläggande beståndsdelar, även om bara bergskedjor, stora floder, skogar, m m är synliga.”¹⁷ – Skillnaden mellan den materialistiska dialektikens metod och den vulgär-

¹³ Karl Marx, Brev till Ludwig Kugelmann den 27 juni 1870 i Marx/Engels *Werke*, band 32, Berlin 1965, s. 686.

¹⁴ Karel Kosik, *Die Dialektik des Konkreten*, Frankfurt 1967, s. 31. – Den sovjetiske författaren Ewald Wasiljewitsch Iljenkow har ägnat en intressant bok åt problemet om förhållandet (och enheten) mellan det abstrakta och det konkreta i Marx' *Kapital* (*La dialettica dell'astratto e del concreto nel Capitale di Marx*, Milano 1961).

¹⁵ I anslutning till den sovjetiske teoretikern Iljenkow betonar Erich Hahn, att ”det reella konkretas sönderdelning i abstrakta bestämmningar” absolut inte får jämföras med empirins rörelse till teorin. Kunskapens empiriska etapp förbereder denna sönderdelning (*Historischer Materialismus und marxistische Soziologie*, Berlin 1968, s. 199-200).

¹⁶ Hahn (op. cit., s. 185-187) redogör för ett av den sovjetiske teoretikern V. A. Smirnow uppbyggt schema i sju etapper för den vetenskapliga kunskapen. Detta skiljer till att börja med ”observationen” från ”analysen av observationsprotokollen”, men utelämnar den väsentliga förmedlingen mellan väsen och uppenbarelse och reducerar problemet till konfrontationen mellan teori och empiri.

¹⁷ Roman Rosdolsky, *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'*, Frankfurt 1968, band II, s. 533. Se också G. W. F. Hegel: ”Det gradvisa i uppkomsten vilar på föreställningen, att det uppkommande redan *verkligen är för handen* sinnligt eller överhuvudtaget, men *ännu inte förnimbart*, på grund av sin litenhet, liksom vid det gradvisa i försvinnandet det *icke-varande* eller det *andra*, som träder i dess plats, också *är för handen*, men

materialistiska reduktionsmetoden, där det individuella konkreta särdrag försvinner, framträder också tydligt.¹⁸ Jindrich Zeleny betonar att den andliga reproduktionen av verkligheten – den ”teoretiska praktiken” för att tala med Althusser – alltid måste beröra den verkliga historiska rörelsen: ”Det oupphöriga pendlandet mellan den abstrakt dialektiska utvecklingen och den sinnligt konkreta historiska verkligheten genomtränger Marx’ hela *‘Kapital’*. Det måste emellertid samtidigt betonas, att Marx’ analys ständigt på nytt *lösgör sig* från den historiska verklighetens förlopp och yta samt uttrycker denna verklighets inre nödvändiga relationer på ett *ideellt* sätt. Endast på detta sätt kunde Marx *begripa* den historiska verkligheten, endast genom att han framställde den vetenskapliga avbilden som de historiskt verkliga kapitalistiska förhållandenas lätt idealiserade och typifierade inre organisation. Detta ”lösgörande” genomförs inte i syfte att avlägsna den historiska verkligheten, och det är ingen idealistisk flykt från verkligheten. Det görs snarare i intresse av en rationell tillägnelse av verkligheten, i intresse av ett närmande till verkligheten.”¹⁹

Skillnaden gentemot Althusser och Althusser-skolans uppfattningar är här uppenbar. Det gäller varken att förvandla marxismen i ”historicistisk” riktning eller att bestrida *Kapitalets* specifika objekt – det kapitalistiska produktionsättets struktur och utvecklingslagar, och inte alls de ”allmänna lagarna för mänsklighetens ekonomiska verksamhet” –, utan tvärtom att uppfatta dialektiken mellan det abstrakta och det konkreta som den verkliga historiens dialektik och inte inskränka den till den ”teoretiska produktionens nivå”. Dessutom gäller det att förbinda dialektiken mellan det abstrakta och det konkreta med den mellan teori och empiri, alltså att inte isolera den ”teoretiska produktionen” från ”verifieringen genom fakta” (dvs den verkliga historiska rörelsen). Denna skillnad mellan Marx och Althusserns uppfattning framträder tydligt, när Marx i sina *Randanmärkningar till Wagner* skriver: ”Framför allt *utgår jag inte från ‘begreppen’*, alltså inte heller från *‘värdebegreppet’*, och har alltså inte på något sätt behövt *‘indela’* detta. *Vad jag utgår ifrån, är den enklaste samhälleliga form, vari arbetsprodukten visar sig i det nutida samhället*, och denna form är *‘varan’*. Den analyserar jag, och detta först och främst i den form vari den framträder.”²⁰ Althusser anser däremot: ”Här ser vi alltså vart en felaktig kunskap om den grundläggande distinktionen leder – den distinktion som Marx tydligt angav mellan kunskapsobjektet och det verkliga objektet, mellan *‘utvecklingen av begreppets former’ i kunskapen* och utvecklingen av de reella kategorierna i den konkreta historien: till en empiristisk ideologi om kunskapen, och till ett identifierande av det logiska och det historiska i själva *Kapitalet*. Det är inte förvånande att så många uttolkare kör fast med den fråga som är upphängd på denna identifikation, om det är riktigt att alla problemen om förhållandet mellan det logiska och det historiska i *Kapitalet* förutsätter *ett förhållande som inte finns.*”²¹

Althusser legitimerar förhållandet mellan ekonomisk teori och historieteori; förhållandet mellan ekonomisk teori och konkret historia förklarar han vara ett ”falskt problem”, ett ”icke-existerande” och ”påhittat” problem. Han tycks inte förstå att han därigenom inte bara motsäger Marx’ metod, som Marx själv förklarade den, utan att han också i sina försök att undkomma det av honom själv frammanade empiristiska spöket, den empiristiska kunskapsteorin,

ännu inte märkbart. ... Därmed upphävs uppkomsten och försvinnandet överhuvudtaget.” (*Wissenschaft der Logik*, del 1, Leipzig 1948, s. 383).

¹⁸ Karel Kosik, op. cit., s. 27.

¹⁹ Jindrich Zeleny, *Die Wissenschaftslogik und das ‘Kapital’*, Frankfurt 1969, s. 59.

²⁰ K. Marx, *Randglossen zu A. Wagners ‘Lehrbuch der politischen Ökonomie’*, MEW, band 19, s. 369. (Vår kursiv.) (sv. översättning i *Kapitalet*, 1:a boken. s. 770).

²¹ Louis Althusser, *L’Objet du Capital*, s. 145, i Louis Althusser och Etienne Balibar, *Lire le Capital*, band I, Paris. (Vår kursiv.) (sv. översättning, s. 156).

löper risken att konstruera en i grund och botten idealistisk dualism mellan ”kunskapsobjekt” och ”verkliga objekt”.²²

Ibland har nödvändigheten av en reintegration av teori och historia bestridits med hjälp av argumentet, att just det specifika i varje produktionssätt, och särskilt det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar skulle utesluta en sådan enhet med det empiriska stoffet. Utvecklingslagarna, heter det, är bara ”tendenser” i vid historisk mening; orsakssammanhang på kort eller medellång sikt är inte påvisbara och kan inte ens på lång sikt påvisas på ett materiellt isolerbart, empiriskt sätt. Dessutom måste man tänka på att alla dessa tendenser ger upphov till mottendenser, som kan neutralisera deras verkningar under en längre tid.²³ Marx’ sätt att behandla lagen om profitkvotens tendentiella fall i kapitel 13, 14 och 15 av *Kapitalets* 3:e band är det klassiska, ständigt citerade exemplet på tendens och mottendens, som enligt vad man påstår inte gör det möjligt att förutsäga något om slutresultatet. Därav drar man sedan slutsatsen att det knappast är möjligt att empiriskt ”bekräfta” de av Marx beskrivna utvecklingslagarna, ja, man hävdar t o m att bakom försök att finna sådana ”empiriska bekräftelser” ligger en ”positivistisk” missuppfattning av Marx’ metod och målsättning, eftersom de båda abstraktionsnivåerna, det ”rena” produktionssättets och den ”konkreta” historiska processens, befinner sig så långt från varandra, att de knappast någonstans kan beröra varandra i rummet.

Det vore inte svårt att påvisa, att Marx själv kategoriskt och på ett avgörande sätt tillbakavisade detta kvasitotala brott mellan teoretisk analys och empiriska data. Ty i verkligheten innebär detta särskiljande en reträtt från materialistisk till idealistisk dialektik. Så snart ”utvecklingslagar” anses vara så abstrakta, att de inte längre kan belysa den verkliga, konkreta historiska processen, upphör upptäckten av dem att vara ett instrument för processens revolutionära omvandling. Det som blir kvar är ett slags spekulativ socieekonomisk filosofi, en konstruktion av abstrakta system, där abstraktionen verkligen är ”tom” eller, för att återupprepa Engels’ skarpare formulering, en ren fras. Därför är tillbakavisandet av den förmedlade enheten mellan teori och historia, mellan teori och empiri i marxismens utveckling alltid förbunden med en revidering av marxismen, dvs antingen med mekaniskt-fatalistisk determinism eller med ren voluntarism. Oförmåga att återförenera teori och historia leder oundvikligen till oförmåga att åter sammanföra teori och praktik.

Sålunda förebrår Peter Jeffries oss för våra försök att empiriskt verifiera Marx’ kategorier, ty, säger han, kategorierna kapital, samhälleligt nödvändig arbetstid, osv framträder inte empiriskt i det kapitalistiska systemet. Men finns det inte några förmedlingar, som gör det möjligt att också kvantitativt förbinda de ytliga fenomenen (profit, produktionspris, varornas genomsnittspris inom vissa tidsavsnitt osv) med Marx’ grundläggande kategorier? Marx och

²² Den ”empirismens” skräckbild, som Louis Althusser talar om på s. 38ff (sv. översättning, s. 41ff) i sin bok, reduceras av honom till risken för en klyvning av det objekt som skall undersökas, då ”illusionen” om den ”teoretiska tilläggnelsen av verkligheten” ju åtföljs av den oundvikliga abstraktionsprocessen, som endast delvis griper tag i denna verklighet. Vi har redan tidigare visat, hur den aktiva andliga *reproduktionen* av verkligheten just bör kännetecknas av en växande reintegration av det abstrakta och det konkreta, av det allmänna och det specifika, dvs av ett fortskridande övervinnande av denna ”klyvning”. En *fullständig* identitet mellan tänkandet och varat är emellertid omöjlig; den materialistiska dialektiken kan bara försöka reproducera verkligheten allt exaktare: ”Marx anmärker mycket träffande, att lika mycket som dialektiken, totaliteten såsom sammanfattning av verklighetens rikaste rörelse, till sist uteslutande framstår såsom ‘en produkt av det tänkande huvudet, som tillägnar sig världen på det enda möjliga sättet’, lika mycket speglar tänkandet i verkligheten bara realiteten, som återspeglas desto rikare och djupare, ju rikare de av tänkandet utarbetade bestämningarna är. Att inte ha förstått detta, säger Marx, var Hegels illusion. Han identifierade därför idealistiskt tankeprocessen med realitetens process på ett *absolut* sätt” (Leo Kofler, *Geschichte und Dialektik*, Hamburg 1955, s. 69).

²³ Se t ex Paul Mattick, *Werttheorie und Kapitalakkumulation*, s. 13-18, i *Kapitalismus und Krise. Eine Kontroverse um das Gesetz des tendenziellen Falls der Profitrate*, Frankfurt 1970. Tom Kemp, *Theories of Imperialism*, London 1967, s. 27-28, m fl. Jämför också Althusser’s tes, enligt vilken mervärdet inte är mätbart.

Engels själv var i varje fall av denna mening.²⁴ Bakom Jeffries' återfall i den idealistiska dialektiken ligger en *reduktion av det konkreta till uppenbarelsen*²⁵, en brist på förståelse av att väsendet med sina förmedlingar är en enhet av det abstrakta och det konkreta, att dialektikens objekt, för att tala med Hegel, inte bara framställer "det abstrakt allmänna, utan det allmänna som i sig innesluter det särskildas rikedom".²⁶ Jeffries skulle väl inte heller kunna förstå följande anmärkning av Engels: "Vid utbytets början, när produkterna gradvis förvandlades till varor, skedde utbytet ungefär i *förhållande till värdet*. Det i två föremål nedlagda arbetet var det enda kriteriet för en kvantitativ jämförelse mellan dem. Då hade värdet alltså en *omedelbar och reell existens*. Att detta omedelbara förverkligande av värdet i utbytet upphörde, att det inte består längre, vet vi. Och jag tror inte att det skulle bereda er några särskilda svårigheter att, åtminstone i stort sett, visa upp de mellanled, som leder från detta omedelbara och reella värde fram till den kapitalistiska produktionsformens värde, som är så väl dolt, att våra ekonomer lugnt kan förneka dess existens. *En verklig historisk framställning av denna process skulle visserligen kräva ordentligt tilltagna studier, men den skulle ge mycket lönande resultat i utbyte och vore en mycket värdefull komplettering av 'Kapitalet'.*"²⁷

Den dubbla frågeställning, som det gäller att lösa, kan i enlighet med detta omformuleras på följande sätt:

1. Hur kan det kapitalistiska produktionssättets verkliga historia under de senaste hundra åren förklaras såsom historien om den fortlöpande utvecklingen av detta produktionssätts inre motsättningar, dvs såsom i sista hand bestämd av dess abstrakta rörelselagar? Vilka "mellanled" är härvid verksamma, för att förverkliga enheten mellan det abstrakta och det konkreta i analysen?

²⁴ *Marx and Classical Political Economy*, Workers Press, 30 maj 1972. – Här följer bara ett exempel. I *Kapitalets* första bok beräknar Marx mervärdemängden och mervärdekvoten för ett engelskt spinneri, där han stödjer sig på Manchesterfabrikantens exakta data (uppgifter), som han fått av Fr. Engels (Marx/Engels *Werke*, band 23, op. cit., s. 233; sv. översättning, s. 187). I det av Engels redigerade tredje bandets 4:e kapitel, tar Engels åter upp detta exempel och tillägger: "Inom parentes sagt, har vi här ett exempel på kapitalets verkliga sammansättning inom den moderna storindustrin. Det totala kapitalet delas upp i 12.182 pund konstant och 318 pund variabelt kapital, tillsammans 12.500 pund" (op. cit., s. 86). Svårigheten består för Engels inte i att kapitalet "inte uppträder empiriskt" eller inte är "mätbart", utan i att kapitalisterna inte ger samhället tillgång till sina räkenskapsböcker, dvs inte släpper ut de element som är nödvändiga och tillräckliga för denna mätning: "Eftersom väl endast mycket få kapitalister kommer på tanken att göra sådana beräkningar över sina egna affärer, så tiger statistiken nästan helt om förhållandet mellan det samhälleliga totalkapitalets konstanta del och dess variabla del. Endast den amerikanska taxeringen ger vad som är möjligt under rådande förhållanden: summan av de utbetalade lönerna i varje affärgren och den gjorda profiten. Hur osäkra dessa data än må vara, eftersom de bara baseras på industrimännens egna okontrollerade uppgifter, så är de inte desto mindre mycket värdefulla, och det enda som står oss till buds på detta område" (op. cit., s. 86).

²⁵ "Marx förklarar här, att rörelseprocessen från det abstrakta till det konkreta, från väsendet till uppenbarelsen, inte kan vara en omedelbar process." (Peter Jeffries, *Marx and Classical Political Economy*, III, Workers Press, 31 maj 1972). I det Marx-citat ur *Kapitalets* 3:e band (s. 33), som Jeffries' tes åberopar, är det inte tal om en sådan reduktion av det konkreta till "uppenbarelsen" (som är mindre "reell" än det abstrakta "väsendet"). Tvärtom säger Marx där: "I sin *verkliga* rörelse konfronteras kapitalen med varandra i sådana konkreta former, för vilka kapitalets form i den omedelbara produktionsprocessen, liksom dess form i cirkulationsprocessen, bara framstår som *särskilda moment*" (Vår kursiv.). För Marx gällde det just att *förklara denna verkliga rörelse*. För honom, liksom för Hegel, var det sanna det hela, dvs den förmedlade enheten av väsen och uppenbarelse.

²⁶ G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, op. cit., I, s. 40. – Lucien Goldmann (*Immanuel Kant*, London 1971, s. 134) har visat att Kants *Kritik av det rena förnuftet* baseras på begreppet om den oöverbryggbara motsägelsen mellan empiri och "väsen" (tinget i sig). Jeffries tar därför i själva verket ett steg bakåt i förhållande till Hegel (för att då inte tala om Marx!) mot Kant, när han reducerar väsendet till det abstrakta, vilket visar att han missförstått det abstrakta och det konkretas dialektiska *enhet*.

²⁷ Friedrich Engels, Brev till Werner Sombart den 11 mars 1895, i Marx/Engels *Werke*, band 39, Berlin 1968, s. 248-249.

2. Hur kan de senaste hundra årens verkliga historia återföras till det kapitalistiska produktionssättets verkliga historia, dvs hur kan det expanderande kapitalets kombination med det erövrade förkapitalistiska (eller halvkapitalistiska) utrymmet analyseras i uppenbarelsen och förklaras till sitt väsen?

Det kapitalistiska produktionssättet uppstod i en specifik socioekonomisk ram, som kännetecknades av mycket betydande skillnader i Väst Europa, Östeuropa, på den asiatiska kontinenten, i Nordamerika, Latinamerika och Japan.²⁸ De socioekonomiska formationer – ”borgerliga samhällen” och kapitalistiska ekonomier –, som bildades i dessa områden under loppet av 1700-, 1800- och 1900-talen och som i sin sammansatta enhet (tillsammans med samhällena i Afrika och Oceanien) utgör den ”konkreta” kapitalismen, reproducerar i olika former och proportioner en *kombination* av förgångna och nutida produktionssätt eller, mera exakt, olika förgångna och på varandra följande etapper av det nutida produktionssättet.²⁹ Det kapitalistiska världssystemets organiska enhet ger inte alls denna i vart och ett fall specifika kombination en rent ”sekundär” betydelse i förhållande till de för systemet gemensamma kapitalistiska dragens dominans. Tvärtom: det kapitalistiska världssystemet är i stor utsträckning en *funktion* av den världsomfattande giltigheten av lagen om den ojämna och kombinerade utvecklingen.³⁰ I den mera ingående analysen av det imperialistiska fenomenet kommer detta att bekräftas; här förutsätter vi det.

Utan den roll som icke-kapitalistiska eller bara halvkapitalistiska samhällen och ekonomier har spelat och fortfarande spelar i världen, kan man knappast förstå de specifika dragen för det kapitalistiska produktionssättets olika stadier – såsom den fria konkurrensens kapitalism i England under perioden mellan Waterloo och Sedan, den klassiska imperialismens epok före och mellan de båda världskrigen och den nuvarande senkapitalismen.

Men varför upprepades inte den förmedling mellan teori och historia, som Marx sysslade med i *Grundrisse* och *Kapitalet*, framgångsrikt för att förklara det kapitalistiska produktionssättets

²⁸ ”Detta hindrar inte att samma ekonomiska grundval – samma med avseende på huvudvillkoren – på grund av en mängd olika empiriska omständigheter, naturbetingelser, rasförhållanden, externt historiskt inflytande, mm, kan visa upp ett oändligt antal variationer och gradskillnader i uppenbarelsen, vilka endast kan förstås genom en analys av de empiriskt givna omständigheterna.” (Karl Marx, *Das Kapital*, band III, s. 800).

²⁹ ”De koloniala och halvkoloniala länderna är till sin natur efterblivna länder. Men dessa efterblivna länder existerar under villkoren av imperialismens globala dominans. Det är därför som deras utveckling har en kombinerad karaktär: den förenar de mest primitiva ekonomiska former med teknikens och den kapitalistiska civilisationens senaste uttryck. ... Den specifika vikten hos de enskilda demokratiska kraven och övergångs-kraven i proletariats kamp; deras ömsesidiga förbindelse och deras ordningsföljd bestäms av varje efterblivet lands särdrag och förhållanden, speciellt graden av efterblivenhet.” (Leo Trotskij, *Kapitalismens döds kamp och 4:e Internationals uppgifter*, Röda Häftet 2, s. 36-37).

³⁰ ”Kapitalismen återfinner olika delar av mänskligheten på olika utvecklingsnivåer, där var och en bär på djupgående inre motsättningar. Den extrema skillnaden mellan de uppnådda nivåerna och den utomordentligt ojämna utvecklingstakten för de olika delarna av mänskligheten under olika epoker utgör kapitalismens utgångspunkt. Endast gradvis bemästrar kapitalismen denna nedärvda ojämnheter, bryter sönder den och ändrar den genom sina egna metoder och på sina egna vägar. ... Därigenom åstadkommer den ett närmande mellan de olika nivåerna och utjämnar de mest avancerade och de mest efterblivna ländernas ekonomiska och kulturella nivåer. ... När kapitalismen för länderna närmare varandra ekonomiskt och utjämnar deras olika utvecklingsnivåer, arbetar den emellertid med sina metoder, dvs med anarkistiska metoder som ständigt undergräver dess eget arbete, genom att sätta upp ett land mot ett annat, en produktionsgren mot en annan, genom att utveckla vissa delar av världsekonomin, samtidigt som den bromsar och försenar andra sektors utveckling. Endast kombinationen av dessa två grundläggande tendenser – som båda uppkommer ur kapitalismens natur – låter oss förstå den historiska processens levande struktur.” (Leon Trotsky, *The Third International after Lenin*, s. 19-20, New York 1970). Se även Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, Berlin 1923, s. 353-4): ”... den egyptiska bondeekonomin slukades i enorm omfattning av det europeiska kapitalet ...; enorma landområden, oräknelig arbetskraft och en mängd arbetsprodukter, som tillkom staten såsom skatter, har slutligen förvandlats till europeiskt kapital och ackumulerats. Det är uppenbart ... att det var just de primitiva sociala förhållandena i Egypten, som skapade denna ojämeförhållande operationsbas för kapitalackumulationen.”

på varandra följande stadier? Varför förfogar vi fortfarande inte över en tillfredsställande historia för kapitalismen såsom en funktion av kapitalets inre rörelselagar – med alla nyss antydda begränsningar – och ännu mindre över en tillfredsställande förklaring av den nya etapp i kapitalismens historia, som uppenbarligen inletts efter andra världskriget?

Medvetandets eftersläpning i förhållande till varat kan åtminstone delvis förklaras genom den paralytisi, som den stalinistiska byråkratins apologetiska deformation av marxismen påtvang teorin, en paralytisi som minskade den marxistiska metodens utvecklingsmöjligheter under minst tjugofem år. De långsiktiga följderna av denna belastning för marxismen har ännu idag inte försvunnit.

Förutom dessa omedelbart samhälleligt betingade faktorer, som försenat den marxistiska ekonomiska teorins utveckling på 1900-talet, finns det enligt vår åsikt en inre logik, som åtminstone delvis förklarar varför många och betydelsefulla ansträngningar inte kunnat fullföljas. I detta sammanhang måste två aspekter av denna inre logik särskilt betonas: den ena gäller den marxistiska ekonomiska teorins analytiska instrument, och den andra gäller de viktigaste Marx-lärjungarnas analytiska metod.

Nästan alla försök att förklara specifika faser av det kapitalistiska produktionssättet – eller specifika problem som har sitt ursprung i dessa faser – ur de i *Kapitalet* upptäckta rörelselagarna för detta produktionssätt, utgick från de reproduktionsscheman som Marx använde i *Kapitalets* 2:a band. Vi är av den åsikten, att dessa reproduktionsscheman inte är avpassade för detta syfte och obrukbara för utforskningen av kapitalets rörelselagar eller kapitalismens historia. Varje försök att ur dessa scheman härleda omöjligheten av en ”ren” kapitalistisk ekonomi, det kapitalistiska produktionssättets oundvikliga sammanbrott, den oundvikliga utvecklingen mot monopolkapitalism eller senkapitalismens natur är därför dömt att misslyckas.

Denna åsikt motiverades först av Roman Rosdolsky i boken *Zur Entstehungsgeschichte des Marx'schen 'Kapital'*, och vi kan därför här nöja oss med en kort sammanfattning av hans åsikter.³¹ De visar varför fyra av de viktigaste försöken att återföreina teorin och historien, som gjordes av Marx' lärjungar (Rudolf Hilferding, Rosa Luxemburg, Henryk Grossman och Nikolaj Bucharin), förblev resultatlösa. Detsamma gäller de arbeten, som gjordes av Otto Bauer, som sysslade med detta problem under en stor del av sitt liv, utan att kunna finna någon tillfredsställande lösning.

Marx' reproduktionsscheman spelar en klart avgränsad och specifik roll i hans analys av kapitalismen. De skisserades för att lösa just denna och inte någon annan uppgift. De skall förklara varför ett på en ”ren” marknadsanarki uppbyggt ekonomiskt system, där miljontals sinsemellan oberoende köp- och säljbeslut tycks bestämma det ekonomiska livet, inte leder till permanent kaos och ett varaktigt avbrott i den samhälleliga och ekonomiska reproduktionsprocessen, utan i stort sett fungerar ”normalt” – med ett periodiskt ”sammanbrott”, som på Marx' tid kom vart sjunde eller tionde år i och med den ekonomiska krisen. Eller, för att uttrycka det på ett annat sätt: Hur är det möjligt att ett system, som bara fungerar för profitens skull, som bygger på bytesvärdet och är likgiltigt för de producerade varornas specifika bruksvärde, säkerställer de specifika materiella elementen i reproduktionsprocessen, vilka betingas just av detta specifika bruksvärde, dvs ”spontant” kan övervinna motsättningen mellan bytesvärde och bruksvärde åtminstone tillfälligt? Reproduktionsschemans funktion är alltså att bevisa det kapitalistiska produktionssättets *möjlighet att existera överhuvudtaget*.

För detta ändamål utnyttjar Marx en rad välkända abstraktioner. Han delar upp samtliga företag i två kategorier, dels sådana som framställer produktionsmedel (avdelning I), och dels sådana som framställer konsumtionsvaror (avdelning II). Hela den producentmassa som står

³¹ Rosdolsky, op. cit., s. 534-537, 583-586.

till samhällets förfogande och tvingas sälja sin arbetskraft delas också upp på dessa två områden. Detsamma gäller den mängd fasta (maskiner, byggnader, mm) och cirkulerande produktionsmedel (råvaror, energikällor, hjälpmedel, mm) som står till samhällets förfogande. Med denna uppsättning analytiska instrument kommer Marx fram till slutsatsen, att den samhälleliga produktionen befinner sig i jämvikt, dvs att den samhälleliga och ekonomiska reproduktionen kan fortlöpa ostört, så länge och såvida den av honom upptäckta jämviktsformeln iakttages. I den enkla reproduktionens system lyder denna $Iv + Im = IIc$. Detta betyder att den ekonomiska jämvikten är beroende av om varuproduktionen i avdelning I ger upphov till en solvent efterfrågan på de i avdelning II framställda varorna, som är lika stor som det varuvärde avdelning I måste leverera till avdelning II, och vice versa. En liknande jämviktsformel kan lätt härledas ur Marx' schema för den utvidgade reproduktionen; så vitt vi vet formulerades den först av Otto Bauer.³²

För att göra sin argumentering så strikt som möjligt uteslöt Marx medvetet ekonomins icke-kapitalistiska sektorer ur sina scheman. Det talas exempelvis inte om den enkla varuproducerande bonden eller hantverkaren. Man kan emellertid utan större ansträngning konstruera ett schema, där dessa framträder som en särskild sektor, t ex själv köper fasta produktionsmedel från avdelning I och samtidigt säljer råvaror och konsumtionsvaror till denna. Man skulle då bli tvungen att reducera omfånget av avdelning II:s produktion med det av de enkla varuproducenterna framställda konsumtionsvaruvärdet, för att rekonstruera Marx' jämviktsformel.

Men det är uppenbart att det kapitalistiska produktionssättets totala utveckling *inte* kan sammanfattas i begreppet "jämvikt"; den är snarare en dialektisk enhet av periodisk jämvikt och periodiska jämviktsstörningar, där båda elementen producerar sin egen negation. Jämvikten leder oundvikligen till jämviktsstörningar, vilka i sin tur efter en viss tid möjliggör en ny tillfällig jämvikt. Men inte nog med detta: den kapitalistiska ekonomin kännetecknas bl a av det faktum att inte bara krisen, utan också produktionens snabbare tillväxt, inte bara den *avbrutna* reproduktionen, utan också den *utvidgade* reproduktionen behärskas av jämviktsstörningar. – Det finns inte någon större anledning att tvivla på att det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar ger upphov till jämviktsstörningar. Ökningen av kapitalets organiska sammansättning – för att bara nämna detta enda exempel – leder bl a till att avdelning I växer snabbare än avdelning II. Ja, man kan till och med driva detta konstaterande till sin spets och säga, att jämviktsstörningar, dvs ojämn utveckling, hör till själva kapitalets natur, i den mån detta vilar på konkurrens, eller, för att tala med Marx, på existensen av "många kapital". Är konkurrensen given, så är den för kapitalet utmärkande "rastlösa berikningsdriften" i verkligheten en jakt på överprofiter, profiler över genomsnittsprofiten. Detta kräver ständiga tekniska omvälvningar, lägre produktionskostnader än konkurrenternas, och att man uppnår överprofiter samtidigt som kapitalets organiska sammansättning ökar vid en samtidig ökning av mervärdekvoten. Allt som kännetecknar kapitalismen såsom ekonomiskt system innefattas i denna beskrivning och vilar på tendentiell jämviktsstörning. Och det kapitalistiska produktionssättets samtliga rörelselagar härstammar från denna tendentiella jämviktsstörning.

Det är uppenbart att scheman, som skall påvisa att *periodisk* ekonomisk jämvikt är möjlig trots produktionens anarki och det i enskilda konkurrerande företag uppdelade kapitalet, inte utgör adekvata analytiska instrument, för att bevisa att det kapitalistiska produktionssättet i enlighet med sin natur *måste* leda till periodiska jämviktsstörningar, att ekonomisk tillväxt under kapitalismen *alltid* ger upphov till jämviktsstörningar, på samma sätt som tillväxten alltid härstammar från en jämviktsstörning. Därför måste man konstruera andra scheman, som

³² Otto Bauer, Marx' *Theorie der Wirtschaftskrisen*, i *Die Neue Zeit*, årgång 23 band I, s. 167. Bucharin skrev om samma formel i enklare och elegantare form (*Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals*, s. 11, Wien 1926).

just tar hänsyn till tendensen till de båda avdelningarnas (och allt som motsvarar dessa) ojämna utveckling från början. Dessa mera allmänna scheman måste vara konstruerade på ett sådant sätt att Marx' reproduktionsscheman bara utgör ett specialfall – precis som den ekonomiska jämvikten bara utgör ett specialfall av den allmänna tendens till ojämn utveckling mellan systemets olika sektorer, avdelningar och element, som kännetecknar det kapitalistiska produktionssättet.

De båda avdelningarnas ojämna tillväxtkvot måste motsvaras av en ojämn profitkvot i de båda avdelningarna. De båda avdelningarnas ojämna tillväxt måste ta sig uttryck i en ojämn ackumulationskvot och i en ojämn hastighet vad gäller ökningen av kapitalets organiska sammansättning, vilket i sin tur delvis upphävs periodiskt, på grund av att krisen drabbar de båda avdelningarna ojämnt. Detta skulle vara de faktorer, som gör det möjligt att så att säga göra Marx' scheman "dynamiska". (De förblir viktiga arbetsinstrument för att undersöka möjligheter till och varianter av periodisk jämvikt resp tillfälligt övervinnande av jämviktsstörningar.) Eftersom de försökte undersöka *problemen med kapitalismens utvecklingslagar, dvs jämviktsstörningarnas problem med hjälp av instrumenten för en jämviktsanalys*, måste Rudolf Hilferdings, Rosa Luxemburgs Henryk Grossmanns, Nikolaj Bucharins, Otto Bauers och många andras ansträngningar misslyckas. Här ger vi bara några exempel.

I *Finanskapitalet* hävdar Rudolf Hilferding, att Marx' reproduktionsscheman avslöjade "att reproduktion såväl i enkel som i utvidgad skala kan fortlöpa ostört, bara dessa proportioner bibehålles. ... Därav följer alltså inte alls att krisen måste ha sitt ursprung i underkonsumtionen från massornas sida, som är inneboende i den kapitalistiska produktionen.... Lika lite kan man av scheman i sig själv dra slutsatsen, att en allmän överproduktion av varor är möjlig. Snarare visar sig varje utvidgning av produktionen vara möjlig, om den överhuvudtaget kan äga rum med de existerande produktivkrafterna."³³

I själva verket vill Marx med sina reproduktionsscheman inte på något sätt göra några förutsägelser om en påstådd möjlighet till "ostörd reproduktion" under kapitalismen. Han var tvärtom övertygad om kapitalismens inneboende sårbarhet för kriser. Och han härledde inte heller sårbarheten bara ur den brist på proportionalitet mellan avdelning I och II som betingas av *produktionsanarkin*, utan också ur den karaktäristiska bristen på överensstämmelse mellan produktionens och masskonsumtionens utveckling: "Betingelserna för den direkta utsugningen och de för dess förverkligande är inte identiska. De skiljer sig åt inte bara i rum och tid, utan också begreppsmässigt. De förstnämnda begränsas endast av samhällets produktivkraft, de senare av *proportionerna mellan de olika produktionsgrenarna och samhällets konsumtionsförmåga*. Men den senare bestäms varken av den absoluta produktionskraften eller av den absoluta konsumtionsförmågan, utan av konsumtionsförmågan som baseras på antagonistiska distributionsförhållanden, vilka reducerar samhällsmajoritetens konsumtion till ett minimum, som varierar inom mer eller mindre snäva gränser. Den begränsas också genom tendensen att ackumulera, driften att öka kapitalet och att producera mervärde i utvidgad skala."³⁴ Han säger alltså *raka motsatsen* till vad Hilferding vill läsa ut av reproduktionsscheman. Detta är desto mer förvånansvärt, eftersom Hilferding mot slutet av sina iakttagelser av kriserna och reproduktionsscheman skrev "Även i det kapitalistiska produktionssättet finns det ett allmänt sammanhang mellan produktion och konsumtion, vilket ju är gemensamt för alla samhällsformationer såsom en naturlig betingelse." Och ännu klarare: "Den trånga grundval som utgörs av den kapitalistiska produktionens konsumtionsförhållanden är emellertid ett allmänt villkor för krisen, eftersom omöjligheten att utvidga konsumtionen är en allmän förutsättning för avsättningssvårigheterna. Om konsumtionen kunde utvidgas efter behag, så vore

³³ Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, Wien 1923, s. 310.

³⁴ Karl Marx, *Das Kapital*, band III, s. 252 (Vår kursiv.)

någon överproduktion inte möjlig. Men under kapitalistiska förhållanden betyder utvidgning av konsumtionen sänkning av profitkvoten. Ty utvidgningen av de breda massornas konsumtion är förbunden med en ökning av arbetslönen.”³⁵ Trots dessa riktiga iakttagelser förledde reproduktionsscheman Hilferding till en ”ren” disproportionalitetsförklaring av kriserna.

I *Kapitalets ackumulation* förebrår Rosa Luxemburg Karl Marx, för att han konstruerat scheman så att den snabbare tillväxten ”i avdelning I i förhållande till avdelning II . . . absolut inte kan uppnås”. Några sidor längre fram förklarar hon, att ”schemat ... utesluter en språngvis utvidgning av produktionen.”³⁶ Dessa skenbara motsägelser i reproduktionsscheman hänför hon visserligen endast till de i avdelning II framställda men osäljbara konsumtionsvarorna, dvs till bristen på en ”icke-kapitalistisk avsättningsmarknad”, som skulle vara oundviklig för realiseringen av det totalt producerade mervärdet. I själva verket överensstämmer hennes kritik med den tidigare skildrade bristen på förståelse av schemans innebörd och funktion. Dessa skall ju inte alls visa på den högre tillväxtskvoten i avdelning I jämfört med avdelning II, vilket är oundvikligt under kapitalismen, alltså ”produktionens språngvisa utvidgning” som leder till jämviktsstörningar. Tvärtom: schemans syfte är att bevisa, att det är möjligt att upprätta en periodisk jämvikt, trots denna ”språngvisa utvidgning” och trots de periodiska jämviktsstörningarna.

Det är alltså uppenbart, varför Marx här inte byggde in en ”språngartad reproduktion”. Och det är också uppenbart att man, om man bortser från jämviktshypotesen, inte kan söka upplösningen av schemats ”inre motsägelser” i ”icke-kapitalistiska köpare”, utan i en överföring av mervärde från avdelning II till avdelning I, när profitkvoten utjämnas på grund av kapitalets lägre organiska sammansättning i avdelning II. Därigenom ackumuleras en del av det i avdelning II skapade mervärdet i avdelning I – en lösning på svårigheterna som Rosa Luxemburg själv ansåg vara den logiska till att börja med³⁷ och som även historiskt sett genomgående är den vanliga. Hon uteslöt den emellertid på grund av reproduktionsschemans ”inre koherens”, eftersom den inte motsvarar de villkor som Marx ställde upp för schemans konstruktion (bl a att varorna säljes till sitt värde). Hon lade dock inte märke till att den kapitalistiska produktionens hela tillväxtsprocess med den allt ojämna utvecklingen faktiskt inte kan motsvara just dessa villkor.

Vad som gäller för Rosa Luxemburg, gäller i ännu högre grad för Henryk Grossmann. Till att börja med får man visserligen ett intryck av att han förstår reproduktionsschemans funktion bättre än Rosa Luxemburg. I sin bok *Das Akkumulations und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems* betonar han nämligen uttryckligen, att beräkningarna i dessa scheman baseras på hypotesen om ett jämviktstillstånd. Det visar sig emellertid genast att den enda jämvikt han syftar på är jämvikten mellan varornas utbud och efterfrågan, vilket medför att det inte förekommer några prisfluktuationer på marknaden. I själva verket är sådana prisfluktuationer på marknaden uteslutna inte bara från band 2, i samband med reproduktionsscheman; de har inte någon funktion i hela Marx’ analys av kapitalismen och behandlas bara kursivt i det tredje bandets 10:e kapitel.

Helt annorlunda är fallet med fluktuationerna i produktionspriset resp profitkvoten. Dessa är av central betydelse i Marx’ system. Genom dem, dvs strävan efter överprofiter, förklaras kapitalistens hela investerings- och ackumuleringsverksamhet på ett grundläggande sätt. I och med detta har vi emellertid kommit fram till konkurrensen. Medan Marx av förståeliga skäl utesluter konkurrensen, när han försöker bevisa möjligheten av en jämvikt i det kapitalistiska produktionssättet, och förutsätter inte bara jämvikt mellan efterfråga och utbud, utan också en

³⁵ Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, s. 299, 301.

³⁶ Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, s. 264-265.

³⁷ Op. cit., s. 264.

proportionell utveckling av de båda sektorerna, dvs av alla kapital, överför Grossmann samma förutsättningar på en undersökning av kapitalismens ackumulations-, tillväxts- och sammanbrottstendenser. Han förstår inte, att sådana förutsättningar är helt absurda för dessa undersökningar, att de förnekar det som skall undersökas.

I motsats till Rosa Luxemburg, döljs ett grundläggande missförstånd av den centrala roll som konkurrensen spelar i Marx' argumentation bakom Grossmanns behandling av reproduktions-scheman. Grossmann har lösgjort en passus hos Marx om konkurrensens illusion – konkurrensens illusion beträffande värdeproblemet – ur sitt sammanhang och därav dragit slutsatsen, att denna inte utgör någon viktig beståndsdel i Marx' förklaring av det kapitalistiska produktionssättets inre logik. Och detta trots att han själv för fram följande Marx-citat ur *Kapitalets tredje band*³⁸, vilket borde fått honom på bättre tankar, nämligen att en kapitalism utan konkurrens vore en kapitalism utan tillväxt: "Så snart kapitalbildningen uteslutande låg i några få, etablerade storkapitals händer, för vilka profitmängden uppväger den fallande profitkvoten, skulle produktionens livgivande eld helt slockna. Den skulle dö ut."³⁹

I sin argumentation använder sig Grossmann av Otto Bauers scheman, som denne ställde upp omkring 1913 såsom ett svar på Rosa Luxemburgs *Akkumulation des Kapitals*. Nu ger Otto Bauers scheman sken av att ta hänsyn till kapitalets utvecklingslagar: ty enligt dem ökar kapitalets organiska sammansättning (och därmed ackumulationskvoten), medan profitkvoten omvänt sjunker. Men Bauers schema förnekar genast sina förutsättningar; med kapitalets ökande organiska sammansättning förbinder de en identisk mervärdekvot och en identisk ackumulationskvot i båda avdelningarna, vilket är ohållbart såväl logiskt som historiskt sett.⁴⁰ Så hjälper dessa scheman Grossmann med det "matematiska beviset" för att ackumulationen måste avstanna, då det saknas mervärde och eftersom kapitalisterna annars inte skulle få tillräckligt mycket att konsumera; visserligen avstannar den först i den 34:e cykeln, och om man i reproduktionsscheman (i enlighet med deras syfte) ser av kriser renade jämviktstillstånd som bara upprepas vart 5:e, 7:e eller 10:e år, så skulle Grossmann mot sin vilja snarare ha "bevisat" motsatsen till vad han tänkte bevisa, nämligen att kapitalismen kommer att överleva ytterligare flera årtionden, om inte århundraden.

Också Bucharin stödjer sig på Marx' scheman i sin kritik av Rosa Luxemburg. Därvid försöker han skissera en "allmän teori om marknaderna och kriserna", som ånyo utgår från jämviktsvillkoren och möjligen kommer fram till en disproportionalitet genom "kapitalismens motsägelsefulla tendenser" (strävan att öka produktionen och sänka arbetslönen), men inte genom kapitalets inneboende utvecklingstendenser, själva det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar. Bucharin tycks därvid vara så fascinerad av de "jämviktsvillkor", som framgår av Marx' scheman, att han liksom Rudolf Hilferding för fram tesen, att det inte längre kommer att finnas några överproduktionskriser, om man eliminerar produktionsanarkin, exempelvis i en "statskapitalism" med planekonomi.⁴¹ I detta syfte åberopar han ett ställe i Marx' *Teorier om mervärdet*, där denne säger raka motsatsen. Bucharin citerar följande avsnitt: "Här förutsätts alltså: 1. *kapitalistisk produktion*, där produktionen och tillväxten i varje enskild produktionssfär inte omedelbart regleras och bestäms av samhällets behov, utan av de produktivkrafter som de enstaka kapitalisterna förfogar över, oberoende av samhällets behov; 2. att produktionen likväl är så *proportionerlig*, att det förefaller som om kapitalet användes direkt av samhället i de olika produktionssfärerna, i enlighet med samhällets behov. Under denna förutsättning (*contradictio in adjecto*), nämligen om den kapitalistiska produktionen vore ab-

³⁸ Henryk Grossmann, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, s. 90-92, Frankfurt 1967.

³⁹ Karl Marx, *Das Kapital* III, s. 269.

⁴⁰ Otto Bauer, *Die Akkumulation des Kapitals*, s. 83, i *Die Neue Zeit*, årgång 31, band I, 1913.

⁴¹ N. Bucharin, *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals* Wien 1926, s. 86.

solut socialistisk produktion, skulle det faktiskt inte kunna förekomma någon överproduktion.”⁴² Bucharin tillägger triumferande: ”Om det funnes en planmässig ekonomi, skulle det inte kunna finnas några överproduktionskriser. Här formulerar Marx helt klart de idéer, där anarkins övervinnande, dvs planmässigheten, inte ställs i motsats till likvideringen av motsättningen mellan produktion och konsumtion såsom ett särskilt moment, utan framställs såsom innehållande denna likvidering.”⁴³ Bucharin förbiser här, att Marx uttryckligen inte räknar enbart proportionaliteten mellan de enskilda produktionssfärerna till de villkor, under vilka kapitalistisk produktion vore ”absolut socialistisk produktion”, utan även ”kapitalets” användning *direkt genom samhället, i enlighet med dess behov* (dvs ingen produktion av varor, ingen produktion av bytesvärden, utan produktion av bruksvärden). Ur avsnittet omedelbart före det av Bucharin citerade och de efterföljande avsnitten framgår det tydligt, att en proportionell tillväxt av *värdeskapandet* i de olika industrigrenarna inte löser frågan om varornas omsättning, försäljning, vad Marx angår, och att denna fråga bara kan lösas i en ”absolut socialistisk produktion” genom att *produktionen av bruksvärden anpassas till samhällets behov*: ”Även om alla kapital ackumuleras proportionellt, så följer inte därav att de behöver ytterligare en procent knivar, eftersom deras efterfrågan på knivar inte alls hänger samman vare sig med deras egen produkts ökning eller med deras större förmåga att köpa knivar.” Och vidare: ”I de produktionssfärer där samma *ackumulation* av kapital äger rum (också detta är en dålig förutsättning, att kapitalet ackumulerar i samma förhållande i olika industrigrenar) är för övrigt massan av produkter, som motsvarar denna ökning av det använda kapitalet, mycket varierande, eftersom de olika industrigrenarnas produktivkraft eller massan av producerade bruksvärden i förhållande till det använda arbetet är mycket varierande. Samma värde produceras på båda sidor, men den varumängd i vilken det framträder är mycket varierande. Om värdet i industrigrenen A ökar med 1 procent medan varumassan ökar med 20 procent, varför måste denna då finna en marknad i industrigrenen B, där värdet också ökat med 1 procent medan varumassan bara ökat med 5 procent? Det kan jag absolut inte förstå. Man förbiser här skillnaden mellan bruksvärde och bytesvärde.”⁴⁴ Med andra ord: för Marx framkallas kriserna inte bara genom en värdemässig disproportionalitet mellan de olika industrigrenarna, utan också genom en disproportionalitet mellan bytesvärdets och bruksvärdets utveckling, dvs mellan värdeökningen och konsumtionen. Bucharins statskapitalism, som inte längre vet av några kriser, skulle bli tvungen att avskaffa också denna andra disproportionalitet, dvs det skulle inte längre vara någon kapitalism, ty den skulle ju inte längre vila på tvånget att öka kapitalets värde, den skulle ha övervunnit motsättningen mellan bruksvärde och bytesvärde.

Om vi övergår från beskrivningen av reproduktionsschemans otillräcklighet såsom instrument för en analys av de kapitalistiska utvecklingslagarna till en bestämning av otillräckligheten i de analytiska metoder som hittills använts, så frapperas vi särskilt av ett faktum: diskussionen om det kapitalistiska produktionssättets långsiktiga utvecklingstendenser och sammanbrott har i mer än ett halvt århundrade dominerats av försök att reducera detta problem till *en enda faktor*.⁴⁵

⁴² Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, III, s. 137.

⁴³ N. Bucharin, op. cit., s. 83.

⁴⁴ Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, s. 137.

⁴⁵ På det skarpaste – och mest naiva – sättet har Natalie Moszkowska uttalat sig för en ”monokausal” förklaring av den kapitalistiska utvecklingen: ”Samma faktor(!) som bestämmer konjunkturkurvan, bestämmer också den kapitalistiska ekonomins kurva som helhet. Om man nu bortser från bifaktorerna och biorsakerna och endast betraktar huvudorsaken, är det möjligt att urskilja två diametralt motsatta riktningar inom nationalekonomin. Den ena riktningens företrädare ser orsaken till de ekonomiska störningarna i för stor konsumtion och för litet sparande (underackumulation), medan den andra riktningens företrädare ser orsaken i otillräcklig konsumtion och överdrivet sparande (överackumulation).” Och hon tillfogar följande fotnot: ”Många nationalekonomer avvisar

Hos Rosa Luxemburg utgörs denna faktor av svårigheten att realisera mervärdet och av försöken att dra in allt fler områden av den ickekapitalistiska världen i den kapitalistiska varucirkulationen; endast på detta sätt kan resterna av osäljbara konsumtionsvaror finna avsättning. Både den fria konkurrenskapitalismens utveckling till imperialism och det bebådade oundvikliga sammanbrottet för kapitalismen förklaras genom denna grundläggande orsak.⁴⁶

I Hilferdings *Finanzkapital* är konkurrensen – produktionens anarki – kapitalets Akilleshäla. Men eftersom Hilferding ryckte loss detta utan tvekan avgörande kännetecken för det kapitalistiska produktionssättet ur sitt totala sammanhang och uppfattade det som den enda orsaken till kapitalistiska kriser och jämviktsstörningar, kom han nödvändigtvis fram till sin syn på den ”organiserade” kapitalismen, där en ”generalkartell” avskaffar kriserna, och han avvisade tanken på ett slutgiltigt ekonomiskt sammanbrott för kapitalismen.⁴⁷

Otto Bauer har gång på gång försökt bestämma det kapitalistiska produktionssättets ”enda”, avgörande, inre ekonomiska motsättning. Från sin ursprungliga åsikt, att det periodiska lösgörandet av icke-ackumulerat penningkapital var kapitalismens viktigaste jämviktsstörande faktor, nådde han så småningom fram till en ny och mer raffinerad formulering av Rosa Luxemburgs underkonsumtionsteori.⁴⁸ Denna tar sig uttryck i hans sista verk, som ägnas åt en ekonomisk analys, *Zwischen zwei Weltkriegen?* Där för han fram tesen att kapitalismens grundläggande motsättning består i att produktionen av konstant kapital (avdelning I) växer snabbare än behovet av konstant kapital för produktion av konsumtionsvaror. Detta skulle vara en oundviklig konsekvens av mervärdekvotens ökning.⁴⁹ Bauers tes har med små variationer antingen utvecklats självständigt eller övertagits av Fritz Sternberg, Léon Sartre och Paul M. Sweezy⁵⁰; allihop kommer därför slutligen fram till samma resultat som Rosa Luxemburg: även om kapitalismens inneboende sjukdom inte utgörs av ett osäljbart överskott på konsumtionsvaror, så utgörs den i alla fall av en outnyttjad produktionskapacitet vad gäller konsumtionsvaror (eller, vilket är samma sak, av en osäljbar mängd produktionsmedel som skulle avsättas i avdelning II, men som inte köps av denna).

Redan i vår *Marxistische Wirtschaftstheorie* påvisade vi det tankefel – en uppenbar *petitio principii* – som ligger bakom denna tankegång. Alla de ovannämnda skribenterna utgår från den principiella förutsättningen att förhållandet mellan de båda avdelningarnas produktions-

visserligen de monokausala kristerierna på grund av ’krisfenomenens sammansatthet’ och talar om ’orsakernas mångfald’. Vid en närmare prövning visar det sig emellertid, att det också i dessa forskares läror för det mesta är en orsak som dominerar.” (N. Moszkowska, *Zur Dynamik des Spätkapitalismus*, s. 9, Zürich 1943).

⁴⁶ De första som systematiskt utvecklade dessa tankar var Heinrich Cunow (*Die Zusammenbruchstheorie*, i *Die Neue Zeit*, 1898, s. 424-430), Parvus (*Die Handelskrisis und die Gewerkschaften*, München 1901), Karl Kautsky (*Krisentheorien*, i *Die Neue Zeit*, 1902, årgång 20, band 2, s. 80) och den amerikanske marxisten Louis B. Boudin (*The theoretical System of Karl Marx*, 1907, s. 163-169, s. 243-244).

⁴⁷ Se Henryk Grossmann, op. cit., s. 57-59.

⁴⁸ Otto Bauers ställningstaganden återfinns huvudsakligen i *Die Neue Zeit* 1904 (*Marx’ Theorie der Wirtschaftskrisen*), i *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (Wien 1907, s. 461-474), i hans artiklar i *Die Neue Zeit* 1913 (*Die Akkumulation des Kapitals*), i *Rationalisierung – Fehlrationalisierung* (Wien 1931) och i hans 1936 utkomna bok *Zwischen zwei Weltkriegen?* (Prager Verlag, Bratislava). De avgörande momenten utgörs i tur och ordning av fluktuationerna i det fasta kapitalets förnyelse (1904), det outnyttjade kapitalets trängande behov av investeringar i utlandet (1907), den bristande överensstämmelsen mellan kapitalackumulation och befolkningstillväxt (1913), koncentrationen av det fasta kapitalets utvidgning till några få år av cykeln (1931) och slutligen den bristande överensstämmelsen mellan avdelning I:s utveckling och avdelning II:s efterfrågan på produktionsmedel (1936).

⁴⁹ Otto Bauer, *Zwischen zwei Weltkriegen?*, s. 351-353.

⁵⁰ Paul M. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, New York 1942, s. 180-184; Léon Sartre, *Esquisse d’une théorie marxiste des crises périodiques*, Paris 1937, s. 28-40, 62-67; Fritz Sternberg, *Der Imperialismus und seine Kritiker*, Berlin 1929, s. 163f.

värde eller produktionskapacitet inte förändras, medan efterfrågan på avdelning II:s varor naturligtvis växer långsammare än efterfrågan på avdelning I:s varor, på grund av den stigande mervärdekvoten och kapitalets ökade organiska sammansättning. Därför blir krisen oundviklig. Men detta konstanta ”*tekniska förhållande*” (Otto Bauer talar om en ”teknisk koefficient”) mellan tillväxten av avdelning I:s produktion och avdelning II:s produktionskapacitet (Sweezy) eller de för framställningen av ytterligare konsumtionsvaror nödvändiga produktionsmedlen (Bauer) är inte på något sätt bevisat.

Det faktum att avdelning I:s snabbare utveckling till sist också måste leda till en ökning av avdelning II:s produktionskapacitet, via en allmän ökning av kapitalets organiska sammansättning, bevisar inte att de båda avdelningarnas produktionskapacitet måste öka *i samma förhållande*. Förändras emellertid det ömsesidiga förhållandet mellan de båda avdelningarnas kapacitet, så kan en ökad efterfrågan på avdelning I:s varor visst åtföljas av en absolut, om än mindre, ökning av avdelning II:s produktionskapacitet och ett fullt utnyttjande av denna kapacitet, om den totala varuproduktionen ökar kraftigt, utan att resultatet måste bli överproduktion eller överkapacitet.

Henryk Grossmann ser det kapitalistiska systemets huvudsakliga svaghet i de växande problemen för kapitalets expansion, som nödvändigtvis måste leda till ”överackumulation”, dvs till en situation där det totalt tillgängliga mervärdet inte längre räcker till för att realisera det existerande kapitalet på ett räntabelt sätt. Därvid vacklar hans argumentation, som i alltför hög grad bestäms av godtyckliga utgångssiffror, hit och dit mellan två huvudargument: dels argumentet att expansionssvårigheterna utgör ett absolut hinder, om de ger upphov till en minskning av det av kapitalisterna improduktivt förbrukade mervärdet, dels argumentet att oförmågan att realisera *hela* det ackumulerade kapitalet på ett ”räntabelt” sätt får *hela* expansionsprocessen att avstanna.⁵¹ Det första argumentet håller knappast streck, ty det bortser från det faktum, att den konsumerade delen av mervärdet kan fördelas på ett *ständigt sjunkande* antal kapitalister (och detta i ännu större utsträckning i Grossmanns schema än i verkligheten, eftersom de av honom förutsatta expansionssvårigheterna måste leda till en mycket kraftig skärpning av den kapitalistiska konkurrensen). En sjunkande konsumtionsandel av det producerade mervärdet kan alltså åtföljas av en ökad konsumtion från varje kapitalistisk familjs sida (i vilken utsträckning Grossmann har rätt, när han betraktar kapitalistens konsumtionsbehov som den kapitalistiska produktionens ”yttersta syfte”, lämnar vi därhän). Det andra argumentet innehåller ett tydligt tankefel: ty om hela den disponibla mervärdemassan inte längre räcker till för att realisera hela det ackumulerade kapitalet, så skulle resultatet inte bli hela ekonomins sammanbrott, utan en förstörelse (värdeminskning) av det ”överflödiga” kapitalet genom konkurrens och kriser. Det enda Grossmann bevisar här är, att den tendens till överackumulation, som utan tvekan är inneboende i kapitalismen, måste neutraliseras genom tendensen till periodisk värdeminskning av kapitalet, som också är inneboende i systemet, om man skall kunna undvika en längre stockning i värdeökningsprocessen. Detta är just överproduktionskrisernas funktion, vilket redan Marx betonade. Grossmann har alltså inte bevisat, att denna process i längden skulle omöjliggöra en värdeökning av det ackumulerade kapitalet.⁵²

Den polsk-amerikanske nationalekonomen Michal Kalecki, som har gjort det hittills längst drivna försöket att förbinda marxismens och den moderna ekonometrins forskningsmetoder (hans arbeten föregrep många av Keynes’ resultat), kom till en slutsats, som utgör en variant av Grossmanns tes: nämligen att den ”strategiska variabeln” i Marx’ uppfattning utgörs av det nyskapade mervärdets ackumulationskvot, dvs av detta mervärdes fördelning mellan icke-

⁵¹ Henryk Grossmann, op. cit., s. 118-123, 129-135, 137-141.

⁵² Fritz Sternberg gjorde en skarp och detaljerad kritik av Grossmanns teser i *Eine Umwälzung der Wissenschaft?*, Berlin 1930.

produktiv konsumtion och ackumulation. Lösryckandet av denna faktor ur totalsammanhanget besvarar emellertid inte frågan, *varför* det under längre epoker förekommer en lägre ackumulationskvot, som sedan höjs igen (eller tvärtom: en större del improduktiv konsumtion, som sedan minskar igen).⁵³

En annan version av samma teori företräds av den ”permanent rustningsekonoms” teoretiker, som representeras av den engelske marxisten Michael Kidron.⁵⁴ Enligt Kidron kan ackumulationen fortsätta utöver sina inre gränser, om mervärdet avlägsnas ”ur systemet” genom improduktiv konsumtion. (I det 9:e kapitlet pekar vi på de grundläggande motsättningarna i denna teori.) Det kapitalistiska sammanbrottets försening förklaras här genom en improduktiv användning av mervärdet, dvs slöseri. Hur *produktion* av vapen, dvs varuproduktion, alltså *värdeproduktion* kan jämföras med *slöseri med mervärde*, och varför slöseri med mervärde kan leda till snabbare *ekonomisk tillväxt*, förblir emellertid dunkelt.

Endast Bucharin⁵⁵ pekade i sin kritik av Luxemburg, i förbifarten så att säga, på att man måste ta hänsyn till flera av systemets grundläggande motsättningar, om man vill göra förutsägelser om dess sammanbrott.⁵⁶ Som Henryk Grossmann helt riktigt påpekar, har han emellertid varken analyserat dessa motsättningar eller förklarat i vilken utsträckning och varför de – eller många av dem – tenderar att skärpas.⁵⁷

Vi kan alltså slå fast att alla dessa teorier (med undantag av Bucharins uppfattning, som dock inte utgör någon avslutad teori om denna fråga) lider av den grundläggande svagheten, att de vill härleda det kapitalistiska produktionssättets hela dynamik *ur en enda variabel i systemet*. Produktionssättets alla andra utvecklingslagar, som Marx upptäckt, verkar sedan mer eller mindre automatiskt bara som en funktion av denna enda variabel. Men Marx förnekar själv tydligt detta antagande på ett flertal ställen, exempelvis: ”Världsmarknadskriserna måste uppfattas som en verklig sammanfattning och våldsam utjämning av den borgerliga ekonomins *alla motsättningar*. De enskilda faktorer, som koncentreras i dessa kriser, måste alltså framträda och utvecklas på den borgerliga ekonomins samtliga områden – och ju längre in i dessa vi tränger, måste å ena sidan nya aspekter av konflikten utvecklas, och måste å andra sidan påvisas att de mer abstrakta formerna av densamma upprepas och innesluts i de mer konkreta.”⁵⁸

De ovan citerade författarnas hypoteser står alltså i tydlig motsättning till synen på det kapitalistiska produktionssättet som en dynamisk totalitet, i vilken ett samspel mellan samtliga grundläggande utvecklingslagar är nödvändigt, för att uppnå ett visst resultat av utvecklingen. Denna syn innebär att produktionssättets *alla* grundläggande variabler delvis och periodiskt kan spela rollen av oberoende variabler fram till en viss punkt – naturligtvis inte på ett helt självständigt sätt och totalt oberoende av varandra, utan i ett samspel som ständigt artikuleras av det kapitalistiska produktionssättets utvecklingslagar. Vi menar här följande variabler: kapitalets organiska sammansättning i allmänhet och i de båda avdelningarna i synnerhet

⁵³ Michal Kalecki, *Theorie der wirtschaftlichen Dynamik*, s. 61ff, s. 189-190, Wien 1966.

⁵⁴ Michael Kidron, *Western Capitalism since the war*, London 1962. (Även på tyska: *Rüstung und wirtschaftliches Wachstum*, Frankfurt/M. 1971).

⁵⁵ Vi tar inte hänsyn till Lenin, eftersom han inte efterlämnade en avslutad teori om den kapitalistiska utvecklingens motsägelser. Men hans broschyr *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium* lider definitivt inte av den ”monokausala” sjukdomen.

⁵⁶ N. Bucharin, s. 92, 120-124.

⁵⁷ Henryk Grossmann, op. cit., s. 44-48. Det stämmer att Bucharin (op. cit., s. 120) i en sats vill härleda kapitalismens sammanbrott ur produktivkrafternas förstörelse och omöjligheten av arbetskraftens reproduktion, helt i linje med sitt schema i boken *Zur Ökonomik der Transformationsperiode*. Under loppet av vårt vidare arbete kommer vi att finna anledning att på ett mera ingående sätt ta itu med dessa åsikter.

⁵⁸ Karl Marx, *Theorien II*, del 2, s. 282. Se också s. 318: ”Den borgerliga produktionens alla motsättningar får sitt kollektiva uttryck i de allmänna världsmarknadskriserna.”

(vilket bl a inkluderar kapitalets omfång och dess fördelning mellan avdelningarna); det konstanta kapitalets uppdelning i fast och cirkulerande (även här i allmänhet och i varje huvudavdelning; vi upprepar inte detta självklara tillägg fler gånger); mervärdekvotens utveckling; ackumulationskvotens utveckling (förhållandet mellan produktivt och improduktivt konsumerat mervärde); utvecklingen av kapitalets omslagstid; utbytesrelationerna mellan de båda avdelningarna (som huvudsakligen, men inte uteslutande, är en funktion av kapitalets tillfälliga organiska sammansättning i dessa avdelningar).

En stor del av detta arbete ägnas åt utvecklingen av och sambandet mellan dessa sex grundläggande variabler i det kapitalistiska produktionssättet. Vår tes hävdar, att kapitalismens historia och samtidigt motsättningarnas och den inre lagbundenhetens utvecklingshistoria endast kan fattas och förstås som en funktion av samspelet mellan dessa sex variabler. Profitkvotens fluktuationer är seismografen i denna historia, då de är det tydligaste uttrycket för resultatet av detta samspel enligt ett på profit, dvs kapitalexpansion, uppbyggt produktionssätt. Men de är just bara *resultatet*, som i sin tur måste förklaras ur samspelet mellan variablerna.

Vi föregriper här undersökningens senare resultat och lämnar några exempel, som enligt vårt förmenande styrker det riktiga i vår tes.

Mervärdekvoten – dvs graden av arbetarklassens utsugning – är bl a en funktion av klasskampen⁵⁹ och dess tillfälliga resultat i varje specifikt tidsskede. Om man ser den som en mekanisk funktion av ackumulationskvoten – ungefär i denna förenklade form: högre ackumulationskvot = lägre arbetslöshet = stabiliserad eller t o m sjunkande mervärdekvot –, då förväxlar man de objektiva betingelserna, som kan leda till ett visst resultat, resp gynnar detta resultat, med själva resultatet. Om mervärdekvoten verkligen stiger beror bl a på graden av det motstånd, som arbetarklassen sätter upp mot kapitalets strävanden. Hur många variationer som är möjliga här och hur olika resultaten kan bli, det kan man utläsa av arbetarklassens och arbetarrörelsens historia under de senaste 150 åren. Det mekaniska förhållande som exempelvis Grossmann har konstruerat är i alla fall felaktigt: lägre arbetsproduktivitet = lägre mervärde-kvot; högre arbetsproduktivitet = högre mervärdekvot. Marx pekade ofta på situationen i USA, där de redan från början höga lönerna inte var en funktion av hög arbetsproduktivitet, utan av den genom utvandringen till västern skapade kroniska *bristen på arbetskraft*. Den höga arbetsproduktiviteten var alltså inte *orsaken till*, utan en *följd* av de höga lönerna och åtföljdes därför länge av en lägre mervärdekvot än i Europa.

Men det är inte bara graden av arbetarklassens motstånd, dvs klasskampens utvecklingstendenser, som gör mervärdekvotens utveckling till en av ackumulationskvoten delvis oberoende variabel. Även den industriella reservarméns *historiska utgångsposition* spelar en väsentlig roll här. Allt efter denna reservarmés storlek kan en växande ackumulationskvot åtföljas av en ökande, stillastående eller sjunkande mervärdekvot.

Om reservarmén är mycket stor, har den växande ackumulationskvoten inte något nämnvärt inflytande på förhållandet mellan efterfrågan på och utbudet av varan arbetskraft (möjligtvis med undantag för en del högt kvalificerade yrken). Detta förklarar den snabbt stigande mervärdekvoten i Storbritannien mellan 1750 och 1830, trots att ackumulationskvoten också steg snabbt, eller i Indien sedan första världskriget. Och omvänt gäller att vid en tendentiell minskning av den industriella reservarmén, bl a genom en omfattande emigration av överflödigt arbetskraft till utlandet, kan en snabbt stigande ackumulationskvot åtföljas av en

⁵⁹ Karl Marx: "Profitens maximum begränsas alltså av arbetslönens fysiska minimum och arbetsdagens fysiska maximum. Det är klart, att en *oerhörd skala av variationer är möjlig* inom de båda gränserna av denna maximiprofitkvot. Bestämmandet av dess faktiska storlek avgörs *blott av den oavbrutna kampen mellan kapital och arbete*." (K. Marx, *Lohn, Preis und Profit*, MEW band 16, s. 149. – Vår kursiv..) (sv. översättning, s. 166).

stillastående eller sjunkande mervärdekvot: detta visar exemplet Västereuropa mellan 1880 och 1900 eller Italien mot slutet av 1950-talet.

På samma sätt kan tillväxtkvoten för kapitalets organiska sammansättning inte definieras enbart som en funktion av de av konkurrensen betingade tekniska framstegen. De tekniska framstegen leder visserligen till att det levande arbetet ersätts av dött arbete i syfte att sänka kostnaderna, dvs de innebär att utläggerna för *fast kapital* ökar snabbare än utläggerna för löner. Detta kan lätt bestyrkas ur kapitalismens historia. Men som bekant består det konstanta kapitalet av två delar: en fast del (maskiner, byggnader, mm) och en cirkulerande del (råvaror, energikällor, hjälpmaterial, m m). En snabb tillväxt av det fasta kapitalet och den av denna tillväxt betingade snabba ökningen av den samhällseliga arbetsproduktiviteten säger därför inte något definitivt om utvecklingstendenserna för kapitalets organiska sammansättning. Om nämligen arbetsproduktiviteten i den råvaruproducerande sektorn ökar snabbare än den i den konsumtionsvaruproducerande sektorn, då kan det cirkulerande konstanta kapitalet bli relativt billigare i förhållande till det variabla kapitalet, vilket får till resultat att *kapitalets organiska sammansättning växer långsammare än tidigare, trots snabbare tekniska framsteg och trots en snabbare ackumulation av mervärde i fast kapital*.

Dessa föregripna resultat av den senare undersökningen skall illustrera den metod som bör användas. Det gäller enligt denna att samtidigt betrakta alla det kapitalistiska produktionssättets grundläggande proportioner såsom delvis självständiga variabler, för att man skall kunna formulera detta produktionssättets långsiktiga utvecklingslagar. Det gäller att placera dessa delvis självständiga variabelers verkningar i den konkreta historiska ramen, för att kunna analysera och förklara de på varandra följande faserna i kapitalismens historia. – Det kommer att visa sig, att samspelet mellan de olika variablerna och utvecklingslagarna *kan sammanfattas i en tendens till en ojämn utveckling av de olika produktionssfärerna och kapitalets värdebeståndsdelar*, varvid den ojämna utvecklingen av avdelning I och avdelning II bara utgör utgångspunkten för processen, som ingalunda låter sig reduceras till denna enstaka rörelse. Vi blir därför tvungna att samtidigt undersöka i vad mån det kapitalistiska produktionssättets inre logik inte bara leder till en ojämn utveckling av de båda avdelningarna, utan också till en ojämn utveckling av ackumulations- och mervärdekvoten i de båda avdelningarna och i ekonomin överhuvudtaget, till en ojämn utveckling av förhållandet mellan det fasta och det cirkulerande konstanta kapitalet, av förhållandet mellan ackumulationskvoten och den industriella reservarmén samt av förhållandet mellan improduktivt slöseri med mervärdet och kapitalets ökande organiska sammansättning.

Kombinationen av alla dessa ojämna utvecklingstendenser i det kapitalistiska produktionssättets grundläggande proportioner – dessa delvis självständiga variationer i den marxistiska uppfattningens stora variabler – kommer att göra det möjligt för oss att härleda det kapitalistiska produktionssättets historia, och framför allt dess med namnet ”senkapitalism” betecknade tredje fas, ur själva kapitalets rörelselagar, och inte ur några yttre faktorer som är främmande för Marx’ analys av kapitalet. På så sätt kommer ”stoffets liv” att framgå av samspelet mellan kapitalets samtliga rörelselagar, kort sagt: förmedlingen mellan de ytliga fenomenen och kapitalets väsen, mellan de ”många kapitalen” och ”kapitalet i allmänhet” upprättas ur detta helhetssammanhang.

I polemiken mot Arghiri Emmanuel ifrågasatte Charles Bettelheim användningen av begreppet ”oberoende variabler” inom ramen för den marxistiska analysen. Även om vi i stora drag instämmer i Bettelheims kritik, kan vi inte utan vidare ge honom rätt på denna punkt. Bettelheim skriver: ”Om man, med hänsyn tagen till deras status, konfronteras med och använder sig av Marx’ scheman, så har man inte rätt att ändra ’storheterna’ som dessa innehåller, utan att samtidigt rättfärdiga dessa ändringar med variationer, som har ett lagbundet inflytande på de olika strukturelementen. Endast teoretiskt rättfärdigade variationer kan ändra

dessas 'storheter', inte godtyckligt, utan på ett sätt som måste stå i överensstämmelse med strukturens lagar."⁶⁰ Han förbiser här två grundläggande svårigheter: för det första det faktum, att reproduktionsscheman inte utgör något instrument för analysen av tillväxtens problem och jämviktsstörningarna, och att några "lagar" därför inte *kan* reglera variationerna i deras element (en jämn tillväxt eller samma ackumulationskvot i de båda avdelningarna är inte några "lagar" för det kapitalistiska produktionssättet, utan bara metodiska abstraktioner, som fyller den funktion som dessa scheman fortfarande har, nämligen att bevisa möjligheten av en periodisk totalsamhällelig jämvikt); och för det andra det faktum, att de av Marx upptäckta utvecklingslagarna för kapitalismen visserligen uppvisar *långsiktiga slutresultat* (kapitalets växande organiska sammansättning; den stigande mervärdekvoten; den sjunkande profitkvoten), men inte några exakta, lagbundna proportioner mellan dessa utvecklingstendenser. Det är därför inte bara legitimt, utan rent av nödvändigt att behandla de av oss tidigare uppräknade variablerna som *delvis* oberoende och *delvis* funktionellt förbundna med varandra; naturligtvis inte godtyckligt oberoende, utan inom ramen för det specifika produktionssättets inre logik och dess allmänna långsiktiga utvecklingstendenser.⁶¹ Men just integrationen av de allmänna långsiktiga utvecklingstendenserna med dessa variablers fluktuationer på kort och medellång sikt gör det möjligt att upprätta förmedlingen mellan det abstrakta "kapitalet i allmänhet" och de konkreta "många kapitalen", dvs att rekonstruera det kapitalistiska produktionssättets verkliga historiska utvecklingsprocess i de på varandra följande etapperna. Så blir detta produktionssätts historia till en historia om dess inre motsättnings utveckling – kombinerad med den motsättning som utvecklas mellan kapitalet å ena sidan och å andra sidan de för- och halvkapitalistiska förhållanden, som fortlöpande införlivas med den kapitalistiska världsmarknaden.

⁶⁰ Charles Bettelheim, i A. Emmanuel, *L'Echange inégal*, s. 309, Paris 1969.

⁶¹ Bettelheim medger senare, att de av Marx upptäckta, bestämda relationerna anfäktas av en "relativ indetermination". Op. cit., s. 313.

2. Den kapitalistiska världsekonomins struktur

Kapitalets verkliga rörelse utgår givetvis från icke-kapitalistiska förhållanden och utspelas inom ramen för ett ständigt, plundrande utbyte med denna icke-kapitalistiska miljö. Detta är inte alls en tes eller upptäckt som Rosa Luxemburg kommit fram till, utan betonades uttryckligen av Marx själv, exempelvis så här: ”Världsmarknadens plötsliga utvidgning, den stora ökningen av antalet varor i omlopp, de europeiska nationernas kapplöpning för att lägga beslag på de asiatiska produkterna och de amerikanska skatterna samt det koloniala systemet bidrog på ett väsentligt sätt till sprängningen av de feodala bojorna för produktionen. *Likväl utvecklades det moderna produktionssättet i sin första period, manufakturperioden, endast där betingelserna för det hade skapats under medeltiden.*¹ Jämför t ex Holland med Portugal. ... De hinder som förkapitalistiska, nationella produktionssätts inre fasthet och organisering utgör för handelns upplösande inflytande, visar sig på ett slående sätt i engelsmännens förbindelser med Indien och Kina. ... Deras handel utövar här ett revolutionerande inflytande på produktionssättet endast i den mån de låga priserna på deras varor förintar spinnerierna och väverierna, som utgör ett urgammalt och integrerat element i denna enhet av industriell produktion och jordbruksproduktion, och på så sätt sliter sönder dessa samhällen. *Och t o m här går detta upplösningsarbete mycket långsamt.... I motsats till den engelska, lämnar däremot den ryska handeln kvar den asiatiska produktionens ekonomiska grundval orörd.*”² Tjugo år senare konstaterade Friedrich Engels i ett brev till Conrad Schmidt nyktert: ”Just så står det till med värdelagen och fördelningen av mervärdet genom profitkvoten... båda närmar sig ett fullständigt förverkligande först *under förutsättning, att den kapitalistiska produktionen genomförts fullständigt överallt*, dvs att samhället reducerats till de moderna klasserna av jordägare, kapitalister (industriella och köpmän) samt arbetare, medan alla mellanskikt undanröjts. *Detta förekommer inte ens i England och kommer aldrig att förekomma*, så långt låter vi det inte gå.”³

Från Marx härstammar också den enkla teoretiska formeln, enligt vilken kapitalets *uppkomst* inte kan likställas med dess självutveckling: ”Betingelserna och förutsättningarna för kapitalets tillblivelse, för dess uppkomst innebär just att kapitalet ännu inte är utan endast håller på att bli; dessa förutsättningar försvinner alltså med det verkliga kapitalet – med det kapital, som genom att utgå från sin verklighet bestämmer betingelserna för sitt förverkligande. Om det alltså t ex för pengarnas eller det för sig varande värdets utveckling till kapital förutsätts en ackumulation från kapitalistens sida – genom sparande av de produkter och värden, som han skapat genom eget arbete, eller på annat *icke-kapitalistiskt* sätt – om alltså förutsättningarna för pengarnas utveckling till kapital framstår som givna yttre *förutsättningar* för kapitalets uppkomst, så skapar sig kapitalet – så snart det blivit kapital som sådant – sina egna förutsättningar, nämligen innehavet av de reella betingelserna för skapandet av nya värden *utan utbyte* – genom dess egen produktionsprocess.”⁴

Nu har vi visserligen att göra med en dubbel process, vars båda sidor måste förbindas med varandra, om man skall förstå kapitalets uppkomst och självutveckling. Ursprunglig kapitalackumulation och kapitalackumulation genom mervärdeproduktion är nämligen inte bara på

¹ Angående detta, se vår utförliga framställning i *Marxistische Wirtschaftstheorie*, s. 129-135.

² *Das Kapital*, band 3, s. 346 och 347 (Vår kursiv.).

³ Engels' brev till Conrad Schmidt den 12 mars 1895, MEW, band 39, s. 43 (vår kursiv.). Se även Karl Marx: ”... vi tar det (England, E. M.) som mönster, eftersom det kapitalistiska produktionssättet här är utvecklat och *inte, som på den europeiska kontinenten, fortfarande till största delen rör sig ovanpå en bondeekonomi, som inte stämmer överens med det.*” ”*Den omedelbara produktionsprocessens resultat*”, Archiv Marksa i Engelsa, band II (VI), Partinoie Isdatelstvo, Moskva 1933, s. 258 (vår kursiv.).

⁴ Karl Marx, *Grundrisse*, s. 363-364 (sv. översättning, s. 142).

varandra följande faser i ekonomins historia, utan också *samtidiga* ekonomiska processer. Under kapitalets hela historia ända fram till våra dagar utspelas den ursprungliga kapitalackumulationens process utan avbrott – vid sidan om den förhärskande kapitalackumulationen genom värdeskapandet i produktionsprocessen. Bönder, köpmän, hantverkare, ibland t o m anställda, tjänstemän och högt kvalificerade arbetare försöker bli småföretagare, som själv utnyttjar arbetskraft, genom att på ett eller annat sätt snoka reda på startkapital (extraordinär konsumtionsinskränkning, ocker, stöld, bedrägeri, arv, lotterivinst, osv). Även om denna ursprungliga ackumulationsprocess redan förutsätter det kapitalistiska produktionssättets existens (i motsats till den av Marx beskrivna historiska ursprungliga kapitalackumulationens process) och bara spelar en obetydlig roll i de redan industrialiserade kapitalistiska ländernas utveckling, så har den större vikt i de koloniala och halvkoloniala länderna, de så kallade utvecklingsländerna, där den oftast är kvantitativt och kvalitativt viktigare för samhällsstrukturen och den ekonomiska utvecklingen än mervärdeskapandet i själva produktionsprocessen.

Båda de åtskiljda momenten måste förbindas strukturellt med varandra. Den ursprungliga kapitalackumulation som historiskt föregick det kapitalistiska produktionssättets uppkomst fick sin särskilda dynamik just genom *monopolkaraktären*. Utanför det fåtal geografiska områden, där de första maskinutrustade fabriker uppstod, fanns det överhuvudtaget inte någon kapitalistisk storindustri i världen; det förekom visserligen mervärdeskapande i kapitalistiska manufakturföretag. Då dessa emellertid stod på i stort sett samma produktivitetsnivå, vare sig de låg i Väst Europa eller Latinamerika, i Ryssland, Kina eller Japan, bildades knappast en internationell profitskillnad, som hade kunnat utlösa en tillväxtdynamik.⁵

Annorlunda förhåller det sig med den nutida ursprungliga kapitalackumulationens processer. Dessa utspelas inom ramen för ett redan etablerat internationellt kapitalistiskt produktionssätt, en kapitalistisk världsmarknad, och alltså under en ständig konkurrens och utbytesprocess med den redan etablerade kapitalistiska produktionen själv. Det kapitalistiska produktionssättets internationella tillväxt och utvidgning bildar alltså sedan två århundraden *en dialektisk enhet av tre moment*:

- a) oavbruten kapitalackumulation inom den redan kapitalistiska produktionsprocessen;
- b) oavbruten ursprunglig kapitalackumulation utanför den redan kapitalistiska produktionsprocessen;
- c) bestämning och begränsning av den andra genom den första, dvs kamp och konkurrens mellan den andra och den första.

Vilken är nu den inre logiken i detta tredje moment, den oavbrutna ursprungliga kapitalackumulationens bestämning och begränsning genom den kapitalackumulation, som försiggår inom den redan kapitalistiska produktionsprocessen? Kapitalet pressar oupphörligen på från centrum (dvs från sina historiska födelseplatser) ut mot periferin, såväl i varje enskilt land som internationellt. Det försöker breda ut sig och införliva nya sektorer av enkel varuproduktion i den kapitalistiska varuproduktionens område, ersätta sektorer som hittills begränsats till produktion av bruksvärden med varuproduktion.⁶ Hur denna process i dag utspelas t o m i de

⁵ A G Frank (*Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York 1967, s. 60) citerar en chilensk ex-president, som konstaterar att Brasiliens manufakturproduktion var mer omfattande än USA:s på 1700-talet.

⁶ Se Karl Marx: "Just arbetsproduktiviteten, produktionens omfattning, befolkningens storlek och överskottsbe-folkningens storlek, som utvecklar detta produktionssätt, skapar genom det frigjorda kapitalet och arbetet ständigt nya affärgrenar, där kapitalet åter kan arbeta i liten skala och ännu en gång genomgå de olika utvecklingsstadierna, tills även dessa nya affärgrenar bedrivs i samhällelig skala. Denna process är oavbruten. Samtidigt tenderar den kapitalistiska produktionen att erövra alla industrigrenar som den ännu inte bemäktigat sig, där underordningen ännu bara är formell. Så snart den har bemäktigat sig jordbruket, industrin, de viktigaste textil-

högt industrialiserade länderna, framgår bl a av exemplet med den växande industrin för färdiglagad mat, dryckesautomater, m m under de båda senaste årtiondena.

Men det kapitalistiska produktionssättets inträngande på dessa områden begränsas av två avgörande faktorer. För det första måste detta produktionssätt vara konkurrensdugligt, dvs försäljningspriset måste vara lägre än självkostnadspriset för de inom den enkla varuproduktionen eller familjeproduktionen framställda produkterna, eller åtminstone så lågt att de ursprungliga producenternas tids- och arbetsbesparing inte får deras egen, billigare produktion att framstå som lönsam längre.⁷ För det andra måste det finnas överflödigt kapital, vars investering i dessa områden ställer en högre profitkvot i utsikt, än om det investeras i redan existerande områden (inte nödvändigtvis en absolut högre, utan eventuellt en högre än den *marginala*, dvs den som en ytterligare kapitalinvestering i de redan kapitaliserade områdena skulle ge). I den utsträckning som dessa villkor inte alls eller endast delvis förverkligas, eller förverkligas med alltför kraftiga inskränkningar, lämnar den självreproducerande kapitalackumulationen utrymme för ursprunglig kapitalackumulation. Litet och medelstort kapital tränger in i detta utrymme, utför där sitt ”smutsiga värv” för förstörelsen av de gamla, primitiva produktionsförhållandena⁸ och går därvid antingen sin undergång till mötes eller bereder väg för ”normal” mervärdeproduktion, i vilken det i så fall själv kan ta del. I det senare fallet förvandlas det till normalt industri-, jordbruks-, bank- eller handelskapital.

Bucharin har helt riktigt definierat världsekonomin ”som ett system av produktionsförhållanden och motsvarande utbytesförhållanden i internationell skala”.⁹ Men en avgörande aspekt av detta system betonas inte i hans bok *Imperialismus und Weltwirtschaft*: nämligen att den kapitalistiska världsekonomin utgör ett *förgrenat system av kapitalistiska, halvkapitalistiska, och förkapitalistiska produktionsförhållanden som är förbundna med varandra genom kapitalistiska utbytesförhållanden och behärskas av den kapitalistiska världsmarknaden*. Endast på detta sätt kan världsmarknadens uppkomst såsom en produkt av det kapitalistiska produktionssättets utveckling – ej att förväxla med den av handelskapitalet skapade världsmarknaden, som var en förutsättning för det kapitalistiska produktionssättets uppkomst¹⁰ – förstås som en kombination av kapitalistiskt utvecklade och kapitalistiskt underutvecklade ekonomier och nationer, förenade till ett ömsesidigt beroende system. Under redogörelsens gång och särskilt vid analysen av det ojämna bytets och nykolonialismens problem skall vi återvända till detta tema.

Oliver C. Cox har utvecklat en, om också vag, föreställning om ett sådant förgrenat system. Under inflytandet från sina förarbeten om handelskapitalismen i Venedig, ser han emellertid ”ekonomiernas och nationernas hierarki” som betingad endast av ett ”differentierat marknads-

branscherna, osv, bemäktigar den sig andra sektorer, där underordningen är rent formell, där självständiga hantverkare fortfarande lever kvar.” *Den omedelbara produktionsprocessens resultat*, s. 120-122.

⁷ Vi behandlar här inte det ”normala” fallet, där kapitalets våldsamma ingripande (dvs där det exproprierar de ursprungliga ägarna, driver bort bönderna från deras jord, spärrar tillgången till de traditionellt tillgängliga markreserverna, livsmedlen och arbetsredskapen, osv) *förhindrar* de ursprungliga producenternas produktion av bruksvärden och förvandlar dem till säljare av varan arbetskraft och alltså till köpare av industriellt framställda varor.

⁸ Se Rosa Luxemburg: ”I den allmänna kapitalistiska utvecklingen spelar enligt Marx just småkapitalen rollen som den tekniska revolutionens pionjärer och detta i dubbelt avseende, både vad gäller nya produktionsmetoder i gamla, stabila och inrotade branscher och vad gäller skapandet av nya produktionsgrenar, som ännu inte alls exploateras av de stora kapitalen” (*Sozialreform oder Revolution*, s. 18, i *Schriften zur Theorie der Spontaneität*, Hamburg 1970).

⁹ N. Bucharin, *Imperialismus und Weltwirtschaft*, s. 25, Wien-Berlin 1929.

¹⁰ Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 345-346. Se även den not, som Friedrich Engels infogar i *Kapitalets* 3:e band: ”Transport- och kommunikationsmedlens kolossala expansion – oceangående ångfartyg, järnvägar, elektrisk telegrafi, Suez-kanalen – har gjort världsmarknaden till ett verkligt faktum.” (op. cit., s. 506).

läge” och tar inte alls hänsyn till frågan om de olika produktionsförhållandena.¹¹ Detta är ett fel som författare som A. Emmanuel, Samir Amin och Andre Gunder Frank mer eller mindre delar med honom; vi skall utveckla detta närmare i kapitel 11.

Om vi betraktar den kapitalistiska världsekonomens historia sedan den industriella revolutionen, så kan vi urskilja följande etapper i denna specifika kombination av kapitalistiska, halvkapitalistiska och förkapitalistiska produktionsförhållanden:

I den fria konkurrenskapitalismens tidsålder är den direkta storindustriella mervärdeproduktionen nästan uteslutande begränsad till Västeuropa och Nordamerika. Den ursprungliga ackumulationsprocessen utspelas emellertid samtidigt – om än i ojämna takt – på många andra håll i världen, samtidigt som den gradvis upplöser böndernas primitiva och den hantverksmässiga textilproduktionen och även kombinerar den uppkommande hemindustrin med fabriksindustri. Utländskt kapital rinner visserligen in i de länder som håller på att industrialiseras, men det kan inte behärska ackumulationsprocesserna på platsen.¹² Man kan urskilja två viktiga hinder för det främmande kapitalets dominans över de framväxande kapitalistiska ekonomierna. För det första var kapitalackumulationen i Storbritannien, Frankrike och Belgien alltför liten, för att tillåta anläggning av fabriker i den övriga världen. De årliga inkomsterna av utländska kapitalplaceringar steg bara från 8 till 18 miljoner £ i Storbritannien under perioden 1816-1850. Detta lands årliga kapitalinvesteringar i utlandet uppgick i medeltal bara till 29 miljoner £ 1860-1869; under de tio åren 1870-1879 ökade de med 75% till 51 miljoner £ årligen, sedan till 68 miljoner £ årligen på 1880-talet.¹³ För det andra: den i den västeuropeiska storindustrin framställda billiga massproduktionens inträngande inte bara i byarna och småstäderna i Asien och Latinamerika, utan också i Syd- och Östeuropa, försvårades på ett avgörande sätt av bristen på kommunikations- och transportmedel – den industriella revolutionens ojämna utveckling inom den bearbetande industrin och transportindustrin.¹⁴ Det är därför ingen tillfällighet, att Storbritanniens, Frankrikes, Belgiens och Hollands långsamt ökande kapitalplaceringar i utlandet huvudsakligen koncentrerades till *järnvägsbyggen*, eftersom utbyggnaden av detta kommunikationsnät var en förutsättning för dominansen över de mindre

¹¹ Oliver C. Cox, *Capitalism as a System*, New York 1964, s. 1, 6, 10 och följande.

¹² A. C. Carter uppskattar det holländska kapitalet till ca en fjärdedel av det totala börsaktiekapitalet i Storbritannien omkring 1760 (se den hithörande diskussionen i Charles Wilson, *Dutch Investment in 18th Century England*, i *Economic History Review*, april 1960). – Det engelska kapitalets roll för Belgiens industrialisering framträder tydligt i form av grundarna av den moderna maskintillverkningsindustrin i detta land, bröderna Cockerill. Likaså spelade belgiskt och engelskt kapital en framträdande roll i Frankrikes första industrialiseringsvåg (se bl a W. O. Henderson, *The Industrial Revolution on the Continent*, London 1961; J. Dhont, *The Cotton Industry at Ghent during the French Regime*, i F. Crouzet, W. H. Chaloner & W. M. Stern (red) *Essays in European Economic History 1789-1914*, London 1969). Detsamma gäller för det holländska kapitalet och den tyska textilindustrin väster om Rhen (Gerhard Adelman, *Structural Changes in the Rhenish Linen and Cotton Trades at the Outset of Industrialization*, i *Essays in European Economic History 1789-1914*); vad gäller det franska kapitalet i den första italienska industrialiseringsvågen, se bl a Bernard Gille, *Les Investissements français en Italie 1815-1940*, Turino 1968, och Aldo Alessandro Mola (red), *L'Economia Italiana dopo L'Unità*, Turino 1971, s. 130f.

¹³ Phyllis Deane och W. A. Cole, *British Economic Growth 1688-1959*, Cambridge University Press, 1967 (2:a upplagan), s. 36, 266. Se även Karl Marx: ”En alltmer utvidgad massproduktion översvämmer den existerande marknaden och arbetar därför ständigt för en utvidgning av denna marknad, för ett nedrivande av dess gränser. Det som begränsar denna massproduktion är inte handeln (i den mån denna bara uttrycker den existerande efterfrågan), utan det utnyttjade kapitalets storlek och arbetsproduktivitets utvecklingsgrad.” (*Das Kapital* III s. 349). – Även Leland Hamilton Jenks, *The Migration of British Capital to 1875*, London 1927. – Se dessutom utrikesministeriets kända cirkulär av den 15 januari 1848 till de diplomatiska representationerna i utlandet, som uttryckligen betonar, att investeringar i det egna landet skall gå före utländska placeringar. (*The Public Record Office*, Utrikesministeriets arkiv, F. O. 16, band 63, cirkulär av den 15.1.1848).

¹⁴ ”Det viktigaste sättet att reducera cirkulationstiden är förbättrade kommunikationer. Och de senaste femtio åren har här inneburit en revolution som bara kan jämföras med den industriella revolutionen under 1700-talets sista femtio år.” Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 81.

utvecklade nationernas inre marknader.¹⁵ Men just koncentrationen på järnvägsbyggandet gav upphov till en betydelsefull tidsmässig eftersläpning – ungefär från 1848 års revolution ända till 1880-talet; under denna period lämnade de ekonomier som pressade på i riktning mot det kapitalistiska produktionssättet i stort sett fältet fritt för det inhemska kapitalets ursprungliga ackumulation. Det faktum att transportkostnaderna för billiga och ömtåliga varor inte heller reducerades på något avgörande sätt genom denna första revolution inom transportväsendet, säkrade en icke hotad avsättningsmarknad för de mindre utvecklade ländernas lokala kapital, exempelvis inom livsmedelsindustrin, för bryggeriprodukter, inom kortvaruindustrin (allt med undantag för lyxvaror), osv. De mest talande exemplen i detta sammanhang är Italien, Österrike-Ungern, Ryssland, Japan och Spanien, där den inre marknadens framväxt och kapitalackumulationens process behärskades av det inhemska kapitalet, om man bortser från utländska investeringar inom järnvägsbygget och utländska lån.

I *Italien* präglas textilindustrin fortfarande omkring 1850 huvudsakligen av böndernas och hemindustrins handarbete: cirka 300.000 bondkvinnor är sysselsatta med spinning av lin och hampa under ungefär 150 arbetsdagar per år. Av de ungefär 1,2 miljoner quintaler som produceras exporteras 300.000 och 900.000 förbrukas i Italien – av dessa knappt mer än en niondel av den redan mekaniserade industrin och åtta niondelar av hemindustrin. Ännu så sent som 1880 är hemväverierna större än de industriella väverierna på lin- och linneproduktionens område. I sidenindustrin inleds det industriella genombrottet cirka 1870 och fullbordas inte förrän strax innan sekelskiftet. I bomullsindustrin överväger hemindustrin på 1850- och 1860-talen; storindustrin får sitt genombrott omkring 1870 i spinneriet och först tio år senare i väveriet.¹⁶ Det utländska kapitalet spelar inte någon roll i hela denna industrialiseringsprocess.

Detsamma gäller *Ryssland*, där den första industrialiseringen mellan 1840 och 1870 visserligen genomfördes med hjälp av import av utländska maskiner (Ryssland var mottagare av inte mindre än 26% av den engelska maskinexporten år 1848), men utan nämnvärt deltagande av utländskt kapital. År 1845 uppgick den totala importen och den inhemska maskinproduktionen till drygt 1 miljon rubel; år 1870 uppgick den till 65 miljoner rubel. Det totala värdet av de i Ryssland använda industrimaskinerna var 100 miljoner rubel år 1861 och 350 miljoner rubel år 1870. De viktigaste industriernas produktionsvärde (med undantag för Polen och Finland) ökade från cirka 100 miljoner rubel år 1847 till mer än 280 miljoner rubel år 1870.¹⁷ Denna rörelse vilade nästan uteslutande på nationell kapitalackumulation.¹⁸

Japan uppvisar en liknande utveckling. Det totala bankkapitalet ökade från 2,5 miljoner yen år 1875 till 43 miljoner år 1880. Hemindustrin behärskade ännu 1880 bomullsväveriet och spinneriet. 1890 var storindustrins herravälde på dessa områden redan befäst.¹⁹

¹⁵ ”Å andra sidan utgör de billiga maskinprodukterna och det revolutionerade transport- och kommunikationsväsendet vapen för erövringen av främmande marknader” (K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 474-475). – Angående järnvägsbyggandets betydelse för den brittiska kapital- och varuexporten i den förimperalistiska epoken, se bl a Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, London 1963, s. 297-298.

¹⁶ Emilio Sereni, *Il Capitalismo nelle Campagne*, Milano 1968, s. 18, 19, 22-23.

¹⁷ S. Strumilin, *Industrial Crises in Russia 1847-1867*, i *Essays in European Economic History 1789-1914*, red F. Crouzet, W. H. Chaloner och W. M. Stern, London 1969, s. 158ff.

¹⁸ De aktiebolag som bildats i Ryssland hade år 1855 ett kapital på 750.000 rubel och år 1858 51 miljoner rubel (ibid., s. 168). Se även Roger Portal, *The Industrialization of Russia*, i *Cambridge Economic History of Europe*, vol. VI, del 2, Cambridge 1966, s. 813, som nämner siffran 350 miljoner rubel för år 1860 och 700 miljoner rubel för år 1870 som aktiekapitalet i de mellan 1860 och 1870 bildade järnvägsbolagen.

¹⁹ W. W. Lockwood, *The Economic Development of Japan*, Princeton 1954, s. 113: Framställningen av kattungarn ökade från 13.000 balar (400 pund) 1884 till 292.000 1894 och 757.000 1899. – Thomas C. Smith, *Political Change and Industrial Development in Japan: Government Enterprise 1868-1880*, Stanford 1965 (2:a tryckningen), s. 37, 63.

Den konkreta förbindelsen mellan dessa dåtida kapitalistiska ”utvecklingsländer” och den kapitalistiska världsmarknaden var dubbelsidig. Å ena sidan var importen av billiga maskinvaror från utlandet med dess ”artilleri av billiga priser” den gamla hemproduktionens stora förstörare. I Italien bestod ännu i början av 1880-talet halva importen av produkter från den bearbetande industrin eller av halvfabrikat.²⁰ Och i Japan hade den fria importen av billigt kattungarn (genomsnittspris 29,6 yen 1874 och 25,5 yen 1878) förhärjande resultat på böndernas hemindustri (genomsnittspris 42,7 yen 1874 och 45 yen 1878; priserna är per *kin*, en japansk viktenhet som motsvarar ungefär 1,32 engelska pund).²¹ Men i båda fallen övertog den *inhemska maskinindustrin* efter ungefär tio år den inhemska hemindustrins plats; dvs importen från utlandet beredde väg för den ”nationella” kapitalismens utveckling. Å andra sidan kunde en snabb specialisering av dessa uppkommande kapitalistiska ekonomiers utrikeshandel (jordbruksprodukter i Rysslands fall, till vilket senare även kom olja; råsidan och linne i Italiens fall; råsidan och garn i Japans fall) säkerställa betydande avsättningsområden på världsmarknaden. De på detta sätt förverkligade profiterna blev i sin tur till en av den inhemska kapitalackumulationens huvudkällor.

Naturligtvis hade integrationen på världsmarknaden under den relativa underutvecklingens villkor starkt negativa effekter på den ursprungliga kapitalackumulationen i dessa länder redan i denna fas. Utbytet av varor som producerats på den högre arbetsproduktivitets villkor mot varor som producerats på den lägre arbetsproduktivitets villkor var ojämnt, dvs det var ett utbyte av mindre arbete mot mer arbete, vilket oundvikligen måste leda till en avtappning, till ett värde- och kapitalutflöde från dessa länder till Västeuropas fördel.²²

Denna avtappning var emellertid inte av sådan omfattning, att den inhemska och självständiga kapitalackumulationen hotades allvarligt – åtminstone inte i de länder, där samhällsliga och politiska klasskrafter redan var i gång med att påbörja förstörelsen av hantverket genom utvecklingen av en inhemsk storindustri. Där dessa betingelser fanns i otillräcklig utsträckning eller inte alls (som i Turkiet) – eftersom statsmakten inte kunde eller inte ville spela sin roll som den moderna kapitalismens barnmorska; eftersom den primitiva ackumulationen av penningkapital redan kontrollerades av utlänningar i stället för av en inhemsk bourgeoisie, osv –, där måste de inhemska industrialiseringsförsöken misslyckas, även om förutsättningarna rent ekonomiskt sett inte var ogynnsammare än i Ryssland, Spanien eller Japan.²³

I imperialismens tidsålder förändras denna struktur på ett radikalt sätt. Nu underordnas också den ursprungliga kapitalackumulationens process i de förut inte kapitaliserade ekonomierna under det västerländska kapitalistiska storkapitalets reproduktion. De imperialistiska ländernas kapitalexport (och inte den inhemska härskande klassens ursprungliga ackumulationsprocess) bestämmer hädanefter den ”tredje världens” ekonomiska utveckling. Denna formas

²⁰ Sereni, op. cit., s. 32-33.

²¹ Thomas C. Smith, op. cit., s. 26-27.

²² Strumilin uppskattar utflödet från Ryssland till 80 miljoner guldrubel mellan 1855 och 1860 och till 143 miljoner mellan 1861 och 1866 (s. 167, 174). Av den senare summan utgjordes emellertid en stor del av guldöverföringar genom den del av den ryska adeln, som svarade på livegenskapens avskaffande med att sälja sina egendomar och leva parasitliv i utlandet.

²³ Se utdragen ur Omer Celal Sarcs (*The Tanzimar and our Industry*) och I. M. Smilianskayas (*The Disintegration of Feudal Relations in Syria and Lebanon in the Middle of 19th Century*) arbeten, som publicerats i den av Charles Issawi utgivna antologin: *The Economic History of the Middle East*, Chicago 1966, s. 48-51, 241-245. Det är intressant att konstatera, att den bristande ”återverkningen” (”kumulativ industrialisering”) faktiskt bestäms av de här definierade sammanhangen och inte av de första kapitalistiskt producerade varornas *bruksvärde*. I Kinas fall var detta inte råvaror utan textilprodukter (se Jörgen Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, band 28, Berlin 1964, s. 16-41, 106-107 angående den kinesiska textilindustrins avsevärda omfattning under perioden 1894-1913 och samma industris förnyade och betydande tillväxt under och efter första världskriget). Trots detta blev det inte någon kumulativ industrialiseringsprocess. Vi skall behandla detta problem mera ingående i kapitel 11.

som ett komplement till den kapitalistiska produktionens behov i metropolerna, inte som en indirekt följd av konkurrensen från dessa metropolers billiga varor, utan framför allt som en direkt följd av det faktum, att själva kapitalinvesteringen utgår från metropolerna och endast skapar sådana företag som motsvarar den imperialistiska bourgeoisins intressen.

Den imperialistiska kapitalexportens process kväver den så kallade "tredje världens" ekonomiska utveckling, för det första genom att den uttömmar de existerande resurserna för en ursprunglig kapitalackumulation genom en kvalitativt ökad "avtappning". Denna utgör nu en oavbruten expropriering – ur den nationella ekonomins synvinkel – av den inhemska samhälleliga merprodukten till det utländska kapitalets fördel, vilket naturligtvis avsevärt minskar de för den inhemska kapitalackumulationen tillgängliga resurserna.²⁴ För det andra koncentrerar den de återstående resurserna till de sektorer, som blir avgörande för "underutvecklingens utveckling" – för att tala med Andre Gunder Frank – eller "beroendets utveckling" – för att använda Theotonio dos Santos' begrepp²⁵: utrikeshandel; förmedlande tjänster för de imperialistiska bolagen; markspekulation och fastighetsbygge; ocker; lumpenbourgeois och lumpensmåbourgeois i "servicesektorn" (dvs lotteri, korruption, gangstervälde, hasardspel, i viss mån turism, m m). För det tredje begränsas den primitiva kapitalackumulationen genom att de gamla härskande klasserna på landsbygden konsolideras och en betydande del av byarnas befolkning hålls kvar utanför den egentliga varuproduktionens och penningushållningens sfär.

Resultatet av detta blir en vid första ögonkastet paradoxal bild: kapitalets utvidgade reproduktion, som gynnar den samtidiga ursprungliga kapitalackumulationens process i metropolerna, hindrar samma process i de icke-industrialiserade länderna. Just där kapitalet finns i riklig mängd ackumuleras det snabbt; där det är "sällsynt" sätts det i rörelse och ackumuleras långsamt och på ett motsägelsefullt sätt. Denna bild som skenbart tycks motsäga marknadsekonomins och den liberala ekonomiska teorins spelregler blir förstående, så snart vi betraktar den relativa profitkvoten. Det som förorsakar den "tredje världens" ensidiga "underutveckling" är varken imperialisternas ondskefulla vilja eller de inhemska härskande klassernas samhälleliga oförmåga, utan ett komplex av ekonomiska och samhälleliga villkor, som visserligen gynnar penningkapitalets ursprungliga ackumulation, men gör industrikapitalets ursprungliga ackumulation mindre lönsam – och i varje fall osäkrare – än de ovannämnda investeringsfälten eller samarbetet med imperialismen i den utvidgade reproduktionen av imperialismens eget kapital.²⁶

Det är alltså den specifika sammanfogningen av produktions- och utbytesförhållandena mellan metropolerna och de underutvecklade nationerna, som förändras vid övergången från den fria konkurrenskapitalismen till den klassiska imperialismen. Att den lokala kapitalackumulationen behärskas av det utländska kapitalet (vilket för det mesta är förbundet med en politisk dominans) får nu som resultat, att den lokala ekonomiska utvecklingen underordnas den imperialistiska bourgeoisins intressen. De underutvecklade länderna "beskjuts" inte längre med de billiga varornas "lätta artilleri", utan med det "tunga artilleri", som utgörs av kontrollen över kapitalresurserna. Å andra sidan var koncentrationen på produktion och export av råvaror *under den inhemska bourgeoisins kontroll* i den förimperialistiska epoken bara ett förspel till ödeläggelsen av de förkapitalistiska produktionsförhållandena på lands-

²⁴ Se Paul A. Baran, *The Political Economy of Growth*, New York 1957.

²⁵ André Gunder Frank, op. cit., – Theotonio Dos Santos, *Dependencia Economica y Cambio Revolucionario en America Latina*, Editorial Nueva Izquierda, Caracas 1970.

²⁶ Se bl a vår uppsats *Die Marxsche Theorie der ursprünglichen Akkumulation und die Industrialisierung der Dritten Welt*, i *Folgen einer Theorie – Essays über 'Das Kapital' von Karl Marx*, Frankfurt 1967. Ytterligare källor till denna problematik, som redan ägnats en mycket omfattande litteratur, samt en redogörelse för några viktiga debatter återfinns i kapitel 11.

bygden i denna bourgeois intresse. I den klassiska imperialismens epok utbildas emellertid det långsiktiga samhällsliga och politiska förbundet mellan imperialismen och den inhemska oligarkin, vilket bevarar de förkapitalistiska produktionsförhållandena i byarna och därmed begränsar den "inre marknadens" utvidgning på ett avgörande sätt²⁷ och alltså förhindrar en kumulativ industrialisering av landet, eller styr in den ursprungliga kapitalackumulation som trots allt äger rum i icke-industriella banor.

Ett nästan klassiskt exempel på denna omvälvning av världsmarknadens struktur, som ledde från den fria konkurrenskapitalismens epok till den klassiska imperialismens epok, utgörs av Chile. Chile inlemmades först i den kapitalistiska världsmarknaden på 1800-talet genom koppargruvorna, vilka emellertid till största delen befann sig i chilenska händer.²⁸ Den andra fasen började med utvecklingen av salpeterutvinningen efter Chiles framgångsrika krig mot Peru och slutade med att den chilenska gruvdriften fullständigt behärskades av det brittiska kapitalet. År 1880 uppgick det i Chile investerade brittiska kapitalet till sammanlagt cirka 7,5 miljoner pund, därav mer än 6 miljoner i form av statsobligationer. År 1890 hade summan ökat till 24 miljoner pund, av vilka 16 miljoner var privata direkta investeringar (först och främst i salpetergruvorna och de övriga gruvorna).²⁹ Det är betecknande att den avgörande exportprodukten råvarunatur (först koppar, sedan salpeter) inte hade förändrats; vad som hade förändrats var kapitalackumulationens dominerande processer och de dominerande produktionsförhållandena.³⁰

Det utländska kapitalets dominans över kapitalackumulationen i de underutvecklade länderna leder som sagt till en ekonomisk utveckling, som formar dessa länder till komplement till de imperialistiska metropolernas ekonomiska utveckling. Detta betyder framför allt koncentration på vegetabiliska råvaror och mineralråvaror. Jakten på billiga råvaror går så att säga hand i hand med den imperialistiska kapitalexporten, ja den betingar i stor utsträckning denna. Uppkomsten av ett relativt kapitalöverskott i metropolerna, strävan efter högre profitkvot och jakten på billigare råvaror bildar på så sätt en enhet.

Sökandet efter billiga råvaror är å sin sida inte någon tillfällighet. Det svarar mot det kapitalistiska produktionssättets inre logik. Denna har som resultat att den varumängd som kan framställas med en given mängd maskiner och arbetskraft ständigt ökar, på grund av den stigande arbetsproduktiviteten. Detta leder i sin tur till en tendentiell minskning av det fasta konstanta och det variabla kapitalets andel av det genomsnittliga varuvärdet, dvs till en tendentiell ökning av råmaterialkostnadernas andel av genomsnittsvarans produktionspris: "Råmaterialets värde utgör alltså en ständigt växande beståndsdel av varuproduktens värde i proportion till arbetsproduktivitets utveckling ... eftersom de delar av varje mindre del av

²⁷ Angående den avgörande roll för den uppkommande kapitalismen, som spelades av arbetsdelningen och av penninghushållningens införande på landsbygden vid den "inre marknadens" uppkomst, se K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 775-776; V. I. Lenin, *Le développement du capitalisme en Russie*, s. 344, 632ff, Moskva. Ett utmärkt exempel på denna allians utgörs av analysen av förhållandet mellan oljebolag och inhemska jordägare i Venezuela (Federico Brito, *Venezuela, Siglo XX*, Havanna 1967, s. 17-60, 181-221).

²⁸ Heman Ramirez Necochea, *Englands wirtschaftliche Vorherrschaft in Chile 1810-1914*, i *Lateinamerika zwischen Emanzipation und Imperialismus*, Berlin 1961, s. 137, 131. Av samme författare: *Historia del Imperialismo en Chile* (La Habana 1966, s. 62). Det brittiska kapitalets andel i koppargruvorna var inte större än 20-30 %. Se även Andre Gunder Franks kortfattade redogörelse för denna epok (op. cit., s. 57-63), som citerar en rad chilenska källor. Det är intressant att konstatera, att Chile under sina första femtio år som självständig stat byggde upp en egen handelsflotta på 276 fartyg, som var störst år 1860 och hade krympt till 75 fartyg på slutet av 1870-talet.

²⁹ H. R. Necochea, *Englands wirtschaftliche Vorherrschaft in Chile*, s. 147.

³⁰ Dominansen över salpeterindustrin i norra Chile, där mer än 9 miljoner pund brittiskt kapital investerades inom loppet av två år, åtföljdes som alltid under den klassiska imperialismens period av en dominans över hela samhällslivet i Tarapaca-provinsen: järnvägar, bevattningsanläggningar, banker, osv (Necochea, op. cit., s. 146-147).

den totala produkten som utgörs av maskinernas förslitning och det tillagda arbetet, oavbrutet minskar. På grund av denna fallande tendens ökar den andra värdedelen, som utgörs av råmaterial, relativt, *om denna ökning inte upphävs genom en motsvarande sänkning av råmaterialets värde, framkallad av den växande produktiviteten i det arbete som används för produktionen av råmaterial.*³¹ Den med primitiva, förkapitalistiska metoder bedrivna råvaruframställningen i de utomeuropeiska länderna (där slavekonomin i USA:s sydstater var karakteristisk) förstärkte tendensen till råvarornas relativa fördyring och därför också metropolkapitalets försök att skapa en billigare, dvs kapitalistisk, råvaruproduktion.³² Den av det amerikanska inbördeskriget utlösta prishöjningen på bomull var här ett bestämmande element, men absolut inte det enda. Tendensen till en höjning inte bara av det relativa, utan också av det absoluta råvarupriset, som kännetecknar 1800-talets mitt, är alldeles tillräckligt för att bestyrka detta fenomen.³³ Det västerländska kapitalets direkta ingripande i den ursprungliga kapitalackumulationens process i de underutvecklade länderna avgörs i betydande utsträckning av behovet att organisera kapitalistisk råvaruproduktion i stor skala.

Kapitalistisk råvaruproduktion i underutvecklade länder var emellertid en kapitalistisk produktion under helt bestämda samhälleliga, eller snarare socioekonomiska produktionsbetingelser. Den oerhörda mängd billig arbetskraft som fanns där gjorde en massiv användning av fast kapital olönsam. Den moderna maskinen kunde knappast konkurrera med den billiga arbetskraften. På jordbrukets område betydde kapitalistisk råvaruproduktion därför framför allt plantageekonomi, dvs *förindustriell kapitalism*, manufakturkapitalism, varvid fördelarna gentemot den förkapitalistiska plantageekonomin låg i införandet av en elementär arbetsdelning mellan manuella arbetare, i den bättre arbetsdisciplinen samt den rationellare organisationen och bokföringen.³⁴ På gruvområdet betydde kapitalistisk råvaruproduktion i underutvecklade länder visserligen att en kapitalistisk maskinutrustning infördes, alltså inledningen till en industriell kapitalism. Men även här försköt det låga priset på varan arbetskraft, den jättelika industriella reservarmén och proletariats relativa maktlöshet tyngdpunkten i kapitalets inriktning från den i västerlandet redan dominerande produktionen av *relativt* mervärde till produktionen av *absolut* mervärde.³⁵

³¹ K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 118-119. (Vår kursiv.).

³² Eugene D. Genovese (*The Political Economy of Slavery*, Pantheon Books 1965, s. 43-69) lämnar en mängd data om den låga arbetsproduktiviteten på de amerikanska sydstaternas bomullsplan-tager under slavsystemet. Samma kapitel i hans bok innehåller också en detaljerad bibliografi samt en polemik mot skrifter som företräder andra åsikter.

³³ På 1860-talet och början av 1870-talet hade priserna på de råvaror, som Storbritannien importerade sedan napoleonkrigen, nått sin höjdpunkt. Från och med 1873 inleddes priset, som minskade importprisernas genomsnittsindex till hälften omkring 1895. (Se B. R. Mitchell & P. Deane, *Abstract of British Historical Statistics*, Cambridge 1962; C. P. Kindleberger et al., *The terms of trade, a European Case Study*, Cambridge Mass., 1956; Potter & Christie, *Trends in Natural Resource Commodities*, Baltimore 1962). Samtidigt sjönk också priserna på de i England producerade råvarorna på ett liknande sätt: mellan 1873 och 1886 sjönk priset per ton Bessemerstål till en fjärdedel av det tidigare (Maurice Dobb, op. cit., s. 306).

³⁴ Det finns åtskilliga beskrivningar av den förindustriella plantagekapitalismens specifika natur i den av det utländska kapitalet skapade bomulls-, kautschuk-, te-, kaffe- osv produktionen i "tredje världen". Se exempelvis S. J. Tambia, s. 75-80 och 84ff, i *The Role of Savings and Wealth in Southern Asia and the West*, UNESCO, Paris 1963, angående plantagerna på Ceylon. – Intressant är, att produktionen i flera fall också senare infördes på förkapitalistisk grundval (som t ex under den egyptiska bomullsboomen 1860-1866), vilket inte kunde leda till något annat än höga priser, något som emellertid ledde till böndernas ruin och förorsakade en anpassning till modernare produktionsmetoder (E. R. J. Owen, *Cotton Production and the Development of the Cotton Economy in 19th Century Egypt*, i Charles Issawi (red), *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Chicago 1966, s. 410f).

³⁵ Man kan t ex se på arbetarklassens villkor på Jamaica enligt officiella brittiska regeringsundersökningar: "... oregelbunden sysselsättning, dålig betalning, överdrivet lång arbetstid, vilket ofta krävdes av löntagarna själva, som ivrigt och ... ända till fullständig fysisk utmattning ... försökte hålla fast vid det lilla arbete, som de kunde snoka reda på" (Gordon K. Lewis, *The Growth of the Modern West Indies*, New York 1968, s. 179). – Likaså de

Vi får på så sätt en bild av ett imperialistiskt världssystem, som är uppbyggt på en allmän ojämn utveckling av kapitalackumulationen, av kapitalets organiska sammansättning, av mervärdekvoten och av arbetsproduktiviteten.

Den industriella revolutionen började i väst; den hade föregåtts av 300 års internationell koncentration av penningkapital och skattbildning – genom en systematisk utplundring av den övriga världen via koloniala erövringar och kolonial handel.³⁶ Så uppkom en världsomfattande koncentration av industrikapital på några få ställen på jorden, i Västeuropas dominerande industriområden (och strax därefter i Nordamerika). Detta industrikapital kunde inte förhindra de härskande klassernas ursprungliga kapitalackumulation i de efterblivna länderna, utan på sin höjd sänka processens takt. Med en viss tids- och produktivitsförskjutning, betingad av det brittiska kapitalets monopol på den högsta industriproduktiviteten, utbreddes alltså industrialiseringen gradvis till allt fler länder i den fria konkurrenskapitalismens tidsålder. Genom den massiva kapitalexporten till de underutvecklade länderna i syfte att där organisera kapitalistisk råvaruproduktion, slog den kvantitativa skillnaden mellan kapitalackumulationen och produktivitetsnivån i metropolerna och i de ekonomiskt efterblivna länderna nästan genast om till en kvalitativ skillnad. Dessa länder var hädanefter inte bara efterblivna, utan också beroende. Det utländska kapitalets behärskning av kapitalackumulationen undertryckte den ursprungliga ackumulationen av industrikapital i dessa länder. Den industriella klyftan utvidgades oavbrutet. Och eftersom råvaruproduktionen är förindustriell eller bara primitivt industriell, varvid den billiga arbetskraften inte stimulerar till en ständig modernisering av maskinutrustningen, så uppstod också en växande produktivitetsskillnad, som uttrycker den verkliga underutvecklingen och samtidigt förevigar den. *Sedd ur marxistisk synvinkel, dvs ur den konsekventa arbetsvärdeteorins ståndpunkt, är underutveckling alltid i sista hand kvantitativ (massiv arbetslöshet) och kvalitativ (låg arbetsproduktivitet) undersysselsättning.*³⁷

Detta för den kapitalistiska världsekonomin senaste hundra år så avgörande faktum kan bara förklaras genom en väsentlig faktor i kapitalets internationella expansion: den kapitalistiska varuproduktionen har visserligen skapat och erövrat den kapitalistiska världsmarknaden, dvs fört den kapitalistiska varuproduktionens herravälde och de i moderna kapitalistiska storindustrier framställa varornas dominans till jordens mest avlägsna hörn; men den har inte kunnat genomdriva det kapitalistiska *produktionssättet* överallt. I den tredje världens länder har den tvärtom skapat och befäst en specifik blandning av förkapitalistiska och kapitalistiska produktions- och distributionsförhållanden, som *förhindrar* en generalisering av det kapitalistiska produktionssättet och framför allt av den kapitalistiska storindustrin i dessa länder. Här ligger huvudorsaken till de beroende ländernas permanenta förrevolutionära kriser sedan

sydafrikanska guldgruvorna: ”Så länge deras kontrakt varar, och det måste avslutas innan de får tillåtelse att återvända hem, spärras afrikanerna liksom boskap in i förläggningar, som liknar ett ‘mellanting mellan kaserner och fängelser’. De sover på cementbriter, och om de vill ha en madrass, så måste de tjäna ihop till den genom avdrag på den magra lönen. De får dagliga matransoner, som värderas till något mindre än 6 pence. Sträng disciplin måste iakttas. De bevakas av en uppsyningsman, som är beväpnad med en sjambok – en piska, som symboliserar den sydafrikanska civilisationen. Tusentals har stenglunga men i motsats till de vita gruvarbetarna får de inte någon ersättning för det. Juldagen och långfredagen är den enda avlönade ledigheten. ... Därför är det inte förvånande, att gruvbolagen gör fantastiska vinster. De överstiger 50 miljoner pund årligen. ... Men de svarta arbetarna har inte fått någon löneökning sedan 1914(!)” (George Padmore, *Africa: Britain's Third Empire*, London 1948, s. 27, 28). Inom den kinesiska textilindustrin gäller 12-timmarsdagen ända fram till andra världskriget, även för barn. Bomullsväverierna i Shanghai har bara 1,7 vilodagar per månad år 1930, och en rapport från den engelska generalkonsuln i Shanghai från 1924 nämner 14-timmarsdagar utan vilopaus. (Se dokument hos Jürgen Kuczynski, op. cit., s. 170-173).

³⁶ Ernest Mandel, *Marxistische Wirtschaftstheorie*, s. 454-460.

³⁷ Fritz Sternberg (*Imperialismus*, op. cit., första kapitlet och s. 456ff) var den förste som ingående undersökte sambandet mellan löneutveckling och överskottsbefolkning (dvs industriell reservarmé). Se också kapitel 5 i föreliggande arbete.

mer än ett halvt århundrade och huvudorsaken till att dessa länder visat sig vara det imperialistiska världssystemets svagaste länkar.

Genom kapitalets massiva inträngande i råvaruproduktionen kunde råvaruprisernas hundra-åriga stigande tendens brytas från och med 1873. Då kom inte bara det beryktade prisfallet på jordbruksprodukter och den stora krisen för det europeiska jordbruket, utan även mineralernas relativa pris – jämfört med på den kapitalistiska färdigvaruindustrins produkter sjönk snabbt.³⁸ Den av undersysselsättningen och den låga arbetsproduktiviteten betingade låga reproduktionskostnaden för arbetskraft i de underutvecklade länderna, vilket oavbrutet utvidgade produktivitetsdifferensen i förhållande till de industrialiserade metropolerna, måste emellertid på sikt vända denna trend med en stagnerande arbetsproduktivitet i de beroende länderna och en samtidig snabb ökning av arbetsproduktiviteten i de industrialiserade länderna var det bara en tidsfråga, tills de relativa råvarupriserna började stiga igen. Denna utveckling inleddes i och med första världskriget, bekräftades för några råvaror på 20-talet fram till den ekonomiska världskrisen 1929-32, avbröts plötsligt som en följd av krisen, framträdde emellertid på nytt i och med den nya internationella upprustningskonjunkturen på fyrtioalet och nådde sin höjdpunkt i början på koreakriget 1950.³⁹ Den imperialistiska världsekonomin specifika struktur, sådan den hade utformats vid 1800-talets slut, blev nu till ett hinder för kapitalets expansion eller, närmare bestämt, en ytterligare orsak till den genomsnittliga profitkvotens tillbakagång.

Och nu upprepades vad som hade skett redan efter 1850- och 1860-talen. Precis som råvaruproduktionen på basis av förkapitalistiska arbetsmetoder och produktionsförhållanden då, från att ha varit en källa till överprofiter genom utnyttjandet av billig arbetskraft, blev till ett hinder för kapitalets fortsatta expansion, så snart de relativa råvarupriserna steg snabbt, så förvandlades nu råvaruproduktionen på basis av manufakturkapitalistiska eller outvecklade industriella arbetsmetoder och produktionsförhållanden från en källa till koloniala överprofiter till en bromskloss för kapitalackumulationen. Och precis som metropolens kapital vid tiden för övergången från den fria konkurrenskapitalismen till imperialismens epok besvarade denna utmaning med ett massivt inträngande i råvarusfären, så reagerade det enligt samma metoder och principer vid tiden för övergången från den ”klassiska” imperialismen till senkapitalismen. Precis som under 1800-talets sista tjugofem år framtvingade kapitalets genombrott i råvarusfären alltsedan 1930-talet och framför allt sedan 1940-talet en grundläggande omvälvning av arbetstekniken, arbetsorganisationen och produktionsrelationerna. Om det tidigare gällde att ersätta den primitiva förkapitalistiska arbetsorganisationen med manufakturkapitalistiska och utvecklade industriella, så gällde det nu att förvandla de manufakturkapitalistiska och de utvecklade industriella arbetsorganisationerna till en utvecklad industriell arbetsorganisation. Därmed försvann emellertid en av de viktigaste anledningarna att begränsa denna strategi till underutvecklade länder. Dyra maskiner användes med mindre risk i metropolerna än i de utomeuropeiska länderna, och lönekostnadernas sjunkande andel av råmaterialets totala varuvärde gjorde utnyttjandet av koloniernas billiga arbetskraft i förhållande till metropolens dyrare allt mindre attraktivt. På så sätt uppkom överflyttningen av råvaruproduktionen till metropolerna (konstgummi, konstfiber, m.m.). Och där detta av fysiska orsaker inte var möjligt omedelbart (t ex oljeindustrin) uppstod ett växande tryck till förmån för långsiktiga

³⁸ Se Nations Unies, *Prix Relatifs des Exportations et Importations des Pays sous-développés*, New York 1949. Mellan 1896-1900 och 1926 till 1929 steg de genomsnittliga råvarupriserna med 3 % och låg delvis långt över denna nivå (amerikansk bomull: dubbla priset; likaså burmesiskt ris m m).

³⁹ Enligt den av FN publicerade *Etudes sur l'économie mondiale*, volym 1, *Les pays en voie de développement dans le commerce mondial*, FN 1963, ökade totalindexet för råvarornas exportpriser under perioden 1950-1952 till mer än tre gånger genomsnittet från 1934-1938 och låg 14 % över genomsnittet från 1924-1928. För många produkter var ökningen i förhållande till 1924-1928 mycket högre: 31 % för bomull, ull, jute, sisal; 29 % för kaffe, te och kakao; 23 % för metaller utom järn, osv. Under perioden 1950-1952 låg export-prisindexet för den bearbetande industrins produkter 10 % under genomsnittet från 1924-1928.

förberedelser för en sådan överflyttning, vars första resultat vi redan nu kan se (omfattande utlägg för oljeborrningar i Västeuropa och Nordsjön och för sökandet efter europeisk naturgas), och detta samtidigt som produktionstekniken ständigt förfinas.

Resultaten av denna omvandling av världsekonomens struktur under perioden mellan den ”klassiska” imperialismen och senkapitalismen var inte så få, men av mycket motsägelsefull natur. Skillnaden i kapitalackumulation och inkomster mellan metropolerna och den ”tredje världen” förstärktes ytterligare, då till och med den klassiska avsättningsmarknaden för de fattiga ländernas råvaruexport krympte relativt och deras produktion därför inte kunde öka i samma takt som de industrialiserade staternas produktion.⁴⁰ Detta skärpte den socioekonomiska krisen i dessa länder och stärkte befrielserörelserna bland den ”tredje världens” folk, som gynnades av imperialismens politiska försvagning under och vid slutet av andra världskriget. Revolterna ökade avsevärt riskerna för de i dessa länder investerade kapitalen och ledde i samband med de nyuppkomna industrigrenarna i metropolerna till en plötslig förändring av den långsiktiga kapitalexportens riktning. Denna gick nu inte längre huvudsakligen från metropolerna till de underutvecklade länderna, som under perioden 1880-1940, utan från en del av metropolen till andra imperialistiska länder.⁴¹

Den av konkurrensen med moderna, storindustriella och med hög arbetsproduktivitet framställda produkter betingade tillbakagången i det relativa och absoluta råvarupriset sedan koreakriget, påskyndade den relativa (i vissa fall t o m den absoluta) utarmningen av de underutvecklade länderna; den visade sig emellertid också i ett minskat intresse från det i råvaruområdet investerade imperialistiska kapitalets sida för råvaruproduktion (särskilt i halvkolonierna), ett kapital som tidigare inte bara hade tillskansat sig koloniala, utan också monopolistiska överprofiter. Det internationella monopolkapitalet blev inte bara intresserat av att framställa högindustriellt producerade, dvs billigare råvaror i stället för de av kolonialslavarna producerade råvarorna, utan också av att i stället för de billigare råvarorna själv producera färdigvaror i de underutvecklade länderna, som kunde säljas till monopolpriser.⁴² Den på 1800-talet skapade arbetsdelningens reproduktion bryter på detta sätt gradvis samman, på grund av råvaruproduktionens plötsliga utvidgning och den ändrade profitkillnaden mellan råvaru- och färdigvaruproduktionen. Och detta desto lättare, eftersom monopolkapitalets struktur under tiden själv har förändrats i de imperialistiska länderna. Medan monopolens export på 1800-talet och början av 1900-talet koncentrerades på konsumtionsvaror, kol och stål, försköts exportindustrins tyngdpunkt efter den ekonomiska

⁴⁰ Här följer några siffror om den syntetiska råvaruproduktionens tillväxt i förhållande till den naturliga. Konstfiberframställningens andel av världsproduktionen av textilråvaror ökade från 9,5 % 1938 och 11,5 % 1948 till 27,6 % 1965. Konstgummiframställningens andel av den totala världsproduktionen av naturligt och syntetiskt gummi ökade från 6,4 % 1938 till 25,9 % 1948 och 56 % 1965 (Paul Bairoch, *Diagnostic de l'Evolution économique du tiers-monde 1900-1966*, s. 165, Paris 1967). Den kapitalistiska världens plastframställning ökade från 2 miljoner ton 1953 till 13 miljoner ton 1965, mer än den sammanlagda världsproduktionen av metaller utom järn. Samme författare visar på en mycket förbättrad ekonomi i råvaruförbrukningen (minskande råvaruinput för samma mängd slutprodukt) på grund av de tekniska framstegen (op. cit., s. 162).

⁴¹ Av de engelska kapitalplaceringarna i utlandet under perioden 1927-1929 var endast 13,5 % av den totala summan på 4 miljarder pund investerade i industrialiserade länder, medan 86,5 % var investerade i utvecklingsländer (därav 37,5 % i de ”vita” samväldesländerna). Av de sammanlagda investeringarna i utlandet på 6,6 miljarder pund 1959 ökade de industrialiserade ländernas andel till 33 % (plus 24 % för de ”vita” samväldesländerna) (Michael Barratt-Brown, *After Imperialism*, s. 110, 282; London 1963). Nu är USA den ledande kapitalexporterande makten och där är omsvängningen ännu tydligare: av de 50 miljarder \$, som exporterades efter andra världskriget, gick 2/3 till industrialiserade länder fram till 1960 och 3/4 under perioden efter 1960. Se också Pierre Jalée, *L'Impérialisme en 1970*, Paris 1969, s. 77-78.

⁴² Det klaraste exemplet utgörs av Latinamerika där de utländska investeringarna i den bearbetande industrin enligt OECD-källor år 1966 uppgick till 5,3 miljarder \$, mot 4,9 miljarder i oljeindustrin (inkl raffinaderier och distributionssystem), 1,7 miljarder i gruvindustrin och 3,8 miljarder i bankerna, försäkringsbolagen, offentliga tjänster och plantager.

världskrisen 1929 och framför allt efter andra världskriget allt mer mot maskiner, fortskaffningsmedel och utrustningsartiklar. Dessa varugrupper vikt i ett lands exportsortiment har nästan blivit till indiciet på graden av industriell utveckling.⁴³ Med exporten av element av det fasta kapitalet ökar givetvis samtidigt de avgörande monopolgruppernas intresse för den tredje världens industrialisering. Detta – och inte huvudsakligen filantropiska eller politiska hänsyn – är roten till den ”utvecklingsideologi” som uppstått i metropolerna.

Innebär denna förändring av världsekonomin struktur en tendens till en slutlig fullständig industrialisering av tredje världen, till en generalisering av det kapitalistiska produktionssättet och en homogenisering av världsekonomin? Absolut inte. Den betyder endast att formen för utvecklingens och underutvecklingens samexistens förändras, eller snarare: att det utbildas en ny klyfta mellan kapitalackumulationen, produktiviteten och mervärdekvoten, en klyfta som, även om den är annorlunda utformad, är ännu mer uttalad än i den ”klassiska” imperialismens epok.

Vad beträffar klyftan i kapitalackumulationen, så måste vi påpeka, att största delen av de imperialistiska kapitalinvesteringarna i de underutvecklade länderna inte kommer till stånd genom faktisk kapitalexport, utan genom återinvestering av förverkligade profiler, ökat ianspråktagande av den lokala kapitalmarknaden, ökad uppsugning av det i själva de underutvecklade länderna producerade mervärdet och av merprodukten inom jordbruket. Särskilt vad gäller Latinamerika har vi här mycket exakta data.⁴⁴ Även ”avtappningen”, nettoutflödet av värde, till metropolernas fördel och de ekonomiskt beroende ländernas nackdel fungerar fortfarande utan avbrott. Ja, man kan faktiskt utan att överdriva säga, att denna överföring av nettovärde är ännu större nu än tidigare, inte bara på grund av överföringen av de imperialistiska bolagens utdelningar, räntor och direktörsarvoden och den ökande skuldsättningen⁴⁵, utan också på grund av det allt *ojämnare bytet*.⁴⁶

Detta leder oss till frågan om produktivitetsklyftan. Det ojämna bytet på världsmarknaden uppkommer genom en skillnad i två nationers genomsnittliga arbetsproduktivitet, vilket Marx förtydligade i det 20:e kapitlet i *Kapitalets* första band.⁴⁷ (Detta har i och för sig inget att göra med de framställda varornas materiella natur – om det är råvaror eller färdigvaror, jordbruksprodukter eller industriprodukter.) Nu är produktivitetsklyftan mellan moderna, industriellt framställda konsumtionsvaror och halvautomatiskt producerade maskiner och fortskaffningsmedel utan tvekan ännu större än den mellan manufakturmässigt eller primitivt industriellt framställda råvaror å ena sidan och industriella färdigvaror å den andra.

Samtidigt med denna utveckling växer klyftan mellan mervärdekvoterna. På grund av den industriella reservarméns tillbakagång blir en utökad produktion av absolut mervärde praktiskt omöjlig i de imperialistiska länderna. Samtidigt ökar visserligen försöken att höja

⁴³ Den andel av de imperialistiska makternas export, som består av ”maskiner och transportmedel”, vilken var 6,5 % 1890 och 10,6 % 1910 för Storbritanniens del, ökade till mer än 40 % 1968 för USA, Storbritannien och Japan, och till 46 % 1969 för Västtyskland.

⁴⁴ Theotonio Dos Santos (op. cit., s. 75-78) beräknar, att 15 miljarder dollar rann ut från Latinamerika till USA i form av aktieutdelningar, räntor, mm på de utländska investeringarna under perioden 1946-1968. De från USA till Latinamerika faktiskt exporterade nya kapitalen uppgick till 5,5 miljarder dollar netto och var alltså mycket mindre än detta mervärdeutflöde.

⁴⁵ Pearson-rapporten om ”utvecklingens årtionde” (*Partners in Development, Report of the Commission on International Development*, London 1969) ger en träffande bild av de halvkoloniala ländernas våldsamt ökande skuldsättning. Mellan 1961 och 1968 har denna ökat från 21,5 miljarder dollar till 47,5 miljarder (s. 371). Det årliga utflödet av låneamorteringar och vinster på utländska investeringar överstiger redan 25 % av exportinkomsterna i Brasilien, Mexiko, Argentina, Colombia, Venezuela, Chile och Iran samt 20 % av samma inkomster i Indien och Tunisien (s. 374).

⁴⁶ Se kapitel 11.

⁴⁷ K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 583-584.

arbetsintensiteten. *Kapitalets* ansträngningar koncentreras också på en utökad framställning av relativt mervärde, visserligen bara i den mån produktivitetsökningens motsägelsefulla resultat för mervärdekvoten kan neutraliseras.⁴⁸

Läget i de underutvecklade länderna är annorlunda. Den begynnande industrialiseringen och den därmed förknippade ökningen av den genomsnittliga samhällsliga arbetsproduktiviteten möjliggör där en betydande sänkning av arbetskraftens reproduktionskostnader, även om detta sjunkande värde inte alltid tar sig uttryck i ett sjunkande penningpris (bl a på grund av den ihållande inflationen). Ökningen av den genomsnittliga samhällsliga arbetsproduktiviteten resulterar emellertid inte i någon tillväxt av arbetskraftens moraliskt-historiska reproduktionskostnader, dvs nya behov införlivas inte (eller endast i mycket begränsad omfattning) med arbetslönen. Detta kan å ena sidan hänföras till det faktum, att den industriella reservarméns långsiktiga utveckling går i motsatt riktning i halvkolonierna jämfört med metropolerna, eftersom den ytterst långsamma industrialiseringen inte kan hålla jämna steg med den takt i vilken de fattiga bönderna fördrivs från jorden. Det utländska kapitalets gradvisa överföring från råvaru- till färdigvaruproduktionen förstärker ytterligare denna trend, eftersom den senare är kapitalintensiv, medan den förra var relativt arbetsintensiv. Sålunda höll sig lönearbetets andel av den sysselsatta befolkningen i Latinamerika konstant på 14% mellan 1925 och 1963 medan industriproduktionens andel av bruttonationalprodukten fördubblades från 11 till 23 %.⁴⁹ Å andra sidan förhindrar del av den växande industriella reservarmén betingade ogynnsamma styrkeförhållandet på arbetsmarknaden, att massan av industri- och gruvproletariatet organiserar sig effektivt i fackföreningar, vilket i sin tur får till resultat att varan arbetskraft säljes under sitt värde. Kapitalet får på så sätt möjlighet att kompensera profitkvotens tillbakagång med en ökning av mervärdekvoten, närmare bestämt via en sänkning av real-lönen, vilket exempelvis var fallet i Argentina 1956-1960, i Brasilien 1964-1966 och i Indonesien 1966-1967.⁵⁰

Arbetskraftens lägre pris i de beroende, halvkoloniala länderna möjliggör visserligen en högre genomsnittlig profitkvot – vilket i sista hand är förklaringen till att utländskt kapital överhuvudtaget kommer till dessa länder. Men det skapar samtidigt hinder för kapitalets vidare ackumulation, eftersom den låga reallönen och arbetarnas ringa behov sätter snäva gränser för den inre marknadens utvidgning. Så upprepas här, vad vi betonade redan i den korta analysen av imperialismens blomstringstid: det inhemska kapitalet föredrar att investera utanför industrin. Denna tendens förstärks ytterligare av det faktum, att den med modern teknologi (även om det ofta är med västerlandets ”avlagda” utrustning) utrustade industrin oftast lider av outnyttjad produktionskapacitet och bristande ”economies of scale”.⁵¹ Detta bromsar i sin tur upp kapitalkoncentrationen, försvårar den utvidgade reproduktionen, gynnar kapitalutflödet till icke-industriella och icke-produktiva sektorer och utökar armén av icke-sysselsatta eller undersysselsatta proletärer och halvproletärer. Här börjar underutvecklingens verkliga

⁴⁸ Se kapitel 5.

⁴⁹ André Gunder Frank, *Lumpenbuesia: Lumpendesarrollo*, Caracas 1970, s. 110. Källorna utgörs av officiella publikationer från Förenade Nationerna (CEPAL och Internationella Arbetsbyrå).

⁵⁰ Ruy Mauro Marini uppskattar reallönesänkningen för industriarbetarna i Sao Paulo – det största industricentrum i Brasilien – till 15,6 % under de två åren närmast efter militärkuppen 1964, och detta på basis av det officiella levnadskostnadsindexet, som säkerligen underskattar prishöjningarna (*Subdesarrollo y Revolución*, Mexiko 1969, s. 134). Mellan 1958 och 1968 har minimilönens köpkraft sjunkit med 62 % (Emile Sader, *Sur la politique économique lieenne*, i *Critiques de l'économie politique*, nr 3, april-juni 1971).

⁵¹ Se också Urs Müller-Plantenberg, *Technologie et Dépendance*, i *Critiques de l'économie politique*, nr 3, april-juni 1971.

”djävulscirkel”, inte i den efter vad man påstår alltför låga nationalinkomsten, som skulle bero på en alltför låg sparkvot.⁵²

Den kapitalistiska världsekonomin struktur i senkapitalismens tidsålder, som är ett resultat av denna utveckling, skiljer sig alltså från den i den klassiska imperialismens tidsålder genom en del viktiga kännetecken. Den reproducerar och förstärker produktivitets-, inkomsts- och välståndsklyftan mellan de imperialistiska och de underutvecklade länderna. De underutvecklade ländernas andel av världshandeln minskar i stället för att öka eller förbli den samma – och den minskar snabbt. Alla privata och offentliga kapitalöverföringar från metropolerna håller inte jämna steg med värdeöverföringen i motsatt riktning, vilket leder till att den tredje världens länder utarmas relativt i förhållande till de imperialistiska länderna. Den tredje världens snabbt minskande andel av världshandeln – från ca 32% år 1950 till ca 17% år 1970 – innebär visserligen inte att de imperialistiska ländernas beroende av vissa strategiska råvaror (uran, järnmalm, olja, nickel, bauxit, krom, mangan, osv), som de halvkoloniala länderna exporterar, har gått tillbaka absolut. Tvärtom: det har ökat absolut.⁵³ Men inom ramen för den kapitalistiska världsekonomin kommer motsättningen mellan varans bruksvärde och bytesvärde till uttryck i det faktum, att imperialismens beroende av de fattiga ländernas råvaror åtföljs av en relativ minskning av det pris som betalas för samma råvaror, alltså en relativ sänkning av råvaruvärdet.

Den ojämna och kombinerade utvecklingen av kapitalistiska, halvkapitalistiska och förkapitalistiska produktionsförhållanden under kapitalistiska utbytesförhållanden utgör grundvalen för problematiken angående värdelagens konkreta effekt på internationell nivå, dvs världsmarknadsprisernas uppkomst och deras återverkningar på de nationella ekonomierna. Utan tvekan finns det bara en värdelag⁵⁴; dess funktion är att reglera fördelningen av de ekonomiska resurser som står till samhällets förfogande i enlighet med fluktuationerna i den solventa samhälleliga efterfrågan, dvs i enlighet med konsumtions- och inkomststrukturen, via utbytet av på medellång sikt ekvivalenta arbetsmängder. Men detta allmänna konstaterande förklarar inte *hur* värdelagen arbetar på världsmarknaden.

Även om Marx behandlade detta problem flera gånger⁵⁵, så analyserade han det inte systematiskt i *Kapitalet*. På grundval av hans anmärkningar, logiken i hans teori och analysen av den kapitalistiska världsmarknadens utveckling under de senaste 150 åren kan man emellertid formulera följande tio grundsatser:

1. Under de kapitalistiska produktionsförhållandenas villkor utbildas enhetliga produktionspriser (det sker alltså en långtgående utjämning av profitkvoterna) endast på den nationella

⁵² Paul A. Baran (*The Political Economy of Growth*) har utsatt denna tes inom den akademiska nationalekonomin för en ingående och övertygande kritik.

⁵³ Pierre Jalée analyserar detta beroende i detalj (op. cit., s. 25-56). Bairoch (op. cit., s. 76) konstaterar, att utvecklingsländernas andel av världsproduktionen av järnmalm ökade från 7 till 37 %, deras andel av världsproduktionen av bauxit från 21 till 69 % och deras andel av oljeutvinningen från 25 till 65 % mellan 1928 och 1965.

⁵⁴ Pierre Naville sparkar upp öppna dörrar, när han framställer detta faktum som en stor upptäckt (*Le Salaire socialiste*, Paris 1970, s. 14-30). Men han drar den falska slutsatsen, att denna ”enda värdelag” reglerar samtliga ekonomiska relationer i hela världen (inkl Sovjetunionen) (s. 24-25). Värdelagen var den ”enda” på världsmarknaden redan på 1800-talets mitt; men på den tiden reglerade den inte på något sätt de ekonomiska resursernas fördelning på olika produktionsgrenar i Kina; därtill krävdes en omvälvning av de kinesiska produktionsförhållandena. Och den gör det inte heller i dag, vare sig i Kina eller Sovjetunionen. Naville glömmer, att i kapitalismens tidsålder bestäms denna reglering inte av varornas rörelse, utan av kapitalens rörelse (det var länge sedan vi levde under den enkla varuproduktionen). Och kapitalen får nu inte röra sig fritt varken i Kina eller i Sovjetunionen, där investeringarna inte heller på något sätt bestäms av marknadslagen (dvs i sista hand av värdelagen).

⁵⁵ Bl.a. *Das Kapital*, I, kapitel 20; *Das Kapital*, III, s. 224-225; *Das Kapital*, III, kapitel 14, del V; *Das Kapital*, III, slutet av kapitel 20; *Das Kapital*, III, slutet av kapitel 39; *Das Kapital*, III, s. 811-821; *Das Kapital*, III, kapitel 50, s. 881-882; *Theorien über den Mehrwert*, III, s. 298-306; *Grundrisse*, s. 755, osv.

marknaden (i den förkapitalistiska varuproduktionen kan det t o m finnas olika varuvärden på regionala marknader i samma land, beroende på varierande arbetsproduktivitet i olika områden, om den nationella varucirkulationen försvåras).⁵⁶

Endast om det skett en allmän internationell utjämning av profitkvoterna genom ett internationellt helt rörligt kapital och en fördelning av kapitalen på alla världsdelar, oberoende av kapitalinnehavarnas nationalitet och ursprung (dvs i praktiken endast om det finnes en homogeniserad kapitalistisk världsekonomi och en kapitalistisk världsstat), skulle värdelagen leda till enhetliga priser överallt.⁵⁷

2. Att enhetliga produktionspriser bara finns på "nationella" marknader leder nödvändigtvis till varierande varuvärden i olika nationer. Denna specifika effekt av värdelagen på internationell nivå betonade Karl Marx flera gånger; den beror på nationellt varierande arbetsproduktivitet och -intensitet (och på varierande varuvärden), på kapitalets olika organiska sammansättning i olika länder, på nationellt varierande mervärdekvoter, m m. På världsmarknaden värderas arbetet i nationen med högre arbetsproduktivitet som intensivare arbete, dvs produkten av en arbetsdag i denna nation byts mot produkten av mer än en arbetsdag i de underutvecklade länderna.

3. Vid export av varor från ett land med högre till ett land med lägre arbetsproduktivitet erhåller exportvarornas innehavare en överprofit, eftersom de kan sälja sina varor till ett pris, som är högre än produktionspriset på den egna inre marknaden, men lägre än det "nationella" värdet i importlandet.

4. Är exportens omfattning så stor, att den behärskar hela avsättningsmarknaden i importlandet, så kommer det "nationella" varuvärdet i importlandet efter en viss tid att anpassa sig till det exporterande landets varuvärde genom konkurrensen från importvarorna, dvs extra-profiten kommer att försvinna. Om efterfrågan på denna vara ökar språngartat i importlandet och inte kan täckas av importen, så uppstår utrymme för en nationell industri med högre arbetsproduktivitet i stället för den gamla, ruinerade och efterblivna industrin (fallet med textilindustrin i Ryssland, Italien, Japan, Spanien 1860-70, delvis t o m i Indien och Kina 1890-1900), även om arbetsproduktiviteten i dessa "nationella" industrier är lägre än exportlandets.

5. Förblir exportens omfattning så begränsad, att den inte kan bestämma den samhälleligt nödvändiga arbetsmängden för den givna varan i importlandet, så förblir varuvärdet där högre än i exportlandet, och exportlandets exportvaror ger fortfarande upphov till en överprofit (detta är exempelvis fallet med farmaceutiska produkter, som de imperialistiska metropolerna exporterar till Indien, Sydostasien och Afrika).

6. Om ett land har monopol på produktionen av en viss vara, så är dess produktionsbetingelser bestämmande för världsmarknadspriset (vilket naturligtvis också innebär, att den i framställningslandet vanliga genomsnittsprofiten utökas med en monopolprofit). Samma regel gäller, *mutatis mutandis*, för det fall att ett land inte har monopol på produktionen, men väl på exporten av denna vara.

7. Om inte något land har monopol på framställningen eller exporten av en viss vara, så bestäms världsmarknadspriset av det internationellt genomsnittliga varuvärde, som är erforderligt för att täcka den sammanlagda internationella solventa efterfrågan. Detta

⁵⁶ Exempelvis Indien, där priserna på basfödoämnen ännu är mycket varierande i olika stater, där det kan vara hungersnöd i den ena staten, medan livsmedelspriserna i grannstaten är normala. En fullständigt fri varu- och kapitalcirkulation är uppenbarligen en förutsättning för att det skall bildas enhetliga varuvärden (*Das Kapital*, band 3, s. 206).

⁵⁷ Se utvidgningen av denna analys i kapitel 10 i föreliggande arbete.

genomsnittsvärde kan här ligga lika högt över det mest produktiva landets, som det kan ligga långt under det mest efterblivna landets.⁵⁸

8. Om ett land med lägre genomsnittlig arbetsproduktivitet än det internationella genomsnittet finner anledning att framställa vissa produkter enbart för exportändamål, så kommer denna exportvaras värde inte att bestämmas av de specifika, i produktionen verkligen förbrukade arbetsmängderna, utan av ett hypotetiskt genomsnitt (dvs av de arbetsmängder som produktionen hade krävt, om den genomförts med internationellt genomsnittlig arbetsproduktivitet). I detta fall gör landet en materiell förlust genom exporten, dvs i utbyte för de i produktionen av dessa varor förbrukade arbetsmängderna får man tillbaka ekvivalenten för en mindre arbetsmängd. Men landet kan även i detta fall göra en absolut vinst på denna exportaffär, om man använder annars outnyttjade marktillgångar och arbetskraft för den; det kommer emellertid att utarmas relativt – åtminstone förhållande till de länder, som importerar dessa exportvaror.⁵⁹

9. Alla hittills nämnda utvecklingstendenser förutsätter mer eller mindre utbredda kapitalistiska produktionsförhållanden i nationer som driver handel med varandra (se citatet ur Engels' brev till Conrad Schmidt i början av detta kapitel). Om produktionsförhållandena i ett land bara är kapitalistiska på ett marginellt sätt och om man exporterar varor, som framställs under för- eller halvkapitalistiska villkor, så kan tendensen att exportera varorna under deras "nationella" värde förstärkas ytterligare, bl a eftersom den i varupriset ingående "arbetslönen" ofta ligger långt under värdet på varan arbetskraft just i sådana områden, där producenterna är halvproletärer, som fortfarande förfogar över en egen livsmedelsproduktion, eller där det finns många småbönder, som driver jordbruk för sitt eget uppehälle och vars konsumtion begränsas till ett fysiologiskt minimum.⁶⁰

10. Just *på grund av skillnaden* i varuvärde och arbetsproduktivitet i alla länder, som är integrerade i den kapitalistiska världsmarknaden, tvingar värdelagen obönhörligen de efterblivna länderna med lägre arbetsproduktivitet till en för dem ofördelaktig specialisering på världsmarknaden. Försöker de sig trots allt på produktion av högvärdiga industrivaror (i små serier och med jättelika omkostnader), så är de dömda att sälja dessa med förlust på den inre marknaden, eftersom skillnaden i framställningskostnader jämfört med de industrialiserade nationerna blir alltför stor i förhållande till skillnaden mellan det "nationella" varuvärdet och det som gäller på världsmarknaden. Endast det skyddande monopolet på utrikeshandeln kunde rädda Ryssland och Kina från detta öde efter de socialistiska revolutionerna.

⁵⁸ Detta förklarar delvis de betydande fluktuationerna i världsmarknadspriserna på livsmedel inom relativt korta tidsintervall: vid en plötslig, om än bara marginell, livsmedelbrist på världsmarknaden kan världsmarknadspriset plötsligt komma att bestämmas av produkterna från den relativt ofruktbara jorden i de minst produktiva länderna, som i normala fall överhuvudtaget inte skulle kunna exportera. Då världshandeln med exempelvis spannmål bara berör några procent av världsproduktionen, kan en marginell efterfrågeökning i ett stort land plötsligt öka dess omfattning med 25 eller 50 %.

⁵⁹ K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 248.

⁶⁰ K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 813-814. *Theorien über den Mehrwert*, II, s. 168-169.

3. Överprofitens tre huvudkällor i den moderna kapitalismens utveckling

I kapitel 2 konstaterade vi, att frågan om imperialismen måste betraktas som en kvalitativ förändring av den kapitalistiska världsekonomin struktur. Därmed har vi att göra med en upprepning av ett av de grundläggande problemen i Marx' analys av kapitalet i internationell skala, nämligen förhållandet mellan kapitalkoncentration och konkurrens.

Vi har redan pekat på att det kapitalistiska produktionssättets tillväxt är en jämviktsstörande tillväxt. Vi måste likaså komma ihåg, att frågan om kapitalets utbredning till nya produktionsområden – antingen tekniskt eller geografiskt – i sista hand bestäms av en profitskillnad, dvs på en och samma gång av ett relativt kapitalöverskott, av kapitalets relativa orörlighet och av den relativt begränsade utjämningen av olika profitkvoter. Därav kan vi dra slutsatsen, att det kapitalistiska produktionssättets verkliga tillväxt inte åtföljs av en *faktisk utjämning av profitkvoten*.¹

Här framträder ett samband – i själva verket en identitet – mellan två konstateranden: liksom det i reproduktionsscheman förklarade jämviktstillståndet i den kapitalistiska produktionen bara är ett undantag i produktionens jämviktsstörande tillväxtsprocess, så är den faktiska utjämningen av alla kapitalens profitkvoter bara ett undantagstillstånd i den process, där dessa kapital flyter hit och dit mellan de olika investeringsområdena. Den utvidgade reproduktionens normala tillstånd är alltså ett tillstånd av *profitskillnad, där jakten på överprofit är den viktigaste stimulansen för ökad kapitalackumulation*. Säger man, att kapitalackumulationen äger rum under konkurrensens tvång, så innebär detta bara att utvidgad reproduktion under tvånget att reducera kostnadspriset är utvidgning av det fasta kapitalet, alltså högre arbetsproduktivitet, alltså ökad organisk sammansättning av kapitalet, alltså besparing av samhälleligt nödvändig arbetstid, alltså tillägnelse av det mervärde som variabelt kapital skapar på andra områden, alltså möjlighet att tillägna sig överprofit. Säger man, att kapitalackumulationen är ett sätt att utvidga produktionen av relativt mervärde eller att reproducera den industriella reservarmén i utvidgad skala, för att på så sätt hålla nere lönerna absolut eller relativt, så leder det hela till samma omfördelning av det samhälleligt skapade mervärdet till fördel för de starkast ackumulerade kapitalen med den högsta organiska sammansättningen. Säger man, att kapitalackumulationen är en reaktion på den sjunkande genomsnittsprofitkvoten, så är det uppenbart, att de starkaste kapitalen inte nöjer sig med att öka *profitmängden*, utan att de också försöker höja sin *profitkvot*. Säger man, att kapitalackumulationen beror på mervärdets realisering, så står man likväl till sist inför frågan om jakten på överprofiter, inom ramen för de ”många kapitalen”, dvs den kapitalistiska konkurrensen. Ty gentemot de kapital, som bara kan realisera en del av sitt mervärde och bara under eller just på genomsnittsprofitkvoten, har de kapital en fördel vilka lyckas realisera sitt varuvärde med ett ”påslag” så att säga, dvs. med ett tillägg av en del av det mervärde som skapats på andra områden, dvs. med överprofit som resultat: ”Den överprofit som ... ett individuellt kapital realiserar i en viss produktionssfär ... härrör, bortsett från tillfälliga avvikelser, ur en minskning av kostnadspriset, alltså av produktionskostnaderna. Denna minskning beror antingen på det faktum att kapitalet används i större

¹ K. Marx: ”De individuella profitkvoterna i de olika produktionssfärerna är själva mer eller mindre osäkra; men i den mån de framträder, är det inte deras likformighet, utan deras olikhet som framträder. Själva den allmänna profitkvoten framstår emellertid bara som profitens lägsta gräns, inte som en empirisk, direkt synlig form av den verkliga profitkvoten.” (*Das Kapital*, band 3, s. 380). Se även s. 381-382: ”Profitkvoten kan däremot variera t o m inom samma sfär för varor med samma pris, beroende på de olika villkor under vilka olika kapital producerar samma vara; ty det enskilda kapitalets profitkvot bestäms inte av varans marknadspris, utan av skillnaden mellan marknadspriset och kostnadspriset. Och dessa olika profitkvoter, först inom samma sfär och sedan inom de olika sfärerna, kan bara utjämnas genom ständiga fluktuationer.”

mängd än den genomsnittliga, så att produktionens *faux frais* reduceras, medan de allmänna orsakerna till ökningen av arbetets produktivkraft (samarbete, arbetsdelning, osv.) kan bli effektiva i högre grad, på ett mer intensivt sätt, eftersom deras verksamhetsfält har blivit större; eller på det faktum att man, bortsett från det fungerande kapitalets omfång, använder bättre arbetsmetoder, nya uppfinningar, förbättrade maskiner, kemiska tillverkningshemligheter, m.m., kort sagt, nya och förbättrade produktionsmedel och produktionsmetoder, som är bättre än genomsnittet.”²

Men är inte denna dubbla process av kapitalmängdens utvidgning och sänkningen av varornas kostnadspris genom förbättrade maskiner och kapitalets högre organiska sammansättning just innebörden och resultatet av den under konkurrensens tvång genomförda kapitalackumulationen överhuvudtaget? Och är det inte därför berättigat att beteckna denna som dominerad av en rastlös jakt på överprofiter?

Men så snart man erkänt att den utvidgade reproduktionens process bestäms av jakten på överprofiter, uppstår nästa fråga: Hur kan överprofit skapas i en ”normal” kapitalistisk ekonomi? Här finner vi en bekräftelse på vad vi utvecklade redan i det första kapitlet. Det är omöjligt att reducera villkoren för uppnåendet av överprofiter till en enda faktor; vi måste ta hänsyn till det kapitalistiska produktionssättets samtliga rörelselagar. Under kapitalismen uppstår överprofiter:

1. Om kapitalets organiska sammansättning hos ett visst kapital är *lägre* än det samhällsliga genomsnittet och institutionella eller strukturella faktorer samtidigt förhindrar, att det i dessa sektorer skapade mervärdet, som ligger över genomsnittet, ingår i profitkvotens allmänna utjämningsprocess.³ Detta är exempelvis källan till den kapitalistiska absoluta jordröntans överprofit.
2. Om kapitalets organiska sammansättning vid profitkvoternas utjämning ligger över det samhällsliga genomsnittet, dvs. om ett visst kapital kan utnyttja ett produktivetsförspång och på så sätt tillägna sig en del av det i andra sektorer skapade mervärdet. ”Ur vår analys framgår hur marknadsvärdet (och allt som sagts härom gäller, med erforderliga inskränkningar, också produktionspriset) inbegriper en överprofit för dem som producerar under de bästa villkoren i varje särskild produktionssfär.”⁴
3. Om priset som betalas för arbetskraften kan pressas ned under sitt samhällsliga värde, dvs. under sitt samhällsliga genomsnittspris, eller, vilket är samma sak, om arbetskraft kan köpas i länder, där dess värde (eller genomsnittspris) ligger under värdet (genomsnittspriset) i landet där varorna säljs.⁵ I de här fallen uppkommer överprofiter ur en mervärdekvot, som är högre än det samhällsliga genomsnittet.
4. Om priset som betalas för det konstanta kapitalets olika beståndsdelar kan pressas ned under det samhällsliga genomsnittet (produktionspriset). (I praktiken kan detta normalt sett bara ske med det cirkulerande konstanta kapitalet och inte med det fasta.)

² K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 657.

³ ”En överprofit kan emellertid också uppkomma, om vissa produktionssfärer befinner sig i ett sådant läge, att de kan undandra sig varuvärdets omvandling till produktionspriser och därmed profitens reduktion till genomsnittsprifiten.” (*Das Kapital*, band 3, s. 209).

⁴ Op. cit., s. 208-209.

⁵ ”I själva verket är det direkta intresse, som den enskilda kapitalisten eller kapitalet i en viss produktionssfär har i utsugningen av de av honom direkt sysselsatta arbetarna, begränsat till att göra en extra vinst, en profit över genomsnittet, antingen genom exceptionellt överarbete eller sänkning av lönen under genomsnittet eller genom det utnyttjade arbetets exceptionella produktivitet.” (K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 207).

5. Om det cirkulerande kapitalets (och därmed det variabla kapitalets) reproduktion påskyndas, dvs. om omslagstiden för ett visst cirkulerande kapital är kortare än för det samhälleliga genomsnittliga cirkulerande kapitalet.

I alla dessa fall har vi att göra med överprofiter, som på kort sikt *inte* ingått i utjämningsprocessen, dvs. inte lett till en samhällelig ökning av den genomsnittliga profitkvoten. De kan därför åtföljas av en sänkning av den genomsnittliga profitkvoten, vilket också oftast sker. Monopolkapitalismens klassiska fall, där det i flera sektorer uppkommer en överprofit som skyddas av monopolet, visar hur överprofiten, om dess omfång är betydande, till och med förstärker sänkningen av genomsnittsprofitkvoten, eftersom dessa överprofiter slits bort från den mervärdemängd, som skall fördelas i de icke-monopoliserade sektorerna. Hur kommer det sig nu, att det inte förekom några graverande internationella kapitalrörelser (och därför inte heller någon betydande störning av den ursprungliga kapitalackumulationens elementära process i de relativt efterblivna länderna) under den fria konkurrenskapitalismens period, medan de framträdde i stor skala i imperialismens tidsålder? Följande faktorer förhindrade uppkomsten av en internationell profitskillnad eller reducerade den till ett minimum:

1. Den strukturellt viktiga reservarmén i de först industrialiserade länderna, som möjliggjorde en långvarig stagnation eller sänkning av reallönerna (i händelse av en helt tillfällig ökning) och därför erbjöd relativt obetydlig stimulans för utnyttjandet av de efterblivna ländernas billiga arbetskraft;
2. den av den industriella reservarméns omfattning förorsakade institutionella svagheten i den permanenta proletära klasskampen resp. de proletära kamporganisationerna, i främsta rummet fackföreningarna⁶;
3. produktivitetsskillnaden mellan jordbruket å ena sidan och den unga storindustrin å den andra var en källa till ojämnt byte och till industrikapitalets överprofit, eftersom kapitalets inträngande i jordbruket och den kapitalistiska jordröntans uppkomst bara genomfördes på ett marginellt sätt⁷;
4. fritt tillgängliga investeringsområden existerade i riklig mängd i Västeuropa (och i Nordamerika), bl.a. på grund av det ständigt expanderande järnvägsbygget, industrialiseringen av en rad produktionsområden som gruvorna, textilindustrin, maskinkonstruktionsindustrin, skoindustrin, järn- och stålindustrin, tegelindustrin, cementindustrin, m.fl.

Men samma faktorer, som låg bakom kapitalets dominerande internationella orörlighet (eller en i stort sett till Västeuropa begränsad rörlighet) under det kapitalistiska produktionssättets första århundrade, började verka i motsatt riktning från och med 1870-talet:

1. Den snabba och oavbrutna emigrationen av arbetskraft från Västeuropa till de utomeuropeiska länderna (i första hand Nordamerika), som påskyndades av 1848-års revolution; Väst-

⁶ På denna punkt har Fritz Sternberg fel. Han var den förste som ingående undersökte betydelsen av den industriella reservarméns långsiktiga fluktuationer för kapitalismens utveckling. Men han hävdar (*Der Imperialismus*, op. cit., s. 579), att det amerikanska fallet bevisar, att fackföreningarna inte bestämmer arbetslönerna, ty i USA är lönerna mycket högre och fackföreningarna mycket svagare än i Västeuropa. (Sternbergs bok skrevs innan CIO:s uppkomst, och då var detta helt riktigt.) Sternberg glömmer här bort det av Marx betonade historiskt-traditionella elementet i värdet av varan arbetskraft, som i USA var *givet från kapitalismens begynnelse*, på grund av bristen på arbetskraft och utvandringen västerut vilket länge försvårade kapitalismens snabba expansion. I Europa och på andra håll bestämmer visserligen den industriella reservarméns långsiktiga fluktuationer de långsiktiga möjligheterna till ökade reallöner; men även där dessa möjligheter finns, är deras *förverkligande* beroende av arbetarklassens kamp och alltså även av fackföreningarnas styrka. Jämför exempelvis den tyska och den franska reallönen före det första världskriget, som förvisso inte kan förklaras genom skillnader mellan de båda ländernas industriella reservarméer.

⁷ T ex i Frankrike, Belgien och Tyskland.

och Mellaneuropas tydliga omvandling till en industriell verkstad för hela världen, varigenom hantverkarnas och böndernas ruin och den industriella reservarméns tillväxt inte längre ägde rum i så stor utsträckning i Väst- som i Öst- och Sydeuropa och framför allt på de andra kontinenterna, förorsakade på lång sikt en minskning av samma industriella reservarmé i västern och en stärkning av arbetarorganisationerna, vilket ledde till en långsamt, men kontinuerligt stigande reallön.⁸ På så sätt uppstod ett intresse av att utnyttja billig arbetskraft utanför Väst-europa och Nordamerika.

2. Produktivitetsskillnaden mellan jordbruk och gruvor å ena sidan och bearbetande industri å den andra ledde till motsatt resultat. Det uppstod en växande otillfredsställd efterfråga på en rad livsviktiga råvaror, vilket förstärktes av de för den brittiska bomullsindustrin katastrofala följderna av det amerikanska inbördeskriget, dvs ofta absolut och i varje fall relativt stigande råvarupriser. (Bomullspriset steg oavbrutet mellan 1849 och 1870.)

3. De västeuropeiska ländernas industrialisering nådde ett första tak efter 1860-talets boom i Frankrike och industrialiseringens första år i det nya Tyska Riket: ångmaskinstekniken som härstammade från den första industriella revolutionen var nu allmänt utbredd. Överskottskapital fanns i riklig mängd i flera västeuropeiska länder. En tilltagande kapitalkoncentration och ökande kostnader för nyanläggningar i redan industrialiserade branscher – senare en tilltagande trustbildning och monopolisering – måste leda till en snabb ökning av dessa kapital, som jagade nya investeringsfält.

4. På lång sikt inleddes en allmän sänkning av profitkvoten; den betingades av den betydande ökningen av kapitalets organiska sammansättning.⁹ Snabb kapitalexport till mindre utvecklade länder, vilket började i massiv skala på 1880-talet, var ett svar på alla dessa problem. Överprofiter uppnås nu av de exporterade imperialistiska kapitalen genom att:

1. Kapitalet placerades i sådana länder och områden, där dess genomsnittliga organiska sammansättning var betydligt lägre än i västerns bearbetande industri och därför möjliggjorde en mycket högre profitkvot.

2. Denna profitkvot steg ytterligare, eftersom mervärdekvoten i de beroende länderna ofta var högre än i metropolen; orsaken till det var att reservarméns långsiktiga tillväxt ledde till en sänkning av priset på varan arbetskraft under dess värde och av varje varas värde långt under dess värde i väst.¹⁰

⁸ Om sambandet mellan den industriella reservarméns långsiktiga nedåtgående trend och de övriga beskrivna utvecklingarna, se Fritz Sternbergs ingående analys av detta problem i *Der Imperialismus*. Till frågan om emigrationen, se de intressanta funderingarna hos Paolo Cinanni: *Emigration und Imperialismus* (München 1970), vars behandling av detta ämne – som domineras av den nuvarande problematiken – förlorar i värde, genom att den inte alls tar upp resultaten av den industriella reservarméns fluktuationer för utvecklingen av priset på varan arbetskraft på 1800-talet.

⁹ Också enligt Phyllis Deanes och W. A. Coles beräkningar, som måste användas med största försiktighet, sjunker profiternas, räntornas och de ”blandade inkomsternas” andel av nationalinkomsten i Storbritannien från ett genomsnitt på 39,4 % för årtiondet 1865-1874 till 38,2 % 1870-1879, 37,3 % 1875-1884 och 37,8 % 1885-1894 (*British Economic Growth*, s. 247). – Emilio Sereni tar upp det ännu tydligare italienska fallet: ”kapitalets genomsnittliga avkastning” (*rendimento medio del capitale*) skall ha sjunkit från 24,2 % under åren 1871-1875 till 14,1 % under åren 1886-1890 (*Capitalismo e mercato nazionale in Italia*, Rom 1968, s. 246-247).

¹⁰ Marx påpekar uttryckligen (*Das Kapital*, band 1, s. 584), att mervärdekvoten i de underutvecklade länderna kan vara lägre än i de utvecklade. Detta gäller också senare, i den mån man inte producerar med kapitalistisk teknik, arbetsproduktiviteten är mycket lägre och den del av normalarbetsdagen, under vilken arbetaren bara reproducerar sin lön, därför är mycket större än i metropolerna. Men det rör sig absolut inte om någon lag. Ty om kapitalistisk teknik införs i kolonierna och halvkolonierna, utan att arbetarnas konsumtion stiger (bl a på grund av trycket från den industriella reservarmén), då kan arbetskraftens värde sjunka snabbt och mervärdekvoten därmed bli högre än i metropolerna, även om den genomsnittliga arbetsproduktiviteten fortfarande är lägre än i metropolerna. *Mervärdekvoten är inte någon direkt funktion av arbetsproduktiviteten*. Den uttrycker

3. Kapitalexportens koncentration till det råvaruproducerande jordbruks- och gruvområdet gav dessa kapital stora överprofiter vid de givna råvarupriserna (dvs. konkurrensen med ålderdomliga produktionsmetoder och lägre arbetsproduktivitet). Därefter ledde den till en allmän sänkning av råvarupriserna överhuvudtaget och till en därav betingad ökning av profitkvoten (sänkning av kapitalets organiska sammansättning) i metropolerna.

4. Då kapitalinvesteringarna genomgående företogs med hjälp av outnyttjat kapital, som i metropolerna inte längre uppnådde *genomsnittsprofiten*, utan bara *genomsnittsräntan*, fick den massiva kapitalexporten en allmän höjning av *genomsnittsprofitkvoten* som resultat.

I ljuset av detta framstår början av de två första på varandra följande etapperna i industrikapitalismens historia – den fria konkurrensens etapp och imperialismens eller monopolkapitalismens etapp, som denna beskrivs av Lenin – som två faser av accelererad ackumulation. *Den av jakten på överprofit utlösta kapitalexporten och det cirkulerande konstanta kapitalets sänkta pris ledde till en tillfällig höjning av genomsnittsprofitkvoten i metropolerna, vilket i sin tur förklarade den enorma ökningen av kapitalackumulationen under perioden 1893-1914 efter den långa stagnationsperioden 1873-1893, som kännetecknades av en sjunkande profitkvot.*¹¹ Denna höjda genomsnittsprofitkvot var orsaken till att kapitalet i metropolerna upplevde en andra ”Sturm und Drang”-period före det första världskriget.

Genom att den kapitalistiska varuproduktionen erövrar världsmarknaden och gör den enhetlig, skapar den inte ett enhetligt system av produktionspriser, utan ett differentierat system av nationellt varierande produktionspriser och enhetliga världsmarknadspriser, vilket gör det möjligt för kapitalet i de mest utvecklade kapitalistiska nationerna att erhålla överprofiter (att sälja sina varor över det ”egna” nationella produktionspriset och under det köpande landets ”nationella produktionspris”). Detta internationellt trappstegsuppdelade och differentierade system av varierande varuvärden kan i sista hand bara förklaras genom ett internationellt trappstegsuppdelat och differentierat system av varierande nivåer på arbetsproduktiviteten, dvs. genom en *internationell* produktivitetsskillnad. Imperialismen har alltså långt ifrån utjämnat kapitalets organiska sammansättning i internationell skala (eller lett till en internationell utjämning av profitkvoterna), utan tvärtom *bevarat och skärpt* de internationella variationerna i kapitalets organiska sammansättning och profitkvoternas internationella skillnader. Marx insåg denna möjlighet, när han skrev: ”Denna utjämning /av profitkvoterna, E.M./ lyckas i större eller mindre utsträckning för kapitalet, beroende på hur långt den kapitalistiska utvecklingen har kommit i ett givet nationellt samhälle, dvs. i vilken utsträckning ifrågavarande lands villkor är anpassade till det kapitalistiska produktionssättet. ... Den ständiga utjämningen av de ständiga ojämnheter genomförs desto snabbare, 1) ju rörligare kapitalet är, dvs. ju lättare det kan överföras från en sfär och från en plats till en annan; 2) ju snabbare arbetskraften kan förflyttas från en sfär till en annan och från en lokal produktionsplats till en annan. Villkor nr 1 förutsätter fullständig handelsfrihet inom samhället och avskaffande av alla monopol utom de naturliga, dvs. de som uppkommer ur själva det

bara förhållandet mellan den tid, som arbetaren behöver för att producera ekvivalenten till sina livsmedel, och den övriga arbetstiden, som ”gratis” överlämnas till kapitalisten. Om den totala arbetslösheten i kolonierna ökar, medan den sjunker i metropolerna, och om förkortningen av den arbetstid som är nödvändig för reproduktionen av livsmedel i metropolerna delvis neutraliseras genom en ökning av den av arbetarna konsumerade varumängden, medan denna mängd förblir densamma (eller t o m minskar) i kolonierna, då kan en mindre ökning av arbetsproduktiviteten i kolonierna faktiskt åtföljas av en i förhållande till metropolerna kraftigare ökning av mervärdekvoten. I *Kapitalets* tredje band säger Marx i alla fall: ”Olika nationella profitkvoter beror oftast på olika nationella mervärdekvoter.” (Op. cit., s. 160).

¹¹ Profiternas, räntornas och de ”blandade inkomsternas” andel av Storbritanniens nationalinkomst, som enligt Phyllis Deanes och W. A. Coles beräkningar – se not 9 – sjönk från 1865 till 1894, ökade åter till 38,8 % 1895-1904 och ända till 42 % 1905-1914 (op. cit., s. 247). Naturligtvis är dessa siffror inte alls kongruenta med den marxistiska profitkvoten; men de visar tydligt på en tendens.

kapitalistiska produktionssättet. Dessutom utveckling av kreditsystemet ...; *slutligen förutsätter det att de olika produktionssfärerna underordnas kapitalisterna*. . . . Men just denna utjämning stöter på större hinder, om många och stora produktionssfärer, som inte bedrivs på kapitalistisk grundval (exempelvis småböndernas jordbruk), *skjuts in mellan de kapitalistiska företagen* och sammanlänkas med dem.”¹²

Det är uppenbart, att de hinder för profitkvotens utjämning, som av de ovan beskrivna orsakerna uppstår redan på nationell nivå, får ännu större betydelse på internationell nivå. Kapitalens större relativa orörlighet, arbetskraftens omfattande orörlighet och framför allt existensen av icke-kapitalistiskt bedrivna produktionssfärer, dvs. en generaliserad kombination av kapitalistiska och halv- eller förkapitalistiska produktionsförhållanden: detta är de faktorer, som har möjliggjort skillnaden i profitkvot mellan kolonier och metropoler alltsedan den imperialistiska epokens begynnelse och som har gjort kapitalplaceringarna i kolonierna och halvkolonierna till en permanent källa för överprofiter.

Slutligen kan klyftan mellan å ena sidan metropolernas och å andra sidan koloniernas och halvkoloniernas utveckling härledas ur det faktum, att den kapitalistiska världsmarknaden visserligen generaliserar den kapitalistiska *varucirkulationen*, men inte den kapitalistiska *varuproduktionen*. Eller mera abstrakt: imperialismens fenomen kan förklaras genom världsekonomin *bristande homogenisering*.

Varifrån kommer nu denna brist på homogenisering? Ligger den i själva kapitalets natur eller är den ett resultat av en historiskt given utgångsstruktur (nämligen kolonialismen), som visserligen konkret ackompanjerade kapitalets segertåg runt jordklotet, men inte utgör en väsentlig förutsättning för den fortskridande kapitalackumulationens existens? För att besvara denna fråga, måste vi återvända till frågan om profitskillnaden, dvs. uttrycket för den rastlösa jakten på överprofiter, som uppkommer ur själva kapitalackumulationens ojämna rörelse. I det ”rena” fallet med en ständig ökning av kapitalets organiska sammansättning, en oavbruten utveckling av tekniken och teknologin, som var det fall Marx förutsåg, men vilket visar sig i sin fulla utveckling först under senkapitalismen, dvs. nu, uppstår profitskillnaden genom kapitalens konkurrens och genom att alla firmor, branscher och områden, som inte håller sig kvar i täten i denna kapplöpning, obönhörligen är dömda att lämna ifrån sig en del av sitt ” eget ” mervärde till täten. Är denna process då något annat än en ständig produktion av underutvecklade firmor, branscher och områden?

Kapitalistisk ekonomisk tillväxt, utvidgad reproduktion och kapitalackumulation är också i ”idealfallet” med ett homogent utgångsläge identiskt med en samexistens mellan och ständig kombination av utveckling och underutveckling. *Kapitalackumulationen producerar utveckling och underutveckling som ömsesidigt beroende moment i den ojämna och kombinerade kapitalrörelsen*. Den kapitalistiska ekonomin avsaknad av homogenisering är en nödvändig produkt av själva de kapitalistiska rörelselagarnas spel.

Vi såg, att den teknologiska förnyelsen, arbetsproduktivitetsens ökning, ingalunda är den enda form i vilken överprofit kan uppnås. Utnyttjandet av billig arbetskraft i den kapitalistiska arbetsprocessen liksom produktion av billiga råvaror leder också till detta mål. Genom att billig arbetskraft hittas och reproduceras under samhällsvillkor, där å ena sidan arbetsdelningen ännu inte är särskilt utbredd och å andra sidan sänkningen av arbetskraftens värde till de fysiska reproduktionskostnaderna förhindrar varje ökning av behoven och därmed varje utvidgning av den inre marknaden, uppstår *ett av kapitalet själv framkallat hinder för dess egen expansion, ett hinder som det inte kan övervinna*. Mot den brist på behov, som kännetecknade

¹² Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 206. (Vår kursiv.).

de till största delen i naturhushållning inspärrade indiska, indianska och kinesiska bondesamhällena, var den billigaste vara från Manchester, Solingen eller Detroit till sist maktlös.

Den av denna löneskillnad betingade produktivitetsskillnaden har en tendens att hårdna och bli bestående. Kapitalackumulationen såsom produktion av utveckling och underutveckling fixeras internationellt såsom utveckling av storindustri i metropolerna, som genom fortsatt arbetsdelning och teknologisk förnyelse blir fullständigt industrialiserade, och såsom utveckling av råvaruproduktion i kolonierna, vilket genom försvårad eller avstannad arbetsdelning, försenad teknologisk förnyelse och reproduktion av förkapitalistisk jordbruksekonomi förhindrar en fullständig industrialisering och förstärker och förevigar underutvecklingen.¹³

Uppfattar vi nu denna process som ett särfall av en mer allmän tendens hos kapitalet, så kan vi också upptäcka den bl.a. inom själva de imperialistiska länderna, i de s.k. ”inre kolonierna”. Det är inte svårt att hitta samma element av ojämnt byte, produktivitetsskillnad, underindustrialisering, stockning i kapitalackumulationen, dvs. *utvecklingens och underutvecklingens samexistens*, i den regionala strukturen i de industrialiserade länderna på 1800-talet och 1900-talets början, samma element som vi erkänt såsom betecknande för världsekonomin struktur i imperialismens tidsålder. I alla dessa länder uppstår och utvecklas industrikapitalet punktvis och samtidigt koncentrerat, dvs. koncentrerat till en del, relativt få områden, omgivna av agrara regioner, som fungerar som importkällor för råvaror och livsmedel, som avsättningsområden för industriella konsumtionsvaror och som reservoarer för billig arbetskraft.

Det klassiska fallet med ett agrart ”lydland” inom den på storindustrin uppbyggda moderna västeuropeiska ekonomin är *Irland*, ett fall som Marx själv studerade: ”... Irland är nu för tiden bara ett engelskt jordbruksdistrikt, genom en bred vattengrav åtskilt från England, som det förser med spannmål, ull, boskap och industriella och militära rekryter.”¹⁴ Detta ”jordbruksdistrikt” upplever naturligtvis också en kapitalackumulation, men en betydande del av denna strömmar till de ”industriella distrikten”, dvs. till England.¹⁵ Så framträder även här bilden av utveckling och underutveckling, som betingar varandra ömsesidigt, då kapitalutflödet förstärker Irlands relativa undersysselsättning, vilket under rent jordbruksmässiga villkor leder till ännu större utarmning och uppsplittring.¹⁶ Marx talar därför uttryckligen om att det i kapitalismens gryning sker en utveckling av industrin i de industriella högborgarna och samtidigt en *förintelse* av industri i de ”beroende lydländerna”.¹⁷

Men Irland utgör inte på något sätt ett undantag i 1800-talskapitalismens historia. Vi kan upptäcka åtminstone tre andra i grund och botten lika ”klassiska” fall av ”lydländer”, ”inre kolonier” i industrialiserade nationer.

Vi har först fallet med Flandern i det sedan 1830 självständiga Belgien, Europas andra industrialiserade land efter Storbritannien. Efter att den flamländska hemindustrin (linne- och lin-industri) hade krossats av den moderna storfabriken, inleddes en process av absolut utarm-

¹³ Vi hänvisar åter till de ovannämnda verken av André Gunder Frank, Theotonio Dos Santos och Samir Amin, där liknande tankegångar förekommer. Framför allt André Gunder Franks senaste, ännu inte publicerade arbete: *Towards a Theory of Underdevelopment* är anmärkningsvärt i detta avseende.

¹⁴ K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 730.

¹⁵ K. Marx, *Entwurfeines Vortrags zur irischen Frage*, i Marx-Engels, *Werke*, band 16, s. 452, Berlin 1964. – Att denna fortlöpande kapitalkoncentration i jordbruksdistrikten med ett kapitalutflöde till industridistrikten inte bara utspelades på Irland, utan också i såväl England som Skottland och Wales, har uttryckligen betonats av det engelska bankväsendets historieskrivare. Se bl a W. T. C. King, *History of the London Discount Market*, London 1936, s. XII-XIII, 6ff.

¹⁶ Se även François Perroux: ”Tillväxt är brist på jämvikt. Utveckling är brist på jämvikt. Inplanteringen av en utvecklingspol skapar en rad ekonomiska och sociala jämviktsstörningar.” (*L'Economie du XXe siècle*, Paris 1964, s. 169).

¹⁷ K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 785.

ning, massarbetslöshet och massutvandring samt avindustrialisering, som sammanfaller med den av Marx beskrivna utvecklingen på Irland. Flandern blev under mer än ett halvt århundrade en reservoar för billiga livsmedel, billiga jordbruksråvaror, billig arbetskraft och lydiga rekryter för hela den belgiska industrin.¹⁸ Andelen av den förvärvsarbetande befolkningen i Väst- och Ostflandern, som sysselsattes i industrin, ökade mellan 1846 och 1890 bara från 22,3 % till 26,4 %, medan den under samma period ökade från 18,3 % till 48,4 % i de båda wallonska provinserna Lüttich och Hennegau och från 15,2 % till 33,6 % i Belgien som helhet.¹⁹ Ännu 1895 var lantarbetarnas genomsnittslön i de fyra wallonska provinserna 50 % högre än i de fyra flamländska provinserna, och den lägsta månadslönen i det ofructbara Kempen i Flandern var med sina 20 belgiska francs tre gånger så låg som den i Walloniens mest ofructbara område, Ardennerna, där den var 60 francs.²⁰

Vi har för det andra fallet med sydstaterna i USA (såväl före som efter slaveriets avskaffande), vilka fungerade som en reservoar för jordbruksråvaror och som en ”inre koloni” i den meningen, att de utgjorde en stabil avsättningsmarknad för nordstaternas industriprodukter och inte utvecklade någon inhemsk storindustri (detta ändrades först under andra världskriget).²¹

För det tredje har vi fallet med *Mezzogiorno* i Italien. Efter landets enande inleddes också där en process av avindustrialisering, med ett oavbrutet kapitalutflöde till norra Italien, vilket ledde till att södra Italien på lång sikt blev en reservoar för billig arbetskraft, billiga jordbruksprodukter och en lydig väljarkår.²² Sylos-Labini konstaterar, att sysselsättningen i Syditaliens industri (även om det huvudsakligen var hem- och småindustri) sjönk från 1.956.000 personer år 1881 till 1.270.000 år 1911. Löneklyftan mellan lantarbetarna i Nord- och Syditalien ökade från 12 % 1870 till 25 % 1920 och 27 % 1929. Bara 13 % av det sammanlagda italienska aktiekapitalet är 1916 investerat i Syditalien och inte mer än 8 % år 1947. Mellan 1928 och 1954 sjunker Mezzogiornos andel av den italienska nationalinkomsten ytterligare: från 24,3 till 21,1 %.²³

I en mera begränsad mening gäller detsamma stora delar av den österrikisk-ungerska dubbelmonarkin under perioden mellan revolutionen 1848 och det första världskriget, områden som Bayern, Schlesien, Pommern-Mecklenburg, Väst- och Ostpreussen i det gamla Tyska Riket (dvs. i öster och söder)²⁴, de agrara västra och de agrara centrala (delvis även de agrara östra) delarna av Frankrike före det första världskriget, osv. – I Spanien har den södra delen både på 1800- och 1900-talet en liknande funktion, inte bara som ”inre koloni” i betydelsen ständigt reproducerad underutveckling, utan framför allt som en reservoar för tillskottskapital, som

¹⁸ Angående de förhärjande följderna av denna förstörelse och den följande hungersnöden, se A. G. Jacquemyns, *Histoire de la Crise économique des Flandres 1845-1850*, Bruxelles 1929.

¹⁹ Benoît Verhaegen, *Contribution à l'Histoire économique des Flandres*, vol. II, s. 57, 165, Louvain 1961.

²⁰ Laurent Dechesne, *Histoire économique et sociale de la Belgique*, Paris 1932, s. 482.

²¹ Se Eugene D. Genovese, op. cit., s. 19-26 och 280-285. Melvin M. Leiman, Jacob N. Cardozo – *Economic Thought in the Antebellum South*, New York 1966, s. 175-203, 238-243.

²² Om Syditaliens ekonomiska utveckling efter Italiens enande finns det en mycket omfattande litteratur. Se bl a Emilio Sereni, *Il Capitalismo nelle campagne (1860-1900)* – Aldo Alessandro Mola, *L'Economia Italiana dopo l'Unità*, Torino 1971 – Luigi Dal Pane, *Lo Sviluppo economico dell'Italia negli ultimi cento anni*, Bologna 1962 – A. Caracciolo, *La Formazione industriale*, Bari 1970. – Antonio Gramsci sysslade med detta problem i en del av texterna han skrev under fängelsevistelsen (*Quaderni del Carcere*, band II, s. 97-98, m fl, Torino 1964). Se även Rosario Vallan (red), *Il Sud nella Storia d'Italia*, Bari 1971.

²³ Paolo Sylos-Labini, *Problemi dello sviluppo economico*, Bari 1970, s. 130, 128.

²⁴ Sålunda är t ex minimilönerna i byggnadsindustrin 1906 dubbelt så höga i storstäderna Berlin, Hamburg, Kiel, Düsseldorf, Dortmund, Essen osv som i jordbruksdistrikten i Ost- och Västpreussen (Gumbinnen, Zoppot), Brandenburg, Schlesien samt en del fattiga delar av Bayern, Sachsen och Eifel (R. Kuczynski, *Arbeitslohn und Arbeitszeit in Europa und Amerika 1870-1909*, Berlin 1913, s. 689f).

efter andra världskriget pressats ut ur jordbruket och påskyndar industrialiseringsprocessen i traditionella och nya industricentra i andra delar av landet.²⁵

Förhållandet mellan dessa underutvecklade och utvecklade områden inom de industrialiserade kapitalistiska staterna har inte bara en formell likhet med förhållandet mellan imperialistiska och underutvecklade länder; även förhållandets ekonomiska funktion är densamma. Produktivitetsskillnaden mellan jordbruk och industri – som liknar den mellan råvaru- och färdigvaruproduktion i den fria konkurrenskapitalismens och den klassiska imperialismens epok – möjliggör ett ojämnt utbyte, en *oavbruten värdeöverföring* mellan de underutvecklade och de industrialiserade områdena inom en kapitalistisk stat. Utbytet av jordbruksprodukter mot industrivaror är ett ojämnt utbyte.²⁶ Utbytet av de i underutvecklade områden producerade råvarorna (t.ex. bomullen i USA:s sydstater) mot industriella färdigvaror är också ett ojämnt utbyte. De agrara områdenas roll som reservat för undersysselsatt eller sysslolös arbetskraft i industrialiserade länder är en av dessa områdens huvudfunktioner, eftersom de vidmakthåller den industriella reservarmén (som ett komplement till den periodiska reproduktionen av samma industriella reservarmé genom att arbetare som redan är lönearbetare ersätts med maskiner).²⁷ Underutvecklade områden inom de kapitalistiska länderna spelar därför, precis som de ”yttre” kolonierna, rollen som *källor för överprofiter*. Så här lyder Marx’ beskrivning av de överprofiter som industrikapitalet uppnådde i utbytet med bonde- eller hantverkarproduktionen under sin första ”Sturm und Drang”-period: ”Så länge maskindriften utvecklas inom en industrigren på bekostnad av det gamla hantverket eller manufakturen²⁸, är dess framgång lika säker som t.ex. en med eldvapen utrustad armés seger över en skara bågskyttar. Den första tiden, sedan maskineri införts i en industri, är av avgörande betydelse på grund av de utomordentliga profiter, som maskineriet medverkar till att producera. Denna profit påskyndar inte bara direkt kapitalackumulationen utan drar också en stor del av det beständigt nybildade samhälleliga tillskottskapitalet, som säker en fördelaktig placering, in i den aktuella industrigrenen. *De särskilda fördelar, som är förknippade med den första ‘Sturm und Drang’-perioden, upprepas ständigt, varje gång maskineri för första gången införs i en industrigren.*”²⁹

Här stöter vi nu på två teoretiska svårigheter, som vi måste lösa. Å ena sidan förklarades produktionens bristande homogenisering i internationell skala av en viss orörlighet hos kapitalet, dvs. av bristen på en internationellt enhetlig kapitalmarknad. Men inom de industrialiserade nationerna finns det faktiskt en enhetlig kapitalmarknad, ja den föregår oftast den moderna storindustrins uppkomst och betingar t.o.m. delvis denna uppkomst. Hur kommer det sig, att denna nationellt enhetliga kapitalmarknad inte ledde till en nationellt enhetlig industristruktur?

Å andra sidan vet vi, att kapitalexport i stor skala inleddes redan på 1880-talet, dvs. långt innan de underutvecklade jordbruksområdena i själva de industrialiserade länderna försvann.

²⁵ Se bl a Alfonso C. Comin, *España del Sur*, Madrid 1965.

²⁶ Alltid med förbehållet, att det rör sig om småbondeproduktion, som ännu inte bedrivs kapitalistiskt, som ännu inte ger upphov till kapitalistisk jordränta. Så snart jordbruket är helt kapitaliserat, försvinner detta ojämna utbyte.

²⁷ Se material angående detta problem hos Sternberg, *Der Imperialismus*.

²⁸ Här ligger ytterligare en parallell till förhållandet mellan industrinationer och underutvecklade länder. Den ekonomiska källan till denna överprofit ligger nämligen i det faktum, att i början av storindustrins utveckling ligger marknadsvärdet för de maskinellt framställda varorna, som ännu inte kan levereras i tillräcklig kvantitet enbart av de stora fabrikerna, visserligen under hantverks- och manufakturprodukternas individuella värde, men samtidigt högt över de maskinellt framställda produkternas individuella värde, vilket möjliggör en avsevärd överprofit för de senare vid försäljningen – precis som vid exporten av billig, industriellt framställd massproduktion till länder, som fortfarande producerar på ett förindustriellt sätt.

²⁹ K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 474.

Hur kommer det sig, att kapital exporterades från de imperialistiska staterna till de ”yttre kolonierna”, i stället för att först industrialisera dessa ”inre kolonier”?

Svaret på dessa båda frågor gör det möjligt för oss att mera exakt förstå en egenart i den kapitalistiska varuproduktionen, i uppkomsten av det kapitalistiska produktionspriset och i värde- lagens specifika tillämpning på världsmarknaden. Skapandet av en enhetlig kapitalmarknad inom de industrialiserade staterna redan på tröskeln till eller i inledningen av industrialiseringen³⁰ leder till en nationellt enhetlig ränte- och profitkvot. På sin höjd tillåts en marginell löneskillnad; industriella lönedifferenser inom olika geografiska områden i samma land överskrider knappast en viss gräns. Är den första industrialiseringsfasen alltså avslutad och den ”inre marknaden” redan fylld, ja överfylld, och uppstår därvid en första relativ överproduktion av kapital, så finns det inget tvingande intresse av en fullständig industrialisering av de jordbruksområden, som ligger i det industrialiserade landet. Produktionen där ingår i utjämningen av den nationella profitkvoten. Överprofiter kan inte uppnås där, *just eftersom det finns ett enhetligt system av produktionspriser. På sin höjd skulle genomsnittsprofitkvoten lätt kunna höjas.* Men större transportkostnader, sämre infrastruktur och brist på kvalificerad arbetskraft neutraliserar mycket snabbt den tämligen betydelselösa löneskillnaden.³¹

Däremot kan kapitalexporten till de efterblivna länderna profitera just på det faktum, att det inte finns någon enhetlig kapitalmarknad, några enhetliga produktionspriser eller någon enhetlig profitkvot i internationell skala. Löneskillnaden är så stor och möjligheterna till överprofiter genom rent manufakturmässiga eller primitivt industriella förändringar i jordbruket och gruvdriften så betydande, att de profitkvoter (överprofiter) som det imperialistiska kapitalet kan erhålla i de ”yttre” kolonierna ursprungligen är mycket högre än de, som samma kapital skulle kunna erhålla i de ”inre” kolonierna. De ”inre” kolonierna är offer för det faktum, att de visserligen är ”underindustrialiserade”, men samtidigt infogade i ett enhetligt produktionspris, i ett enhetligt profit- och lönesystem tillsammans med de industrialiserade områdena i samma land.

Hittills har vi begränsat oss till exempel på geografiska produktivitetsskillnader, till ”yttre” och ”inre” kolonier. Nu måste vi undersöka det mer allmänna fallet med produktivitetsskillnader mellan olika industrigrenar i ett enstaka redan industrialiserat land. En sådan skillnad uppstår huvudsakligen genom de tekniska framstegen, genom förbättringar av produktionstekniken, ökningen av kapitalets organiska sammansättning, framför allt via den utvidgade reproduktionen av det fasta kapitalet. Vi måste härvid skilja mellan två varianter. Om det inte bara finns en enhetlig kapitalmarknad, ett enhetligt räntesystem och enhetliga produktionspriser, utan också en oinskränkt rörlighet hos kapitalet, så kommer de tillfälliga överprofiter, som uppstår genom införandet av modern teknologi, att försvinna igen efter en viss tid på grund av konkurrensen mellan kapitalen. Kapitalet kommer att lämna branscherna med lägre profitkvot och söka sig till branscherna med högre profitkvot. I dessa kommer överproduktion och överackumulation att uppstå, vilket sänker marknadspriserna och sedan, efter anpassningen, även produktionspriserna, medan den samhälleliga efterfrågan inte längre kan tillfredsställas helt i de branscher som förlorat mycket kapital, varför marknadspriset och därmed, efter anpassningen, även produktionspriset åter kommer att stiga. Det sker alltså en utjämning av profitkvoten.

Vid analysen av denna process måste vi emellertid ännu en gång erinra om att det inte heller vid en fullständig rörlighet hos kapitalen sker en *ögonblicklig* utjämning av profitkvoterna,

³⁰ Se bl a E. Lipson, *The Economic History of England*, London 1931, s. 244-246.

³¹ François Perroux visar, att förbindelsen mellan ett område med en expansiv firma (firme motrice) och ett område utan en sådan firma (dvs ett underutvecklat område) inom ett och samma land faktiskt kan leda till en tydlig utvecklingsskillnad. (Op. cit., s. 225ff.)

utan en avsevärd tid skiljer det ögonblick då en teknologisk uppfinning utnyttjas produktivt för första gången (dvs. den teknologiska *innovationens* ögonblick) från det ögonblick, då utjämningen av profitkvoterna äger rum. Först produceras den med den modernare tekniken framställda billigare varan och säljes till det samhälleligt genomsnittliga produktionspriset; på så sätt får innehavaren en överprofit, som så småningom – genom affärsrapporternas information, m.m. tränger in i kapitalinnehavarnas allmänna medvetande. Då ökar produktionen, och konkurrenskampen skärps på detta område, varvid den med modern teknik producerade varan börjar sänka det samhälleligt genomsnittliga marknadsvärdet. Den ger emellertid fortfarande överprofiter, eftersom dess individuella värde ligger under detta genomsnittliga marknadsvärde. Därefter försöker konkurrenterna använda samma moderna teknik, eller så tränger nya kapitalinnehavare in på detta produktionsområde, för att erhålla samma överprofiter. Och först när den ökade konkurrensen åter har sänkt profiten inom det innoverande företaget till det samhälleliga genomsnittet, genom en sänkning av marknadsvärdet som motsvarar besparingen av samhälleligt arbete (ty detta är i sista hand vad varje verkligt teknologiskt framsteg innebär) och den därigenom framkallade reduceringen av varuvärdet, kan man verkligen tala om en utjämning av profitkvoten. *Under hela den mellanliggande tiden möjliggör den tekniska innovationen faktiskt en realisering av överprofiter.*

Vidare måste vi peka på att den process av överprofiters uppkomst och försvinnande, som utlöses av den tekniska innovationen, samtidigt är en process av ackumulation och värdetörsämring av kapital, där många kapital som arbetar med alltför låg arbetsproduktivitet går under, *innan* utjämningen av profitkvoterna äger rum. Nu betyder emellertid värdetörsämring, värdeminskning och värdeförstöring av kapital en minskning av den totala kapitalmängden, som det totalt producerade mervärdet skall jämföras med, och alltså en tillfällig höjning av den samhälleliga profitkvoten eller ett stopp för profitkvotens fallande tendens. Av alla dessa anmärkningar framgår klart, varför det är ytterst räntabelt för en firma eller industribransch att genomföra teknologiska innovationer, trots den fördröjda utjämningen av profitkvoten.

Nu kommer vi till den andra varianten, den där överprofiter kan realiseras genom införandet av teknologiska innovationer, men där det samtidigt inte finns någon perfekt rörlighet hos kapitalen. Detta är det klassiska fallet med *monopolen*, där kapitalets rörlighet på ett avgörande sätt begränsas dels genom överenskommelser mellan de viktigaste kapitalinnehavarna, dels genom väldiga anläggningskostnader (*frais de premier établissement*, dvs kapitalets kvalitativt ökade koncentrations- och centraliseringsgrad). Denna kombination leder till inte bara tillfälliga, utan *varaktiga överprofiter*, som kännetecknar monopolkapitalismens epok.³²

Förvisso finns det inte några absoluta monopol på lång sikt, och de monopol- eller oligopol-artade koncernernas överprofiter kan inte växa i det oändliga. Ty å ena sidan är den årliga mervärdemängden en *given storhet*, som i sista hand begränsas av antalet arbetstimmar som presteras av de produktiva lönearbetarna och inte kan bli större genom några fenomen i cirkulationssfären. Om den totala mervärdemängden och alltså även den totala profitmängden är given en gång för alla, då kan vissa koncerners eller monopoliserade industrigrenars överprofiter bara ökas, genom att mervärde överförs från andra företag och industrigrenar. Varje överprofit motsvaras av en sänkning av andra firmors profit. Ökar den monopolistiska över-

³² En karakteristisk tabell från USA:

Profitmarginal i % av omsättningen:

Bolag med en omsättning mellan	1 och	5 miljoner	\$ 2,2 %
	5	10	\$ 3,3 %
	10	50	\$ 4,2 %
	50	100	\$ 5,4 %
	på mer än	100 miljoner	\$ 6,8 %

(*Statistical Abstract of the USA*, 1957)

profiten, så sjunker profiten i de icke-monopoliserade områdena och därmed skärps den allmänna konkurrensen till den grad, att även en sänkning av monopolens produktionspriser (och överprofiter) till sist blir oundviklig.³³ Å andra sidan kan inte heller enstaka monopol- eller oligopolartade koncerner tillåta sig alltför höga överprofiter, ty det finns som sagt inga absoluta monopol. Svårigheten att tränga in på monopoliserade områden är alltid bara relativ, dvs. förknippad med kapitalutlägg, som är relativt svåra att nå upp till. Men om en koncern skaffar sig ”överdrivna” överprofiter, så ökar de övriga monopolkapitalistgruppernas försök att delta i denna överprofit, dvs. att tränga in på dessa områden. Eftersom de därtill nödvändiga kapitalen oftast finns i alla imperialistiska länder (med vissa betecknande undantag, som vi skall återkomma till längre fram), och eftersom ifrågavarande monopolister ständigt måste ta hänsyn till denna möjlighet (som skulle åtföljas av en skärpt konkurrenskamp med pris- och profitfall för alla), så undviker de i regel sådana ”överdrifter” i alla monopolens ”ömsesidiga intresse”; detta är desto *nödvändigare* för dem, eftersom den varukvantitet som ett monopol kan sälja är beroende av de andra monopolens (monopol)priser, i ett system där de flesta monopolen också är leverantörsfirmor åt varandra.³⁴ Så uppstår motsvarigheten till en tendentiell *utjämning av profitkvoterna*, dvs. samexistensen mellan två genomsnittsprofitkvoter, den monopoliserade och den icke-monopoliserade sektorns i imperialistiska länder.³⁵ Och vad är denna samexistens mellan två genomsnittsprofitkvoter under monopolkapitalismen annat än en samexistens mellan två produktivitetsnivåer, dvs. samma produktivitetsskillnad som vi först upptäckte på basis av värdeöverföringen mellan imperialistiska och underutvecklade länder och sedan på basis av värdeöverföringen mellan industrialiserade och icke-industrialiserade områden i en och samma imperialistiska stat?³⁶

Det har påståtts, att vår argumentation bryter mot den marxistiska värdeteorins grundläggande principer, ja mot varje form av arbetsvärdelära. Under den ”normala” konkurrensens villkor (dvs. bortsett från våld, bedrägeri, svek och monopol) är värdeöverföring omöjlig inom ramen för den marxistiska värdeteorin, eftersom varorna byts mot sitt rätta värde. Det är också omöjligt att förstå, hur en ökning av arbetsproduktiviteten skulle kunna leda till uppkomsten av överprofiter, då en sådan ökning skulle ta sig uttryck i en minskning och inte en ökning av varuvärdet. Om en produktionsgren producerar under det samhällsliga genomsnittet, skulle

³³ Vilket naturligtvis inte betyder, att värdeöverföringen från de icke-monopoliserade till de monopoliserade sektorerna därmed upphör.

³⁴ Robert Triffin, *Monopolistic Competition and General Equilibrium Theory*, Cambridge 1940.

³⁵ Ernest Mandel, *Marxistische Wirtschaftstheorie*, s. 433-437. Den praktiska mekanism, genom vilken de monopolistiska överprofiternas utjämning äger rum, måste också ta hänsyn till avsättningsmarknadens (och därför överprofitkvotens) begränsning genom försäljningspriset och därför behovet att dämpa eller förhindra spridningen av avfalls- och ersättningsprodukter, förutom till de faktorer som skisserats här. Se den omfattande litteraturen på temat ”monopolistisk konkurrens”, som vi delvis nämner i *Marxistische Wirtschaftstheorie* och som inleddes med E. H. Chamberlins verk *The Theory of Monopolistic Competition* (Harvard University Press, 1933).

³⁶ Hos N. D. Kondratieff (*Die Preisdynamik der industriellen und landwirtschaftlichen Waren*) finns en eklektisk sammanblandning av arbetsvärdeanalys och gränsnyttöanalys, vilket leder till egendomliga resultat. Å ena sidan ser Kondratieff helt riktigt, att långsiktiga prissänkningar på varorna (uttryckt i konstant sedelvärde) bara kan bero på en ökning av arbetsproduktiviteten, dvs en sänkning av varuvärdet (*Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, band 60, häfte 1 1928, s. 50-58). Å andra sidan talar han om dels jordbruksvarornas ”köpkraft” och dels industrivarornas ”köpkraft”, utan att ta hänsyn till att det inte alls är arbetsvärden som jämförs, utan bara relativa marknadspriser. Om framställningen av 1 tunna vete kräver 50 arbetstimmar och framställningen av 3 dräkter 20 arbetstimmar under ett slumpmässigt valt år, så kan förhållandet ha sänkts till 30 respektive 10 arbetstimmar 50 år senare. Vetets ”köpkraft” gentemot textilier kan alltså ha ökat, men tygproduktionen kan trots det ha utvidgats på veteproduktionens bekostnad och utbytet av vete mot tyg innehålla en värdeöverföring till textilproduktionens fördel. För att man skall kunna ta reda på om prisutvecklingen ändrar vete- och tygproduktionens proportioner, måste man inte bara ta hänsyn till de båda produkternas priselasticitet, utan framför allt till de båda sektorernas olika profitkvot. Ökad ”köpkraft” innebär inte alls ökad profitkvot – och endast en sådan skulle kunna styra bort kapitalet från industrin tillbaka till jordbruket.

värdet på dess varor öka och inte minska i förhållande till de, vars arbetsproduktivitet ligger över genomsnittet. Slutligen skulle företag med ett teknologiskt försprång visserligen uppnå en mervinst, men inte genom värdeöverföring, utan helt enkelt därför att arbetarnas arbete på grund av att arbetsproduktiviteten ligger över genomsnittet skulle räknas som intensivare, dvs. därför att den totala värdeproduktionen tack vare detta mer produktiva arbete skulle öka med fler arbetstimmar än det ”rena” antalet presterade arbetstimmar i dessa företag.³⁷ På detta svarar vi, att dessa invändningar huvudsakligen beror på en förväxling av den enkla varuproduktionen med den kapitalistiska.³⁸ Under villkor av en stabil arbetsproduktivitet, där denna kan betraktas som given, är kategorierna ”samhälleligt nödvändig arbetstid” och ”samhälleligt förslösad arbetstid” klara och entydiga. Fenomenen på marknaden, på det ekonomiska livets ”yta”, sammanfaller i det stora hela med fenomenens själva natur, åtminstone vad gäller den kvantitativa värdebestämningen.³⁹ (Värdeformens uppkomst och natur är emellertid inte entydig ens i denna epok av varuproduktionen.) Men i det kapitalistiska produktionssättet, som kännetecknas av teknikens ständiga omvälvning, är förhållandena inte längre så enkla och genomsnittliga, inte heller vad gäller den kvantitativa värdebestämningen. Med hänsyn till en viss vara kan man inte *på förhand* se vilken samhälleligt nödvändig eller samhälleligt förslösad arbetstid den innehåller, eftersom detta ju kan påvisas först *i efterhand*, genom att man slår fast huruvida ett visst kapital har erhållit genomsnittsprofiten, mer än genomsnittsprofiten eller mindre än genomsnittsprofiten: ‘Efterfrågan och utbud förutsätter värdets omvandling till marknadsvärde, och i den mån detta försiggår på kapitalistisk grundval, i den mån varorna är produkter av kapital, förutsätter det kapitalistiska produktionsprocesser, *dvs mycket mer invecklade förhållanden än det rena köpandet och säljandet av varor*. Det rör sig inte om varuvärdets formella omvandling till pris, dvs. om en ren formförändring; det rör sig om marknadsprisernas bestämda kvantitativa avvikelser från marknadsvärdena och även från produktionspriserna. I den kapitalistiska produktionen gäller det inte bara, att erhålla samma värdemängd i en annan form – det må vara i form av pengar eller någon annan vara – för den värdemängd som slungas ut i cirkulationen i form av en vara, utan det gäller att *erhålla samma mervärde eller profit* för det i produktionen utlagda kapitalet som varje annat kapital av samma storlek, eller i förhållande till dess storlek, skulle erhålla, i vilken produktionsgren det än användes. Det gäller alltså, att *åtminstone som ett minimum sälja varorna till priser, som ger genomsnittsprofiten, dvs. till produktionspriserna*.’⁴⁰

Profitkvoternas utjämningsprocess resulterar emellertid nödvändigtvis i en värdeöverföring, då summan av produktionspriserna är lika med summan av värdena (eftersom själva utjämnningen, dvs konkurrensen, dvs rörelsen i cirkulationssfären inte kan ”skapa” en atom extra värde). Om alltså en produktionsgren tillägnar sig en del av det mervärde, som skapas i andra produktionsgrenar, så kan det bara betyda, att denna andra produktionsgren måste sälja sina varor under deras värde. Detta har Marx uttryckligen betonat.⁴¹ Värdenas omvandling till produktionspriser beror på en sådan mervärde – dvs. värdeöverföring.⁴²

³⁷ Se t ex Busch, Schöller, Seelow, *Weltmarkt und Weltwährungskrise*, utgiven av Gruppe Arbeiterpolitik, Bremen 1971, s. 21–24.

³⁸ Det är betecknande, att de båda citaten, som dessa författare åberopar, kommer från *Kapitalets* första och inte tredje band. I *Kapitalets* första band sysslar Marx med ”kapitalet i allmänhet” och problematiken angående den kapitalistiska konkurrensen, värdets omvandling till produktionspriser, som utgör värdeöverföringens grundval, lämnas helt åt sidan.

³⁹ Se Friedrich Engels, *Ergänzung und Nachtrag zum 3. Buche des ”Kapital”*, s. 906-907, *Das Kapital*, band 3.

⁴⁰ K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 204-205. (Vår kursiv).

⁴¹ Se exempelvis *Das Kapital*, band 3, s. 766-767: ”Vi har visat, att en varas produktionspris kan ligga över eller under dess värde och bara i undantagsfall sammanfaller med värdet.” – Se även *Theorien über den Mehrwert*, band 2, 1:a delen, s. 188: ”Det stämmer inte, att kapitalens konkurrens frambringar en allmän profitkvot, genom att den utjämnar varornas pris till deras värden. Den frambringar den tvärtom, genom att den omvandlar varornas

Den metodologiska svårighet man möter, om man utvidgar den ”tekniska” värdebestämningen – samhälleligt nödvändig arbetstid betingad av den genomsnittliga arbetsproduktivitet som råder i varje bransch – till den värdebestämning, som innesluter det samhälleliga behovet av varje särskilt bruksvärde⁴³, ligger inte i den nödvändiga förbindelsen mellan bytesvärde och bruksvärde. Rosdolsky har påvisat, att denna dubbla värdebestämning måste uppfattas som ”två olika stadier i undersökningen”, dvs. hur *marknadsvärdet* kan bestämmas av de företag vars arbetsproduktivitet ligger antingen på, under eller över genomsnittet, alltefter förhållandet mellan efterfrågan och utbud. Den verkliga svårigheten ligger i att bestämma den totala *mervärdemängden*, som kan fördelas mellan kapitalisterna. Om exempelvis en viss varas marknadsvärde bestäms av produktionspriset för de företag som arbetar med lägst arbetsproduktivitet – eftersom den långsiktiga efterfrågan överstiger utbudet – då erhåller de flesta firmorna i denna produktionsgren en överprofit, dvs. en profit över den genomsnittliga.⁴⁴ Varifrån kommer denna överprofit? I det enda fall, där Marx undersökt denna fråga detaljerat, dvs. i jordröntans fall, svarar han: den uppstår ur kapitalets lägre organiska sammansättning i jordbruket, där den *uppstår i produktionssfären* och genom det privata ägandet av mark och jord hindras från att delta i den allmänna omfördelningen av det totala samhälleliga mervärdet. Men eftersom de olika industrigrenarna – bortsett från monopolen, som vi här inte kan gå in på närmare – inte kan förhindra en sådan omfördelning av mervärdet, är denna lösning av problemet inte tillämplig på dem. Den är det ännu mindre, eftersom just de företag (och branscher), vars arbetsproduktivitet ligger över genomsnittet, i normala fall har en högre och inte en lägre organisk sammansättning av kapitalet. Om detta extra mervärde alltså inte uppstår direkt i den givna produktionssfären, så kan det bara ha två ursprung: antingen uppstår det ur omfördelningen av på annat håll producerat mervärde, dvs. är ett resultat av en mervärdeöverföring, alltså värdeöverföring; eller så ”uppstår” det i cirkulationssfären. Uppenbarligen är bara den första lösningen överensstämmande med Marx’ arbetsvärde- och mervärdeteori.

Busch-Schöller-Seelows försök att förklara denna överprofit med att det vid företag, vars arbetsproduktivitet är högre än genomsnittet, rör sig om sådana företag, där arbetet är intensivare än i de som producerar med genomsnittlig arbetsproduktivitet – och att det arbete som marknaden ersätter med mindre än genomsnittsprofiten därför i sista hand delvis inte var värdebildande – är bara en skenlösning. Den innebär att värdebildningen flyttas från produktions- till cirkulationssfären. Ty just under kapitalistiska produktionsförhållanden är frågan, om ett företag erhåller genomsnittsprofiten, mindre än genomsnittsprofiten eller mer än genomsnittsprofiten inte på något sätt automatiskt besvarad i det ögonblick då produktionsprocessen avslutas. Först i cirkulationsprocessen omvandlas värdena till produktionspriser.

värden till genomsnittspriser, i vilka en del av en varas värde överförs till en annan osv”. – Dito i *Grundrisse*, s. 339; *Theorien über den Mehrwert*, II:1, s. 196; *Das Kapital*, band 3, s. 188, osv.

⁴² Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 166, 173-174 och på många andra ställen.

⁴³ Busch-Schöller-Seelow hävdar, att jag företräder en ”förtingligad” bestämning av den samhälleligt nödvändiga arbetstiden som rent tekniskt betingad, dvs oberoende av de samhälleliga behoven, oberoende av bruksvärdet. Det stämmer naturligtvis inte. Redan i min *Trait d'Economie marxiste* (Paris 1962) byggde jag in just denna aspekt av samhälleliga behov (förhållandet mellan efterfrågan och utbud) i bestämningen av produktionspriset i band 1 (s. 193-194). Se också min *Einführung in die marxistische Wirtschaftstheorie* (Frankfurt 1967, s. 15): ”Ty en vara som inte fyller någons behov, eftersom den saknar bruksvärde, ... skulle vara osäljbar, sakna bytesvärde. ... Denna jämvikt innebär alltså, att summan av samhällets produktion, summan av de produktivkrafter och arbetstimmar, som detta samhälle förfogar över, fördelas mellan de olika industrigrenarna i samma proportion som konsumenterna fördelar sin köpkraft mellan sina olika behov som är möjliga att uppfylla.”

⁴⁴ Mycket typiskt talar Busch-Schöller-Seelow hela tiden bara om värden och inte om produktionspriser i detta sammanhang.

Överhuvudtaget kan den ”solventa efterfrågan” som mått på det ”samhälleliga behov”, som måste tillfredsställas⁴⁵, enligt själva sin natur bara framträda på marknaden, och den måste variera kraftigt. Mervärdets totala omfång skulle då, enligt Busch-Schöller-Seelow, bestämmas av dessa variationer. Just denna motsägelse till mervärdeteorin ville Marx undvika, genom att formulera lagen, att den sammanlagda mervärdemängden är given redan genom produktionsprocessen, och att den sammanlagda summan av produktionspriserna måste vara lika med den sammanlagda summan av detta mervärde. Detta innebär emellertid, att varje överprofit måste åtföljas av en profit under genomsnittet för en annan varuinnehavare.

Marx’ mervärdeteori utgår från att den totala mervärdemängden är lika med den totala mängden *merarbete*, dvs. bestäms av det totala antalet presterade arbetstimmar, minus den totala mängden nödvändigt arbete (dvs minus antalet arbetstimmar, under vilka det värde som motsvarar de produktiva arbetarnas totala lönesumma skapas). Denna är i det stora hela *oberoende* av varje företags specifika arbetsproduktivitet och kan vid samma arbetslön bara förändras genom konsumtionsvaruindustrins arbetsproduktivitet. Att betrakta den totala mängden som given vid produktionsprocessens slut, innebär i själva verket, att man betraktar en genomsnittlig arbetsintensitet, en genomsnittlig arbetslön och en genomsnittlig mervärdekvote som given. *Inom denna ram* uppkommer överprofiterna i normala fall.⁴⁶ Endast i undantagsfall uppkommer överprofit genom att den enskilda firmans *mervärdekvote* är högre än genomsnittet.⁴⁷

Marx löste dessa svårigheter på ett positivt sätt, genom att han utgick från mervärdeproduktionen såsom betingad av den fysiska förbrukningen av *levande, abstrakt* och – eftersom arbetsintensitetens och mervärdekvotes utjämning var förutsatt – *homogent* arbete på produktionsområdet. Fenomen på marknaden, som framkallas av konkurrensen mellan kapitalen och förhållandet mellan efterfrågan och utbud, kan endast leda till en omfördelning av denna mängd, och inte göra den större eller mindre.

När Marx säger, att de företag vars arbetsproduktivitet ligger under genomsnittet erhåller mindre än genomsnittet, och att detta i sista hand motsvarar det faktum, att de förslösat samhälleligt arbete, så innebär denna formel bara att företag med högre arbetsproduktivitet på marknaden tillägnar sig det av de förras arbetare *faktiskt producerade värdet resp. mervärdet*. Det betyder inte alls att det skulle ha skett mindre värde- och mervärdebildning än vad som

⁴⁵ Man får inte glömma, att det avsnitt av det 10:e kapitlet i *Kapitalets* 3:e band, där Marx definierar fallet, då utbudet överstiger efterfrågan, som ett fall där samhällelig arbetstid förslösas, 1) genast följs av orden: ”... på marknaden *representerar* varumängden då en mycket mindre mängd samhälleligt arbete *än den mängd den verkliga innehåller*” (op. cit., s. 197) (Vår kursiv); 2) föregås och följs av en hel avhandling, där den samhällliga efterfrågans omfång sätts i relation till ett specifikt bruksvärde och förklaras oberoende av marknadsvärdets omfång.

⁴⁶ K. Marx: ”Att kapital, som sätter olika mängder levande arbete i rörelse, producerar olika mängder mervärde, förutsätter åtminstone till en viss grad, att utsugningsgraden eller mervärdeknoten är densamma eller att de existerande skillnaderna utjämnas genom verklig eller inbillad (konventionell) kompensation. Detta förutsätter konkurrens mellan arbetarna och utjämning genom en ständig utvandring av arbetare från en produktionssfär till en annan. *En sådan allmän mervärdekvote* – till sin tendens, som alla ekonomiska lagar – förutsatte vi för den teoretiska förenklingens skull. Men i verkligheten är den en *faktisk förutsättning för det kapitalistiska produktions-sättet*, även om den hämmas mer eller mindre av praktiska friktioner.” (*Das Kapital*, band 3, s. 184. – Vår kursiv).

⁴⁷ K. Marx: ”I själva verket är det direkta intresse, som den enskilda kapitalisten eller kapitalet i en viss produktionssfär har i utsugningen av de av honom direkt sysselsatta arbetarna, begränsat till att göra en extra vinst, en profit över genomsnittet, antingen genom *exceptionellt* överarbete eller sänkning av lönen under genomsnittet eller genom det utnyttjade arbetets *exceptionella produktivitet*.” (*Das Kapital*, band 3, s. 207. – Vår kursiv). Här handlar det alltså om undantag, inte om *regeln*, att kapital med högre organisk sammansättning – som *därför* arbetar med högre arbetsproduktivitet – kan tillägna sig en del av det i andra företag producerade mervärdet eller värdet.

framgår av de presterade arbetstimmarerna.⁴⁸ Endast denna tolkning av det 10:e kapitlet i *Kapitalets* tredje band är förenlig med texten som helhet och den marxistiska mervärdeteorins andemening; och den förutsätter uppenbarligen begreppet värdeöverföring.

Vi måste tillägga, att Marx uttryckligen talar om förekomsten av värdeöverföring inte bara mellan industrigrenarna (genom profitkvoternas utjämning), utan också inom en och samma industrigren⁴⁹, och just på ett sätt som förbinder den ”teknologiska” och den ”bruksvärde-mässiga” bestämningen av samhälleligt nödvändig arbetstid med varandra på ett trovärdigt sätt. Om nämligen produktionen exakt täcker den samhälleligt efterfrågan, och arbetsproduktiviteten i ”genomsnitts”-företaget därför bestämmer varuvärdet, så betyder detta, att den totalt utlagda arbetsmängden i denna bransch utgör en samhälleligt nödvändig arbetsmängd i dubbel mening. Om man förutsätter en identisk mervärdekvote, är alltså den totalt producerade mervärdemängden i denna produktionsgren lika med den totala profitmängden. Och då kan överprofiten för de företag, vars arbetsproduktivitet är högre än genomsnittet, bara förklaras genom en värdeöverföring på bekostnad av de företag, vars arbetsproduktivitet är lägre än genomsnittet. I detta fall – det ”normala” under villkor av fri konkurrens och profitkvotens utjämning – är värdeöverföringen den lösning som Marx själv anger. Men om de företag som producerar med lägst arbetsproduktivitet (efterfrågan mycket större än utbudet) eller de företag som producerar med högst arbetsproduktivitet (utbudet mycket större än efterfrågan) bestämmer marknadsvärdet – undantagsfall under den fria konkurrensens villkor –, då är problemet med värdebildningen, med bestämningen av den producerade värdemängden, inte lika självklart. Men av ovan angivna skäl föredrar vi vår lösning framför den Busch-Schöller-Seelow ska.

Busch-Schöller-Seelow förleddes uppenbarligen till sin skenlösning genom en analogi med den internationella handelns problem.⁵⁰ De beaktade därvid inte, att de av Marx formulerade förutsättningarna för uppkomsten av produktionspriser och enhetliga marknadsvärden – dvs. genomsnittligt allmängiltig arbetsintensitet, stor rörlighet hos kapitalen och arbetskraften, profitkvotens utjämning – inte eller endast i undantagsfall är giltiga inom den internationella handelns ram.

Hela det kapitalistiska systemet framstår alltså som en trappstegsformad struktur av produktivitetsskillnader, som en produkt av staters, områdens, industrigrenars och firmors ojämna och kombinerade utveckling, bestämd av jakten på överprofit. Det rör sig om en integrerad enhet, men en integrerad enhet av icke-homogena delar, där just enheten betingar den bristande homogeniteten. I hela detta system förutsätter utvecklingen underutveckling och omvänt, eftersom först jakten på överprofit överhuvudtaget utlöser tillväxtens mekanismer, och eftersom överprofit bara kan uppnås på de mindre produktiva ländernas, områdenas och produktionsgrenarnas bekostnad. Så uppkommer utvecklingen bara ur samexistensen med underutvecklingen, fixerar den i detta tillstånd och utvecklas tack vare denna fixering. Utan underutvecklade områden sker ingen överföring av mervärde till de industrialiserade områdena – och ingen accelererad kapitalackumulation i dessa. Under en hel historisk epok sker

⁴⁸ ”De kan t ex sälja sina varor exakt eller ungefär till deras individuella värde, då det kan hända att de varor, som producerats under de sämsta betingelserna, kanske inte ens realiserar sina kostnadspriser, medan de som producerats under genomsnittliga betingelser bara kan realisera *en del av det mervärde som de innehåller*.” (Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 188. – Vår kursiv).

⁴⁹ ”Om utbudet av varor till genomsnittsvärdet, alltså till ett värde som ligger mellan de båda extremvärdena, tillfredsställer den normala efterfrågan, så förverkligar de varor, vars individuella värde ligger under marknadsvärdet, ett extra mervärde eller en överprofit, medan de, vars individuella värde ligger över marknadsvärdet, inte kan realisera en del av det mervärde som de innehåller.” (*Das Kapital*, band 3, s. 188).

⁵⁰ Busch-Schöller-Seelow, op. cit., s. 32-33. I vilken utsträckning det rör sig om värdeöverföring i det internationella ”ojämna bytet”, kommer vi att klargöra i kapitel 11. Här skall vi bara antyda, att Marx i detta sammanhang inte bara talar om ojämna arbetsmängder, utan också om ojämn arbetstid (*Grundrisse*, s. 810).

ingen överföring till de imperialistiska länderna och ingen accelererad kapitalackumulation i dessa utan underutvecklade länder. Och utan underutvecklade industrigrenar vore varken en överföring till de s.k. tillväxtsbranscherna eller den härmed förbundna accelererade kapitalackumulationen under de senaste tjugofem åren möjlig.

Även om det kapitalistiska världssystemet är en integrerad och trappstegsformad helhet av utveckling och underutveckling på det internationella, regionala och sektoriella området⁵¹, så ligger betoningen i olika epoker på olika former av denna förgrenade ojämna och kombinerade utveckling. I den fria konkurrenskapitalismens tidsålder ligger tonvikten på samexistensen av regional utveckling och underutveckling inom de länder, som håller på att industrialiseras. I den klassiska imperialismens tidsålder på samexistensen av internationell utveckling – i de imperialistiska staterna – och underutveckling (i de koloniala och halvkoloniala länderna). Och i senkapitalismens tidsålder ligger den på samexistensen av utveckling och underutveckling i industrins tillväxtsbranscher och dess underutvecklade grenar överhuvudtaget – i de imperialistiska länderna, men sekundärt också i halvkolonierna.

En sådan syn på tillväxtsprocessens natur i det kapitalistiska produktionssättet – dvs. på kapitalackumulationens natur – gör det lättare för oss att förstå, varför Rosa Luxemburg tog fel, när hon i det kapitalistiska produktionssättets världsomfattande utbredning trodde sig upptäcka detta produktionssätts ”inre gränser”. Det som är uppenbart, när man utgår från det ”allmänna kapitalets” abstraktion, visar sig vara absurt, så snart man går vidare till den ”konkreta kapitalismen”, dvs. till de ”många kapitalen”, alltså till den kapitalistiska konkurrensen. Ty då problemet reduceras till att gälla värde- eller mervärdeöverföring, finns det rent ekonomiskt sett inte någon gräns för denna process av *kapitalackumulationens tillväxt på andra kapitals bekostnad, kapitalets expansion genom förbindelsen mellan kapitalens ackumulation och deras värdeförsämring, genom konkurrensens och koncentrationens dialektiska enhet och motsättning*. Varje gräns för den kapitalistiska tillväxtsprocessen är – ur ekonomisk synvinkel – alltid tillfällig, eftersom den uppkommer ur själva produktivitetsskillnadens betingelser, men också kan förändra dessa betingelser. Industriområden blomstrar på jordbruksområdets bekostnad; de finner en gräns för sin tillväxt just i det faktum, att deras viktigaste ”inre koloni” är dömd till relativ stagnation⁵² och försöker därför förr eller senare övervinna denna gräns via en ”yttre koloni”. Samtidigt är inte förhållandet ”industriområde-jordbruksområde” evigt givet under kapitalismen. Inträffar en ny stimulans för tillväxtsprocessen (varifrån denna stimulans kan komma, har vi delvis redogjort för i kapitel 2, och vi skall också återkomma till det längre fram), så kan ett tidigt industrialiserat område faktiskt förvandlas till ett relativt underutvecklat område och ett tidigare jordbruksområde kan förvandlas till ett koncentrerat industriområde. Marx erkände redan på sin tid denna möjlighet, då den dock bara tog sig uttryck i marginella fall eller som ansatser. Han visade exempelvis på den nya produktionsinriktning, som blev en följd av de ändrade kommunikationsförhållandena och transportkost-

⁵¹ ”Industrigrenarnas ojämna utveckling var en av periodens dominerande aspekter” (den industriella revolutionens period i Storbritannien). (Maurice Dobb, op. cit., s. 258).

⁵² ”Dessa hantverksföretag kan överleva, om hantverkarna och deras medhjälpare (mest unga pojkar och lärlingar) nöjer sig med inkomster, som ligger långt under de löner som moderna företag betalar, och i den mån deras mikroskopiskt små marknader skyddas genom dåliga transport- och kommunikationsförhållanden, som gör det svårt och dyrt för de moderna företagens produkter att tränga in på dessa marknader. Hantverksföretagen hamnar i kris, så snart moderna företag dyker upp på platsen. Dessa driver upp lönerna och lyckas på grund av den ständiga förbättringen av produktionsmetoderna utforma produktionen effektivare, så att de kan sälja till mycket låga priser, som visserligen ger dem själva profit, men inte längre hantverkarna, trots de lägre lönerna inom hantverket. Krisen kan framkallas eller försvåras av förbättrade transport- och kommunikationsförhållanden, som gör det möjligt för moderna företag i andra områden eller länder att konkurrera.” (Sylos-Labini, op. cit., s. 130-131).

naderna⁵³: ”Kommunikations- och transportmedlens förbättring förkortar varornas transporttid, men upphäver inte den relativa skillnaden i omloppstid mellan olika varukapital, eller mellan olika delar av samma varukapital, som går till olika marknader. De förbättrade segelfartygen och ångbåtarna t.ex. förkortar restiden till såväl närbelägna som avlägsna hamnar. Den relativa skillnaden försvinner inte, även om den ofta minskar. Men genom transport- och kommunikationsmedlens utveckling kan de relativa skillnaderna förskjutas på ett sätt, som inte motsvarar de naturliga avstånden. En järnväg, som går från produktionsplatsen till en befolkningskoncentration i inlandet, kan exempelvis förlänga avståndet till en mer närbelägen punkt som saknar järnväg, absolut eller relativt i förhållande till det naturliga avståndet. På samma sätt kan produktionsplatsernas relativa avstånd till de större avsättningsmarknaderna förskjutas, vilket förklarar gamla produktionscentras förfall och uppkomsten av nya i och med att transport- och kommunikationsmedlen förändras. (Till detta kommer dessutom att längre transporter är relativt billigare än korta.)”⁵⁴

Vad järnvägarna och ångbåtarna presterade på 1800-talet, utförs av flygtransporter, motorvägar och containersystemet efter andra världskriget: de relativa transportkostnaderna förändras på ett genomgripande sätt, vilket leder till ett uppsving för vissa branscher och en nedgång för andra produktionscentra.⁵⁵ Likaså kan de avancerade företagen i vissa industribranscher, som genom en högre organisk sammansättning av kapitalet än genomsnittet uppnår en mervärdeöverföring på andra industrigrenars bekostnad, så småningom sjunka ned till en arbetsproduktivitet som ligger under det samhälleliga genomsnittet, om de t.ex. inte anpassar sig så snabbt till den nya tekniken efter en omvälvning av den grundläggande industri- eller energiteknologin.

Exempel på områdets platsombyte⁵⁶ är den relativa nedgången för de gamla industrialiserade områdena i New England i USA, i Skottland, Wales och Nordengland i Storbritannien, i Nord-Pas-de-Calais och Haute-Loire i Frankrike, i Wallonien i Belgien. Ruhrområdet hotas exempelvis av en liknande utveckling. Exempel på industrigrenarnas platsombyte är den relativa nedgången för textilindustri som bearbetar naturfiber, kolindustrin och potentiellt stålindustrin.⁵⁷ Också i början av den industriella revolutionen ägde utan tvekan ett sådant

⁵³ Kenneth Berrill (*International Trade and the Rate of Economic Growth*, i *Economic History Review*, second series, vol. XII, nr 3, april 1960, s. 352) har helt riktigt påpekat, att de mycket billigare sjötransporterna kan förklara, att exporten till andra länder är fördelaktigare jämfört med produktionen för den inre marknaden i många underutvecklade länder. Självfallet är detta bara ytterligare en orsak, förutom de tidigare uppräknade, till att varuproduktionen i sådana länder i första hand utvecklas för världsmarknaden.

⁵⁴ Karl Marx, *Das Kapital*, band 2, s. 221-222.

⁵⁵ Exempelvis blev Västeuropas så kallade ”maritima stålindustri” lönsam, dvs möjlig, först genom att stora tank- och malmbåtar kunde transportera olja och järnmalm så billigt över långa sträckor, att de uppvägdde varje kostnadsfördel i att lägga stålproduktionen intill de inhemska kolförekomsterna, så snart kol blev dyrare än olja.

⁵⁶ Genom Walter Izards och John H. Cumberlands tillämpning år 1958 av Leontievs input-output-beräkning på interregionala relationer, förfogar vi över ett instrument, för att på ett formellt sätt blottlägga den ojämna regionala utvecklingen. Visserligen kan detta instrument som sådant varken upptäcka de kausala eller strukturella orsakerna till vissa regioners underutveckling, eller beräkna värdeöverföringens verkliga omfattning. (*Regional Input-Output-Analysis*, i *Bulletin de l'Institut International de Statistique*, Stockholm 1958).

⁵⁷ Om de ”regionala inkomst- och välfärdsskillnaderna” i de olika europeiska staterna finns det en snabbt växande litteratur. Vi nöjer oss här med att citera den av EEC 1971 publicerade ”regionalstatistiken”. Som framgår av dessa siffror, var t ex sysselsättningen i industrin i Italien 1968 mindre än 30 % på Sardinien, längst i söder och i Abruzzerna, medan genomsnittet för hela Italien var mer än 41 % (s. 47). Samma år fick Rheinland-Pfalz i Västtyskland med 6 % av befolkningen bara 3,9 % av bankkrediterna, i Frankrike fick de västra och östra delarna med totalt 22,4 % av befolkningen knappt 14 % av bankkrediterna (s. 202-203). Bruttoprodukten per capita var mer än dubbelt så hög i Västtysklands ”rikaste” provins (Hamburg) som i den ”fattigaste” (Schleswig-Holstein); i Belgien fanns samma skillnad mellan Luxemburg-provinsen och Brüsselområdet, medan skillnaden i Italien mellan Moliseområdet och Lombardiet nästan var som ett till tre (s. 211-214). I södra Nederländerna finns det knappast hälften så många läkare per 1000 invånare som i Utrecht- och Amsterdamområdet, i Drentheområdet är den privata strömförbrukningen per familj mindre än hälften så stor som i Utrecht-området; i Nord-

regionalt platsombyte mellan områdena rum. Det vore ett lönande ämne för marxistisk ekonomisk historia, att spåra dess orsaker – som inte på något sätt kan reduceras till frågan om förekomsten av malmfyndigheter. Francois Crouzet och Denis Woronoff har, vad gäller Frankrike, publicerat intressanta analyser av orsakerna till Bordeaux' nedgång – metropolen för den förrevolutionära handels- och manufakturkapitalismen. Förutom de av Marx betonade faktorerna – ändrade transport- och kommunikationsmedel och ändrade avsättningsmarknader – nämner de här framför allt överprofitens nya huvudkälla (förr: handel med västindiska kolonialvaror; nu: teknologiskt avancerad industri, framför allt textilfabriker) och det regionala borgarskapets överspecialisering på det traditionella affärs- och näringslivet, vilket omöjliggjorde en snabb omställning. Det ogynnsamma geografiska läget samt den brittiska blockaden och kontinentalspärren under napoleonkrigen spelade också en viss roll för denna utveckling.⁵⁸

Det avgörande för hela denna tillväxtmekanism, som vilar på ländernas, områdenas och industribranschernas ojämna utveckling, är emellertid utlösningmekanismen. Vilken impuls krävs, för att en viss samexistens av utveckling och underutveckling skall rubbas, ändra riktning eller omstörtas fullständigt? Vilka faktorer ändrar plötsligt produktivitetsskillnaden? Vilka ytterligare impulser leder till en övergång från en fas av relativ överackumulation, relativt kapitalöverskott och därför långsammare ackumulation och expansionssvårigheter för hela det ackumulerade kapitalet till en fas av accelererad värdeökning, därför accelererad ackumulation och accelererad ekonomisk tillväxt?

Inte heller dessa frågor låter sig besvaras med en enda formel, lika lite som de angående överprofitens källor i det kapitalistiska produktionssättet. Även här måste vi ta hänsyn till produktionssättets samtliga grundläggande variabler. Och vi kommer att upptäcka, att överprofitens huvudkällor, som består av utsugningen av jordbruksområdena, utsugningen av kolonier och halvkolonier samt utsugningen av de tekniskt mindre utvecklade produktionsbranscherna, inte bara existerar efter varandra i kronologisk mening, utan också bredvid varandra i alla faser av det kapitalistiska produktionssättets utveckling – ett faktum som måste klargöras, om man skall förstå senkapitalismen.

Pas-de-Calais-området är antalet sängplatser på sjukhusen per 1000 invånare bara hälften av antalet i Provence och Côte d'Azur; och i Bayern är den privata elektricitetsförbrukningen per invånare bara hälften så stor som i Hamburg (s. 215-218) osv. I Spanien är skillnaderna ännu större.

⁵⁸ Se A. D. Woronoff, *Les Bourgeoisies immobiles du Sud-Ouest, i Politique aujourd'hui*, jan. 1971.

4. De "långa vågorna" i kapitalismens historia

Den kapitalistiska produktionens cykliska gång, som betingas av konkurrensen, tar formen av en serie utvidgningar och sammandragningar av varuproduktionen, alltså utvidgningar och sammandragningar av mervärdeproduktionen. Denna cykliska rörelse motsvaras av en likaså cyklisk rörelse av expansion och kontraktion i mervärdets realisering och kapitalackumulationen. Men mervärdets realisering och kapitalackumulationen är varken tidsmässigt eller vad gäller omfånget och proportionerna fullständigt identiska med varandra, och inte heller med själva mervärdeproduktionen. Den senares avvikelse från den förra och den förras avvikelse från den senare är förklaringen till de kapitalistiska överproduktionskriserna. Det faktum att denna avvikelse inte kan tillskrivas vilka tillfälligheter som helst, utan är en följd av själva det kapitalistiska produktionssättets inre lagbundenhet, förklarar konjunktursvängningarnas oundviklighet under kapitalismen.¹

Kapitalackumulationens upp- och nedgångar under industricykeln kan karakteriseras av att både profitmängden och profitkvoten, både kapitalackumulationens omfång och takt ökar under uppsvingets period. Under krisen och den därefter följande depressionsperioden sjunker omvänt både profitmängden och profitkvoten, både kapitalackumulationens omfång och takt. Industricykeln framstår därför som *en serie av påskyndad och fördröjd ackumulation*.

Här undersöker vi inte i vilken mån *profitmängdens* och *profitkvotens* tillväxt och nedgång under cykelns på varandra följande faser är identisk eller bara kongruent. Denna undersökning kommer att genomföras, när vi behandlar industricykeln under senkapitalismen (se kapitel 14).

I uppsvingets fas påskyndas kapitalackumulationen. Men från och med en viss punkt i denna utveckling uppstår svårigheter för den totalt ackumulerade kapitalmängdens realisering. Profitkvotens sänkning är det tydligaste tecknet på denna vändning. Med begreppet överackumulation förstår vi ett tillstånd, där en del av det ackumulerade kapitalet bara kan placeras till o-tillräcklig *profitkvot*, dvs till en alltmer sjunkande *räntefot*.² över ackumulation är aldrig ett absolut, utan alltid ett relativt begrepp: det finns inte "absolut" för mycket kapital, utan för mycket kapital, för att det skall kunna nå upp till den förväntade samhällsliga genomsnittsprofitkvoten.³

Omvänt undergår kapitalet en värdeförsämring och blir delvis förstört värdemässigt under krisens fas och den följande depressionen. Nu äger underinvestering rum, dvs det investeras mindre än vad som skulle ha kunnat realiseras vid den givna mervärdeproduktionen och den givna (stigande) genomsnittsprofitkvoten. Som bekant har just denna periodiska värdeförsämring och underinvestering av kapital funktionen, att få genomsnittsprofitkvoten för den totalt ackumulerade kapitalmängden att öka igen, vilket möjliggör en intensivare produktion och kapitalackumulation. Hela den kapitalistiska industricykeln framstår på så sätt som en följd av påskyndad kapitalackumulation, överackumulation, fördröjd kapitalackumulation och under-

¹ Ett försök till sammanfattning av de olika akademiska och marxistiska teorierna om industricyklerna finns i kapitel 9 i vår *Marxistische Wirtschaftstheorie*, liksom en utveckling av orsakerna till denna cykels oundviklighet under det kapitalistiska produktionssättet.

² Henryk Grossmann (op. cit., s. 118f använder begreppet "överackumulation" i denna mening, även om inte i direkt samband med den industriella cykeln. Marx använder begreppet i *Das Kapital*, band 3, s. 261.

³ "Men t o m under dessa extrema förutsättningar är en absolut överproduktion av kapital inte någon absolut överproduktion, inte någon absolut överproduktion av produktionsmedel. Det är bara överproduktion av produktionsmedel i den mån dessa fungerar som kapital, och därför i förhållande till det med den ökade mängden ökade värdet innehåller en ytterligare ökning av detta värde, i den mån de måste producera ytterligare värde." (K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 265-266).

investering.⁴ Ökning, minskning och förnyad stimulering av profitkvoten motsvarar dessa på varandra följande rörelser i kapitalackumulationen och bestämmer dem också.

Nu kommer frågan: Upprepas denna cykliska rörelse bara vart tionde, sjunde eller rent av vart femte år? Eller finns det också en särskild inre dynamik i industricyklernas utveckling under längre tidsperioder? Innan vi besvarar denna fråga i ljuset av empiriska data, skall vi undersöka den teoretiskt.

Marx beräknade industricykelns längd genom den omslagstid, som är nödvändig för det totala fasta kapitalets förnyelse.⁵ Under varje produktionscykel eller under varje år förnyas bara en del av värdet av det konstanta kapitalets fasta beståndsdel, d s huvudsakligen maskinerna. Först efter flera, på varandra följande produktionscykler eller -år är det fasta kapitalets värdemässiga förnyelse avslutad. I praktiken förnyas inte maskiner med 1/7 eller 1/10 varje år, vilket skulle medföra att de var fullständigt förnyade efter 7 eller 10 år. Det fasta kapitalets verkliga reproduktionsprocess ser snarare ut så, att det bara utförs reparationer på dessa maskiner under 7 eller 10 år, men att maskinerna plötsligt ersätts av nya efter 7 eller 10 år.⁶

I Marx' konjunktur- och kristeori utgör det fasta kapitalets förnyelse inte bara förklaringen till konjunkturcykelns längd, utan också det avgörande momentet, som påverkar den *utvidgade reproduktionen*, kapitalackumulationens uppsving och acceleration överhuvudtaget.⁷ Ty det är det fasta kapitalets förnyelse, som bestämmer högkonjunktursens febrila verksamhet.

På denna avgörande punkt föregrep Marx, inom parentes sagt, hela den moderna akademiska konjunkturteorin, som ju ser företagets investeringsverksamhet som den viktigaste pådrivande kraften bakom konjunktursens uppåtgående rörelse.

Nu ligger emellertid det kapitalistiska produktionssättets utmärkande element däri, att varje ny cykel av utvidgad reproduktion inte inleds med samma maskiner som den föregående. Under konkurrensens piska och den ständiga jakten på överprofiter pågår det under kapitalismen ständiga ansträngningar att sänka produktionskostnaderna, att sänka varuvärdet genom förbättringar av tekniken: "Produktion för värde och mervärde förutsätter, som framgått under analysens lopp, en ständigt verkande tendens att reducera den för en varas produktion nödvändiga arbetstiden, dvs dess värde, så att den blir mindre än det för tillfället rådande samhälleliga genomsnittet. Trycket att reducera kostnadspriset till ett minimum blir den kraftigaste hävstången för att öka arbetets samhälleliga produktivkraft, vilket emellertid här bara framstår som en ständig ökning av kapitalets produktivkraft."⁸ Detta innebär, att det fasta kapitalets förnyelse är *förnyelse på en högre teknisk nivå*, och detta i tredubbel mening:

För det första utgör de nya maskinerna värdemässigt en större beståndsdel av det totala utlagda kapitalet, dvs lagen om kapitalets ökande organiska sammansättning slår igenom här. För det andra köps de nya maskinerna bara om anskaffningskostnaderna för maskinerna och de av dessa maskiner integrerade, bevarade värdena i den fortlöpande produktionen inte motsäger kapitalisternas profitsträvan, dvs om besparingen av betalat levande arbete överstiger de ökade kostnaderna för det fasta kapitalet (eller mera exakt: för det totala konstanta kapitalet).⁹ För det tredje köps de nya maskinerna endast om de inte bara sparar arbete, utan

⁴ Jämför Paul Boccara, *La crise du capitalisme monopoliste d'Etat et les luttes des travailleurs* (i *Economie et politique*, nr 185, december 1969), som talar om en cykel av överackumulation och kapitalförsämring (s. 53-57).

⁵ K. Marx, *Das Kapital*, band 2, s. 185.

⁶ K. Marx, *Das Kapital*, band 2, s. 171f.

⁷ "Krisen är emellertid alltid utgångspunkten för stora nyinvesteringar och utgör alltså även, i större eller mindre utsträckning, en ny materiell grundval för nästa omslagscykel i samhällelig omfattning." (Karl Marx, *Das Kapital*, band 2, s. 186). – Se även *Das Kapital*, band 1, s. 661-662.

⁸ K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 888.

⁹ Op. cit., s. 272.

också pressar ned de totala produktionskostnaderna under det samhällsliga genomsnittet, dvs blir till källor för överprofit under en övergångsperiod – tills de nya maskinerna bestämmer den givna produktionsgrenens *genomsnittliga* arbetsproduktivitet.

Frågan om kapitalets ökade organiska sammansättning, dvs frågan om den på en högre teknisk nivå pågående utvidgade reproduktionens process, kan emellertid inte reduceras bara till en fråga om kapitalets värdemässiga sammansättning i konstant och variabelt kapital. Som Henryk Grossmann med stöd av Marx¹⁰ helt riktigt förklarade, så innesluter begreppet ”kapitalets organiska sammansättning” både ett värdeelement och ett tekniskt element och i synnerhet det ömsesidiga förhållandet mellan dessa båda element (värdesammansättningen *bestäms* av den tekniska sammansättningen).¹¹ Detta innebär, att en viss *mängd* maskinutrustning kräver både en viss *mängd* råvaror och hjälpmaterial samt en viss *mängd* arbetskraft, för att sätta dem i rörelse, *oberoende* av mängdernas inneboende värden.¹² Dessa proportioner bestäms av maskinutrustningens tekniska natur och inte av dess värde. Å andra sidan är den mängd maskinutrustning som skall användas i sin tur beroende av vilken grundläggande teknik som används – och inte bara av det fasta kapitalets ökade omfång. För att gå över från en mindre produktiv till en mer produktiv teknisk process, är det ofta tillräckligt att införa små förbättringar av maskinerna, bättre arbetsorganisation, snabbare arbetstakt och bättre eller billigare råvaror. Men för att *fullständigt omforma* den tekniska processen krävs det nya maskiner, som måste konstrueras i förväg, ofta nya råvaror, utan vilka nya produktionsgrenar inte kan uppstå, kvalitativa språng i arbetsorganisationen och på energins område, t ex införande av löpande band eller automatiska transportmaskiner. Med andra ord: Vi måste skilja mellan två former av det fasta kapitalets utvidgade reproduktion: sådana där det visserligen sker en utvidgning av produktionens skala, där ytterligare konstant och variabelt kapital läggs ut och kapitalets organiska sammansättning visserligen ökar, men utan att det genomförs en *omvälvning av tekniken*, som får återverkningar på hela den samhällsliga produktionsapparaten; och sådana där det inte bara sker en utvidgning, utan också en *grundläggande förnyelse* av produktionstekniken och det fasta kapitalet, en förnyelse som framkallar en kvalitativ förändring av arbetsproduktiviteten.¹³

Under mervärderealiserings och kapitalackumulationens normala villkor kännetecknas den utvidgade reproduktionen av det fasta kapitalet som äger rum vart sjunde eller tionde år av att det kapital, som lösgörs under produktionscyklernas gång för inköp eller beställning av den nya maskinutrustningen, utökas med en värdedel $M\beta$. Låt oss beteckna hela den tioåriga cykelns totala mervärdemängd som $M = M\alpha - M\beta + M\gamma$, och om vi definierar $M\alpha$ som det av kapitalisterna och deras klienter improduktivt konsumerade mervärdet, $M\gamma$ som det under de tio på varandra följande årliga produktionscyklerna lösgjorda extra cirkulerande kapitalet – som i sin tur sönderfaller i extra variabelt kapital, för att köpa ytterligare arbetskraft, och i extra cirkulerande konstant kapital, för att successivt kasta in ytterligare råvaror i produktionen. M :s tredje beståndsdel, $M\beta$, är då det extra fasta kapital, som fortlöpande lösgörs och kan användas till inköp av såväl mer som också modernare och dyrare maskiner.

Förhållandet mellan $M\beta$ och C_f , mellan det extra och det bestående fasta kapitalet, utgör det fasta kapitalets tillväxtkvot, ΔC_f , eller den *samhällsliga maskinparkens värdemässiga tillväxtkvot*. Alltefter denna tillväxtkvots storlek upplever vi alltså en period av långsam eller snabb

¹⁰ K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 640.

¹¹ Henryk Grossmann, op. cit., s. 326-334.

¹² K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 258.

¹³ K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 658: ”De perioder, då ackumulationen endast leder till att produktionen utvidgas på den gamla tekniska grundvalen, blir ständigt allt kortare.” (sv. översättning, s. 556).

teknologisk förnyelse.¹⁴ Dessa storheter måste naturligtvis alltid tydas *värde*mässigt. Även amorteringsfonden för ett redan bestående fast kapital Cf kan givetvis användas för inköp av moderna maskiner, men aldrig (åtminstone så länge det rör sig om en verklig amorteringsfond och inte dolda profiler) till ett högre värde än den tidigare köpta maskinutrustningens värde.

Om vi utgår från att en grundläggande förändring av produktionstekniken innebär betydande extra utlägg av fast kapital (bl a för att skapa nya produktionsplatser för nya produktionsmedel, förutom de extra produktionsmedel, som under "normal" ackumulation kan skapas genom de redan bestående produktionsprocesserna), dvs en mycket hög kvot $M\beta/Cf$, så framstår varje period av genomgripande teknisk innovation som en period av *plötsligt accelererad kapitalackumulation*.¹⁵

Mot denna bakgrund erhåller nu den periodiska underinvesteringen av kapital under det kapitalistiska produktionssättets cykliska utvecklingsgång en dubbel funktion. Den tjänar inte bara till att signalera och så småningom bromsa upp genomsnittsprofitkvotens periodiskt uppträdande fall; den utgör också *kapitalets historiska reservfond*, ur vilken kapitalet kan skapa de medel till den *extra* ackumulation förutom den "normala" utvidgade reproduktionen, som krävs för att en grundläggande förnyelse av produktionstekniken skall bli möjlig. Eller mera exakt: under den kapitalistiska produktionens "normala" betingelser räcker de värden, som lösgjorts efter en sju- eller tioårig cykel, visserligen till inköp av fler och dyrare maskiner; men de är otillräckliga för en grundläggande förnyelse av produktionstekniken, framför allt i avdelning I, där detta oftast är förenat med upprättandet av helt nya produktionsplatser. Endast de värden, som lösgjorts efter *flera* på varandra följande cykler för inköp av ytterligare fast kapital, möjliggör ett sådant kvalitativt språng i ackumulationsprocessen. De cykliskt återkommande perioderna av underinvestering har den objektiva funktionen, att lösgöra de kapital som är nödvändiga för en sådan teknologisk omvälvning. Detta förklarar visserligen ännu inte, varför genomgripande teknologiska revolutioner äger rum i vissa perioder och inte i andra. Just det faktum, att det länge skett underinvesteringar, visar ju att det faktiskt fanns extra kapital, vilket emellertid inte investerades eller ökade i värde. Det verkliga problemet är alltså följande: att förklara varför detta extra kapital läggs ut i massiv omfattning vid en viss tidpunkt, efter att länge ha legat i träda. Svaret är uppenbart: bara en *plötslig ökning av profitkvoten* kan förklara den massiva investeringen av överskottskapitalen – precis som en ständig sänkning av profitkvoten (eller fruktan för en ytterligare och snabbare sänkning av denna profitkvot) kan förklara, att kapitalet ligger i träda flera år.¹⁶

Det gäller alltså att undersöka, om sådana faktorer framträder just innan en ny "springflod" i kapitalackumulationen, faktorer som kan förklara en plötslig höjning av genomsnittsprofit-

¹⁴ I händelse av en kraftigt accelererad teknologisk förnyelse kan den *löpande* förbättringen av produktionstekniken genom partiella utbyten mm spela en allt större roll, och $M\beta$'s betydelse för höjningen av arbetsproduktiviteten kan minska relativt. Harry Nick (*Technische Revolution und Ökonomie der Produktionsfonds*, Berlin 1967, s. 17-18) ser till och med ett utmärkande drag för den "tekniskt-vetenskapliga revolutionen" i detta. Vi återkommer till detta frågekomplex i kapitel 6.

¹⁵ "En ström av ny kunskap leder till fortlöpande förändringar i varje varus produktionssätt. Detta kan ske i flera olika former. Vissa framsteg, särskilt de i grundläggande vetenskaper, påverkar produktionssättets hela natur, när de grundläggande processerna i en industri genomgår radikala förändringar. Andra framsteg leder till förbättringar i de existerande grundläggande metoderna." (W. E. G. Salter, *Productivity and Technical Change*, Cambridge University Press 1960, s. 21).

¹⁶ Också Kondratiev räknar upp de förutsättningar, som enligt honom är nödvändiga för en plötslig utvidgning av kapitalackumulationen. De är: "1. Hög sparintensitet; 2. Relativt rikligt utbud av billigt lånekapital; 3. Ackumulation av detta i händerna på mäktiga företagare och finanscentra; 4. Låg varuprisnivå, vilket stimulerar sparande och långsiktiga kapitalplaceringar" (op. cit., s. 37). Förklaringens svaghet är uppenbar: just i faser av underinvestering förekommer allt detta (bl a i USA mellan 1933 och 1938), utan att någon snabb teknologisk förnyelse äger rum. Kondratiev ser inte profitkvotens strategiska och avgörande roll.

kvoten *utöver de periodiska följderna av kapitalets värdeförsämring under krisen*. Det kan röra sig om följande faktorer:

1. En plötslig sänkning av kapitalets genomsnittliga organiska sammansättning, exempelvis beroende på att kapitalet i stor skala tränger in i sfärer (eller länder) med mycket låg organisk sammansättning.
2. En plötslig höjning av mervärdekvoten, exempelvis på grund av ökad arbetsintensitet eller ett omfattande nederlag för och atomisering av arbetarklassen, som inte längre gör det möjligt för den att utnyttja gynnsamma villkor till att höja priset på varan arbetskraft, så att den är tvungen att sälja denna vara under dess värde också under högkonjunkturer.
3. En plötslig sänkning av priset på det konstanta kapitalets element, framför allt råvarorna, vilket får ungefär samma resultat som en plötslig sänkning av kapitalets organiska sammansättning, eller en plötslig sänkning av det fasta kapitalets pris genom revolutionerande framsteg i arbetsproduktiviteten i avdelning I.
4. En plötslig förkortning av det cirkulerande kapitalets omslagstid, förorsakad av perfektionerade transport- och kommunikationssystem, förbättrad distributionsteknik, snabbare lageromsättning, m m.

Vi måste därvid tidsmässigt och tankemässigt skilja mellan två processer: dels den process som möjliggör en höjning av genomsnittsprofitkvoten och så att säga sätter den i rörelse och leder till en massiv minskning av det outnyttjade konstanta kapitalet; dels den process som härstammar ur denna massiva minskning av det outnyttjade kapitalet.

Är de utlösande faktorerna av sådan art och omfattning, att deras verkan snabbt kan neutraliseras genom den ökade mängden ackumulerat kapital, så kommer genomsnittsprofitkvotens ökning att bli kortvarig. Kapitalackumulationens accelererade takt kommer då att bromsas plötsligt och efter ett kort avbrott lämna plats för en ny underinvesteringsperiod. Detta var t ex vad som hände i olika imperialistiska länder under och omedelbart efter första världskriget, Om de utlösande faktorerna däremot är av sådan art och omfattning, att deras verkan inte kan neutraliseras genom de direkta resultaten av den plötsligt ökade kapitalackumulationen, så kommer hela mängden tidigare icke placerat kapital att gradvis dragas in i ackumulationens strömvirvel, dvs det blir möjligt att genomföra inte bara en partiell och begränsad, utan en massiv och allmän omvälvning av produktionstekniken. Detta är framför allt fallet, när *flera faktorer samtidigt och kumulativt* verkar i riktning mot en ökning av genomsnittsprofitkvoten.

Redan i de tidigare kapitlen har vi kortfattat pekat på orsakerna till den ständiga höjningen av genomsnittsprofitkvoten på 1880-talet: den plötsliga, omfattande placeringen av de från metropolerna exporterade överskottskapitalen i kolonierna, vilket ledde till en avsevärd sänkning av världskapitalets organiska sammansättning, samtidigt som det cirkulerande konstanta kapitalet plötsligt blev billigare, med kombinerade resultat för genomsnittsprofitkvoten.¹⁷

Man kan nämna minst två andra perioder i kapitalismens historia, då det skedde en liknande plötslig höjning av profitkvoten. Den första inföll på mitten av 1800-talet, omedelbart efter utbrottet av 1848-års revolution. Den avgörande utlösande faktorn tycks i detta fall ha varit den radikala höjningen av mervärdekvoten, på grund av en radikalt höjd arbetsproduktivitet i de industrigrenar, som framställde konsumtionsvaror, dvs på grund av en radikalt ökad produktion av relativt mervärde. Den andra perioden finner vi i början av det andra världskriget. Den kännetecknas också av en radikal höjning av mervärdekvoten, som den här gången emellertid framkallades av ett radikalt förändrat styrkeförhållande mellan klasserna. Denna höjning förstärktes genom en radikalt ökad arbetsintensitet och kombinerades först med det cirkule-

¹⁷ Se bl a not 11 i kapitel 3.

rande konstanta kapitalets sänkta pris genom att den modernaste produktionstekniken trängde in i de råvarutillverkande sfärerna, och sedan också med det fasta konstanta kapitalets sänkta pris efter den plötsliga ökningen av arbetsproduktiviteten i maskinindustrin. Vi kommer tillbaka till de konkreta orsakerna till och följderna av mervärdekvotens höjning i nästa kapitel.

Vilka är nu de ”omvälvningar av den totala tekniken”, som vi har definierat som faser, där outnyttjade kapital åter ingår i den mervärdeskapande processen, faser som möjliggörs genom en plötslig höjning av genomsnittsprofitkvoten? I det 13:e kapitlet av *Kapitalets* första band skiljer Marx mellan tre kategorier av allt utvecklat maskineri: kraftmaskinen, transmissionsanordningen och verktygs- eller arbetsmaskinen.¹⁸ De båda sista kategoriernas utveckling och omvälvning är naturligtvis från och med en viss punkt beroende av kraftmaskinens utveckling, som är det avgörande dynamiska elementet i det hela: ”Ökningen av arbetsmaskinernas storlek och antalet samtidigt fungerande verktyg medför behovet av en kraftigare rörelsemekanism och denna i sin tur en starkare drivkraft än den mänskliga muskelkraften, alldeles bortsett ifrån att människan är ett mycket ofullkomligt instrument för skapandet av likformig och kontinuerlig rörelse.”¹⁹ Och: ”När ett system, bestående av flera maskiner, drivs av en gemensam kraftmaskin, som själv frambringar sin drivkraft, bildar de tillsammans en enda stor automat, oavsett huruvida det är likartade arbetsmaskiner som samarbetar, som i väveriet, eller olikartade maskiner, som i spinneriet.”²⁰ Den maskinella och inte hantverksmässiga produktionen av ”kraftmaskiner”, dvs av mekaniska energialstrare, är det bestämmande momentet för uppkomsten av ett ”förgrenat system av arbetsmaskiner”, som Marx uttrycker det. Denna maskinella framställning av maskiner, i första hand av kraftmaskiner genom andra maskiner, är en historisk förutsättning för en radikal förändring av tekniken: ”På ett visst utvecklingsstadium råkade storindustrin även tekniskt i konflikt med sin hantverks- och manufakturmässiga grundval”, dvs med den hantverks- och manufakturmässiga framställningen av själva maskinerna. ”Storindustrin måste alltså göra sig till herre över sitt karakteristiska produktionsmedel, själva maskinen, och producera maskiner med hjälp av maskiner. Först på detta sätt skapade den sin egen tekniska grundval och kunde stå på egna ben.

Med den ökande maskindriften i början av det 19:e århundradet övertog maskineriet efterhand också fabrikationen av arbetsmaskiner. Men först under de senaste årtiondena – dvs 1850- och 1860-talen – gav byggandet av järnvägar och oceanångare i stor skala upphov till de *jättelika maskiner, som användes vid tillverkning av kraftmaskiner.*”²¹

De grundläggande omvälvningarna av energitekniken – tekniken för maskinell framställning av kraftmaskiner – framstår på detta sätt som det bestämmande momentet för den totala teknikens omvälvning. Maskinell framställning av de med ångkraft drivna motorerna sedan 1848; maskinell framställning av elektriska motorer och förbränningsmotorer sedan 1880-

¹⁸ A. P. Usher (*A History of Mechanical Inventions*, revised edition, Harvard University Press 1954, s. 116-117) kritiserade denna definition av maskinerna, som Marx övertagit från Ure och Babbage. Han hävdar, att en sådan karakteristik inte tar hänsyn till det avgörande elementet för maskinernas utveckling, nämligen den allt ”eleganta” (borde väl heta: arbetsbesparande) kombinationen av olika element till ett enhetligt och rörligt maskineri (”train”). Han tycks inte ha märkt, att Marx först skildrar maskinens historiska uppkomst och tillblivelse, för att sedan (*Das Kapital*, band 1, s. 399f. – sv. översättning, s. 322f.) helt lägga tyngdpunkten på maskindelarnas eller de olika maskinernas ömsesidiga kombination. ”Maskindriften är i sin högst utvecklade gestalt ett förgrenat system av arbetsmaskiner, vilkas drivkraft överförs från en central kraftmaskin med hjälp av en transmissionsmekanism” (op. cit., s. 402 – sv. översättning, s. 331). Detta hade absolut inte heller undgått Babbage, när denna genialiska tänkare, mer än hundra år innan den egentliga automationens början, sysslade med att konstruera en automatisk räknemaskin, som skulle ge detta begrepp om ”den förgrenade kombinationen av alla beståndsdelarna” dess högsta uttryck.

¹⁹ K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 396 (sv. översättning s. 326).

²⁰ K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 401-402 (sv. översättning, s. 330).

²¹ K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 405 (sv. översättning, s. 333). (Vår kursiv)

talet; maskinell framställning av elektroniska och kärnkraftsdrivna redskap sedan 1940-talet: detta är de tre allmänna omvälvningar av tekniken, som det kapitalistiska produktionssättet åstadkommit efter den ”ursprungliga” industriella revolutionen under 1700-talets andra hälft.

Är denna omvälvning av de maskinellt framställda kraftmaskinernas tekniska produktionssätt väl given, sker en fortskridande omvälvning av hela maskinsystemet. Ty, som Marx utvecklar det: ”Produktionssättets omvälvning i en industrigren leder till en motsvarande omvälvning i övriga industrigrenar. Verkningarna gör sig först gällande i industrigrenar, som visserligen är skilda från varandra genom den samhälleliga arbetsdelningen, så att var och en av dem producerar en självständig vara, men som dock är sammanflätade såsom delar av en helhetsprocess. Maskinspinneriet framkallade maskinväveriet, och tillsammans åstadkom de den mekanisk-kemiska revolutionen i blekeriet, kattuntryckeriet och färgeriet. Å andra sidan framkallade den industriella revolutionen i bomullsspinneriet uppfinningen av ”the gin”, bomullsrensningssmaskinen, som skiljer bomullen från fröna och möjliggör bomullsproduktion i den stora skala som nu erfordras. Men omvälvningen i industrins och jordbrukets produktionssätt framtvingade också en omvälvning i den samhälleliga produktionsprocessens allmänna betingelser, dvs i kommunikations- och transportmedlen. I ett samhälle, vars *pivot* – för att använda ett uttryck av Fourier – var småbruket i kombination med hemindustri och hantverk, kunde kommunikations- och transportmedlen inte längre vara tillräckliga för manufakturperiodens produktionsbehov med dess utvidgade samhälleliga arbetsdelning, dess koncentration av arbetsmedel och arbetare och dess kolonialmarknader, förhållanden som revolutionerade samhället. På samma sätt förvandlades snart de transport- och kommunikationsmedel, som manufakturperioden efterlämnat, till en olidlig hämsko på storindustrin med dess feberaktiga produktionshastighet, dess jättelika massproduktion, dess ständiga omflyttningar av kapital- och arbetarmassor från ett produktionsområde till ett annat och dess nyskapade världsmarknader. Bortsett från det helt revolutionerade segelskeppsbyggeriet blev därför kommunikations- och transportväsendet så småningom anpassat till storindustrins produktionssätt genom ett system av flodångare, järnvägar, oceanångare och telegrafanläggningar.”²²

Det är inte svårt att bevisa, att var och en av de tre grundläggande förändringarna i den maskinella framställningen av energikällor och kraftmaskiner så småningom revolutionerade hela ekonomins produktionsteknik och även ledde till en omvälvning av kommunikations- och transportväsendets teknik.²³ (Man kan exempelvis tänka på oceanångarna och lokomotiven, bilarna och radiokommunikationerna. Vi har de för atomenergins tidsålder karakteristiska jumbojetplanen, TV-, telex-, radar- och satellitsystemen samt atomdrivna containerfartyg.²⁴)

Men liksom de teknologiska revolutionerna, som utgick från omvälvningen av den grundläggande produktionstekniken för kraftmaskinerna och energikällorna, åter satte in det över-skottskapital, som gradvis hopats under det kapitalistiska produktionssättets cykler, i mer-värdeproduktionen, så fick den gradvisa generaliseringen av nya energikällor och kraftmaskiner efter en längre fas av snabb ackumulation en ny längre fas av långsam ackumulation som resultat, dvs förnyad underinvestering och lösgörelse av outnyttjat kapital.

Produktionen av de nya kraftmaskinerna innebär långsiktiga expansionsmöjligheter för *nya* ackumulerade kapital. Så länge marknaden behärskas av de kapital, som under på varandra följande perioder är placerade i industrin för framställning av ångmotorer, elektriska motorer eller elektroniska apparater, kommer bara små, äventyrliga kapital, som är dömda att experimentera, dvs kapital som saknar expansionsmöjligheter, att våga sig in på de ”nya” energi- och kraftmaskinernas område. Ju mer användningen av de nya motorerna breder ut sig, desto

²² K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 404-405 (sv. översättning, s. 332-333).

²³ David Landes, op. cit., s. 153-154, 423f.

²⁴ Se W. Pfeifers artikel i NZZ den 24.8.1972.

tydligare sjunker tillväxtkvoten i den industri som framställer dessa motorer, och desto större expansionssvårigheter får de kapital, som febrilt ackumulerats i dessa produktionssfärer i den första expansiva fasen.

Sammankopplad med omvälvningen av den totala produktionstekniken är en betydande ökning av kapitalets organiska sammansättning, som – allt enligt de konkreta betingelserna – förr eller senare leder till en sänkning av den genomsnittliga profitkvoten. Detta hämmar sedan i sin tur den följande teknologiska omvälvningen. De ökande expansionssvårigheterna i den andra fasen av varje ny grundläggande produktionsteknik förorsakar växande underinvestering och en ökad lösgörelse av outnyttjat kapital. Endast när en kombination av specifika betingelser framkallar en plötslig höjning av genomsnittsprofitkvoten, kommer dessa under loppet av flera årtionden anhopade outnyttjade kapital att dragas in i de nya produktionssfärerna i stor skala, vilket gör utvecklingen av den nya grundläggande produktionstekniken möjlig.

Den internationella kapitalismens historia framstår alltså inte bara som en serie av cykliska sju- eller tioåriga rörelser, utan också som en serie av längre, ungefär femtioåriga perioder, av vilka vi hittills har upplevt fyra:

1. Den långa perioden som sträcker sig från 1700-talets slut fram till krisen 1847 och kännetecknas av den *hantverks- och manufakturmässigt framställda ångmaskinens* gradvisa utbredning till de viktigaste industrigrenarna och industriländerna. Detta är den industriella revolutionens långa period;
2. Den långa perioden som varar från krisen 1847 till 1890-talets början och kännetecknas av de *maskinellt framställda ångmotorernas* utbredning till samtliga industrigrenar som den viktigaste kraftmaskinen. Detta är den första teknologiska revolutionens långa period²⁵;
3. Den långa perioden som sträcker sig från 1890-talet fram till det andra världskriget och kännetecknas av den *elektriska motorns och förbränningsmotorns* utbredda användning i samtliga industrigrenar. Detta är den andra teknologiska revolutionens långa period²⁶;
4. Den långa period som i Nordamerika börjar omkring 1940 och i de övriga imperialistiska länderna omkring 1945-1948. Den kännetecknas av en utbredd *styrning av maskinerna med elektroniska redskap* (samt av atomenergins gradvisa införande). Detta är den tredje teknologiska revolutionens långa period.

Var och en av dessa långa perioder sönderfaller i två faser. En första fas av teknikens egentliga revolutionering, bl a produktionen av de nya maskinerna, som först måste skapas. Den utmärks av en höjd profitkvot, *snabb ackumulation*, snabb tillväxt, snabb värdeökning av tidigare outnyttjat kapital och snabb värdeförsämring av kapital, som tidigare varit placerat i avdelning I, men nu överflyglats i tekniskt avseende. Denna första fas följs av en andra, där den egentliga revolutioneringen av produktionstekniken redan ägt rum, dvs de nya produktionsplatserna för nya produktionsmedel finns redan i stort sett och kan bara utbredas kvantitativt och förbättras. I denna fas gäller det därför att generalisera de framställda produktions-

²⁵ Oskar Lange har enligt vårt sätt att se på saken rätt, när han inte vill använda begreppet "industriell revolution" på de stora omvälvningarna inom teknologin, som exempelvis automatiseringen av produktionsprocessen efter det andra världskriget: "Därigenom utslätas nämligen den industriella revolutionens historiska egenart, såsom industrialiseringens grundval. Här måste också betonas, att denna industriella revolution, ur vilken storindustrin uppkom, var intimt förbunden med det kapitalistiska produktionssättets uppkomst, alltså med uppkomsten av en ny samhällsformation." (*Entwicklungstendenzen der modernen Wirtschaft und Gesellschaft*, Wien 1964, s. 160). Därför använder vi här begreppet den första, andra och tredje teknologiska revolutionen i stället för formuleringen den andra och tredje industriella revolutionen. Härmed korrigerar vi ett fel, som vi själv begått tidigare.

²⁶ Georges Friedmann (*Sociologie du Travail et Sciences sociales*, i G. Friedmann och Pierre Naville, *Traite de Sociologie du Travail*, Paris 1961, s. 68) talar i detta sammanhang om den "andra industriella revolutionen".

medlen till alla grenar av industrin och ekonomin. Den bestämmande grunden för kapitalackumulationens plötsliga, språngartade utvidgning i avdelning I faller bort, och det blir därför en fas av gradvist sjunkande profitkvot, *gradvis allt långsammare ackumulation*, långsammare ekonomisk tillväxt, gradvis allt större svårigheter för det totala ackumulerade (framför allt det nya, extra ackumulerade) kapitalets expansion och en gradvis förnyad reproduktion av outnyttjat överskottskapital.²⁷

Enligt detta schema, som kan beskrivas genom de på varandra följande faserna av snabb tillväxt fram till 1823, långsammare tillväxt 1824-1847, snabb tillväxt 1848-1873, långsammare tillväxt 1874-1893, snabb tillväxt 1894-1913, långsammare tillväxt 1914-1939²⁸, snabb tillväxt 1940 (1945 eller 1948) -1966, skulle vi i dag ha inträtt i den andra fasen av den ”långa våg”, som inleddes i och med det andra världskriget, och som kännetecknas av långsammare kapitalackumulation. Denna hypotes tycks bekräftas av de allt tätare recessionerna i de viktigaste imperialistiska ekonomierna (Frankrike 1962, Italien 1963, Japan 1964, Västtyskland 1966-1967, USA 1967-1968 (minirecession!), USA 1970-1971, Storbritannien 1970-1971, Italien 1971, Västtyskland 1971-1972, allmän recession 1974-1975).

Det är uppenbart, att dessa ”långa vågor” inte uppkommer mekaniskt, utan att de fungerar via en hopkoppling med de ”klassiska” cyklerna.²⁹ I en expansiv fas blir de cykliska perioderna av högkonjunktur längre och intensivare, de cykliska överproduktionskriserna kortare och mindre djupa. I de faser av den långa vågen som tenderar åt stagnation visar sig perioderna av högkonjunktur kortare och mindre febrila, och perioderna av cykliska överproduktionskriser framstår som längre och djupare. Den ”långa vågen” kan bara förstås som ett resultat av dessa cykliska fluktuationer och inte på något sätt som deras kvasimetafysiska ”överbyggnad”.

Den ryske marxisten Parvus (A. L. Helphand)³⁰ tycks ha varit den som först upptäckte dessa ”långa vågor” i industrikapitalismens historia. När han i mitten på 1890-talet studerade jordbrukskriserna kom han fram till slutsatsen, att den 1873 inledda ”långa depression”, som Friedrich Engels fäst så stor vikt vid³¹, snart skulle ersättas av ett nytt långvarigt uppsving. Han gav för första gången uttryck åt denna tankegång i en 1896 publicerad artikel i *Sächsische Arbeiterzeitung* och utvecklade den därefter utförligt i sin 1901 publicerade broschyr *Die Handelskrisis und die Gewerkschaften*.³² I anslutning till ett känt Marx-citat³³ använde sig

²⁷ Mellan 1900 och 1912 fördubblades det fasta kapitalets värde inom näringsgrenarna utanför jordbruket i USA; i fasta priser (enligt dollarns genomsnittliga köpkraft 1947-1949) steg det från 16,8 till 31,4 miljarder. Mellan 1912 och 1929 steg det ytterligare, men i långsammare takt, från 31,4 till 53,6 miljarder. Sedan förblev det nästan konstant i 18 år, ty efter den stora ekonomiska världskrisen uppnås siffran 53 miljarder inte förrän 1945, varpå en mindre tillbakagång följer 1946. 1947 står man fortfarande kvar på 54,9 miljarder dollar, och först 1948 passerar man med 63,3 miljarder slutgiltigt 1929 års tröskel. Men under samma period ökar banktillgångarna från 72 miljarder dollar 1929 till 162 miljarder 1945 och livförsäkringsbolagens tillgångar ökar från 17,5 till nästan 45 miljarder dollar, dvs trots en värdeförsämring av dollarn på ungefär 30 %, ökar banktillgångarna med 70 % och försäkringsbolagens tillgångar med 100 % (US Department of Commerce, *Long-Term Economic Growth 1860-1965*, Washington, oktober 1966, s. 186, 200-202, 209).

²⁸ I princip låter vi varje lång period börja med året efter krisen, som just avslutade en ”klassisk cykel”, och avslutar den långa perioden med ett krisår. Men eftersom krisåren inte sammanfaller fullständigt i alla kapitalistiska länder, har vi valt det viktigaste kapitalistiska landet, det som anger tonen på världsmarknaden, dvs Storbritannien fram till och med första världskriget och därefter USA.

²⁹ Den ryske marxisten Bogdanov försökte ifrågasätta denna möjlighet. Och många motståndare till de ”långa vågor” har följt honom. Se vårt svar på denna kritik längre fram.

³⁰ Detta tycks strängt taget inte vara helt riktigt. Josef Schumpeter (*History of Economic Analysis*, New York 1954) hänvisar till en av Jevons citerad artikel av en viss Hyde Clark, *Physical Economy*, där förekomsten av ”långa vågor” i konjunkturen lär ha noterats. (Publicerad i tidskriften *Railway Register* år 1874). Denna artikel utövade emellertid inte något inflytande på problemets vidare behandling.

³¹ Se bl a Friedrich Engels' not på s. 506 i *Das Kapital*, band 3.

³² Parvus, *Die Handelskrisis und die Gewerkschaften*, 1901, s. 26-27.

³³ Citatet återfinns i denna boks 3:e kapitel. Se not 29 i kapitel 3.

Parvus av begreppet kapitalets ”Sturm und Drangperiod” för en begreppsmässig sammanfattning av de ”långa vågorna”, som sedan följs av en lång våg av ”ekonomisk depression”. Det som bestämde denna långsiktiga vågrörelse var för Parvus utvidgningen av världsmarknaden på grund av förändringar, som ”försiggår på det kapitalistiska näringslivets alla områden – i tekniken, på penningmarknaden, i handeln, i kolonierna – och ställer hela världsproduktionen på en ny och mycket mer omfattande grundval”.³⁴ Han lämnade inte några statistiska belägg för sin tes; och han begick svåra fel vad gäller periodiseringen.³⁵ Trots detta förblir hans skiss ett genialt försök av en ovanligt skarpsinnig, om än inkonsekvent marxistisk tänkare.³⁶

Mer än tio år måste förflyta, innan Parvus’ fruktbara tanke, som lovprisats av Karl Kautsky³⁷, åter togs upp och utvecklades, och då av den nederländske marxisten J. van Gelderen.³⁸ År 1913, publicerade han i de nederländska ”vänster”kommunisternas tidskrift, *De Nieuwe Tijd*, tre artiklar under pseudonymen J. Fedder, i vilka han utgick från den allmänt fastställbara prisökningen i de kapitalistiska länderna och uppställde en hypotes om ”långa vågor” för kapitalismens historia sedan 1800-talets mitt. Dessa artiklar, som den marxistiska litteraturen hittills tagit alltför lite hänsyn till, för upp hela problematiken på en kvalitativt högre nivå än den på vilken Parvus och Kautsky argumenterade. Van Gelderen försöker inte bara samla empiriska belägg för sin tes, han följer inte bara detaljerat rörelsen hos priserna, utrikeshandeln, produktionen och produktionskapaciteten på många områden, liksom diskontot, kapitalackumulationen, företagsbildningar, osv³⁹; han försöker också förklara det kapitalistiska produktionssättets långsiktiga vågrörelse och utgår därvid, i motsats till Parvus, inte från marknadens utvidgning, utan från produktionens utvidgning: ”Förutsättningen för uppkomsten av en flodperiod⁴⁰ är en kraftig, omedelbar eller gradvis, utvidgning av produktionen. Denna skapar efterfrågan på andra produkter, indirekt alltid på produktionsmedelsindustrins produkter, och på råvaror. Den på detta sätt, genom produktionens utvidgning, uppkomna efterfrågan ... kan uppträda i två huvudformer:

1. Genom uppodling av hittills glest befolkade områden. Jordbruket och boskapsuppfödningen levererar då exportvaror, med vilka befolkningen kan betala de nödvändiga produkterna. Dessa är huvudsakligen av två slag: varor för masskonsumtion, framför allt från den bearbetande industrin, och produktionsmaterial: maskiner, järnvägar och andra kommunikationsmedel, byggnadsmaterial. Prisökningen, som utlöses av denna ökade efterfrågan, utbreder sig från den ena industrigrenen till den andra.

³⁴ Parvus, op. cit., s. 26.

³⁵ Exempelvis låter han en ”Sturm und Drang”-period inledas i och med 1860-talet och avslutas i början på 1870-talet, medan man i allmänhet förutsätter en ”lång våg” av expansion efter 1847 års kris fram till 1873.

³⁶ Parvus var bl a också, tillsammans med Trotskij, en av skaparna av den på Ryssland tillämpade Permanenta revolutionens teori, vilken förutsåg en arbetarregering som resultat av den kommande ryska revolutionen, i motsats till alla andra ryska marxister. Men medan Parvus därvid föreställde sig en socialdemokratisk regering av australisk typ (dvs en regering som håller sig inom det kapitalistiska produktionssättets ramar), företrädde Trotskij redan 1906 åsikten att den ryska revolutionen skulle leda till proletariats diktatur med stöd från fattigbönderna.

³⁷ Karl Kautsky, *Krisentheorien*, i *Die Neue Zeit*, årgång 20, 1901-1902, s. 137.

³⁸ Samtidigt med van Gelderen – och oberoende av honom – iakttog Albert Aftalion (*Les crises periodiques de surproduction*), M. Tugan-Baranowski (i den franska upplagan av hans *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*) och W. Pareto 1913 problemet med de ”långa vågorna”, men bara på ett fragmentariskt sätt, utan att uppnå samma fyllighet som van Gelderens analys (se Ulrich Weinstock, *Das Problem der Kondratieff-Zyklen*, Berlin-München 1964, s. 20-22). Vi behöver därför inte ta hänsyn till dem här.

³⁹ J. Fedder, *Springvloed – Beschouwingen over industriele ontwikkeling en prijsbeweging*, i *De Nieuwe Tijd*, 1913 (årgång 18), nr 4, 5, 6 (april, maj, juni).

⁴⁰ Van Gelderen kallar de expansiva ”långa vågorna” för ”Springvloed” (flod) och de retarderande ”långa vågorna” för ”ebb”.

2. Genom den ganska plötsliga uppkomsten av en industrigren, som fortare än tidigare kan uppfylla ett visst mänskligt behov (bil- och elektricitetsindustrin). Detta ger samma resultat som det vilket nämns under punkt 1, om än på en lägre nivå.”⁴¹

Den slutsats som van Gelderen drar av denna analys – oberoende av Kautsky, som formulerade något liknande vid samma tidpunkt⁴² – är, att en expansiv ”lång våg” föregås av en kraftig ökning av guldproduktionen.⁴³ Visserligen förblir hans förklaring uttalat dualistisk, eftersom han härleder ”floden” ur antingen en utvidgning av världsmarknaden eller utvecklingen av nya produktionsgrenar. Han kommer inte heller på tanken, att frågan om de extra kapitalinvesteringarna inte kan reduceras till produktionen av ytterligare penningmaterial (dvs guldproduktion), utan att det är frågan om produktion och ackumulation av ytterligare *mervärde*. Av en pionjär kan man emellertid inte begära, att han genast skall lämna en tillfredsställande förklaring till alla aspekter av ett nyupptäckt frågekomplex. Och van Gelderen gjorde utan tvekan en pionjärinsats. Knappast någon av de på 20- och 30-talen formulerade vidareutvecklingarna av teorin om de ”långa vågorna” – från Kondratiev ända till Schumpeter och Dupriez – har på något grundläggande sätt gått längre än den av van Gelderen skisserade. Det otillräckliga statistiska material, som han var tvungen att arbeta med, måste betraktas i ljuset av detta pionjärbete. Ulrich Weinstock har fel, när han förebrår honom för att på basis av material, som bara omfattar sextio år, ha ”konstaterat en säregen tempoväxling på det ekonomiska livets alla områden”, och att detta ”bestämt måste avvisas”.⁴⁴ Det gäller inte den formella frågan, huruvida van Gelderens material var tillräckligt eller otillräckligt. Det gäller att – med de data vi nu förfogar över – pröva riktigheten av van Gelderens arbetshypotes. Detta underlåter Weinstock att göra, och därför kan han inte heller förstå arbetets banbrytande betydelse.

Det första världskriget var nätt och jämnt över, när man ingående började syssla med frågan om de ”långa vågorna” i den unga sovjetstaten. N. D. Kondratiev, tidigare ställföreträdande försörjningsminister i Kerenskijs provisoriska regering, intresserade sig alltsedan 1919 för detta problem och bildade 1920 Moskva-institutet för konjunkturforskning (Konjunkturnyj Institut), som började samla material för hans teori om de ”långa vågorna”.⁴⁵ Leo Trotskij gick in på samma frågekomplex, när han tog itu med kapitalismens efterkrigsutveckling jämfört med utvecklingen före 1914 – förmodligen oberoende av van Gelderens arbete⁴⁶, som led av den svagheten, att det var skrivet på ett språk, som bara var tillgängligt för ett fåtal marxister eller nationalekonomer. I sitt berömda referat om världsläget på Kommunistiska Internationalens 3:e kongress, förklarade Trotskij angående frågan om de ”långa vågorna”: ”I januari i år publicerade *London Times* en tabell, som täcker en period på 138 år – från de 13 amerikanska koloniernas självständighetskrig fram till våra dagar. Under denna tid har det varit 16 cykler, dvs 16 kriser och 16 blomstringsfaser ... Om vi analyserar utvecklingskurvan närmare, så kommer vi att finna att den sönderfaller i fem delar, fem olika och tydligt åtskilda perioder. Från 1781 till 1851 är utvecklingen mycket långsam, man kan knappast upptäcka någon rörelse alls. Under loppet av 70 år ökar utrikeshandeln bara från 2 till 5 £ per capita. Efter

⁴¹ J. Fedder, op. cit., s. 447-448.

⁴² Karl Kautsky, *Die Wandlungen der Goldproduktion und der wechselnden Charakter der Teuerung*, supplement till *Die Neue Zeit*, nr 16, 1912/1913, utgivet den 24 januari 1913, Stuttgart.

⁴³ J. Fedder, op. cit., s. 448-449. – Detta är i sista hand och åtminstone delvis samma förklaring av de ”långa vågorna”, som den belgiske professorn Léon Dupriez nu föreslår (se mer härom längre fram).

⁴⁴ Ulrich Weinstock, op. cit., s. 28.

⁴⁵ Se George Garvys artikel N. D. Kondratieff, i *International Encyclopedia of Social Sciences*, volym 6 (Macmillan, 1968).

⁴⁶ Kondratiev förklarar i varje fall att han inte kände till van Gelderens arbete, när han skrev sina ryska artiklar 1922-1925 och den berömda tyska artikeln 1926 (*Die langen Wellen der Konjunktur*, i *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, band 56, 3:e häftet, december 1926, s. 599, Tübingen). Det finns ingen anledning att tvivla på denna förklaring.

1848-års revolution, som utvidgade ramen för den europeiska marknaden, kommer en vändpunkt. Från 1851 till 1873 stiger utvecklingskurvan brant. Under 22 år ökar utrikeshandeln från 5 till 21 £, medan mängden järn under samma period ökar från 4,5 till 13 kg per capita. Från och med 1873 följer sedan en depressionsepok. Från 1873 fram till ungefär 1894 lägger vi märke till en stagnation i den engelska handeln ... den sjunker från 21 till 17,4 £ – under loppet av 22 år. Därefter kommer en ny boom, som varar till 1913 – utrikeshandeln ökar från 17 till 30 £. I och med 1914 börjar slutligen den femte perioden – perioden för den kapitalistiska ekonomins krossande. Hur förenas den kapitalistiska utvecklingskurvas primära rörelse med de cykliska fluktuationerna? Mycket enkelt. I perioder av snabb kapitalistisk utveckling är kriserna korta och ytliga till sin karaktär, medan uppsvingen är långvariga och djupgående. I perioder av kapitalistisk nedgång är kriserna av utdragen karaktär, medan uppsvingen är flyktiga, ytliga och spekulativa.”⁴⁷

Trotsky refererade sedan kapitalets ”Sturm und Drang”-period efter 1850 – i tydlig anslutning till sin tidigare vän Parvus⁴⁸ – och avslutade med två förutsägelser: för det första att ett visst kortvarigt uppsving för kapitalismen inte kunde uteslutas ekonomiskt, utan tvärtom var nästan oundvikligt, men att detta uppsving skulle bli kortvarigt och i alla fall inte uteslöt den socialistiska revolutionens historiska möjligheter i Europa; för det andra att en ny expansion skulle bli möjlig för kapitalismen på lång sikt, ”efter två till tre decennier”, i händelse av ett varaktigt misslyckande för den europeiska arbetarklassens revolutionära aktion.⁴⁹ Under de följande månaderna återvände Trotsky till samma problematik vid ett flertal tillfällen⁵⁰; efter publiceringen av N. D. Kondratievs första arbete, behandlade han ännu en gång ämnet i ett brev till redaktionen för *Vjestnik Sotsialisticheskoi Akademii* (”Den socialistiska akademins budbärare”). I detta brev bekräftade han åter sin övertygelse, att det förutom de ”normala” industricyklerna finns längre perioder i kapitalismens historia, som är av stor betydelse för förståelsen av det kapitalistiska produktionssättets utveckling på lång sikt: ”Detta är schemat i stora drag. Vi kan i historien se att likartade cykler grupperar sig i serier. Det finns hela epoker i den kapitalistiska utvecklingen, där cyklerna karaktäriseras av skarpt tecknade uppgångar och svaga kortlivade kriser. Resultatet är en skarpt stigande rörelse i den kapitalistiska utvecklingens grundläggande kurva. Det finns stagnationsepoker när denna kurva – trots partiella cykliska förändringar – förblir på ungefär samma nivå under flera decennier. Och slutligen – under vissa historiska perioder går den grundläggande kurvan, samtidigt som den alltid genomgår cykliska svängningar, nedåt som helhet. Detta markerar produktivkrafternas nedgång.”⁵¹ Ja, han gav till och med konkreta anvisningar, för hur den ”kapitalistiska utvecklingens långsiktiga kurva” skulle undersökas, och betonade, att konkreta studier längs denna linje skulle vara av utomordentlig betydelse för berikandet av den historiska materialis-

⁴⁷ Leon Trotsky, *Report on the World Economic Crisis and the New Tasks of the Communist International*, second session, June 23, 1921, of the Third Congress of the Communist International, i Leon Trotsky, *The First Years of the Communist International*, vol. 1, s. 201, New York, Pioneer Publishers, 1945. Trotskijs referat på Kominterns 3:e kongress publicerades också i tysk översättning i Leo Trotzki, *Die neue Etappe – Die Weltlage und unsere Aufgaben*, Verlag der Kommunistischen Internationale 1921. Den tyska versionen är emellertid ofullständig, och vi citerar därför den kompletta engelska texten här.

⁴⁸ Leon Trotsky, op. cit., s. 207.

⁴⁹ Leon Trotsky, op. cit., s. 211.

⁵⁰ Leon Trotsky, *Flood-Tide – The Economic Conjuncture and the World Labour Movement* (artikel från Pravda, 25 december 1921), i Leon Trotsky, *The First Five Years of the Comintern*, Pioneer Publishers, New York 1953, s. 79-84. – Leon Trotsky, *Report on the Fifth Anniversary of the October Revolution and the Fourth World Congress of the Communist International* (20 oktober 1922), op. cit., s. 198-200.

⁵¹ Leo Trotsky, *Den kapitalistiska utvecklingskurvan* (brev till redaktionen för *Vjestnik Sotsialistitscheskoi Akademii*, daterat 21 april 1923, publicerat i tidskriftens 4:e häfte april-juli 1923. Svensk översättning i *Fjärde Internationalen*, nr 3, 1973, s. 21).

mens teori.⁵² Vad som därvid faller oss i ögonen, är den vikt Trotskij lägger vid att inte begränsa sig till ”rent” ekonomiska data, utan att integrera en hel rad samhällsliga och politiska utvecklingar i analysen. Därför riktade han skarp kritik mot N. D. Kondratievs första arbete⁵³, som stödde sig på rent statistiskt material, för att bevisa existensen av ”långa cykler”: ”Efter Kominterns tredje världskongress undersökte professor Kondratiev detta problem – som vanligt genom att omsorgsfullt undvika den formulering som frågan fick på kongressen – och försökte att vid sidan av den ’lilla cykeln’, som täckte en period på tio år, utveckla en ’lång cykel’ som omfattade ungefär femtio år. Enligt denna symmetriska konstruktion består en lång ekonomisk cykel av fem mindre, och vidare har hälften av dem karaktären av en uppgång medan den andra halvan består av en kris med alla de nödvändiga övergångsstadierna. Den statistiska bestämning av de stora cyklerna som Kondratiev gjort bör underkastas en noggrann och inte alltför godtrogen verifiering, både vad gäller enskilda länder och världsmarknaden som helhet. Det är redan möjligt att i förväg avvisa Kondratievs försök att ge de epoker som han kallar för ’långa cykler’ samma ’strängt lagbundna rytm’ som man kan se i mindre cykler; det är uppenbarligen en falsk generalisering utifrån en formell analogi. Den periodiska återkomsten av små cykler betingas av de kapitalistiska krafternas inre dynamik, och uttrycks alltid och överallt där det finns en marknad. Vad gäller de stora segment av den kapitalistiska utvecklingskurvan (50 år) – som professor Kondratiev oförsiktigt nog föreslår att man också skall kalla för cykler –, bestäms deras karaktär och varaktighet inte av de kapitalistiska krafternas inre samverkan utan genom de yttre faktorer som kanaliserar den kapitalistiska utvecklingen. Kapitalismens erövring av nya länder och kontinenter, upptäckten av nya naturresurser och – i dessas kölvatten – sådana viktiga faktorer i ’överbyggnaden’ som krig och revolutioner bestämmer karaktären och växlingen mellan uppåtgående, stagnerande eller nedåtgående epoker i den kapitalistiska utvecklingen.”⁵⁴

George Garvy har tolkat denna text så att Trotskij visserligen förutsatte de långa svängningarnas existens, men förnekade deras cykliska karaktär.⁵⁵ Denna definition är inte helt riktig, såvida man inte vill reducera den till en meningslös semantisk batalj om den grundläggande skillnaden mellan cykler, ”långa vågor”, ”långa perioder” och ”stora segment av den kapitalistiska utvecklingskurvan”. Trotskij för fram två avgörande argument mot Kondratievs tes: för det första att analogin mellan de ”långa vågorna” och de klassiska ”cyklerna” är falsk, dvs att de ”långa vågorna” inte har samma ”naturnödvändighet” som de klassiska cyklerna. För det andra kan de klassiska cyklerna endast förklaras av det kapitalistiska produktionsättets inre dynamik, medan de ”långa vågorna” kräver ett mer ”konkret studium av den kapitalistiska kurvan och samverkan mellan den senare och alla samhällslivets aspekter”⁵⁶; han vänder sig alltså mot en monokausal teori för de ”långa vågorna”, i analogi med Marx’ förklaring av de klassiska cyklerna genom det fasta kapitalets förnyelse.

Med denna kritik – som delades av många sovjetiska ekonomer på 20-talet⁵⁷ – kan man vara helt överens. När vi definierade de ”långa vågorna” som långa vågor av snabb och långsam ackumulation, betingade av långa vågor av upp- och nedgångar i genomsnittsprofitkvoten, så är det helt klart att dessa upp- och nedgångar i genomsnittsprofitkvoten inte är beroende av en

⁵² Leo Trotskij, op. cit., s. 22.

⁵³ Det rör sig om N. D. Kondratievs arbete *Die Weltwirtschaft und ihre Bedingungen während und nach dem Krieg*, som publicerades 1922 i Moskva.

⁵⁴ Leo Trotskij, op. cit., s. 21-22.

⁵⁵ George Garvy, *Kondratieff's Theory of Long Cycles*, i *The Review of Economic Statistics* (Cambridge, Mass., vol. XXV, nr 4, november 1943, s. 203-220).

⁵⁶ Leo Trotskij, op. cit., s. 22.

⁵⁷ George Garvy nämner i detta sammanhang Bogdanov, Oparin, Studensky, Novojilov, Gerzstein, Granovsky och Guberman.

enda faktor, utan att de måste förstås via en rad samhälleliga förändringar, där de av Trotskij nämnda faktorerna spelar en stor roll. Följande tabell ger besked om detta:

<i>Lång våg</i>	<i>Grundton</i>	<i>Rörelse i industri-varornas värde</i>	<i>Orsaker till denna rörelse</i>
1) 1793-1825	expansion, stigande profitkvot	cf: starkt stigande cz: starkt stigande, sedan sjunkande v: sjunkande m/v: stigande	Hantverksmässigt framställda maskiner. Jordbruket sackar efter industrin – stigande råvaruvärde. Reallönerna sjunker under industriproletariatets långsamma expansion och massarbetslösheten. Starkt expanderande världsmarknad (Sydamerika).
2) 1826-1847	avmattning, stagnerande profitkvot	cf: stigande cz: sjunkande v: sjunkande m/v: stabiliserar	De i konkurrensen med förkapitalistisk produktion i England och Västeuropa erhållna överprofiterna försvinner. C:s ökande värde neutraliserar den stigande mervärdekvoten. Världsmarknadens expansion långsammare.
3) 1848-1873	expansion, stigande profitkvot	cf: sjunkande cz: stabilt, sedan stigande v: sjunkande m/v: stigande	Övergång till maskinellt framställda maskiner sänker värdet av cf. Cz ökar, men denna ökning håller inte jämna steg med cf:s tillbakagång. Våldsam utvidgning av världsmarknaden genom den av revolutionen 1848 betingade industrialiseringens inledning och det ökade järnvägsbygget i hela Europa och Nordamerika. Maskinellt framställda maskiner är utbredda.
4) 1874-1893	avmattning, profitkvoten sjunker, stagnerar sedan och stiger slutligen något	cf: stabilt cz: sjunkande v: stigande m/v: först sjunkande, sedan åter stigande ⁵⁸	De med dessa producerade varorna ger inte längre någon överprofit. Kapitalets ökade organiska sammansättning leder till sänkning av genomsnittsprofitkvoten. Reallönerna ökar i Västeuropa. Den ökande kapitalexporten och de sänkta råvarupriserna möjliggör först så småningom en ökning av kapitalackumulationen. Relativ stagnation av världsmarknaden.
5) 1894-1913	expansion, stigande profitkvot, sedan stagnerande	cf: sjunkande cz: stigande, men långsamt v: stigande, sedan stabilt m/v: starkt stigande, sedan stabil	Kapitalplaceringen i kolonierna, imperialismens genombrott, monopoliseringens generalisering, som dessutom gynnas av de endast långsamt ökande råvarupriserna och av den 2:a teknologiska revolutionen med den kraftigt ökade arbetsproduktiviteten och kraftiga höjningen av mervärdekvoten, möjliggör en allmän höjning av profitkvoten vilket förklarar kapitalackumulationens snabba ökning. Världsmarknaden expanderar kraftigt (Asien, Afrika, Oceanien).
6) 1914-1939	tillbakagång, starkt sjunkande profitkvot	cf: stabilt cz: sjunkande v: sjunkande, sedan stabilt, sedan sjunkande m/v: sjunkande, sedan stabil (i Tyskland stigande från 1934)	Krigsutbrottet, världshandels förfall och den materiella produktionens tillbakagång leder till växande svårigheter för kapitalets expansion, vilka förstärks genom den ryska revolutionens seger och den därav framkallade hopkrympningen av världsmarknaden.
7) 1940-1945-1966	expansion, profitkvoten	cf: stiger, men långsammare än man	Den av fascismen och andra världskriget förorsakade försvagningen (delvis atomiseringen)

⁵⁸ Intressanta data om detta kan beräknas för den engelska bomullsindustrin på 1800-talet. M. Blaug uttrycker lönernas andel av "nettoprodukten" (omsättningen minus det förbrukade råmaterialets värde) med följande indextal: 1839: 100/109; 1850: 91/136; 1856: 117/164 (därav den väldiga expansionen efter 1847 års kris); 1874: 201/255; 1878: 198/255 och 1886: 212/255 (därav den relativa stagnationen under perioden 1874-1893) (M. Blaug, *The Productivity of Capital in the Lancashire Cotton Industry during the 19th Century*, i *The Economic History Review*, second series, vol. XIII, april 1961, s. 364).

	först stigande, börjar sedan långsamt sjunka	kunde vänta sig vid automationens inledning cz: sjunker v: först stabilt eller sjunkande, sedan långsamt stigande m/v: starkt stigande, sedan stabil	av arbetarklassen möjliggör en väldig ökning av mervärdekvoten. Detta leder till en ökning av profitkvoten, vilket gynnar kapitalackumula- tionen. Denna ger sig först in på vapenproduk- tion, och sedan på förutsättningarna för den 3:e teknologiska revolutionen, vilket gör det konstanta kapitalet avsevärt mycket billigare och på så sätt gynnas en ökning av profitkvoten på lång sikt. Världsmarknaden krymper genom autarki, världskrig och de icke-kapitalistiska områdenas utvidgning (Östeuropa, Kina, Nord- korea, Nordvietnam, Kuba), men utvidgas sedan betydande genom en intensivare inter- nationell arbetsfördelning inom det imperialis- tiska området och genom halvkoloniernas begynnande industrialisering.
8) 1967—...	avmattning, sjunkande profitkvot	cf: stabilt och stigande cz: först sjunkande, sedan starkt stigande v: långsamt stigande m/v: stabiliserad, sedan sjunkande	Den långsamma uppsugningen av den ”indu- striella reservarmén” i de imperialistiska länderna blockerar trots en ökande automati- sering en ytterligare höjning av mervärde- kvoten. Klasskampen angriper profitkvoten. Skärpt internationell konkurrens och inter- nationell valutakris verkar i samma riktning. Världshandelns expansion bromsas upp.

Om man väl slagit fast sammanflätningen av mycket olika faktorer som betingar de ”långa vågornas” upp- och nedgångar, och om man därvid insett att dessa ”långa vågor” inte alls har samma periodicitet som de i det kapitalistiska produktionssättet inbyggda klassiska cyklerna, så finns det ingen förnuftig anledning att förneka deras intima samband med den huvudmekanism, som är ett syntetiskt uttryck för *samtliga* de förändringar som det kapitalistiska produktionssättet ständigt underkastas: profitkvotens svängningar.⁵⁹

Den nederländske marxisten Sam de Wolff försökte samtidigt som Kondratiev och oberoende av honom bl a förfina van Gelderens analys genom att utarbeta ”avcykliserade” talserier. Därvid förvärrade han naturligtvis det av Kondratiev begångna och av Trotskij betonade felet, nämligen den formella analogin med de klassiska cyklerna, genom att han förutsatte en ”absolut regelbundenhet” i de ”långa cyklerna”: 2½ ”klassiska cykler på varje lång cykel”: fixerad längd på båda två, varvid den ”klassiska cykelns” genomsnittliga varaktighet visserligen så småningom skall förkortas från 10 till 9, sedan till 8 och slutligen till 7 år.⁶⁰ Sam de Wolffs analys från 1924 domineras av pris- och guldproduktionsutvecklingen och ger därför ingen förklaring av den ”långa vågen”. Den är alltså långt underlägsen van Gelderens analys. I en 1929 publicerad bok⁶¹ ger han visserligen en sådan förklaring i anslutning till Kondratiev. Denna förklaring baseras på den långsiktiga förnyelsen av det fasta kapitalet såsom byggnader, gasverk, järnvägsmaterial, tör, kabel, m m. Ännu en gång stöter vi på den strikta analogin med Marx’ förklaring av de ”klassiska” cyklerna; en empirisk bekräftelse av denna tes har ännu inte lämnats.⁶²

⁵⁹ Jämför i detta sammanhang den stora betydelse för industricykeln, som Tinbergen (tillsammans med Polak, *The Dynamics of Business Cycles*, London 1950, bl a s. 167, 170f.) tillskriver profiten och profitkvoten – naturligtvis inte definierade i den marxistiska meningen.

⁶⁰ Sam de Wolff, *Prosperitäs- und Depressionsperioden*, i Otto Jenssen (red), *Der lebendige Marxismus*, Jena 1924, s. 30, 38-39.

⁶¹ Sam de Wolff, *Het economisch getij*, Amsterdam 1929, s. 416-419.

⁶² Sålunda har de av Isard, Riggelman, Alvin Hansen m fl fastställda byggnads- resp byggnads- och transportmedelscyklerna en genomsnittlig längd på bara 17-18 år och inte 38 år, som de Wolff antog. (Walter Isard, *A neglected cycle: the transport-building cycle*, i *Review of Economic Statistics*, 1942, band 34. Vi citerar

N. D. Kondratievs berömda försök att isolera och bestämma de ”långa vågorna”⁶³ har av Schumpeters terminologi upphöjts till den enda förklaringen av de långa perioderna överhuvudtaget. I sitt första mogna formuleringsförsök⁶⁴ vacklar Kondratiev emellertid fortfarande mellan olika typer av förklaringar. Han vidhåller, att de långa vågornas ”ebb-perioder” kännetecknas av svåra jordbruksdepressioner, medan man i de ”långa uppåtgående faserna” bl a kan observera ett utnyttjande av tidigare upptäckter och uppfinningar, en snabbare guldutvinning och avsevärda krigiska och sociala omvälvningar. I direkt anslutning till Trotskijs kritik (men utan att nämna den) polemiserar han mot de ”väsentliga”, men ”ohållbara” invändningarna att de ”långa vågorna”, i motsats till de medellånga, ”betingas av tillfälliga, utifrån verkande förhållanden och händelser”, exempelvis ”tekniska förändringar, krig och revolutioner, indragandet av nya länder i världsekonomin och fluktuationer i guldutvinningen”.⁶⁵ Dessa faktorer, som han själv betonade tidigare, påstås nu vara *följder* och inte orsaker; dessa faktorerers rytmiska rörelse, vars inflytande han inte alls förnekar, skulle enligt honom bara kunna förklaras av den ekonomiska utvecklingens långsiktiga fluktuationer. Sålunda hävdar han t ex att ”indragandet av nya områden inte ger impulsen till de uppåtgående ”långa vågorna” i konjunkturen, utan att tvärtom ett nytt uppsving nödvändiggör och möjliggör utnyttjandet av nya länder, nya avsättnings- och råvarumarknader, genom att den ekonomiska dynamiken påskyndas i de kapitalistiska länderna”.⁶⁶

Därmed gav han naturligtvis inte någon förklaring av de långa vågorna; denna framlade han först i en andra uppsats, som publicerades några år senare på tyska.⁶⁷ Hans förklaring stödjer sig huvudsakligen på de ”stora investeringarnas” långlivade karaktär, på fluktuationerna i sparandet, det outnyttjade penningkapitalet (lånekapitalet) och på följderna av en långvarig låg prisnivå: ”Dessa tillgångar /de stora investeringarna, förbättringarna, kvalificerade arbetargrupper, osv/ har den förmågan, att de kan användas länge. Men för att de skall upprättas eller bildas krävs det också längre tidsperioder, som går utöver ramarna för de vanliga kommersiella och industriella cyklerna. Utvidgningen av fonderna för sådana kapitaltillgångar pågår inte ständigt och i jämn takt. De långa konjunkturvågornas förekomst är just beroende av den mekanism, genom vilken dessa fonder utvidgas. En period av snabb utvidgning sammanfaller med den stora cykelns uppåtgående våg, och en period av långsammare eller stagnerande framställning av ifrågavarande kapitaltillgångar sammanfaller med den nedåtgående vågen. Bildandet av det här åsyftade slaget av kapitaltillgångar kräver en oerhörd förbrukning av kapital och detta på relativt lång sikt. Därför beror uppkomsten av sådana perioder av ökad framställning av kapitaltillgångar, dvs perioder av långa uppåtgående vågor, på en rad förutsättningar.

Dessa förutsättningar är följande: 1) Hög sparintensitet. 2) Relativt riklig tillgång till billigt lånekapital. 3) Ackumulation av detta i händerna på mäktiga företag och finanscentra. 4) Låg prisnivå, vilket stimulerar sparande och långsiktiga kapitalplaceringar. Föreligger dessa förutsättningar uppstår en situation, ur vilken det förr eller senare växer fram en ökad framställning

efter den i Alvin Hansen och Clemence, *Readings in Business Cycles and National Income*, London 1953, omtryckta uppsatsen, s. 467, 479.) Angående denna byggnadscykel, som många författare kallar ”Kuznets-cykeln”, se vad gäller USA: Simon Kuznets, *Long Term Changes in National Income of the United States since 1869*, Cambridge 1952. Angående de amerikanska och engelska byggnadscyklernas samband och partiella motstridighet, se de uppsatser av engelska författare som är samlade i Derek H. Aldcroft & Peter Fearon (red), *British Economic Fluctuations 1790-1939*, London 1972.

⁶³ N. D. Kondratieff, *Die Langen Wellen der Konjunktur*.

⁶⁴ Kondratiev ersatte 1926 begreppet ”långa cykler” med begreppet ”långa vågor”, troligtvis under inflytande av Trotskijs och andra ryska marxisters kritik. Men till sitt innehåll är hans ”vågor” identiska med cyklerna.

⁶⁵ N. D. Kondratieff, op. cit., s. 593.

⁶⁶ N. D. Kondratieff, op. cit., s. 595.

⁶⁷ N. D. Kondratieff, *Die Preisdynamik der industriellen und landwirtschaftlichen Waren (Zum Problem der relativen Dynamik und Konjunktur)*.

av det ovannämnda slaget av grundläggande kapitaltillgångar och därmed en lång uppåtående konjunkturväg.”⁶⁸ Efter att på detta sätt ha gett en systematisk förklaring av de ”långa vågorna”, övergår Kondratiev till en analys av den genomsnittliga arbetsproduktivitetsens olika utvecklingstakt inom jordbruket och industrin. Han kommer fram till slutsatsen, att det i sista hand är ”jordbruksvarornas ökade köpkraft”, vilken förorsakas av arbetsproduktivitetsens eftersläpning inom jordbruket, som ger impulsen till de ”långa vågorna”, eftersom den snabbt stimulerar efterfrågan på alla varor.⁶⁹

Om de fem uppräknade orsakssammanhangen kan man säga detsamma som Kondratiev själv bemötte sin kritiker med: Man har inte på något sätt bevisat, att det rör sig om orsaker och inte om följder. Den ökade skillnaden mellan efterfrågan på och utbudet av jordbruksprodukter under de expansiva ”långa vågorna” fram till första världskriget kan mycket väl betraktas som en följd av i stället för som en orsak till expansionen: ökande sysselsättning och växande industriproduktion framkallar ökad efterfrågan, medan jordbruksproduktionen är mindre elastisk än industriproduktionen.⁷⁰ Men stiger priserna på råvaror och livsmedel från jordbruket, då måste man inte bara undersöka följderna av detta för efterfrågan på industriprodukter, utan också följderna för industrins profitkvot. Och just det gör inte Kondratiev. Han kan alltså inte svara på frågan, varför expansionen inte snabbt dukar under på grund av ”industrivarornas sjunkande köpkraft”.

Outnyttjat penningkapital (lånekapital) kännetecknar alla kriser. Varför ligger detta kapital i träda så länge – trots en låg räntefot – i stället för att investeras produktivt? Samma fråga gäller det ökande sparandet och den växande kapitalkoncentrationen, som snarare utgör konstanter än variabler i den kapitalistiska utvecklingen (bortsett från korta avbrott på höjdpunkten av successiva uppsving). Och vad gäller de ”långlivade kapitaltillgångarna”⁷¹ gäller samma invändning som vi gjorde redan mot Sam de Wolffs liknande tes: ”kapitaltillgångar”, som används i produktionen i fyrtio eller femtio år, spelar endast en marginell roll under kapitalismen. Om det rör sig om ett produktionsmedel med kortare livstid, så kan några fyrtio- eller femtioåriga cykler inte framkallas av någon slags ”ekoeffekt”. De uppåt- och nedåtgående rörelserna i penningkapitalets outnyttjande och produktiva återinvestering skulle alltså i stort sett begränsas till de tioåriga cyklerna. Genom att Kondratiev utesluter de båda avgörande faktorerna – genomsnittsprofitkvotens svängningar på lång sikt och de teknologiska revolutionernas inflytande på det förnyade fasta kapitalets omfång och värde – blockerar han själv vägen till problemets lösning. Vi tror inte att vi tar fel, om vi säger att en *alltför kraftig fixering vid prisfluktuationerna och en otillräcklig analys av fluktuationerna i den industriella produktionen och i produktivitetstillväxten* är den metodologiska grundvalen för de fel, som Kondratiev begick vid utarbetandet av en förklaring till de ”långa vågorna.” Det kan i sista hand också föras tillbaka till hans avståndstagande från eller revidering av Marx’ värde- och penningteori.

⁶⁸ N. D. Kondratieff, op. cit., s. 37.

⁶⁹ N. D. Kondratieff, op. cit., s. 58-59. Troligen utan att ha läst Kondratievs artiklar, formulerade Sam de Wolff (*Het economisch getij*, s. 286-287) en liknande förklaring av de klassiska cyklerna, genom att sätta dem i samband med solfläckscyklerna. År med minimala solfläckar skulle föra med sig dåliga skördar, alltså gynnsamma utbytesrelationer för jordbruket, medan år med maximala solfläckar skulle leda till stora skördar, alltså gynnsamma utbytesrelationer för industrin, alltså ökade vinster och ökade investeringar av fast kapital. De Wolff begränsar emellertid uttryckligen denna bevisföring, som stödjer sig på Jevons, till industrikapitalismens inledningsperiod.

⁷⁰ Kondratiev betonar själv detta (op. cit., s. 60).

⁷¹ I sina reflektioner om detta är Kondratiev tydligt påverkad av professor Spiethoffs artikel *Krisen* i 4:e bandet av *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (publicerat 1923). En omarbetning av samma artikel finns i Arthur Spiethoff, *Die wirtschaftlichen Wechsellagen*, Tübingen 1955.

Josef Schumpeter, som har behandlat teorin om ”de långa vågorna i konjunkturen” mest ingående⁷², försöker undvika detta misstag. Han utgick från sin allmänna teori om den kapitalistiska utvecklingen – som redan var systematiserad⁷³, när Kondratiev gjorde honom uppmärksam på de ”långa vågorna” – och utarbetade en syn på de ”långa vågorna”, som är uppbyggd på ”företagarnas innoverande verksamhet”, dvs en syn som står i samklang med hans allmänna teori om den kapitalistiska utvecklingen. Han försökte också tillmäta produktionsserierna större betydelse än prisserierna; detta tycks han emellertid inte ha lyckats med empiriskt.⁷⁴ Och förklaringen till varför innovation sker ”massivt” (*in clusters*) med stora tidsintervall kan inte bli tillfredsställande, utan en grundlig analys av 1) *produktionsteknikens* roll och 2) *profitkvotens* fluktuationer på lång sikt. Just dessa båda moment beaktas på ett otillräckligt sätt i Schumpeters *magnum opus*. Detta är desto mer förvånande, då Schumpeter tillmäter profitproblematiken en helt central betydelse.⁷⁵

Systematisk kritik av Kondratievs och Schumpeters teori om de ”långa vågorna” har framför allt åstadkommit av George Garvy (vad gäller Kondratiev), Simon Kuznets (vad gäller Schumpeter) och Ulrich Weinstock.⁷⁶ Den är knappast övertygande. De tekniska otillräckligheterna i Kondratievs statistiska metoder, den godtyckliga bestämningen av de ”långa vågornas” början och slut, de schumpeterska seriernas bristande bevisförmåga utanför prisernas område: allt detta måste medges. Men kvar finns följande faktum, som erkänns av praktiskt taget alla ekonomiska historiker: den starka expansionen 1848-1873, den långvariga depressionen 1873-1893, den ekonomiska aktivitetens våldsamma ökning 1893-1913, den mycket långsammare, om inte stagnerande och tillbakagående utvecklingen mellan de båda världskrigen samt tillväxtens nya kraftiga ökning efter andra världskriget.⁷⁷ Endast med avseende på den ”första Kondratiev-vågen” – dvs fasen av snabb tillväxt 1793-1823 och fasen av långsammare tillväxt 1824-1847 – finns det delvis berättigade tvivel.⁷⁸ En sådan rad av minst fem ”långa vågor” kan varken tillskrivas slumpen eller olika yttre faktorer.

Försöket att tolka bort de ”långa vågorna” som en enkel yttring av ”starkare” eller ”svagare” klassiska cykler⁷⁹ är inte heller övertygande. Man måste ändå se ett problem i det faktum, att faserna av högkonjunktur och faserna av kriser och stagnation tycks påverka den långsiktiga ekonomiska utvecklingen olika starkt på ett rytmiskt omväxlande sätt. Och så snart detta inte

⁷² Joseph A. Schumpeter, *Business Cycles*, New York 1939, 2 volymer.

⁷³ Joseph A. Schumpeter, *Die Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*, 1911.

⁷⁴ Ulrich Weinstock, op. cit., s. 87-90.

⁷⁵ Exempelvis Joseph A. Schumpeter, *Business Cycles*, s. 15-17, 105-106, osv.

⁷⁶ George Garvy, op. cit; Ulrich Weinstock, op. cit., s. 48-58, 87 f; Simon Kuznets, Schumpeter's *Business Cycles*, i *Economic Change (Selected Essays)*, New York 1953, s. 105-124.

⁷⁷ Det skulle här föra alltför långt, att räkna upp bibliografiska data om världsekonomin febrila expansion under åren 1848-1873, under perioden som sträcker sig från 1890-talets mitt till första världskriget och perioden efter andra världskriget; eller bibliografiska data om den stora ekonomiska världskrisen. Om den ”långa depressionen” mellan 1873 och 1893 kan man finna en utförlig bibliografi hos Hans Rosenberg, *Political and Social Consequences of the Great Depression of 1873-1896*, i *The Economic History Review*, nr 1-2, 1943, s. 58-61.

⁷⁸ Orsaken här till utvecklade redan Karl Marx för ett århundrade sedan i ett tillägg till den franska översättningen av *Kapitalets* första band: ”Men först från den tid, då den mekaniska industrin hade slagit så djupa rötter, att den utövade ett avgörande inflytande på hela den nationella produktionen; då världsmarknaden erövrade allt större områden i Amerika, Asien och Australien; då slutligen de industrinationer, som bekämpade varandra, blivit talrika nog – först från den tiden uppträdde dessa ständigt upprepade cykler, vilkas på varandra följande faser varar i årtal, och vilka alltid utmynnar i en allmän kris, som utgör slutet på en cykel och utgångspunkten för en ny.” (K. Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 662).

⁷⁹ Bogdanov tycks ha varit den förste, som försökte sig på detta: ”De långa vågorna är inte oberoende av konjunkturcyklerna, utan blott (!) resultatet av hopsummeringen av enstaka konjunkturcykler av olika längd, som av en händelse (!) ryms inom varje fas av de långa cyklerna.” Garvy citerar gillande detta, och Ulrich Weinstock upprepar det (op. cit., s. 50).

betraktas som självklart utan som ett problem, måste en lösning sökas, och vi har kommit tillbaka till de ”långa vågornas” problematik.

Alltsedan Kuznets har det blivit på modet, att ersätta de ”långa vågorna” med ”trender” och godtyckliga ”tioåriga genomsnitt”. Men också här döljer man ett verkligt problem, genom att det ”upplöses” i mycket långa tidsperioder; till och med den stora ekonomiska världskrisen 1929-1932 ”försvinner” i många sådana ”trendberäkningar”⁸⁰, även om ingen kan tvivla på existensen av denna kris.

När Ulrich Weinstock förebrår teorin om de långa vågorna för att vara märkt av marxistisk inspiration och därför obrukbar⁸¹, och när han i detta sammanhang stödjer sig på Poppers polemik mot ”historicismen”, så måste han, och inte marxisterna, anklagas för fördomsfullhet. Frågan gäller dock när allt kommer omkring, om existensen av ”långa vågor” kan påvisas eller inte; och om de kan påvisas, hur man i så fall skall förklara dem. Återstår en av kritikernas invändningar: ”De tidsserier, output och income, som krävs för påvisandet av långa vågor, kan inte rekonstrueras med den nödvändiga säkerheten för tiden efter den franska revolutionen och för ett tillräckligt stort antal relativt utvecklade länder.”⁸² Med andra ord: de ”långa vågorna” är inte statistiskt påvisbara. Men vi ser *inte* huvudproblemet i den statistiska verifieringen, utan i den teoretiska förklaringen⁸³, även om det är självklart att teorin om de ”långa vågorna” i sista hand måste betraktas som en ogrundad arbetshypotes, om inte rent av som en mystifikation, såvida den inte bekräftas empiriskt. Men den empiriska verifieringens metod måste i sin tur stå i samband med det som skall verifieras. Prisrörelser, som kan framkallas av en inflationistisk utveckling (inom ramen av en guldmyntfot: kraftigare sänkning av den ädla metallens varuvärde än av de övriga varornas genomsnittsvärde), är inte ett tillförlitligt indicium.⁸⁴ Även storleken på produktionen av enstaka varor, som kan påverkas starkt av olika produktionsgrenars roll som ”tillväxtssektorer” i olika tidsperioder, måste tolkas med försiktighet. Inkomstkurvor, som kan bero på inflationistiska prisrörelser, är också härledda indikatorer och kan utnyttjas först efter en grundlig historisk analys. Följaktligen tycks de mest övertygande indikatorerna vara den industriella produktionen i dess helhet och utvecklingen av världshandelns volym (eller världshandeln per capita), där den första

⁸⁰ Simon Kuznets arbetar exempelvis med tioåriga ”genomsnitt” av världshandelns tillväxt under perioden 1928-1963 eller rent av 1913-1963, vilket helt och hållet suddar ut det specifika med perioden 1929-1939, världshandelns starka minskning (*Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations – Level and Structure of Foreign Trade: Long-Term Trends*, i *Economic Development and Cultural Change*, vol. XV, nr 2, del II, januari 1967, University of Chicago Press). Detta påminner om de beryktade ”statistiska genomsnitten”, som beräknar ett efterblivet lands ”per capita-inkomst” till 1.000 dollar och på detta sätt bestämmer den ”relativa levnadsstandarden”, utan att ta hänsyn till att detta ”genomsnitt” är resultatet av en situation, där 75 % av befolkningen bara har 100 dollar, 24 % 2.000 dollar och 1 % 45.000 dollar.

⁸¹ Ulrich Weinstock, op. cit., s. 62-66. Weinstock kommer fram till slutsatsen, att de långa vågorna snarare måste betraktas som ”historiska epoker” än som ”true cycles” (op. cit., s. 102), tydligen utan att veta, att samma slutsats formulerades fyrtio år tidigare av marxisten Trotskij (se ovan, not 51 och 54, för dessa källor).

⁸² Ulrich Weinstock, op. cit., s. 101.

⁸³ I sin postumt utgivna bok förklarar Oskar Lange angående de ”långa vågorna”: ”Även om det inte finns några allvarliga invändningar mot ovannämnda historiska fakta (de på varandra följande historiska faserna i den kapitalistiska produktionen sedan 1825, E. M.), så är de inte tillräckliga bevis för existensen av långfristiga cykler. För att bevisa denna teori skulle det vara nödvändigt att visa, att det finns ett orsakssamband mellan två på varandra följande faser av cykeln, och det har ingen lyckats göra.” (*Theory of Reproduction and Accumulation*, Warszawa 1969, s. 76-77). Även om vi också förkastar begreppet ”lång cykel” och inte accepterar en mekanisk bestämning av ”ebben” genom ”floden” eller omvänt, så har vi dock försökt påvisa den långa vågens inre logik som bestämd av profitkvotens långsiktiga fluktuationer.

⁸⁴ Därför måste man avvisa Gaston Imberts tes (*Des mouvements de longue durée Kondratieff*, Aix-en-Provence, La Pensée Universitaire, 1959), som uteslutande stödjer sig på prisrörelserna. När David S. Landes (op. cit., s. 233-234) förkastar teorin om de ”långa vågorna” i prisutvecklingen, har han alltså inte på något sätt vederlagt de ”långa vågorna”.

uttrycker den kapitalistiska *produktionens* långsiktiga tendens och den andra *världsmarknadens* expansionsrytm. Och vad beträffar dessa indikatorer, så är en empirisk verifiering av de ”långa vågorna” efter 1847 års kris fullständigt möjlig:

*Den industriella produktionens årliga kumulativa tillväxtskvot i Storbritannien*⁸⁵

Genomsnitt 1801-1811 till genomsnitt 1831-1841: 4,7%⁸⁶

1827-1847: 3,2%

1848-1875: 4,55%

1876-1893: 1,2%

1894-1913: 2,2%

1914-1938: 2%

1939-1967: 3%

*Den industriella produktionens årliga kumulativa tillväxtskvot i Tyskland*⁸⁷

(efter 1945: Västtyskland)

1850-1874: 4,5%

1875-1892: 2,5%

1893-1913: 4,3%

1914-1938: 2,2%

1939-1967: 3,9%

*Den industriella produktionens årliga kumulativa tillväxtskvot i USA*⁸⁸

1849-1873: 5,4%

1874-1893: 4,9%⁸⁹

1894-1913: 5,9%

1914-1938: 2%

1939-1967: 5,2%

*Den fysiska per capita-produktionens årliga kumulativa tillväxtskvot i världsskala*⁹⁰

1865-1882: 2,58%

1880-1894: 0,89%

1895-1913: 1,75%

1913-1938: 0,66%

*Världshandelsvolymens årliga kumulativa tillväxtskvot*⁹¹

⁸⁵ B. R. Mitchell-Phyllis Deane, *Abstract of British Historical Statistics*: Hoffmann-index fram till 1913; Lomax-index 1914-1938 (båda utan byggnadsbranschen). Beräkningar enligt EEC:s statistiska byrå för tiden efter det andra världskriget innefattar byggnadsbranschen.

⁸⁶ Phyllis Deane – W. A. Cole, *British Economic Growth 1688-1959*, s. 170, inkl byggnadsbranschen.

⁸⁷ Walther G. Hoffmann, *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Berlin 1965, för siffrorna fram till 1938. *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik* för siffrorna efter det andra världskriget.

⁸⁸ Robert E. Gallmann, *Commodity-Output 1839-1899* (i *Trends in the American Economy in the 19th Century*, vol. XXIV, *Studies in Income and Wealth*, Princeton University Press, 1960, National Bureau of Economic Research) för siffrorna 1849-1873. – Bureau of the Census, US Department of Commerce, *Long-Term Economic Growth 1860-1965* för de senare siffrorna.

⁸⁹ Denna siffra ligger över genomsnittet, eftersom inbördeskriget ledde till en viss förskjutning av den långa vågen och en snabbare produktionstillväxt på 1880-talet i USA än i Europa.

⁹⁰ Léon H. Dupriez, *Des mouvements économiques généraux*, Institut de Recherches économiques et sociales, Louvain 1947, band II, s. 567.

⁹¹ Egna beräkningar efter Mulhall, *Dictionary of Statistics*, London 1899; Mulhall-Harper, *Comparative Statistical Tables and Charts of the World*, Philadelphia, Commercial Museum, 1899; Simon Kuznets, *Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations*; Ingvar Svennilson, *Growth and Stagnation in the European Economy*, Geneva, United Nations Economic Commission for Europe, 1954. *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland* 1969.

1820-1840:	2,7%
1840-1870:	5,5%
1870-1890:	2,2%
1891-1913:	3,7%
1913-1937:	0,4%
1938-1967:	4,8%

Efter andra världskriget gav Dupriez sin teori om den ekonomiska utvecklingens långa vågrörelse dess slutgiltiga form.⁹² I denna teori spelar avvikelserna i penningvärdets index den avgörande rollen för förklaringen av Kondratiev-vågorna: "Bron mellan knippet av väsentliga ekonomiska relationer och historiens villkorliga fakta måste enligt den principiella ordningen slås genom observationen av avvikelserna i penningvärdets index: På grund av avsaknaden av varje stabiliserande förhållande i relationen mellan pengar och varor är avvikelserna ett nästan nödvändigt faktum; den är det ekonomiska faktum som behärskar *Kondratievs vågor*, som tar alla andra relationer i sitt släptåg, som är fastkedjade vid prisförändringen. Med avseende på de långsiktiga framsteg, som utbreder sig under *Kondratievs vågor*, är den det nya faktum, som förs in i förklaringen; den visar sig där vara ett mycket mer avgörande och entydigt faktum än i den egentliga konjunkturen."⁹³ Grundläggande i Dupriez' argumentation är kapitalefterfrågans stora föränderlighet (marxister skulle säga: industrikapitalisternas efterfråga på ytterligare penningkapital). I den långa vågens uppåtgående fas stimuleras kapitalefterfrågan av stigande priser, som framkallas av penningvärdets sjunkande index. Sedan kommer en vändpunkt, oftast efter krig och revolutioner, när "önskemålet om sanering av de offentliga finanserna" genomdrivs, penningvärdets index sjunker på grund av minskande kreditvolym, och deflationen och prissänkningen får en dämpande effekt på den ekonomiska tillväxten.⁹⁴

Bortsett från det faktum, att utvecklingens avgörande vändpunkt på detta sätt förklaras med en rent psykologisk faktor ("önskemålet om sanering av de offentliga finanserna"), vilken liksom Schumpeters företagarpersonligheter med böjelser för banbrytande innovationer spelar rollen av en *Deus ex machina*⁹⁵, så finner vi här en säregen ny upplaga av den vara-pengardualism, som redan Marx kritiserade häftigt hos Ricardo. Denna dualism döljer nämligen att pengar bara kan spela sin roll på grund av att de själv är en vara. Men om man skalar bort det varuvärde som betingas av penningmaterialets (dvs den ädla metallens) egna produktionsförhållanden från denna bevisföring, så återstår i alla fall fluktuationen i sedelvolymen, dvs sedelinflationen, som den enligt Dupriez avgörande drivkraften bakom de långa vågorna. Men eftersom impulsen utgår från kapitalefterfrågan, som är en efterfråga på verkligt värdeskapande kapital och inte sedlar, så bryter bevisföringen samman. Det är omöjligt att se varför en alltför begränsad sedelcirkulation under vissa perioder skulle kväva *efterfrågan* på penningkapital och därför åtföljas av en *sjunkande* räntefot, medan efterfrågan på penningkapital under andra perioder ökar tydligare vid ökande kreditexpansion och alltså påverkar räntefoten uppåt. Dupriez publicerade en tabell⁹⁶ över räntefotens långsiktiga cykliska svängningar i Storbritannien, som visar motsatsen till vad han själv ville bevisa: just i

⁹² Léon H. Dupriez, *Des mouvements économiques généraux*. – Léon H. Dupriez, *Konjunkturphilosophie*, Berlin 1963.

⁹³ Léon H. Dupriez, *Konjunkturphilosophie*, s. 201-202.

⁹⁴ Léon H. Dupriez, *Des mouvements économiques généraux*, s. 92, 96.

⁹⁵ Schumpeter utarbetade denna tes redan i sin *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung* (s. 152-153, 431-432) och förklarade uttryckligen, att framträdandet av ett fåtal "innovande personligheter" oundvikligen skulle framkalla en hel våg av innovationer. Även i sin *Business Cycles* vidhåller han denna tes. Kuznets anklagar honom därför med rätta för att ha utarbetat en tes om företagarduglighetens cykel (Simon Kuznets, *Schumpeter's Business Cycles*, s. 112).

⁹⁶ L. Dupriez, *Des mouvements économiques généraux*, vol. II, s. 54.

”penningsaneringens” och ”penningknapphetens” faser är räntefoten lägre än i faser av ”penninginflation”:

Genomsnittlig räntefot på lång sikt i Storbritannien:

1825-1847: 3,99%

1852-1870: 4,24 %

1874-1896: 3,11 %

1897-1913: 3,25 %

Liksom hos Kondratiev och Schumpeter saknas också här den avgörande och sammanbindande länken i hela bevisföringen: profitkvoten. Floden eller ebben i den ekonomiska utvecklingens långa våg beror inte på om penningutbudet är ”knappt” eller ”rikligt”, på grund av att en ”inflationistiskt” eller på ”sanering av de offentliga finanserna” inriktad generation sitter vid rodet. Det förhåller sig tvärtom: om den sjunkande genomsnittsprofitkvoten bromsar upp kapitalisternas investeringar, så kommer efterfrågan på penningkapital att minska relativt (och räntefoten alltså att sjunka). Och först när specifika betingelser garanterar en klar ökning av profitkvoten och en betydande utvidgning av marknaden, kommer hela industrins investeringsverksamhet att erövra nya och omvälvande upptäckter och på så sätt utlösa en på lång sikt expansiv tendens i kapitalackumulationen och efterfrågan på penningkapital (med relativt hög räntefot).

Vi tror oss ha lämnat ett bidrag till lösningen av de ”långa vågornas” problem med vår analys, genom att vi inte har förklarat kapitalackumulationens långsiktiga vågrörelser genom yttre faktorer (t ex plötsliga tekniska och vetenskapliga upptäckter) eller genom biologiska eller psykologiska mutationer (framträdandet av innoverande personligheter; generationsväxlingar; förändrad inställning till penningstabilitet), utan genom den inre logiken i själva kapitalackumulationens och mervärdeproduktionens process. Även om vi förutsätter kontinuerliga upptäckter och uppfinningar, så måste kapitalackumulationens långsiktiga utveckling förbli diskontinuerlig, eftersom de betingelser som underlättar kapitalets värdeökning (och får en höjning eller stabilisering av profitkvoten på en högre nivå som resultat) på sikt måste slå om till betingelser som försvårar kapitalets värdeökning (dvs leder till en sänkning av genomsnittsprofitkvoten). Den konkreta mekanismen bakom denna vändning måste undersökas med hjälp av det kapitalistiska produktionssättets konkreta historiska utvecklingsbetingelser vid tiden för de viktigaste vändpunkterna (dvs början på 1820- och 1870-talen; omedelbart före det första världskriget; på mitten av 1960-talet). Det har vi försökt bevisa i det här kapitlet.

Den centrala frågan för den närmast förflutna tiden är, varför en ny höjning av genomsnittsprofitkvoten och en acceleration av kapitalackumulationen kunde äga rum omedelbart före, under och efter andra världskriget (beroende på vilket imperialistiskt land man undersöker), efter kapitalackumulationens långvariga tillbakagång eller stagnation sedan 1913, vilken förstärktes av den ekonomiska världskrisen 1929-1932. Därav följer ytterligare en fråga, nämligen vilka förutsägelser denna analys tillåter, vad gäller början på en ny lång våg i den period, som inleddes i och med 1960-talets andra hälft – ebben efter floden. Dessa frågor skall i försöka besvara detaljerat i de närmast följande kapitlen.

5. Mervärdeproduktion, klasskamp och mervärdekvot under senkapitalismen

När kapitalets organiska sammansättning ökar, faller profitkvoten, om alla andra faktorer förblir oförändrade. I det fjortonde kapitlet av *Kapitalets* tredje band visar Marx, att två av de viktigaste faktorerna, som bromsar genomsnittsprofitkvotens fall, utgörs av det sänkta priset på det konstanta kapitalets element och av mervärdekvotens höjning (antingen genom en ökad utsagningsgrad av arbetet eller genom en sänkning av arbetslönerna under värdet av varan arbetskraft).¹ Vi har redan undersökt hur värdet av det konstanta kapitalets cirkulerande del har utvecklats sedan 20-talet. I de närmast följande kapitlen skall vi undersöka utvecklingen av det fasta konstanta kapitalets värde. Först och främst gäller det nu att analysera förändringarna i mervärdekvoten under 1900-talet.

Om arbetsdagen är oförändrad (och detta har i stort sett varit fallet sedan 8-timmarsdagen infördes allmänt, med undantag av fascismens och det andra världskrigets epok, såvida man inte tar hänsyn till variationerna i övertids- och deltidarbetet), så kommer mervärdekvoten att stiga, 1) om arbetsproduktivitetsökning i avdelning II är större än arbetslönens ökning, dvs om arbetaren använder en mindre del av den lika långa arbetsdagen för att reproducera ekvivalenten till sin lön; 2) om arbetsintensitetens ökning leder till ett liknande resultat, dvs till att arbetaren producerar värdeekvivalenten till sin arbetslön på färre arbetstimmar än tidigare, så att merarbetets längd ökar; 3) om reallönen sjunker vid oförändrad arbetsproduktivitet och -intensitet, dvs om värdeekvivalenten till arbetslönen återigen kan framställas på en mindre del av arbetsdagen.

Mervärdekvotens ökning blir betydande i den utsträckning två av dessa faktorer eller alla tre verkar samtidigt och tillsammans. I normala fall, dvs så länge marknadslagarna reglerar priset på varan arbetskraft, är detta sällan fallet. Vid ökande arbetsproduktivitet kommer reallönen att sjunka absolut, endast om den industriella reservarmén växer tendentiellt, vilket inte har varit fallet i de industrialiserade respektive imperialistiska länderna sedan 1800-talets sista trettio år. Om den industriella reservarmén förblir stabil på lång sikt eller minskar, så får ökningen av arbetsproduktiviteten ett dubbelt och motsägelsefullt resultat för arbetslönens storlek: å ena sidan reducerar den värdet av varan arbetskraft, genom att de för arbetskraftens ”normala” reproduktion nödvändiga varornas värde nu sänks; å andra sidan höjer den värdet av varan arbetskraft, eftersom nya varor införlivas med existensminimum (de varaktiga konsumtionsvarorna, vars inköpspris så småningom kom att ingå i genomsnittslönen). I USA skedde detta på 20-, 30- och 40-talen, i Västeuropa på 50- och 60-talen, medan samma process nu pågår för fullt i Japan.²

Vi måste också slå fast, att oförändrad arbetstid, sjunkande reallön och ökad arbetsintensitet knappast är förenliga under normala villkor, eftersom passiviteten och likgiltigheten, som framkallas hos arbetaren av reallönens sänkning, liksom delvis hans psykiska och fysiska objektiva försvagning³ skapar en materiell barriär, som arbetsintensiteten inte kan genom- bryta. Naturligtvis verkar en ökande arbetslöshet i motsatt riktning, eftersom fruktan för att

¹ Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 242 f.

² Bristen på förståelse för att vad Marx kallade det ”historiska eller samhällseliga elementet” i värdet av varan arbetskraft inte är statiskt och traditionellt, utan – åtminstone potentiellt – dynamiskt, är den största svagheten i Emmanuels löneteori (*L'Echange inégal*, s. 153-56). Den förleder honom till den historieidealistiska tesen, att betrakta ”samhällets norm på en given plats och i ett givet ögonblick” (op. cit., s. 156) som den bestämmande faktorn för arbetslösheten.

³ Se i detta sammanhang G. Jacquemyns undersökning av utvecklingen av de belgiska arbetarnas hälsotillstånd och prestationsförmåga under andra världskriget (*La société beige sous l'occupation allemande*, Bruxelles 1950, band I: s. 135-8, 463-5, band II: s. 149-164).

förlora arbetet leder till färre arbetsbyten och bättre ”arbetsdisciplin”, dvs uppmärksamheten och ansträngningarna ökar, vilket de västtyska företagen kunde konstatera under recessionen 1966-1967.⁴

Nu är emellertid fascism och världskrig inte några ”normala” betingelser. En av deras objektiva huvudfunktioner var just att öppna alla källorna till mervärdekvotens ökning samtidigt, att åtminstone delvis förbinda ökad arbetsproduktivitet och -intensitet med en sjunkande reallön.

Det är en av Marx’ stora prestationer, att han tydligt visade, att det varken finns en klart avgränsad ”lönefond” eller någon annan ”järnhård lönelag”, som bestämmer arbetslönens storlek med en naturlags nödvändighet. Även om arbetskraftens värde i ett varuproducerande samhälle, liksom alla andra varuvärden, i sista hand bestäms av objektiva lagar, så är det likväl något karakteristiskt med detta speciella varuvärde, som påverkas av kampen mellan kapital och arbete, dvs klasskampen. I *Lön, pris och profit* säger Marx: ”Förutom genom detta rent fysiska element bestäms arbetets värde i varje land genom en *traditionell levnadsstandard*. Denna gäller inte bara den rent fysiska existensen utan tillfredsställelsen av vissa behov, som uppkommer ur de samhällseliga förhållanden, under vilka människorna lever och växer upp. Den engelska levnadsstandarden skulle kunna pressas ned till den irländska nivån, en tysk bondes levnadsstandard till en livländsk bondes. Man kan få en föreställning om den viktiga roll, som historisk tradition och samhällselig sedvänja spelar i detta avseende, genom Thorntons bok om ‘Överbefolkning’. ... Detta historiska eller samhällseliga element, som ingår i arbetskraftens värde, kan ökas eller minskas eller rent av helt utplånas, så att ingenting annat än den fysiska gränsen återstår. ... Jämför normallönerna eller arbetets värden i olika länder och under olika historiska epoker i samma land, och ni kommer att finna, att arbetets värde i sig självt inte är en konstant utan en variabel storhet, även om man antar att alla andra varors värden förblir oförändrade.”⁵ Och vidare: ”Men vad profiten angår, så finns det ingen lag, som bestämmer dess minimum. Vi kan inte säga hur långt det är till dess nedersta gräns. Och varför kan vi inte fastställa denna gräns? Eftersom vi väl kan fastställa arbetslönens minimum, men inte dess maximum. Vi kan blott säga, att om arbetsdagens gränser är givna, så motsvarar profitens maximum arbetslönens fysiska minimum; och att maximiprofiten vid given arbetslön motsvarar en sådan utsträckning av arbetsdagen, som är förenlig med arbetarens kroppskrafter. Profitens maximum begränsas alltså av arbetslönens fysiska minimum och arbetsdagens fysiska maximum. Det är klart, att *en oerhörd skala av variationer är möjlig* inom de båda gränserna av denna maximiprofit. *Dess faktiska storlek bestäms bara av den oavbrutna kampen mellan kapital och arbete*. Kapitalisten försöker ständigt reducera arbetslönen till dess rent fysiska minimum och utsträcka arbetsdagen till dess fysiska maximum, medan arbetaren ständigt utövar ett tryck i motsatt riktning. *Det hela utmynnar i frågan om styrkeförhållandet mellan de kämpande*.”⁶

Genom att ”styrkeförhållandet mellan de kämpande” bestämmer hur det genom arbetet ny-skapade värdet skall fördelas mellan kapital och arbete, så bestämmer det också mervärdekvoten. Detta måste förstås i dubbel bemärkelse. Å ena sidan kan arbetarklassen under gynnsamma politiskt-sociala styrkeförhållanden lyckas införliva nya behov, som präglas av historiskt-sociala villkor, med arbetskraftens värde⁷, behov som skall tillfredsställas genom

⁴ Se bl a *Zweite Weissbuch zur Unternehmensmoral*, utgiven av I G Metall, Frankfurt 1967, och Ernest Mandel, *Die deutsche Wirtschaftskrise – Lehren der Rezession 1966/67*, Frankfurt 1969, s. 25.

⁵ Karl Marx, *Lohn, Preis und Profit*, i MEW, Berlin 1965, band 16, s. 148.

⁶ Op. cit., s. 149. (Vår kursiv.)

⁷ ”Fackföreningarnas viktigaste funktion är att de genom att utöka arbetarnas behov, genom att höja deras sedliga nivå i stället för ett fysiskt existensminimum skapar ett kulturellt – samhällseligt existensminimum, dvs en bestämd kulturell levnadsstandard för arbetarna, under vilken lönerna inte kan sjunka, utan att genast framkalla

arbetslönen, dvs den lyckas höja arbetskraftens värde. Under gynnsamma ekonomiska villkor kan priset på varan arbetskraft (arbetslönen) ibland t o m höjas över sitt värde, nämligen i de fall då det finns en akut brist på arbetskraft, framkallad genom kapitalackumulationens ovanligt höga takt. Å andra sidan kan kapitalet, under politiskt-sociala styrkeförhållanden som är ogynnsamma för arbetarklassen, lyckas sänka arbetskraftens värde, genom att upphäva en hel rad av arbetarnas historiskt-sociala erövringar, dvs genom att de varor som tillfredsställer behoven delvis försvinner ur den levnadsstandard som betraktas som "normal". Kapitalet kan också lyckas pressa ned priset på varan arbetskraft under dess värde, om det ekonomiska styrkeförhållandet är särskilt ogynnsamt för arbetarklassen.

Den i det kapitalistiska produktionssättet inneboende mekanism, som i normala fall begränsar ökningen av arbetslönens värde och pris, utgörs av den industriella reservarméns tillväxt eller återuppbyggnad, som förorsakas av själva kapitalackumulationen, dvs de oundvikliga försöken att i perioder med stigande arbetslöner i stor skala ersätta levande arbetskraft med maskinen.⁸ Genomsnittsprofitkvotens fall, som förorsakas både av kapitalets ökade organiska sammansättning och av de stigande lönerna, får samma effekt. Fallar profitkvoten under den nivå som gynnar en fortsatt kapitalackumulation, så går denna plötsligt tillbaka: i den resulterande depressionen sjunker efterfrågan på varan arbetskraft snabbt, den industriella reservarmén växer igen och löneökningen avstannar eller så sjunker reallönen.

Den industriella reservarméns roll såsom den viktigaste reglerande kraften för arbetslönernas fluktuationer, vilken Marx uttryckligen betonade⁹, har Fritz Sternberg för första gången systematiskt försökt tillämpa på det kapitalistiska produktionssättets historia under 1800-talet och 1900-talets första decennier i sitt viktigaste verk, *Der Imperialismus*.¹⁰ Denna förtjänst kan man inte ta ifrån honom, även om hans bok innehåller många metodologiska och teoretiska felaktigheter, som kritiserats av bl a Henryk Grossmann.¹¹

Grossmanns kritik av Sternberg tillbakavisar med rätta Sternbergs delvis lättsinniga formuleringar, med vilka denne tror sig upptäcka "otillräckligheter" i Marx' *Kapital*.¹² Men den missar den sternbergska tesens själva natur, underkänner de av Marx formulerade bestäm-

en facklig kamp, en försvarskamp. Socialdemokratins stora ekonomiska betydelse ligger också framför allt i att den, genom att ruska om arbetarnas breda massor andligt och politiskt, höjer deras kulturella nivå och därigenom utökar deras ekonomiska behov. Genom att det blir vardagsmat för arbetaren att prenumerera på en tidning och köpa broschyrer, höjs hans ekonomiska levnadsstandard i motsvarande grad och som en följd därav även lönerna." (Rosa Luxemburg, *Einführung in die Nationalökonomie*, Berlin 1925, s. 275).

⁸ "En stagnerande produktion skulle ha stött ut en del av arbetarklassen och därigenom ha försatt den sysselsatta delen i en situation, där den skulle ha blivit tvungen att acceptera en sänkning av arbetslönen, t o m under genomsnittet. Detta får exakt samma effekt på kapitalet, som en ökning av det relativa eller absoluta mervärdet vid genomsnittslönen skulle få. ... Priset och konkurrenskampen skulle å andra sidan ha sporrat varje kapitalist att sänka det individuella värdet av den totala produkten under dess allmänna värde med hjälp av nya maskiner, nya och förbättrade arbetsmetoder, nya kombinationer, dvs att öka en given arbetsmängds produktivkraft, att minska det variabla kapitalet i förhållande till det konstanta och därmed friställa arbetare; kort sagt, att skapa en konstlad överbefolkning." (Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 265).

⁹ Se Karl Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 666: "I det stor hela regleras arbetslönens allmänna rörelse uteslutande av den industriella reservarméns ökning och minskning, som motsvarar industricykelns periodiska svängningar."

¹⁰ Fritz Sternberg, *Der Imperialismus*, framför allt kapitel 1 och 2.

¹¹ Henryk Grossmann, *Eine neue Theorie über Imperialismus und soziale Revolution*, ursprungligen publicerad i Grünbergs *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, årgång XIII, Leipzig 1928. Här citerat efter omtryckningen i Grossmann, *Aufsätze zur Krisentheorie*, Frankfurt 1971, s. 111-164.

¹² Bl a Sternbergs påstående att Marx underskattade de småborgerliga mellanskiktens betydelse; han skulle inte ha erkänt, att en försening av den socialistiska revolutionen skulle kunna vrida tillbaka den europeiska och amerikanska ekonomins "socialiseringsmognad"; Marx' löneteori skulle ha varit en teori om den absoluta utarmningen, o s v.

ningarna av arbetslönen, som är mycket mer sammansatta än Grossmann vill erkänna¹³, och är därför ur stånd att genomföra förmedlingen mellan det abstrakta och det konkreta, dvs förmedlingen mellan de allmänna lagar som bestämmer värdet av varan arbetskraft och arbetslönernas konkreta utveckling i Västeuropa sedan 1800-talets andra hälft.

Vi måste också slå fast, att så snart arbetarna i stor utsträckning lyckats undanröja konkurrensen sinsemellan genom en stark facklig organisering – vilken i sin tur betingas av den industriella reservarméns långsiktiga tillbakagång – är det inte nödvändigt att en ny ökning av arbetslösheten (åtminstone inte så länge den inte når katastrofal omfattning) automatiskt måste leda till en sänkning av priset på varan arbetskraft. Arbetslösheten kan då bara leda till detta resultat på ett indirekt sätt, nämligen för det första om de icke-organiserade skiktens reallöner börjar sjunka på grund av det ofördelaktiga förhållandet mellan efterfrågan på och utbud av arbetskraft, och för det andra om de organiserade proletära skiktens fackliga kampförmåga försvagas. Detta andra villkor är emellertid en nödvändig förmedling mellan ökande arbetslöshet och sjunkande reallöner. Om det inte alls, inte genast eller bara på ett otillräckligt sätt förverkligas, så kan en ökande arbetslöshet mycket väl åtföljas av stigande reallöner, vilket framgår av bl a exemplen från USA 1938-1939 och Storbritannien 1968-1970. Kapitalet försöker då utvidga arbetslöshetens omfattning, så att denna förmedling ändå slår igenom, dvs så att klassolidariteten mellan sysselsatta och icke-sysselsatta arbetare undergrävs, och den massiva arbetslösheten därför slutligen inkräktar på de organiserade och ännu sysselsatta lönearbetarnas kampförmåga.¹⁴ Kampen mot den ökande arbetslösheten blir då till en ödesfråga för de organiserade arbetarna.

Detta gör det möjligt att förstå, varför den s k Phillips-kurvan inte spelar den *mekaniska* och *automatiska* roll, som dess skapare ville ge den.¹⁵ Gentemot den ytliga liberal-reformistiska tesen att full sysselsättning är en varaktig och nödvändig beståndsdel av den "sociala marknadsekonomin", "blandekonomin" eller det "nykapitalistiska" samhället, hade Phillips utan tvekan rätt, när han påvisade att kapitalismen lika väl nu som tidigare behöver den industriella reservarmén, för att förhindra en "överdriven" ökning av reallönerna och hålla kvar mervärdekvoten och profitkvoten på en nivå, där kapitalackumulationen stimuleras. Men han hade fel,

¹³ Exempelvis glömmar Grossmann (op. cit., s. 137 f.) bort det "historiskt-samhälleliga elementets" betydelse för bestämningen av arbetskraftens värde. Han talar om dess "exakt bestämda" reproduktionskostnader, utan att ta hänsyn till att dessa ju i sin tur är beroende av vilka behov, som skall tillfredsställas med dessa reproduktionskostnader. På sidan 142 finner vi t o m följande formulering, som är förvånansvärd hos en författare som är förtrogen med Marx' *Kapital*: "lönen, dvs. arbetskraftens värde"; det måste naturligtvis heta "arbetskraftens pris".

¹⁴ I detta sammanhang är den industriella reservarméns samhälleliga ursprung och sammansättning resp proportionerna mellan dess olika komponenter av stor betydelse. Dessa komponenter har bl a Rosa Luxemburg sammanfattat så här: "Den industriella reservarmén begränsar emellertid fackföreningarnas verksamhet så att säga i rummet: organisationen och dess inflytande är bara tillgängligt för de bättre situerade industriarbetarnas övre skikt, där arbetslösheten bara är periodisk och "flytande", för att använda Marx' uttryck. Landsbygdsproletariatets okvalificerade lägre skikt som ständigt strömmar in till städerna från landsbygden, liksom alla oregelbundna och halvt rurala yrken, såsom tegeltillverkning, m, är redan på grund av arbetets rums- och tidsmässiga förutsättningar samt den sociala miljön mycket mindre lämpade för facklig organisering. Slutligen reservarméns breda undre skikt: de arbetslösa med oregelbunden sysselsättning, hemindustrin och de tillfälligt sysselsatta fattiga undandrar sig helt organiseringen. Allmänt kan man säga: ju större misären i ett proletärt skikt är, desto mindre möjligheter har det fackliga inflytandet. Den fackliga verksamheten har alltså en mycket svag effekt på djupet i proletariatet, men däremot en stark effekt på bredden, dvs även om fackföreningarna bara omfattar en del av proletariatets översta skikt: dess inflytande utsträcker sig över hela skiktet, eftersom dess framgångar kommer hela massan av de i ifrågavarande yrken sysselsatta arbetarna till godo." (*Einführung in die Nationalökonomie*, s. 276-277). – En samtida bekräftelse av denna analys vad gäller USA kan man finna hos Michael Harrington, *The Other America*, Penguin Books, 1963 (bl a s. 36-39, 48-52, 85 ff.).

¹⁵ Phillips, *The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Money Wages in the United Kingdom*, i *Economica*, vol. XXV, november 1958.

när han konstruerade ett mekaniskt och automatiskt förhållande mellan arbetslöshetsknoten och de nominella lönernas tillväxtskvot, utan att ta hänsyn till ”styrkeförhållandet mellan de kämpande”. Hit hör inte bara förhållandet mellan efterfrågan och utbud på ”arbetsmarknaden”, utan också arbetarklassens grad av organisering, kampförmåga och klassmedvetande.

I anslutning till en uppsats av W. Arthur Lewis, som i industrialiseringens tidigaste fas såg förekomsten av ett stort arbetskraftsutbud (dvs en permanent reell eller potentiell industriell reservarmé) som den viktigaste orsaken till kapitalets snabba ackumulation och därmed så att säga rehabiliterade Ricardos och Marx’ klassiska teser (men han uteslöt uttryckligen deras giltighet för de ”mognare” industristatema)¹⁶, försökte Charles P. Kindleberger på ett mindre mekaniskt sätt än Phillips visa på den starka tillströmningen av arbetskraft¹⁷ som den viktigaste faktorn bakom Västeuropas och Japans snabba ekonomiska tillväxt efter andra världskriget. Härvid tog han även hänsyn till de teknologiska framstegen.¹⁸ Men eftersom han uteslöt profitkvoten resp mervärdekvoten (endast den förhindrade ”löneinflationens” negativa moment spelar en dynamisk roll i hans modell) framgår det inte, varför exempelvis den massiva friställningen av bönder, hantverkare, småhandlare m m, som lämnade ett avgörande bidrag till den industriella reservarméns uppkomst i Italien, Japan, Frankrike, Nederländerna, osv, inte kunde få någon effekt redan innan det andra världskriget.

Hela detta frågekomplex spelar också en viktig roll i den marxistiska litteraturen – och inte bara i de tre mest kända kontroverserna apropå detta: Marx kontra Lassalle och Weston; Rosa Luxemburg kontra Bernstein; Sternberg kontra Grossmann.

Tesen om den ”absoluta utarmningen”, ”sänkningen av reallönen till dess fysiologiska minimum”¹⁹, som ständigt pådyvlas Marx, står i motsättning till hans teori om de två elementen (det fysiologiska och det moraliskt-historiska), som enligt hans åsikt bestämmer värdet av varan arbetskraft, vilket framgår av de tidigare nämnda citaten. Då det fysiologiska minimumet som sådant knappast är möjligt att komprimera, följer det logiskt att det är det ”historiskt-moraliska” elementet, som är det ”variabla” eller ”flexibla” elementet i värdet av varan arbetskraft. Den industriella reservarméns fluktuationer och resultaten av det för tillfället rådande läget i klasskampen bestämmer utvidgningen resp hopkrympningen av de behov, som skall tillfredsställas med arbetslönen. För kapitalistklassen är kampen om mervärdekvoten en kamp för arbetslönens begränsning till sådana behov, som inte står i motsättning till en sänkning av arbetskraftens värde (detta *sjunkande värde* kan naturligtvis mycket väl vara förenligt med en *växande mängd* konsumtionsvaror vid en kraftig ökning av arbetsproduktiviteten), medan däremot arbetarna strävar efter att kunna tillfredsställa ett ständigt ökande antal behov med arbetslönen.

Mot den seglivade legenden att Marx skulle ha företrätt ståndpunkten, att arbetaren är dömd till att få en stagnerande eller rent av sjunkande reallön, finns det många ställen i hans verk, som visar att han uttryckligen förkastade denna hypotes.²⁰ I *Kapitalets* andra band läser vi: ”situationen är den motsatta i blomstringsperioden och särskilt under den svindlande högkonjunkturen ... Inte bara konsumtionen av nödvändiga existensmedel ökar; arbetarklassen (i

¹⁶ W. Arthur Lewis, *Development with unlimited Supplies of Labor*, i *The Manchester School of Economic and Social Studies*, vol. XXII, maj 1954.

¹⁷ Innan och oberoende av Kindleberger pekade vi på den återuppbyggda industriella reservarméns stora betydelse för förklaringen av kapitalismens accelererade tillväxt i Västeuropa och Japan efter andra världskriget. Se *The Economics of Neocapitalism*, i *The Socialist Register* 1964, s. 60, London 1964.

¹⁸ Charles P. Kindleberger, *Europe's Postwar Growth – The role of labor supply*, Cambridge, Mass., 1967.

¹⁹ Tex Charles P. Kindleberger, op. cit., s. 20. – John Strachey, *Contemporary Capitalism*, London 1956, s. 93-5.

²⁰ Roman Rosdolsky (*Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'*, band 1, s. 330 f.) bekämpade denna förenkling på ett mycket förtjänstfullt sätt.

vilken nu hela reservarmén aktivt inträder) får också för tillfället ta del av konsumtionen av lyxartiklar, som annars ligger utom deras räckhåll, och även av de nödvändiga konsumtionsartiklar, som annars till största delen är 'nödvändiga' konsumtionsartiklar endast för kapitalistklassen."²¹

Samma frågekomplex berörs på flera håll i *Grundrisse*. Vi skall bara citera tre: "Med undantag för hans egna arbetare framstår för kapitalisten inte totalmängden av alla arbetare som arbetare utan som konsumenter, innehavare av bytesvärde (lön), pengar, som de utbyter mot hans vara. Alla arbetare är cirkulationscentra, från vilka utbytesakten utgår och kapitalets bytesvärde erhålls. *De utgör, proportionellt sett, en mycket stor del av konsumenterna* – om också inte så stor som man vanligtvis föreställer sig, när man tänker på de egentliga industriarbetarna. Ju större deras antal – ju större den industriella befolkningen – och ju större den mängd pengar, som de har att förfoga över, desto större blir kapitalets utbytessfär. Vi har sett att det är en tendens hos kapitalet att öka mängden industriarbetare så mycket som möjligt."²² Vidare: "Men redan nu kan så mycket sägas som att den relativa – enbart kvantitativa, ej kvalitativa, blott genom kvantiteten bestämda – begränsningen av arbetarens konsumtion gör honom (vid den vidare utläggningen av kapitalets förhållande måste över huvud förhållandet mellan produktion och konsumtion närmare skärskådas) mycket viktigare som agent i produktionen än han varit och är under antiken och medeltiden och i Asien." Och slutligen: "... den andel, som arbetaren kan komma i åtnjutande av högre och även andliga ting, stimulanser för hans intressen, tidningar, föreläsningar, uppfostran och utbildning, smakutveckling osv, alltså hans enda andel av civilisationen, som skiljer honom från slaven, är ekonomiskt bara möjlig, *om han tillförsäkrar sig därom under goda tider*. ... Trots alla fromma talesätt söker han (kapitalisten) med alla medel att sporra dem till konsumtion, ge sina varor nya lockelser, pådyvla dessa arbetare nya behov osv. Det är just denna sida av förhållandet mellan kapital och arbete som är ett väsentligt civilisationsmoment varpå kapitalismens historiska berättigande men också dess nuvarande makt beror."²³

I sitt på grund av den dogmatiska upprepningen av den stalinistiska tesen om "arbetarklassens absoluta utarmning" något tvivelaktiga arbete *Die Theorie der Lage der Arbeiter* – denna tes stod högt i kurs på den tiden – tar Jörgen Kuczynski visserligen uttryckligen hänsyn till de ökade behovens betydelse för en bedömning av arbetslönens utveckling: "Betraktar man nu kapitalismens historia under de senaste 150 åren, då kan man mycket väl säga att den historiska beståndsdelen av arbetets värde har en tendens att öka."²⁴ Han försökte emellertid förbinda denna ökning av de historiskt nya behov, som arbetslönen skall tillfredsställa, med en sänkning av den fysiologiska delen under existensminimum, och detta med hjälp av tvivelaktig statistik, som stödde sig på specifika tendenser i försörjningsutvecklingen. En sådan egendomlig förbindelse kan inte motiveras på ett allvarligt sätt. Den motsäger själva naturen av begreppet "fysiologiskt existensminimum". Men det vore riktigt att säga, 1) att den vid teknologiska framsteg oavbrutet ökande arbetsintensiteten *måste* leda till en tendentiell ökning av detta existensminimum, dvs att arbetsförmågan hotas till sin substans utan en stigande reallön; 2) att kapitalismen tenderar att driva på arbetarklassens behov starkare än reallönerna, så att arbetslönen kan ligga under arbetskraftens värde också vid stigande reallön. Kuczynski antyder dessa båda moment.²⁵

²¹ K. Marx, *Das Kapital*, band 2, s. 409. (Vår kursiv)

²² K. Marx, *Grundrisse*, s. 322 (sv. översättning, s. 125).

²³ K. Marx, *Grundrisse*, s. 194 ff (sv. översättning, s. 81 ff).

²⁴ Jörgen Kuczynski, *Die Theorie der Lage der Arbeiter*, Berlin 1948, s. 88.

²⁵ Lenin var avgjort av den åsikten, att kapitalismen uppvisar en tendens att förstärka proletariats behov – och därmed också det historiskt-samhälleliga element, som ingår i värdet av varan arbetskraft. Lenin, "A propos de la question dite des marchés", i *Oeuvres*, band 1, Paris 1958, s. 119 f.

Ännu en gång: om arbetarklassens kampförmåga och organisationsgrad är välutvecklad, så kommer en sänkning av reallönen, som förorsakas av svår arbetslöshet, bara att vara tillfällig, och den kommer att kompenseras i den följande fasen av industriellt uppsving. Det räcker att studera löneutvecklingen i USA från 1929 till 1937 eller i Frankrike mellan 1932 och 1937, för att man skall inse att en växande eller hög arbetslöshet inte automatiskt leder till en långsiktig sänkning av reallönerna och en långsiktig höjning av mervärdekvoten. Kategorin ”värdet av varan arbetskraft” erhåller på detta sätt sin fulla betydelse, som inte alls motsäger arbetslönens bestämning genom ”styrkeförhållandet mellan de kämpande”. *På kort sikt* varierar denna arbetslön kring arbetskraftens värde, som betraktas som given, dvs motsvarar en av kapital och arbete accepterad genomsnittlig levnadsstandard. *På lång sikt* kan värdet av varan arbetskraft, bortsett från variationerna i värdet av de varor som måste tillfredsställa arbetarnas ”normala” livsbehov, utvidgas eller krympa ihop, beroende på om proletariatet eller bourgeoisin genom klasskampen lyckas införliva nya behov i den som normal betraktade levnadsstandarden resp åter eliminera behov som tidigare betraktades som ”normala”.

Men lyckas kapitalet på ett avgörande sätt försvaga eller rent av krossa arbetarklassens fackliga och andra försvarsorganisationer (även de politiska); lyckas kapitalet atomisera och terrorisera proletariatet i sådan utsträckning att varje form av kollektivt försvar blir omöjligt och arbetarna åter hamnar i det ur kapitalets synvinkel ”idealiska” utgångsläget med en generaliserad konkurrens arbetarna sinsemellan, då är det mycket möjligt 1) att sänka reallönen kraftigt under trycket från arbetslösheten; 2) att inte låta arbetslönerna återvända till det tidigare utgångsläget i den på krisen följande fasen av uppsving, dvs att sänka värdet av varan arbetskraft på lång sikt; 3) att pressa ned priset på varan arbetskraft t o m under detta sänkta värde genom alla sorters manipulationer, avdrag och bedrägerier; 4) att samtidigt höja den genomsnittliga samhällsliga arbetsintensiteten betydligt och t o m att tendentiellt förlänga arbetsdagen. Resultatet av dessa förändringar kan inte bli något annat än en snabb och betydande tillväxt av mervärdekvoten.

Just detta inträffade efter Hitler-fascismens seger. Under trycket från den massiva arbetslösheten måste de tyska arbetarna gå med på avsevärda lönesänkningar under åren mellan 1929 och 1932. Dessa var inte så katastrofala *reellt* sett som *nominellt*, eftersom priset på konsumtionsvaror föll samtidigt – men de var likväl betydande. Den genomsnittliga bruttotimlönen sjönk från indextalet 129,5 1929 till 94,6, dvs med mer än 35%. Den genomsnittliga timlönen för kvalificerade arbetare i 17 industribranscher sjönk från 95,9 pfennig 1929 till 70,5 pfennig, dvs med 27%; för de okvalificerade arbetarna sjönk den från 75,2 till 62,3 pfennig, alltså med bara 17%. Dessa procentsatser måste multipliceras med det minskade antalet arbetstimmar. Men då priset på livsmedel samtidigt sjönk med nästan 20% och priset på industriella konsumtionsvaror sjönk med ungefär lika många procent, var reallönernas tillbakagång inte så kraftig, som de nominella lönernas branta fall låter påskina – hur som helst var den mindre allvarlig än man kunde haft anledning att anta med tanke på de nästan 6 miljoner arbetslösa och den katastrofala profitminskningen.²⁶ Mervärdekvoten sjönk – vilket oftast är fallet under svåra ekonomiska kriser – dels genom värdeförsämringen av de varor som förkroppsligade mervärdet, dels genom att en del av det producerade mervärdet inte realiserades, men framför allt genom att själva mervärdeproduktionen på grund av deltid-arbetet och det minskade antalet arbetstimmar gick tillbaka, då de för arbetskraftens reproduktion nödvändiga arbetstimmar inte kan minskas lika mycket som den totala arbetsdagen.²⁷

²⁶ Charles Bettelheim, *L'économie allemande sous le nazisme*, Paris 1946, s. 210, 211, 152.

²⁷ Jürgen Kuczynski beräknar att bruttopenninglönen i metallindustrin sjönk från indextalet 184 år 1929 till 150 år 1930, i den kemiska industrin från 247 till 203 och i industrin som helhet från 215 till 177. De faktiskt utbetalda lönernas index skall däremot ha fallit till hälften, och nettoreallönernas index skall ha fallit från 100 år

Vad hände nu efter nazisternas maktövertagande? Den genomsnittliga bruttotimlönen steg från indextalet 94,6 1933 till 100 1936 och 108,6 1939. Trots full sysselsättning låg den genomsnittliga bruttotimlönen 1939 alltså långt under 1929 års nivå (129,5). Summan av utbetalade löner och arvoden var 1938 fortfarande lägre än 1929 (42,7 miljarder riksmark mot 43 miljarder 1929), medan det totala antalet löntagare samtidigt hade ökat från 17,6 miljoner 1929 till 20,4 miljoner 1938.²⁸ Om man tar hänsyn till den kraftiga ökningen av löneavdragen (som hade ökat från mindre än 10% till mer än 20% av den totala lönesumman), så kan man beräkna, att den faktiska årsinkomsten per capita, som löntagarna förfogade över, sjönk från 2.215 riksmark 1929 till 1.700 riksmark 1938. Detta är en minskning på ungefär 23%. Levnadskostnaderna var 1938 ungefär 7% högre än 1933, och torde alltså ha varit 10% lägre än 1929. Den tyska arbetarens reallön sjönk under nazisterna redan före andra världskriget med mer än 10% jämfört med perioden innan krisen, trots den avsevärt ökade produktionen (den låg 1938 cirka 25% över 1929 års nivå) och den ökade genomsnittliga arbetsproduktiviteten (som 1938 låg cirka 10% över 1929 års nivå).²⁹ Det är inte konstigt, att profitmängden ökade snabbt under sådana förhållanden: från 15,4 miljarder RM 1929 och 8 miljarder 1932 till 20 miljarder 1938 (dessa siffror hänför sig till alla former av profit, inkl handels- och bankprofit och outdelade aktiebolagsvinster).³⁰

Mervärdekvotens ökning var massiv. Lönernas och arvodenas andel av nationalinkomsten sjönk från 68,8% 1929 till 63,1% 1938; kapitalinkomsternas andel steg från 21,0% till 26,6%.

Mervärdekvotens höjning framträder ännu tydligare vid en jämförelse med det värsta krisåret 1932. Från 1932 till 1938 ökade den totala nominella lönen som löntagarna förfogade över med 69%, antalet sysselsatta med 56%, produktionen med 112% och antalet presterade arbetstimmar med 117%. Det är under sådana omständigheter inte underligt, att den mervärde-mängd, som direkt stannade kvar hos kapitalet ökade med 146%.³¹

Ur vilka ekonomiska källor rann denna våldsamt ökade mervärdekvot? (Den tycks nästan ha fördubblats, som framgår av förhållandet 8/26 och 20/35).³² För det första ur den betydande förlängningen av arbetsdagen utan någon nämnvärd ökning av reallönen. Den nominella lönen per löntagare steg med mindre än 10% från 1932 till 1938, medan levnadsomkostnaderna ökade med 7%. Samtidigt ökade emellertid antalet presterade arbetstimmar per löntagare med nästan 40%. Mängden absolut mervärde ökade alltså tydligt. Detta är den största hemligheten bakom mervärdemängdens och mervärdekvotens snabba ökning under nazismen.

För det andra sjönk värdet av varan arbetskraft tendentiellt; dels eftersom behoven som måste tillfredsställas med arbetslönen var färre än tidigare, och dels eftersom kvaliteten på varorna, som skulle täcka dessa behov, sjönk avsevärt. Exempel härpå är byggnadsverksamhetens plötsliga nedgång i den civila sektorn, dvs de försämrade bostadsförhållandena för den arbetande befolkningen (2,8 miljarder RM 1928, 2,5 miljarder tio år senare med en kraftigt ökad arbetarbefolkning, vilket innebär en minskning av bostadsbyggandet per löntagare med 20%) och de betydande prisökningarna på textilvaror; textilpriserna steg i genomsnitt med

1928 till 64 år 1932, alltså med en hel tredjedel (*Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland*, band 1, Berlin 1949, s. 325-6, 329-30). Den senare siffran borde utsättas för en kritisk undersökning.

²⁸ Charles Bettelheim, op. cit., s. 210, 222.

²⁹ Charles Bettelheim, op. cit., s. 212.

³⁰ Franz Neumann, *Behemoth*, s. 435-6, New York 1963.

³¹ Franz Neumann, op. cit., s. 435-6.

³² 8 miljarder RM i profit mot 26 miljarder RM i disponibla löner och arvoden år 1932; 20 miljarder RM i profit mot 35 miljarder RM i disponibla inkomster för lön- och arvodestagarna år 1938. – Dessa siffror motsvarar inte exakt de marxistiska kategorierna mervärde och variabelt kapital, men de kan användas som indikatorer. Ett närmare förtydligande av denna problematik följer längre fram.

26% mellan 1932 och 1938.³³ Den andel av det genomsnittliga arbetarhushållets utgifter som gick till livsmedel och njutningsmedel ökade märkbart, vilket under kapitalismens historia alltid varit ett karakteristiskt tecken på en tillbakagång för värdet av varan arbetskraft.³⁴ Konsumtionsvarornas försämrade kvalitet tog sig uttryck både vad gäller de industriella konsumtionsvarorna (kläder som framställdes av surrogat) och vad gäller livsmedlen.

För det tredje hindrades säljarna av varan arbetskraft från att utnyttja de gynnsammare betingelserna på arbetsmarknaden till en höjning av priset på den av dem sålda varan; när detta pris hade sjunkit under sitt värde på grund av trycket från den stora krisen, stannade det kvar på samma nivå också under högkonjunkturen, så att nazisterna lyckades genomföra det första ”tyska ekonomiska undret”, nämligen att varaktigt reducera värdet av varan arbetskraft och samtidigt pressa ned denna varas pris under dess värde trots full sysselsättning.

Den samhällspolitiska hemligheten, som döljer sig bakom denna ”framgång”, är lätt att genomsöka: genom krossandet av fackföreningarna och samtliga arbetarorganisationer, genom terrorn, sattes en hel arbetargeneration ur stånd att försvara sig. I den ”oavbrutna kampen mellan kapital och arbete” var en av de kämpande parterna bunden till händer och fötter. ”Styrkeförhållandet mellan de kämpande” hade på ett avgörande sätt förändrats till kapitalets fördel.

Men inte ens när arbetarklassen är fullständigt atomiserad upphävs de marknadslagar, som bestämmer de kortsiktiga fluktuationerna i priset på varan arbetskraft. Så snart det Tredje Rikets industriella reservarmé gick tillbaka, kunde arbetarna genom täta byten av arbetsplatser – bl a till den tunga industrin och rustningsindustrin, där tarifflöner och övertidsbetalningen var högre – försöka bättra på sin lön, åtminstone i blygsam skala, och utan fackliga aktioner – tills den nazistiska statens våldsamma ingrepp till mervärde- och profitkvotens fördel hindrade arbetarklassen från att utnyttja de gynnsammare förhållandena på arbetsmarknaden, genom ett lagstadgat förbud mot byte av arbetsplats, genom att arbetarna *med tvång knöts till arbetsplatsen*.³⁵ Detta upphävande av rätten att byta arbetsplats är antagligen det tydligaste beviset för den nationalsocialistiska statens kapitalistiska klasskaraktär.³⁶

Även i andra imperialistiska stater av avgörande betydelse för den kapitalistiska världsekonomin öde utspelades liknande saker strax före och under det andra världskriget: framför allt i Italien, Frankrike och Japan. En närmare undersökning av den amerikanska ekonomin är också upplysande. Denna undersökning försvåras av det faktum, att utvecklingen i USA inte var lika rätlinjig som i Nazityskland. Under andra världskriget bromsades utbetalningen av arbetarlöner i samma grad som den verkliga kapitalackumuleringen. På detta sätt uppkom en tillbakahållen efterfrågemängd, som först omedelbart efter kriget lät mervärdekvotens höjning ta sig tydliga uttryck. T. N. Vance bestämmer denna utveckling på följande sätt:³⁷

³³ Mellan april 1933 och april 1941 uppgick ökningen av normalförbrukarens klädkostnader till nästan 50 %. (Franz Neumann, op. cit., s. 506). Kuczynski (*Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland*, band 2, Berlin 1947, s. 210-211) uppger, att den årliga nyproduktionen av bostäder år 1938 med sina 285 269 till och med låg under 1929 års nivå (317 682).

³⁴ Med undantag av hyrorna ökade priserna på existensmedel mindre än alla andra kostnader för levnadsstandarden – framför allt mindre än textilier och industriella konsumtionsvaror. Produktionen per capita av industriella konsumtionsvaror låg strax före andra världskriget på exakt samma nivå som 1928, före krisen (Charles Bettelheim, op. cit., s. 207-208).

³⁵ Angående inskränkningarna i löntagarnas rörelsefrihet i Tredje Riket från 1936 och framåt, se bl a Jürgen Kuczynski, op. cit., band 2, s. 119-121, 195-198; Franz Neumann, op. cit., s. 341-342, 619.

³⁶ Exempel på många och delvis framgångsrika reaktioner från löntagarnas sida (i form av maskning) mot de värsta tvångsåtgärderna i det Tredje Riket, såsom avskaffandet av den särskilda betalningen för övertids- och söndagsarbete, finns hos Franz Neumann, op. cit., s. 344-348.

³⁷ T. N. Vance, *The Permanent War Economy*, Berkeley, Calif., s. 23.

År	Variabelt kapital (i miljarder \$)	Mervärde	Mervärdekvot
1939	43,3	39,9	92%
1940	46,7	46,3	99%
1944	98,8	103,0	104%
1945	98,1	104,7	107%
1946	92,6	106,3	115%
1947	98,9	119,6	121%
1948	105,4	136,3	129%

En indirekt bekräftelse av denna trend finner man i den snabba tillbakagången för den privata konsumtionens andel av den amerikanska nettonationalprodukten; medan den senare ökade från indextalet 100 1939 till 178 1945 och 258 1953, ökade den privata konsumtionen bara från 100 1939 till 118 1945 och 135 1953. Privatkonsumtionen per capita låg 1953 bara 11,5% över 1939 års nivå i fasta priser, trots en enorm ökning av produktionen – och här har vi inte heller tagit hänsyn till den privata konsumtionens klassmässiga uppskiktning.³⁸ – Den polske marxisten Michal Kalecki kommer fram till ett liknande resultat: den privata konsumtionens andel av USA:s totala nationalprodukt skall ha sjunkit från 78,7% 1937 till 72,5 % 1955, medan den privata kapitalackumulationens andel samtidigt skall ha stigit från 16,4 till 21,4%.³⁹ Baran-Sweezy har kommit fram till att andelen ”inkomster av egendom” (mervärde) av den totala nationalinkomsten i USA (26,6 miljarder \$ 1945 och 58,5 miljarder \$ 1955; nationalinkomst: 181,5 miljarder \$ 1945; 331 miljarder \$ 1955) ökade från 14,7% till 17,7%.⁴⁰

En del liknande tecken i Japan bekräftar den allmänna trenden. Den privata konsumtionen gick där tillbaka från 60,4% av bruttonationalprodukten 1951 till 54,9% 1960 och 51,1% 1970. Samtidigt ökade utgifterna för de privata inköpen av fast kapital brant – från 12,1% av BNP 1951 till 20,3% 1960. På 60-talet sjönk denna procentsats under inflytandet från recessionen, amorteringarna och lagerinvesteringarna. Bruttokapital-bildningen fortsatte emellertid att öka och nådde 1966 upp till mer än 35% av BNP (jämfört med 27% 1951).

De marxistiska kategorierna måste givetvis användas med största försiktighet på dessa siffer-serier. De officiella beräkningarna kräver mycket komplicerade beräkningar för att kunna anpassas till dessa kategorier; ur den marxistiska värdeteorins synvinkel innehåller de talrika dubbelposter.⁴¹ En del av löne- och arvodesumman hör enligt denna teori varken till det årligen utlagda variabla kapitalet eller till det årligen framställda mervärdet: detta gäller framför allt lönerna för de handelsanställda och alla de som är sysselsatta inom sådana områden, där kapital visserligen placeras för att erhålla en del av det på annat håll producerade mervärdet, men där något eget mervärde inte framställs. En annan del av denna löne- och arvodesumma tillhör uppenbarligen mervärdet och inte det variabla kapitalet: direktörernas inkomster, lönerna till de högre tjänstemännen i industrin, statsapparaten osv. Ytterligare en annan del av löne- och arvodesumman (liksom av nationalprodukten) utgörs slutligen av

³⁸ T. N. Vance, op. cit., s. 15, 16.

³⁹ Michal Kalecki, *Economic Situation in the USA as compared with prewar*, engelsk översättning i manuskriptform av en artikel som publicerades 1956 i den polska tidskriften *Ekonomista*, vilken förlaget *Monthly Review Press* hade vänligheten att ställa till vårt förfogande.

⁴⁰ Baran-Sweezy, *Monopoly Capital*, s. 385-7. De adderar dessa siffror med en del av det mervärde som påstås ligga ”dolt” i avskrivningarna, vilket vi åter har dragit ifrån.

⁴¹ Se den vidare redogörelsen för dessa dubbelposter i kapitel 13.

inkomster som lagts ut två eller tre gånger (bl a lönerna för de anställda inom servicesektorn). De måste dras ifrån, om man skall räkna fram mervärdekvoten.⁴²

Hur det än må vara med detta, så är jämförelsen mellan löne- och arvodesummans andel och den officiellt beräknade profitmängdens andel av nationalinkomsten utan tvekan tillförlitlig såsom ett *tecken* på mervärdekvotens utveckling på medellång sikt, då proportionerna under dessa perioder knappast kan förändras på något avgörande sätt, om de ovannämnda summorna korrigeras.

En viktig skillnad för förklaringen av det ”ekonomiska undret” på 50-talet i Västtyskland, Japan, Italien och på 60-talet i USA å ena sidan och utvecklingen i det nazistiska Tyskland å andra sidan måste emellertid betonas: trots en brant stigande mervärdekvot skedde det *inte* någon betydande ökning av de privata civila investeringarna i Nazityskland. Nästan hela investeringsökningen berodde på statliga initiativ och på upprustningen. I den nazistiska ekonomin kan vi därför inte upptäcka den kumulativa långsiktiga tillväxtprocessens element. Detsamma gäller, *mutatis mutandis*, även för krigsekonomin i USA 1941-1944. Däremot ledde efterkrigstidens ökning av mervärdekvoten i Västtyskland, Japan, Italien och USA under såväl den första hälften av 50-talet som den första hälften av 60-talet verkligen till en kraftig utvidgning av de privata civila investeringarna, dvs till en kumulativ ekonomisk tillväxt utanför rustningssfären.

År 1938 var de privata investeringarna i den tyska industrin endast cirka 25% högre än 1928, medan de 1937 till och med var lägre än nivån före krisen i absoluta tal. Det är intressant att jämföra dessa tal med industrins produktionsindex, som 1937 nådde upp till 117 och 1938 till 125, om vi sätter det till 100 för år 1928.⁴³ Med andra ord: först efter 5 år av nazistisk ekonomi, under upprustningens villkor och strax före det andra världskriget, hade de privata investeringarna i industrin åter ställt in sig på samma förhållande till industriproduktionen, som de uppnått innan den stora ekonomiska världskrisens utbrott.

I USA höll sig de privata bruttoinvesteringarna under hela perioden 1939 till 1945 kvar under 1929 års nivå, med ett enstaka undantag för 1941. Under åren 1946-1947 överskreds 1929 års investeringsvolym, men genomsnittet för perioden 1940-1947 ger en årlig privat bruttoinvesteringssumma, som är 21% lägre än 1929 års nivå (beräknat efter fasta priser).⁴⁴ Till och med genomsnittet för perioden 1945-1947 ligger fortfarande något under 1929 års bruttoinvesteringsnivå, medan den bearbetande industrins produktion under dessa tre år igenomsnitt var 78% högre än 1929 års nivå och den totala privata bruttonationalprodukten var 54% högre.

De privata investeringarnas eftersläpning kan förklaras med tre huvudorsaker:

1. Innan uppkomsten av den egentliga krigsekonomin (i Tyskland) eller omedelbart efter dess slut (i USA) utgör reallönernas och den privata konsumtionens relativa stagnation ett hinder,

⁴² Både T. N. Vance och Baran-Sweezy försöker göra dessa korrigeringar, men de gör det på ett helt otillräckligt sätt. Vance lägger ihop löntagarnas inkomster (inkl de i jordbruket) med avdrag för högre arvoden (över 10.000 \$ per år), men drar sedan ifrån denna summa från nettonationalprodukten, för att bestämma mervärdemängden. Därmed behåller han både de dubbla posterna och tar med en del av det samhälleliga kapitalet i beräkningen av det årligen skapade nya värdet (op. cit., s. 23). Baran-Sweezy går tillväga på ett liknande sätt, varvid de räknar ytterligare en del av det årligen bevarade värdet av det fasta kapitalet till det producerade mervärdet, dvs till det nya värdet.

⁴³ Charles Bettelheim, op. cit., s. 225.

⁴⁴ Bureau of the Census, US Department of Commerce, *Longterm Economic Growth*, op. cit., s. 171. Det rör sig här om bruttoinvesteringar osv. i hela näringslivet, alltså även inom husbyggnadssektorn, o s v.

som hämmar en ökning av investeringsverksamheten i avdelning II. Detta påverkar oundvikligen avsättningsförväntningarna och därför också investeringarna i avdelning 1.⁴⁵

2. När krigsekonomin utvecklats till fullo, ökar omfånget av de framställda förstörelse-redskapen (avdelning III) till den grad, att de objektiva betingelserna bara räcker till för en blygsamt utvidgad reproduktion eller överhuvudtaget inte längre tillåter någon utvidgad reproduktion. Eftersom avdelning III:s produkter inte ingår i reproduktionsprocessen, uppstår på så sätt en tydlig klyfta mellan den ökande absoluta industriproduktionen och möjligheterna till fortsatt tillväxt. Om t ex produktionsindexet under loppet av 4 år stiger från 100 till 150, men 35 enheter utgörs av avdelning III:s produkter, då förfogar avdelning I och II bara över 115 för reproduktionen (150 minus 35); och om ungefär 20 resp 15 av dessa 115 måste överföras från avdelning I resp II till avdelning III:s produktion, då sker det i verkligheten, jämfört med utgångsåret (låt oss säga 1940), en tillbakagående och inte en utvidgad reproduktion i avdelning I och II (de båda produktiva avdelningarna förfogar bara över 80 för reproduktionen i stället för de 100, som fanns vid fyraårsperiodens början).⁴⁶ Med andra ord: *Endast en rustningsekonomi, som visserligen suger upp överskottskapital, men inte styr in sådana kapital som är nödvändiga för den utvidgade reproduktionen i avdelning I och II till rustningsindustrin, gagnar kapitalackumulationen på sikt.* Rustnings- och krigsekonomin som drivs längre än till denna punkt, förintar i ökande utsträckning den utvidgade reproduktionens objektiva betingelser och hämmar därigenom kapitalackumulationen på lång sikt i stället för att gynna den.

3. Enligt Jörgen Kuczynskis⁴⁷ beräkningar på grundval av officiella uppgifter, hade den konsumtionsvaruproducerande industrins genomsnittliga arbetsproduktivitet år 1937 sjunkit under nivån från 1932. Den nazistiska diktaturen kunde alltså i stort sett inte uppnå någon ökning av det *relativa* mervärdet och kunde bara höja mervärdekvoten genom en ökning av det *absoluta* mervärdet och en sänkning av värdet av varan arbetskraft; dessa möjligheter är naturligtvis begränsade. Den för senkapitalismen betecknande metoden tar sig däremot framför allt uttryck i en ökning av det *relativa* mervärdet.

Dessa reflektioner är viktiga för att man skall inse, att ökade rustningsutgifter i och för sig inte kan utlösa någon långsiktig acceleration av ackumulationen, och att en varaktig ökning av rustningsutgifterna inte kan övervinna gränserna för den värdeskapande processen på ett varaktigt sätt. För att den i Tyskland sedan 1933, därefter åter sedan 1948 och i de flesta andra imperialistiska länderna sedan 1945 starkt ökade mervärdekvoten verkligen skulle kunna leda till en långsiktig acceleration av kapitalackumulationen, dvs till en ”lång våg med expansiv grundton”, krävdes ytterligare två faktorer: *en ständigt expanderande marknad, och detta under betingelser, där själva expansionen inte ledde till en snabb sänkning av mervärdekvoten och inte heller inledde en snabb tillbakagång för profitkvoten.* Under de konkreta förhållandena efter det andra världskriget kunde detta inte åstadkommas genom en geografisk utvidgning av marknaden, utan endast genom en teknologisk omvälvning i avdelning I. Endast en sådan grundläggande omvälvning kan samtidigt leda till en kumulativ tillväxt i alla industrigrenar, en betydande ökning av arbetsproduktiviteten samt en klar ökning av produktionen av relativt mervärde vid en expanderande avsättningsmarknad för konsumtionsvaror (alltså en ökning av löntagarnas reella inkomster). Ett villkor för detta är, att en över genomsnittet liggande mervärdekvot garanteras genom en fortgående nybildning av den industriella reservarmén (och dessutom: genom en relativ försvagning av arbetarnas kampförmåga på grund av subjektiva faktorer).

⁴⁵ Vad gäller Tyskland, se Bettelheim, op. cit., s. 233, 235, 274, där han bl a analyserar den lätta industrins betydande överskottskapacitet år 1929.

⁴⁶ Se närmare om detta i kapitel 9.

⁴⁷ Jürgen Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland*, band 2, s. 143.

Just av denna natur var det ”tyska ekonomiska undret” efter valutareformen och, med obetydliga variationer, alla andra ”ekonomiska under” i imperialistiska stater efter det andra världskriget. Under hela tio år, från 1949 till 1959, förblev löntagarnas andel av nationalinkomsten mindre än den hade varit 1929 och 1932.⁴⁸

År	Nationalinkomst (miljarder RM resp DM)	Bruttoinkomst av osjälvständigt arbete (miljarder)	II i % av I
1929	42,9	26,5	61,9%
1932	25,3	15,6	61,8%
1938	47,3	26,0	54,9%
1950	75,2	44,1	59,1%
1959	194,0	116,8	60,2%

Om man beräknar lönernas relativa andel genom att dela inkomsten per löntagare med nationalprodukten per invånare (dvs genom att ta hänsyn till det faktum, att löntagarnas andel av den totalt sysselsatta befolkningen ökat kraftigt sedan 1929, från ungefär 62 till mer än 80%), så kommer man fram till att denna, jämfört med indextalet 150 för år 1929, sjönk till 140 år 1950, 128 år 1952, 121 år 1955 och ända till 117 år 1959. Därmed nådde lönernas relativa andel en lägre nivå än 1938 under nazisterna; då låg den på 125.⁴⁹ Den här gången åtföljdes mervärdekvotens tillväxt visserligen inte av en relativ stagnation i arbetsproduktiviteten som under perioden 1933 till 1938, utan av en intensifierad arbetsproduktivitet – på grund av en accelererad teknologisk förnyelse. Att miljontals flyktingar, bönder, småhandlare och husmödrar inlemmades i produktionsprocessen, garanterade en kontinuerlig nybildning av den industriella reservarmén, vilket höll kvar lönernas andel av det nyskapade värdet nedanför en given gräns. Först när den fulla sysselsättningen hade uppnåtts, när antalet lediga platser var större än antalet arbetslösa, alltså från 1960, började lönernas relativa andel stiga; samtidigt inleddes en sänkning av mervärdekvoten och genomsnittsprofitkvoten, som kapitalisterna till att börja med försökte motverka genom en snabbare automatisering, vilket emellertid ledde till recessionen 1966-1967.⁵⁰

Å ena sidan en långsiktig höjning av mervärdekvoten genom den långsiktiga nybildningen av reservarmén. Å andra sidan en på lång sikt expanderande marknad på grund av accelererad teknologisk förnyelse. Med andra ord: en långsiktig höjning av mervärdekvoten vid en samtidig ökning av reallönerna (först av arbetskraftens pris, sedan också av dess värde): denna specifika kombination förklarar ekonomins långsiktiga kumulativa tillväxt i de imperialistiska staterna under perioden 1945-1965, till skillnad från utvecklingen under nazitiden och under det andra världskriget. Den nazistiska diktaturen och världskriget skapade emellertid de avgörande förutsättningarna för denna gynnsamma utveckling för kapitalet, genom att möjliggöra en radikal höjning av mervärdekvoten och en genomgripande erodering av arbetskraftens värde, på ett sätt som inte var möjligt under ”normala”, ”fredliga” förhållanden efter första världskriget, på grund av det klara uppsvinget i proletariats kampförmåga under trycket från den ryska revolutionen och de internationella revolutionära rörelserna.

⁴⁸ För åren 1929, 1932 och 1938: uppgifter från Rikets Statistiska Byrå omräknade till BRD:s område (exkl Saarland och Berlin) av H.O. Draker, *Internationale Wirtschaftsstatistiken* 1, i *WISO-Korrespondenz für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, häfte 22, 15 november 1960, s. 1054. – För åren 1950 och 1959: *Jahresgutachten des Sachverständigenrates zur Begutachtung der Gesamtwirtschaftlichen Entwicklung*, Drucksache VI/100 des Deutschen Bundestags, 6:e valperioden, 1 december 1969.

⁴⁹ Egna beräkningar på grundval av officiella uppgifter om inhemsk bruttoprodukt, befolkning och bruttoinkomster av osjälvständigt arbete per genomsnittligt sysselsatt löntagare.

⁵⁰ Beräknat enligt den ovan använda metoden ökade förhållandet mellan bruttoinkomst per löntagare och inhemsk bruttoprodukt per invånare åter till 137 år 1966.

Samma funktion som absorptionen av mer än tio miljoner flyktingar och miljontals utländska arbetare hade för Tyskland, fick den norditalienska industrins absorption av miljontals syditalienska bönder och landsbygdsinvånare för Italien och den moderna japanska storindustrins uppsugning av flera miljoner bönder och anställda inom ekonomins traditionella sektorer för Japan. Detta var den nödvändiga och tillräckliga förutsättningen för en på lång sikt över genomsnittet liggande mervärdekvot, alltså för ett långsiktigt säkerställande av den genomsnittliga profitkvoten, alltså för en på lång sikt mer än genomsnittet växande kapitalackumulation. I Japan t ex lämnade ungefär 7 miljoner arbetare jordbruksekonomin mellan 1950 och 1965.⁵¹ Under samma period fördubblades antalet löntagare i den bearbetande industrin (de ökade från 4,5 till 9 miljoner). Den av den bearbetande industrin totalt utbetalade löne- och arvodesumman (inkl de högvärlönde tjänstemännen – en post som måste betraktas som en del av mervärdet och inte av det variabla kapitalet) steg från 744 miljarder yen 1955 till 2.733,5 miljarder yen 1963; samtidigt ökade det i den bearbetande industrin tillagda värdet från ca 1.990 miljarder yen till 7.459 miljarder yen och den årliga investeringen av nytt fast kapital i samma industri från 288 miljarder yen till 1.750 miljarder yen.⁵² Hemligheten är lätt att genomsåda: reallönen per löntagare i den bearbetande industrin steg bara med 20% mellan 1960 och 1965, medan den fysiska arbetsproduktiviteten per sysselsatt ökade med 48%⁵³; alltså en våldsamt ökad produktion av relativt mervärde.

Också i Nederländerna kan man påvisa denna tillbakagång i lönernas relativa andel, eftersom lönernas, arvodenas och de sociala tjänsternas andel av nationalinkomsten förblev oförändrad mellan 1938 och 1960 (1938: 55,9%; 1956: 55,3%, 1960: 56,6%), medan löntagarnas andel av den förvärvsarbetande befolkningen steg från 70% till 78,8% år 1960.

Den långsiktiga utvecklingen av förhållandet mellan arbetsinkomster och kapitalinkomster i näringarna (industri och hantverk), sådan den påvisats av Walther G. Hoffmann för Tyskland, och det långsiktiga förhållandet mellan arbetsinkomster och kapitalinkomster i den bearbetande industrin, sådant det framgår av officiell amerikansk statistik, är tydliga tecken på de långa vågorna i kapitalets värdeökningsprocess. Men ännu en gång: det rör sig om tecken, inte om talserier som exakt motsvarar Marx' kategorier. Hoffmann reducerade arbetsinkomsten med de högre tjänstemännens inkomster, men i näringarnas kapitalinkomst kunde han inte inkludera det mervärde, som visserligen produceras där, men som tillägnas utanför denna sektor. Inte desto mindre kan man på ett entydigt sätt fastställa mervärdekvotens upp- och nedgångar på lång sikt, och den av cambridgeskolan i synnerhet och av den akademiska vetenskapen i allmänhet ständigt upprepade och nästan som axiom behandlade tesen om "arbetets oföränderliga andel av nettoprodukten" framstår som en lögn.⁵⁴

⁵¹ Masayoshi Namiki, *The Farm Population in Japan 1872-1965*, nr 17, Agricultural Development Series, Tokyo, Agricultural Policy Research Committee, utan datum, s. 42-43.

⁵² Ministry of International Trade and Industry, *Statistics on Japanese Industries 1966*, Tokyo, Research Institute of International Trade and Industry, 1966, s. 26-27, 87.

⁵³ *Statistics on Japanese Industries 1966*, op. cit., s. 88-89.

⁵⁴ Se t ex W. Arthur Lewis, *Unlimited Labour – Further Notes*, i *The Manchester School of Economic and Social Studies*, vol. XXVI, nr 1, januari 1958, s. 12; John Strachey, *Contemporary Capitalism*, London 1956, s. 133-149, upprepar samma tes med den begränsningen, att arbetarklassen bara genom en oavbruten kamp kan behålla denna sin "stabila andel"; Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, 2:a upplagan, London 1966, s. 93; Nicolas Kaldor, *Capital Accumulation and Economic Growth*, i F. A. Lutz och D. C. Hague (red), *The Theory of Capital*, London 1961.

År	Kapitalinkomster (I) i de tyska näringarna (i miljoner RM resp DM)	Arbetsinkomster (II) i de tyska näringarna	I/II i %
1870	736	3 716	
1871	900	3 930	
1872	1 178	4 461	
1873	1 316	5 099	
1874	1 174	5 310	
1875	1 082	5 405	
1876	998	5 356	
<i>Genomsnitt 1870-1876</i>			22,2 %
1907	4 995	16 086	
1908	4 554	16 035	
1909	4 536	16 248	
1910	4 890	17 164	
1911	5 198	18 291	
1912	5 910	19 374	
1913	6 242	20 138	
<i>Genomsnitt 1907-1913</i>			29,4%
1925	2 617	31 232	
1926	2 295	30 078	
1927	5 900	36 635	
1928	5 333	40 839	
1929	5 489	42 915	
1930	3 044	39 169	
<i>Genomsnitt 1925-1930</i>			11,2%
1935	7 088	30 485	
1936	7 565	33 336	
1937	13 488	36 590	
1938	17 049	39 494	
<i>Genomsnitt 1935-1938</i>			32,3%
1950	15 462	38 943	39,7%
1953	24 919	56 884	
1954	30 257	62 319	
1955	32 976	70 733	
1956	34 352	79 083	
1957	37 482	85 767	
1958	37 130	92 038	
1959	46 643	98 357	
<i>Genomsnitt 1953-1959</i>			44,7% ⁵⁵

I vilken utsträckning den genom det Tredje Riket starkt ökade mervärdekvoten reproducerades 1950, framgår av en jämförelse mellan 1950 års siffror och siffrorna från 1927-1928: vid lika hög arbetsinkomst (då i genomsnitt 38,7 miljarder RM; 1950 38,9 miljarder DM) nästan *tredubblades* det mervärde, som näringarna själv tillägnade sig (det steg från ett genomsnitt på 5,6 miljarder RM till 15,5 miljarder DM). Först på 60-talet sjönk mervärdekvoten igen.

⁵⁵ Walther G. Hoffmann, op. cit., s. 508-509.

Siffrorna för den bearbetande industrin i USA avviker delvis kraftigt från Vances ovan citerade siffror. Den viktigaste orsaken därtill torde ligga i den ökande mängden mervärde, som tillägnas utanför industrin.

Beräkningen av mervärdekvotens långsiktiga utveckling i den amerikanska bearbetande industrin försvåras genom det faktum, att den officiella *Census of Manufactures*-statistiken hänför avskrivningarna till kategorin ”value added” (tillagt värde) och inte anger avskrivningarnas exakta omfattning. Vi har beräknat den enligt den av Joseph Gillman använda metoden.⁵⁶ Vidare stöter man på problemet, huruvida man bara skall räkna produktionsarbetarnas löner till det variabla kapitalet eller om också en del av de anställda – de som är nödvändiga för bruksvärdets produktion och realisering, som Marx uttrycker det – också skall räknas som mottagare av variabelt kapital. Om man går på den senare linjen, så måste man bestämma, hur stor denna del är.

Vi lämnar här fyra serier, som alla vilar på officiella data: Serie I: mervärde = tillagt värde minus lönerna.

Serie II: mervärde = tillagt värde minus avskrivningarna och lönerna.

Serie III: mervärde = tillagt värde minus lönerna och 50% av arvodena.

Serie IV: mervärde = tillagt värde minus avskrivningar, löner och 50% av arvodena.

Följaktligen räknas också 50% av arvodena i serierna III och IV till det variabla kapitalet:

År	<i>Mervärdekvot = mervärde / variabelt kapital</i>			
	I	II	III	IV
1904	146%	134%	117%	97%
1914	149%	127%	108%	94%
1919	146%	125%	108%	94%
1923	142%	127%	106%	84%
1929	180%	163%	135%	113%
1935	153%	135%	124%	97%
1939	182%	154%		 ⁵⁷
1947	146%	129%	113%	98%
1950	159%	140%	118%	102%
1954	151%	143%	112%	96%
1958	185%	165%	121%	106%
1963	209%	192%	137%	124%
1966	219%	200%	146%	131% ⁵⁸

De fyra seriernas förvänsvärda parallellitet gör det relativt enkelt att tolka dessa siffror, även om det är problematiskt på en punkt: från seklets början fram till första världskriget sjunker mervärdekvoten långsamt; orsaken till detta är arbetslöshetens tillbakagång på lång sikt och den fackliga organiseringens växande makt. Sedan stiger den brant under ”blomst-ringsperioden” 1923-1929 på grund av den snabba produktivitetstillväxten (produktion av relativt mervärde) och nybildningen av den industriella reservarmén, sjunker under den stora ekonomiska världskrisen (men mindre än man vanligtvis tror) på grund av den reducerade arbetstiden (minskning av det absoluta mervärdet och relativt högre fasta kostnader), varierar oregelbundet under och efter världskriget (den industriella reservarmén upplöses först och

⁵⁶ Joseph M. Gillman, *Das Gesetz des tendenziellen Falls der Profitrate*, Frankfurt 1969, s. 56-58, 79.

⁵⁷ Uppgifter från 1939 om tjänstemannaarvoden saknas i de för oss tillgängliga *Statistical Abstracts of the United States*.

⁵⁸ Data om tillagt värde, löne- och arvodesumma i den amerikanska bearbetande industrin finns i *Statistical Abstract of the United States, 60th Number*, 1938, Washington, s. 749 – *Statistical Abstract of the United States, 69th Edition*, 1948, Washington, Government Printing Office, s. 825 – *Statistical Abstract of the United States, 89th Annual Edition*, 1968, Washington, Government Printing Office, s. 717-719.

återställes sedan) och upplever slutligen ett tydligt uppsving från mitten av 50-talet (våldsam ökning av arbetsproduktiviteten, produktion av relativt mervärde).

Den tredje och fjärde sifferserien – som avviker något från de tidigare uppskattningarna i detta kapitel, men antagligen motsvarar den verkliga utvecklingen bättre – gör det möjligt att mera exakt förklara både den allt snabbare automationen och dess ekonomiska funktion i USA på 50-talet (i Västtyskland på 60-talet). Den tredje teknologiska revolutionens första effekter ledde till en relativ tillbakagång för råvarornas och ofta även maskinernas andelar av det genomsnittliga varuvärdet, dvs lönernas andel av den enstaka varans kostnad ökade.⁵⁹ För den enskilda kapitalisten uttrycktes kampen för mervärdekvotens höjning empiriskt som en kamp för att minska denna löneandel. Automationens syfte var att förverkliga denna minskning och samtidigt bygga upp den industriella reservarmén på nytt.

I sin intressanta, tyvärr ännu inte publicerade doktorsavhandling kommer Shane Mage fram till motsatt resultat: mervärdekvotens långsiktiga utveckling i USA skall sedan 1900-talets början fram till andra världskrigets slut ha varit kraftigt tillbakagående. Visserligen upphör även hos honom denna tillbakagång för mervärdekvoten efter 1946, och kvoten börjar åter öka långsamt. Mage har på ett noggrannare sätt än Vance eller Baran-Sweezy försökt förena de officiella statistiska uppgifterna från USA med Marx' kategorier. Sålunda betraktar han bara de produktiva arbetarnas löner som "variabelt kapital", men däremot samtliga affärsprofiter som mervärde. Dessa båda korrigeringar motsvarar helt och hållet andemeningen i Marx' analys. Men Mage gör ett dubbelt fel, som leder till felaktiga resultat.⁶⁰ För det första betraktar han bara de kapitalistiska firmornas nettoprofiter (såväl nettoräntor som avkastningen) som mervärde, trots att skatter var en del av det samhälleliga mervärdet för Marx.⁶¹ För det andra räknar han de i serviceföretag anställda arbetarnas löner till det variabla kapitalet, trots att servicesektorn i ordets egentliga innebörd – dvs med undantag av varu-transport-, gas-, elektricitets- och vattenproducenter – enligt en strikt tillämpning av arbetsvärdeläran inte producerar några varor och därför inte skapar något nytt värde.⁶² – Om Mages tabeller korrigeras i enlighet med detta, så blir det inte något kvar av mervärdekvotens långsiktiga fall. Självt har han bara gjort en partiell – och inexakt – korrigering såsom arbetshypotes i ett bihang till sitt arbete, där han beräknar mervärdekvoten för bruttolöner och bruttovinster (de av arbetarna betalade skatterna – till skillnad från avdragen för socialförsäkringar – kan i normala fall inte räknas till det variabla kapitalet i Marx' mening, eftersom de inte har något att göra med reproduktionen av varan arbetskraft). Redan på grund av denna otillräckliga korrigering uppträder emellertid en ökning av mervärdekvoten under perioden 1940-1960 jämfört med perioden 1930-1940 från 45,1% till 57,1%.⁶³ Genomförs korrigeringen fullständigt, så erhåller man en ökning, som stämmer helt överens med våra tidigare serier.

Exemplet USA efter andra världskrigets slut fram till slutet av 50-talet är viktigt så till vida att det vederlägger W. Arthur Lewis' tes, att det inte kan vara tal om något varaktigt återupp-

⁵⁹ W. E. G. Salter, *Productivity and Technical Change*, Cambridge University Press, 1960, s. 25. Se kapitel 6 i denna bok.

⁶⁰ Shane Mage, *The 'Law of the Falling Tendency of the Rate of Profit': Its Place in the Marxian Theoretical System and Relevance to the U. S. Economy*, Columbia University Ph. D. 1963 –University Microfilms Inc., Ann Arbor, Michigan, s. 174-5, 164-67, 161, 164, 225 f.

⁶¹ I Marx' teori reduceras all reventy till arbetslön och mervärde. Då statsreventyn knappast kan betraktas som variabelt kapital – det skulle i så fall vara om den används till att köpa produktiv arbetskraft, exempelvis inom statsföretag – kan den endast förstås som en omfördelning av det samhälleliga mervärdet. Dess funktion framstår ännu klarare, när skatterna är direkt kapitalbildande och deras karaktär som en del av det samhälleliga mervärdet därför inte kan bestridas, utan att Marx' hela kapitalteori ifrågasätts (se t ex *Grundrisse*, s. 836; *Das Kapital*, band 1, s. 784).

⁶² Denna fråga behandlas utförligt i kapitel 8.

⁶³ Shane Mage, op. cit., s. 272-3.

rättande av den industriella reservarmén sedan ekonomins förkapitalistiska sektorer försvunnit, och att Marx hade fel, när han förutsatte att det levande arbetet skulle ersättas med ”dött arbete” i totalsamhällelig skala under *kapitalackumulationens gång*.⁶⁴ Just detta ersättande av arbetare genom maskiner – dvs en årlig tillväxtskvot för arbetsproduktiviteten, som var högre än produktionens årliga tillväxtskvot⁶⁵ – har ägt rum under denna period. Sålunda återställdes den under loppet av andra världskriget nästan försvunna industriella reservarmén mycket snabbt – med alla härav följande konsekvenser för mervärdekvoten.⁶⁶

Nybildningen av den industriella reservarmén i USA efter andra världskriget liksom kombinationen av ökande mervärde-kvoter och stigande reallöner⁶⁷ i Västeuropa och Japan efter 1945 resp 1948 var möjlig endast på grund av en betydande och långsiktig ökning av arbetsproduktiviteten, dvs det svarar mot ett ”stort språng framåt” i produktionen av relativt mervärde. Just så måste den tredje teknologiska revolutionen tolkas; därför utgör den en väsentlig beståndsdel för förståelsen av senkapitalismen.

Så länge den industriella reservarmén möjliggör en höjning av mervärdekvoten (vilket i sin tur är beroende av en intensifierad arbetsproduktivitet i avdelning II), föreligger det inte något särskilt problem här. Därför var åren 1949-1960 i Västtyskland och Italien, 1950-1965 i Japan och 1951-1965 i USA en verkligt ”fridlyst” tid för senkapitalismen, där alla faktorer tycktes gynna expansionen: hög investeringskvot; snabbt ökande arbetsproduktivitet; en av den industriella reservarmén betingad ökande mervärdekvot, dvs en långsammare ökning av reallönerna jämfört med arbetsproduktiviteten samtidigt som de sociala spänningarna mildrades.

Storbritannien utgjorde här undantaget, som bekräftar regeln. Det var det enda imperialistiska land, där arbetarklassen varken under eller efter det andra världskriget led ett politiskt, samhälleligt eller moraliskt nederlag⁶⁸, där den bevarade sin kampförmåga och där den fulla sysselsättningen också varade i mer än 20 år. Därför kunde man inte uppnå någon betydande

⁶⁴ W. Arthur Lewis, *Unlimited Labour – Further Notes*, s. 25.

⁶⁵ Från 1945 till 1961 ökade det totala amerikanska proletariatet (definierat som massan av löne- och arvodes-tagare, dvs den massa som är tvungen att sälja sin arbetskraft) med 14 miljoner eller 35 % (i den bearbetande industrin uppgick ökningen emellertid bara till 1 miljon och i den bearbetande industrin + gruvorna + byggnads-branschen 4- transport, gas, elektricitet och andra offentliga tjänster med undantag av den egentliga stats-apparaten var den bara 2,5 miljoner). Den fysiska produktionen per löntagare (dvs arbetsproduktiviteten) ökade mellan 1947 och 1961 med 50 % i den bearbetande industrin och med 42 % i den övriga industrin. Det totala antalet arbetstimmar ökade med 15 % i industrin, och den fysiska produktionen med nästan 70 %. Däremot ökade reallönen per vecka bara med 29 % och den verkliga konsumtionen per capita bara med 20 %. Det är inte konstigt, att investeringarna i fast kapital under samma period ökade med 70 % och investeringarna i avdelning I tom med 100 %, medan arbetslösheten med undantag av koreaboomens tre år varierade kring 4-5 % av det totala antalet förvärvsarbetande, dvs ungefär 6-7 % av antalet löntagare. Om man tar hänsyn till den partiella arbetslösheten, så varierade den t o m kring 8-9 %, trots att miljontals löntagare samtidigt tjänstgjorde i armén. (*Economic Report of the President – Transmitted to the Congress, January 1962, US Government Printing Office, Washington 1962, s. 236, 244-45, 242, 227, 248*).

⁶⁶ Också i Västtyskland ägde en massiv friställning av arbetskraft rum i många industrigrenar efter 1950, vilken emellertid fann ny sysselsättning i de mer expanderande branscherna. För perioden 1950-1961 beräknade IFO en årlig friställning på 4 1/3 % av den förvärvsarbetande arbetskraften genom kapitalintensifiering och tekniska framsteg. Under perioden 1958-1965 sjönk antalet sysselsatta kraftigt bl a inom textilindustrin, läderindustrin, den finkeramiska industrin, träbearbetningsindustrin, o s v (Kruse-Kunz-Uhlmann, *Wirtschaftliche Auswirkungen der Automatisierung*, s. 79, 65).

⁶⁷ Marx tog uttryckligen hänsyn till möjligheten av en sådan utveckling; se *Grundrisse*, s. 643.

⁶⁸ I USA:s fall rör det sig inte om ett plötsligt svårt nederlag; det var snarare så att det amerikanska proletariatets kampförmåga försvagades – med undantag av de båda första efterkrigsåren – under inflytandet från kriget, det ”kalla kriget”, Taft-Hartley-lagen, den fackliga byråkratins ökande integration i den borgerliga staten och den samtidiga blygsamma ökningen av reallönerna. Den på grund av vietnamkriget allt snabbare inflationen och det under trycket från den internationella konkurrensen i augusti 1971 införda lönestoppet torde här utgöra en vändpunkt.

ökning av kapitalets mervärdekvot där. Resultatet är entydigt, ur kapitalistisk synvinkel: en erodering av profitkvoten, en mycket långsammare ekonomisk tillväxt och ackumulation än i de övriga imperialistiska staterna (där dessutom den internationella expansionens stimulerande inflytande på den brittiska ekonomin svarade för en betydande del av tillväxten). Två brittiska författare publicerade följande tabell om detta tema, en tabell som naturligtvis stödjer sig på de kapitalistiska koncernernas eget sätt att beräkna profitkvoten och inte på den marxistiska mervärdeteorin⁶⁹:

Profitkvoten i % av industri- och handelsaktiebolagens nettotillgångar i Storbritannien

	<i>Bruttoprofitkvot</i>	<i>Nettoprofitkvot</i>
1950-1954	16,5%	6,7%
1955-1959	14,7%	7,0%
1960-1964	13,0%	7,0%
1965-1969	11,7%	5,3%
1968	11,6%	5,2%
1969	11,1%	4,7%
1970	9,7%	4,1%

Men så snart expansionen ledde till att den industriella reservarmén sögs upp och försvann, samtidigt som generationsväxlingen började avlägsna tvivlens och resignationens subjektiva faktorer ur arbetarklassen, var det slut på senkapitalismens lyckliga år. Nu var det inte längre tal om en ökning eller stabilisering av mervärdekvoten på en hög nivå. Kampen om mervärdekvoten bröt åter ut. Och just den höga sysselsättningsgraden var ett betydelsefullt element för stärkandet av löntagarnas positioner, vilka man med atomekonomiska medel försökte hindra från att genomdriva en sänkning av mervärdekvoten. Just denna uppgift har de statliga ingreppen av alla slag, vilka alla skall leda till "social programmering", "samverkan", "inkomstpolitik", om inte rent av till "statlig lönepolitik" och "lönestopp". Och eftersom en verklig facklig frihet att förhandla om lönerna, en verklig fackföreningsfrihet och en oinskränkt strejkrätt utgör hinder på denna väg, skall de avskaffas genom den "starka statens" olika former av lagstiftning.

Övergången från den "långa vågen med expansiv grundton" till den "långa vågen med stagnerande grundton" 1966-1967 hänger intimt samman med denna kamp om mervärdekvoten. En period av relativt långsammare ekonomisk expansion är oundviklig för senkapitalismen, om den inte lyckas bryta löntagarnas motstånd och uppnå en ny radikal höjning av mervärdekvoten. Detta är emellertid otänkbart utan en stagnerande eller rent av tillfälligt sjunkande reallön. Därför började i mitten av 60-talet en fas av skärpt klasskamp i alla imperialistiska länder. Konflikterna utgick från Storbritannien, Italien och Frankrike, spred sig till Västtyskland och det övriga kapitalistiska Europa och senare även till Japan och USA. Den skärpta interimperialistiska konkurrensen minskar möjligheterna att undvika dem, dvs att exportera de sociala spänningarna och i synnerhet arbetslösheten.

I denna allt mer skärpta klasskamp har kapitalet ingen chans att genomföra en effektiv höjning av mervärdekvoten (ungefär jämförbar med utvecklingen under den nazistiska diktaturen eller andra världskriget), så länge betingelserna på själva arbetsmarknaden påverkar "styrkeförhållandet mellan de kämpande" till proletariats fördel. Den utvidgade reproduktionen av en industriell reservarmé har i dag därför blivit till ett medvetet utnyttjat redskap för den

⁶⁹ Andrew Glyn och Bob Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profits Squeeze*, Penguin Books, 1972, s. 66.

ekonomiska politiken i kapitalets tjänst.⁷⁰ Därvid är det nödvändigt, att utgå från Rosa Luxemburgs citat och analysera den industriella reservarméns olika beståndsdelar (se not 14) och bl a ta hänsyn till den viktiga roll såsom ”nödbromsar” vid återställandet av denna reservarmé, som spelas av de betydande fluktuationerna i sysselsättningen av kvinnor och ungdomar under 21 år. I USA ökade exempelvis antalet förvärvsarbetande vuxna kvinnor med 71% mellan 1950 och 1971 och antalet förvärvsarbetande ungdomar med 65% – jämfört med en ökning på bara 16% av antalet sysselsatta vuxna män under samma period. Därför var arbetslöshetsknoten i februari 1972 18,8% för ungdomar och 10,5% för vuxna kvinnor, jämfört med bara 2,7% för gifta män. Men samma ”nödbromsar” medför också att det officiella antalet arbetslösa inte på något sätt motsvarar det verkliga antalet personer som utestängs från produktionen, eftersom ett stort antal kvinnor och ungdomar inte bjuder ut sin arbetskraft, om chanserna att få den såld inte är särskilt stora. Vad gäller den italienska arbetsmarknaden kommer Luca Meldolesi fram till skrämmande höga siffror på den *dolda arbetslösheten*, vilka måste adderas till den industriella reservarmén.⁷¹ Kapitalet kan i dag välja mellan två vägar för att bygga upp reservarmén: å ena sidan intensifierad kapitalexport och systematisk strypning av de inhemska investeringarna, dvs kapitalet går dit där det fortfarande finns arbetskraftsoverskott, i stället för att leda arbetskraften till överskottskapitalet; å andra sidan intensifierad automation, dvs koncentration av investeringarna, så att största möjliga mängd levande arbete friställs (industrialisering ”på djupet”, inte ”på bredden”).

Båda de taktiska dragen kan på lång sikt bara säkra en begränsad framgång och ger upphov till ännu skarpare motsättningar. Genom att de inhemska investeringarna stryps sjunker tillväxtsknoten, och därmed skärps de sociala motsättningarna. Å andra sidan kommer löneskillnaden mellan det kapitalexporterande och det kapitalimporterande landet att börja krympa med en viss eftersläpning i tiden – och denna eftersläpning spelar ju en avgörande roll. Den är emellertid i stor utsträckning beroende av det kapitalimporterande landets ekonomiska och samhälleliga struktur (rör det sig om ett redan industrialiserat land, så är denna process oundviklig; rör det sig däremot om ett underutvecklat, halvkolonialt land, så kan denna process bromsas under en längre period). Den arbetsbesparande automationen, å sin sida, förstärker på lång sikt tendensen att begränsa mängden producerat mervärde och försvårar därför nödvändigtvis en fortsatt ökning av mervärdeknoten.

Men viktigare än dessa långsiktiga motsägelser i kapitalets taktiska svar på genomsnittsprofitknotens tillbakagång är deras omedelbara effekter på klasskampen. Senkapitalismen är en skola för proletariatet; den tvingar det att inte bara sysselsätta sig med den direkta fördelningen av det nyskapade värdet mellan löner och profiler, utan också med alla frågor som berör den ekonomiska politiken och ekonomins utveckling och i synnerhet med produktions- och arbetsprocessens organisering liksom med alla frågor som berör den politiska maktutövningen.

⁷⁰ Här kan vi inte ta upp den komplicerade problematik, som uppkommer ur tillströmningen av utländska arbetare, dvs en massiv återuppbyggnad av en utländsk, internationell ”säkerhetsventil”, av en europeisk industriell reservarmé – puertoricaner och mexikaner spelar delvis en liknande roll i USA – med motsvarande våldsamma fluktuationer innanför och utanför de ”nationella” gränserna samt tendensen att även marginella nedgångar i sysselsättningen i den senkapitalistiska storindustrins ”hjärtländer” yttrar sig i betydande förändringar av arbetarinkomsterna i de perifera ”beroende länderna”. Vi skall bara påpeka så här mycket: detta fenomen gör nödvändigheten av en internationell arbetarsolidaritet till en direkt plikt också på den ”rent” fackliga medvetenhetsnivån, därför att de sysselsattas och de icke-sysselsattas enhet inte längre kan garanteras, och eftersom konkurrensen mellan löntagarna hotar att förstärkas oavbrutet i frånvaron av en sådan solidaritet – uteslutande till kapitalets fördel.

⁷¹ *Wall Street Journal*, 25 oktober 1971 – *Survey of Current Business*, februari 1972 – Luca Meldolesi, *Disoccupazione ed esercito industriale di riserva in Italia*, Bari 1972.

6. Det specifika med den tredje teknologiska revolutionen

Vi skall nu försöka sammanbinda två analyser, som lagts fram i de tidigare kapitlen: å ena sidan analysen av de olika dominerande typerna av produktivitetsskillnader och de viktigaste inriktningarna för jakten på överprofiter, som är ett resultat av dessa; å andra sidan analysen av de på varandra följande viktigaste formerna av kraftmaskiner och energikällor, vilka bestämmer produktionens helhetsstruktur i avdelning I.

I den fria konkurrenskapitalismens tidsålder tycks den ojämna och kombinerade utvecklingen i olika områden av de viktigaste kapitalistiska nationerna vara den utvidgade reproduktionens drivande kraft. Under loppet av den kapitalistiska varucirkulationens inträngande i jordbruket lösgörs penningkapital och producenterna skiljs från jorden, vilket leder till ett ständigt utflöde av detta kapital till de stora industriområdena, där de friställda proletärerna hamnar i den industriella reservarmén.

Man kan här särskilja två faser. Under den första vilar produktionen av kraftmaskiner och sådana maskiner som i sin tur framställer kraftmaskiner – dvs. en betydande del av produktionen i avdelning I, som inte byts mot varor från avdelning II, som inte utnyttjas till maskinell produktion av konsumtionsvaror, utan stannar kvar i avdelning I – huvudsakligen på hantverks- och manufakturmässig grundval. Även den viktigaste delen av jordbrukets råvaruproduktion står fortfarande på hantverksmässig grund. Endast järn- och kolindustrin kännetecknas av en betydande mekanisering av vissa produktionsprocesser i denna epok. Men också inom kolindustrin är det rena handarbetet så dominerande, att de rena lönekostnaderna i allmänhet utgör över 66 %, ibland t.o.m. över 75 % av produktens kostnadspris. Detta svarar mot kapitalets låga organiska sammansättning, som torde ha varit ännu lägre inom jordbruket – för framställningen av industriella råvaror.

Under den andra fasen av den fria konkurrenskapitalismens period tränger den maskinella produktionen in också på kraftmaskinernas, ångmotorernas område. Man börjar med maskinell framställning av maskiner, som bygger andra maskiner.

Men den främst hantverksmässiga råvaruframställningen förblir det vanliga också i denna fas. Det är betecknande, att exempelvis stålproduktionen först i och med användningen av Bessemer- och Siemens-Martinpatenten överstiger det medelstora företags storleksordning och övergår till att bli massproduktion.¹

Under dessa båda första faser i den fria konkurrenskapitalismens epok dominerar den maskinella storindustrin alltså bara i konsumtionsvaruindustrin (med huvudvikten på textilindustrin). Den storindustriella produktionen av transportmedel – framför allt järnvägar – uppträder också först under periodens andra fas och är en av de bestämmande faktorerna bakom den ”långa vågen med expansiv grundton” 1847-1873.

Vi upptäcker alltså till vår förvåning att kapitalet i allmänhet har högre organisk sammansättning i avdelning II än i avdelning I under det första århundradet efter den industriella revolutionen. Industri kapitalismens uppkomst, som Marx beskriver den i det 13:e kapitlet av *Kapitalets* första band, kan i verkligheten beskrivas som *maskinell-industriell framställning av konsumtionsvaror med hjälp av hantverksmässigt framställda maskiner*.

Erkänner man väl detta faktum, så förstår man, varför införandet av maskinproduktion i avdelning I tog så lång tid. Utjämnningen av profitkvoten mellan den med lägre arbetsproduktivitet arbetande avdelning I och den med högre arbetsproduktivitet arbetande avdelning II nödvändiggjorde en ständig överföring av mervärde från avdelning I till

¹ David S. Landes, *The unbound Prometheus*, Cambridge University Press, 1970, s. 254-9.

avdelning II. Det ojämna utbytet, som ger upphov till överprofit, är i den här epoken ett utbyte mellan jordbruksvaror och avdelning II:s produkter; maskiner och konstgödsel förs knappast in i jordbruket i massiv skala. I denna epok driver det kapitalistiska produktionssättets hela inre dynamik i Västereuropa (och USA) på *ackumulationen i avdelning II på bekostnad av ackumulationen i avdelning I*.

Samma orsak kan förklara,

a) varför den internationella huvudinriktningen för den kapitalistiska varucirkulationens inträngande i de icke-industrialiserade länderna tar formen av varuexport i denna fas, särskilt *export av konsumtionsvaror*, ty det är denna sektor som behärskar metropolens kapitalistiska ekonomi under hela denna fas; den cykliska överproduktionen tar framför allt formen av överproduktion av industriella konsumtionsvaror;

b) varför kapitalismen i denna epok faktiskt är en fri konkurrenskapitalism; de minimikapital som är nödvändiga, för att man skall kunna tränga in i den konsumtionsvaruproducerande sektorn, är så små, att de förhindrar uppkomsten av monopol eller oligopol.

Vändpunkten, som ligger vid den imperialistiska epokens inledning, framstår nu som ett resultat av två parallella och kombinerade förändringar i det kapitalistiska produktionssättets funktionssätt. Å ena sidan övergår man i avdelning I från maskinell framställning av ångmaskiner till maskinell framställning av elektriska motorer. Den därmed förbundna omvandlingen av hela produktionsprocessen i avdelning I ger upphov till en avsevärd höjning av kapitalets organiska sammansättning i den underavdelning till avdelning I, som producerar *fast* konstant kapital. Men också i den underavdelning till avdelning I som producerar *cirkulerande* konstant kapital – råvaruframställningens sektor – sker en omvälvning av produktionstekniken, som vi karakteriserade med formeln ”övergång från hantverksmässig till manufakturmässig eller primitiv industriell råvaruframställning”. Båda processerna tillsammans kräver – i varierande grad – en radikal höjning av kapitalets organiska sammansättning i avdelning I. Det är uppenbart, att kapitalets organiska sammansättning i avdelning II inte kan höjas i samma utsträckning som i avdelning I. I stort sett begränsas omvälvningen av produktionstekniken i avdelning II till att ångmaskinen ersätts med den elektriska motorn, vilket knappast kunde leda till en grundläggande förändring av kapitalets organiska sammansättning.²

Införandet av maskinellt producerade ångmaskiner under perioden 1847-1873 och det allmänna järnvägsbyggandet under samma tid sög å andra sidan upp väldiga kapital.³ Denna kapitalöverföring började befästa avdelning I:s industriella övertag gentemot avdelning II. Kapitalets organiska sammansättning i avdelning I närmade sig gradvis den i avdelning II, för att därefter snabbt överflygla den. Den grundläggande mervärdeöverföringen från avdelning I till avdelning II, som åtföljde profitkvoternas utjämning, ägde nu inte längre rum, utan mervärdeöverföringen gick från avdelning II till avdelning I.

Det ligger emellertid i det i avdelning I framställda fasta kapitalets natur, att det huvudsakligen produceras på beställning och inte för att säljas på en anonym marknad. Produktionen anpassas alltså till den maximala orderingången. Så snart de kapitalistiska ländernas viktigaste industrigrenar var utrustade med maskinellt producerade ångmaskiner (och detta tycks ha varit fallet vid 1870-talets början), kunde produktionskapaciteten i avdelning I inte längre utnyttjas till fullo. Detta är en av huvudorsakerna till den ”långa vågen med stagnerande

² David Landes (op. cit., s. 234f, 237) talar om en ”uttömning av den industriella revolutionens teknologiska möjligheter”, om ett borttvinnande av ”de fördelar som låg i den ursprungliga ansamlingen av uppfinningar och utgjorde grunden till den industriella revolutionen”, med undantag av omvälvningen inom stålindustrin.

³ David S. Landes, op. cit., s. 153f, 541.

grundton” 1873-1893. Men detta betyder, att en viktig del av det i avdelning I realiserade mervärdet (liksom en inte obetydlig del av det mervärde, som framställs i avdelning II men via profitkvotens utjämning överförs till avdelning I) inte längre kan expandera. På samma sätt som hindret för det kapitalistiska produktionssättets vidare utveckling under de femtio föregående åren tog formen av överproduktion i avdelning II, tar det från och med 1800-talets sista tjugofem år formen av *överkapitalisering i avdelning I*. Därav kommer sig den kapitalistiska expansionens huvudinriktning: inte längre export av konsumtionsvaror till förkapitalistiska områden, utan export av kapital (och varor som köps med dessa kapital, främst järnvägsräls, lokomotiv och hamnanläggningar, dvs. infrastrukturanläggningar som förenklar och förbilligar exporten av de råvaror, som framställs av metropolkapitalet). Tillsammans med den växande kapitalkoncentrationen är detta den avgörande orsaken till uppkomsten av den kapitalistiska världsekonomin nya imperialistiska struktur.

Även övergången från den fria konkurrenskapitalismen till monopolkapitalismen kan förklaras genom denna förändring i det kapitalistiska produktionssättets funktionssätt. Kapitalets massiva inträngande i avdelning I ger där upphov till produktionsplatser, som måste arbeta med jättelika produktionsmedel – som Marx uttrycker det – och därför också med jättelika kapital. Det minimum av kapital, som ovillkorligen krävs för att man skall kunna konkurrera i denna sfär, ökar våldsamt. Konkurrensen leder i allt större utsträckning till koncentration; endast ett litet antal självständiga företag eller aktiebolag överlever. Att den långa stagnationsfasen 1873-1893 sammanfaller med inledningen till den andra teknologiska revolutionen – framför allt den elektriska motorn – skapar ett tvingande intresse av trust- och monopolbildning. Redan Lenin visade, vilken avgörande roll dessa båda moment spelade för monopolkapitalismens framväxt.⁴ Och det är inte förvånande, att monopolkapitalismen segrade snabbare i de ”nya” industrigrenarna i avdelning I (stålindustrin⁵, den elektriska maskinindustrin, oljeindustrin) och i de ”nya” industrinationerna (USA, Tyskland) än i de ”gamla” industrigrenarna (textil, kol) och de ”gamla” industrinationerna (England, Frankrike).

Hur kan man nu beskriva de senaste 50 årens utveckling i ljuset av detta schema? Efter den snabba kapitalackumulationen, som utlöstes av den andra teknologiska revolutionen 1893-1914, följde en lång period av långsammare ackumulation och relativ ekonomisk stagnation från slutet av första världskriget till början av det andra världskriget. Den viktigaste orsaken till denna stagnation redogjorde vi för redan i kapitel 4 och 5: den av elektrifieringens utbredning betingade höjningen av kapitalets organiska sammansättning ledde till en tendentiell sänkning av genomsnittsprofitkvoten, som bara kunde ha neutraliserats genom en motsvarande höjning av mervärdekvoten. I den efterrevolutionära fasen efter första världskriget måste kapitalistklassen emellertid göra eftergifter till arbetarklassen för att rädda sitt klassherravälde, eftergifter som snarare ledde till en stabilisering eller t.o.m. nedgång än till en betydande ökning av mervärdekvoten. Efter ett kortvarigt ekonomiskt uppsving 1924-1929, ledde den sjunkande profitkvoten till den stora ekonomiska krisen 1929-1932 och till en stagnerande mervärdeproduktion och ackumulationsverksamhet. Först i och med hitlerfascismens seger – i de övriga länderna i och med andra världskriget – lyckades kapitalet öka mervärdekvoten så mycket att genomsnittsprofitkvoten tidvis åter ökade, trots kapitalets högre organiska sammansättning.

Under tiden hade emellertid en del andra viktiga förändringar ägt rum i kapitalets existensvillkor. För det första hade Sovjetryssland brutit sig loss från den kapitalistiska världsmarknaden, dvs. för första gången sedan det kapitalistiska produktionssättets uppkomst hade det

⁴ Se W. I. Lenin, *Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus* i *Ausgewählte Werke*, band I, s. 821.

⁵ Denna övertikt är så självklar, att Landes kallar den fas i den europeiska ekonomins utveckling, som inleddes i och med 1870-talet, för ”ståltiden” (op. cit., s. 249f).

skett en geografisk hopkrympning av världsmarknaden och inte en utvidgning. En kort tid föreföll det som om de på nytt stigande råvarupriserna och den förstärkta kolonialiseringen av Englands ”tredje imperium” (Afrika)⁶ åter skulle befrämja kapitalexporten. Men strax efter den stora ekonomiska världskrisens utbrott kunde man konstatera, att den privata kapital-exporten till kolonierna och halvkolonierna på lång sikt uppvisade en tendens att minska, vars huvudorsak låg i den monopolistiska karaktären av de imperialistiska koncerner, som behärskade den koloniala råvaruproduktionen. Underackumulation i metropolerna och minskande kapitalexport till kolonierna kunde bara förvärpa kapitalöverskottet och profitkvotens fall. Överskottskapitalen erhåller som bekant bara genomsnittsräntan och inte genomsnittsprofiten; men eftersom de inte själv deltar i mervärdeproduktionen och denna ränta måste betalas ur det totala samhällsliga mervärdet, leder den till en sänkning av genomsnittsprofitkvoten.

För det andra tränger detta överskottskapital nu in i avdelning II. Det uppstår en ny sektor av konsumtionsvaror, *varaktiga konsumtionsvaror*, vilken framstår som den andra teknologiska revolutionens tillämpning på konsumtionens område – bilproduktion och begynnande produktion av elektriska apparater (dammsugare, radioapparater, elektriska symaskiner, m.m.). Även om den såsom massproduktion i stort sett begränsas till USA, så utgör denna omvälvning likväl inledningen till en betydande höjning av kapitalets organiska sammansättning i avdelning II, som framför allt i USA börjar begränsa omfördelningen av mervärdet mellan avdelning II och avdelning I till den senares fördel. Eftersom detta i tiden sammanfaller med en fas av kraftigt sjunkande profitkvoter i avdelning I och med den stora krisen som skakar avdelning I, så blir trycket till förmån för en höjning av profitkvoten i denna avdelning nästan explosivt. Detta tryck går i fyra riktningar:

1. i riktning mot en ögonblicklig höjning av mervärdekvoten (fascism, krigsekonomi);
2. i riktning mot en ögonblicklig insättning av överskottskapitalen i mervärdeproduktionen genom upprustning;
3. i riktning mot försöken att på nytt göra det konstanta kapitalet billigare (kapitalets förnyade massiva inträngande i råvaruproduktionen, såväl vad gäller mineral som jordbruksprodukter, men den här gången med högindustrialiserad teknik), och därefter i riktning mot försöken att göra det fasta konstanta kapitalet billigare. Också trycket i riktning mot en förkortning av kapitalets omslagstid hör hit;
4. i riktning mot en radikal sänkning av lönekostnadernas andel av varornas kostnadspris, vilket åtföljs av experiment med halvautomatisering och automatisering. Detta har sin förklaring i den trend till en ökning av lönekostnadernas relativa andel, som löper parallellt med en radikal sänkning av råvarukostnaderna och det fasta kapitalets värdedel.

Så snart det första avgörande resultatet har uppnåtts, dvs. så snart profitkvoten åter stiger, intensifieras kapitalets värdeökning genom utnyttjandet av de ytterligare ackumulerade kapitalen, som inte fungerade i mervärdeproduktionen under perioden 1929-1939, och genom att man utnyttjar de övriga tre tendenserna, som redan börjar framträda. På så sätt kommer vi fram till den tredje ”långa vågen med expansiv grundton”, den som sträcker sig från 1940(1945) fram till 1965.

Denna kännetecknas bl.a. av att maskinellt framställda råvaror och livsmedel nu gör sitt inträde bredvid de maskinellt framställda industriella konsumtionsvarorna (sedan 1800-talets början) och de maskinellt framställda maskinerna (sedan 1800-talets mitt). *Senkapitalismen*

⁶ Se George Padmore, *Africa, Britain's Third Empire*

*framstår alltså långtifrån som ett "postindustriellt samhälle"*⁷, utan innebär tvärtom den första fullständiga industrialiseringen av samtliga grenar inom ekonomin, dit man också skulle kunna räkna den i ökad utsträckning mekaniserade cirkulationssfären (med undantag av rena reparationstjänster) och de mekaniserade områdena i överbyggnadens sfär.

Men samtidigt framtvingar denna utveckling en allmän utjämning av den genomsnittliga arbetsproduktiviteten på de viktigaste produktiva områdena. Ja, denna arbetsproduktivitet har i medeltal under de senaste 25 åren ökat mer i vissa grenar av jordbruket, i vissa råvaru-producerande (t.ex. oljeraffinaderier och konstfiberindustrin) och konsumtionsvaruproducerande grenar (t.ex. helautomatiserade livsmedelsindustrier) än i de sektorer som producerar fast kapital. I USA ökade produktionen per arbetstimme inom jordbruket från 100 till 377 mellan 1929 och 1946, men bara till 229 inom den bearbetande industrin.⁸ I Västtyskland ökade produktiviteten per sysselsatt mellan 1958 och 1965 med 7,7 % om året i textilindustrin, med 7 % i träbearbetningsindustrin, med 6,9 % i glasindustrin och med 5,1 % i livsmedelsindustrin, jämfört med 4,2 % i metallindustrin, 4,6 % i den elektrotekniska industrin, 4 % i järn-framställningsindustrin, 3,8 % i bygget av forskaffningsmedel, 3,2 % i stål- och järnbearbetningen och 2,8 % i maskinframställningen. Totalt uppgick arbetsproduktivitetsens genomsnittliga tillväxtskvot per år inom konsumtionsvaruindustrin under denna period till 6,1 % gentemot 4,2 % i den industri som framställer investeringsvaror.⁹

Denna utjämning av de stora avdelningarnas genomsnittliga arbetsproduktivitet, alltså av kapitalets genomsnittliga organiska sammansättning, ligger helt och hållet i själva automationens natur. Ty om den fullständigt automatiserade produktionsprocessens princip kan tillämpas på massproduktion, så gäller det mer än någonsin massproduktionen av råvaror och "lätta" konsumtionsvaror som transistorapparater eller inom konstfiberindustrin.

Kapitalet konfronteras alltså i senkapitalismens tidsålder med en konstellation, som inte är olik den på 1800-talets mitt: en ökande utjämning av den genomsnittliga arbetsproduktiviteten, vilket på den tiden övervanns genom textilindustrins betydande försprång, senare genom försprånget vad gäller förnyelsen av industrin för elektriska maskiner och stålindustrin. Och av detta kan vi dra två slutsatser:

1. Huvudkällan till realiseringen av överprofiter ligger inte längre i regionala eller internationella produktivitetsskillnader, utan i produktivitetsskillnader mellan sektorer och t.o.m. koncerner¹⁰, vilket kan härledas ur den ovan beskrivna situationen. Vi får inte glömma bort, att kapitalet under den tidigare historiska perioden på 1800-talet, som kännetecknades av att skillnaden i arbetsproduktivitet mellan de båda avdelningarna höll på att försvinna, hade stora möjligheter att smita undan till jordbruket och framför allt kolonierna och halvkolonierna, möjligheter som nu bara finns i begränsad utsträckning eller inte alls av ovan angivna skäl.

⁷ Detta begrepp används bl a av Daniel Bell (*The Reforming of general Education*, Columbia University Press, 1966), Herman Kahn (*The Year 2000*, New York 1967) och Jean-Jacques Servan-Schreiber (*Le Défi américain*, Paris 1967).

⁸ US Department of Commerce, Bureau of the Census, *Longterm Economic Growth 1860-1965*, s. 191.

⁹ Kruse-Kunz-Uhlmann, *Wirtschaftliche Auswirkungen der Automation*, s. 68-69. Arbetsproduktiviteten i industrin som bearbetar konstfiber upplevde en årlig tillväxtskvot på mer än 9 % under perioden 1950-1965.

¹⁰ Exempel på denna skillnad lämnas bl a av den amerikanske fackföreningsledaren Charles Levinson i hans bok *Capital, Inflation and the Multinationals*, London 1971 s. 28f. Förenta Nationernas europeiska ekonomikommission har beräknat, att den årliga ökningen av den västeuropeiska arbetsproduktiviteten branschvis varierar mellan 1,3 % i läderindustrin och 9 % i oljeindustrin (*Economic Survey of Europe in 1970*, Genève 1971). Det är en kvot på 1:7.

2. Det uppstår ett *permanent behov av att accelerera den teknologiska förnyelsen*. Eftersom de andra källorna till möjliga överprofiter sinade, påskyndades jakten efter ”teknologiska räntor”, vilka bara kunde erhållas genom en permanent teknologisk förnyelse).¹¹

I denna mening måste den latent överproduktionen av konsumtionsvaror från den fria konkurrenskapitalismens tidsålder och det latent kapitalöverskottet från imperialismens tidsålder i den senkapitalistiska fasen lämna plats för den *latent överproduktion av produktionsmedel såsom den dominerande formen* för de ekonomiska motsättningarna i den kapitalistiska ekonomin, naturligtvis i kombination med de båda andra formerna.¹²

Därmed har senkapitalismens grundläggande drag härletts ur själva kapitalets rörelselagar. Vi skall integrera ytterligare några faktorer i denna analys, men dessa baseras på ett tydligt sätt på det ovan beskrivna förhållandet.

Den tredje teknologiska revolutionens omedelbara ursprung hänger samman med kapitalets fyra ovan uppräknade huvudsakliga strävanden på 1930- och 1940-talen. Automationens tekniska möjlighet är ett resultat av rustningsekonomin eller ett tekniskt tvång – beroende på vilken utvecklingsgrad rustningsekonomin hade uppnått. Detta innefattar den allmänna principen med automatiska, kontinuerliga, från människohandens direkta inverkan lösgjorda produktionsprocesser, som blivit till en fysiologisk nödvändighet i och med utnyttjandet av kärnenergi.¹³ Det gäller också behovet att konstruera automatiska räknemaskiner direkt utifrån cybernetiska principer, vilka samlar data, drar slutsatser och kan utnyttja dessa till att bestämma handlingar, exempelvis rikta in automatiska luftvärnskanoner mot bombplan.¹⁴

Den nya teknikens produktiva utnyttjande börjar i de delar av den kemiska industrin, där det billigare cirkulerande konstanta kapitalet är den avgörande drivkraften.¹⁵ Den utvidgas sedan femtiotalets början till allt fler områden, där en genomgripande sänkning av de direkta lönekostnaderna – dvs. en omfattande uteslutning av levande arbete ur produktionsprocessen – är en central punkt på kapitalets program. Detta program motsvarar i USA utan tvekan en önskan, att åter neutralisera efterkrigsperiodens delvis betydande löneökningar.¹⁶ Det som för de ”många kapitalen” motsvarar behovet av ”lönekostnadsbesparing”, innebär för ”kapitalet i allmänhet” tendensen att återuppbygga den industriella reservarmén genom friställning av icke-sysselsatt arbetskraft.

Med den 1954 påbörjade användningen av elektroniska databehandlingsmaskiner i den amerikanska ekonomins privata sektor¹⁷ inleds slutligen den accelererade teknologiska förnyelsen, jakten efter teknologiska överprofiter, som ger senkapitalismen dess särprägel i talrika, om inte alla produktionsgrenar. Till detta år kan man därför, inom parentes sagt, datera slutet på den egentliga återuppbyggnadsperioden efter andra världskriget och inledningen till den av den tredje teknologiska revolutionen bestämda högkonjunkturen. Att skilja mellan dessa båda underordnade faser i den ”långa vägen med expansiv grundton” 1945-1965 är av betydelse inte bara ur ekonomisk-historisk, utan också ur samhällspolitisk synvinkel.

Ur ekonomisk synvinkel kan man urskilja följande tio viktiga kännetecken för den tredje teknologiska revolutionen:

¹¹ Detta problem behandlas utförligare i de båda följande kapitlen.

¹² Den latent överproduktionen av produktionsmedel uttrycks framför allt som en permanent överkapacitet i avdelning I:s branscher.

¹³ Kruse-Kunz-Uhlmann, *Wirtschaftliche Auswirkungen der Automatisierung*, s. 58.

¹⁴ Friedrich Pollock, *Automation*, Frankfurt 1964, s. 46f.

¹⁵ För produktionen av konstfiber som polyetylen är fullständig automatisering både en teknisk och en hygienisk nödvändighet.

¹⁶ Se den 4:e serien i tabellen i kapitel 5

¹⁷ Gerhart E. Reuss, *Management im Zeitalter des Elektronenrechners*, Basel 1965, s. 1.

1. En kvalitativt påskyndad höjning av kapitalets organiska sammansättning, dvs. det levande arbetet trängs undan av dött arbete.¹⁸ I de helautomatiserade företagen är denna undanträngning nästan total.¹⁹

2. Den levande arbetskraft, som fortfarande är verksam inom produktionsprocessen, överflyttas från den egentliga bearbetningen av råmaterial till förberedelse- och passningsarbeten.²⁰ Vi måste betona, att dessa arbeten verkligen är värde-skapande verksamheter, enligt Marx' definition av dem, dvs. verksamheter som är nödvändiga för utformningen av det producerade specifika bruksvärdet. – Även de vetenskapsmän, kemister, projektörer och tecknare, som verkar i den egentliga produktionsprocessens inledning, utträttar produktivt, värde- och mervärdeskapande arbete. Överhuvudtaget kännetecknas den tredje teknologiska omvälvningens tidsålder, senkapitalismen, just av *den samhällsliga arbetsförmågans integrationsprocess*, som Marx klart analyserade i den ursprungliga versionen av del 6 i *Kapitalets* första band: ”I och med utvecklingen av *arbetets verkliga underordnande under kapitalet* eller av det *specifikt kapitalistiska produktionssättet* blir inte den enstaka arbetaren, utan mer och mer en *socialt kombinerad arbetsförmåga* den totala arbetsprocessens *verkliga agent*, och de olika arbetsförmågor, som konkurrerar och utgör den totala produktiva maskinen, deltar i den omedelbara varu- eller här snarare produktskapande processen på ett mycket varierande sätt, den ene arbetar med händerna, den andre mer med huvudet, den ene som administratör, ingenjör, teknolog, etc., den andre som uppsyningsman, den tredje som direkt handarbetare eller bara som hantlangare. Därför inordnas *arbetsförmågans funktioner* alltmer under det *produktiva arbetets* omedelbara begrepp och dess bärare under begreppet *produktiva arbetare*, arbetare som utsugs direkt av kapitalet och överhuvudtaget är *underordnade* dess värdeskapande process och produktionsprocess. Betraktar man den *totala arbetaren*, som verkstaden består av, så förverkligas hans *kombinerade verksamhet* materiellt och omedelbart i en *total produkt*, som samtidigt är en *total mängd varor*, varvid det är helt likgiltigt på vilket avstånd från det omedelbara handarbetet en enstaka arbetares funktion befinner sig, eftersom denne bara är en av den totala arbetarens lemmar.”²¹

3. En radikal förändring av förhållandet mellan arbetskraftens båda funktioner i de automatiserade företagen. Som bekant har varan arbetskraft både en värdeskapande och en värdebevarande funktion. I det kapitalistiska produktionssättets historia har den värdeskapande funktionen hittills varit den avgörande; i de helautomatiserade företagen blir nu den värdebevarande funktionen avgörande²² – inte bara i den banala meningen att en del av det i rörelse satta maskineriets och det bearbetade råmaterialets värde automatiskt överförs till den färdiga varans värde, utan också i den specifika meningen att de cybernetiskt styrda automatiska

¹⁸ Kruse-Kunz-Uhlmann definierar automatisering som ”ersättande av den mänskliga arbetsprestationen med mekanismer” (op. cit., s. 14). Pierre Naville har föreslagit, att man skall definiera automatiseringen som en metod, där antalet sysselsättningstimmar är betydligt lägre än de kontrollerade maskinernas verksamhetstimmar (Pierre Naville och Pierre Rolle, *Problèmes poses par la mesure des effets de l'automation dans les études de cas en France*, i *Cahiers d'étude des sociétés industrielles et de l'automation*, nr 6, 1964, s. 82). Samma författare räknar upp tio olika kriterier för att mäta graden av automatisering, som föreslagits från olika håll, av vilka James R. Brights (*Automation and Management*, Harvard University Press, 1958) är det mest använda.

¹⁹ Charles Levinson (op. cit., s. 228f) nämner den brittiska petrokemiska industrin som exempel, där löne- och arvodeskostnadernas andel av framställningskostnaderna för etylbensen, asetylen och vinylklorid har sjunkit till 0,02, 0,03 resp 0,01 %.

²⁰ Kruse-Kunz-Uhlmann, op. cit., s. 22.

²¹ K. Marx, *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, s. 128-130.

²² Harry Nick, *Technische Revolution und Ökonomie der Produktionsfonds*, s. 13: ”En kvalitativt ny situation uppstår, om besparingen av objektiverat arbete blir till arbetsbesparingens viktigaste källa.”

maskinaggregatens enormt ökade värde och större sårbarhet kräver ökad ekonomi, värdebesparing vad gäller arbetsredskap.²³

4. En radikal förändring av förhållandet mellan de helautomatiserade företagens och företagsgrenarnas skapande av mervärde inom de egna företagen och tillägnelsen av mervärde som skapats i andra företag. Detta är en nödvändig följd av automationens tre ovannämnda kännetecken.

5. Ett ändrat förhållande mellan byggnadskostnader och utgifter för inköp av nya maskiner i det fasta kapitalets struktur, alltså även i de industriella investeringarna. I USA förändrades grundkapitalets proportioner på följande sätt:²⁴

	1929	1960
Byggnadsandel	59 %	32 %
Utrustningarnas andel	32 %	52 %
Andel cirkulerande medel	9 %	16 %

6. Genom en kontinuerlig produktion och radikal acceleration av förberedelse- och istandsättningsarbeten (liksom övergång till löpande reparationer) förkortas produktionsperioden.²⁵ Strävan att förkorta cirkulationsperioden – dvs. förkortning av kapitalets omslagstid – genom planering av lagerbestånd, marknadsforskning, m.m.²⁶

7. Behov av snabbare teknologisk förnyelse, brant stigande kostnader för ”forskning och utveckling”, m.m. Detta följer logiskt ur de tre ovannämnda punkterna.

8. Förkortad livstid för det fasta kapitalet, framför allt maskinerna. Ökat behov av exakt produktionsplanering inom företagen och ekonomisk programmering på nivån över företagen. (Punkt 7 och 8 kommer att behandlas i de båda följande kapitlen.)

9. När kapitalets organiska sammansättning ökar, höjs antingen bara det cirkulerande konstanta kapitalets (råvaru-, energi-, hjälpmaterialkostnader) andel av det genomsnittliga varuvärdet eller båda delarnas andel, både det fasta (maskinamorteringar) och det cirkulerande konstanta kapitalets andel. I det redan citerade exemplet från petrokemin nämner Levinsohn följande andelar för råvaru- och energikostnader: etyl-bensen: 87 %; vinylklorid: 78 %; asetyletylen: 59,6 %. De fasta kapitalkostnadernas andel uppgår till 12 %, 21 % resp. 40 %.²⁷

Harry Nick och Fr. Pollock betonar helt riktigt, att ökningen av det konstanta kapitalets *relativa* andel av det genomsnittliga varuvärdet naturligtvis måste åtföljas av en sänkning av det per vara utlagda *absoluta* konstanta kapitalvärdet, för att överhuvudtaget göra automationen konkurrensduglig under kapitalismen.²⁸

²³ Fr. Pollock, op. cit., s. 256, 284f. Pollock talar om de ”enorma skador”, som kan uppstå genom felaktig användning av kontrollredskapen.

²⁴ Harry Nick, op. cit., s. 21. Detta hänger bl a samman med att de automatiska maskinerna blir allt mindre och kräver mindre utrymme. Jfr Helmut Ludwig, *Die Grössendegression der technischen Produktionsmittel*, Köln 1962.

²⁵ Gerhart E. Reuss, op. cit., s. 27-28; Kruse-Kunz-Uhlmann, op. cit., s. 28-29. Se även avsnittet på sidan 49 hos samma författare om reduceringen av avfallskvoten och materialkostnadsbesparingen: ”Inrättandet av en analogräknare för att reglera tjockleken ledde till en minskning av spillet med 35 % i ett valsverk. I ett kraftverk kunde den primära energiförbrukningen i kWh sänkas med 42 % genom automatisk reglering av tillförseln och trycket.”

²⁶ De enstaka investeringsobjektens storlek har ökat så kraftigt, att de enbart rent kostnadsmässigt framtvingar en strävan efter optimalt utnyttjande. (Gerhart E. Reuss, op. cit., s. 49).

²⁷ Charles Levinson, op. cit., s. 113.

²⁸ Harry Nick, op. cit., s. 46-54. – Fr. Pollock, op. cit., s. 166. Om råvaror framställs automatiskt i allt större skala, torde den fasta konstanta värde delen på sikt bli den mest betydande. (Kruse-Kunz-Uhlmann, op. cit., s. 113).

10. Den tredje teknologiska revolutionens ovannämnda utmärkande ekonomiska drag förorsakar en tendentiell skärpning av det kapitalistiska produktionssättets samtliga motsättningar: en skärpning av motsättningen mellan arbetets alltmer samhällsliga karaktär och den privata tillägnelsen; en skärpning av motsättningen mellan produktionen av bruksvärden (som ökar våldsamt) och realiseringen av bytesvärden (som förblir fjättrad av befolkningens begränsade köpkraft); motsättningen mellan arbetsprocessen och den värdeskapande processen; motsättningen mellan kapitalets ackumulation och dess värdeökning, osv.

Förhållandet mellan partiell automatisering och total automatisering, såsom det avgörande förhållandet för den tredje teknologiska revolutionen under senkapitalismen, måste undersökas i ljuset av denna tendentiella skärpning av det kapitalistiska produktionssättets samtliga inre motsättningar. Om halvautomatiska produktionsmetoder införs i massiv skala i vissa industrigrenar, så reproduceras den i kapitalet inneboende tendensen till en ökning av den organiska sammansättningen på en högre nivå, utan att detta leder till några större teoretiska problem. Tvärtom: i den utsträckning som halvautomatiseringen av framför allt den lätta industrins produktionssektorer innebär en klar värdeminskning av de konsumtionsvaror som är nödvändiga för arbetslönens realisering, kan den mycket väl leda till en lika klar ökning av produktionen av relativt mervärde. Enligt uppgifter, som citeras av Otto Brenner, upplevde såväl livsmedels- och njutningsindustrin som textilindustrin i Västtyskland mellan 1950 och 1964 en minskning av antalet arbetstimmar, som krävdes för att framställa varor till ett värde av 1000 DM, från 77 till 37 resp. från 210 till 89.²⁹ Denna betydande ökning av det relativa mervärdet åtföljdes bara i begränsad utsträckning av en ökning av reallönen, dvs. av att fler varor drogs in i bestämningen av värdet av varan arbetskraft.

Men om helautomatiserade produktionsmetoder införs i massiv skala på vissa områden av produktionen, så uppkommer en kvalitativt annorlunda bild. Produktionen av absolut eller relativt mervärde ökar inte längre på dessa områden, utan kapitalismens grundläggande tendens slår här över till sin negation: *på dessa områden produceras knappt något mervärde alls*. Hela den profit, som de här verksamma företagen tillägnar sig, kommer från de inte alls eller bara till hälften automatiserade branscherna. På detta sätt uppstår i de sistnämnda branscherna ett våldsamt behov av att åtminstone delvis överbrygga den växande produktivitetsskillnaden i förhållande till de automatiserade branscherna med hjälp av rationaliserings- och intensifieringsåtgärder, eftersom de annars löper risken att förlora en allt större del av den av "deras" arbetare producerade mervärdemängden till de mera produktiva konkurrenterna. Därav kommer sig den för de senaste tio åren typiska ökningen av bandhastigheten och utpressningen av den sista sekundens merarbete ur arbetaren (i arbetsvärderingsmetoden MTM – Motion-Time-Measurement – fastställdes grundenheten till 1/16 sekund. Den kallas inte helt orättvist *Kleinstzeitverfahren* på tyska).

Men något som skall omfördelas måste först produceras. Så länge de helautomatiserade företagen och branscherna bara utgör en minoritet³⁰ så länge de halvautomatiserade företagen och branscherna inte uppvisar någon större minskning av de presterade arbetstimmarerna och så länge den i industrin totalt utlagda arbetsmängden fortfarande ökar, så länge innebär senkapitalismen också skärpt konkurrens mellan storkoncernerna inbördes samt mellan dessa och

²⁹ I *Automation: Risiko und Chance*, Frankfurt 1966, band I, s. 23.

³⁰ Även om Pollock (op. cit., s. 109) konstaterar, att det finns helautomatiska produktionsmetoder, som går från råmaterialet ända till slutprodukten, inom glasfabrikationen, pappers- och stålrörsframställningen, cigarettfabrikationen och granatproduktionen, så slår han fast att helautomatiska företag totalt sett fortfarande bara utgör en liten minoritet. Han pekar på de tekniska svårigheter, som står i vägen för automationens utbredning: behovet av homogen och kontinuerlig produktion, behovet av att sönderdela produktionsprocessen i standardiserade enstaka handlingar. Till dessa tekniska svårigheter kommer också de här kortfattat skisserade ekonomiska svårigheterna.

industrins icke-monopoliserade branscher. På det stora hela är denna process naturligtvis inte kvalitativt annorlunda än den ”klassiska” monopolkapitalismens process.

I detta sammanhang skulle jag kortfattat vilja gå in på en invändning, som många kritiker för fram mot Marx' ekonomiska teori: ökningen av kapitalets organiska sammansättning skall inte ha bevisats empiriskt och bestyrkts teoretiskt. Billigare maskiner och råvaror samt besparingar vid deras utnyttjande skulle mycket väl kunna inleda ”neutrala” tekniska framsteg, där värdet av det konstanta kapital som ingår i den löpande varuproduktionen bara ökar i samma utsträckning som det variabla kapitalets värde, och detta trots stigande arbetsproduktivitet.³¹ – Empiriskt kan man utan vidare på lång sikt på visa en snabbare tillväxt i de produktionsgrenar som framställer fast kapital än i den konsumtionsvaruproducerande industrin; eftersom produktionsökningen vad gäller råvaror och halvfabrikat säkerligen inte är mindre än produktionsökningen i avdelning II, vad gäller energi överträffar den t.o.m. avdelning II, så torde det inte vara svårt att empiriskt bekräfta kapitalets på lång sikt ökande organiska sammansättning. Vad gäller kortare tidsperioder har det redan skett, exempelvis för USA 1939-1961. Med hjälp av Leontiefs input-output-analys undersökte Anne P. Carter de strukturella förskjutningarna i den amerikanska ekonomin under denna period. Hennes slutsatser är otvetydiga: ”De flesta arbetskoefficienterna sjönk mer än motsvarande kapitalkoefficienter; följaktligen ökade kvoten kapital/arbete i de flesta sektorer.” Och: ”Av alla hittills betraktade strukturella förändringar är den sjunkande direkta arbetskoefficienten den tydligaste. ... Näringslivet uppför sig som om arbetsbesparingen vore de tekniska framstegens mål.” Att den automatiserade varuproduktionen empiriskt kommer att bekräfta denna tendens i ekonomins utveckling, kan väl knappast betvivlas. – Även för enstaka industribranscher gäller samma tendens. Vi har redan visat, att arbetskostnadernas andel av de totala produktionskostnaderna sjönk från 25 % till 17 %, medan de fasta kostnadernas andel ökade från 16 % till 26 % i stålframställningen vid övergången från Thomas-till syremetoden. I oljeraffineringen ökade förhållandet mellan fasta kapitalkostnader och arbetskostnader i fyra på varandra följande ”cracking”-metoder från 0,21 % till 10 % mellan 1913 och 1955, medan antalet arbetstimmar som krävdes för framställningen av 10.000 fat bensin sjönk från 56 1913 till 0,4 1955. Med avseende på maskinkonstruktionsindustrin skriver Gerald W. Smith: ”Det finns en otvetydig långsiktig trend mot automatisering/mechanisering. ... Arbete, en inputfaktor med relativt konstanta årskostnader, ersätts ... av maskiner.” Angående textilindustrin konstateras: ”Om man tidigare kunde behålla de vanligaste textilmaskinerna i produktionen i tiotals år och textilindustrin i övrigt gällde som en av de mest arbetsintensiva branscherna, så har detta förhållande med ett slag förändrats under de senaste tjugo åren i och med automatiseringens och elektronikens intåg. Ny teknologi och nya produktionsmaskiner med mycket stor kapacitet har uppfunnits och textilindustrin har snabbt blivit en mycket kapitalintensiv gren av ekonomin, där arbetsplatserna i dag kostar upp till en halv miljon schweizerfranc eller mer.”³² Det finns överhuvudtaget inte något exempel på en motsatt utveckling.

I sin polemik mot Güsten försökte Shane Mage också teoretiskt bevisa, att ökningen av kapitalets organiska sammansättning är ett nödvändigt resultat av dess utvecklingslagar.³³ Mycket i denna bevisföring låter övertygande, men det hade varit enklare, om den inte hade

³¹ Se bl a J. R. Hicks, *The Theory of Wages*, London 1966, 2:a upplagan, kapitel 6; Joan Robinson, *The Accumulation of Capital*, London 1956; Rolf Gästen, *Die langfristige Tendenz der Profitrate bei Karl Marx und Joan Robinson*, München 1960 (doktorsavhandling).

³² Anne P. Carter, *Structural Change in the American Economy*, Harvard University Press, 1970, s. 143, 152; Levinson, op. cit., s. 129; John L. Enos, *Invention and Innovation in the Petroleum Refining Industry*, s. 318, i Richard R. Nelson (red), *The Rate and Direction of Inventive Activity*, Princeton University Press 1962; Gerald W. Smith, *Engineering Economy; Analysis of Capital Expenditures*, Iowa State University Press 1968, s. 427; *Neue Zürcher Zeitung*, 23 augusti 1972.

³³ Shane Mage, op. cit., s. 151-159.

uteslutit den funktionella roll, som ökningen av kapitalets organiska sammansättning spelar i Marx' analys. Enligt Marx uppstår tekniska framsteg på grund av det genom konkurrensen förstärkta behovet att ständigt spara in på produktionskostnader – och det makroekonomiska resultatet kan inte bli annorlunda än det mikroekonomiska. Kostnadsbesparing utan en ökning av kapitalets organiska sammansättning förutsätter antingen en förmåga hos det levande arbetet att ersätta alltmer komplicerade maskiner räntabelt, eller en förmåga hos avdelning I att konstruera modernare arbets- och värdebesparande maskiner, och detta utan någon ökning av maskinkomplexets eget värde. Detta kräver emellertid att arbetsproduktiviteten växer snabbare i avdelning I än i ekonomin som helhet. Och eftersom de nya maskinkomplexen måste konstrueras med den existerande tekniken, så är detta antagande orealistiskt på lång sikt. Följaktligen kommer kostnadsbesparingen i det långa loppet alltid att vara förbunden med en relativ minskning av lönekostnadernas andel av varuvärdet och alltså även med en relativ minskning av det totala kapitalets variabla beståndsdel.

Den rationella kärnan i denna som helhet otillräckliga kritik av Marx' tes om kapitalets stigande organiska sammansättning är, att denna ökning inte sker så automatiskt och genomgripande, som många vulgärmarxister antagit. Periodiskt kan en utvidgad reproduktion mycket väl äga rum utan någon radikal förändring av kapitalets organiska sammansättning; och periodiskt kan det utan tvekan ske en plötslig höjning av arbetsproduktiviteten i avdelning I, som är mycket större än det samhällsliga genomsnittet och möjliggör en betydande kostnadsbesparing för den bearbetande industrin utan att den konstanta värdedelen av dess varor ökar. Men i det långa loppet kan sådana tendenser inte bestå på ett totalsamhälleligt plan. Och just jämförelsen mellan den delvis automatiserade och den helautomatiserade produktionen gör det i dag möjligt för oss att få insikt i den här utvecklingens natur.

Men om de helautomatiserade företagen och branscherna samt de halvautomatiserade firmorna breder ut sig på ett sådant sätt, att de blir avgörande för hela industrins struktur och det "klassiska" industriföretaget bara står för en relativt liten del av den totala produktionen, då får senkapitalismens motsättningar en explosiv karaktär: *den totala mervärдемängden*, dvs. det totala antalet merarbetsstimmar, *är då dömd till en tendentiell nedgång*.

Sambandet mellan partiell automatisering och fullständig automatisering, mellan en endast i några branscher våldsamt ökad arbetsproduktivitet (minskade produktionskostnader) och en generaliserad våldsam ökning av samma arbetsproduktivitet, liksom de härav resulterande kvalitativa skillnaderna vad gäller realiseringssvårigheterna (resp. svårigheterna för det totala kapitalets värdeökning) har Karl-Heinz Roth och Eckhard Kanzow förbiset i sitt annars förträffliga verk. De skriver: "På grundval av deras teknologiskt betingade inträngande i nya industrigrenar ökar ständigt de kombinerade kapitalens möjlighet att kompensera profitkvotens fallande tendens genom motverkande åtgärder." Men detta stämmer uppenbarligen bara för en minoritet av kapitalen. Hur skulle samtliga kapital kunna höja sin profitkvot i händelse av en alltmer utbredd automatisering – dvs. en radikal minskning av mervärдемängden samtidigt med en stark ökning av kapitalets organiska sammansättning? I deras sifferexempel³⁴ undersöks fyra på varandra följande stadier – från löpande band-produktion till långtgående automatisering, nio i stället för trettioen arbetskrafter³⁵ – och de drar slutsatsen, att produktionen skulle fördubblas, bruttoprofiten sexdubblas; profitkvoten skulle stiga från 12 till 55,6 %.

³⁴ Karl-Heinz Roth och Eckhard Kanzow, *Unwissen als Ohnmacht – Zum Wechselverhältnis von Kapital und Wissenschaft*, Berlin 1970, s. 17.

³⁵ Att detta sifferexempel inte alls är överdrivet, utan snarare "underdrivet", bevisas av detta påpekande: "Införandet av en helautomatiserad tillverkningsbana i en bilfabrik ersätter exempelvis tillsammans med en induktionsmaskin för hårdning 24 större och mindre tekniska processer, som tidigare utfördes av 15 arbetare vid 18 olika maskinaggregat; den nya anläggningen betjänas av en arbetare." (Kruse-Kunz-Uhlmann, op. cit., s. 21).

Men författarna analyserar inte de konsekvenser för *ekonomin som helhet*, som de tre i denna process förutsatta betingelserna skulle få, och vad som skulle inträffa i händelse av en utbredd partiell automatisering (för att inte tala om en fullständig automatisering): konstant försäljningspris; fördubblad fysisk produktionsvolym; halverad löne- och arvodesumma. Det är uppenbart, att en kombination av dessa tre betingelser blir omöjlig i händelse av en alltmer utbredd halvautomatisering. Vem skall köpa den fördubblade mängden konsumtionsvaror, om befolkningens nominella inkomster halveras och försäljningspriset förblir oförändrat? I det *särfall*, som Roth-Kanzow behandlar, måste man göra följande antaganden:

1. att den sjunkande nominella lönesumman i detta företag åtföljes av ökade konsumentinkomster i ekonomin som helhet; 2. att vissa icke-automatiskt framställda förbrukningsartiklar har ersatts av automatiskt producerade sådana.

Det räcker att formulera dessa hypoteser, för att man skall inse, att de undergrävs i händelse av en alltmer utbredd halvautomatisering. Det uppstår då enorma avsättnings- resp. realiseringsproblem.³⁶

Ett liknande fel, fast med omvända (pessimistiska) förtecken, har Friedrich Pollock råkat ut för. Han skriver: ”Det medges att ett av huvudmotiven för att införa automatisering är den högre produktiviteten. Detta innebär emellertid en nettobesparing av löner och arvoden. Om de friställda arbetarna skulle finna nya arbetstillfällen i betjäningen eller fabrikationen av kontrollredskap, så skulle någon nettobesparing av lönekostnaderna inte alls vara möjlig (om produktmängden förblir densamma). De skulle visserligen ha överförts till andra verksamheter, vilka emellertid också utgör kostnadselement, så att man visserligen skulle kunna tala om förändrade produktionsmetoder, men inte om någon ökad produktivitet.”³⁷ Haken i denna argumentation utgörs av orden inom parentes: ”om produktmängden förblir densamma”. Som vi just såg, kommer automatisering *aldrig* att innebära oförändrad produktmängd. Följaktligen är Pollocks argumentation bara riktig i händelse av en homogen automatisering av alla produktionsgrenar (och oförändrad konsumtionsstruktur). Men står automatiseringen inom de olika produktionsområdena inte på samma nivå, så är det möjligt att en ökad produktivitet och avsättning för de automatiserade branscherna åtföljs av de friställda arbetarnas utvandring till de sektorer, som producerar kontrollredskap. Hela processen försiggår då på bekostnad av de icke-automatiserade (eller bara lite automatiserade) branscherna. Detta svarar helt och hållet mot senkapitalismens verkliga utveckling under de senaste tjugo åren.

Om vi betraktar den senkapitalistiska produktionssfären som en motsägelsefull enhet av icke-, halv- och helautomatiserade företag (i industrin och jordbruket, dvs. i alla varuproducerande branscher), så kan man dra slutsatsen, att det på grund av själva kapitalets natur *måste* uppstå ett växande motstånd mot en automatisering, som går utöver en viss punkt.³⁸ Utnyttjande av billig arbetskraft i halvautomatiserade industrigrenar (som kvinno- och lärlingsarbete i textilindustrin och livsmedels- och njutningsmedelsindustrin), som förskjuter lönsamhetsgränsen för införandet av helautomatiska anläggningar; ständiga omväxlingar och ömsesidig kon-

³⁶ Borgerliga nationalekonomer tycks förstå detta bättre. Se exempelvis Kruse-Kunz-Uhlmann (op. cit., s. 119, 120): ”På lång sikt leder automatiseringen till ökat varuutbud. Medan rationaliseringar normalt sett antingen innebär att fler varor producerats till samma kostnad eller att samma mängd produceras till mindre kostnad, framstår automatiseringen som ett specialfall redan genom att den i allmänhet möjliggör en avsevärd merproduktion, eftersom produktionshastigheten ökar.” Samma författare talar längre fram (s. 130) om ett ”avsättningspolitiskt tryck”, som de automatiserade företagen ser sig underkastade.

³⁷ Fr. Pollock, op. cit., s. 202

³⁸ Empiriskt konstaterade Kruse-Kunz-Uhlmann: ”. . . För svarvar finns ett gränsvärde som ligger på ungefär 75 %, upp till vilket en ökande automatisering leder till en i förhållande till kapitalutläggningen oerhört mycket större produktion. På andra sidan detta gränsvärde blir en ökning av automatiseringsgraden oekonomisk.” (Op. cit., s. 113.)

kurrens i produktionen av automatiserade maskinanläggningar, vilket hindrar sänkningen av dessa anläggningars pris och därmed också deras snabba införande i fler industrigrenar; en rastlös jakt på nya produkter, nya bruksvärden, som först framställs i icke-automatiserade eller halvautomatiserade företag, osv.: allt detta utgör olika nivåer i motståndet. Viktigast är naturligtvis att de automatiska maskinaggregaten inte framställs automatiskt i den första, nu pågående automatiseringsfasen, precis som de stora maskinerna inte framställdes maskinellt, utan hantverksmässigt i den maskinella storindustrins första fas. Industrin som framställer elektroniska produktionsmedel uppvisar faktiskt en *utpräglad låg* organisk sammansättning av kapitalet. Löne- och arvodekostnadernas andel av dess årliga bruttoomsättning varierade mellan 45 och 50 % i USA och Västeuropa på mitten av 60-talet.³⁹ Detta förklarar den omständigheten, att den massiva strömmen av kapital till denna bransch sedan början på 50-talet inte har ökat, utan reducerat kapitalets samhälleligt genomsnittliga organiska sammansättning, och följaktligen inte heller har sänkt, utan höjt genomsnittsprofittkvoten. *Automatisk produktion av automatiska maskiner skulle då vara en ny kvalitativ vändpunkt*, liknande den av Marx beskrivna vändpunkten på 1800-talets mitt, då maskiner började framställas maskinellt⁴⁰: ”En utveckling av produktivkrafterna som minskade det absoluta antalet arbetare, dvs. i verkligheten satte hela nationen i stånd att utföra den totala produktionen på mindre tid, skulle leda till en revolution, eftersom den skulle försätta befolkningens majoritet i konkurs. Häri visar sig åter den kapitalistiska produktionens specifika gräns, och att den inte på något sätt är en absolut form för utvecklingen av produktivkrafterna och skapandet av rikedom, utan att den tvärtom kolliderar med dessa på en viss punkt.”⁴¹

Här har vi nått fram till det kapitalistiska produktionssättets absoluta inre gräns. Denna absoluta gräns ligger varken i att kapitalismen genomträngt världen (dvs. i att ickekaptalistiska produktionsgrenar har undanröjts) – som Rosa Luxemburg menade – eller i att det är tendentiellt omöjligt för det totala ackumulerade kapitalet att expandera, även om mervärdemängden ökar. Den absoluta gränsen ligger *där själva mervärdemängden med nödvändighet avtar – på grund av att den levande arbetskraften utesluts ur produktionsprocessen i mekaniseringens sista fas, automatiseringen*. Kapitalismen är oförenlig med helautomatiserad produktion inom hela industrin och jordbruket, eftersom det då inte längre skapas något mervärde (och det sker inte heller någon värdeökning av kapitalet). Det är därför omöjligt att automatiseringen i den senkapitalistiska epoken utvidgas till hela produktionsområdet⁴²: ”Så snart arbetet i dess omedelbara form har upphört att vara rikedomens huvudkälla upphör med nödvändighet arbetstiden att vara dess mått och därmed bytesvärdet att vara bruksvärdets mått. De mångas merarbete har upphört att vara villkor för utvecklingen av den allmänna rikedom, på samma sätt som de fås icke-arbete har upphört att vara villkor för utvecklingen av hjärnans allmänna krafter. *Därmed bryter den på bytesvärdet baserade produktionen samman*, och den omedelbara, materiella produktionsprocessen erhåller en form som inte är nödortfölg och motsägelsefull.”⁴³

³⁹ C. Freeman, *Research and Development in Electronic Capital Goods*, i *National Institute Economic Review*, nr 34, november 1965, s. 51.

⁴⁰ Harry Nick (op. cit., s. 52) konstaterar detsamma. Han ansluter sig här till Pollock (op. cit., s. 95), vilken emellertid i de automatiska monteringsredskapen (AUTOFAB) ser möjligheten att upphäva paradoxen ”att just den industri som levererade redskapen för automatiseringen i huvudsak själv var hänvisad till manuellt arbete.”

⁴¹ K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 246.

⁴² Detta gäller naturligtvis bara i internationell skala. Teoretiskt vore det tänkbart att en helautomatiserad industri, kanske i USA eller Västtyskland, fick tag på det mervärde, som krävs för det egna kapitalets värdeökning, genom utbytet med icke-automatiskt framställda varor i andra länder. Men i praktiken torde det samhälleliga och politiska sprängstoffet växa enormt i ett sådant fall.

⁴³ K. Marx, *Grundrisse*, s. 593 (sv. översättning, s. 197).

Vilka svåra följder den med automatiseringen sammanhängande tendentiella nedgången i mängden värdeskapande arbete får för senkapitalismens förmåga att hejda profitkvotens fall genom en höjning av mervärdekvoten och de sociala spänningarnas skärpning genom en ökning av reallönerna, framgår av följande sifferexempel.

Fyra på varandra följande höjdpunktsår i cykeln kallas A, B, C och D. Avståndet mellan vart och ett av dessa år är ungefär 10 år. Under jämförelseåret A är det totala antalet arbetstimmar som presteras av de produktiva arbetarna i båda avdelningarna 10 miljarder (ungefär 5 miljoner produktiva arbetare med 2.000 arbetstimmar per år eller 6 miljoner med 1.666 arbetstimmar per år). Mervärdekvoten är 100 %, dvs. mervärdet produceras på 5 miljarder timmar. Genom att sysselsättningen ökar trots ökande automatisering fullgörs produktivt arbete under 12 miljarder arbetstimmar år B i stället för under 10 miljarder. Vi antar, att mervärdekvoten nu ökar från 100 till 150 % (i stället för att använda halva arbetstiden för att producera ekvivalenten till sin reallön, använder de produktiva arbetarna nu bara 2/5 av den till detta ändamål). Mervärde-mängden ökar från produkten av 5 miljarder till produkten av 7,2 miljarder arbetstimmar, dvs. med 44%. Då de produktiva arbetarna nu producerar ekvivalenten till sin lön på 4,8 i stället för på 5 miljarder arbetstimmar, skulle en sammanlagd höjning av arbetarnas reallöner med 30 % (en blygsam reallöneökning med 2,6 % per år) kräva att arbetsproduktiviteten i avdelning II ökade med 35 %. Detta ligger inom det möjligas gränser och motsvarar helt och hållet de senaste 25 årens utveckling.

Under år C har emellertid automatiseringen redan lett till att sysselsättningskvoten resp. antalet presterade arbetstimmar inte längre ökar, utan håller sig konstant på 12 miljarder. För att hålla jämna steg med kapitalets ökade organiska sammansättning (denna ökar med 50 % mellan A och B och mellan B och C), vore en ytterligare ökning av mervärdekvoten från 150 till 233,33 % nödvändig, dvs. i stället för 4 av 10 arbetstimmar skulle den produktiva arbetaren nu bara använda 3 av 10 arbetstimmar för att producera ekvivalenten till sin reallön. Den totala mervärdemängden har ökat till 8,4 miljarder timmar, dvs. med hela 16,6 %. Men för att arbetarna fortfarande skall kunna få en ökning av den reella konsumtionen (mängden produkter, bruksvärden) med 30 % (jämfört med värdeprodukten av 4,8 miljarder arbetstimmar tio år tidigare) på de 3,6 miljarder arbetstimmar, som de nu förfogar över för produktionen av ekvivalenten till sina konsumtionsvaror, måste arbetsproduktiviteten i avdelning II öka med 70 %. Det innebär en årlig tillväxtkvot på 5,4 %. Och detta ligger just på gränsen till det möjliga.

Låt oss nu betrakta år D. För att neutralisera kapitalets ökade organiska sammansättning (den har ökat med ungefär 70 % sedan år C), måste mervärdekvoten stiga från 233,33 % till 400 %, dvs. den produktive arbetaren kan nu bara använda 1 arbetstimme av 5 för att producera ekvivalenten till sin lön. Vi antar, att det totala antalet arbetstimmar på grund av automatiseringen har sjunkit från 12 till 10 miljarder. *Den absoluta mervärdemängden motsvarar då 8 miljarder arbetstimmar, dvs. den har minskat, trots mervärdekvotens enorma ökning från 233,33 till 400 %,*⁴⁴ För att den åtminstone skulle förbli oförändrad, skulle mervärdekvoten få ligga på 525 % i stället för 400 %, vilket betyder att man bara skulle förfoga över 1,6 miljarder arbetstimmar för produktionen av ekvivalenten till reallönerna. Men även om mervärdekvoten ”bara” ökar till 400 %, skulle en ytterligare ökning av reallönerna med 30 % på tio år kräva att den mängd produkter, som framställs på 2 miljarder arbetstimmar år D, är 30 % större än den mängd som framställs på 3,6 miljarder arbetstimmar år C, kort sagt en ökning av arbetsproduktiviteten i avdelning II med 140 %. En genomsnittlig ökning av arbets-

⁴⁴ Redan Karl Marx (*Grundrisse*, s. 241f) påvisade att mervärdet inte kan öka i samma proportioner som arbetsproduktiviteten, och att utökningen av merarbetet är proportionell till det nödvändiga arbetets minskning och inte till arbetsproduktivitetsens ökning. Denna minskning av det nödvändiga arbetet begränsas i sin tur också av hypotesen om arbetarnas stagnerande konsumtion, som Marx använde sig av vid dessa beräkningar. I händelse av en måttligt ökande arbetarkonsumtion är denna gräns naturligtvis ännu snävare.

produktiviteten med 9,1 % per år, som skulle leda till detta slutresultat, förefaller omöjlig att förverkliga; och denna ökning ligger ändå långt under det årliga genomsnitt, som skulle vara nödvändigt, för att garantera en 30 %-ig ökning av reallönen år D under förutsättningen att bara 1,6 miljarder arbetstimmar används för produktionen av ekvivalenten till reallönerna, dvs. om mervärdemängden skall förbli oförändrad. I detta fall måste arbetsproduktiviteten öka med 192,5 % under loppet av de tio åren – en årlig tillväxtskvot som är absolut omöjlig att uppnå: 11,4 %.

Slutsatsen av detta är, att vid fortlöpande automatisering, fortlöpande ökning av kapitalets organiska sammansättning och en begynnande minskning av det totala antalet arbetstimmar, som fullgörs av de produktiva arbetarna, är det på sikt omöjligt att på allvar förbättra reallönen och samtidigt hålla mervärdemängden konstant. Och eftersom en genomgripande sänkning av reallönen är utesluten under normala betingelser, dvs. utan fascism eller krig, *uppstår en historisk kris för kapitalets värdeökning*. Mervärdemängden och därefter mervärdekvoten sjunker oundvikligen, dvs. genomsnittsprofitkvoten sjunker brant. I vårt siffer-exempel⁴⁵ skulle t.o.m. en stagnerande reallön år D innebära att arbetsproduktiviteten ökade med 80 % (en årlig tillväxtskvot på 6 %), om mervärdemängden sjönk från 8,4 till 8 miljarder arbetstimmar. En oförändrad mervärdemängd och stagnerande reallön skulle innebära, att arbetsproduktiviteten ökat med 125 %, dvs. en ouppnåelig tillväxtskvot på 8,4 %.⁴⁶

Här ser vi alltså ännu tydligare än i kapitel 5 de ur automatiseringens natur härstammande orsakerna till den skärpta kampen om mervärdekvoten under senkapitalismen och de ökande svårigheterna för kapitalets värdeökning, så snart mängden värdeskapande arbetstimmar minskar. Att det inte rör sig om en orealistisk hypotes, framgår av följande tabell:

Antal presterade arbetstimmar i den bearbetande industrin i USA

1947: 24,3 miljarder	1963: 24,5 miljarder
1950: 23,7 ”	1966: 28,2 ”
1954: 24,3 ”	1970: 27,6 ”
1958: 22,7 ”	

⁴⁵ Kanzow-Roth (*Unwissen als Ohnmacht*, s. 470 nämner en formel som de fått från Paulsen och Martzke, vilken bevisar att en fortsatt ökning av mervärdet praktiskt taget måste utebli, om arbetsproduktiviteten redan är hög. Därvid utgår alla fyra stillatigande (liksom Marx) från en stagnerande reallön, dvs från hypotesen att den produktive arbetaren vid en fördubbling av arbetsproduktiviteten bara erhåller värdeprodukten av hälften av det antal arbetstimmar, som tidigare motsvarade hans lön. Denna hypotes är orealistisk för senkapitalismens första ”långa våg”. Vår hypotes om en blygsam ökning av reallönen, men en ökning som är lägre än arbetsproduktivitetsens, motsvarar bättre verkligheten under perioden 1945-1965, dvs det under denna period givna styrkeförhållandet mellan klasserna. Detta bekräftar emellertid desto mer det riktiga i Paulsen-Martzkes formel.

⁴⁶ Man skulle kunna invända: om antalet arbetstimmar, dvs antalet sysselsatta minskar, behöver reallönen per sysselsatt producent inte ha en lika hög tillväxtskvot som arbetsproduktiviteten, för att den skall förbli lika stor eller öka något. Detta måste bemötas med 1) att arbetstimmarnas minskning är större än sysselsättningsminskningen och att den t o m kan förenas med ett oförändrat eller svagt ökande antal sysselsatta, eftersom den genom automatiseringen ännu mer stegrade arbetsintensiteten på sikt gör en minskning av normalarbetsdagen oundviklig; 2) att de produktiva arbetarnas reella konsumtion måste förstås som den mängd som livnär klassen. Den omfattar alltså även pensioner för förtidspensionerade producenter, arbetslöshetsunderstöd, ersättning till ungdomar som inte får anställning efter avslutade studier eller fullgjord lärotid, och därför kräver den de ovan uppräknade höga produktivitetstillväxtskvoterna för att kunna realiseras, när antalet arbetstimmar som krävs för att skapa dess ekvivalent minskar.

I Västtyskland var utvecklingen ännu entydigare: den har gått bakåt sedan 1960:

Antal presterade arbetstimmar i den bearbetande industrin

1950:	8,1	miljarder
1956:	11,7	”
1958:	11,2	” (*)
1960:	12,37	”
1961:	12,44	”
1962:	12,11	”
1964:	11,81	”
1966:	11,57	”
1968:	10,83	”
1969:	11,48	”
1970:	11,80	” ⁴⁷

(*) Siffrorna för 1950, 1956 och 1958 är exklusive Saarland och Västberlin.

Följaktligen kan vi mera exakt definiera begreppet senkapitalism såsom en ny fas av imperialismen, av den monopolkapitalistiska tidsåldern med en strukturell kris för det kapitalistiska produktionssättet. Denna strukturella kris uttrycks inte i att produktivkrafterna upphör att växa *i absolut mening*. I sina slutsatser av analysen av imperialismen, garderade Lenin sig otvetydigt mot en sådan tolkning. Han skrev till och med, att tillväxten allmänt sett påskyndas under imperialismen: ”Det vore ett misstag att tro, att denna tendens till förruttnelse skulle utesluta en snabb tillväxt av kapitalismen. Nej, enskilda industrigrenar, enskilda skikt av bourgeoisin, enskilda länder uppenbarar under imperialismens epok med större eller mindre styrka än den ena, än den andra av dessa tendenser. *I stort sett utvecklas kapitalismen betydligt snabbare än förut*, men denna utveckling blir inte endast i allmänhet allt mera olikmässig, utan olikmässigheten yttrar sig också i synnerhet i de mest kapitalstarka ländernas förruttnelse (England).”⁴⁸

Imperialismen och dess andra fas, senkapitalismen, kännetecknas därför inte av produktivkrafternas tillbakagång, utan av den förstärkta parasitismen resp. det ökade slöseriet, som åtföljer resp. överlagrar tillväxten. Senkapitalismens inneboende oförmåga att generalisera de oerhörda möjligheterna i den tredje teknologiska revolutionen, i automatiseringen, uttrycker denna tendens tydligare än det drag, som hittills stått i förgrunden vad gäller kritiken av imperialismen och senkapitalismen, nämligen slöseriet med produktivkrafter genom deras omvandling till destruktivkrafter⁴⁹: permanent upprustning, förgiftning av luft och vatten, förödd ekologisk balans, m.m.

Absolut sett har produktivkrafterna vuxit snabbare än någonsin under senkapitalismen; denna tillväxt under de senaste 25 åren kan mätas med hjälp av siffror på den fysiska produktionen resp. den fysiska produktionskapaciteten, den fysiska arbetsproduktiviteten och industriproletariatets tillväxt.⁵⁰ Båda serierna har ökat betydligt på den kapitalistiska världsekonomin

⁴⁷ *Statistical Abstract of the United States 1968*, s. 717-719, för åren fram till och med 1966. För 1970: egna beräkningar på grundval av uppgifterna i den officiella *Monthly Labor Review* från USA:s arbetsministerium (maj 1971). Sachverständigenrat, *Jahresgutachten 1971/72*, Stuttgart 1971, s. 210.

⁴⁸ W. I. Lenin, *Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus*, s. 871f (vår kursiv).

⁴⁹ Jfr Karl Marx: ”I utvecklingen av produktivkrafterna inträder ett stadium, på vilket produktivkrafter och kommunikationsmedel framkallas, som under de bestående förhållandena bara åstadkommer ofärd och som inte längre är produktions- utan destruktionskrafter (maskiner och pengar).” (K. Marx–Fr. Engels, *Die deutsche Ideologie*, i MEW, band 3, s. 69, Berlin 1969; sv. översättning, s. 173).

⁵⁰ För att bevisa påståendet att produktivkrafterna skulle ha slutat växa, måste man lösgöra begreppet ”produktivkrafter” från dess materialistiska bas och ge det ett idealistiskt innehåll. Det gör exempelvis redaktörerna för den franska tidskriften *La Vérité* (nr 551, s.2-3), som identifierar det med den ”samhälleliga individens utveckling”.

område under denna fas. Men jämfört med de möjligheter som ligger i den tredje teknologiska revolutionen, automatiseringen, och jämfört med de ur dessa teknologiska omvälvningar resulterande möjligheterna att radikalt begränsa merarbetet för producenternas breda massor i de industrialiserade länderna är resultatet ynkligt. Om man jämför med dessa möjligheter, så har slöseriet med potentiella och reella produktivkrafter ökat oerhört. I denna mening – men bara på grund av en sådan definition – är Lenins beskrivning av imperialismen som en fas av ”fortskridande förruttnelse av det kapitalistiska produktionssättet” fortfarande berättigad.

Slöseri med reella och potentiella produktivkrafter syftar inte bara på materiella produktivkrafter, utan berör också de mänskliga produktivkrafterna. Den tredje teknologiska revolutionens epok innebär en sammansmältning av vetenskap, teknik och produktion i hittills okänd utsträckning. Vetenskapen skulle verkligen kunna bli en direkt produktivkraft. I en produktion som automatiseras finns det inte längre plats för okvalificerade arbetare och tjänstemän. En omfattande, om inte rent av allmän övergång från manuellt till andligt arbete blir inte bara möjlig, utan nästan nödvändig ur ekonomisk-samhällelig synvinkel. Nu bekräftas nästan bokstavligen Marx' och Engels' vision av ett samhälle, där ”envars fria utveckling blir förutsättningen för allas fria utveckling”, där ”alla individers utvecklade produktivkraft”⁵¹ blir den verkliga rikedom: ”Individualiteternas fria utveckling /är nu målet/ och därför inte reduceringen av den nödvändiga arbetstiden för att ge plats för merarbete, utan överhuvudtaget reduceringen av samhällets nödvändiga arbete till ett minimum, som sedan möjliggör individernas konstnärliga, vetenskapliga osv. utbildning under den tid som de alla nu förfogar över och genom de medel som skapats för dem alla.”⁵²

Den värsta formen av det i senkapitalismen inneboende slöseriet är missbruket med de bestående och utnyttjade materiella och mänskliga produktivkrafterna: i stället för att användas till att utveckla fria människor, används de i allt större utsträckning till att producera onyttiga eller rent av skadliga ting.

I automatiseringens dubbla karaktär avspeglas kapitalismens hela historiska motsägelsefullhet på ett koncentrerat sätt. Å ena sidan innebär automatiseringen en fulländning av de materiella produktivkrafternas utveckling, som skulle kunna befria mänskligheten från det mekaniska, monotona, själlösa och alieinerande arbetets tvång. Å andra sidan innebär automatiseringen ett ökande hot mot arbetstillfället och inkomsten, ökad ångest, osäkerhet och större risker för periodiskt konsumtions- och inkomstbortfall, alltså andlig och moralisk misär. Den kapitalistiska automatiseringen såsom en samtidig och våldsam utveckling av *arbetets produktivkraft och av varans och kapitalets alieinerande destruktivkraft* blir alltså det objektiverade uttrycket för det kapitalistiska produktionssättets inneboende motsättningar.

Tanken, att epoken för kapitalismens strukturella kris – dvs. den epok som historiskt sett är mogen för den socialistiska världsrevolutionen – skulle utmärkas av att produktivkrafterna gick tillbaka absolut eller åtminstone stagnerade absolut, härstammar från en felaktig, dvs. mekanisk tolkning av ett avsnitt i det berömda förordet till *Till kritiken av den politiska ekonomin*, där Marx skisserar den historiska materialismens teori. En epok av sociala revolutioner karakteriseras där på följande sätt: ”På ett visst stadium av sin utveckling råkar samhällets

De lägger inte märke till att de härigenom i efterhand förskönar 1800-talets kapitalism – som enligt deras åsikt utvecklade produktivkrafterna och alltså även ”den samhälleliga individen” – på ett sätt som är oförenligt med Marx' analys (se härom K. Marx, *Grundrisse*, s. 636 plus en mängd andra ställen). Denna tes blir ännu groteskare, om man byter ut ”utvecklingen av den samhälleliga individen” mot den marxistiskt sett riktigare formuleringen ”materiell möjlighet till den samhälleliga individens utveckling”. Ty hur kan man på allvar förneka, att automatiseringen gör denna möjlighet mycket större än 1800-talets maskiner?

⁵¹ K. Marx/Fr. Engels, *Manifest der Kommunistischen Partei*, i MEW, band 4, Berlin 1969, s. 482. K. Marx, *Grundrisse*, s. 596.

⁵² Ibid., s. 593

materiella produktivkrafter i motsättning till de rådande produktionsförhållandena, eller, vad som bara är ett juridiskt uttryck för detta, med de egendomsförhållanden, inom vilka dessa produktivkrafter hittills rört sig. Från att ha varit utvecklingsformer för produktivkrafterna förvandlas dessa förhållanden till fjättrar för desamma. Då inträder en period av social revolution. ... En samhällsformation går aldrig under, innan alla produktivkrafter utvecklats för vilka den har tillräckligt spelrum, och nya, högre produktionsförhållanden uppträder aldrig, förrän deras materiella existensbetingelser mognat i det gamla samhällets eget sköte.”⁵³ Det förefaller självklart för oss, att satsen ” ... innan alla produktivkrafter utvecklats för vilka den har tillräckligt spelrum” till sitt innehåll är en upprepning av den första satsen, dvs. att den vilar på konstaterandet, att produktivkrafterna på ett visst stadium av sin utveckling råkar i konflikt med de bestående produktionsförhållandena. I och med detta stadium har det kapitalistiska samhället utvecklat alla produktivkrafter ”för vilka det har tillräckligt spelrum”; men det innebär inte på något sätt, att någon utveckling av produktivkrafterna hädanefter överhuvudtaget inte skulle vara möjlig, utan att detta produktionssätt störtas – det innebär bara, att de vidareutvecklade produktivkrafterna från och med detta stadium revolterar allt starkare mot det bestående produktionssättet och eftersträvar dettas fall.⁵⁴

Den mekaniska tolkningen av detta avsnitt gynnades utan tvekan av erfarenheterna från den ryska oktoberrevolutionen, framför allt genom den teoretiska generaliseringen av denna erfarenhet i N. Bucharins *Ökonomik der Transformationsperiode*. I denna bok formulerade Bucharin faktiskt regeln, att den socialistiska revolutionen åtföljs av en tillbakagång för produktivkrafterna resp. förbereds genom en sådan tillbakagång.⁵⁵ Resultatet av den ryska situationen under åren 1917-1920 – revolution efter ett världskrig, åtföljd av ett långvarigt inbördeskrig, som förstörde landets hela ekonomi fullständigt och ledde till en tillbakagång för produktivkrafterna⁵⁶ – är en mycket osannolik variant för de högindustrialiserade kapitalistiska staterna. Det finns absolut inte någon anledning, att upphöja den till norm.⁵⁷

⁵³ K. Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, förordet, s. 9, i MEW, band 13, Berlin 1961; sv. översättning, s. 9, 10.

⁵⁴ Detta framstår desto klarare, eftersom Marx här inte bara syftar på kapitalismens störtande, utan på samtliga klassamhällens störtande. Det skulle säkert inte ha fallit honom in, att beteckna den period som föregick de borgerliga revolutionernas seger i den moderna historien (den nederländska revolutionen på 1500-talet, den engelska revolutionen på 1600-talet, den amerikanska och den stora franska revolutionen på 1700-talet) som en fas av stagnerande eller rent av tillbakagående produktivkrafter.

⁵⁵ N. Bucharin, *Ökonomik der Transformationsperiode*, Hamburg 1922, s. 67. I sin senare bok *Theorie des Historischen Materialismus* (Hamburg 1922) vacklar Bucharin mellan tre ståndpunkter i denna fråga. P. s. 289 skriver han: ”Revolutionen äger alltså rum, när det föreligger en krass konflikt mellan de växande produktivkrafterna, som inte längre ryms inom produktionsförhållandenas ram.” (Vår kursiv). På s. 290 heter det: ”Dessa produktionsförhållanden utgör ett så stort hinder för produktivkrafternas utveckling, att de obetingat måste sprängas, om samhället skall vidareutvecklas. Kan de inte sprängas, så hämmar och kväver de produktivkrafternas utveckling och hela samhället råkar i stagnation eller går tillbaka.” Men på s. 298 citerar han sin tidigare bok *Ökonomik der Transformationsperiode*, där det heter: ”Dess /dvs. världskrigets/ skakande kraft är ett tämligen exakt tecken på graden av kapitalistisk utveckling och ett tragiskt uttryck för det fullständigt oförenliga i en fortsatt tillväxt för produktivkrafterna under de kapitalistiska produktionsförhållandenas hölje.” (Vår kursiv). Även om det inte nödvändigtvis finns någon motsättning mellan det första och det andra citatet (i det andra handlar det utan tvekan om en hel historisk epok, som i *ökande utsträckning* hindrar produktivkrafternas utveckling, vilket inte innebär att dessa slutar växa *genast*, utan bara att de slutar växa *till sist*), så är motsättningen mellan det första och det tredje citatet uppenbar. Lenins ståndpunkt motsvarade en kombination av Bucharins första och andra citat, men inte det tredje.

⁵⁶ En realistisk analys av produktivkrafternas tillbakagång i Ryssland på krigskommunismens och inbördeskrigets tid finns bl a hos Leo N. Kritzman, *Die heroische Periode der grossen russischen Revolution*, Frankfurt 1971, kapitel 9 till 12.

⁵⁷ De socialistiska revolutionernas framtida typologi i de högindustrialiserade länderna kommer antagligen att påminna mer om de revolutionära kriserna i Spanien (1931-1937), Frankrike (1936), Italien (1948), Belgien

Under de första åren efter den ryska revolutionen lade teoretikerna inom Kommunistiska Internationalen helt riktigt märke till en tillbakagång för produktivkrafterna, en tillbakagång som de också mätte materiellt – med hjälp av produktionen, sysselsättningen, m.m.⁵⁸ De drog slutsatsen, att det skulle bli synnerligen svårt för kapitalismen att ens tillfälligt övervinna denna sociala och ekonomiska kris. Den ekonomiska krisen som inleddes med full styrka 1929, efter en kort högkonjunktur, bekräftade prognosens riktighet. Men vad gäller utvecklingen på lång sikt, förblev Lenin och Trotskij försiktiga. Exempelvis förklarade Trotskij på Kommunistiska Internationalens 3:e kongress: ”Om man antar (vi skall göra det för ett ögonblick), att arbetarklassen inte höjer sig till den revolutionära kampens nivå och att bourgeoisin får möjlighet att styra världens öde under en lång rad år – låt oss säga två till tre årtionden –, då skulle säkerligen en ny, viss jämvikt uppstå. Utvecklingen i Europa kommer att gå kraftigt bakåt. Miljontals europeiska arbetare kommer att dö som en följd av arbetslöshet och undernäring. USA kommer att tvingas ny-orientera sig på världsmarknaden, omgruppera och under en längre period gradvis minska sin industri. Sedan en ny världsomfattande arbetsdelning efter 15-20-25 år uppkommit på denna smärtfyllda väg, skulle kanske en ny epok av kapitalistiskt uppsving kunna inledas. Men detta sätt att se på saken är mycket abstrakt och ensidigt. Vi skildrar här det hela, som om proletariatet skulle inställa kampen. *Men det kan det inte vara tal om, och detta redan av den orsaken att klassmotsättningarna har blivit utomordentligt tillspetsade just under de senaste åren.*”⁵⁹

Citatets första del har, som så ofta hos Trotskij, en nästan profetisk kraft. Det skrevs 1921. Exakt 25 år senare, 1946, hade miljontals europeiska arbetare gått under som en följd av arbetslöshet, undernäring, krig och fascism. USA hade tvingats ställa om sin industri och begränsa produktionen och sysselsättningen avsevärt under en betydande period (1929-1939). USA hade nyorienterat sig på världsmarknaden (varumarknad och kapitalmarknad, naturligtvis), en ny internationell arbetsdelning hade utvecklats, och denna följdes av en ny fas av kapitalistisk expansion för den materiella produktionen. – Vad gäller samma citats andra del, så måste den betraktas som tidsmässigt betingad och begränsad.⁶⁰ Det var helt riktigt att 1921 konstatera, att det var abstrakt och formellt att förutsäga ett nytt uppsving för produktivkrafterna, ty vid denna tidpunkt befann sig den europeiska arbetarklassens kampförmåga på uppåtgående. Under dessa förutsättningar var en betydande ökning av mervärdekvoten – och en motsvarande ökning av profitkvoten – otänkbar. Det som stod på dagordningen var inte några spekulationer om möjligheten av en ny etapp av kapitalistisk tillväxt, utan arbetarrörelsens förmåga att förvandla kapitalismens strukturella kris till en seger för den proletära revolutionen i kontinentens viktigaste länder. Med sina teorier om ett nytt uppsving för kapitalismen ville de socialdemokratiska ledarna rättfärdiga sin vägran att föra denna kamp.⁶¹

(1960-1961), Frankrike (maj 1968), Italien (hösten 1969-1970) än om sammanbrottskriserna efter det första världskriget.

⁵⁸ Se t ex Trotskijs beskrivning av de engelska produktivkrafternas tillbakagång i rapporten inför Kommunistiska Internationalens 3:e kongress: ”England är utarmat. Arbetsproduktiviteten har sjunkit. Den internationella handeln sjönk 1920 med åtminstone en tredjedel jämfört med det sista förkrigsåret och med ännu mer i en del viktiga industrigrenar. ... 1913 bröt Englands kolindustri 287 miljoner ton kol, men 1920 bara 233 miljoner ton, dvs avsevärt mycket mindre. 1913 framställdes 10,4 miljoner ton gjutjärn, 1920 något mer än 8 miljoner ton, dvs återigen avsevärt mycket mindre.” (Leo Trotzki, *Die neue Etappe*, Verlag der Kommunistischen Internationale, Hamburg 1921, s. 19).

⁵⁹ Leo Trotzki, op. cit., s. 32f.

⁶⁰ Detsamma gäller Trotskijs mening i det 1938 skrivna *Övergångsprogrammet* för 4:e Internationalen: ”Mänsklighetens produktivkrafter har stagnerat.” Trotskij tillade: ”Nya uppfinningar och nya tekniska framsteg leder inte längre till en ökning av det materiella välståndet.” Det skulle inte ha fallit honom in, att förneka produktivkrafternas tillväxt, om ”nya uppfinningar och nya tekniska framsteg” uppenbarligen höjde det materiella välståndets nivå – som under de senaste 20 åren.

⁶¹ Se bl a Rudolf Hilferdings och Karl Kautskys artiklar i den socialdemokratiska tidskriften *Die Gesellschaft*, årgång 1, nr 1, april 1924.

De skördade inte en period av långvarigt uppsving, utan – efter det korta mellanspelet 1924-1929 – den stora ekonomiska världskrisen, massarbetslöshet, fascism och det andra världskrigets fasor. Trotskij analys och prognos visade sig riktig.

Vad Trotskij inte kunde mena 1921, var detta: att det på lång sikt skulle räcka att arbetarklassen *kämpade*, för att man skulle kunna förhindra en ny långsiktig period av uppsving för de kapitalistiska produktivkrafterna. För att göra detta måste den segra. Historiefatalismen är lika kortsynt vad gäller ekonomiska perspektiv som utgången av stora klasstrider. Trotskij yttrade sig helt otvetydigt i denna fråga sju år senare i sin kritik av Bucharins och Stalins Komintern-program: ”Kommer bourgeoisin att kunna försäkra sig om en ny epok av kapitalistisk tillväxt och kapitalistisk makt? Att helt enkelt förneka en sådan möjlighet, att räkna med bourgeoisins ’hopplösa läge’, vore rent revolutionärt munväder. ’Det finns inga absolut hopplösa lägen’ (Lenin). Den nuvarande störda klassjämvikten i de europeiska länderna kan inte vara i evigheter, just därför att den är instabil. ... Ett läge som är så osäkert, att proletariet inte kan gripa makten samtidigt som bourgeoisin inte känner sig stark nog och inte behärskar situationen, måste förr eller senare försvinna på ett eller annat sätt, antingen till förmån för proletarietets diktatur eller till förmån för en mera allvarlig och långvarig kapitalistisk stabilisering, genomförd på bekostnad av folkets massor, de koloniala folken och ... kanske över vår egen rygg. ’Det finns inga absolut hopplösa lägen!’ Den europeiska bourgeoisin kan bara finna en varaktig utväg ur sina svåra motsättningar genom arbetarklassens nederlag och den revolutionära ledningens misstag. Men motsatsen är också riktig. Ett nytt uppsving för världskapitalismen kan bara förhindras (naturligtvis med hänsyn till en ny epok av omfattande uppror), om proletariet lyckas ta sig ut ur den nuvarande störda jämvikten och finna den revolutionära vägen.”⁶² Visionen bekräftades på varje punkt. Den osäkra jämviktens fas, som inleddes genom kombinationen av den ryska oktoberrevolutionens seger och den tyska revolutionens nederlag, avslutades 1929. På grund av sin odugliga ledning var det europeiska proletariet inte i stånd att lösa den akuta samhällskrisen till sin egen fördel. Fascismen och det andra världskriget skapade förutsättningarna för en begränsad lösning på denna kris till kapitalets fördel. Vid andra världskrigets slut kunde landet ha vänts ännu en gång, i Frankrike, Italien och Storbritannien. Ännu en gång visade sig de traditionella arbetarpartierna inte bara oförmögna att fylla sin historiska uppgift, utan de blev också det europeiska storkapitalets bästa medhjälpare i stabiliseringen av den senkapitalistiska ekonomin och den senkapitalistiska staten.⁶³

Detta är den historiska grundvalen för den tredje teknologiska revolutionen, för den tredje ”långa vågen med expansiv grundton”: senkapitalismen. Denna är absolut inte en ”ren” produkt av den ekonomiska utvecklingen, ett bevis på det kapitalistiska produktionssättets påstådda livskraft eller existensberättigande. Den är bara ett bevis på att det inte finns något ”absolut utsiktslöst läge” i de imperialistiska länderna på basis av den existerande tekniken och de nutida produktiv-krafterna, att den socialistiska revolutionens uteblivande på lång sikt till sist kan ge det kapitalistiska produktionssättet en ny frist, som detta sedan utnyttjar på ett sätt som motsvarar dess inre logik: så snart profitkvoten börjar stiga igen, accelereras kapitalackumuleringen, tekniken omvälver, den rastlösa jakten på mervärde, genomsnittsprofit och överprofit återupptages och produktivkrafternas utveckling drivs framåt.

Detta är innebörden av den tredje teknologiska revolutionen. Och det bestämmer även dess historiska gränser. Den är själv en skapelse av det kapitalistiska produktionssättet och reproducerar samhällets och ekonomins alla inre motsättningar. Och eftersom den är en skapelse av

⁶² Leon Trotsky, *The Third International alter Lenin*, New York 1970, s. 64-65.

⁶³ I detta sammanhang behöver vi bara tänka på vad general De Gaulle yttrat angående Maurice Thorez’ och den franska KP-ledningens roll efter september 1944 (*Mémoires de Guerre*, band 3, Paris 1959, s. 118f).

det kapitalistiska produktionssättet i den imperialistiska, monopolkapitalistiska epoken, dvs. i epoken av detta produktionssätts strukturella kris och gradvisa sönderfall, måste produktivkrafternas nya uppsving leda till en rad specifika motsättningar, förutom kapitalismens klassiska motsättningar. Dessa nya motsättningar möjliggör bredare och djupare revolutionära kriser än de under perioden 1917-1923 och skall undersökas i de följande kapitlen.

I detta sammanhang måste vi påminna om att Marx inte såg det kapitalistiska produktionssättets historiska uppgift i en kvantitativ obegränsad utveckling av produktivkrafterna, utan i bestämda kvalitativa resultat av denna utveckling. ”Kapitalets stora historiska roll är att *skapa* detta *merarbete*, detta överflödiga arbete ur det rena bruksvärdets, den blotta subsistensens synvinkel, och kapitalet har fyllt sin historiska bestämmelse så snart själva behoven är så utvecklade att merarbete utöver det nödvändiga är ett allmänt behov, att det alltså framgår ur själva de individuella behoven; så snart den allmänna arbetsamheten, genom kapitalets stränga disciplin, som de på varandra följande generationerna gått igenom, har utvecklats till ett nytt släktes gemensamma innehav; och – slutligen – så snart den utveckling av arbetets produktivkrafter, som kapitalet i sin gränslösa sjuka drift att bli rikare och större (tillsammans med de betingelser vilka är nödvändiga för att denna drift skall kunna realiseras) oupphörligt piskar fram, har gått så långt att innehavet och bevarandet av den allmänna rikedom ... endast kräver en kortare arbetstid av hela samhället, och att det arbetande samhället förhåller sig vetenskapligt till sin framåtskridande reproduktionsprocess ... att det arbete, genom vilket människorna gör vad de kan överlåta åt tingen att göra, har upphört.”⁶⁴ Har dessa kvalitativa resultat väl uppnåtts och förverkligats, så har kapitalismen fyllt sin historiska uppgift. Då är förhållandena mogna för socialismen, det borgerliga samhällets nedgångsepok inleds alltså. Om produktivkrafterna likväl fortsätter att utvecklas, så ändrar detta inte det faktum att den historiska missionen är uppfylld; ja, en fortsatt kvantitativ utveckling av produktivkrafterna skulle då under vissa omständigheter till och med kunna sätta det kvalitativa resultatet i fara. Just av dessa skäl får man inte av Lenins tes om att det inte finns något absolut utsiktslöst läge för den imperialistiska bourgeoisin dra slutsatsen, att det kapitalistiska produktionssättet skulle kunna överleva på sikt till priset av längre stagnationsperioder och samhällskriser, förutsatt att den socialistiska revolutionen inte kommer. Ty bortsett från att den generaliserade automatiseringen, dvs. den snabbt sjunkande mervärdemängden, utgör en absolut gräns för kapitalets värdeökning, en gräns som inte kan övervinnas med hjälp av en höjd mervärdekvot, så är den dynamik i slöseri- och förstörelsepotentialen, som är förknippad med produktivkrafternas vidareutveckling i senkapitalismens tidsålder, så stark att alternativet till att en högre samhällsform avlöser kapitalismen är att systemet förstör sig själv och hela den mänskliga civilisationen. Alternativet ”socialism eller barbari” behåller sin fulla innebörd under dessa förutsättningar, trots produktivkrafternas uppsving under de senaste tjugo åren.

⁶⁴ Karl Marx, *Grundrisse*, s. 231; sv. översättning, s.109-110.

7. Förkortningen av det fasta kapitalets omslagstid och behovet av företagsplanering och ekonomisk programmering

Förkortningen av det fasta kapitalets omslagstid framstår som ett av senkapitalismens viktigaste kännetecken. Den omedelbara orsaken till denna förkortning ligger i den snabbare teknologiska förnyelsen¹, vilken i sin tur bl a betingas av en omfördelning av industrikapitalet, som inte bara investeras i den omedelbara produktionsverksamheten, utan också mer och mer i de sfärer som ligger före produktionen (forskning och utveckling).² Tvånget att kapprusta med icke-kapitalistiska stater, där den tekniska utvecklingen inte begränsas av några värde-ökningsbetingelser i produktionsverksamheten, liksom den vetenskapliga utvecklingens inre logik spelar också en viss roll.

Men inom ramen för kapitalismens historia är det avgörande momentet för förkortningen av det fasta kapitalets omslagstid utan tvekan det faktum, att överprofitens viktigaste källa nu ligger i de ”teknologiska räntorna”, i produktivitetsskillnaden mellan olika företag och industrigrenar. *En oavbruten, systematisk jakt på teknologisk förnyelse och motsvarande överprofiter* blir det viktigaste kännetecknet för senkapitalistiska företag, framför allt för de senkapitalistiska storkoncernerna.³ Vad denna jakt på överprofiter är för de ”olika kapitelen”, det är för ”kapitalet i allmänhet” en strävan att förbilliga det konstanta kapitalet och att höja mervärdekvoten genom ökad produktion av relativt mervärde.

Den tredje teknologiska revolutionen, som själv är orsaken till och resultatet av den snabbare teknologiska förnyelsen och det fasta kapitalets förkortade omslagstid, leder till ett fysiskt och tekniskt resultat, som i sin tur inkräktar på det fasta kapitalets livslängd inte bara moraliskt, utan också fysiskt: maskinernas kvalitativt ökade hastighet, som utan tvekan ökar förslitningen.⁴

Förkortningen av det fasta kapitalets omslagstid är av dubbel karaktär. Den framstår som summan av ett accelererat ersättande av gamla maskinanläggningar med nya, dvs som en process av accelererad moralisk förslitning av det fasta kapitalet. Den framstår emellertid också som en övergång från den klassiska praktiken med underhållsreparationer av de existerande anläggningarna, som förnyas helt och hållet endast vart 10:e år, till reparationer som leder till *löpande*, delvis betydande teknologisk förnyelse.⁵ Detta kan uttryckas värde-

¹ Se nästa kapitel angående denna fråga.

² De utgifter som industrikapitalet själv betalade för forskning och utveckling i USA ökade från mindre än 100 miljoner dollar före det andra världskriget till 2,24 miljarder år 1953 och 5,57 miljarder år 1963. Detta bortsett från de statligt finansierade utgifterna (Edwin Mansfield, *The Economics of Technological Change*, London 1969, s. 55). Charles Levinson (*Capital, Inflation and the Multinationals*, London 1971, s. 44) anger de totala privata utgifterna för forskning och utveckling (alltså inte bara i industrin) till 17 miljarder dollar år 1968 och 20,7 miljarder dollar år 1970.

³ Vicepresidenten i Budd-koncernen säger det rent ut: ”För att en innovation skall vara värd att genomföra, bör den vara förenad med avsevärt mycket större profitmarginaler än de ’normala’.” (Aaron J. Gellman, *Market Analysis and Marketing*, i Maurice Goldsmith (red), *Technological Innovation and the Economy*, London 1970, s. 131).

⁴ Angående maskinernas ökade hastighet sedan andra världskrigets slut, se bl a Hansjörg Reuker, *Einfluss der Automatisierung auf Werkstück und Werkzeugmaschine, Fortschrittberichte*, V. D. I. – Zeitschrift, Reihe 1, nr 8, oktober 1966, s. 29-30; W. E. G. Salter, op. cit., s. 44; Kruse-Kunz-Uhlmann, op. cit., s. 59-60. Denna ökade hastighet är en av de viktigaste orsakerna, som driver på automatiseringen, vilken i sin tur leder till en våldsam ökning av produktionsprocessens hastighet. Och detta just genom att dess beroende av den långsammaste arbetsoperationen, som är bestämmande vid löpande band-arbetet och leder till det gemensamma mångfaldigandets praktik, försvinner (Pierre Naville, *Division du Travail et Répartition des Tâches*, i Georges Friedmann & Pierre Naville (red), *Traité de Sociologie du Travail*, band 1, Paris 1961, s. 380-381). – Marx behandlade frågan om maskinarbetets snabbare takt bl a i *Das Kapital*, band 1, s. 434 f; band 3, s. 243.

⁵ Harry Nick, op. cit., s. 17.

mässigt på följande sätt: medan det fasta kapitalets enkla reproduktionsprocess och processen där ytterligare fast kapital ackumulerades tidigare var strängt åtskilda och ledde till en utvidgad reproduktion – med endast små förändringar av produktionstekniken – i början av den nya 10-åriga cykeln, så är dessa båda processer nu alltmer sammanbundna. Den enkla reproduktionen pågår nästan kontinuerligt under ständig teknologisk förnyelse och övergår på så sätt i en utvidgad reproduktion, som leder till en fullständigt förnyad produktionsteknik med kortare intervall – preliminärt kan vi föreställa oss en femårig cykel.

Det fasta kapitalets snabbare omslagstid påverkar också det cirkulerande kapitalets omslagstid. Å ena sidan ökar kraven på den löpande investeringsverksamheten. Den leder alltså till en fortlöpande återförvandling av cirkulerande kapital till fast kapital och förstärker på så sätt monopolkapitalismens inneboende tendens att förvandla koncernens hela kapital till fast kapital och att bestrida större delen av det cirkulerande kapitalet (om inte hela) med hjälp av bankkrediter. Detta får konsekvenser för koncernens självfinansiering – ett av de viktigaste kännetecken, som skiljer senkapitalismen från den av Lenin beskrivna och av finanskapitalet behärskade klassiska imperialismen. Det får emellertid också konsekvenser för bankernas penning- och kreditkapande verksamhet, vilket vi skall analysera längre fram.⁶

Angående det fasta kapitalets förkortade omslagstid, finns det åtskilliga empiriska belägg respektive ställningstaganden från kapitalister och nationalekonomer, som pekar i denna riktning. Exempelvis förklarade ordföranden i Mattison Machine Works, Alan C. Mattison, inför den amerikanska kongressens automatiseringsutskott; ”Verktygsmaskinernas åldringscykel minskas från 8 eller 10 år till 5 år.”⁷ Regeln för bilbranschen är snabb föråldring, som Pollock har visat.⁸ Vad gäller de delar av den elektroniska industrin som framställer investeringsvaror (electronic capital goods industry), nämner Freeman en användningstid för produkterna på mellan 3 och 10 år, dvs ett genomsnitt på 6½ år, vilket bör jämföras med den tidsrymd på 13 år, som Friedrich Engels i ett brev till Marx angav som maskinernas genomsnittliga livstid på den tiden.⁹ Datamaskinernas genomsnittliga livstid är 5 år, medan fartygsradar-anläggningarnas är sju år.¹⁰ De amerikanska skattemyndigheterna uppskattar, att maskinernas fysiska livslängd sjunkit med ungefär 33 % jämfört med 30-talet¹¹, ett antagande som utsatts för häftig kritik, både från sådana som anser att de amorteringsreservfonder som svarar mot denna förkortning är för stora (dvs att de tär på företagens profiler), och från sådana som anser att de är för små. I praktiska exempel har George Terborgh uppskattat, att livslängden för skruvmaskiner minskat från 39 till 18 år, för ”gear shapers” från 35-42 år till 20 år, för ånggeneratorer från 30 till 20 år¹²; det rör sig här om konkreta företag, inte om genomsnitt för industrigrenar eller hela den bearbetande industrin. I de modernaste petrokemiska etylenproducerande fabrikerna amorteras det fasta kapitalet på 4 till 8 år, allt efter storleken.¹³ Det finns

⁶ Se kapitel 13 nedan

⁷ Citerat i: Bureau International du Travail, *L'Automation. – Méthodologie de la Recherche*, Genève 1964, s. 27.

⁸ Fr Pollock, op. cit., s. 37.

⁹ MEW, band 31, Berlin 1965, s. 329 f. Brevet är daterat den 27 augusti 1867

¹⁰ C. Freeman, *Research and Development in Electronic Capital Goods*, i *National Institute Economic Review*, nr 34, november 1965, s. 68.

¹¹ År 1961 uppskattas utrustningens brukbara tid i den bearbetande industrin vara 34 % kortare än 1942 (Allan H. Young, *Alternative Estimates of Corporate Depreciation and Profits*, del I, i *Survey of Current Business*, vol. 48, nr 4, april 1968, s. 28. – Se också samma uppsats, del II, *Survey of Current Business*, vol. 48, nr 5, maj 1968, s. 18-19, 22).

¹² George Terborgh, *Business Investment Policy, Machinery and Allied Products Institute*, Washington 1962, s. 158, 168, 179.

¹³ *National Institute Economic Review*, nr 45, augusti 1968, s. 39. – Harry Nick (op. cit., s. 59) talar om en förnyelse av det fasta kapitalet inom kemin vart femte till sjätte år.

alltför många allmänna iakttagelser av det fasta kapitalets förkortade livstid, för att vi skall kunna räkna upp alla här.¹⁴

Ur denna det fasta kapitalets förkortade omslagstid uppstår en dubbel motsättning. Å ena sidan är den förbunden med en förlängning av förberedelse- och experimentperioden för specifika produktionsprocesser, liksom med en förlängning av anläggningarnas konstruktions-tid¹⁵; denna motsättning är så stark, att en viss produktionsmetod och en viss produktionsanläggning ibland kan vara tekniskt föråldrad, innan den hunnit tillämpas i massproduktion.¹⁶ Å andra sidan kräver de av den tredje teknologiska revolutionen präglade maskinanläggningarna kapitalinvesteringar, som är oerhört mycket större än de som förknippas med den andra teknologiska revolutionen. Fastlåsandet av dessa jättelika kapital plus anläggningarnas och produktionssortimentets snabbare föråldrande gör den senkapitalistiska produktionen som helhet mycket mera riskfylld än den var under den fria konkurrenskapitalismens eller den ”klassiska” monopolkapitalismens epoker.

Den större risken ökas ytterligare genom den automatiska produktionens speciella tekniska rigiditet, som inte längre tillåter vissa fluktuationer i den löpande produktionen eller sysselsättningen respektive hotar företagets minimiräntabilitet på ett avgörande sätt.¹⁷ Och den mängd resurser, som binds på forskningens och utvecklingens område, nödvändiggör exakta beräkningar och planeringar av utgifterna – även de indirekta utgifterna, som kan uppkomma genom utvecklingen och försäljningen av nya produkter.¹⁸ Så uppstår ett fyrfaldigt behov av allt mer exakt planering inom det senkapitalistiska företaget:

- ett behov av exakt planering av produktionsprocessen inom företaget i enlighet med automatiseringens natur¹⁹;
- ett tryck i riktning mot planering av investeringarna för forskning och utveckling, vilket hänger samman med behovet av en planerad teknologisk förnyelse²⁰;

¹⁴ Bara två exempel: ”Snabbare föråldrande ... får troligen motsatt effekt. Utrustningen måste amorteras på kortare tid. ... Vi kan vänta oss att föråldrandet går allt snabbare med tiden, inte bara på grund av snabbare tekniska framsteg, utan också på grund av det ändrade förhållandet mellan lönekostnaderna och kapitalvarornas pris, vilket kommer att uppmuntra ett tidigare utbyte, som vi skall visa längre fram” (W. E. G. Salter, op. cit., s. 38). – ”Den raka avskrivningsmetoden kommer kanske inte att lämpa sig för automatisk utrustning, på grund av den senares korta liv och den ganska snabba värdeminskningen i början av detta liv” (L. Landon Goodman, *Man and Automation*, 1957, s. 207).

¹⁵ Många skribenter uppfattar den period som förflyter från det att den faktiska uppfinningen gjorts tills den kan sättas in i lönsam produktion till mellan tio och femton år. Edwin Mansfield (op. s. 102) citerar en av Frank Lynn konstruerad tabell, av vilken det framgår, att avståndet mellan uppfinningen och kommersialiseringen kan uppskattas till 14 år under perioden 1945-1964. (Under perioden 1920-1944 skall det ha uppgått till 24 år.)

¹⁶ Harry Nick, op. cit., s. 20.

¹⁷ ”De med tilltagande automatisering ökade kapitalkostnaderna, som innebär en ökning av de tidsbundna kostnaderna, minskar företagets elasticitet. Ju mer kapital som investeras i ett produktionsmedel vid oförändrad ekonomisk användningstid, dvs oförändrad årlig avskrivningskvot, desto mer kapital ligger bundet i det stoppade produktionsmedlet, om produktionskapaciteten inskränks i förtid. Det i och med automatiseringen ökade kapitalbehovet trycker alltså på i riktning mot ett utnyttjande av alla produktionsmedel så vitt möjligt. De tidsbundna kapitalkostnaderna, som ökar genom automatiseringen, kräver alltså så stor och intensiv utnyttjandegrad som möjligt för att täckas.” (Kruse-Kunz-Uhlmann, op. cit., s. 46).

¹⁸ K. G. H. Binning, *The Uncertainties of Planning major Research and Development*, i B. W. Denning (red), *Corporate longrange Planning*, London 1969, s. 172 f.

¹⁹ ”Genom automatiseringen ökar antalet mekanismer med olika kapacitet. Därför blir en planering av produktionsprogrammet, som syftar till optimalt kapacitetsutnyttjande, mer omfattande och svårare, och den kan inte längre lösas ekonomiskt utan hjälp av datamaskiner” (Kruse-Kunz-Uhlmann, op. cit., s. 26).

²⁰ Nikolaus Heckmann, *Ein synergistisches Modell des long-range Planning*, *Berichte des Vereins Deutscher Ingenieure*, VDI-Verlag, Düsseldorf, Reihe 16, nr 1, 1965, s. 123.

- ett tryck som utgår från planeringen av förnyelseinvesteringarna och leder till en trend mot investeringsplanering överhuvudtaget²¹;
- intimt förknippad med trenden mot investeringsplanering är en trend mot kostnadsplanering för samtliga element i framställningskostnaderna.

Automatiseringens redskap – framför allt de elektroniska datamaskinerna – möjliggör en exakt detaljplanering på dessa områden genom en snabb bearbetning av omfattande data och sifferkomplex. Det möjliggör alltså en beräkning av optimala varianter för olika möjliga metoder. På så sätt uppstod PERToch C.P.M.-teknikerna – liksom de elektroniska databearbetningsanläggningarna ett resultat av militära målsättningar.²²

Men exakt investerings-, finansierings- och kostnadsplanering förlorar sin mening, om varornas avsättning inte kan garanteras. Därför tvingar den tredje teknologiska revolutionen de senkapitalistiska koncernerna till avsättningsplanering – med det enorma utnyttjandet av marknadsforskning och marknadsanalys²³, reklam och konsumentmanipulation, planerad föråldring av varorna (vilket ofta betyder kvalitetsförsämringar)²⁴, m m. Hela denna process kulminerar i ett mycket starkt tryck på staten, för att den skall minska konjunktur- och avsättningsfluktuationerna – till priset av en permanent inflation. Den kulminerar i *trenden mot statlig profitgaranti*, först vad gäller de växande statliga beställningarna, framför allt de militära, sedan vad gäller de teknologiskt ledande koncernerna och slutligen de totala utgifterna för forskning och utveckling. Denna trend, som har utvidgats från produktionens och forskningens område till lejonparten av varu- och kapitalexporten, hör också till senkapitalismens avgörande kännetecken.²⁵

Förutom trenden mot statlig profitgaranti för storkoncernerna, uppvisar senkapitalismen en andra betecknande reaktion på den genom den accelererade teknologiska förnyelsen och det fasta kapitalets förkortade omslagstid ökade risken, som ligger i de delvis jättelika investeringsplaneringarna: försöket att genomföra en varaktig produkt-, projekt- och marknads-*differentiering*²⁶, som yttrar sig både i uppkomsten av de enorma konglomeraten och i framväxten av multinationella koncerner.²⁷

I vilken hög grad denna process hänger samman med det fasta kapitalets förkortade omslagstid, framgår av amorteringarnas omfattning och den vikt de har i den totala mängden bruttoinvesteringar, liksom av den värdedynamik som motsvarar detta omfattning.

I och med förkortningen av det fasta kapitalets omslagstid ökar faran att hamna på efterkälken i konkurrenskampen i geometrisk skala, eftersom konkurrensens tempo ökar med ökningen av

²¹ En undersökning av IFO-München visade, att 75 % av de tillfrågade stora västtyska bolagen på mitten av 60-talet genomförde en investeringsplanering för två till tre år, och att 33 % genomförde en för fyra eller fler år. Kolumnen "investeringar" står först på alla långsiktiga planer (R. Bemerl, F. O. Bonhoeffer och W. Strigel, Wie plant die Industrie?, i *Wirtschaftskonjunktur*, årgång 19, nr 1, april 1966, s. 31. Se även: "Av alla dessa orsaker har vi på Merck ansett det nödvändigt, att planera vår tillväxt och verksamhet i ett 5-årigt perspektiv." (Antonie T. Knoppers, A Management View of Innovation, i B. W. Denning (red), *Corporate longrange Planning*, s. 172).

²² Jfr Gerhart E. Reuss, op. cit., s. 18 f. – Nikolaus Heckmann, op. cit., s. 103-106.

²³ "Marknadsforskning riktar sig till en marknad som redan existerar; marknadsanalys avgör om det finns en marknad eller inte" (Aaron J. Gellman, op. cit., s. 137).

²⁴ Se bl a kapitel 6 i Vance Packards bok *The Waste Makers*, Pelican Book 1963, som behandlar frågan om det planerade föråldrandet.

²⁵ Se Ernest Mandel, *Marxistische Wirtschaftstheorie*, s. 522-530.

²⁶ Vad gäller koncernernas differentieringsstrategi, se bl a Nikolaus Heckmann, op. cit., s. 71-76. – H. I. Ansoff, T. A. Anderson, F. Norton och J. F. Weston, *Planning for Diversification through Merger*, i *Business Strategy*, red. H. Igor Ansoff, Penguin Books, 1969, s. 290 f.

²⁷ Angående detta frågekomplex, se kapitel 10 nedan.

takten för det fasta kapitalets reproduktion, och eftersom målet för denna konkurrens – omfördelning av det i produktionsprocessen skapade totala mervärdet – blir allt viktigare på grund av trycket från de uppkommande tendenserna till helautomatisering. Återföreningen mellan den enkla reproduktionen och det fasta kapitalets ackumulation (tillsammans med det fasta kapitalets förkortade omslagstid) leder till ett *behov av regelbundna och reglerade amorteringar, dvs till en tendens till planerade amorteringar*.²⁸

Om det fasta kapitalet förnyas vart tionde år, belastas företagets eller koncernens årliga produkt med en genomsnittlig amortering på 10 % av maskinvärdet. Om denna reservfond går miste om 10 % av maskinvärdet under ett år i den 10-åriga cykeln på grund av att affärerna går dåligt och koncernen får mindre bruttoinkomster, så kommer den totala reproduktionen av det fasta kapitalet inte i fara därigenom. 10 % av maskinvärdet måste då fördelas på cykelns övriga nio år och den årliga amorteringsbelastningen ökar från 10 till 11,1 %, dvs med bara 1,1 % av maskinvärdet. Men det blir annorlunda, om det fasta kapitalet har en omloppstid på 5 eller rent av bara 4 år. Ett bortfall av reproduktionsreservfonden för maskinparkens förnyelse under bara ett år innebär redan att hela investeringskalkylen rubbas, om inte rent av att man måste avstå från det fasta kapitalets förnyelse under den tänkta cykeln. Nu har nämligen den årliga amorteringsbelastningen ökat från 10 till 20 resp 25 % av maskinvärdet, och reservfondens bortfall nödvändiggör att dessa 20 % inom ramen av en femårig cykel omfördelas på fyra år, dvs den årliga amorteringssumman måste höjas från 20 till 25 % av maskinvärdet eller med 25 % (i stället för med 10 % som vid den tioåriga cykeln). Om det fasta kapitalet har en omslagstid på fyra år, innebär amorteringsfondens bortfall under bara ett år att 25 % av maskinparkens värde måste omfördelas på cykelns övriga tre år, dvs den årliga amorteringsreservfonden måste höjas till 33,3 % av maskinparkens värde eller med 33,3 % (i stället för med 10 % i den tioåriga och 25 % i den femåriga cykeln). Detta torde vara praktiskt omöjligt under normala villkor, dvs utom i en ovanligt stark högkonjunktur.

Härav kommer sig det behov av planerade långsiktiga amorteringar och av långsiktig investeringsplanering, som utmärker senkapitalismen. Men långsiktig investeringsplanering innebär långsiktig planering av bruttoinkomster och kostnader. Enbart långsiktig kostnadsplanering leder emellertid inte till målet. För att de planerade bruttoinkomsterna verkligen också skall realiseras, räcker det inte att planera kostnader och försäljningspriser; också avsättningen måste säkerställas. *Den generaliserade tendensen till ekonomisk programmering i de viktiga imperialistiska staterna motsvarar alltså i senkapitalismens epok det tvång att planera sina investeringar på lång sikt, som koncernerna är underkastade.* Den är inget annat än ett försök att åtminstone delvis överbrygga motsättningen mellan den kapitalistiska produktions anarki, som hänger samman med den privata äganderätten till produktionsmedel, och det växande behovet av amorterings- och investeringsplanering.²⁹

²⁸ Enligt Ottomar Kratsch (*Die Wirkung der Amortisationen auf die Akkumulation des Kapitals im staatsmonopolistischen Kapitalismus*, Berlin 1962, s. 149) utgjorde avskrivningarna genomgående mer än två tredjedelar av bruttoanläggningsinvesteringarna i den västtyska industrins aktiebolag under perioden 1948-1949 fram till 1959, med ett maximum på 76 % år 1959. Författaren har rätt, när han i dessa siffror anar dolda profiter, dvs konstaterar att en betydande del av denna reservfond inte används till att ersätta det bestående fasta kapitalet, utan till att utvidga det värdemässigt och materiellt. Men han försvagar sin tes genom att förneka varje acceleration i det fasta kapitalets moraliska förslitning (och därmed också varje förkortning av dess faktiska livslängd) (op. cit., s. 229-231).

²⁹ 61 % av de tillfrågade storföretagen i Västtyskland anser, att statliga uppskattningar av tillväxten på längre sikt är önskvärda som planeringsunderlag. Oberoende av de redan utnyttjade informationerna önskar över hälften av de tillfrågade bolagen, att i första hand näringslivets organisationer skall stå för uppskattningen av den totala ekonomins och bestämda avsättningsmarknaders utveckling samt för bearbetningen av annan information, som är relevant för företagens planering (R. Bemerl, F. O. Bonhoeffer och W. Strigel, *Wie plant die Industrie?*, i *Wirtschaftskonjunktur*, årgång 19, nr 1, april 1966, s. 42, 33).

Planeringen *inom* det kapitalistiska företaget är lika gammal som arbetets formella underordnande under kapitalet, dvs den elementära arbetsdelningen under kapitalets kommando under manufakturens period, när det kapitalistiska produktionssättet började rota sig. Ju mer komplicerad den egentliga produktionsprocessen blir, ju mer uppdelad i dussintals samtidigt pågående processer – inklusive processerna i cirkulations- och reproduktionssfären – desto mer komplex och exakt blir planeringen. Den första intressanta boken om planering inom företaget skrevs redan efter det första världskriget.³⁰ Så snart det perfektionerade redskapet (maskinellt och begreppsmässigt) var tillgängligt, kunde planeringen inom företaget uppnå en kvalitativt högre nivå i och med inledningen till den tredje teknologiska revolutionen.

Gamle Clausewitz jämförde kriget med handel och såg i det vunna slaget en analogi med den inlösta växeln.³¹ Under senkapitalismen eller åtminstone i den senkapitalistiska terminologin och ideologin återverkar nu militärvetenskapen på ekonomin; man talar om storkoncernernas strategiska planering.³² I monopolkapitalismens tidsålder kan det för koncernerna faktiskt inte längre vara fråga om att sälja det producerade och existerande varusortimentet så snabbt som möjligt och med maximal profit. Under den monopolistiska konkurrensens villkor är kortsiktig profitmaximering överhuvudtaget ett dåraktigt företag.³³ Koncernernas strategi är inriktad mot *långsiktig profitmaximering*, varvid marknadsbehärskning, marknadsandel, kunskap om marknaden, täckning av den framtida efterfrågan och säkerställande av innovationsmöjligheterna, dvs tillväxten, framstår som viktigare än det direkt uppnådda försäljningspriset resp den däri inneslutna vinstmarginalen.³⁴ Tillgången till all meningsfull information är inte på något sätt avgörande för detta. Behovet av strategiska avgöranden – dvs i sista hand tvånget till planering inom företagen – är snarare ett uttryck för den *ovisshet*, som vidlåder alla ekonomiska avgöranden i en marknadsekonomi (varuproduktion). Det som gör planeringen möjlig är inte det faktum, att det i dag är lättare än tidigare att samla ihop maximalt med data om förhållanden utanför företaget, utan kapitalistens *faktiska makt* att förfoga över företagets produktionsmedel och arbetskraft liksom möjligen också över utanför företaget ackumulerade kapital.³⁵

Inom koncernen och företaget sker inte något varuutbyte. Räntabilitetsprinciper bestämmer inte på något sätt, om man skall producera fler eller färre karosser i förhållande till motorer eller bilaxlar.³⁶ Arbetet inom koncernen är direkt socialiserat i den meningen, att koncernens helhetsplan – produktion av bilar per vecka, per månad eller per år – direkt bestämmer de

³⁰ M. Lohmann, *Der Wirtschaftsplan des Betriebes und der Unternehmung*, Berlin 1928.

³¹ General Carl von Clausewitz, *Vom Kriege*, Berlin, s. 47: "Avgörandet genom vapen är för alla stora och små operationer i ett krig, detsamma som den rena betalningen är för handeln med växlar; hur avlägsna dessa relationer än må vara, hur sällan detta avgörande än må förverkligas, helt kan det aldrig saknas."

³² Nikolaus Heckmann, op. cit., s. 42. – Bemerl-Bonhoeffer-Strigel, op. cit., s. 30. – Se även titlar som *Business Strategy* (red. H. Igor Ansoff); Alfred D. Chandler, *Strategy and Structure*.

³³ Ett av de grundläggande felen i John Kenneth Galbraiths *The New Industrial State* (Pelican Book, 1969) är, att han inte tar hänsyn till skillnaden mellan profitmaximering på kort sikt och på lång sikt. Vi kommer tillbaka till detta i kapitel 15.

³⁴ *Management Decision Making*, red. Gordon Yewdall, London 1969, s. 91 f. – Bemerl-Bonhoeffer-Strigel, op. cit., s. 34: "Marknadsförväntningar och lönsamhetshänsyn utövar störst inflytande på företagens mera långsiktiga planering."

³⁵ "En del av den nödvändiga informationen berör processer och faktiska förhållanden inom företaget. I vilken mån de är tillgängliga och den därmed sammanhängande översiktligheten inom företaget kan i stor utsträckning avgöras av företagsledningen själv." (Bemerl-Bonhoeffer-Strigel, op. cit., s. 32). – I vilken mån man förfogar över uppgifterna beror naturligtvis på förfogandemakten över medlen och inte omvänt.

³⁶ Det kan förekomma att man gör upp "räntabilitetsberäkningar" för enskilda avdelningar också inom koncernen och tom inom företaget. Dessa används som mätare på de respektive ledningarnas relativa effektivitet. (Se bl a A. J. Merrett, *Incomes, Taxation, Managerial Effectiveness and Planning*, i B. W. Denning (red), *Corporate Long-Range Planning*, s. 90-91). Det rör sig emellertid om en fiktiv eller stimulerad räntabilitet, då dessa avdelningar inte har några oberoende kapital och investeringarna i dem inte är beroende av denna "räntabilitet", utan av koncernens strategiska helhetsplan.

olika företagens, verkstädernas och löpande bandens produktion. Investeringsverksamheten i de olika företagen, verkstäderna, osv, som hör till samma koncern, bestäms centralt och inte av de olika produktionsplatsernas direktörer. Planeringen inom koncernen är en verklig planering.

Planering är fortfarande verklig planering, även om den slutligen misslyckas med hänsyn till det strategiska målet. Det är inte samma sak, om 5 % av 1 miljon producerade bilar inte kan säljas på grund av att efterfrågan plötsligt sjunker, eller om man framställer 1 miljon karosser och motorer, men 50.000 bilar inte kan monteras på grund av bristande fabrikation av axlar. I det första fallet har omständigheter utanför företaget – om de var möjliga att förutse eller inte, är en annan fråga – påverkat planmålet negativt. I det andra fallet planerades det dåligt. En exakt samordning av alla moment, som den enskilda koncernen har faktisk makt att förfoga över, är objektivt möjlig och handlar bara om bra planering. En exakt koordination av alla moment inom och utom företaget, vilket den långsiktiga profitmaximeringen i sista hand är beroende av, är däremot inte möjlig, eftersom koncernen inte kan ha någon – eller inte någon fullständig – makt att förfoga över momenten utanför företaget. Här framträder tydligt skillnaden mellan planering inom företaget (eller koncernen) och totalsamhällelig programmering.

I ett lands kapitalistiska ekonomi som helhet – eller mera exakt: i den kapitalistiska världsekonomin som helhet – har planeringsmyndigheterna *ingen faktisk förfogandemakt* över de existerande produktionsmedlen, ackumulerade kapitalen och bestående ekonomiska resurserna, eventuellt med undantag för de förstatligade branscherna. Här kan koncernerna eller industrigrenarna inte på något sätt förfoga över dessa tillgångar oberoende av räntabilitetsberäkningar eller -förväntningar. Här härskar i sista hand värdelagen i dess kapitalistiska form – dvs kapitalens behov att åtminstone uppnå genomsnittsprofiten och att försöka uppnå överprofiter utöver detta genomsnitt – över kapitalens, alltså de ekonomiska resursernas, alltså produktionsmedlens rörelser från en bransch till en annan, från en koncern till en annan. Här är det alltså inte en helhetsplan, som slår fast att en teknisk-ekonomisk koefficient kräver att man producerar ett visst antal bilaxlar, eftersom man producerar x karosser. Här bestämmer i stället konkurrensen mellan kapitalen, profitförväntningarna och den faktiska mervärderealiseringsringen, att man producerar x miljoner ton kol, y miljoner ton av kolekvivalenten olja och sv miljoner ton av kolekvivalenten naturgas, även om det vore nödvändigt att producera z miljoner ton av kolekvivalenterna vid ett givet företags- och privatbehov. Här kan $x + y + w$ bli betydligt lägre eller betydligt högre än behovet z. Ty medan koncernernas produktion av karosser, bilaxlar och motorer styrs från *ett* ställe genom en ägare, så bestäms produktionen av kol, olja och naturgas av olika ägare på grundval av kalkyler i enlighet med deras privata intressen eller särintressen. I motsats till den enskilda koncernen, existerar det här inte någon central förfogandemakt över produktionsmedlen.

Ekonomisk programmering under senkapitalismen – till skillnad från ekonomisk planering inom en enstaka koncern eller i hela samhället efter det kapitalistiska produktionssättets avskaffande – kan alltså inte vara mer än en samordning av ömsesidigt oberoende förutsägelser från koncernernas sida³⁷, förutsägelser som i sista hand beror på produktionens varukaraktär, dvs den privata äganderätten till produktionsmedel och den privata karaktären

³⁷ ”Den grundläggande idén i (den franska) planeringen består i att integrera helheten av dessa ömsesidigt beroende effekter och i att utvidga stålföretagets förhållande gentemot sina leverantörer och avsettningsmarknader till ekonomin som helhet. Instrumentet för denna breda marknadsforskning på nationell nivå är den av François Quesnay konstruerade *Tableau économique*, som återupptagits av Leontief och fulländats av Guson i Frankrike. Proceduren är att moderniseringskommissionerna genomför en samordning ... En sådan samordning skulle också kunna genomföras indirekt via de dominerande industrigruppernas inflytande. ... Det ligger i det gemensamma intresset, att den privata sektorns förutsägelser och beslut jämföres med varandra inom ramen av en offentlig procedur.” (Pierre Massé, *Le Plan ou l'Anti-Hasard*, Paris 1965, s. 173).

av det i koncernen nedlagda arbetet. Denna programmering lider därför på ett grundläggande plan av två avgörande osäkerhetsmoment.

För det första vilar den på investeringsplaner och -förväntningar, som för det mesta bara är projektioner av *tidigare* utvecklingstendenser, vilka korrigerats med vissa variabler.³⁸ Om marknadsläget förändras, så uppstår en oväntad förskjutning i förhållandet mellan efterfrågan och utbud; om en ny produkt överraskande kommer ut på marknaden och hotar den ”planerade”, dvs väntade efterfrågan på en av koncernen framställd produkt, om en recession uppstår eller konjunkturen blir ”överhettad”, så måste koncernerna ofta ändra sin investeringsverksamhet och antingen sänka den radikalt (dvs skjuta upp den) eller öka den betydligt (dvs accelerera den). Härtill kommer det faktum att koncernerna kan ta fel, dvs de kan ibland värdera marknadsläget, avsättningstendenserna och konjunkturen på ett felaktigt sätt och därför tvingas att anpassa sina planer till den ekonomiska verkligheten, detta desto rigorösare eftersom det sker försenat.

För det andra rör det sig om en samordning av olika kapital, som i detta sammanhang inte har gemensamma, utan *olika intressen*. Visserligen ligger det i alla storkoncerners gemensamma intresse, att känna till de viktigaste leverantörs- och kundkoncernernas investeringsplaner. Detta är den objektiva grunden för det informationsutbyte, på vilket den senkapitalistiska ekonomiska programmeringen vilar. Men koncernerna behöver inte dessa informationer, för att anpassa sig till dem; tvärtom, de behöver dem för att kunna utforma kalkylerna för sin egen, privata profitmaximering så effektivt som möjligt, dvs för att bekämpa konkurrenternas planer så effektivt som möjligt. Själva konkurrensen och privategendomen leder därför till att samordningen mellan de olika investeringsprojekten inte fungerar, just på grund av att det ömsesidiga informationsutbytet har ägt rum, dvs att frestelsen att ta sig förbi konkurrenterna och tvinga dessa till återtåg, just på grundval av deras planer, fortfarande finns kvar. Samordning mellan koncernernas privata planer innebär oundvikligen såväl faktisk samordning som en negation av varje samordning överhuvudtaget.

Den grundläggande ovissheten i den senkapitalistiska ekonomiska programmeringen – i verkligheten en projektion av den framtida totala folkhushållningens utveckling, som utarbetats utifrån en samordning av de enskilda koncernernas investeringsplaner – lägger grunden till dess *prognos*karaktär, till skillnad från den socialistiska planekonomins *mål*karaktär. De som uppställer dessa prognoser förfogar inte över den ekonomiska makten, dvs de har inte makt att förfoga över produktionsmedlen, för att förverkliga prognoserna. I detta sammanhang är det betecknande, att det enda medel som den senkapitalistiska ekonomiska programmeraren kan förutse resp använda för att anpassa den verkliga utvecklingen till de uppställda prognoserna utgörs av förändringar i *statens* intervention i ekonomin, dvs förändringar i statens penning-, kredit-, skatte- och utrikeshandelspolitik eller investeringsverksamhet. Gränserna för denna statliga politik skall vi behandla i ett senare avsnitt.

En av de största svagheter i Andrew Shonfields tolkning av senkapitalismen ligger i att han utsuddar den grundläggande skillnaden mellan kapitalistisk ekonomisk programmering och efterkapitalistisk ekonomisk planering. Shonfield nämner det undantag som utgörs av USA:s jordbruk, där regeringen fastställer odlingsarealer och t o m hur stor kvantitet som skall produceras – med vilken framgång, är en annan fråga. Han tycks inte förstå skillnaden mellan sådana metoder och det lösare ”samförståndet” mellan koncerner, så snart den privata för-

³⁸ Alfred Bönisch (*Theoretische Probleme gesamtwirtschaftlicher Prognosen im modernen Kapitalismus, i Probleme der Politischen Ökonomie*, band 9, Berlin 1966) betonar, liksom vi, den principiella skillnaden mellan den socialistiska planeringens och den kapitalistiska ekonomiska programmeringens karaktär. Men han överdriver den senares effektivitet och utvidgningsmöjligheter, dess förmåga att verkligen kunna förverkliga planens mål (s. 226-227). Bönisch förväxlar här målen för monopolens allmänna inriktning, t ex snabbare kapitalkoncentration och -centralisering, med specifika produktionsmål eller ekonomiska aggregat.

fogandemakten över produktionsmedel dominerar. Ett sådant ”samförstånd” begränsas alltid av konkurrensen, dvs av nödvändigheten av enskild profitmaximering. Det är minst sagt förvånande, att Shonfield, som ser en av de viktigaste orsakerna till den långvariga högkonjunkturen efter kriget i den internationella handelns ovanligt stora tillväxt, utesluter den internationella konkurrensen vid bestämningen av senkapitalismens inneboende tendens mot ekonomisk programmering. Han vill alltså inte inse, att integrationen i världsmarknaden och den internationella konkurrensen lägger ytterligare hinder i vägen för den nationella ekonomiska programmeringen.³⁹

Naturligtvis finns det en viss teknisk och ekonomisk växelverkan mellan planeringen av produktions- och ackumulations-verksamheten inom koncernerna och programmeringen av ekonomin som helhet. Behovet av exakt kalkylering och planering inom företaget, som hänger samman med förkortningen av det fasta kapitalets omslagstid, skapar de tekniska redskapen och det ekonomiska intresset för en exaktare förståelse av ekonomiska data, vilket också kan tillämpas på hela folkhushållningen. Detta leder till en väldig ökning av de tekniska möjligheterna till en effektiv socialistisk planering, jämfört med den planeringsteknik, som stod till mänsklighetens förfogande exempelvis 1918 eller 1929.

Å andra sidan får den totalekonomiska osäkerhetskoefficient, som ligger i den senkapitalistiska ekonomiska programmeringen, konsekvenser för utnyttjandet av mer exakta planeringstekniker inom koncernerna.⁴⁰ Flera års kalkyler och experiment, gigantiska forsknings- och utvecklingsutgifter kan spolieras i ett slag genom en oförutsedd och opåverkbar marknadsutveckling eller genom fientliga koncerners beslut.⁴¹ Detta motsvaras av de felprognoser, som offentliga programmeringsmyndigheter gång på gång gör, och som ibland får betydande konsekvenser, genom att de leder till en förstärkning av de cykliska jämviktsstörningarna i stället för den väntade anticykliska verkningen.⁴² Det motsvaras också av de årliga fluktuationerna i den privata investeringsvolymen, vilka inte alls upphävs genom ekonomiska program och förstärkt statlig intervention. Dessa fluktuationer utgör fortfarande ett avgörande kännetecken för det kapitalistiska produktionssättet och dess cykliska utvecklingsgång. Just i Frankrike, med dess ”föredömliga planhushållning” är fluktuationerna särskilt iögonenfallande:

*Bruttokapitalbildningens årliga tillväxtskvot i Frankrike*⁴³

1954: 12,4%	1959: 5,7%
1955: 9,3%	1960: 16,2%
1956: 21,0%	1961: 2,3%
1957: 5,5%	1962: 11,6%
1958: 7,3%	1963: 3,2%

³⁹ Andrew Shonfield, *Modern Capitalism*, Oxford University Press 1965 (vi citerar efter den häftade utgåvan från 1969), s. 231-2, 255, 299-300.

⁴⁰ Nikolaus Heckmann, op. cit., s. 60.

⁴¹ ”Det otvivelaktiga faktum att det finns få, om några, beprövade metoder tillgängliga för oss, som skulle möjliggöra förutsägelser om långsiktiga behov med tillräcklig precision, för att de skall kunna integreras direkt i beslutsprocessen, är också ett erkännande av detta ämnes svårighetsgrad /marknadens resp avsättningsens framtida utveckling!” (K. G. H. Binning, op. cit., s. 170-171).

⁴² ”Det fanns en plan 1962 att den ekonomiska tillväxten skulle bli 4 %, men vad hände? Den ekonomiska tillväxten blev inte 4 %, och detta resulterade i att det fanns för mycket kapitalutrustning i elektricitetsverken, stålframställningen och många andra industrier.” Mr. J. Maddock, i *Corporate Long-Range Planning* (B. W. Denning, red), s. 197. – Angående felprognoser i de svenska ekonomiska programmen, se Holger Heide, *Langfristige Wirtschaftsplanung in Schweden*, Tübingen 1965.

⁴³ *Rapport sur les comptes de la nation de 1963*, citerat av François Sellier, *Investitionspolitik bei technischem Fortschritt*, i *Automation – Risiko und Chance*, band 1, Frankfurt 1965.

Medan den ekonomiska programmeringen alltid är osäker och ofta fungerar mycket grovt, så är senkapitalismens "sociala programmering" noggrant kalkylerad och av största betydelse. Det fasta kapitalets omslagstid tvingar koncernerna till noggrann kostnadskalkylering och planering. Men noggrann kostnadsplanering innebär noggrann planering av lönekostnaderna. Och denna planering kräver, att bestämningen av priset på varan arbetskraft i stor utsträckning lösgörs från fluktuationerna i efterfrågan och utbud på arbetsmarknaden; den innesluter en tendens till långsiktig planering i förväg av dessa lönekostnader.

Det enklaste instrumentet för att uppnå detta är långfristiga och ouppsägbara kollektivavtal, som utesluter varje ovisshet om de följande årens lönekostnader. Men i en normalt fungerande senkapitalistisk och parlamentarisk demokrati, där det finns ett minimum av fritt svängrum för arbetarrörelsen och klasskampen, är denna teknik omöjlig att genomdriva i längden och har i praktiken resulterat i misslyckanden.⁴⁴ Under den "långa vågen med expansiv grundton" var en ökande brist på arbetskraft den allmänna tendensen i ett allt större antal länder, med påföljden att en sådan politik råkade i konflikt med marknadslagarna. Den försökte beröva arbetarna de möjligheter till löneökningar, som lämnades av ett relativt gynnsamt marknadsläge. Detta kunde många arbetare konstatera genom egen erfarenhet (möjligheter till byte av arbetsplats, löneglidning och delvis tydliga ansträngningar från kapitalisternas sida att värva arbetare från varandra). Även en fackföreningsrörelse som bara delvis är öppen för inflytande från basen kunde inte i längden undandra sig konsekvenserna av sina medlemmars empiriska erfarenhet. Omöjligheten av en "frivillig" exakt löneplanering mellan företagare och fackföreningar blev uppenbar och det uppstod en tendens att göra staten till medlare: "statlig inkomstpolitik", "samverkan", m m. De rent avtalsmässiga, långfristiga överenskommelserna ersattes alltså i allt större utsträckning av fastställda gränser för löneökningarna, som kontrahenterna måste följa.

Men samma lagar och krafter, som gjorde att de långfristiga kollektivavtalen misslyckades, talar också mot den "statliga inkomstpolitiken". Löntagarna upptäckte snart, att en borgerlig stat visserligen var i stånd att planera och kontrollera löner och löneökningar, men att den var ur stånd att lägga band på prisstegringarna och inkomstökningarna för andra samhällsklasser, främst kapitalister och kapitalistiska företag. "Statlig inkomstpolitik" framstår som "polisövervakning av lönerna", dvs som ett försök att på konstlad väg begränsa löneökningarna, och enbart som ett sådant.⁴⁵ Löntagarna värjer sig mot denna speciella form av bedrägeri i lika hög grad som mot den frivilliga inskränkningen från fackföreningarnas sida; genom påtryckningar på fackföreningarna, genom "vilda strejker" eller genom en kombination av båda metoderna, försöker de genomdriva att försäljningen av varan arbetskraft åtminstone anpassas till förhållandena på arbetsmarknaden, när dessa är relativt gynnsamma för försäljaren, och inte bara när de strider mot försäljarens intressen.

Följaktligen kräver den planering av lönekostnader på medellång och lång sikt, som motsvarar storkoncernernas behov i senkapitalismens epok, åtgärder från den borgerliga statens sida, som går långt utöver fackföreningarnas frivilliga begränsning eller den med bistånd av fackföreningsbyråkratin eftersträövade "statliga inkomstpolitiken". För att garantera någon effektivitet överhuvudtaget, krävs det också en laglig begränsning av lönetaket och av fackföreningarnas autonomi vad gäller lönerna, liksom en laglig begränsning av strejkrätten. Om man samtidigt kan undvika den för storkapitalet ofördelaktiga bristen på arbetskraft, dvs den

⁴⁴ Tendensen till långfristiga löneavtal har brutits igen bl a i USA, Västtyskland och Belgien.

⁴⁵ Pierre Bauchet (*La Planification française*, Paris 1966, s. 320 f) medger, att de franska fackföreningsledningarna begränsade löneökningarna, samtidigt som det officiella prisindexet förfalskades, dvs att regeringen var ur stånd att kontrollera prishöjningarna och att det inte heller var tal om någon kontroll av koncernernas icke-utdelade vinster, och att någon "rättvis fördelning av uppoffringarna" alltså inte ägde rum. Vi tillägger: resultatet blev maj 1968.

faktiska fulla sysselsättningen, och återuppbygga den industriella reservarmén, så kommer det ovannämnda komplexet av åtgärder verkligen att få en viss effekt. Detta var exempelvis fallet i USA efter avskaffandet av Taft-Hartley-lagen fram till mitten av 60-talet.

Om fackföreningsapparats integration i den borgerliga staten, som inleddes redan i den klassiska imperialismens tidsålder, fortsätter⁴⁶, så förlorar lönearbetarna mer och mer intresset av att finansiellt stödja denna apparat (genom avgifter). Fackföreningarnas massbas upplöses. Men eftersom borgarklassen inte vill bestraffa utan belöna fackföreningsapparaten för denna integration, måste de förlorade avgifterna neutraliseras eller kompenseras. Slutstationen för denna utveckling skulle vara en direkt uppbörd av avgifterna genom företagaren på platsen, dvs obligatoriskt medlemskap i fackföreningarna. Vi skulle då få bevittna de fria fackföreningarnas öppna omvandling till statliga fackföreningar, de fackliga avgifternas omvandling till en skatt och fackföreningsapparats omvandling till en specifik del av den statliga byråkratin, med uppgift att ”förvalta” varan arbetskraft, liksom andra delar av samma apparat förvaltar byggandet, flygplan eller järnvägar.⁴⁷ Men eftersom lönearbetarna inte skulle finna sig i en sådan utveckling utan skjuta in nya, privata eller ”illegala” förmedlare mellan säljarna och köparna av varan arbetskraft, för att få ut största möjliga pris för säljarna, så skulle ett sådant system med statliga fackföreningar leda till skärpt passiv och aktiv repression, dvs en betydande inskränkning inte bara av strejkrätten, utan också av förenings-, församlings-, demonstrations- och pressfriheten.⁴⁸ Trenden mot att utesluta kampen mellan köparen och säljaren av varan arbetskraft vid bestämningen av priset på denna vara kulminerar till sist i en avgörande inskränkning eller i ett upphävande av de demokratiska friheterna, dvs i den ”starka statens” tvång – såvida inte fackföreningarna lyckas undvika den fortsatta integrationen i den borgerliga statsapparaten och återgå till ett bestämt försvar av lönearbetarnas grundläggande aktuella intressen, under trycket från en allt självständigare medlemsmassa, som återupprättar den fackliga demokratin. Detta skulle naturligtvis inte bara skaka storkoncernernas exakta kostnads-, dvs lönekostnadsplanering, utan också varje försök till en indikativ ekonomisk programmering från de borgerliga regeringarnas sida. Fackföreningarna skulle då allt oftare kollidera inte bara med enskilda koncerner och företagare, utan också med regeringarna och den borgerliga statsapparaten. Ty den växande sammanflätningen av koncernernas intressen med regeringens ekonomiska politik och dess penning-, finans- och handelspolitik är ett av senkapitalismens utmärkande drag.

Denna kollision antar oundvikligen karaktären av en kraftmätning mellan arbetarna å ena sidan och borgarklassen och den borgerliga staten å den andra, där kapitalet återigen måste försöka lamslå eller undertrycka arbetarorganisationernas – nu också de ”officiella” fackföreningarnas – verksamhet, som hotar dess grundläggande intressen. Utvecklingens slutstation utgörs också i detta fall av allt större inskränkningar i strejkrätten, förenings-, församlings-, demonstrations- och pressfriheten, om kapitalet skall kunna vinna kraftmätningen.

Företagarna försöker å sin sida modifiera de för det förändrade styrkeförhållandet mellan köparna och säljarna av varan arbetskraft så viktiga resultaten av den industriella reservarméns begränsade upplösning till sin egen fördel. Metoder som arbetsvärdering, *Measured*

⁴⁶ Leo Trotskij analyserade redan 1940 denna tendens för fackföreningarna under kapitalismen att i allt högre grad integreras i den borgerliga staten (Leon Trotsky, *Trade Unions in the Epoch of Imperialist Decay*, i *Leon Trotsky on the Trade Unions*, New York 1969).

⁴⁷ De s k ”vertikala fackföreningarna” i Spanien är ett klassiskt exempel på en ”fackföreningsapparat” med denna funktion.

⁴⁸ I den lag som skall reglera de ”industriella relationerna”, som den brittiska Heath-regeringen har piskat igenom, upphöjs strejkuppsmaningar från ”obehöriga”, inkl tidningar, till straffbara handlingar.

Time Work, Methods-Time Measurement, m f1⁴⁹, är ämnade att upphäva den kollektiva försäljningen av varan arbetskraft (som utgör fackföreningarnas existensberättigande) genom individualisering av lönerna. De skall alltså åter atomisera lönearbetarna och stimulera deras inbördes konkurrens. Om dessa försök lyckas eller misslyckas är i sin tur huvudsakligen beroende av styrkeförhållandet mellan kapital och arbete.⁵⁰

Förbindelsen mellan trenden mot en förkortning av det fasta kapitalets omslagstid och trenden mot urholkningen av fackföreningarnas autonomi i lönefrågor förtydligar en allmän lag: *det i senkapitalismen inneboende behovet av att utöva en allt starkare systematisk kontroll över samtliga element i produktions-, cirkulations- och reproduktionsprocessen överhuvudtaget*, en systematisk kontroll som inte kan uppnås utan en reglementering av hela det ekonomiska och samhällsliga livet. En av rötterna till denna lag ligger i den ekonomiska maktens väldiga koncentration till ett dussintal storkoncerner och finansgrupper i de enskilda länderna och till sammanlagt några hundra storkoncerner och finansgrupper i den kapitalistiska världen som helhet. Att den koncentrerade ekonomiska makten pressar på i riktning mot en liknande koncentration av den politiska och samhällsliga makten, betraktade Rudolf Hilferding redan före det första världskriget som något karakteristiskt för hela den imperialistiska resp monopolkapitalistiska epoken i sin bok *'Das Finanzkapital'*: "Ekonomisk makt betyder samtidigt politisk makt. Med herraväldet över ekonomin följer förfogandet över statens maktmedel. Ju starkare koncentrationen är på det ekonomiska området, desto mer oinskränkt är herraväldet över staten. Den hårda koncentrationen av statens alla maktmedel framstår som statsmaktens högsta utveckling, staten som ett oöverbanneligt instrument för upprätthållandet av det ekonomiska herraväldet. Men samtidigt framstår erövringen av den politiska makten som en förutsättning för den ekonomiska befrielsen."⁵¹

I den senkapitalistiska fasen ansluter sig ytterligare några drivkrafter till denna allmänna orsak. Med den ovan beskrivna trenden mot exakt kostnadsplanering och indikativ ekonomisk programmering sammanhänger nödvändigheten av en skärpt kontroll inte bara över lönernas storlek eller lönekostnaderna, utan över samtliga element i kapitalets reproduktion: "programmerad" forskning och förnyelse; organiserat sökande efter råvaror; planerad konstruktion av nya maskiner; styrd och planerad reproduktion av kvalificerad arbetskraft; styrd arbetarkonsumtion; i förväg bestämd andel av nationalinkomsten eller bruttonationalprodukten för den privata konsumtionen, osv. Men hela denna utveckling är inte någonting annat än en objektiv skolning av proletarietet i en klasskamp, som går utöver det enskilda företaget, som rör hela folkhushållningen, dvs en politisk klasskamp. Därför måste man samtidigt sörja för att det jättelika faktamaterial, som de empiriska fackvetenskaperna måste samla ihop för det senkapitalistiska borgardömet och den senkapitalistiska statens speciella syften, antingen inte alls blir tillgängligt för arbetarna, eller att det blir det endast i partiell, ideologiserad och beslöjad form, i en form som döljer de faktiska klass-, herravälde- och utsagningsförhållandena, dvs en alienerad och alienerande form. Den senkapitalistiska statens organiserande, reglementerande och likriktande funktion måste därför utvidgas till hela överbyggnadssfären, särskilt till ideologin och metoder som försvårar det proletära klassmedvetandets utveckling.

Men i vilken mån detta kan lyckas, i vilken mån ansträngningens framgång begränsas av systemets oförmåga att på lång sikt mildra och dölja sina objektiva motsättningar, i vilken

⁴⁹ Se t ex: Leistungslohn-Systeme, Zürich 1970; Bernard Meier, *Salaires, systématique de rendement*, Luzern 1968; Hans Mayrs, Nat Weinbergs och Hans Pornschlegels bidrag i band 2 av *Automation – Risiko und Chance*, Frankfurt 1965.

⁵⁰ Se bl a Tony Cliff, *The Employers' Offensive*, London 1970. – Antonio Lettieri (i *Problemi del Socialismo*, nr 49, Rom) analyserar de förutsättningar som ledde till att arbetsvärderingen avskaffades i det senaste löneavtalet (som slöts 1971) med den statliga italienska ståltrusten Italsider.

⁵¹ Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, s. 476.

mån det objektiva styrkeförhållandet mellan klasserna – som åtminstone delvis är beroende av senkapitalismens objektiva sårbarhet för kriser – i sista hand också måste påverka de subjektiva relationerna mellan klasserna, skall vi undersöka längre fram.⁵²

Den inom koncernens och företags ram genomorganiserade och planerande tendensen i senkapitalismen slår emellertid tillbaka på den borgerliga klassens och ekonomiska förvaltningens själva struktur. Behovet av exakta kalkyler inom företaget och koncernen samt behovet av maximal hushållning med det konstanta kapitalet leder till att det senkapitalistiska monopolets organisationsteknik förfinas och blir mer vetenskaplig.⁵³ Den gamla företagshierarkin, som huvudsakligen vilade på kontrollen över arbetskraften och utsugningen av mervärde, ersätts nu med en omfattande teknisk arbetsdelning. På så sätt kan det förefalla som om koncernförvaltningens byråkratisering vore liktydig med en faktisk byråkratisering av kapitalfunktionen, dvs med en fortskridande delegation av makten att förfoga över produktionsmedlen till en växande armé av administratörer, direktörer, ingenjörer, stora och små ”bossar”.⁵⁴ Men verkligheten ser annorlunda ut. Företags- och koncernförvaltningens genomgripande rationalisering och det ökade inslaget av teknik utgör nämligen en dialektisk enhet av två motsatser – å ena sidan den ökande delegationen av makten att besluta i detaljfrågor, å andra sidan den växande *koncentrationen* av makten att besluta på de för kapitalets värdeökning viktiga nivåerna. Organisatoriskt motsvarar detta uppkomsten av koncerner som är uppdelade i flera avdelningar⁵⁵ och nödvändigheten att underordna delegationen av auktoriteten i denna organisationsform under koncernens krav på total lönsamhet.⁵⁶ Den av Marx kortfattat beskrivna och av Engels närmare karaktäriserade tendensen till ett tekniskt särskiljande av den ”omedelbara produktionsprocessens” ledning från kapitalackumulationens process, vilken existerat alltsedan aktiebolagens uppkomst, utbreder sig ännu mer i senkapitalismens tidsålder.⁵⁷ Den egentliga produktionstekniken, liksom den vetenskapliga arbetsforskningen, marknadsforskningen, reklamen och distributionsapparatens uppbyggnad, kan göra sig självständiga i stor utsträckning. Men i sista hand bestämmer räntabiliteten, dvs värdeökningen av den totala i koncernen ackumulerade kapitalmängden.⁵⁸ Är värdeökningen otillräcklig, så kan koncernens hela produktions-, forsknings-, reklam- och distributionsprogram kastas över ända i ett slag, utan att de stora aktieägarna, som behärskar förvaltningsrådet, tar hänsyn till ingenjörernas, vetenskapsmännens och marknadsforskarnas ”fackkunskaper”; ja, koncernen kan säljas, stängas tillfälligt eller upplösas slutgiltigt, utan att alla dessa ”managers”, tekniker och ”små beslutsfattare” kan göra något för att hindra det. Enheten mellan delegationen av beslutsmakten i detaljfrågor och koncentrationen av beslutsmakten vad gäller kapitalets värdeökning är alltså en enhet mellan motsatser, där kapitalförhållandet, dvs makten att förfoga över de största kapitalen, alltså privategendomen, i sista hand är

⁵² Se det sista kapitlet i denna bok.

⁵³ F. Pollock, op. cit., s. 282 f. – Gerhart E. Reuss, op. cit., s. 48-51. – William H. Whyte, *The Organization Man*, Penguin Book, 1960, m fl.

⁵⁴ Den sedan 40 år ”salongsfärdiga” teorin om kapitalismens ”byråkratisering”, som sträcker sig från Berle & Means standardverk (*The Modern Corporation and Private Property*, New York 1933) via James Burnhams *The Managerial Revolution* fram till J. K. Galbraiths *The New Industrial State*, behandlas mera ingående i kapitel 15.

⁵⁵ Se bl a Alfred D. Chandler, *Strategy and Structure*, London 1961.

⁵⁶ ”Det grundläggande problemet för modern industriledning är kontrollen (egentligen planeringen) av lönsamheten i stora bolag, eftersom sådana bolag under nuvarande förhållanden är utsatta för utomordentligt starka krafter, vars effekt i sista hand går i riktning mot en upplösning av den centrala kontrollen över lönsamheten som helhet, med resultatet att bolaget blir (eller förblir) ett i stort sett okontrollerat och ineffektivt förbund mellan stridande maktblock och funktionella intressen.” (A. J. Merrett, op. cit., s. 89).

⁵⁷ K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 401, 542-554. – Fr. Engels, *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, s. 221-222.

⁵⁸ Vi kan utöka alla tidigare citat, som bestyrker detta, med ytterligare ett: enligt Kruse-Kunz-Uhlmann (op. cit., s. 136) behärskas storföretaget i automationens tidsålder av ”strävan att maximera omsättningen, för att säkra vinstmaximeringen på lång sikt”.

avgörande. Misstaget som begås av dem som företräder tesen om koncernernas ”byråkratisering” eller den ”tekniska strukturens” herravälde, består i att de förväxlar maktutövningens tekniska uttryck med de ekonomiska grundvalarna, dvs med denna maktutövningens verkliga källor. Det diskutabla i ”manager”begreppet framträder redan, när frågan om storkoncernernas finansiella självständighet i en period av snabb tillväxt, dvs hög självfinansieringskvot, förväxlas med den påstådda intressekonflikten mellan den på aktieinnehav vilande storbourgeoisin och koncernförvaltarna. Den i jämförelse med förkrigstiden ökade självfinansieringskvoten är utan tvekan ett faktum; ett faktum är emellertid också sin egen konjunkturella begränsning. Detta har inte något att göra med en intressemotsättning mellan stora aktieägare, som ju är mycket mer intresserade av ett högre aktievärde än av större utdelning. Att stora aktieägare kollektivt fortfarande behärskar den amerikanska ekonomin, kan knappast förnekas⁵⁹ – även om de i regel inte brukar lägga sig i koncernernas dagliga förvaltning. Å andra sidan måste man tänka på att det i en kapitalistisk samhällsordning bara är egendom, dvs kapitalinnehav, som i längden kan garantera inkomst och makt. Därför har ”mangers” själva ett klart intresse av att förvärva aktier, då det bara är på denna väg de kan nå fram till och ta sig igenom dörren till kapitalägarnas härskande klass. För detta syfte lämpade sig exempelvis systemet med optionsköp av aktier väl; så snart detta ifrågasattes skattetekniskt i USA, måste andra redskap fylla samma funktion.⁶⁰ – Vad det fasta kapitalets förkortade omslagstid, maskinparkens snabbare moraliska förslitning och det andliga arbetets ökade betydelse i det kapitalistiska produktionssättet faktiskt innebär för de avgörande kapitalinnehavarna, är en förskjutning av tyngdpunkten i deras egen verksamhet. *Medan denna i den fria konkurrens-kapitalismens tidsålder huvudsakligen låg i den omedelbara produktionssfären och i den klassiska imperialismens tidsålder i ackumulationssfären (finanskapitalets herravälde), så ligger den i senkapitalismens tidsålder i reproduktionssfären.*⁶¹

Både produktions- och ackumulationssfären har i stor utsträckning ”tekniserats” och gjorts självständig. Objektivt vetenskapliga regler garanterar de båda processernas ”friktionsfria” förlopp⁶² (under den ”långa vågen med expansiv grundton” 1940-1965 var finansieringen av investeringar via priset, dvs den av bankerna oavhängiga självfinansieringen, vanligast inom de stora monopolen). Därför kan ”beslutsmakten” i dessa sfärer delegeras till fackexperter,

⁵⁹ Prof. G. William Donhoff bekräftar, att 1 % av de vuxna amerikanerna ägde mer än 75 % av alla aktievärden 1960 – vilket är en högre procentsats än 1922 och 1929. En senatskommission uppskattar till och med att 0,2 % av hushållen innehade två tredjedelar av aktierna (*Who rules America?*, Prentice-Hall 1967, s. 45). År 1960 innehade förvaltningsrådets medlemmar i 141 av de 232 största koncernerna tillräckligt många aktier, för att kontrollera koncernen (op. cit., s. 49). – Se även Ferdinand Lundberg, *The Rich and the Super-Rich*, 1968, som bestämt motsätter sig den delvis också av C. Wright Mills hävdade tesen om administratörernas herravälde (s. 442 f).

⁶⁰ Angående detta, se Arch Patton, *Are Stock Options Dead?*, i *Harvard Business Review*, september-oktober 1970: ”Det är bara de högst betalda administratörerna i toppen som fattar de viktigaste besluten i företaget, och optionsköpen av aktier utgjorde den viktigaste motiveringen ur deras synvinkel. Efter skattereformerna 1964 och 1969 måste industrin nu bygga upp hela sitt stimulansprogram för de högsta administratörerna kring kortsiktiga profiler.” – Se även prof. Shorey Peterson i *The Quarterly Journal of Economics*, februari 1965, s. 18. Även en så övertygad representant för tesen om ”manager-kapitalismen” som Robin Morris bekräftar, att de högsta administratörerna måste betraktas som medlemmar av ”the corporate rich” (dvs storkapitalet), med vilka de är förbundna inte bara genom ett medvetande om ömsesidig lojalitet, utan fram för allt genom gemensamma profitintressen (*The Economic Theory of Managerial Capitalism*, 1967, s. 51, 53, 54, 47 o s v).

⁶¹ ”En färsk rapport berättade om över fyrtio amerikanska professionella industriledares iakttagelser av industriledningen i nio starkt industrialiserade europeiska länder. De besökte hundratals industriföretag. ... De fann alltför många fall, där de högsta ledarna ... inte insåg att deras viktigaste uppgift är att planera för framtiden” (OEEC, *Problems of Business Management*, Paris 1954. Citerat av L. Landon Goodman, op. cit., s. 188 f).

⁶² ”/De industriella processernas/ sammansatthet leder till kravet på ”management by exception”, att ledningens styrande ingrepp skall begränsas till undantags- och krisfall. Rutinprocesser bör avlöpa på ett självreglerande sätt, så länge de utvecklas normalt och enligt förväntningarna. Bara avvikelser från normen eller från föregivna målsättningar är anledning till ingripande.” (Gerhart E. Reuss, op. cit., s. 48).

eftersom de ju bara skall säkerställa de i förväg bestämda processernas friktionsfria gång.⁶³ Den springande punkten för den monopolistiska och oligopolistiska koncernens framtid och välfärd ligger i *urvalet* av processerna och inte i deras förlopp, *dvs i beslutet om vad nytt som skall produceras var och hur*. Eller mera exakt: *var och hur den utvidgade reproduktionen skall försiggå*. Just eftersom den snabbare teknologiska förnyelsen, de materiella produktionsmedlens snabbare moraliska förslitning och det fasta kapitalets kortare omslagstid leder till *större ovisshet* i reproduktionssfären än vad fallet var i den klassiska imperialismens resp den klassiska monopolkapitalismens epok, så är de beslut som fattas på dessa områden de *i egentlig mening strategiska besluten*, som avgör koncernernas vara eller icke-vara och präglar utvecklingstendenserna inom hela folkhushållningen. Dessa beslut behåller kapitalets egentliga herrar, koncernernas stora aktieägare och finansgrupperna, för egen del.⁶⁴

Omöjligheten av en verklig samordning mellan de olika privata koncernernas ekonomiska planer beror i grund och botten inte på de tekniska framstegens osäkerhet och diskontinuitet (som borgerliga nationalekonomer påstår⁶⁵, utan på det faktum att det som är rationellt handlande ur den enskilda koncernens synvinkel i totalsamhällelig skala kan leda till fullständigt irrationella resultat och periodiskt nästan *måste* göra det. Maximering av avkastningen i folkhushållningen som helhet är inte lika med summan av de enskilda koncernernas profitmaximering. Det är inte kontinuerliga tekniska framsteg, utan diskontinuerliga tekniska framsteg i privata koncerner som förväntar sig enskild profitmaximering – dvs privategendom och varuproduktion – som utgör grunden till den principiellt oövervinneliga instabiliteten och den diskontinuerliga ekonomiska utvecklingen i det kapitalistiska produktionssättet.

Den för senkapitalismen utmärkande motsättningen mellan behovet av planering inom koncernen och oförmågan att gå utöver en ”indikativ” ekonomisk programmering inom ekonomin som helhet är därför inte något annat än ett förstärkt uttryck för den av Marx och Engels upptäckta och i kapitalismen inneboende allmänna motsättningen mellan planmässig organisation av *delar* av den ekonomiska processen (produktionen inom fabriken, avsättningen inom koncernen, osv) och anarkin i den av värdelagen styrda ekonomin som helhet: ”Motsättningen mellan samhällelig produktion och kapitalistisk tillägnelse framstår nu som motsättningen mellan produktionens organisation i den enskilda fabriken och produktionens anarki i samhället som helhet.⁶⁶ Denna motsättning mellan delarnas rationalitet och helhetens irrationalitet, som drivs till sin spets i senkapitalismens epok, utgör nyckeln till förståelsen av den senkapitalistiska ideologin, vilket vi snart skall se.⁶⁷

⁶³ Nikolaus Heckmann, op. cit., s. 85-88. – Se även A. J. Merrett, *Incomes, Taxation, Management Effectiveness and Planning*, i B. W. Denning (red), *Corporate Long-Range Planning*, s. 89-90.

⁶⁴ Nikolaus Heckmann (op. cit., s. 63) skiljer mellan de båda första faserna i den långsiktiga företagsplaneringen (fastställandet av företagets mål och av den ”optimala strategin i konkurrensen”) och den 3:e och 4:e fasen (uppställandet av aktionsprogram samt prövning och revidering av planeringen). De båda första hör till den ”högsta ledningens” kompetens, den tredje och fjärde ”klarar företagets högsta ledning inte av på egen hand, även om den be håller den avgörande beslutsrätten för egen räkning.”

⁶⁵ Se vår mer ingående uppgörelse med denna tes i *Marxistische Wirtschaftstheorie*, s. 397 f.

⁶⁶ Friedrich Engels, *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, i MEW, band 19, Berlin 1962, s. 216.

⁶⁷ Se nedan kapitel 15.

8. Den snabbare teknologiska förnyelsen

Det fasta kapitalets förkortade omslagstid hänger intimt samman med den snabbare teknologiska förnyelsen; den förra är ofta bara ett värdemässigt uttryck för den senare. Snabbare teknologisk förnyelse betingar maskinernas snabbare moraliska förslitning, som i sin tur leder till behovet att snabbare ersätta det använda fasta kapitalet, dvs behovet att förkorta det fasta kapitalets omslagstid.

Den snabbare teknologiska förnyelsen svarar mot vetenskapens systematiska tillämpning på produktionen; även om det har viktiga rötter i det kapitalistiska produktionssättets logik, så får man absolut inte uppfatta det som något som varit historiskt kontinuerligt och regelmässigt förbundet med detta produktionssätt. Tvärtom påpekade Marx uttryckligen i *Grundrisse*, att det bara *gradvis* genomtränger detta produktionssätt och inte ligger bakom maskinernas historiskt uppkomna utveckling: ”Kapitalets tillägnelse av det levande arbetet får också i detta avseende en omedelbar realitet i maskineriet: Maskineriet är å ena sidan en direkt från vetenskapen härstammande analys och användning av mekaniska och kemiska lagar, som sätter maskinen i stånd att utföra det arbete som tidigare uträttades av arbetaren. Men utvecklingen av maskineriet i denna riktning inträder först när storindustrin redan har nått ett högt utvecklingsstadium och när samtliga vetenskaper har tagits till fånga i kapitalets tjänst. Å andra sidan måste det existerande maskineriet redan självt ha skapat stora resurser. *Uppfinningar blir då ett geschäft och användning av vetenskapen på själva den omedelbara produktionen blir en aspekt, som bestämmer och frambringar uppfinningarna*. Det är emellertid inte uppfinningarna som berett den väg längs vilken maskineriet i stor skala har uppstått, och än mindre den väg som det i detalj följer. Denna väg är analysen¹ – genom arbetsdelningen, som redan förvandlar arbetarens arbetsmoment till allt mer mekaniska operationer, på så sätt att mekaniken på en viss punkt kan ersätta arbetet. ... Här framstår alltså det särskilda arbetssättet som direkt överfört från arbetaren till kapitalet i maskinens form, och genom denna överföring minskar värdet av hans egen arbetsförmåga. Det är därför som arbetaren bekämpar maskineriet. Det som var den levande arbetarens aktivitet blir maskineriets aktivitet.”² Denna analys är en genialisk förutsägelse, vars betydelse inte blivit uppenbar förrän i och med den allt snabbare tekniskt-vetenskapliga upptäckts- och uppfinningsverksamheten på 1940-talet. *En situation, där ”samtliga vetenskaper har tagits till fånga i kapitalets tjänst”, där ”uppfinningen blir ... ett geschäft och användning av vetenskapen på själva den omedelbara produktionen blir en aspekt, som bestämmer och frambringar uppfinningarna”, är specifik för den senkapitalistiska fasen.*

Vi måste därvid skilja mellan två problem och undersöka dem var för sig: dels de i det andliga arbetet inneboende utvecklingstendenserna, som kan leda till en snabbare uppfinningsverksamhet, dels de för kapitalets värdeökning specifika betingelserna, som leder till att de snabbare upptäckterna och uppfinningarna utnyttjas snabbare. Kategorierna ”vetenskapligt-teknisk uppfinnings- och upptäcktsverksamhet” och ”teknologisk förnyelse” är alltså inte identiska.³

¹ Se Fr. Pollocks beskrivning av automationen, som utgår från samma metod (op. cit., s. 16).

² K. Marx, *Grundrisse*, s. 591 f; sv. översättning, s. 195. (Vår kursiv.) Enligt C. F. Carter och B. R. Williams sammankopplades innovationen direkt med vetenskapliga kunskaper, dvs en vetenskaplig utbildning för uppfinnare blev oundgänglig, först på slutet av 1800-talet i och med den kemiska och elektriska industrins utveckling (*Investment in Innovation*, London, Oxford University Press, s. 12).

³ Att vi inte betraktar dem som exogena faktorer, utan som en funktion av den ekonomiska utvecklingen som helhet (dvs framför allt kapitalackumulationens, profitkvotens och mervärdekvotens utveckling), är självklart. Se även Joseph D. Phillips, *Labor's share and wage parity*, i *Review of Economics and Statistics*, maj 1960, s. 188.

Den tekniskt-vetenskapliga uppfinningsverksamhetens allt snabbare takt är beroende av vetenskapshistoriska, arbetshistoriska och samhällshistoriska faktorer, som ömsesidigt påverkar varandra.⁴ Den historiska betydelsen av den andra vetenskapliga revolutionen, som inleddes på början av 1900-talet och som är intimt förbunden med kvantfysiken, Einsteins relativitetsteori, atomforskningen och de revolutionerande framstegen i den nutida matematiken, framträder tydligt här. Datamaskinernas roll för den snabbare vetenskapliga verksamheten, den allt snabbare takt i vilken denna verksamhet når resultat, dess ökande sociala karaktär och dess kapitalistiska organisering spelar en stor roll i denna utveckling.⁵ Denna vetenskapliga revolution skapade en vetenskaplig bas, som ledde till en gradvis omvälvning av samtliga naturvetenskaper, på samma sätt som den av Kopernikus, Galilei och Newton inledda naturvetenskapliga revolutionen skapade grundvalen för hela den klassiska mekaniken och kemin på 1700- och 1800-talet. Och liksom en oavbruten rad teknologiska tillämpningar (från ångmaskinen fram till den elektriska motorn) kom till stånd på den klassiska fysikens grund, så utgjorde den andra vetenskapliga revolutionen grundvalen för en lång rad teknologiska tillämpningar alltsedan 1920- och 1930-talet, vilka utmynnar i den frigjorda kärnenergin, cybernetiken och automationen. Man skulle rent av kunna påstå, att det går en direkt orsakskedja från Einsteins relativitetsteori och atomforskningen till kärnenergens tekniska användning och automationen.

De objektiva betingelserna för den snabbare uppfinningsverksamheten hänger intimt samman med det andra världskriget och den därpå följande upprustningen. Eftersom perioden 1914-1939 var en fas av långsammare ekonomisk tillväxt – en ”lång våg med stagnerande grundton” – pågick den långsammare teknologiska förnyelsen i epoken mellan de båda världskrigen *samtidigt* med den snabbare upptäcks- och uppfinningsverksamheten, som möjliggjorts av den andra vetenskapliga revolutionen.⁶ På så sätt uppstod en reserv av outnyttjade tekniska uppfinningar, av potentiell teknologisk förnyelse. Upprustningen sög upp en avsevärd del av dessa uppfinningar eller skapade förutsättningarna för dem (atombomben är det mest iögonfallande exemplet, men absolut inte det enda viktiga.⁷ Radar, elektroniska apparater i miniatyrformat, utveckling av nya elektroniska komponenter och den första tillämpningen av matematik på ekonomiska organisationsproblem – *operations research* – initierades också på krigs- resp rustningsekonomin område.) Även den så kallade synergistiska koncernplane-

⁴ Det av ett författarkollektiv för filosofi på Karl Marx-universitetet i Leipzig publicerade verket *Die Wissenschaft von der Wissenschaft* (Berlin 1968) lämnar en intressant analys av vetenskapens sociala grundvalar, liksom av vetenskapens ”strategiska” funktion i samhällsutvecklingen (s. 70 f). – Angående den inre logiken i vetenskapens historia, se Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, The University of Chicago Press 1964. Denne författare tar emellertid alltför lite hänsyn till växelverkan mellan denna inre logik och arbetets och samhällets utveckling. Angående frågan om vetenskapshistoriens beroende av samhälleliga faktorer, se J. D. Bernal, *The Social Function of Science*, London 1939, och S. Lilley, *Social Aspects of the History of Science*, i *Archives Internationales d'Histoire des Sciences*, nr 2, s. 376 f.

⁵ John Diebold, *Man and the Computer*, New York 1970. Thomas S. Kuhn, op. cit., s. 72-74, 106-108; *Die Wissenschaft von der Wissenschaft*, s. 9-10.

⁶ ”Sedan den fotoelektriska cellen uppfunnits i början på 30-talet, var en grövre form av automatisering möjlig. Innan 1940 uppnådde man en hög grad av automatisk kontroll i elektricitetsverk, oljeraffinaderier och vissa kemiska processer, och det är troligt att en automatisering inom den metallbearbetande industrin var tekniskt möjlig, även om detta naturligtvis skulle ha varit ekonomiskt vansinne. Under kriget och de närmast följande åren ökade den för automatiseringen relevanta kunskapen enormt genom snabba framsteg på elektricitetens område. Huruvida enbart detta skulle ha räckt till för dess tillämpning i industrin är bara spekulationer. Hur det än må förhålla sig med det ..., jämfört med kapitalutrustningen blev arbetet betydligt dyrare, och detta uppmuntrade automatiseringen och dess utveckling.” (W. E. G. Salter, op. cit., s. 25).

⁷ Den första helautomatiska fabriken inom den bearbetande industrin var den mot slutet av andra världskriget iordningställda granatfabriken i Rockford, *Rockford Ordnance Plant* (L. Landon Goodman, op. cit., s. 104-105).

ringsmodellen kan jämföras med resp härledas ur militära program.⁸ På krigs- och rustnings-ekonomins område gjordes också de första försöken till systematisk och målmedveten *organisering* av den vetenskapliga forskningen i syfte att påskynda den teknologiska förnyelsen.⁹ Antalet industriella forskningslaboratorier i USA, som inte var fler än 100 vid första världskrigets början, ökade till 220 omkring 1920 och stannade kvar på denna nivå också efter kriget: ”tron på organiserad forskning förstärktes av framgångarna under kriget”.¹⁰ Under och efter det andra världskriget expanderade de av koncernerna behärskade laboratorierna (5.400 år 1960). Det totala antalet vetenskapsmän som sysslade med forskning fyrdubblades; från 87.000 1941 till 387.000 1961.¹¹

Omfattningen av denna forskningsverksamhet måste – inom den kapitalistiska varu-produktionens ram – oundvikligen åtföljas av en specialisering och ett självständiggörande. Forskning och utveckling blev först en självständig gren av den på arbetsdelning uppbyggda storkoncernen, men konstituerade sig sedan också som ett självständigt företag; det bildades privata forskningslaboratorier, som sålde upptäckter och uppfinningar till högstbjudande.¹² Därmed hade Marx’ prognos bekräftats: uppfinningen hade blivit ett systematiskt organiserat *geschäft*, ett kapitalistiskt *geschäft*.

Liksom alla andra *geschäft* har också ”forskningens *geschäft*” bara ett mål under kapitalismen: att ge företaget maximal vinst. Forsknings- och utvecklingsverksamhetens våldsamma expansion sedan det andra världskriget är i och för sig ett bevis på att den är ”lönsam”, ur kapitalistisk synvinkel.¹³ Wassily Leontief konstaterade: ”Vad gäller de allmänna produktionsvillkoren, så skiljer sig den organiserade forskningen inte från andra former av industri. Man bygger ett laboratorium, installerar den nödvändiga utrustningen, anställer kvalificerad personal och väntar på resultaten. Dessa kan, liksom varje annan produkt, användas direkt av samma företag som gjorde dem eller säljas till andra – för ett visst pris; eller bådadera, vilket ofta händer.”¹⁴ Och Leonard Silk har uppgett, att mer och mer kapital strömmar till forsknings- och utvecklingssfären, eftersom det där ”får en fabulöst hög genomsnittlig avkastning på de spenderade dollarna”.¹⁵ Detta ligger helt och hållet i senkapitalismens logik, såsom en fas i den kapitalistiska utvecklingen, där teknologiska räntor blivit till överprofitens huvudkälla.

Men ännu betydelsefullare än den ”rena” forskningsverksamheten är den egentliga industriella innovationen, utvecklingen av nya produkter och produktionsmetoder. Ju snabbare den teknologiska förnyelsen blir, ju kortare det fasta kapitalets omslagstid blir, i desto högre grad blir också iordningställandet av produktionsmetoderna och bygget av de nya produktionsplatserna separata företag genom arbetsdelningen. Leverans av fullständigt utrustade fabriker samt tillverkningsmetoder, tekniskt ”know-how”, patenter och licenser liksom specialister uppkommer som en ny form av kapitalinvestering resp kapitalexport. Inom kemibranschen har detta redan blivit den dominerande formen för det fasta kapitalets

⁸ Frank G. Gilmore och Richard G. Brandenburg, *Anatomy of Corporate Planning*, i *Harvard Business Review*, november-december 1962.

⁹ Angående första världskrigets roll i detta avseende, se bl a Edwin Mansfield, *The Economics of Technological Change*, London 1969, s. 45.

¹⁰ Leonard S. Silk, *The Research Revolution*, New York 1960, s. 54; Edwin Mansfield, op. cit., s. 45.

¹¹ Edwin Mansfield, op. cit., s. 54.

¹² Silk (op. cit., s. 54-55) skiljer mellan systematiskt organiserade forskare (organized investigators) och systematiskt organiserade vetenskapsmän (organized scientists).

¹³ Vi talar här om de *privata* utgifterna för forskning och utveckling, inte om de statliga, som i viss mån kan befrias från lönsamhetstvånget.

¹⁴ Wassily Leontief, inledning till Leonard S. Silk, op. cit., s. III-IV.

¹⁵ Leonard S. Silk, op. cit., s. 3.

förnyelse. Reproduktionen är organisatoriskt helt skild från produktionen; det överläts åt andra företag att förverkliga den tekniskt.¹⁶

Kapital som är placerat direkt i produktionssfären leder till kontinuerlig varuproduktion och oavbruten värdeökning. Kapital som är placerat i forsknings- och utvecklingssfären, som ligger före och efter den egentliga produktionssfären¹⁷, ökar i värde bara i den utsträckning det där utförda arbetet är produktivt, dvs resulterar i produktion av nya varor. Outnyttjade nya uppfinningar och upptäckter är ur det kapitalistiska företags synvinkel *faux frais* i produktionen, omkostnader som bör reduceras till ett minimum. Men eftersom nya upptäckters och uppfinningars användbarhet aldrig kan fastställas i förväg i en marknadsekonomi, är lönsamhetsrisken högre än genomsnittet för de i forskningssfären placerade kapitalen. Detta är en av de viktigaste orsakerna till storkoncernernas dominans inom denna sfär.¹⁸ Omfattningen och tillväxten av utgifterna för forskning och utveckling kan åskådliggöras med följande exempel: kostnaderna för utvecklingen av nylon var 1 miljon dollar och för orlon 5 miljoner dollar. Utvecklingen av penicillin krävde flera miljoner dollar och utvecklingen av den katalytiska olje”cracking”-metoden 11 miljoner dollar. Den brittiska Pilkington-koncernen investerade 20 miljoner dollar i uppfinningen och utvecklingen av ”float-glas” – patentet. Televisionen kallas ett ”femtio miljoner dollar företag” av amerikanska experter, på grund av de innan kommersialiseringen spenderade forsknings- och utvecklingsutgifterna. Inom flyget har utgifterna stigit ofantligt: bara fram till 1965 hade XB-70-projektet kostat 1,5 miljarder dollar och *Concorde* 2 miljarder dollar.¹⁹ Den viktigaste stimulansen för sådana kapitalplaceringar förblir emellertid liksom tidigare de över genomsnittet liggande överprofiter, som koncernerna kan erhålla i händelse av ett ”genombrott”.²⁰

I forskningssfären placerat produktivt kapital består, i likhet med alla andra produktiva kapital, av fast och variabelt kapital. Det fasta kapitalet består av byggnaderna och laboratorietrustningen, det variabla av den i laboratorierna sysselsatta personalens löner och arvoden. Det faktum att arbetet i många fall först senare – eller aldrig – inkorporeras i specifika varors värde, ändrar ingenting på naturen såsom produktivt arbete av det *totala arbete*, som utförs på forsknings- och utvecklingsområdet, i den mening att detta totala arbete är oundgängligt för produktionen av nya bruksvärden (och därför även bytesvärden) – precis som det faktum, att arbetare måste använda en del av sin årliga arbetstid till att sätta igång sina maskiner, leta efter och rengöra sina redskap, utföra nödvändiga reparationer, osv, inte

¹⁶ C. Freeman, *Chemical Process Plant: Innovation and World Market*, i *National Institute Economic Review*, nr 45, augusti 1968, s. 29-30.

¹⁷ Det rör sig här om sådana forsknings- och utvecklingsbranscher, som är oundgängliga för produktframställning och -konsumtion, inte om sådana, som i stil med forskningen på reklamens område, m m, hör till de s k försäljningskostnaderna och svarar mot den kapitalistiska ekonomins specifikt samhälleliga betingelser.

¹⁸ Paolo Sylos Labini, *Oligopolo e Progresso Tecnico*, Torino 1967, s. 226 f. – John Jewkes, David Sawers och Richard Stillerman, *The Sources of Invention*, 2:a upplagan, London 1969, s. 128, 152. År 1961 gjorde ungefär 11.000 amerikanska företag investeringar för forskning och utveckling. Men 86 % av utgifterna föll på endast 391 företag, och fyra jättekoncerner stod ensamma för mer än 22 % av de totala utgifterna för forskning och utveckling. (Richard R. Nelson, Merton J. Peck & Edward D. Kalachek, *Technology, Economic Growth and Public Policy*, The Brookings Institution, 1967, s. 48.)

¹⁹ Jewkes-Sawers-Stillerman, op. cit., s. 155; James R. Bright (red). *Technological Planning on the Corporate Level*, Boston 1962, s. 61 f.

²⁰ ”Riskerna är nu så stora att snabb och effektiv utveckling bara kan väntas, där den får näring av monopolprofiter” (Jewkes-Sawers-Stillerman, op. cit., s. 152). Forsknings- och utvecklingsutgifternas koncentration till vissa industrigrenar ”avspeglar företagens (och deras stöttepelares, t ex försvarsministeriets) uppfattningar om omfånget av de utgifter för forskning och utveckling, som kan bli räntabla i olika branscher.” (Nelson-Peck-Kalachek, op. cit., s. 73, vår kursiv). ”Variationer i förhållandet mellan utgifterna för forskning och utveckling och omsättningens storlek i olika företag kan förklaras genom forsknings- och utvecklingsutgifternas varierande räntabilitet” (op. cit., s. 74).

ändrar något på denna arbetstids produktiva natur.²¹ Utan dessa åtgärder skulle produktionsprocessen ifrågasättas i lika hög grad som om man inte framställde modellerna, proverna, formlerna, teckningarna, preparaten osv i laboratoriet och på kontoret. Marx som upprepade gånger betonat, att industrikapitalets natur bl a ligger däri, att det utan kostnad kan tillägna sig fördelarna med arbetsdelningen och vetenskapens produktiva tillämpning²², slog otvetydigt fast den produktiva karaktären av forskarnas och ingenjörernas arbete. I det redan citerade avsnittet ur *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses* räknar han uttryckligen teknologerna till de produktiva arbetarna. Och i *Theorien über den Mehrwert* heter det: ”Till de produktiva arbetarna hör naturligtvis alla, som samarbetar för varans produktion på det ena eller andra sättet, från den egentlige handarbetaren till direktören, ingenjören (till skillnad från kapitalisten)”.²³

Den osäkra expansionsmöjligheten för de i forskningssfären placerade kapitalen innebär en stimulans för forskningsplanering, i synnerhet i en epok av snabbare teknologisk förnyelse. Liksom på alla andra sektorer som har med varuförsäljning att göra, innehåller denna planering – den här gången också inom själva koncernens område – ett slumpartat element, ett element av godtycke och ovetenskaplig extrapolering av aktuella tendenser.²⁴ Behovet av planering är emellertid omisskännligt just på detta område.

Jewkes, Sawers och Stillerman har försökt vederlägga tesen om den genom systematiskt organiserat forsknings- och utvecklingsarbete snabbare teknologiska förnyelsen. Det enda de lyckats påvisa på ett övertygande sätt är det faktum, att uppfinningarna också på 1800-talet var närmare förknippade med vetenskapliga kunskaper och framsteg än man vanligtvis tror, och att den individuella uppfinningsverksamheten ännu i dag är ansvarig för ett flertal ofta revolutionerande upptäckter.²⁵ Men deras material kan varken vederlägga det faktum att en allt större del av de uppfinningar som kan påvisas bl a genom patent härrör från industriella företagslaboratorier²⁶, eller att det måste uppstå en tendens till snabbare ökning av vetenskapliga kunskaper och innovationer, på grund av den vetenskapligt skolade personalens snabbare tillväxt – även om det inte finns ett direkt proportionellt samband.²⁷ Författarna, som tillmäter den ”uppfinnande individen” en överdriven betydelse, har fastare mark under fötterna, när de pekar på de nackdelar för uppfinningsarbetet, som uppkommer ur den av monopolen kontrollerade forskningens pragmatiska målinriktning, liksom ur detta arbetes underordnande under koncernens profitsträvan. Det stämmer att kunskaper och originalitet inte kan produceras på samma sätt och framför allt inte med samma automatik som prinskorvar²⁸; men detta är inte något argument mot lagarbete inom forskningen, utan bara mot ett lagarbete som

²¹ K. Marx, *Das Kapital*, band 2, s. 174 f.

²² K. Marx, *Grundrisse*, s. 586.

²³ K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, band 1, s. 258.

²⁴ Fascinerande analyser och exempel angående detta finns bl a hos Gordon Wills, David Ashton och Bernard Taylor (red), *Technological Forecasting and Corporate Strategy*, Bradford University Press, 1969. Ett färskt exempel lämnas av den brittiska koncernen Rio-Tinto-Zinc, som är känd just för en ovanligt effektiv förvaltning, vars jättelika nya smältverk för bly och zink i Avonmouth, vilket utgavs för att vara det modernaste i världen, visade sig vara en komplett felplanering. Få grund av en oväntad förgiftning av omgivningen med blygaser, måste det inställa driften i flera månader och byggas om. Många exempel på möjöndsmutsningen kan hänföras till teknologisk felplanering.

²⁵ Jewkes-Sawers-Stillerman, op. cit., s. 40-60 passim, 73.

²⁶ År 1900 var 80 % av alla registrerade patent i USA i privat ägo; denna procentsats sjönk till 40 % för patent som registrerades 1957 (Mansfield, op. cit., s. 91).

²⁷ Robert A. Charpie, *Technological Innovation and the International Economy*, i Maurice Goldsmith (red), *Technological Innovation and the Economy*, s. 1, talar om en 7-procentig kumulativ årlig tillväxtkvot för den vetenskapliga verksamheten. Han betonar också ökningen av antalet vetenskapliga publikationer, som har en mycket högre tillväxtkvot än jordens befolkning eller industrialiseringen. – Se även Diebold, op. cit., s. 33-34.

²⁸ Jewkes-Sawers-Stillerman, op. cit., s. 179.

är underordnat profitsträvan. En för senkapitalismen typisk motsättning är också att de stora monopolen (oligopolen) aldrig är fullständigt skyddade mot konkurrens, och att det alltså ligger i deras intresse att föra ut en ny produkt på marknaden tidigare, bättre och i större kvantiteter än konkurrenten. I denna mening är de förvisso intresserade av en utvidgning av den av dem själva kontrollerade forsknings- och uppfinningsverksamheten. Samtidigt måste de emellertid vid varje dyrbart forskningsprojekt beräkna risken inte bara för att det kanske inte resulterar i en användbar produkt, utan också risken för att en *samtidig* innovation av en konkurrerande firma gör det omöjligt för dem att realisera de förväntade överprofiterna, så att det kan dröja länge tills det i forsknings- och utvecklingskostnaderna investerade kapitalet förräntas ur den ”normala” profiten²⁹; en annan produkt med ett säkert men tidsbegränsat monopol skulle ha varit mer lönande. Detta ligger bakom storkoncernernas komplicerade innovationsstrategi, som visserligen tvingar dem att differentiera forskningen, men samtidigt att göra ett strängt urval på grund av kapitalets värdeökning. I denna mening har Jewkes-Sawers-Stillerman utan tvekan rätt i att monopolen utan tvekan också hämmar utvecklingen, även om detta måste förstås på ett relativt och inte absolut sätt.³⁰

Med tanke på de enormt ökade utgifterna för industriell forskning och utveckling – i USA ökade de från 100 miljoner dollar år 1928 till 5 miljarder 1953-1954, 12 miljarder 1959, 14 miljarder 1965 och 20,7 miljarder 1970³¹ – är det oundvikligt att mängden förnyelser ökar, även om det är mycket troligt att avkastningen på dessa utgifter, som var mycket hög på 50-talet och början av 60-talet, gradvis kommer att minska. Innebär detta att den snabbare teknologiska förnyelsen blivit permanent också inom den civila industrin – särskilt i avdelning I – genom den permanenta upprustningen? Absolut inte. Kapitalexpansionens betingelser är fortfarande avgörande för senkapitalismens dynamik. De kan inte kringgås genom utvecklingen på vetenskapens och teknikens område. Snabbare teknologisk innovation innebär i sista hand snabbare tillväxt för den genomsnittliga arbetsproduktiviteten. Men snabbare tillväxt för arbetsproduktiviteten kan förenas med relativt hög tillväxtskvot för nationalprodukten eller med en relativt hög sysselsättningsnivå, endast om marknaden expanderar kraftigt. I tidigare kapitel har vi visat var denna marknadsexpansion har sitt ursprung i senkapitalismens tidsålder: i den tredje teknologiska revolutionen, i övergången från den på enkla elektriska motorer uppbyggda produktionstekniken till en som vilar på elektronik, automation och kärnenergi.

Har denna förändring väl skett och har det utbildats en ny bransch i avdelning I för framställning av automatiska maskiner och maskinkomplex, så börjar avdelning I:s tillväxtskvot att sjunka, eftersom det ju inte längre sker någon grundläggande förnyelse av produktionen i avdelning I, utan bara en kvantitativ expansion av redan existerande produktionstekniker. Då kommer vi in i en ”lång våg med stagnerande grundton”. Å andra sidan gynnades den massiva tillströmningen av överskottskapital till produktionen genom de mycket specifika betingelser, som möjliggjorde en plötslig ökning av mervärdekvoten efter andra världskriget.

²⁹ Jewkes-Sawers-Stillerman, op. cit., s. 128, 152. Se även I. Maddock i B. W. Denning (red), *Corporate Long-Range Planning*, s. 197.

³⁰ Nelson-Peck-Kalachek konstaterar också, att den av storkoncernernas profitintressen betingade inriktningen av forsknings- och utvecklingsutgifterna mot kortsiktigt lönsamma projekt och bort från grundforskningen (som inte lär stå för mer än cirka 4 % av de totala privata utgifterna för forskning och utveckling) vanställer och hämmar den teknologiska framstegsprocessen (op. cit., s. 85, 87).

³¹ Silk, op. cit., s. 158; Jewkes-Sawers-Stillerman, op. cit., s. 197; Levinson, op. cit., s. 44. Att dessa utgifter var rent privata före det andra världskriget, medan de nu finansieras av statliga myndigheter till ungefär 60 %, ändrar ingenting på det faktum, att de ökat våldsamt i omfattning. Om orsakerna till forskningsutgifternas växande socialisering, se Elmar Altvater, i Altvater-Huisken, *Materialien zur politischen Ökonomie des Ausbildungssektors*, Erlangen 1971, s. 356-7.

Sedan den ”långa vågen med expansiv grundton” sjunkit tillbaka, börjar emellertid kapitalets ökande organiska sammansättning att försämra betingelserna för kapitalets värdeökning. Fortsätter denna process, så måste den nödvändigtvis leda till minskade investeringar. Förnyelseverksamhetens tillväxt bromsas alltså från båda hållen – värdeökningsproblemet och realiseringsproblemet. Därigenom kommer klyftan mellan uppfinningen och förnyelsen åter att vidgas i senkapitalismens andra fas. Därför är det inte möjligt att vidhålla den av J. D. Bernal³² formulerade och av Leipzig-universitetets författarkollektiv och många andra DDR-skribenter upprepade tesen, att vetenskapen skulle ha blivit till en ”omedelbar produktivkraft” i vår tidsålder. Vetenskaplig verksamhet blir till en produktivkraft, endast om den direkt införlivas med den materiella produktionen³³; i det kapitalistiska produktionssättet betyder detta: om den ingår i den varuproducerande verksamheten. Om detta inte inträffar (bl a på grund av värdeökningsrisker eller -svårigheter), så förblir den en *potentiell* produktivkraft, inte en *reell*.³⁴

Den språngartat växande forsknings- och utvecklingsverksamheten har förorsakat en avsevärd efterfrågan på högkvalificerad andlig arbetskraft. Därav ”universitetsexplosionen”; den åtföljs i sin tur av ett våldsamt ökat utbud av kandidater till andligt högkvalificerad arbetskraft (lärlingar), som kan förklaras av den högre levnadsstandarden och försöken till individuell social promotion.³⁵ Redan mot slutet av 50-talet var 33,2% av ungdomarna mellan 20 och 24 år i USA, 16,2% på Nya Zeeland, 13,1% i Australien och Nederländerna samt 10% i Argentina inskrivna på universitet; sedan dess har procentsatserna ökat ännu mer. Över tre fjärdedelar av 15-19-åringarna i USA, Australien, Nya Zeeland, Japan, Storbritannien, Holland och Belgien fullföljde på början av 60-talet någon form av studier efter den obligatoriska skolan.³⁶ Det tydligaste resultatet av den samhällseliga omskiktning, som ”universitetsexplosionen” innebär, är det faktum att det åtminstone i USA, men antagligen också i flera andra länder, redan finns fler akademiskt utbildade arbetare, om inte rent av fler studenter än bönder.

Det viktigaste kännetecknet för det andliga arbetets expansion – som framkallats av den vetenskapliga kunskapens kumulativa tillväxt, av den kumulativt växande forsknings- och utvecklingsverksamheten, dvs i sista hand av den snabbare teknologiska förnyelsen – är den omfattande återföreningen av intellektuell och produktiv verksamhet, det andliga arbetets inträngande i produktionssfären. Eftersom detta svarar mot den senkapitalistiska teknologins

³² J. D. Bernal, *Die Wissenschaft in der Geschichte*, Berlin 1967, s. 487 f; *Die Wissenschaft von der Wissenschaft*, s. 42, 102-105, 262-3 o s v. Ett av de största felen i den av Radovan Richta publicerade viktiga studien från den tjeckoslovakiska vetenskapsakademien (Richta-Report, Frankfurt/Main 1971) är att den betraktar vetenskapen som en ”residualfaktor” i de ekonomiska framstegen, dvs förutsätter existensen av en produktivkraft som inte förkroppsligas i maskiner och verktyg. Den mänskliga arbetskraftens kunskaper och erfarenhet – inte bara dess tekniska, utan också dess andliga kvalifikationer i ordets allmänna innebörd – är utan tvekan integrerade beståndsdelar av denna produktivkraft. De kan emellertid bara fungera produktivt, om de *producerar* bruksvärden i ett efterkapitalistiskt samhälle, eller bruksvärden och bytesvärden i ett kapitalistiskt samhälle. Utan en sådan produktion är de bara en potentiell produktivkraft, inte en reell.

³³ ”Därvid måste man naturligtvis ta hänsyn till att en vetenskap inte blir till produktionsvara, genom att den åsätter sig denna beteckning, utan uteslutande genom sitt verkningssätt i den samhällseliga produktionen”, skriver emellertid författarna till *Die Wissenschaft von der Wissenschaft* själva (op. cit., s. 42).

³⁴ Marx’ formulering om vetandet som blivit till omedelbar produktivkraft finns i ett avsnitt i *Grundrisse*, vars tema är ”motsättningen mellan den borgerliga produktionens grundval (värdemått) och dess egen utveckling. Maskiner o s v” (*Grundrisse*, s. 592). Och citatet är också omöjligt att missförstå: ”Utvecklingen av det fasta kapitalet visar i vilken hög grad det allmänna, samhällseliga vetandet, kunskapen, har blivit omedelbar produktivkraft och den samhällseliga livsprocessen därmed själv kommit under den allmänna intelligensens kontroll och omformats i överensstämmelse därmed” (s. 594; sv. översättning, s. 198-9).

³⁵ Se härom Hedwig Ortmann, *Arbeiterfamilie und sozialer Aufstieg*, München 1971.

³⁶ F. H. Harbison och C. A. Myers, *Education, Manpower and Economic Growth*, citerat i M. Blaug (red), *Economics of Education*, band 2, Penguin Books 1969, s. 41.

direkta behov, måste utbildningen av andliga arbetare underordnas dessa behov. På så sätt uppstår den klassiskt-humanistiska högskolans kris, inte bara av *formella* orsaker (alltför stort antal studenter, efterbliven materiell infrastruktur, förändring av studenternas sociala ursprung, vilket kräver en kraftig utvidgning av den sociala servicen, m m) och inte bara av *totalsamhälleliga* orsaker (försök att undvika arbetslöshet bland intelligentsian; försök att hejda studentrevolten, att öka ideologiseringen av vetenskapen i syfte att öka manipuleringen av massorna, m m), utan också och framför allt av *direkt ekonomiska* orsaker, som är specifika för det andliga arbetets natur under senkapitalismen: behovet att anpassa högskolans struktur, urvalet av studenter och studiernas innehåll till de krav, som ställs av den snabbare teknologiska förnyelsen under kapitalistiska villkor.³⁷ Den senkapitalistiska högskolans huvuduppgift är inte längre att producera "bildade", dvs omdömesgilla kapitalinnehavare (som svarade mot den fria konkurrenskapitalismens behov), utan att producera andligt högkvalificerade lönearbetare.

Ur detta nya samhälleliga fenomen, det andliga arbetets massiva ökning, uppstår på så sätt en ny samhällelig motsättning. Under ett system av interioriserade varurelationer, där den enskilde får behålla illusionen om det "fria valet", kan de andliga arbetarna inte inlemmas i "forsknings- och utvecklings"-sfären genom direkt tvång. Därför måste ungdomen styras in på naturvetenskap och teknik med hjälp av den härskande ideologin. (Man kan tänka på den funktion som massmedia har fyllt och fortfarande fyller i detta avseende, från serietidningar via barnböcker och TV till science fiction-litteratur.) Naturligtvis motsvarar detta också objektiva *behov* för samhället som helhet och inte bara storkoncernernas kortsiktiga konkurrens- och lönsamhetsintressen. Vetenskapens och teknikens kumulativa utveckling, som har skapat en väldig potential för mänsklighetens befrielse från det tunga, mekaniska manuella arbetets tusenåriga förbannelse, ett arbete som stör eller omintetgör individens fria utveckling, kan få fantasin hos dagens ungdom att flamma upp så lätt, just eftersom denna redan känner den befriande funktionen.

Å andra sidan måste det allmänna behovet av högre kvalifikation, andligt arbete och högskoleutbildning oundvikligen kollidera med bourgeoisins och den borgerliga statens försök att via teknokratiska högskolereformer underordna produktionen av andlig utbildning under kapitalets värdeökningsbehov. Vad senkapitalismen behöver är inte ett stort antal högkvalificerade andliga arbetare; den behöver ett inom vissa gränser stigande antal andliga producenter med specifika kvalifikationer, som skall fylla specifika uppgifter i produktions- eller cirkulationsprocessen.³⁸ Ju längre vetenskapens kumulativa tillväxt framskrider, ju snabbare forsknings- och utvecklingsverksamheten blir, desto mer tränger den för det kapitalistiska produktionssättet typiska fortlöpande arbetsdelningen, rationaliseringen, specialiseringen, dvs arbetets fragmentering, som underordnas privata, dvs partikulära lönsamhetsintressen, in på såväl det andliga arbetets som den vetenskapliga undervisningens område. En ny gren utvecklas inom den ekonomiska vetenskapen: bildningsekonomin, som anställer undersökningar om den "materiella avkastningen" på utgifter för undervisning.³⁹ Man talar nu om "produktiva in, esteringar" på undervisningsområdet och börjar beräkna deras "lönsamhet".⁴⁰ Det är så att säga självklart, att det därvid inte är tal om någon totalsamhällelig "lönsamhet" med avseende

³⁷ E. Altvater, s. 59-62, 358-63, i Altvater-Huiskens, op. cit. Se även Nelson-Peck-Kalachek, som har visat på sammanhanget mellan uppfostran, utbildning och ekonomisk verksamhet (op. cit., s. 10). Janossy behandlar denna problematik utförligt i sitt redan omnämnda verk.

³⁸ E. Altvater, i Altvater-Huiskens, op. cit., s. 367-9.

³⁹ Därvid tar man oftast de andligt kvalificerade yrkenas högre inkomster för givna, dvs man extrapolerar helt enkelt de givna inkomstskillnaderna på lång sikt. Dennisons ideologiserande analys av bl a "human capital" kritiseras ingående av Altvater-Huiskens, op. cit., s. 275 f, 298-300.

⁴⁰ Se ex vis den karakteristiska titeln på en artikel av M. Blaug: *The rate of return on investment in education in Great Britain*, M. Blaug (red), *Economics of Education*, band 1, Penguin Books, 1968, s. 215 f.

på behovstillfredsställelse, dvs produktion av bruksvärden, lika lite som på någon annan sektor av en politisk ekonomi, som vilar på varu- och värdeproduktion. Det rör sig om ”lönsamhetsberäkningar” inom ramen för det bestående, på de industriella storkoncernernas profitmaximering baserade sen-kapitalistiska samhället.⁴¹ Och det är lika uppenbart, att dessa ”lönsamhetsberäkningar” inte är av platonisk natur, inte vill frambringa ”ren” kunskap, utan att de utgör den teknokratiska högskolereformens finansiella och politiska infrastruktur och skall garantera den senkapitalistiska högskolans ”lönsamhet”.

Tillämpad, specialiserad, arbetsdelad, fragmenterad vetenskap, som är underkastad monopolens profitmaximering: detta är senkapitalismens paroller på högskolans resp högskolereformens område. Så besannas det i kapitlets inledning citerade Marx-ordet: om vetenskapens tillämpning på den omedelbara produktionen blir det som bestämmer den och sätter den i rörelse, då blir forskningen till ett geschäft och samtliga vetenskaper blir trälar under kapitalet. Men ur totalsamhällelig synvinkel, ur lönearbetarnas och det stora människoflertalets synvinkel, är det vetenskapens och teknikens befriande potens, som ger varje ”stort språng framåt” på detta område dess objektivt progressiva betydelse. En ny samhällelig motsättning uppstår nu mellan vetenskapens kumulativa tillväxt, dess maximala användning och utbredning i enlighet med det totalsamhälleliga behovet och det ökande individuella behovet av en andlig utbildning, som är anpassad till dagens vetenskap och teknik⁴², å ena sidan, och senkapitalismens inneboende tendens att göra denna vetenskap till en slav under sina profitaaffärer och profitberäkningar å andra sidan. Denna motsättning är i grund och botten en särskild form av en allmän och för det kapitalistiska produktionssättet karakteristisk motsättning: motsättningen mellan den växande samhälleliga rikedomens å ena sidan och arbetets växande alienation, dvs utarmning, å andra sidan, så länge denna samhälleliga rikedom vilar på privat tillägnelse. Under senkapitalismen får denna motsättning en ny dimension: i ju högre grad den på högskolan erhållna kvalifikationen innebär en kvalifikation för en specifik arbetsprocess, i desto högre grad proletariseras det andliga arbetet, blir det till en vara; i desto högre grad blir varan ”andlig arbetskraft” tvungen att sälja sig på en ”arbetsmarknad för andlig och vetenskaplig kvalifikation”⁴³, i desto högre grad pressas denna varas pris ned till sina reproduktionskostnader, dvs till sitt värde, kring vilket det varierar i enlighet med förhållandet mellan efterfrågan och utbud. Och ju längre denna proletariseringsprocess⁴⁴ går, desto längre drivs arbetsdelningen på det vetenskapliga området med överspecialisering och ”fackidioti” som oundvikliga följder, i desto större utsträckning blir studenten slav under en specialundervisning, som underkastas kapitalets värdeökningsbetingelser. Och ju mer uppsplittrad den andliga utbildningen och den andliga arbetsprocessen blir, i desto högre grad generaliseras den alienerade och alienerande högskoleundervisningen till en produktion av

⁴¹ Den räkning som verkligen intresserar kapitalet gäller naturligtvis den extra värdeprodukt, som företagaren kan tillägna sig genom att förfoga över högre kvalificerad arbetskraft, samtidigt som han själv inte alls eller endast delvis (bara indirekt via de betalade skatterna) behöver betala kostnaderna för produktionen av denna kvalifikation.

⁴² Se härom bl a Franz Janossy, op. s. 219-221. Se även följande snillrika definition av Karl-Heinz Roth: ”Vetenskap, teknik och bildning är alltså själv frambringade historiska allmänna betingelser för den samhälleliga produktionsprocessen. De är faktorer, som via den ständiga förändringen av den omedelbara produktionsprocessens bruksvärden, skapar de subjektiva och objektiva betingelserna, dvs levande arbete, arbetsmaterial och arbetsredskap, det kommunistiska samhällets materiella grundval.” (Roth-Kanzow, op. cit., s. 96).

⁴³ Se de s k ”talangscouter” verksamhet, som går ut på att värva de utexaminerade högskoleeleverna eller försöka vinna dem för en viss koncern genom klara lönelöften.

⁴⁴ Heinz Jung (*Zur Diskussion um den Inhalt des Begriffs "Arbeiterklasse" und zu Strukturveränderungen in der westdeutschen Arbeiterklasse*, i *Das Argument*, nr 61, december 1970, s. 693 f) konstaterar bl a helt riktigt: ”Enligt vår åsikt måste denna historiska tendens till proletarisering av en stor del av intelligentsian och dess sammansmältande med arbetarklassen betonas. Denna tendens påskyndas i och med dessa skiktas språngartade tillväxt framför allt i samband med den vetenskaplig-tekniska revolutionen.”

alienerat och alienerande andligt arbete, som är reellt underordnat kapitalet. *Detta är den sociala och ekonomiska basen för de under senkapitalismen allt vanligare studentrevolterna* och samtidigt beviset på deras objektivt antikapitalistiska kraft.

Eftersom de senkapitalistiska monopolens försök att kontrollera alla moment i produktions- och reproduktionsprocessen – om via staten eller genom ”privata initiativ” är likgiltigt – spelar en viss roll, så tenderar staten och monopolen att ”fatta” det andliga arbetets underordnande under kapitalet också på ett ”organisatoriskt” sätt. De strävar efter att ”gripa tag” i det, dvs att ”programmera” antalet högskolor, fackutbildningens innehåll och studenternas fördelning på de olika facken. Därvid ser åtskilliga planerare till att planera in samma ”omskolningstvång”, dvs samma periodiska avkvalificering för det kvalificerade andliga arbetet som i modellen med en högskola bestående av utbytbara element. Att alla dessa program vilar på en permanent intagningspär, utan vilken ett verkligt urval av studenter i enlighet med kapitalexpansionens behov vore omöjligt, säger sig självt.⁴⁵ Att dessa prognoser inte kan ”gripa tag i” den verkliga utvecklingen, lika lite som de kapitalistiska ekonomiska programmen kan göra exakta prognoser om den ekonomiska utvecklingen, är också självklart. Men det är naturligtvis viktigt att slå fast, att denna ”planering” förstärker studiernas och det andliga arbetets alienation. Det ökande behovet av högkvalificerat andligt arbete reduceras inte på något sätt under senkapitalismen till ett ökat behov av andligt arbete i produktionsprocessen. Det kvalificerade andliga arbetets utveckling har snarare en dubbel karaktär, som motsvarar senkapitalismens allmänna utvecklingstendenser: å ena sidan den av den snabbare teknologiska förnyelsen betingade förkortade omslagstiden för det fasta kapitalet, å andra sidan det ur denna förkortade omslagstid resulterande behovet av systematisk kontroll över alla moment i den samhälleliga produktions- och reproduktionsprocessen. Det kvalificerade andliga arbetets inlemmande i produktionsprocessen svarar mot senkapitalismens första kännetecken, dess inlemmande i samtliga områden av överbyggnaden och produktivkrafternas förvaltning (inkl företagsförvaltningen och arbetskraftens ”förvaltning”) mot det andra.⁴⁶

Det finns emellertid betydande skillnader i samhällelig position mellan det kvalificerade andliga arbete som inlemmats i produktionsprocessen och det som inorporerats i förvaltnings- och överbyggnadssfären. Dessa kan inte reduceras till frågan, om den enskildes eller gruppens materiella existens baseras på mervärdeframställning eller inkomster av mervärdets omfördelning, även om denna faktor utan tvekan spelar en viss roll för bestämningen av varje specifik grupp kvalificerade andliga arbetares samhälleliga intressen. Vi anser snarare att det avgörande momentet tycks vara, hur den för varje särskild grupp specifika platsen i produktions-, förvaltnings- eller överbyggnadssfären återverkar på det specifika gruppmedvetandets framväxt.

Alla grupper som har som yrke att syssla med kontrollen av den effektiva utpressningen av mervärde ur varan arbetskraft eller det effektiva bevarandet av det konstanta kapitalets värde genom arbetskraften, måste på grund av denna ställning i samhället i stor utsträckning identifiera sin funktion med företagarens och borgarväldets klassintressen. Ja, man skulle till och med kunna säga, att utan en sådan långtgående identifikation, skulle de överhuvudtaget inte vara förmögna att avyttra den för deras funktion specifika kvalifikationen i företagen och samhället. Tidsstudiemän som sympatiserar och solidariserar sig med arbetarna är dåliga, dvs okvalificerade tidsstudiemän i ett kapitalistiskt produktionssätt, och de skulle snart stå utan

⁴⁵ I detta sammanhang borde man också betona den senkapitalistiska ekonomiska utvecklingens ökade ojämnheter, och de olika kapitalfraktionernas olikartade kvalifikationsbehov som svarar mot denna ojämnheter (se härom Roth-Kanzow, op. cit., s. 164 f).

⁴⁶ Angående de talrika senkapitalistiska försöken att göra överbyggnadssfären vetenskaplig, framför allt politiken och förvaltningen, se Karl-Theodor Schuch, *Wissenschaft und Politik in der spätkapitalistischen Klassengesellschaft*, i *Das Argument*, nr 65, augusti 1971.

arbete, dvs bli tvungna att ändra antingen inställning eller yrke. Fångvaktare, som hjälper politiska fångar att fly, har små chanser att göra karriär och kommer att förlora sin arbetsplats. Detsamma gäller, med vissa förbehåll och på längre sikt, för företagsläkare, företagssociologer, företagspsykologer, förvaltare av stora massmedia, befäl för den borgerliga polisen och högre tjänstemän inom statsapparaten. Kvalificerade andliga arbetare som befinner sig i den omedelbara produktions- eller reproduktionsprocessen – eller sådana, vars samhällseliga funktion i och för sig inte nödvändigtvis kolliderar med lönearbetarnas klassintresse, t ex sjukvårdsläkare eller socialarbetare – har däremot mycket större möjligheter inte bara att vägra identifiera sig med kapitalets klassintressen, utan också att identifiera sig med lönearbetarnas klassintressen. Förvaltnings-, ackumulations- och överbyggnadssfärernas växande teknisering, specialisering och rationalisering, ja arbetsdelningen på själva kapitalförvaltningens område får alltså som resultat, att båda grupperna av kvalificerade andliga arbetare kan utvecklas i lika hög grad. Detta är den materiella grundvalen för de teknokratiska högskolereformatörernas hopp om en splittring och partiell återintegrering av de rebelliska studenterna, och de kan utan tvekan delvis lyckas med detta. En av huvudorsakerna till studentrevolten är motståndet mot överspecialiserade och därför vetenskapligt otillräckliga studier. Kunskapen om de total-samhälleliga sammanhangen är emellertid förbunden med övervinnandet av fackidiotin. Lyckas de ta steget till en sådan kunskap under högskolestudierna, så kan företagsläkare, företagssociologer, tjänstemän på massmedia, ja t o m domare fylla en systemstörande och systemrubbande funktion, som avslöjar det kapitalistiska produktionssättets verklighet. De kan t ex vägra att begränsa sitt intygsskrivande i den utsträckning som företagarna önskar av räntabilitetsskäl och uteslutande tänka på att skydda den individuella lönearbetarens hälsa.

Så länge denna ”revolutionära yrkespraktik” förblir begränsad till ett fåtal företagsläkare, kommer de att förlora sina arbeten på längre sikt. Men ökar antalet medicinare, som lösgjort sig från kapitalets grepp, så skulle styrkeförhållandet på denna arbetsmarknad kunna förändras så att sådana avskedanden inte längre skulle bli möjliga. Det viktigaste subjektiva villkoret härför skulle vara, att den på högskolan utvecklade samhällsrevolutionära inställningen inte upplöses igen genom en gradvis integration i det borgerliga samhället. Detta förutsätter framför allt en sak: deltagande i en revolutionär organisation, som vilar på enheten mellan revolutionär teori och revolutionär praktik. Revolutionär *yrkespraktik*, dvs *partiell* praktik, kan bara förbli verkligt *revolutionär* i längden, om den ingår i en totalsamhällelig revolutionär praktik.

Det är intressant att utvidga denna analys till ett specifikt skikt av de kvalificerade andliga arbetarna, nämligen de som är verksamma inom utbildningssektorn. Det faktum att detta skikt – även om det höjer den individuella och samhällseliga arbetsförmågan, dvs lämnar ett produktivt bidrag till framväxten av en specifik vara (den kvalificerade arbetskraften) – i allmänhet inte kan räknas till de produktiva arbetarna⁴⁷, hindrar inte att det objektivt sett utgör en del av lönearbetarnas klass⁴⁸, och att det också subjektivt kan känna sig som medlem av denna klass och handla därefter. Om en sådan subjektiv inställning bekräfts genom ökande facklig organisering och verksamhet, genom deltagande i hela arbetarklassens organisering och kamp, så kan den ”revolutionära yrkespraktiken” också här lämna ett bidrag till försvagningen av den kapitalistiska utsugningen och förtrycket. I stället för den statsbevarande får vi

⁴⁷ Roth-Kanzow, op. cit., s. 70 f.

⁴⁸ Jfr Karl Marx: ”Varje produktiv arbetare är lönearbetare, men därför är inte varje lönearbetare produktiv arbetare.” ”Samma arbete ... kan utföras av samma arbetare för en industrikapitalist eller för en omedelbar konsument, etc. I båda fallen är han lönearbetare eller daglönare, men i det ena är han produktiv arbetare, i det andra improduktiv arbetare, eftersom han producerar kapital i det ena, men inte i det andra.” (*Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, s. 130, 138-140).

då en samhällskritisk uppfostran. I stället för lydiga undersåtar, vädisciplinerade lönearbetare⁴⁹ och på de individuella prestationernas princip inriktade ungdomar, utbildas då självständigt tänkande ungdomar, förmögna till solidariskt handlande. Att en sådan praktik måste leda till svåra konflikter med den härskande klassen och – utom i revolutionära perioder – knappast kan integreras i det senkapitalistiska samhällets normala gång, förefaller självklart.

Motsättningen mellan vetenskapligt kvalificerat arbete som sådant å ena sidan och vetenskapligt kvalificerat arbete som är underordnat kapitalets intresse å andra sidan har alltså potentiellt en mer allmän karaktär, än det kan se ut som vid första ögonkastet. Under senkapitalismen besitter vetenskapen en dubbel potentiell produktivkraft; den förstärker den materiella möjligheten att befria människorna från förslavningen under klassutsugningen, varuproduktionen och den samhälleliga arbetsdelningen; den besitter en ideell möjlighet, att på ett avgörande sätt göra det lättare för arbetarna att befria sig från manipulationen i överbyggnadssfären, medvetandets alienation. Vetenskapen såsom en källa till materiell rikedom och vetenskapen såsom en källa till revolutionärt medvetande är desto svårare att särskilja, eftersom samtliga vetenskaper blir till trälar under kapitalet i den senkapitalistiska tidsåldern, och ett ökande antal vetenskapsmän revolterar mot detta.⁵⁰ Denna revolt kan vara av teknokratiskt begränsad karaktär, som hos Galbraith i väst eller Eugen Löbl i öst, vilka framställer vetenskapsmännen som den materiella rikedomens skapare och därför som de naturliga förvaltarna (dvs objektiva behärskarna) av ekonomin och staten.⁵¹ Men den kan också få en teoretisk karaktär, så snart den sammansmälter med proletariats, dvs helt enkelt arbetets, befrielse.

Senkapitalismen såsom en epok av snabbare teknologisk förnyelse och det kvalificerade andliga arbetets massiva utbredning, som möjliggör denna förnyelse, är alltså en epok, där det kapitalistiska produktionssättets grundläggande motsättning drivs till sin spets. Arbetets samhälleliga karaktär ökar alltmer, genom att hela det ackumulerade resultatet av samhällets, av hela mänsklighetens vetenskapligt-tekniska utveckling blir en direkt förutsättning för varje särskild produktionsprocess, i varje särskild produktionsgren. Den privata tillägnelsen, på vilken denna samhälleliga produktion fortfarande vilar, leder till motsättningen, att mänsklighetens väldiga tekniskt-vetenskapliga ”kapital” underordnas det faktiska kapitalets värdeökningsbetingelser, dvs att det med avsikt undanhåller miljontals människor eller bara blir tillgängligt för dem i fragmentarisk form. Först när produktivkrafterna har lösgjort sig från sitt hölje av privat tillägnelse, dvs från kapitalförhållandena, kan vetenskapens slumrande revolutionära potens – såväl i materiellt som i andligt och moraliskt avseende – utnyttjas till fullo för arbetets och människornas frigörelse.

Åtföljs inlemmandet av högkvalificerat andligt arbete i produktionsprocessen av en ökande ”avkvalificering” av det manuella arbetet, så att det andliga lönearbetets integration i proletariats stöter på motsättningen mellan manuellt och andligt arbete? Att besvara denna fråga empiriskt är svårt, eftersom flera motsägelsefulla processer pågår jämsides i den

⁴⁹ Roth-Kanzow, op. cit., s. 70 f.

⁵⁰ Ytterligare en aspekt av denna motsättning skall vi behandla i den här bokens sista kapitel: nämligen motsättningen mellan tendensen till ökat individuellt ansvar i *arbetsprocessen* och behovet att ytterligare underordna det andliga arbetet under kapitalet i den värdeskapande processen.

⁵¹ Eugen Löbl, *Geistige Arbeit, die wahre Quelle des Reichtums*, Wien, 1968. – Det är särskilt tragiskt att den utan tvekan teoretiskt mycket begåvade Löbl åtminstone delvis, på grund av sina negativa personliga upplevelser av stalinismen som han inte kunde bearbeta teoretiskt, leddes till att revidera Marx’ arbetsvärdeteori, så att det inte är objektiva samhälleliga betingelser, utan dels tekniskt-organisatoriska och dels subjektiva faktorer, som behärskar varuutbytet. Detta leder honom till slutsatsen, att ”i den mån det manuella arbetet viker för maskin-arbetet, blir mängden förbrukat fysiskt arbete anonym. Varken köparen eller producenten kan veta hur mycket fysiskt arbete framställningen av den ena eller andra produkten kräver. Därför (!) kan mängden förbrukat fysiskt arbete inte vara kriteriet, som bestämmer bytesvärdet.” (Op. cit., s. 152).

kapitalistiska ekonomin, som karakteriseras av de olika näringsgrenarnas ojämna utveckling, och eftersom yrkesstatistiken bara är en sammanfattning av dessa samtidiga processer. En systematisering av denna uppenbarar, att ökande industrialisering ökar det absoluta antalet löntagare, medan ökande automatisering minskar det; att ökande mekanisering och halvautomatisering ökar antalet kvalificerade arbetare på bekostnad av de okvalificerade arbetarna och fackarbetarna⁵², medan helautomatisering också sänker antalet kvalificerade arbetare och leder till uppkomsten av nya högkvalificerade och mångsidiga fackarbetare.⁵³ Särskilt de industrigrenar som befinner sig i fortskridande automatisering, t ex den kemiska industrin, uppvisar redan nu en ökning av fackarbetarnas andel av det totala antalet sysselsatta arbetare, som motsäger genomsnittstrenden.⁵⁴ Även uppdelningen i arbetare och tjänstemän förlorar sin mening i de helautomatiserade företagen; den svarar i allt högre grad mot rent formella avtals- och statusvillkor och inte mot verkligt olika positioner i produktionsprocessen.⁵⁵

Den innehållsrikaste långsiktiga prognosen om detta tema, kommer från James R. Bright, som undersökte sjutton på var- andra följande mekaniseringsnivåer och på de sista nivåerna (helautomatisering med lönearbetare, som bara fullgör kontrollfunktioner) konstaterade en tendentiell minskning av kunskapen (och mindre ansvar), men på en högre nivå än i den halv- eller icke-automatiserade industrin.⁵⁶ Hans empiriska studie bekräftar det teoretiska antagandet, att en relativ och inte absolut ”avkvalificering” uppstår i den senkapitalistiska, i värdeökningstvävet fångna automatiseringens kölvatten (dvs att den nödvändiga kvalificeringen sjunker allt djupare *under* det tekniskt och vetenskapligt *möjliga*, även om den genomsnittligt ligger över den tidigare under kapitalismen uppnådda nivån).

Den teoretiska analysen av produktionen och reproduktionen av kvalificerad arbetskraft hör till de svåraste och mest omstridda punkterna i Marx’ teori.⁵⁷ Vi delar Roth-Kanzows åsikt, vilka betraktar *kostnaderna* för utbildningen som en avtappning från den samhälleliga revenyn och inte som utlägg av samhälleligt kapital.⁵⁸ Den reveny som spenderas på utbildningens område höjer visserligen den samhälleliga arbetsförmågan och skapar bestämda arbetsbetingelser⁵⁹, men den är inte omedelbart värdebildande. Det framgår av det faktum, att kapitalet bara undantagsvis och på några få områden söker sig till utbildningssektorn. Men detta är inte på något sätt en teoretisk lag, som Roth-Kanzow tycks tro⁶⁰, för Marx betonar uttryckligen, att kapital kan placeras i framställningen av dessa ”allmänna gemensamma

⁵² För denna tendens finns det en mängd empiriska belägg. I den västtyska industrin som helhet ökade procentsatsen kvalificerade arbetare från 25 till 32 % mellan november 1951 och oktober 1966, medan procentsatsen fackarbetare resp okvalificerade arbetare sjönk från 58 till 57 % resp från 17 till 11 % (Heinz Jung, op. cit., s. 690). Valentin Siebrecht ger siffror för perioden 1951-1957: de kvalificerade specialarbetarna ökade från 29 till 32,4 %; fackarbetarna minskade från 47,6 till 44,8 % och de okvalificerade arbetarna från 24,4 till 22,8 % (*Automation – Risiko und Chance*, band 1, s. 383).

⁵³ Pierre Naville, i Naville-Friedmann, op. cit., s. 381 f.

⁵⁴ Mellan november 1951 och oktober 1966 ökade andelen fackarbetare (L G 1) med goda yrkeskunskaper av den i den västtyska kemiska industrin sysselsatta arbetskraften från 35 till 38 %, medan andelen okvalificerade arbetare sjönk från 18 till 6 % (Heinz Jung, op. cit., s. 690).

⁵⁵ Detta leder bl a till att arbetare i allt större utsträckning kräver och även på facklig väg tillkämpar sig ställning som tjänstemän (bl a en månads uppsägningstid och månadslön).

⁵⁶ James R. Bright, *Lohnfindung an modernen Arbeitsplätzen in den USA*, i *Automation und technischer Fortschritt in Deutschland und den USA*, Frankfurt 1963, s. 159-168.

⁵⁷ En sammanfattning av tidigare diskussioner om förhållandet mellan kvalificerat och okvalificerat arbete resp sättet på vilket det förra kan reduceras till det senare, finns hos Roman Rosdolsky (op. cit., band II, s. 597-614).

⁵⁸ Roth-Kanzow, op. cit., s. 71-76.

⁵⁹ Jfr Karl Marx, *Grundrisse*, s. 432: ”Alla allmänna, gemensamma produktionsbetingelser ... bestrids därför genom en del av landets reveny – statskassan, och arbetarna framstår inte som produktiva arbetare, även om de gör kapitalets produktivkraft större.”

⁶⁰ Roth-Kanzow, op. cit., s. 66-67.

produktionsbetingelser.”⁶¹ Roth-Kanzows påstående att utbildningskostnaderna inte ”omedelbart” ingår i bestämningen av värdet av varan ”kvalificerad arbetskraft”⁶² står däremot i klar motsättning till Marx’ tes. Altvater har här rätt i sin polemik, även om han inte gör en klar åtskillnad mellan värdet av varan ”kvalificerad arbetskraft” och ”förskotteringen av produktionskostnaderna för denna kvalifikation”. Roths rädsla för att återfalla i Smiths motsägelse (varuvärdets bestämning genom arbetslönen, och arbetslönens bestämning genom varuvärdet) blir meningslös, så snart man inte läser in mer än vad där verkligen står i Marx’ formulering ”... i vars produktions- och reproduktionskostnader dessa tjänster *ingår*”.⁶³ Marx talar naturligtvis inte om någon *bestämning* av värdet av varan ”kvalificerad arbetskraft” genom kvalificeringskostnaderna. Detta värde bestäms av de totala reproduktionskostnaderna; dit hör de fysiologiska och moraliskt-historiska elementen i denna arbetskrafts reproduktion, liksom också reproduktionskostnaderna för kvalificeringen.⁶⁴

Just eftersom kostnaderna för utbildningen bestrids av staten – via en omfördelning av revenyn – och eftersom utbildningssektorn inte är ett investeringsfält för mervärdeproducerande kapital, så uppstår en motsättning mellan de objektiva kraven på en kvantitativ ökad utveckling av denna sektor, vilka härrör ur den snabbare teknologiska förnyelsen, och de ”många kapitalens” motstånd mot att bära de här till nödvändiga kostnaderna genom en ökning av den icke-ackumulerade delen av mervärdet (skatter). Socialisering av utbildningskostnaderna innebär följaktligen, att kapitalet i så stor utsträckning som möjligt försöker vältra över kostnaderna för denna utbildning på löntagarna, dvs belasta arbetarna genom avtappning från revenyn i form av skatter. Denna motsättning reproduceras också inom själva kapitalistklassen, där framför allt de delar av borgardömet som är intresserade av utsugningen av billig arbetskraft (hantverkare, småföretagare, efterblivna industrigrenar, osv) motsätter sig en kraftig stegring av utbildningskostnaderna, medan storkoncernerna och de utvecklade industrigrenarna är beredda att täcka en del av utbildningskostnaderna genom utbildning inom företaget.⁶⁵

Janossys slutsats, att den av kapitalismen otillräckligt utvecklade högre kvalificeringen av arbetskraften är det avgörande hindret för en på lång sikt högre tillväxtkvot för ekonomin⁶⁶, innehåller ett dubbelt fel. För *det första* finns det ingen anledning, att dra slutsatsen att en anpassning av yrkesstrukturen till den senkapitalistiska ekonomins teknologiska behov är *omöjlig*, även om det inte kan förnekas att anpassningen sker på ett *försenat* sätt. Till sist kommer det senkapitalistiska monopolkapitalets värdeökningssintressen att slå igenom också på utbildningssektorn; den enda kraft, som kan förhindra detta på längre sikt, är arbetar-

⁶¹ Karl Marx, *Grundrisse*, s. 431: ”Kapitalets högsta utveckling är, när den samhälleliga produktionsprocessens betingelser inte skapas genom avtappning från den samhälleliga revenyn ..., utan ur kapitalet såsom kapital.” Jfr också *Theorien über den Mehrwert*, band 1, s. 425-6, där Marx talar om lärare i privatskolor som produktiva arbetare, om de berikar de kapitalister, som äger dessa skolor. I samma band heter det däremot på s. 272-3: ”Köpet av sådana tjänster som skapar, bevarar eller förändrar arbetskraften, kort sagt ger den en speciell förmåga eller också bara bevarar den, alltså t ex skollärares tjänst i den mån han är ’industriellt nödvändig’ eller nyttig ..., är alltså tjänster som ger en ’säljbar vara’ osv i utbyte, nämligen själva arbetskraften, i vars produktions- och reproduktionskostnader dessa tjänster ingår. ... Läkarens och skollärares arbete skapar inte omedelbart den fond ... ur vilken det betalas, även om deras arbete ingår i produktionskostnaden för den fond, som skapar alla värden överhuvudtaget, nämligen i arbetskraftens produktionskostnader.”

⁶² Roth-Kanzow, op. cit., s. 70-75.

⁶³ Altvater-Huiskens, op. cit., s. 256 f, 294 f.

⁶⁴ Rosdolsky, op. cit., s. 612-614. Se även Karl Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 542: ”Två andra faktorer ingår också i bestämningen av arbetskraftens värde. Å ena sidan dess utvecklingskostnader, som förändras med produktionssättet, å andra sidan dess varierande natur, om den är manlig eller kvinnlig, mogen eller omogen.”

⁶⁵ Angående den kapitalistiska industrins förhållande till yrkesskolorna och lärlingssystemet, se bl a Elmar Altvater, Freerk Huiskens, op. cit., s. 153 f; Roth-Kanzow, op. cit., s. 162 f, 173 f, m fl.

⁶⁶ Franz Janossy, *Das Ende der Wirtschaftswunder*, s. 234 f., 250, 252-54, o s v.

klassen, inte medelklassen eller svagare kapitalistiska grupper.⁶⁷ För det andra är profitkvotens långsiktiga utvecklingstendenser under senkapitalismen allt mindre beroende av de specifika krav som de ”många kapitalens” yrkesstruktur och arbetskvalifikation ställer, men allt mer beroende av det allmänna förhållandet mellan efterfrågan på och utbudet av varan arbetskraft överhuvudtaget, dvs av den *samhälleligt genomsnittliga mervärdekvoten*, som delvis bestäms av den industriella reservarméns fluktuationer.⁶⁸ – Den industriella reservarméns reproduktion är alltså viktigare för senkapitalismens tillväxttendenser på lång sikt än reproduktionen av specifika kvalifikationsformer. Ja, man kan till och med säga, att den senkapitalistiska storkoncernen karakteriseras av växande likgiltighet gentemot arbetskvalifikationens *specifika* form, som i alla fall ständigt måste ändras på grund av den snabbare teknologiska förnyelsen, och att den framför allt är intresserad av en allmän utbildning, som producerar mångsidig teknisk ”*begåvning*” och anpassningsförmåga.⁶⁹ Vad gäller efterfrågan på högkvalificerad andlig arbetskraft, så visar erfarenheterna från de tyska ingenjörsskolorna⁷⁰ och den högre tekniska undervisningen i Japan, att senkapitalismen faktiskt kan ”täcka sina behov” på detta område på kort tid. Senkapitalismens viktigaste motsättningar ligger inte i utbildningssektorns strukturella underutveckling, utan i den nya krisen för kapitalets värdeökning, liksom i löntagarnas revolt mot de kapitalistiska produktionsförhållandena, en revolt som snabbt kan komma att utvidgas också till det kvalificerade andliga arbetet, inte på grund av utbildningssektorns underutveckling, utan på grund av att den underordnas kapitalets behov, som råkar i allt tydligare konflikt med den fritt skapande verksamhetens utveckling.⁷¹

⁶⁷ Angående monopolkapitalets och de i de teknologiska tillväxtsektorerna verksamma storkoncernernas inställning till utbildningssektorn, se Roth-Kanzow, op. cit., s. 236-343.

⁶⁸ Huvudtendensen under den ”långa vågen med expansiv grundton” 1945-1965 var att den av sektoriell arbetskraftsbrist framkallade löneökningen i specifika branscher utvidgades till hela arbetarklassen, eftersom den industriella reservarmén höll på att upplösas.

⁶⁹ Altvater-Huiskens, op. cit., s. 140-144, 162-164, osv.

⁷⁰ Se bl a Roth-Kanzow, op. cit., s. 217 f.

⁷¹ Vi kan här inte lämna en detaljerad kritik av Franz Janossys stimulerande och värdefulla bok. Vi skall bara peka på att han på s. 246 f – liksom i hela den avslutande delen – sammanblandar värde- och prisberäkningar, och därför hamnar i omöjliga motsägelser. Om antalet sysselsatta arbetare i en industrigren A minskar från 8.000 till 1.000 vid oförändrad arbetstid, så sjunker det nyskapade värdet (variabelt kapital + mervärde) till 12,5 % jämfört med utgångsläget. Omvänt: om antalet arbetare ökar från 2.000 till 9.000 i branschen B, dvs med 450 %, så ökar också den nyskapade värdemängden med 450 %. Den *totala* mängden nytt värde (inkomster) i branscherna A och B kommer emellertid värdemässigt att förbli densamma i exemplets båda faser, nämligen i båda fallen 10.000 X (X = antalet presterade arbetstimmar per arbetare), eftersom ökad arbetsproduktivitet yttrar sig i sänkt varuvärde. Fluktuationer i marknadspriset kan *omfördela* denna värdemängd, men inte göra den större. Detta döljes hos Janossy genom en inflationistisk prisberäkning, som resulterar i en tolvdubbel ökning av ”nationalinkomsten”. Därvid framstår varupriserna som bestämda av lönerna och inte av värdena, varvid lönerna fördubblas i en bransch enbart på grund av marknadsförhållandena, dvs de lösgörs helt från värdet av varan arbetskraft.

9. Permanent rustningsekonomi och senkapitalism

Sedan slutet av trettioåret spelar vapenproduktionen en viktig roll i den imperialistiska ekonomin. Upprustningen har nu pågått oavbrutet i mer än trettio år. Det finns inga tecken på att denna tendens till permanent rustningsekonomi skall avta inom överskådlig tid. Vi har alltså att göra med ett av senkapitalismens utmärkande drag, som måste förklaras ur själva denna produktionssätts samhälleliga och ekonomiska utvecklingsprocess. Framför allt måste vi undersöka i vilken mån särskilda, för senkapitalismen till skillnad från det borgerliga samhällets tidigare faser specifika ekonomiska drag hänger samman med den permanenta upprustningen, och om dessa drag även i fortsättningen kommer att bestämma senkapitalismens historiska epok i händelse av fortsatt upprustning.

Förvisso är vapenproduktion och upprustning inte något nytt ekonomiskt fenomen i det kapitalistiska produktionssättets historia. Vapenproduktionen tjänstgjorde som kapitalismens barnmorska, genom att den utgjorde källan till den ursprungliga ackumulationen via statsskulden under de dynastiska krigerna på 1400- till 1700-talen.¹ Såsom den drivande kraften bakom en snabbare industrialisering eller den kapitalistiska avsättningsmarknadens utvidgning har upprustning och krig spelat en viktig roll i modern historia (t ex den engelska industrins uppsving efter 1793, den franska krigsproduktionen under napoleonkrigen, Krim-kriget mellan Storbritannien och Ryssland, upprustningen såsom industrialiseringens hävstång i Japan på 1870- och 1880-talet, osv).² Även i den imperialistiska epoken lämnade upprustningen under de tjugo åren före det första världskriget ett viktigt bidrag till produktionens snabbare expansion.³ Men inte i någon av dessa epoker har vapenproduktionen uppvisat en liknande oavbrutet stigande tendens som under senkapitalismen och slukat en så stor del av den årliga produktionen (som fraktion av nationalinkomsten eller bruttonationalprodukten, dvs av det årligen skapade nya värdet eller av den årliga varuproduktionens värde). Fritz Vilmar har beräknat, att rustningsutgifterna per år (uttryckt i miljarder gulddollar) ökat från 4 miljarder under åren 1901-1914 till 13 miljarder under epoken 1945-1955.⁴ Man kan därför med rätta här tala om att kvantiteten har slagit om i kvalitet, dvs att rustningens ökade kvantitet utan tvekan har skapat en ny ekonomisk kvalitet. Vi behöver bara nämna en enda siffra: år 1961 uppgick vapenproduktionen till nästan hälften av världens bruttoinvesteringar (gross capital formation, dvs nettoinvesteringar plus de löpande amorteringarna på det fasta kapitalet).⁵ Vapenproduktionens och militärutgifternas andel av bruttonationalprodukten i USA har genomgått följande utveckling (vi tar här bara hänsyn till de direkta militärutgifterna, inte de indirekta)⁶:

¹ Se bl a Karl Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 779; Josef Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, II, s. 361; *Histoire économique et sociale de la France*, II, s. 269-276, 310-321.

² George W. F. Hallgarten, *Imperialismus vor 1914*, s. 53; Marx/Engels, *Werke*, band 14, s. 375; Thomas C. Smith, *Political Change and Industrial Development in Japan*, s. 4 f; Lockwood, op. cit., s. 18-19.

³ Ernst Kaemmel, *Finanzgeschichte*, Berlin 1966, s. 330-331, 335.

⁴ Fritz Vilmar, *Rüstung und Abrüstung im Spätkapitalismus*, s. 28.

⁵ UNO, *The Economic and Social Consequences of Disarmament*, s. 3.

⁶ Från 1952 till 1965 kommer siffrorna från US Department of Commerce, *The National Income and Products of the USA 1929-1965*. Efter 1965 kommer de från den årliga *Statistical Abstracts of the USA*. Siffrorna för tiden före 1952 kommer från T. N. Vance, *The Permanent War Economy*, s. 8. Vances serie är inte helt jämförbar med den senare och torde från och med 1941 ligga cirka 1,5 % över beräkningarna från US Dept of Commerce. Från och med 1960 borde man också ta hänsyn till NASA:s utgifter, som från och med 1963 ökar de nämnda siffrorna med ungefär 0,5 till 0,7 % av BNP årligen.

1939:	1,5%	1949:	5,0%	1959:	9,7%
1940:	2.7%	1950:	5.7%	1960:	9.1%
1941:	11.1%	1951:	13.4%	1961:	9.3%
1942:	31.5%	1952:	13.5%	1962:	9.4%
1943:	42.8%	1953:	13.6%	1963:	8.8%
1944:	42.5%	1954:	11.5%	1964:	8.1%
1945:	36.6%	1955:	9.9%	1965:	7.6%
1946:	11.4%	1956:	9.8%	1966:	7.7%
1947:	6.2%	1957:	10.2%	1967:	8.8%
1948:	4.3%	1958:	10.4%	1968:	9.0%
				1969:	8,7%

Det gäller nu att undersöka dessa militärutgifters effekter på den senkapitalistiska ekonomins utveckling som helhet. Den säkraste metoden för detta torde vara den, som analyserar dynamiken i det kapitalistiska produktionssättets viktigaste inre motsättningar resp utvecklings-svårigheter i ljuset av en betydande och permanent upprustning. Därför förvandlar vi Marx' reproduktionsschema, som opererar med två sektorer – sektor I: produktionsmedel, sektor II: konsumtionsmedel – till ett schema med tre sektorer, där vi lägger en tredje sektor till de båda ovannämnda grundläggande sektorerna: den som framställer förstörelsemedel.⁷ Det är berättigat att göra denna åtskillnad, eftersom sektor III – i motsats till sektor I och II – producerar varor som inte ingår i de materiella produktionselementens *reproduktionsprocess* (ersättning och utvidgning av förbrukade produktionsmedel och arbetskraft) och inte är utbytbara mot dessa element, vilket exempelvis är fallet med de av kapitalistklassen och dennas tjänare improduktivt förbrukade konsumtionsvarorna.

1. Rustningsproduktion och realiseringssvårigheterna

Realiseringssvårigheterna vid kapitalets högre organiska sammansättning i de båda avdelningarna I och II uppstår, genom att de tekniska framstegen och kapitalets ökade organiska sammansättning leder till att den köpkraft (lönesumma) för konsumtionsvaror som skapas i produktionen av produktionsmedel växer långsammare än den efterfrågan på produktionsmedel som uppstår i produktionen av konsumtionsvaror. Den i avdelning I skapade köpkraften för konsumtionsvaror är inte i stånd att realisera hela det varuvärde som producerats i avdelning II – och som inte cirkulerar inom denna avdelning. Om dessa konsumtionsvaror säljes till sitt värde, dvs om man utesluter en omfördelning av mervärdet till avdelning I:s fördel och på avdelning II:s bekostnad⁸, så återstår alltså en osäljbar rest av konsumtionsvaror, vilket framgår av Tugan-Baranowskis och Otto Bauers scheman: ”Detta beror på att färre arbetare nyanställs, när kapitalets organiska sammansättning ökar, och att den samhälleliga konsumtionen därför inte kan utvidgas tillräckligt mycket, för att suga upp hela avdelning II:s varuproduktion. Liknande störningar uppkommer oundvikligen, om mervärdekvoten stiger eller om en större del av det nyskapade mervärdet ackumuleras, än under de tidigare produk-

⁷ Michael Tugan-Baranowski var den förste som använde begreppet ”avdelning III” i sin bok *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England* (1901), men han begränsade den till lyxproduktionen (kapitalisternas improduktiva konsumtion) och den enkla reproduktionen. I vår *Traité d'Economie marxiste* använde vi ”avdelning III” som rustningssektor, för att visa på möjligheten av en tillbakagående reproduktion (s. 414 ff i den första upplagan, Paris 1962). – För den begreppsmässiga klarhetens skull måste det betonas, att en sådan tredje avdelning är uttryckligen begränsad till rustningsartiklar (vapen och ammunition). Om armén köper filter eller kaserner för sina soldater, så köper den naturligtvis varor från avdelning II och I, inte varor från avdelning III. Om man däremot köper maskiner för vapenframställning och de i rustningsföretagen sysselsatta arbetarna köper konsumtionsvaror för sin arbetslön, då sker det ett utbyte av avdelning III:s konstanta och variabla kapital mot varor från avdelning I och II. Vår analys behandlar detta utbytes effekter på det ekonomiska kretsloppet som helhet, inte själva militärbudgetens effekter.

⁸ Denna hypotes uteslöt Marx uttryckligen, när han behandlade reproduktionen (*Das Kapital*, band 2, s. 368).

tionsperioderna. Även i dessa fall omöjliggörs den utvidgade reproduktionens friktionsfria gång, såsom den framställs i scheman, eftersom de disproportjoner i utbytesförhållandet mellan de båda avdelningarna, som uppstår genom de tekniska framstegen, måste förstöra den tidigare proportionaliteten.”⁹ Kan uppkomsten av en tredje avdelning upphäva dessa realiseringssvårigheter resp återupprätta proportionaliteten mellan avdelning I och avdelning II trots kapitalets ökande organiska sammansättning?

Avdelning III skulle kunna göra detta, endast om följande villkor uppfylls:

$I\epsilon + II\epsilon\beta + III\epsilon + III\epsilon\beta = IV + I\epsilon\alpha + I\epsilon\gamma + III\epsilon + III\epsilon\alpha + III\epsilon\gamma$ (mervärdet sönderfaller i den improduktivt förbrukade delen α , den i det konstanta kapitalet ackumulerade delen β och den i det variabla kapitalet ackumulerade delen γ). Nu vet vi emellertid, att när kapitalets organiska sammansättning växer, så måste $I\epsilon + II\epsilon\beta$ vara större än $IV + I\epsilon\alpha + I\epsilon\gamma$ (härav kommer sig den osäljbara resten av konsumtionsvaror). Om likhetstecknet skall kunna bevaras, måste alltså $III\epsilon + III\epsilon\alpha + III\epsilon\gamma$ vara större än $III\epsilon + III\epsilon\beta$, dvs. *rustningssektorn måste på sikt kännetecknas av en sjunkande organisk sammansättning på kapitalet*. Detta är i normala fall omöjligt (med undantag av den sista fasen i ett förhärjande krig). Därmed har vi bevisat, att en rustningsindustriell sektor inte kan lösa de realiseringssvårigheter, som uppstår genom kapitalets ökande organiska sammansättning.

Låt oss ta sifferexemplet i Bauers scheman. I den första produktionscykeln får vi följande varuvärde i de båda avdelningarna:

I: $120\,000\,c + 50\,000\,v + 50\,000\,m = 220\,000\,I.$

II: $80\,000\,c + 50\,000\,v + 50\,000\,m = 180\,000\,II.$

Otto Bauer förutsätter, att 75% av mervärdet (37 500 värdeenheter) i båda avdelningarna konsumeras improduktivt av kapitalisterna, 10 000 värdeenheter ackumuleras som ytterligare konstant kapital och 2 500 som ytterligare variabelt kapital.¹⁰ Systemet är i jämvikt, eftersom avdelning II köper $80\,000\,c + 10\,000\,m\beta = 90\,000$ från avdelning I och samtidigt säljer $50\,000\,v + 37\,500\,m\alpha + 2\,500\,m\gamma = 90\,000$ till avdelning I. Om mervärdekvoten och kapitalisternas improduktiva konsumtion inte förändras, får den andra produktionscykelns varuvärde följande sammansättning:

I: $130\,000\,c + 52\,500\,v + 52\,500\,m = 235\,000\,I.$

II: $90\,000\,c + 52\,500\,v + 52\,500\,m = 195\,000\,II.$

Nu har systemets jämvikt förstörts, eftersom avdelning II visserligen måste köpa $90\,000\,c +$ mer än $12\,000\,m\beta$, dvs sammanlagt mer än $102\,000$ värdeenheter, från avdelning I (för att kapitalets organiska sammansättning skall fortsätta att öka), men inte kan sälja mer än $52\,500\,v + 37\,500\,m\alpha +$ mindre än $3\,000\,m\gamma$, dvs sammanlagt mindre än $93\,000$ värdeenheter, till denna avdelning. På så sätt uppstår en osäljbar rest av konsumtionsvaror för ungefär $10\,000$ värdeenheter, en rest som i Bauers schema försvinner genom att en del av det i den första produktionscykeln i avdelning II realiserade mervärdet ackumuleras i avdelning I under den andra produktionscykeln. (Det i avdelning II producerade varuvärdet realiseras alltså fullständigt, genom att det betraktas som avsevärt mycket lägre, än vad fallet skulle ha varit vid en normal ackumulationsprocess i denna avdelning).¹¹ Om nu i stället för Bauers lösning (som

⁹ Rosdolsky, *Zur Entstehungsgeschichte ...*, s. 358.

¹⁰ Otto Bauer, *Die Akkumulation des Kapitals*, s. 836, i *Die Neue Zeit*, årgång 31, band 1, 1913.

¹¹ ”En sådan hypertrofi i framställningen av produktionsmedel, utan en motsvarande ökning av den samhälleliga konsumtionen, vilket är det oundvikliga resultatet av Bauers schema, är förvisso oförenlig med andemeningen i Marx’ teori. Marx framhävde dock, ”produktionen av konstant kapital aldrig sker för dess egen skull, utan bara därför att det behövs mer av det i de produktionsfärer, vars produkter ingår i den individuella konsumtionen”. (Rosdolsky, op. cit., II, s. 592.)

motsäger logiken i Marx' reproduktionsscheman) avdelning III (produktionen av förstörelsemedel) skall hjälpa oss ut ur realiseringssvårigheterna, så kan den göra detta, endast om produktionsvärdet i de tre avdelningarna utvecklas på ungefär följande sätt i den andra produktionscykeln:

$$\text{I: } 126\,000\,c + 51\,500\,v + 51\,500\,m = 229\,000\,\text{I.}$$

$$\text{II: } 86\,000\,c + 51\,500\,v + 51\,500\,m = 189\,000\,\text{II.}$$

$$\text{III: } 4\,000\,c + 4\,000\,v + 4\,000\,m = 12\,000\,\text{III.}$$

I avdelning I och II behåller vi samma villkor, dvs oförändrad mervärdekvot och oförändrat värde på kapitalisternas improduktiva konsumtion. Avdelning II säljer nu konsumtionsvaror till avdelning I till ett värde av $51\,500\,v + 37\,500\,m_a + 4\,000\,m_y$. Samtidigt säljer den konsumtionsvaror till avdelning III till ett värde av $4\,000\,v + 3\,375\,m_a + 125\,m_y$. Det sammanlagda varuvärdet som realiserar utanför avdelningen motsvarar då $100\,500$ värdeenheter. För dessa $100\,500$ värdeenheter köper avdelning II tillbaka $86\,000$ värdeenheter från avdelning I för att ersätta c , liksom $10\,000$ för att ackumulera ytterligare produktionsmedel. $4\,500$ värdeenheter av det genom avdelning II realiserade mervärdet sugas upp av staten i form av skatter och används till inköp av förstörelsemedel för $4\,500$ värdeenheter från avdelning III. Avdelning I säljer produktionsmedel för $86\,000 + 10\,000$ värdeenheter till avdelning II och för $4\,000 + 500$ värdeenheter till avdelning III. För de $100\,500$ värdeenheter, som realiserats genom denna försäljning, köper avdelning I konsumtionsvaror för $51\,500$ från avdelning II för reproduktionen av den vid framställningen av produktionsmedlen förbrukade arbetskraften, konsumtionsvaror för $37\,500$ för kapitalisternas improduktiva konsumtion och konsumtionsvaror för $4\,000$, motsvarande värdet av det ytterligare ackumulerade variabla kapitalet. Av det mervärde som avdelning I realiserat lägger staten beslag på $7\,500$ värdeenheter i form av skatter för inköp av förstörelsemedel för $7\,500$. Genom denna dubbla beskattning på $4\,500 + 7\,500$ förverkligas alltså hela värdet av de i avdelning III framställda förstörelsemedlen.

Detta exempel förtydligar ytterligare en förutsättning, som skulle garantera realiseringen av det i avdelning II framställda varuvärdet (mervärde) genom uppkomsten av en "permanent upprustningssektor": *skapandet av den sammanlagda köpkraften, som är nödvändig för inköp av vapen och förstörelseredskap, genom avtappning från det samhälleliga mervärdet vid oförändrad reallön för arbetarklassen.*

Båda förutsättningarna är orimliga med tanke på det kapitalistiska produktionssättets logik. Det är otänkbart, att kapitalet i vapensektorn skulle ha en permanent lägre organisk sammansättning än det i avdelning I och II (och som framgår av de ovan utarbetade algebraiska formlerna, en organisk sammansättning som avtar i samma mån som den växer i avdelning II). Och det är lika otänkbart, att kapitalister organiserar vapenproduktion för att öka den samhälleliga lönesumman, i stället för att försöka minska den.

En sådan ökning gömmer sig faktiskt i "lösningen" av realiseringsproblemet genom rustningssektorn. Ty om vi jämför den andra produktionscykeln utan rustningssektor med den andra produktionscykeln med rustningssektor, så framgår det att den totala lönesumman har ökat från $105\,000$ till $107\,000$ (vid ett oförändrat produktvärde på $430\,000$). För att producera samma värde, har kapitalisterna spenderat mer lön, trots att det kapitalistiska produktionssättets logik fungerar i motsatt riktning. Detta vore inte överraskande, eftersom realiserings-svårigheterna i sista hand bara kan lösas genom en ökning av den solventa efterfrågan på konsumtionsvaror. Att en sådan utveckling varken motsvarar den historiska verkligheten eller den analytiska logiken, behöver inte påvisas detaljerat här. I kapitel 5 visade vi utförligt, att fascismen, krigsekonomin och efterkrigstidens ekonomi åtföljdes av en betydande minskning av den produktiva arbetarkonsumtionens andel av bruttonationalprodukten, dvs av en avsevärd ökning av mervärdekvoten. Följaktligen är den permanenta upprustningen inte i stånd att

lösa de realiseringsproblem, som uppkommer i det kapitalistiska produktionssättet i och med de snabbare tekniska framstegen.

Bakom debatterna om att rustningsutgifterna egentligen bara innebär en ”avtappning från arbetslönen” eller en ”avtappning från mervärdet”, döljer sig ett metodologiskt fel: försöket att gripa tag i en rörelse, en förändring med statiska kategorier.

Formellt sett innebär varje *varaktigt* ”avdrag” från lönen en utökning av mervärdet. Såväl löneavdrag som direkt avyttring av mervärdet för att betala rustningen innebär alltså, att rustningarna finansieras ur mervärdet. Denna formel säger emellertid ingenting om processens *dynamik*, dvs den besvarar inte frågan, om de för rustningen betalade skatterna har ändrat förhållandet mervärde delat med lönesumma i samhällslig skala; och om svaret är ja, i vilken riktning. Den verkliga frågan gäller alltså det genom rustningen *ändrade förhållandet* mellan lön och mervärde, dvs den av rustningsutgifterna betingade *utvecklingen av mervärdekvoten*. Om dessa utgifter leder till att örtens (arbetarkonsumtionens) andel av nationalinkomsten sjunker, så betalas rustningsutgifterna utan tvivel ”på arbetarklassens bekostnad”, dvs med en relativ lönesänkning. Om lönerna belastas med höjda skatter på grund av rustningen, så att nettolönen *varaktigt* utgör en mindre del av bruttolönen, kan man till och med tala om en tillbakagång för värdet av varan arbetskraft, då detta värde ju bara representeras av den för arbetslönen inköpta varumängd som används för arbetskraftens uppehälle, och inte av den för arbetarkonsumtionen irrelevanta ”bruttolönens” kategori.

I denna mening har Tsuru, Baran-Sweezy och Kidron fel, när de i militärutgifterna helt enkelt ser en ”skatt på mervärde eller ett ”spenderande av den samhällsliga merprodukten”.¹² Däremot hade Rosa Luxemburg rätt, när hon angående rustningsutgifterna skrev: ”En del av de pengar som cirkulerar såsom variabelt kapital bryts loss från denna cirkulation och utgör i statens händer en ny efterfrågan. Att förloppet skattetekniskt sett är annorlunda, eftersom den indirekta skattesumman i själva verket förskottas till staten av kapitalisterna och återlämnas till kapitalisten av konsumenten vid varuinköpet såsom en del av priset, ändrar ingenting av förloppets ekonomiska sida. Ekonomiskt sett är det avgörande, att den penningssumma som fungerar som variabelt kapital först förmedlar utbytet mellan kapital och arbetskraft, för att sedan – vid utbytet mellan arbetaren såsom konsument och kapitalisten såsom varuförsäljare – delvis övergå från arbetaren till staten i form av skatt. Den av kapitalet i cirkulation satta penningssumman fyller därigenom först hela sin funktion i utbytet med arbetskraften, för att sedan i statens händer påbörja en helt ny levnadsbana. En levnadsbana såsom en främmande köpkraft, främmande både för kapitalet och för arbetaren, som riktas mot nya produkter, mot en särskild produktionsgren, som varken tjänar kapitalistklassens eller arbetarklassens uppehälle. Där finner kapitalet alltså nya möjligheter att framställa och realisera mervärde. När vi tidigare betraktade de ur arbetaren utpressade indirekta skatternas användning till statstjänstemännens arvoden och arméns försörjning, såg vi att ’besparingen’ i arbetarklassens konsumtion ekonomiskt ledde till att konsumtionskostnaderna för kapitalistklassens anhang och klassherraväldets redskap försköts från kapitalisterna till arbetarna, från mervärdet till det variabla kapitalet. En motsvarande mängd mervärde lösgjordes för kapitaliseringsändamål. Nu ser vi, hur de ur arbetaren utpressade skatternas användning till vapenproduktion erbjuder kapitalet en ny ackumulationsmöjlighet. I praktiken fungerar militarismen på båda sätten, på de indirekta skatternas grundval. På bekostnad av arbetarklassens normala levnadsstandard

¹² Shigeto Tsuru, *¿Adonde va el capitalismo?*, s. 31; Paul A. Baran–Paul M. Sweezy, *Monopoly Capital*, s. 178; Michael Kidron, *Western Capitalism since the War*; på tyska *Rüstung und wirtschaftliches Wachstum*, Frankfurt/M. 1971, s. 58.

säkerställer den såväl redskapet för kapitalets klassherravälde, den reguljära armén, som ett storartat ackumulationsområde för kapitalet.”¹³

Stämmer allt detta, och kan man samtidigt tillsammans med Rosdolsky och på grundval av Tugan-Baranowskis och Otto Baners scheman (samt det kapitalistiska produktionssättets inre logik) konstatera, att realiseringssvårigheterna i sista hand är svårigheter att realisera det i avdelning II:s varor fastlåsta mervärdet, så är det uppenbart att permanent upprustning inte kan lösa denna svårighet.

2. Rustningsproduktion och profitkvotens fallande tendens

De ackumulationssvårigheter, som är en följd av det kapitalistiska produktionssättets utveckling, beror i sista hand på genomsnittsprofitkvotens fallande tendens (som i sin tur förorsakas av kapitalets ökande organiska sammansättning). Kan den permanenta upprustningen upphäva dessa svårigheter? Uppenbarligen endast under två förutsättningar.

För det första, om avdelning III uppvisar en lägre organisk sammansättning på kapitalet än avdelning I och II, dvs om den permanenta upprustningen skulle leda till en sänkning av kapitalets samhälleligt genomsnittliga organiska sammansättning. Detta är helt orealistiskt under normala kapitalistiska villkor; tvärtom är kapitalets organiska sammansättning i avdelning III i allmänhet högre än det samhälleligt genomsnittet; den motsvarar de sektorer inom avdelning I:s tunga industri som arbetar med de dyraste maskinerna. Det kan inte heller vara tal om att den permanenta upprustningen gör det konstanta kapitalet billigare.

För det andra, om avdelning III:s uppkomst skulle leda till en permanent höjning av mervärdekvoten – i förhållande till nivån innan denna avdelnings existens. Här måste vi ännu en gång skilja mellan två fall:

a) Mervärdekvoten i avdelning III blir så mycket högre än det samhälleligt genomsnittet, att den bidrar till att höja detta genomsnitt. Detta skulle vara fallet, om den andra produktionscykeln fick ungefär följande utseende i det ovan nämnda värdeschemat:

I: 126 000 c + 51 500 v + 51 500 m = 229 000 I.

II: 86 000 c + 51 500 v + 51 500 m = 189 000 II.

III: 4 000 c + 1 000 v + 7 000 m = 12 000 III.

Dvs, om avdelning III:s ursprungliga utseende: 4 000 c + 4 000 v + 4 000 m förändrades. Den samhälleligt profitkvoten skulle då öka från 33,3% till 34,4%, dvs profitkvotens fall mellan den första och andra cykeln (från 33,3% till 32,3%), i frånvaron av rustningsindustri, skulle tack vare avdelning III förvandlas till en höjning av profitkvoten från 33,3% till 34,4%. Om denna höjning är relativt liten, så är det bara för att rustningssektorn utgör en mycket ringa del av den samhälleligt produkten (i vårt sifferexempel mindre än 3%). Om den ”permanent upprustningens” relativa tyngd ökar (kanske till 10 eller 15% av bruttonationalprodukten), så blir höjningen av den samhälleligt profitkvoten genom avdelning III:s ökade mervärdekvot tydligare.

¹³ Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, s. 377. Naturligtvis måste man tillbakavisa hypotesen om en statlig skatteinkomst som uteslutande kommer från arbetslönen såsom orealistisk. Skatterna drabbar både lön och mervärde, och endast den konkreta form, i vilken de reducerar de båda bruttoinkomsterna, kan upplysa oss om rustningsutgifterna har sänkt den relativa lönen eller inte. Marx bekräftar uttryckligen, att statsutgifterna täcks genom skatter på lönesumman och mervärdet. (*Theorien über den Mehrwert*, band 1, s. 421; *Das Kapital*, band 1, s. 784). Horst Heininger skriver med samma innebörd, att ”staten drar till sig delar av inkomsterna (nämligen profit, lön och merprodukter från de enkla varuproducenterna)” och använder dem ”i en särskild form tv statens parasitära konsumtion ... uteslutande i finansoligarkins klassintresse”. (*Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, s. 119 f.)

Det är emellertid uppenbart, att en så extraordinär höjning av mervärdekvoten i avdelning III inte kan vara resultatet av en ökning av det relativa mervärdet. Denna uppstår genom en ökad arbetsproduktivitet i avdelning II, dvs värdet av varan arbetskraft (ej att förväxla med real-lönen) reduceras, genom att en viss mängd konsumtionsvaror nu kan framställas på en mindre del av normalarbetsdagen, varigenom merarbetets längd ökar. En ökning av det relativa mervärdet skulle därför aldrig vara specifik för avdelning III, utan den skulle bestämma värdet av varan arbetskraft i hela industrin.

I vårt sifferexempel har vi alltså att göra med en ökning av mervärdekvoten i avdelning III, som har uppstått genom att den där sysselsatta arbetskraften betalas resp ”köps” *långt under sitt värde*. Under ”normala” kapitalistiska villkor är en sådan brist på överensstämmelse omöjlig; den motsvarar ett specialfall, nämligen det där produktionen i avdelning III till största delen inte utförs av ”fria” arbetare, utan av slavarbetare (alla slags fångar), som i den sista fasen av Hitlers krigsekonomi. Resultatet av en sådan ”betalning” av arbetskraften långt under dess värde kan bara bli en snabbt avtagande arbetsintensitet och -produktivitet.¹⁴ Vi kommer då in i en logik som är helt skild från den normala kapitalackumulationens och den utvidgade reproduktionens logik, nämligen i den *tillbakagående reproduktionens* logik, där den utvidgade reproduktionens materiella element förstörs genom rovdriften på varan arbetskraft (och senare genom rovdriften på det samhälleliga fasta kapitalet) på grund av avdelning III:s hypertrofi.

b) Avdelning III:s uppkomst höjer den *samhälleligt genomsnittliga mervärdekvoten* (alltså inte speciellt mervärdekvoten i avdelning III). Eftersom själva uppkomsten av avdelning III inte kan öka produktionen av relativt mervärde, så kan denna förutsättning bara förverkligas, om den permanenta upprustningen betalas med en relativ sänkning av värdet av varan arbetskraft (alltså om reallönerna, arbetarnas fysiska konsumtion, är lägre än de skulle ha varit utan de av arbetarna betalade permanenta skatterna för rustningsändamål). Detta är det normala fallet vid kapitalistisk upprustning, om den till stor del finansieras med löneskatter och indirekta skatter (höjning av konsumtionsvarornas pris).

Men här dyker genast en invändning upp. Som vi redan påpekat, kännetecknas rustningskonomin till sin natur av en högre organisk sammansättning på kapitalet än det samhälleliga genomsnittet i avdelning I och II. Följaktligen får den permanenta upprustningen ett *mot-sägelsefullt resultat* på den samhälleliga genomsnittsprofitkvoten. Genom att den höjer kapitalets genomsnittliga organiska sammansättning, *påskyndar* den profitkvotens fallande tendens; men då den innebär en höjning av mervärdekvoten genom ökande löneskatter och fördyring av konsumtionsvaror, *bromsar* den profitkvotens fallande tendens. Båda effekterna kan upphäva varandra ömsesidigt, så att i sista hand – men fortfarande under ”normala” kapitalistiska villkor – den fortskridande permanenta upprustningen tenderar att neutralisera genomsnittsprofitkvotens fluktuationer. Endast under ”onormala” villkor (krigsekonomi och/eller fascism, atomisering av arbetarklassen) kan avdelning III:s utveckling leda till en så avgörande ökning av mervärdekvoten (relativ eller t o m absolut *lönesänkning* trots hög sysselsättningsgrad), att den mer än kompenserar den höjning av kapitalets samhälleliga organiska sammansättning som den själv utlöser.¹⁵

Om vi i stället för en andra produktionscykel:

$$\begin{aligned} \text{I: } & 130\,000\,c + 52\,500\,v + 52\,500\,m = 235\,000\,I \\ \text{II: } & 90\,000\,c + 52\,500\,v + 52\,500\,m = 195\,000\,II \\ & \qquad \qquad \qquad 430\,000 \end{aligned}$$

¹⁴ Rosa Luxemburg förstod och förutsåg detta. Se hennes fotnot på s. 377 i *Die Akkumulation des Kapitals*.

¹⁵ Naturligtvis kan den göra det indirekt, genom att påskynda den teknologiska förnyelsen i allmänhet, vilket också leder till en snabbare ökning av arbetsproduktiviteten i avdelning H. Se kapitel 5, 7 och 8.

låter en andra produktionscykel med en tredje avdelning:

$$\begin{aligned} \text{I: } & 126\,000\,c + 50\,000\,v + 52\,000\,m = 228\,000\,I \\ \text{II: } & 84\,000\,c + 50\,000\,v + 52\,000\,m = 186\,000\,II \\ \text{III: } & 10\,000\,c + 2\,500\,v + 3\,500\,m = 16\,000\,III \\ & \qquad \qquad \qquad 430\,000 \end{aligned}$$

följa på en första produktionscykel, som uppvisade följande värdeprodukt:

$$\begin{aligned} \text{I: } & 120\,000\,c + 50\,000\,v + 50\,000\,m = 220\,000\,I \\ \text{II: } & 80\,000\,c + 50\,000\,v + 50\,000\,m = 180\,000\,II \\ & \qquad \qquad \qquad 400\,000 \end{aligned}$$

Så har kapitalets samhälleliga organiska sammansättning visserligen ökat från 2 till 2,14, men samtidigt har genomsnittskvoten stagnerat på 33,3%:

$$\begin{aligned} 100\,000\,m / (200\,000\,c + 100\,000\,v) & \quad \text{i den första produktionscykeln,} \\ 107\,500\,m / (200\,000\,c + 102\,500\,v) & \quad \text{i den andra produktionscykeln.} \end{aligned}$$

Detta kommer sig av att mervärdekvoten har ökat från 100% till 104,8%, genom att ett värde som svarar mot 5 000 värdeenheter har avskiljts från den nominella arbetslönen i form av skatter för statens inköp av rustningsvaror (i stället för arbetarnas inköp av konsumtionsvaror). Ju större avdelning III:s omfattning är och ju snabbare den samhälleligt genomsnittliga organiska sammansättningen på kapitalet växer, desto kraftigare måste *mervärdekvoten växa utan att det relativa mervärdet ökar* för att förhindra den annars oundvikliga sänkningen av genomsnittsprofitkvoten. Detta skulle mycket snabbt leda till en *absolut* minskning av lönesumman, vilket förefaller otroligt, om inte omöjligt vid *ökande* sysselsättningsgrad och under ”normala” villkor. Om exempelvis det totala samhälleliga konstanta kapitalet ökar med 15% från 220 000 till 253 000 värdeenheter mellan den andra och den tredje produktionscykeln, medan den totala samhälleliga produktens värde ökar med 7,5% från 430 000 till 462 250, så måste det totala variabla kapitalet minskas från 102 500 till 93 775 värdeenheter, om genomsnittsprofitkvoten skall hållas kvar på 33,3%; det framställda varuvärdet antar då följande utseende:

$$\begin{aligned} \text{I: } & 138\,000\,c + 44\,387,5\,v + 54\,737,5\,m = 237\,125\,I \\ \text{II: } & 90\,000\,c + 44\,387,5\,v + 54\,737,5\,m = 189\,125\,II \\ \text{III: } & 25\,000\,c + 5\,000\,v + 6\,000\,m = 36\,000\,III \\ & \qquad \qquad \qquad 462\,250 \end{aligned}$$

Inte bara den totala lönesumman skulle alltså ha sjunkit absolut. Även den genom löneskatt och fördyring från arbetarnas nominella lön avskiljda delen skulle ha ökat till 21 700 värdeenheter, dvs med ungefär 20% av den lönesumma som skulle uppnåtts utan denna avtappning. Att detta knappast är möjligt att uppnå utan fascism och atomisering av arbetarklassen, förefaller oss vara självklart.

Här måste vi diskutera den brittiske nationalekonomen Michael Kidrons påstående, att upp- rustningen faktiskt på lång sikt underlättar ackumulationsprocessen, genom att bromsa genomsnittsprofitkvotens fallande tendens. Så här lyder Kidrons argumentation: ”Marx’ modell är ett slutet system, där den totala outputen rinner tillbaka som input i form av investeringsvaror eller löner. Det finns inga läckor. I princip skulle emellertid en läcka kunna befria tillväxtstvánget från dess viktigaste följder.... Om ’kapitalintensiva’ varor förs ut ur systemet, skulle tillväxten (av kapitalets organiska sammansättning) bli långsammare, och – beroende på läckans omfattning och sammansättning – skulle den till och med kunna hejdas eller vridas tillbaka. I så fall skulle genomsnittsprofitkvoten inte sjunka, och det skulle inte finnas någon anledning att vänta sig svåra kriser, osv. I praktiken har kapitalismen aldrig

bildat ett slutet system. Krig och kriser har förstört oerhörda output-mängder. Kapitalexport har under långa perioder avlänkat och låst andra output-mängder. Efter andra världskriget sipprade Mycket ut till vapenproduktionen. Alla dessa läckor bromsade tillväxten i den allmänna organiska sammansättningen och profitkvotens fall.”¹⁶

Kategorin ”leak” (läcka) blandar ihop olika fenomen på ett förvirrande sätt. Kriser (slumps) förintar kapital genom *värdeförsämring*, och värdeförsämrat kapital innebär naturligtvis ökad profitkvot (om mervärdekvoten inte ändras). Krig leder i allmänhet inte till någon kapitalvärdeförsämring (det skulle då vara förlorade krig, och även då bara som en följd av nederlaget); de kan bara betraktas som ”läckor”, som bromsar profitkvotens fallande tendens, om de förstör kapital (dvs *förstör det fysiskt*). Kapitalexport bromsar genomsnittsprofitkvotens fall, endast om det exporteras till länder där kapitalets genomsnittliga organiska sammansättning är lägre. Med andra ord: i alla dessa fall rör det sig inte om någon mystisk läcka, utan om profitkvotens klassiska höjning på grund av kapitalets sänkta organiska sammansättning, inkl kapitalförstörelse (värdeförstörelse, med eller utan fysisk förstörelse).

Genom att Kidron använder begreppet ”läcka” på rustningen, rör han uppenbarligen ihop *produktionsprocessen* (såsom en enhet av arbetsprocessen och den värdeskapande processen) och *reproduktionsprocessen* (som inte utgör en enhet av mervärderealiserings, kapitalackumulation och alla producerade varors återvändande till produktionsprocessen). När det i de olika produktionsbranscherna placerade kapitalet har ökat i värde och sålt sina varor till deras produktionspris, så har detta kapital realiserat mervärde, och detta *oberoende* av om de sålda varorna ingår i reproduktionsprocessen eller inte. Då kan det inte vara tal om någon ”värdeförsämring”. Och det av proletariatet i produktionen av ”lyxartiklar” eller vapen nedlagda merarbetet (mervärdemängden) ingår i det totala samhällsliga mervärdets fördelning på precis samma sätt som det i framställningen av produktionsmedel eller konsumtionsvaror för arbetskraftens reproduktion nedlagda merarbetet.

När Kidron jämför vapenproduktionen med kriser, krig eller kapitalexport till underutvecklade länder, så måste han bevisa, att den innebär en kapitalplacering med lägre organisk sammansättning än i avdelning I och II.¹⁷ Detta bevis kan han inte lämna. Och därför finns det inte några som helst belegg för hans påstående, att permanent upprustning skulle kunna bromsa ökningen av kapitalets organiska sammansättning och därmed genomsnittsprofitkvotens fall.¹⁸

¹⁶ *International Socialism*, nr 36, s. 33.

¹⁷ Detta torde vara innebörden av Kidrons anmärkning: ”I den mån kapital beskattas för att finansiera rustningsutgifter, går det miste om resurser, som annars skulle investerats på annat håll... Eftersom en hög sysselsättningsgrad är ett uppenbart resultat av Sådana utgifter, och då den direkta följden därav är att tillväxtskvoterna är bland de högsta hittills, så är beskattningens dämpande (?) effekt inte märkbar genast. Men den finns där. Hade kapitalet överlämnats till sig själv och kunnat investera den totala, obeskattade profiten, medan staten skapade (?) efterfrågan alltefter behoven, så skulle tillväxtskvoterna vara mycket högre.” Rustningsekonomin såsom en faktor som gör den senkapitalistiska tillväxten *långsammare* är en i sanning häpnadsväckande upptäckt, som vi kan ge Kidron äran för. I denna allmänna diskussion glömmar han bort förhållandets element, *relationen*. Bara om profitkvoten inom rustningsindustrin är *högre* än i avdelning I och II, kan utflödet av ekonomiska resurser till avdelning III bromsa genomsnittsprofitkvotens fall. Bara om kapitalackumulationen i avdelning III försiggår *långsammare* än i avdelning I och II, innebär detta utflöde att den genomsnittliga ackumulations- eller tillväxtskvoten sjunker. Produktionen av rustningsartiklar är en kapitalistisk, för profitens skull igångsatt varuproduktion, och inte en form av värde- eller kapitalförstörelse.

¹⁸ Chris Harman påstår, att kapitalutflödet till avdelning III berövar avdelning I och II kapital, som skulle ha höjt kapitalets organiska sammansättning, om det hade investerats där. (Paul M. Sweezy påstod något liknande i *The Theory of Capitalist Development*, s. 233.) Det är helt riktigt. Men han glömmar, att investeringen av kapitalet i avdelning III också höjer den organiska sammansättningen. Hur detta då skulle kunna bromsa genomsnittsprofitkvotens fall förblir en gåta (*International Socialism*, nr 41, s. 39). Redan Tony Cliff (*Russia – A Marxist Analysis*, s. 174) antydde tesen, att krigsekonomin dämpar svårigheterna för den kapitalistiska produk-

I sin bok *Western Capitalism since the War* citerar Kidron ett kronvittne såsom bevis: Ladislaus von Bortkiewicz skulle ha visat, att kapitalets organiska sammansättning i avdelning III (hos Bortkiewicz ”lyxproduktion”) inte skulle utöva något inflytande på den samhälleliga genomsnittsprofitkvoten.¹⁹ Bortkiewicz har faktiskt gjort detta påstående.²⁰ Det beror emellertid på ett missförstånd av produktionsprisernas natur, vilka Bortkiewicz förväxlar med ”penningpriser”; i själva verket är produktionspriserna enligt Marx inte på något sätt ”priser” i ordets gängse betydelse, utan bara resultatet av det samhälleliga mervärdets omfördelning mellan de olika produktionsgrenarna. För att nå fram till sin uppfattning måste Bortkiewicz prisge Marx’ tes, att summan av produktionspriserna är lika med summan av värdena, dvs han måste låta värde (samhälleligt nödvändig *arbetsmängd*) ”försvinna” eller ”uppstå” på ett mystiskt sätt i varucirkulationen eller i profitkvoternas utjämningsprocess. Det rör sig om ett återvändande till Ricardos ohållbara arbetsvärdelära, som korrigerades av Marx; det var otillräckligheten i Ricardos analys av varuvärdet och hans bristande förståelse för det abstrakta, värdeskapande arbetets natur, som förledde honom att dra slutsatsen, att endast ett förbilligande av *arbetarnas existensmedel* kunde leda till en höjning av profitkvoten.²¹ – Sraffa, Kidrons andra kronvittne, följer också Ricardo.

I *Theorien über den Mehrwert* kritiserade Marx uttryckligen det Ricardo-citat, som Bortkiewicz anför som stöd för sin hypotes. Marx citerar följande avsnitt ur det 7:e kapitlet i Ricardos *Principles*: ”Jag har i detta verk hela tiden strävat efter att visa, att profitkvoten bara kan höjas genom att lönerna sjunker, och att en varaktig sänkning av lönerna är omöjlig utan en sänkning av priset på de nödvändiga existensmedel, som lönerna spenderas på. Om arbetarnas livsmedel och andra existensmedel kan komma ut på marknaden till ett lägre pris på grund av att utrikeshandeln ökar eller maskineriet fullkomnas, då kommer profiten att öka. Om vi i stället för att själva odla vårt korn eller själv fabricera arbetarnas kläder eller andra nödvändiga existensmedel finner en marknad, där vi kan köpa dessa varor billigare, då kommer lönen att sjunka och profiten att stiga. *Men om varor, som uteslutande konsumeras av de rika, kommer ut på marknaden billigare genom utrikeshandelns expansion eller förbättringar av maskineriet, då kommer profitkvoten inte att förändras. Lönekvoten berörs inte, om vin, sammet eller siden sjunker i pris med ungefär 50%, och därför kommer profitkvoten att förbli oförändrad.*”²² Marx svarade: ”Man ser, att denna passus är mycket felaktigt formulerad. Men bortsett från denna formsak, så är allt detta riktigt bara om man läser ‘mervärdekvot’ i stället för profitkvot, som i hela denna undersökning av det relativa mervärdet. Tekniska framsteg kan höja den allmänna profitkvoten också för lyxvaror, *eftersom profitkvoten i dessa sfärer, liksom i alla andra, ingår i alla specifika profitkvoters utjämning till*

tionen på samma sätt som överproduktionskriserna – dvs genom kapitalvärdeförsämring, kapitalförintelse, sänkning av ackumulationstakten. Andra representanter för samma skola påstår, att mervärde som används för att köpa vapen inte är ackumulerat mervärde. Det är också helt riktigt. Men mervärde som används för att bygga vapenfabriker och producera vapen är definitivt ackumulerat mervärde. Vapenproduktion såsom varuproduktion måste föregå vapenköpet. Det inser inte anhängarna av den ”permanent rustningsekonomin” (såsom ett sätt att gradvis avskaffa det kapitalistiska produktionssättets inre motsättningar).

¹⁹ M. Kidron, *Rustung und wirtschaftliches Wachstum*, Frankfurt 1971, s. 67.

²⁰ L. von Bortkiewicz, *Zur Berichtigung der Grundlagen der theoretischen Konstruktion von Marx im Dritten Band des ‘Kapital’*, i *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, juli 1907, s. 327.

²¹ Ricardo förstod inte arbetskraftens dubbla karaktär som samtidigt värdebevarande och värdeskapande. Därför fattade han inte, liksom Adam Smith, skillnaden mellan mervärdekvot och profitkvot. Därför kommer han – och Sraffa – helt felaktigt fram till att bara en ökning av arbetskraftens värde (men inte en höjning av kapitalets organiska sammansättning) kan sänka profitkvoten (som för honom är lika med mervärdekvoten). Mervärdekvoten sjunker och stiger naturligtvis bara som en funktion av utvecklingen i avdelning II (dvs i avdelningen för de av arbetarna förbrukade konsumtionsvarorna, som används för reproduktionen av varan arbetskraft), om arbetsdagen och värdet av varan arbetskraft förblir konstant. Däremot är profitkvoten också beroende av kapitalets organiska sammansättning.

²² K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, II, 1:a delen, s. 146. (Vår kursiv.)

genomsnittsförbrukningen. I sådana fall, om värdet av det konstanta kapitalet sjunker i förhållande till det variabla av de ovannämnda orsakerna, eller om omslagstiden förkortas, om det alltså sker en förändring i cirkulationsprocessen, så ökar förbrukningen. Vidare uppfattas utrikeshandelns inflytande på ett helt ensidigt sätt. Det väsentliga för den kapitalistiska produktionen är produktens utveckling till vara, vilket i allt väsentligt är förbundet med marknadens utvidgning, världsmarknadens uppkomst, alltså med utrikeshandeln.”²³

Därefter undersöker Marx källan till Ricardos misstag, som kan jämföras med Bortkiewicz’ och Kidrons: ”Är arbetsdagen given ... , så är den allmänna mervärdekvoten, dvs merarbetet givet, eftersom arbetslönen i genomsnitt är densamma. Detta förbryllar Ricardo. Och han förväxlar denna allmänna mervärdekvot med den allmänna förbrukningen /Bortkiewicz har inte ens förstått den allmänna mervärdekvoten, han modifierar mervärdekvoten genom värdenas förvandling till priser i cirkulationsprocessen, E.M./. Jag har visat, att vid samma allmänna mervärdekvot måste förbrukningarna vara mycket varierande i olika produktionsgrenar, om varorna skall säljas till sina respektive värden. Den allmänna förbrukningen uppstår genom att det totalt producerade mervärdet beräknas på samhällets (kapitalistklassens) totala kapital. Varje kapital i varje särskild produktionsgren utgör därför en mindre del av ett totalt kapital med samma organiska sammansättning, såväl vad gäller konstant och variabelt kapital som cirkulerande och fast.... Det är uppenbart, att uppkomsten, förverkligandet, skapandet av den allmänna förbrukningen förutsätter värdenas omvandling till produktionspriser, som inte är desamma som värdena. Ricardo förutsätter tvärtom värdenas och produktionsprisernas identitet, eftersom han förväxlar förbrukning och mervärdekvot. Han har därför inte den minsta aning om den allmänna förändring, som försiggår i varans pris på grund av den allmänna förbrukningens uppkomst, innan det kan vara tal om en sådan förbrukning. Han accepterar denna förbrukning som något som existerar i förväg, som enligt honom till och med ingår i bestämningen av värdet.”²⁴ Och vidare: ”Genom sin helt felaktiga syn på förbrukningen, missförstår Ricardo fullständigt utrikeshandelns inflytande, när den inte direkt sänker priset på arbetarnas föda. Han inser inte hur enormt viktigt det är för England att t ex skaffa sig billigare råmaterial till industrin, och att förbrukningen stiger i detta fall även om priserna sjunker, medan förbrukningen i omvänt fall kan sjunka vid stigande priser, även om arbetslönen förblir densamma i båda fallen. ... Förbrukningen bestäms inte av den enskilda varans pris, utan av den mängd merarbete som kan realiseras med ett givet kapital. Ricardo inser inte heller marknadens betydelse, eftersom han inte förstår pengarnas natur.”²⁵

För Marx är det abstrakta arbetet värdeskapande, dvs det arbete som, oberoende av det specifika bruksvärde det skapar, såsom en del av den totalsamhälleliga arbetsförmågan producerar en vara, som finner en ekvivalent på marknaden, dvs fyller ett samhälleligt behov. Om behovet är arbetarens eller kapitalistens, statens eller icke-kapitalistiska producenter, är fullständigt likgiltigt ur värdebildningens synvinkel. Följaktligen bestäms värdeproduktionens totala omfattning av varuproduktionens totala omfattning, oberoende av den enskilda varans specifika bruksvärde (och därför också oberoende av det specifika förhållandet till reproduktionsprocessen). Och fölaktligen är den samhälleliga förbrukningen beroende av den totala mängden obetalt arbete, merarbete, som det samhälleliga kapitalet sätter i rörelse i varuproduktionen, och detta oberoende av i vilken sektor det sker. Om kapitalets ökade organiska sammansättning i en sektor (t ex vapenproduktionen) leder till en ökning av den totala kapitalsumma, som svarar mot en oförändrad mängd merarbete, så sjunker den samhälleligt genomsnittliga förbrukningen, oberoende av förhållandet mellan produktiv konsumtion och improduktiv konsumtion eller konsumtion och ackumulation. Om en minskning av det konstanta kapitalet eller ökning

²³ Op. cit., s. 147-148 (vår kursiv).

²⁴ Op. cit., s. 160-161.

²⁵ Op. cit., s. 165f.

av mervärdemängden leder till en sänkning av det samhälleliga totalkapitalets värde i förhållande till den totala mängd merarbete, som detta kapital sätter i rörelse, så ökar den samhälleliga profitkvoten, och detta oberoende av det eventuellt ändrade förhållandet mellan de olika kategorierna av producerade bruksvärden. I denna mening kan avdelning III:s expansion såsom produktion av rustningsvaror bara påverka den samhälleliga profitkvoten i riktning mot en höjning (eller ett bromsat fall), om den antingen har en lägre organisk sammansättning på kapitalet än de övriga varuproducerande branscherna (vilket uppenbarligen inte är fallet), eller om den direkt eller indirekt höjer mervärdekvoten mer än vad som skulle ha varit fallet utan denna avdelning (vilket bara är möjligt under mycket specifika omständigheter, som vi redan visat).

3. Rustningsproduktion och kapitalets värdeökningssvårigheter

En tredje grundläggande motsättning i det kapitalistiska produktionssättet, som framträder i och med att detta produktionssätt nått en viss mognad, är svårigheterna för kapitalets värdeökning, dvs uppkomsten av *överskottskapital*, som inte längre kan investeras produktivt. Detta har varit ett faktum i de utvecklade kapitalistiska länderna sedan den imperialistiska (monopolkapitalistiska) epokens inledning och framträder särskilt tydligt under åren 1913-1940 (1945). Och först här uppenbaras den permanenta upprustningens specifika funktion – i motsats till de teser, som huvudsakligen såg den såsom ett medel att övervinna realiserings-svårigheterna eller att bromsa genomsnittsprofitkvotens fall.

Ella anta, att den totala samhälleliga produktionen under en given period utgörs av 400 000 värdeenheter, medan det finns kapital för 60 000 värdeenheter som ligger i träda. Produktionen har följande värdestruktur:

$$\begin{aligned} \text{I: } 120\,000\,c + 50\,000\,v + 50\,000\,m &= 220\,000\,I \\ \text{II: } 80\,000\,c + 50\,000\,v + 50\,000\,m &= 180\,000\,II \\ &400\,000 \end{aligned}$$

Låt oss också anta, att av de 75 000 m (37 500 i varje avdelning) g) som konsumeras improduktivt av kapitalisterna, en viss del (exempelvis 3 000), utgör räntan som det outnyttjade kapitalet på 60 000 erhåller som sin andel av det totalsamhälleliga mervärdet.²⁶ Om nu dessa 60 000 gradvis placeras i avdelning III och själv uppnår genomsnittsprofiten på 33% (dvs sätter så många arbetare i rörelse att mervärdemängden ökar med 20 000), så äger en *ekonomisk expansion* rum ur kapitalistisk synvinkel. Det totala investerade kapitalet har blivit större. Den producerade mervärdemängden har ökat. Sysselsättningen har ökat. Nationalinkomsten är högre än tidigare.

Så länge det finns outnyttjade reserver inom ekonomin (och detta är utgångsläget för den ”permanent upprustningen”), uppstår det inte några särskilda problem ur det specifika bruksvärdet av den ytterligare produktionen på 80 000 värdeenheter (dvs ur det faktum, att de i avdelning III producerade varorna varken ingår i det konstanta kapitalets rekonstruktion och expansion eller i den levande arbetskraftens rekonstruktion och expansion). Likhetstecknet i $I\,c + I\,v + I\,m = I\,c + II\,c + III\,c + \Delta c\,(I + II + III)$ är inte något oundvikligt, eftersom det ytterligare, i avdelning III utnyttjade kapitalet inte nödvändigtvis måste använda *nyskapade* produktionsmedel, utan suger upp den existerande, men inte fullt utnyttjade produktions-

²⁶ Här kan vi inte detaljerat gå in på frågan, varför ägarna av produktivt kapital kan bli tvungna att lämna ifrån sig en del av sitt mervärde till ägarna av outnyttjat kapital. Det hänger samman med arbetsdelningens sammansatta karaktär inom den kapitalistiska klassen, och med de långsiktiga och strukturella fördelar som det produktiva kapitalet får av denna. Vi kan för enkelhetens skull anta, att de produktiva kapitalisterna betalar denna ränta, för att de betraktar det outnyttjade kapitalet som en samhällelig reservfond, som de kan och måste falla tillbaka på i tider av nöd.

kapaciteten (eller reserverar de nyskapade produktionsmedlen för sig själv, men säkerställer den löpande produktionen av produktionsmedel för avdelning II genom ett bättre utnyttjande av den bestående produktionskapaciteten, uppsugning av bestående råvarulager, m m). På så sätt är det fullt möjligt med en andra produktionscykel

$$\text{I: } 120\,000\,c + 50\,000\,v + 50\,000\,m = 220\,000\,I$$

$$\text{II: } 80\,000\,c + 50\,000\,v + 50\,000\,m = 180\,000\,II$$

$$\text{III: } 45\,000\,c + 15\,000\,v + 15\,000\,m = 75\,000\,III,$$

som till och med skulle kunna utvecklas till en tredje produktionscykel

$$\text{I: } 126\,000\,c + 51\,500\,v + 51\,500\,m = 229\,000\,I$$

$$\text{II: } 84\,000\,c + 51\,500\,v + 51\,500\,m = 187\,000\,II$$

$$\text{III: } 50\,000\,c + 18\,000\,v + 18\,000\,m = 86\,000\,III,$$

utan att det sammanlagda värdet av det utlagda konstanta kapitalet (245 000 värdeenheter i den andra cykeln och 260 000 i den tredje), plus de för ackumulationen av det konstanta kapitalet nödvändiga värdena, måste ersättas uteslutande ur den löpande produktionen av konstant kapital (220 000 i den andra cykeln och 229 000 i den tredje).

Lika lite måste hela kapitalackumulationen säkerställas ur den löpande mervärdeproduktionen och -realiseringen, då den snabbare expansionsprocessen har uppstått genom värdeökningen av ett redan existerande, men tidigare inte utnyttjat penningkapital. Om det totala överskottskapitalet inte kastas in i avdelning III:s produktion på en gång, utan bara gradvis förs in i den, så kan det ske en snabbare kapitalackumulation, som går utöver den löpande mervärdeproduktionen och -realiseringen, tills slutligen hela överskottskapitalet är indraget i värdeökningen. Det innebär, att det totala värdet av det förbrukade konstanta kapitalet delvis kan ersättas genom de överskottskapital som åter dragits in i cirkulationen och produktionen, liksom en del av de ytterligare använda råvarorna och maskinerna inte härstammar från den löpande produktionen, utan från de tidigare outnyttjade bestånden. Men det sammanlagda varuvärdet realiseras fullständigt, och ingen varuinnehavare säljer sina varor under deras värde. Så snart man överger fiktionen, att det bara finns en enda kapitalistisk firma i var och en av de tre avdelningarna och exempelvis föreställer sig att produktionen återupptages i existerande, tidigare tillfälligt nedlagda företag, så ger överskottskapitalens inträngande i kretsloppet inte upphov några begreppsmässiga svårigheter, som kolliderar med reproduktionsschemans logik.

Överskottskapitalet kommer bara att investeras produktivt, om det garanteras "lönsam" avsättning. Denna extra efterfråga framkallas till att börja med av staten (delvis genom skatter och delvis genom upplåning); här har Kozlik²⁷ rätt. I den mån inflationen leder till en utvidgning av varuproduktionen och en ökning av de inkomster som uppkommer i denna, kan den faktiskt utlösa en reell ekonomisk tillväxt (så länge det finns tillräckligt mycket maskiner, råvaror och arbetskraft i reserv). Kozlik har naturligtvis fel, när han talar om "förintelse" av kapital i rustningsekonomin. Ty tidigare outnyttjat kapital som används till mervärdeproduktion har inte "förstörts", utan expanderat.

Lika lite kan vi hålla med om Horst Heiningers påstående, att "marxistiska och på senare tid också ett växande antal borgerliga ekonomer och politiker just påvisat, att kapprustningen inte främjar den ekonomiska tillväxten, utan i sista hand (?) Undergräver den betydligt".²⁸ Denna

²⁷ Adolf Kozlik, *Der Vergeudungskapitalismus*, s. 337-340.

²⁸ *Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, s. 107.

argumentation går överhuvudtaget inte in på det *centrala* problemet med överskotts-kapitalen.²⁹

Den grundläggande svårigheten hamnar emellertid åter i förgrunden, när alla de existerande maskin-, råvaru- och arbetskraftsreserverna har sugits upp i produktionsprocessen. Då måste nämligen de proportionalitetsformler gälla igen, som utgår från att den ena avdelningen inte kan köpa varor från den andra till ett större värde än det värde, som den själv har sålt varor till denna för. Värdet av de i avdelning III producerade varorna måste alltså helt och hållet bestridas genom avdrag från det samhällsliga mervärdet och den samhällsliga arbetslönen. Låt oss för enkelhetens skull anta, att staten belastar både mervärdet och arbetslönen med samma skattesats x (ca 25%), så får vi följande formel:

$$III = I vx + I mx + II vx + II mx + III vx + III mx.$$

Vi kan också skriva ut värdet av III fullständigt:

$$III c + III v + III m = I vx + I mx + II vx + II mx + III vx + III mx, \text{ ur vilken vi får:}$$

$$III c + III v(1-x) + III m(1-x) = I vx + I mx + II vx + II mx, \text{ eller, om } x = 25 \%:$$

$$III c + 75\% \text{ av } III v + 75\% \text{ av } III m = 25\% \text{ av } Iv + 25\% \text{ av } Im + 25\% \text{ av } Iiv + 25\% \text{ av } Iim.$$

Med andra ord: för att systemet skall befinna sig i jämvikt, måste den permanenta rustningsproduktionens omfång vara sådant, att värdesumman av det i rustningssektorn förbrukade konstanta kapitalet plus de i denna avdelning sysselsatta arbetarnas nettolön plus rustningsfabrikanternas nettovinst varken är högre eller lägre än summan av de skatter, som belastar arbetar- och kapitalistinkomsterna i de båda andra avdelningarna. Den klassiska proportionalitetsekvationen, som är begränsad till avdelning I och II, förändras då på följande sätt:

$$I c + I v + I m = I c + II c + III c + I m(1-x)\beta + II m(1-x)\beta + III m(1-x)\beta, \text{ ur vilket vi får}$$

$$I v + I mx + I m(1-x)\alpha, \gamma = II c + III c + II m(1-x)\beta + III m(1-x)\beta,$$

dvs: de i avdelning I sysselsatta arbetarnas bruttolön och hela det i denna avdelning skapade mervärdet (inkl skatterna, alltså bruttomervärdet), som inte placeras i nytt konstant kapital, måste vara lika med den i de båda andra avdelningarnas produktion skapade efterfrågan på nya produktionsmedel. Då denna efterfrågan uppstår både i avdelning II och avdelning III, gäller ekvationen i själva verket bruttolönen och bruttomervärdet och inte nettolönen och nettomervärdet (med undantag av det som ackumuleras såsom c), som bara byts mot varor från avdelning II och inte från avdelning III.

Att större tekniska framsteg, kapitalets ökade organiska sammansättning och stigande mervärdekvot måste störa dessa jämviktsbetingelser precis som i ett system med två avdelningar, följer av systemets inre logik, som vi påvisat i kapitlets första del. Skatterna som belastar löne- och mervärdesumman är ju följdforesetter; de förutsätter mervärdets fullständiga realisering och lönesummans fullständiga utbetalning, dvs en proportionell produktion i avdelning I och II, alltså inga osäljbara varurester. Det tillkommer emellertid ytterligare en svårighet, nämligen att bevara den exakta proportionaliteten mellan avdelning III å ena sidan och avdelning I och II å den andra. Detta innebär naturligtvis inte, att den permanenta upprustningen bara påverkar det ekonomiska kretsloppet, så länge det finns överflödigt kapital, outnyttjade arbetsmedel och arbetslös arbetskraft. Även när det råder full sysselsättning kan detta inflytande vara betydligt, både i den s k krigsekonomin, när de ändrade proportionerna mellan de tre avdelningarna inte längre garanterar de materiella elementens

²⁹ Det är uppenbart, att de officiella KP-ideologernas vändning efter det "kalla krigets" slut var ideologisk och inte teoretisk. Det gällde att bevisa, att avrustning var möjlig under monopolkapitalismen, eftersom sovjetdiplo-matin eftersträfvade denna avrustning.

utvidgade reproduktion och en cykel av tillbakagående reproduktion inleds, och även under ”normala” villkor, när den permanenta upprustningen ändrar förhållandet mellan den total-samhälleliga arbetslönen och det totalsamhälleliga mervärdet, dvs leder till en höjning av den samhälleliga mervärdekvoten. Detta kan faktiskt inträffa vid ökande sysselsättning och stigande lönesumma (inte bara bruttolösesumma, utan också nettolönesumma), som framgår av följande sifferexempel:

Första cykeln (samhällsklassernas bruttolönesumma)

I:	120 000 c + 48 500 v + 48 500 m
II:	80 000 c + 48 500 v + 48 500 m
III:	10 000 c + 3 000 v + 3 000 m
	100 000 100 000

Rustningsproduktionens inköp till ett totalt värde av 16 000 värdeenheter sker genom skatter, som belastar arbetarinkomsten med 10 % och mervärdet (kapitalistinkomsten) med 6 %. Den slutliga bilden av den första produktionscykeln får då följande utseende:

Första cykeln (samhällsklassernas nettoinkomster)

I:	120 000 c + 43 650 netto-v + 45 590 netto-m + 7 760 skatter till III:s inköp
II:	80 000 c + 43 650 netto-v + 45 590 netto-m + 7 760 skatter till III:s inköp
III:	10 000 c + 2 700 netto-v + 2 820 netto-m + 480 skatter till III:s inköp
	90 000 94 000 16 000

Andra cykeln (samhällsklassernas bruttolönesumma)

I:	123 000 c + 50 000 v + 50 000 m
II:	82 000 c + 50 000 v + 50 000 m
III:	12 000 c + 4 000 v + 4 000 m
	104 000 104 000

Rustningsproduktionens inköp till ett totalt värde av 20 000 värdeenheter sker genom skatter, som belastar arbetarinkomsten med 12% och kapitalistinkomsten med bara 7%. Den slutliga bilden av värde- och inkomstfördelningen i den andra cykeln får alltså följande utseende:

Andra cykeln (samhällsklassernas nettoinkomster)

I:	123 000 c + 44 000 netto-v + 46 400 netto-m + 9 600 skatter till III:s inköp
II:	82 000 c + 44 000 netto-v + 46 400 netto-m + 9 600 skatter till III:s inköp
III:	12 000 c + 3 500 netto-v + 3 700 netto-m + 800 skatter till III:s inköp
	91 500 96 500 20 000

Bruttolönesumman har ökat med 4 000 värdeenheter mellan den första och den andra cykeln; nettolönesumman har ökat med 1 500 värdeenheter. Och ändå har den samhälleliga mervärdekvoten höjts från 104,4% till 105,5%.

I övrigt innebär den permanenta upprustningen en omfördelning av profiten till fördel för rustningskoncernerna, som framför allt, om inte uteslutande, finns i avdelning I, och till nackdel för koncernerna i avdelning II. Om vi förutsätter att alla koncerner, som sysslar med avdelning III:s produktion, kan reduceras till avdelning I, så är dennas nettomervärde i den första cykeln (48 410 värdeenheter) nästan lika stort som avdelning I:s bruttomervärde, och i den andra cykeln är det med sina 50 100 värdeenheter större än avdelning I:s bruttomervärde från både den första och den andra cykeln.³⁰ Upprustningens kapitalistiska kostnader bestreds

³⁰ Hur realistiskt detta antagande är, framgår av det faktum, att av leveranserna till försvarsministeriet för sammanlagt 22,7 miljarder dollar under budgetåret 1958-1959 kom inte mer än cirka 2 miljarder från den lätta industrin (inkl byggnadsbranschen!), 1,8 miljarder från servicesektorn, medan alla andra leveranser kom från

alltså från och med den andra cykeln uteslutande av kapitalisterna i avdelning II, medan de av arbetarklassen betalade rustningskostnaderna svarade mot en höjning av mervärdekvoten. Kapitalisterna i avdelning I har därför profiterat dubbelt på rustningen – på bekostnad av arbetarklassen och på bekostnad av kapitalisterna i avdelning II. Här visar det sig, hur rätt Rosa Luxemburg hade, när hon skrev: ”Det som annars skulle ha lagts på hög av bönderna eller den lägre medelklassen, för att utöka det kapital i sparkassar och banker som letar efter placeringsmöjligheter, blir nu i statens händer tvärtom en verklig efterfrågan och investeringsmöjlighet för kapitalet. I stället för ett stort antal små, uppsplittrade och tidsmässigt åtskilda efterfrågor, som i många fall skulle kunna tillfredsställas genom enkel varuproduktion, som alltså inte kom i fråga för kapitalackumulationen, uppkommer en stor, enhetlig och kompakt efterfrågan från statens sida. Tillfredsställandet av denna förutsätter existensen av utvecklad industri, alltså gynnsamma betingelser för mervärdeproduktionen och ackumulationen. I form av statens militaristiska beställningar befrias konsumentmassans starkt koncentrerade köpkraft från godtycket, från den personliga konsumtionens subjektiva fluktuationer, och erhåller en nästan automatisk regelbundenhet och rytmisk tillväxttakt. Slutligen befinner sig hävstången till denna automatiska och rytmiska rörelse i den militaristiska kapitalproduktionen i kapitalets egna händer – genom den parlamentariska lagstiftningsapparaten och pressen, vars funktion är att forma den s k allmänna opinionen. Därför tycks just detta område av kapitalackumulationen till att börja med ha oändliga expansionsmöjligheter. Medan alla andra försök att utvidga avsättningen och kapitalets operationsbas i hög grad är beroende av historiska, sociala och politiska moment, som inte låter sig påverkas av kapitalets vilja, så utgör produktionen för militarismen ett område, vars regelbundna och kraftiga utvidgning i första hand tycks bestämmas av kapitalets egen vilja.”³¹

4. Rustningsekonomi och senkapitalismens långsiktiga tillväxtmöjligheter

Den tidigare redogörelsen förklarar delvis, varför den permanenta upprustningen under hela epoken efter det andra världskriget inte bara har varit ett av de viktigaste redskapen för att lösa problemet med överskottskapitalen, utan också och framför allt, varför den teknologiska förnyelsens acceleration fick en så väldig stimulans just av rustningsproduktionen.³² Kapprustningen med icke-kapitalistiska stater spelade en viktig roll härvidlag. Men man frågar sig, om permanent upprustning *på längre sikt* kan neutralisera det kapitalistiska produktionssättets kris- och sammanbrottstendenser och garantera en relativt hög tillväxtgrad.

De första nationalekonomer, som stödde sig på Marx och besvarade denna fråga jakande, var Natalie Moszkowska (1943) och Walter J. Oakes (1944). Den sistnämnda behandlade senare under namnet T. N. Vance detta ämne systematiskt och präglade begreppet ”permanent krigsekonomi”, ett begrepp som emellertid betecknande nog först användes av *General Motors*’ dåvarande chef och blivande försvarsminister Charles E. Wilson i januari 1944.³³

företag i avdelning I, enligt officiella amerikanska källor (US Congress, *Background Material on Economic Aspects of Military Procurement and Supply*). Enligt OECD-studien *Government and Technological Innovation* (s. 27) var den ”statliga marknaden” i USA på slutet av 50-talet den enda köparen för 9/10 av flygindustrins ”sista efterfrågan”, 3/5 av metallindustrins (utom järn), mer än 50 % av den elektroniska och kemiska industrins och mer än 35 % av telekommunikations- och den vetenskapliga apparatindustrins.

³¹ Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, s. 378-379. Paul Mattick vacklar mellan olika tolkningar. Ena gången hävdar han, att ”av staten framkallad produktion” (inkl vapenproduktion) bara ökar konsumtionen och inte kapitalackumulationen (*Marx and Keynes*, s. 117-118). På ett annat ställe konstaterar han, att krigsproduktionen inte är någon vanlig ”slöseriproduktion”, utan att den driver på ackumulationsprocessen (op. cit., s. 137-8).

³² S. Tsuru, op. cit., s. 33.

³³ Fred J. Cook, *Les Vatours de la guerre froide*, s. 87.

Detta är N. Moszkowskas argumentation: "Möjligheten att utvidga den civila industrin, produktionen av nödvändighetsartiklar, är beroende av ett folks levnadsstandard. Hålls denna nere, så hämmas också produktions- och konsumtionsvaruindustrin i sin utveckling. Möjligheten till lönsamma kapitalplaceringar i den civila industrin är därför mycket begränsad. Kapitalet växer snabbare än värdeökningsmöjligheterna. Det snabbt växande kapitalet söker efter investeringsfält, som är oberoende av folkets otillräckliga köpkraft; det vill ha produktionsområden med obegränsade investeringsmöjligheter. Och just ett sådant efterlängt område får kapitalet i krigsindustrin. Eftersom produktionen av nödvändighetsartiklar inte kan utvecklas tillräckligt på grund av folkets begränsade köpkraft, så måste kapitalet – även om det annars vore fredsälskande – i ökande utsträckning inrikta sig på produktion av mordvapen. Under de givna omständigheterna finner det inte något annat användningsområde. Medan man under den uppåtgående kapitalismen också ägnade sig åt produktions- och konsumtionsvaruindustrin, så måste man under den nedåtgående kapitalismen företrädesvis bygga ut rustningsindustrin. Fredsindustrins utveckling hämmas alltmer genom bristande solvent efterfrågan och marknadsstockningar. Krigsindustrins utveckling känner inte några sådana hinder. Vid krigsfara kan den utvecklas i ett helt annat tempo, med tidigare okänd och oanad styrka."³⁴ Och vidare: "Kapitalismens inträngande på icke-kapitalistiska områden liksom utnyttjandet av tekniska uppfinningar uppehåller bara kriserna. När den genomträngt dessa områden, kan man vänta sig ännu värre kriser. Förhållandet blir annorlunda om över-ackumulerade kapital tages i anspråk för upprustning. Här absorberas kapital utan att den civila produktionens, produktions- och konsumtionsvaruindustrins prestationsförmåga växer, alltså utan att den samhällsliga konsumtionsförmågan måste öka. Rustningsindustrins produkter varken efterfrågas eller bjuds ut på marknaden. Rustningsindustrin levererar inte till marknaden och är oberoende av dennas förmåga att absorbera varorna. Staten är här både uppdragsgivare och avnämare. ... Men utbyggnaden av rustningsindustrin förebygger inte de faror, som den kapitalistiska ekonomin ger upphov till. I stället för explosionsfaran i form av en kris får vi explosionsfaran i form av ett krig."³⁵ Enligt Natalie Moszkowska finns det bara två gränser för senkapitalismens tillväxt under den permanenta rustningsekonomin: stimulans: befolkningens absoluta utarmning (dvs den punkt i den tillbakagående reproduktionen, där avdelning II:s minskade produktion inte längre möjliggör arbetskraftens fysiologiska reproduktion och alltså även framkallar en tydlig tillbakagång för arbetsproduktiviteten och -intensiteten i avdelning III), och rustningsekonomin mer eller mindre oundvikliga tendens att leda till imperialistiska krig.

För T. N. Vance är den permanenta rustningsekonomin framför allt ett sätt att garantera en hög sysselsättningsgrad. Växande kapitalackumulation betyder då inte längre stigande arbetslöshet, utan sjunkande levnadsstandard.³⁶ Den permanenta rustningsekonomin kan också tidvis bromsa tillväxten av kapitalets organiska sammansättning, men inte på längre sikt.³⁷ Kapitalets växande organiska sammansättning och genomsnittsprofitkvotens motsvarande fallande tendens är enligt Vance ett "Damoklessvärd", som också hänger över den permanenta rustningsekonomin.

Vance är alltså försiktigare än Moszkowska, men han delar ett grundläggande misstag med henne: avdelning III:s isolering från effekterna på avdelning I och II. Han undersöker inte den "permanent rustningsekonomin" långsiktiga effekter på den senkapitalistiska ekonomin som helhet. Även om man bortser från det extrema fallet med en tillbakagående reproduktion, dvs

³⁴ Natalie Moszkowska, *Zur Dynamik des Spätkapitalismus*, s. 117-118.

³⁵ Op. cit., s. 179-180.

³⁶ Här har Vance uppenbarligen fel, liksom när han tror sig uppcka en varaktig strukturell tillbakagång för den privata kapitalexporten (*Permanent War Economy*, s. 12).

³⁷ Op. cit., s. 32.

krigsekonomin sista fas, så stämmer det helt enkelt inte, att den "permanenta rustningsekonomin" kan utvecklas i det oändliga. I ett kapitalistiskt produktionssätt är även rustningsekonomin ett medel för ett ändamål och inte ett självändamål. För kapitalisterna är ändamålet profitrealisering, kapitalackumulation i *profitsyfte*, inte ackumulation för ackumulationens egen skull. Ju mer rustningsekonomin hotar att sänka storkoncernernas nettoprofit (dvs ju högre den av rustningen föranledda skattesatsen blir), desto starkare blir dessa koncerners motstånd mot en fortsatt utvidgning av rustningsekonomin.³⁸ Och eftersom den expanderande rustningsekonomin också förutsätter en omfördelning av mervärdet till fördel för ett litet antal koncerner och till nackdel för ett stort antal kapitalister, så skulle avdelning III:s tillväxt (dvs skattesatsernas höjning utöver en viss nivå) beröva många kapitalister deras profiler och hota en anseelig del av klassen med bankrutt. Rustningsekonomin tillväxt utöver en viss punkt måste följaktligen skärpa de politiska och sociala spänningarna och konflikterna inom kapitalistklassen – liksom den skärpte spänningarna mellan kapital och arbete under "marknads"-förhållanden, där sysselsättningen var relativt hög, vilket ju inte är ofördelaktigt för arbetarklassen. Man kan alltså dra slutsatsen, att den permanenta rustningsekonomin utvidgning – med undantag av allmänt krig och fascism – har inre, objektiva, samhälleliga gränser.

Om man utesluter Moszkowskas och Vances hypotes, att stigande sysselsättning är förbunden med *sjunkande* levnadsstandard i den "permanenta rustningsekonomin" – en hypotes som går tvärtemot kapitalismens logik med dess förvandling av arbetskraften till en vara, vars pris påverkas av marknadsförhållanden, och som inte heller bekräftades av utvecklingen i det Tredje Riket; dessa författare sammanblandar uppenbarligen växande *mervärdekvot* med *sjunkande reallön*³⁹ –, då framstår det som uppenbart, att en "rustningskonjunktur" som tillfälligt dämpar kapitalismens konjunkturfluktuationer också måste fungera uppiggande på kapitalackumulationen i avdelning II och I, där den då naturligtvis mer eller mindre tydligt reproducerar den kapitalistiska boomens klassiska fenomen: överackumulation, fallande profitkvot, reducerat kapacitetsutnyttjande, osv. I kapitel 13 skall vi visa, att den permanenta inflationen är senkapitalismens svar på detta problem, att rustningsutgifterna emellertid bara ansvarar för en bråkdel (och därtill en sjunkande sådan) av det inflationistiska penning-skapandet, och att inflationen på lång sikt går en katastrof till mötes, vilket ingen rustningsekonomi kan förhindra.

I motsats till Vance hyser vi den åsikten, att den permanenta rustningsekonomin historiskt sett *påskyndar* och inte *bromsar* den intensiva teknologiska förnyelsen, dvs tillväxten av kapitalets organiska sammansättning (Vante ger uttryck åt motsatt tanke på s. 32, eftersom han där gör misstaget att blanda samman krigsekonomi och rustningsekonomi). Det är då oundvikligt, att denna teknologiska förnyelse sprider sig från avdelning III till avdelning I och II, med alla följder det måste leda till.⁴⁰ Och det är också oundvikligt, att den långsammare tillväxten av rustningsutgifterna inom själva rustningssektorn måste medföra en förskjutning

³⁸ Fred J. Cook (op. cit., s. 19-20) nämner ett betecknande exempel. Ingen mindre än den tidigare överbefälhavaren för de amerikanska styrkorna i Stilla Havs-området och koreakriget, general Douglas MacArthur, beklagade sig år 1957, sedan han blivit chef för *Remington Rand*-koncernen, i ett tal inför aktieägarna i *Sperry Rand Corp.* över att den "permanenta ångestpsykos", som USA-regeringen hade skapat i den amerikanska befolkningen, bara syftade till att begära "överdrivet höga försvarsutgifter", som skulle betunga företagen med outhärdliga skattebördor.

³⁹ I kapitel 5 påvisade vi mervärdekvotens kraftiga ökning i det Tredje Riket. Men den sjunkande arbetslösheten ledde till en ökning av den nominella timlönen med ungefär 20 % mellan 1933 och 1942 (vilken till största delen åts upp av stigande levnadskostnader, konsumtionsvarornas försämrade kvalitet, större löneavdrag, m m) (Bettelheim, *L'Economie allemande sous le Nazisme*, s. 210, 222-224).

⁴⁰ "Rustningsbeställningar utgör till att börja med en stimulans för ytterligare investeringar; med tanke på den ständigt ökande produktiviteten är det emellertid nödvändigt med en ständigt ökande förbrukning, för att man skall kunna garantera en given utnyttjandegrad för den nya produktionskapaciteten och enbart en stabilisering av vapenförbrukningen hotar att leda till överkapacitet" (Theodor Prager, *Wirtschaftswunder oder keines?*, s. 133).

från materialinköp och arvodesbetalning mot forsknings- och utvecklingsutgifter, vilket betydligt reducerar rustningsekonomin ”krisförsvagande” roll i den senkapitalistiska ekonomin som helhet. Ty dessa utgifters långsammare tillväxt, framtvingar försök att ”öka (förintelse)avkastningen” på varje ytterligare utgift.⁴¹ Horst Heiningar lämnar intressant material härom:

Rustningsutgifter i USA (exkl NASA:s utgifter): (i miljarder dollar)	Andelen utgifter för militär forskning:
1939/40	1,5 0,2%
1944/45	81,2 1,7%
1952/53	50,4 5,5%
1957/58	44,2 10,2%
1960/61	47,5 16,2%
1962/63	53,0 16,0%
1963/64	55,4 16,6% (22,4% om man tar hänsyn till NASA; motsvarande procentsats för 1960/61 vore i så fall 17,6%) ⁴²

Ännu intressantare är de båda följande serierna:

Rustningsköpens andel av den amerikanska kapitalvaruindustrins försäljningsinkomster⁴³:
1955: 9% 1958: 9,1% 1960: 7,6% 1961: 7,8% 1962: 7,8%

Rustningsindustrins andel av den totala konsumtionen i USA av

	1948	1952	1954	1955	1959	1960	1962
stål	?	?	9,7%	3,0%	1,8%	1,2%	1,5%
koppar	?	17,8%	6,5%	2,3%	1,9%	?	
aluminium	6,0%	30,0%	?	14,5%	13,6%	9,8%	43%

Kidron konstaterar också helt riktigt: ”Förekomsten av en översta gräns för rustningsutgifterna är viktig också i ett annat avseende. Den sörjer för en lämplig stimulans för produktivitetsökningen (mätt i potentiella döda per dollar) och leder till en ökande specialisering av rustningsindustrin, liksom till att den lösgöres från civila produktionstekniker. ... Den stigande kapitalintensiteten inom rustningsindustrierna är förbunden med denna specialisering⁴⁴ (och delvis en effekt av den). Båda faktorerna gör att rustningsutgifternas förmåga att bevara den fulla sysselsättningen avtar, även om de inte förändras relativt. Om utgifterna sjunker, och om det sker en viss teknisk överflyttning till civil produktion, så blir deras effektivitet som utjämnande faktor inför en hotande överproduktionskris allt mera tvivelaktig.”⁴⁵

Vi kan dra slutsatsen, att den ”permanenta rustningsekonom in” på sikt inte kan lösa någon av det kapitalistiska produktionssättets grundläggande motsättningar och inte avlägsna något av dess inneboende krismoment. Även den tillfälliga försvagningen av dessa motsättningar och krismoment sker genom att de förskjuts från en sfär till en annan – framför allt från den faktiska överproduktionen till inflationen och överkapaciteten. På lång sikt blir till och med

⁴¹ Se t ex Malcolm W. Hoags studie av Rand Corporation, *Increasing Returns in Military Production Functions*, i *Issues in Defence Economics*, Roland N. McKean (red).

⁴² *Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, s. 139.

⁴³ Op. cit., s. 143, 144.

⁴⁴ Mussay Weidenbaum säger, att 90 % av rustningsartiklarna nu består av specifika produkter, som framställs i därtill speciellt uppförda fabriker (*Friedliche Nutzung der Rüstungsindustrie*, i *Atomzeitalter*, nr 5, 1964, s. 133).

⁴⁵ M. Kidron, *Rüstung und wirtschaftliches Wachstum*, s. 77; Baran-Sweezy gjorde samma iakttagelse innan Kidron: op. cit., s. 214-215.

denna förskjutning allt mindre framgångsrik, som vi skall visa i kapitlet om den permanenta inflationen. Den ”permanent rustningsekonomin” lämnade ett betydelsefullt bidrag till den snabbare kapitalackumulationen under den ”långa vågen” 1945-1965, men den bestämde den inte på något avgörande sätt.

Man får emellertid inte gå från en ytterlighet till en annan och underskatta den ”permanent upprustningens” effekter på den senkapitalistiska ekonomin. Förvisso är den inte någon ”Dens ex machina”, som kan förändra det kapitalistiska produktionssättet på ett kvalitativt sätt. Dess effekter på ekonomin upplöses slutligen i alla de moment som kännetecknar senkapitalismen: kamp om mervärdekvotens höjning; kamp om det konstanta kapitalets förbilligande; kamp om kapitalets förkortade omslagstid; kamp om överskottskapitalens värdeökning. Ty det finns inte några andra möjligheter för kapitalet att på längre sikt undgå sitt öde – profitkvotens fall. Men det är utan tvekan ett faktum, att storkapitalet av de av Rosa Luxemburg beskrivna skälen – och eftersom den skapar bruksvärden, som inte hotar avsättningen för de i avdelning I och II producerade varorna⁴⁶ (den säkerställer t o m en långsiktig avsättningsökning för några av dem) – hyser särskild förkärlek för de i rustningsindustrin placerade statsutgifterna jämfört med alla andra, särskilt de s k ”sociala” utgifterna, som samtliga går ut på en kort- eller långsiktig höjning av värdet på varan arbetskraft.⁴⁷ François Perroux gör i detta sammanhang en viktig anmärkning om det ekonomiskt specifika med produktionen i avdelning III: ”Den ytterligare efterfrågan på vapen kan inte jämföras med en ytterligare efterfrågan på investeringsvaror. I en industriell ekonomi som fungerar normalt leder en ytterligare efterfrågan på investeringsvaror, vid en ur handelssynpunkt optimal lagerhållning, till att fler produkter skall avsättas på marknaden och i produktionen av reella kapitalvaror. I rustningsproduktionen lagras en större del av den ytterligare produktionen på grund av själva dess natur. Atombomberna, kanonerna och granaterna, soldaternas militära utrustning kommer inte ut på marknaden. ... Med undantag för effekterna konsumtionsvarusektorn undandrar sig rustningsvarornas prisnivå de jämviktsbevarande marknadskrafterna.”⁴⁸

Detta ger i sin tur upphov till komplicerade problem vad gäller prisbildningen i avdelning III, dvs profitkvotens (eller: monopolöverprofitkvotens) utjämning mellan rustningskoncernerna och de andra monopolen.⁴⁹

Det har antagligen framgått tydligt, hur intimt sammanflätade med varandra de utrikespolitiska, inrikespolitiska, sociala och ekonomiska momenten är i den ”permanent rustningsekonomin” uppkomst; detta gör försöken att bevisa, att det politiska och inte det ekonomiska elementet har varit avgörande för denna utveckling, tämligen tvivelaktiga. Ett uttryck för detta sammanhang är det ”militär-industriella komplexet”, dvs sammanflätningen

⁴⁶ Fritz Vilmar citerar i detta sammanhang (s. 193-206) intressanta källor från 60-talets början, vilka behandlar frågan om möjligheten av rustningsindustrins omändring till ”fredsindustri”. Mot de optimistiska och delvis apologetiska rösterna, som Fritz Baades, ställer han mer försiktiga uttalanden som W. Leontiefs. Det verkliga problemet gäller hela tiden köpkraftens förskjutning, dvs bevarandet av den ökade mervärdekvoten, utan vilken den kapitalistiska investeringsverksamheten och den därav betingade sysselsättningsnivån genast skulle sjunka. Seymour Melman föreslår därför, att man skall låta ”staten” vara kvar såsom köpare, liksom den elektroniska industrin såsom producent, och att produktionen skall ställas om till sådana produkter, som i praktiken inte skulle få någon effekt på värdet av varan arbetskraft: kontrollapparater för trafiken, elektroniska läromedel, medicinska apparater. Andra projekt talar om automatiska system för undanröjande av avfall och för kampen mot nedsmutsningen av luft och vatten.

⁴⁷ Tsuru, op. cit., s. 39; Vilmar, op. cit., s. 60f, 209-216 och många andra.

⁴⁸ François Perroux, *La Coexistence Pacifique*, III, s. 500.

⁴⁹ Se Oliver E. Williamson, *The Economics of Defence Contracting: Incentives and Performances*, i *Issues on Defence Economics*; Merton J. Peck och Frederick M. Scherer, *The Weapons Acquisition Process: An Economic Analysis*.

mellan rustningskoncerner, högre militärer och borgerliga politiker.⁵⁰ Det stämmer, som Fritz Vilmar påpekar, ”att det inte bara är rustningsindustrins partiella profitintressen, utan också själva senkapitalismens imperialistiska, expansiva tendens (och senare konjunkturella intressen), som har låtit rustningsekonomin växa i det oändliga”.⁵¹ Den ”permanenta rustningsekonomin” tillväxt efter det andra världskriget har bl a också den mycket konkreta funktionen, att skydda de jättelika amerikanska kapitalplaceringarna i utlandet, att hålla den ”fria världen” öppen för ”fria kapitalinvesteringar” och ”fri hemtagning av vinster” samt att säkra det amerikanska monopolkapitalet dess ”fria” tillgång till en rad livsviktiga råvaror.⁵² Men det stämmer också, som Vilmar påpekar, att rustningskoncernerna har spelat en synnerligen aktiv roll i denna process. (M. Kidron, *Rustung und wirtschaftliches Wachstum*, s. 77; Baran-Sweezy gjorde samma iakttagelse innan Kidron: op. cit., s. 214-215.⁵³)

Man får inte heller underskatta vapenaffärernas växande betydelse i världshandeln – vilket, inom parentes sagt, visar hur vansinnigt det är att inte betrakta vapenproduktionen som varuproduktion och investeringarna i denna sektor som kapitalackumulation. År 1955 uppgick den sammanlagda vapenexporten på världsmarknaden till cirka 2,2 miljarder dollar. Genomsnittet för åren 1962-1968 låg redan på 5,8 miljarder dollar, av vilka ungefär 2 miljarder föll på Sovjetunionen.⁵⁴

Detta faktum framhäver ännu tydligare monopolkapitalismens parasitära karaktär, som redan Lenin betonade i sin analys av imperialismen. Ty hur skall man annars karakterisera ett system, som under 25 år lyckats förhindra katastrofala ekonomiska bakslag uteslutande genom att odsla bort en betydande del av de tillgängliga ekonomiska resurserna på framställning av förintelsemedel?

⁵⁰ Begreppet präglades av president Eisenhower i hans avgångstal (17 januari 1961). Litteraturen om detta ”militär-industriella komplex” har nu vuxit mycket kraftigt. Vi nämner här bara den redan citerade boken av Fred J. Cook, *The Warfare State*, samt J. K. Galbraith, *How to Control the Military*. USA-senatorn Proxmire har också ägnat ett verk åt samma tema.

⁵¹ Fritz Vilmar, *Rustung und Abrüstung im Spätkapitalismus*, s. 47.

⁵² Harry Magdoff, *Das Zeitalter des Imperialismus*, s. 160-164, 170.

⁵³ Hallgarten betonar, att denna roll inte är något nytt i imperialismens historia: ”På grund av andra världskrigets utgång ligger de besegrade stormakternas handlingar nu till allmänt beskådande och kompletterar de publicerade amerikanska handlingarna, som delvis varit tillgängliga i flera årtionden. De stora rustningsfirmornas namn förekommer dussintals gånger i dessa handlingar. Vi vet nu t ex att i Kina, där Tyskland sedan 1886 hade ett fördragsenligt rustningsmonopol, påverkades statens officiella politik mycket kraftigt av västerländska rustningsagenter, som med hjälp av högt placerade kineser levererade vapen både till Kina och dess fiende, Japan, samt med den tyska diplomatins hjälp försökte hindra Kina från att inleda en process mot dessa kinesiska högförrädare. Vi känner till den oerhörda kampen mellan Krupp och den franska firman Schneider-Creusot om leveranserna till Turkiet, som föregick den första sk Marocko-krisen 1905. Vi har insyn i Baron Marschall von Biebersteins, den dåvarande tyska ambassadören i Turkiet, rapporter till Berlin om svårigheterna att hålla Krupps ställningar i Turkiet mot Creusot; det skulle bli fullständigt omöjligt, om ytterligare en tysk firma, Erhardt-firman (senare känd som Rheinische Metallwarenfabrik), skulle komma dit och bjuda under Krupps priser. Vi känner till de mutor, i Turkiet kallade bakschische, som höga turkiska tjänstemän fick, för att de skulle beställa artilleri hos stormakterna. Vi vet på vilket sätt den engelske parlamentsledamoten Samuel Roberts, som samtidigt var direktör för ett nödlidande skeppsvarv och Coventrys artillerifabriker, år 1909 ljög för underhuset om de tyska rustningarnas omfattning, för att få beställningar till sina fabriker. Vi har nu också en fullständigt dokumenterad bild av den sk Putilov-skandalen 1914, som bestod i att den franska firman Schneider-Creusot lurade i fransmännen att Krupp tänkte köpa de ryska Putilov-verken, där man arbetade med Schneider-Creusot-patent.” (*Zur Geschichte der Abrüstung im 20. Jahrhundert*, i *Zeitschrift für Politik*, 1960/2, s. 95). I sitt huvudverk *Der Imperialismus vor 1914* lämnar Hallgarten belägg för dessa uppgifter, bl a band I, s. 403-419, om händelserna i Kina; band II, s. 451-456, om Putilov-affären; s. 551-553 och 556-561 om rustningsaffärerna vid Gyllene Hornet.

⁵⁴ Uppgifterna kommer från Stockholms International Peace Research Institute. Ämnet behandlas utförligt i ett av detta institut publicerat verk, *The Arms Trade with the Third World*, Stockholm 1971, liksom hos J. Stanley-M. Pearton, *The International Trade in Arms*, London 1972, och Ulrich Albrecht, *Der Handel Mit Waffen*, München 1971.

10. Kapitalets internationella koncentration och centralisering

På grund av själva sin natur tolererar kapitalet inte några geografiska skrankor i sin expansion.¹ Dess uppgång är förbunden med nedrivandet av regionala gränser och uppkomsten av stora nationella marknader, som utgör den moderna nationalstatens grundval. Men kapitalet har knappt genomträngt produktionssfären, förrän också nationsgränserna blir för trånga för dess expansion. Det försöker skapa en verklig världsmarknad för alla sina varor, inte bara för lyxvarorna, som hade en internationell marknad redan i den förkapitalistiska epoken. Detta försök baseras på den kapitalistiska storindustrins billiga massproduktion såsom det viktigaste, men inte enda redskapet. Med politiskt våld och ofta vapenmakt måste staten i bourgeoisins tjänst avlägsna de hinder, som förkapitalistiska klasser och stater utgjorde för den kapitalistiska varuexportens oinskränkta expansion. Inte ens de mest ”liberala” och ”rena” borgerliga staterna från den fria konkurrenskapitalismens epok avstod från att utnyttja statligt våld för att utvidga internationella marknader; man kan t ex tänka på den brittiska kapitalismens opiumkrig i Kina och dess krig för att utvidga och konsolidera det indiska imperiet, USA:s expansionskrig mot Mexiko, Frankrikes krig i Algeriet, osv.

Förhållandet mellan kapitalets nationella och internationella expansion har alltså redan från första stund en kombinerad struktur, som återspeglas i borgardömet motsägelsefulla inställning till utnyttjandet av statligt våld på internationell nivå och i sista hand är ett uttryck för den i det kapitalistiska produktionssättet inneboende ojämna och kombinerade utvecklingens lag, vilket vi betonade i kapitel 2. Kapitalet har en tendens att kombinera uppkomsten och konsolideringen av nationella marknader med internationell expansion. Alltefter produktivkrafternas och de samhällseliga betingelsernas givna utvecklingsnivå binder de världsomfattande kapitalistiska utbytesförhållandena samman kapitalistiska, halvkapitalistiska och förkapitalistiska produktionsförhållanden till en organisk enhet.² I det kapitalistiska produktionssättets imperialistiska, monopolkapitalistiska fas får såväl förhållandet mellan nationell och internationell expansion som förhållandet mellan de kapitalistiska utvecklingslagarna och det medvetna utnyttjandet av statligt våld för ekonomiska ändamål en ny dimension.

Kapitalets *koncentration* på nationell nivå – som påskyndades av den andra teknologiska revolutionen och den avsevärda höjningen av den kapitalackumulation, som krävdes för att man skulle kunna konkurrera i de dåtida tillväxtssektorerna – leder till en *centralisering* av kapitalet, en radikal minskning av antalet konkurrerande ”olika kapital” ända tills hela industrigrenar behärskas av en handfull truster, koncerner eller monopol, samt till ett ändrat ekonomiskt förhållande mellan dessa monopol, som bestäms av gemensamma prisöverenskommelser. Den härav betingade tendentiella begränsningen av konkurrensen och expansionen på den inre marknaden leder till tendentiell överkapitalisering, till växande kapitalexport och till att kapitalet får större intresse inte bara av *periodiska* kanonbåts-expeditioner för att säkra den fria varuexporten, utan av *permanent* militär ockupation och kontroll av nya investeringsfält för kapitalexporten. Världens uppdelning mellan imperialistiska stormakter, som själv är en följd av den kapitalistiska konkurrensens snäva gränser på

¹ ”Världsmarknaden utgör själva grundvalen för detta [kapitalistiska] produktionssätt. Å andra sidan leder samma produktionssätts inneboende tvång att producera i ständigt större skala till en oavbruten utvidgning av världsmarknaden, så att det här inte är handeln som revolutionerar industrin, utan industrin som oupphörligen revolutionerar handeln.” (K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 345-346).

² Marx påpekar uttryckligen, att det på slavhandel och slavararbete baserade produktionssättet på plantagerna i USA:s sydstater ”frodades som i drivhus”, genom den brittiska kapitalistiska bomullsindustrins utbredning (*Das Kapital*, band 1, s. 467). Se även Eric Williams, *Capitalism and Slavery*, London 1964, s. 169-177, 186-191, 194-196.

den inre marknaden, kulminerar i den skärpta internationella kapitalkonkurrensen på världsmarknaden, i den interimperialistiska konkurrensen samt i en tendens till periodisk omfördelning av denna världsmarknad, även med vapenmakt, dvs genom imperialistiska krig.³

Kapitalismens strukturella kris⁴ sliter emellertid bort nya områden från den kapitalistiska världsmarknaden efter den socialistiska oktoberrevolutionens seger i Ryssland och har en tendens att begränsa kapitalackumulationens geografiska sfär mer och mer, sedan dess seger-tåg över världen avslutats i och med att Kina inlemmades i denna sfär på 1800-talets slut. Den internationella kapitalkonkurrensen slår nu i allt högre grad tillbaka från de utländska marknaderna på själva de imperialistiska moderländerna. Dessa har en tendens att förvandlas från den internationella kapitalkonkurrensens subjekt till dess objekt, vilket framgår särskilt tydligt under och efter det andra världskriget. Samtidigt utnyttjas den borgerliga statens våld på ett allt mer omedelbart sätt i ekonomin, för att garantera en friktionsfri avtappning av de koloniala överprofiterna och en friktionsfri värdeökningsprocess i moderlandet. Detta är utmärkande för den senkapitalistiska erans begynnelse.⁵

Den tidiga kapitalismens fria konkurrens kännetecknades av kapitalets relativa internationella orörlighet. Koncentrationen var övervägande nationell; centraliseringen var uteslutande nationell. Visserligen fanns det också i denna fas en motsatt tendens, som banade sig väg genom huvudtendensen. En tendens till internationella kapitalrörelser, som framför allt stöddes av en del stora finansgrupper och kom till uttryck i de internationella statliga lånens betydelse. Arbetskraftens växande internationella rörlighet, i synnerhet efter skapandet av de vita nybyggarkolonierna, åtföljdes också av en viss internationell kapitalrörlighet, t ex i Nordamerika. Brittiska, belgiska och franska varor exporterades till medelhavsområdet, västeuropeiskt kapital trängde in i Egypten och det Ottomanska riket via statsskulden och skapade grundvalen för de följande imperialistiska kapitalinvesteringarna i dessa länder.⁶ Men på det stora hela var kapitalets internationella rörlighet mycket liten, framför allt eftersom kapitalackumulationens expansion på den inre marknaden ännu inte hade stött på några avgörande hinder, och eftersom inhemska kapitalinvesteringar var oändligt mycket säkrare än kapitalexport i den förimperialistiska eran, vilket mer än kompenserade skillnaden i profitkvot.

I imperialismens klassiska era får kapitalkoncentrationen en allt mer internationell karaktär. Kapitalplaceringar i koloniala och halvkoloniala länder är ett viktigt drag i ackumulationsprocessen, och de koloniala överprofiternas andel växer oavbrutet. Kapitalets internationella rörlighet ökar snabbt, i överensstämmelse med produktivkrafternas tillväxt, för vilka den klassiska borgerliga nationalstaten redan blivit för trång. Monopoliseringen av de stora inre avsättningsmarknaderna, framför allt den tunga industrins, försvårar en ytterligare utvidgning av den inre marknaden och styr mer och mer in kapitalets ackumulationsprocess i internationell riktning. Men just eftersom imperialismens klassiska era kännetecknas av en skärpt konkurrenskamp mellan imperialistiska stormakter, där den militär-politiska kontrollen av geografiska områden (inre marknad + kolonier) utgör grundvalen för försvaret av de

³ Det är intressant, att Lenin i sina anteckningar om Hilferdings *Finanzkapital* kritiserade dennes definition av finanskapitalet såsom bankkapital, som dominerar industrin, såsom otillräcklig. Lenin gör den inre utvecklingen i *produktionssfären* till utgångspunkt för sin analys: "Storkapitalets utveckling och tillväxt upp till en viss grad, ... bankernas roll (koncentration och sammanslutning). Monopolkapital (griper tag i en så stor del av en viss industrigren, att monopolet avlöser konkurrensen) ... Uppdelning av världen ... (kolonier och inflytelsesfärer)." (W. I. Lenin, *Hefte zum Imperialismus*, Berlin 1957, s. 317).

⁴ Eugen Varga var den förste som präglade begreppet "kapitalismens nedgångsperiod" i boken med samma namn (*Die Niedgangsperiode des Kapitalismus*, Verlag der Kommunistischen Internationale, Hamburg 1922).

⁵ Om den statliga garantin för den senkapitalistiska – framför allt monopolistiska – profiten, se Ernest Mandel, *Marxistische Wirtschaftstheorie*, s. 522-530

⁶ Vad gäller Egypten, se bl a David Landes, *Bankers and Pashas*, London 1958. – Vad gäller Turkiet, se bl a Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press 1968, 2:a upplagan, s. 452f.

bestående och erövringen av nya andelar av världsmarknaden⁷, antar kapital internationella koncentration inte formen av en internationell centralisering av kapitalet, utan ställer upp nationella imperialistiska monopol som antagonister på varu-, råmaterial- och kapitalmarknaden. Endast i mycket få fall sker det en verklig internationell kapitalsammanflätning.⁸ *Det klassiska monopolkapitalet smälter samman nationellt och nöjer sig internationellt med avtal* (internationella karteller, m m). Den nationella centraliseringen befrämjas och påskyndas av kriser och recessioner, då den statliga interventionen i allt större utsträckning utnyttjas till att garantera de monopolistiska överprofiterna. De internationella avtalen spricker däremot periodiskt, eftersom de i längden inte kan hålla stånd mot internationella kriser, recessioner, krig eller de ändrade styrkeförhållanden, som betingas av lagen om den ojämna utvecklingen.⁹

Naturligtvis fanns det undantag från denna huvudtendens mellan 1890 och 1940. De båda stora anglo-holländska koncernerna Royal Dutch-Shell och Unilever är resultat av internationell kapitalsammanflätning. Schweiziska storkoncerner som Hoffmann-Laroche och Nestlé producerar helt och hållet i internationella ramar. Belgiskt och franskt kapital samarbetade redan före det första världskriget i uppbygget av den ryska järnindustrin, och samarbetet fortsattes och förstärktes på vissa områden efter världskriget. Men det är betecknande att dessa undantag berör 1) länder som på grund av sin ringa specifika vikt, trots en delvis betydande kapitalrikedom, är allt mindre förmögna att föra en *självständig* imperialistisk politik, medan de samtidigt har ett relativt kapitalöverflöd och behöver växande internationella placeringsmöjligheter (Holland, Belgien, delvis Schweiz och Sverige); 2) sådana områden som inte är av avgörande betydelse för de imperialistiska stormakternas ekonomiska makt. Det är exempelvis betecknande, att de delvis inte oviktiga utländska stora aktieägarna (i fallet ICI var Solvay t o m den relativt sett störste aktieägaren)¹⁰ snarare uteslöts från makten att förfoga över storkapitalet än drogs in i koncernledningen, när de stora kemikoncernerna bildades i Storbritannien och Tyskland – ICI och IG-Farben.

Även om han tidvis vacklar i denna fråga, så har Bucharin dock i stort sett fattat, att de ”internationella organisationernas” (de internationella koncernernas och kartellernas) betydelse i den klassiska imperialismens tidsålder före det första världskriget (vi tillägger: liksom mellan världskrigen) ”inte alls är så stor som den kan förefalla vid första ögonkastet”.¹¹ Trenden mot en internationalisering av det ekonomiska livet genomkorsas på ett avgörande sätt av kapitalets nationaliseringsprocess¹²: ”Folkhushållningen’ förvandlas till en

⁷ Följaktligen ligger rötterna till den kapitalistiska expansionen såväl i köpets som i själva produktionsprocessens betingelser, samt även i försäljningens betingelser. Detta motsvarar generellt tre problem: problemet med råvarumarknaderna och arbetskraften, problemet med nya investeringssfärer för kapitalet och slutligen problemet med avsättningsmarknaderna.” (N. Bucharin, *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals*, s. 111-112).

⁸ När Bucharin tar upp frågan om kapitalets centralisering, gör han till att börja med inte någon principiell skillnad mellan nationell och internationell centralisering (*Imperialismus und Weltwirtschaft*, s. 45-49, 59-62). Senare uttrycker han sig klarare i denna fråga.

⁹ Jfr N. Bucharin, *Imperialismus und Weltwirtschaft*, s. 62; E. Varga och L. Mendelsohn (red), *New Data for Lenin's 'Imperialism'*, New York 1940, s. 167.

¹⁰ George W. Stocking och Myron W. Watkins, *Cartels in Action*, New York 1946, s. 431.

¹¹ N. Bucharin, *Imperialismus und Weltwirtschaft*, s. 62. – Bucharin citerar också en betecknande mening ur Sartorius von Waltershausens klassiska verk om världsekonomin: ”... Att internationella bolag med enhetlig ledning av produktionen kommer att skapas och leva vidare, är osannolikt.” Bernhard Harms (*Volkswirtschaft und Weltwirtschaft*, G.v. Fischer-Verlag, 1912) fattade däremot ansatserna till internationalisering även av produktionen.

¹² N. Bucharin, *Imperialismus und Weltwirtschaft*, s. 63, 55f.

enda jättelik kombinerad trust med finansgrupperna och staten som delägare. Sådana före-
teelser kallar vi statskapitalistiska trustar.”¹³

Det viktigaste kännetecknet för den (klassiska) imperialistiska epoken är konkurrensen mellan
dessa ”statskapitalistiska trustar” och inte den internationella kapitalsammanflätningen.

Den tredje teknologiska revolutionen och senkapitalismens uppkomst utgör här en avgörande
vändpunkt: *kapitalets internationella koncentration börjar nu utvecklas till en internationell
centralisering. Den multinationella koncernen blir storkapitalets dominerande organisations-
form under senkapitalismen.* Följande moment spelar härvid en viss roll resp gör det möjligt
att se de kvalitativa skillnaderna mellan koncernernas utveckling i den senkapitalistiska eran
och deras utveckling i den klassiska imperialismens era:

1. Produktivkrafternas förnyade utveckling, som sammanfaller med den tredje teknologiska
revolutionen, har nått en punkt där en lönsam produktion inte längre är möjlig på nationell
nivå i ett växande antal branscher inte bara på grund av marknadens begränsning, utan också
på grund av de för denna produktion nödvändiga kapitalens omfång. Rymdindustrin och
produktionen av ett transportflygplan för överljudshastighet, i morgon antagligen också
”miljöskyddsindustrin”, är klassiska, absoluta exempel på detta i Västeuropa. Produktionen av
integrerade kretsar, som visserligen påbörjats i många europeiska länder, men som bara kan
bli lönsam med en enda producent för hela Västeuropa, utgör ett *relativt* exempel på samma
tendens. Men även på många andra områden kan man finna, att produktivkrafternas tillväxt
överskrider nationalstatens ram, dvs att den lägsta lönsamhetsgränsen för produktionen av
vissa varor är sådan, att den kräver serier som omfattar avsättningsmarknader i flera länder.¹⁴
Det finns en maskin som vid rationell användning framställer tillräckligt med tändstickor för
10 miljoner förbrukare; en annan som kan framställa glas till elektriska glödlampor för 25
miljoner konsumenter; ett enda oljeraffineri som kan täcka mer än 15 miljoner människors
bensinbehov, osv.¹⁵ Produktivkrafternas internationalisering utgör på så sätt basen för kapita-
lets internationalisering. Detta kommer bl a till uttryck däri, att de internationella handels-
rörelserna i allt större utsträckning egentligen är rörelser inom en och samma koncern (t ex
export av bildelar för montering, reservdelar, m m).

2. Den fortskridande kapitalackumulationen och kapitalkoncentrationen i den monopol-
kapitalistiska epoken ger de monopolistiska och oligopolistiska storkoncernerna allt mer
kapital att förfoga över, genom de överprofiter som de realiserar; detta leder till själv-
finansiering och överkapitalisering.¹⁶ Men eftersom avsaknaden av priskonkurrens, som är
utmärkande för monopolkapitalismen, begränsar varje produkts avsättning (och därför också
produktionens tillväxt), så tvingas denna specifika produkt att expandera utöver den nationella
marknaden. Denna expansion går i två riktningar: sektoriell differentiering och kombinerad

¹³ N. Bucharin, *Imperialismus und Weltwirtschaft*, s. 131-135. Se även N. Bucharin, *Ökonomik der Transformationsperiode*, s. 10-13.

¹⁴ A. J. Brown ger följande intressanta siffror: en modern masugn producerar tillräckligt med järn för ett
industrialiserat samhälle med 1 miljon invånare; ett modernt stålverk kan täcka ett samhälle med två till tre
miljoner invånare; ett modernt kontinuerligt arbetande valsverk ett samhälle med tjugo miljoner invånare; ett
modernt kontinuerligt arbetande valsverk för specialplåt som magnetiserad plåt, m m, kan täcka ännu större
befolkningsmängder. (A. J. Brown, *Introduction to the World Economy*, London 1965, s. 125).

¹⁵ A. J. Brown, op. cit., s. 126-127. Detta gäller inte bara den egentliga produktionssfären, utan också transport-
sfären. Exempelvis infördes *container*-systemet på den nordatlantiska rutten av *Atlantic Container Line*, som
bildats av sex europeiska rederier från fyra länder (Compagnie Générale Transatlantique, Cunard Line, Holland-
Amerika-Linie, Transatlantic Steamship Cy of Sweden, Swedish-America Line och Wallenius-rederiet). Inget av
de nationella rederierna skulle ha varit i stånd att ensamt bära den teknologiska omvälvningens kostnader och
risker.

¹⁶ E. Mandel, *Marxistische Wirtschaftstheorie*, s. 535-548.

inom den nationella marknaden¹⁷ och produktspecialisering och -differentiering på världsmarknaden. På grund av den långsiktiga profitmaximeringen (fördelen med stora serier, interna och externa *economics of scale*, marknadskontroll, m m) är den andra tendensen den dominerande; den leder till storkoncerner, som säljer och producerar i internationell skala. – Den kemiska industrin är ett bra exempel. Exempelvis trängde den schweiziska storkoncernen Ciba (nu: Ciba-Geigy) in på fotokemin (bl a genom inlemmandet av den brittiska Ilford-koncernen) och därifrån gick den vidare till audio-visuella apparater, konstruktion av grafiska apparater och framställning av instrument för militär flygfotografering. Stora farmaceutiska företag tränger in i livsmedelsproduktionen (Bristol-Myers), kosmetikaproduktionen (Roche, Eli-Lilly, Roussel-Uclaf) och framställningen av sjukhusutrustning och medicinska apparater (Johnson & Johnson, Roche), osv.¹⁸

4. Den dominerande formen av överprofit under senkapitalismen är den teknologiska överprofiten (teknologiska räntor). Det fasta kapitalets förkortade omslagstid och den snabbare teknologiska förnyelsen, som betingar ett sökande efter nya produkter och nya produktionsmetoder (med alla risker som följer av detta för de på forskning och utveckling spenderade jättelika kapitalens värdeökning), kräver maximal framställning och maximal avsättning av de nyutvecklade produkterna.¹⁹ En representant för den amerikanska kemiindustrin formulerade detta sakernas tillstånd öppet och otvetydigt: "För att säkerställa vinstmarginaler som ligger över genomsnittet, måste nya produkter och varianter framställas oavbrutet. De höga vinstmarginalerna är beroende av sådana, eftersom äldre produkter av samma kategori snabbt förvandlas till varor med lägre vinstmarginaler."²⁰ Detta utgör i sin tur en viktig stimulans för produktion i internationell skala, som underlättas genom den relativt lätta tillgången till stora avsättningsmarknader (befolkningskoncentrationerna i storstadsområden).²¹ På så sätt uppstår en ny form av internationell arbetsdelning, uppbyggd på produktspecialisering, som passar de senkapitalistiska multinationella storkoncernerna.²² Ett slående exempel är bilindustrin, där den amerikanska marknaden för småbilar behärskas av europeiska och japanska koncerner, där vissa företag dominerar på den europeiska marknaden för större bilar och lyxbilar (Mercedes, Volvo, BMW, Alfa-Romeo, Citroën, amerikanska koncerner), där vissa företag specialiserat sig på personbilar för medelklassen och andra på lättare och tyngre lastbilar, osv.

4. Den av samhällspolitiska (ständig revolutionär oro i kolonierna och halvkolonierna sedan andra världskriget) och ekonomiska (råvaruframställning med högindustriell teknik i stället för primitiv industriell teknik; utveckling av kemisk råvaruproduktion i stället för den

¹⁷ Den viktigaste uppenbarelsformen för denna trend under senkapitalismen är de så kallade *konglomeraten*. En ingående undersökning av dessa finns i *The American Economic Review*, nr 2, vol XI, maj 1971. Se även W. F. Mueller, *A Theory of Conglomerate Mergers*, i *Quarterly Journal of Economics*, november 1969. Företagsfusionerna i USA under åren 1965-1969 ledde i mer än 80 % av fallen till uppkomsten av konglomerat, mot 52 % under åren 1948-1953 (Anne-Marie Kumps och Michel Cardon de Lichtbuer, *La Concentration conglomerate*, i *Reflets et perspectives de la vie économique*, nr 2, 1971).

¹⁸ *Neue Zürcher Zeitung*, 29 juni 1969. – *Entreprise*, 31 mars 1972.

¹⁹ Stephen H. Hymer, The Efficiency (Contradictions) of Multinational Corporation, i *The American Economic Review*, maj 1970, vol LX, nr 2, s. 445.

²⁰ J. Backman, *The Economics of the Chemical Industry*, Manufacturing Chemists' Association, Washington 1970, s. 215.

²¹ Charles P. Kindleberger (*American Business Abroad*) betonar, att två av förutsättningarna för en snabb utvidgning av storkoncernernas internationella operationsradie utgörs av en redan hög koncentrationsgrad inom industrigrenen och av den internationella avsättningsmöjligheten, som uppkommer genom märkesidentifiering (op. cit., s. 14). Detta besvarar Robert L. Heilbroners fråga, varför "internationell produktion" är vanlig vad gäller glas och bilar, men vad gäller verktygsmaskiner och skeppsbygge (Robert L. Heiler, *The Multinational Corporation and the Nation-State*, i e *New York Review of Books*, 11 februari 1971).

²² Charles P. Kindleberger, *Europe's Postwar Growth*, s. 114.

naturliga) faktorer betingade relativa tillbakagången för kapitalexporten till underutvecklade områden får till resultat, att överskottskapitalen nu rör sig hit och dit mellan de imperialistiska metropolerna, vilket också gynnar de multinationella koncernerna. Medan denna kapitalström huvudsakligen var av amerikanskt eller brittiskt ursprung direkt efter det andra världskriget, så deltar nu kapital från den europeiska kontinenten och Japan i allt större utsträckning i denna export. De olika imperialistiska staternas ojämna utveckling blir själv till en stimulans för den internationella kapitalsammanflätningen bl a i Europa, ty utan en sådan sammanflätning skulle de enskilda "nationella" (europeiska) koncernernas konkurrensförmåga gentemot USA-koncernerna råka i fara.²³

5. Inte mindre viktigt är att de olika imperialistiska stormakternas (områdenas) ojämna tillväxt, som skyddas av protektionistiska och halvprotektionistiska åtgärder, förstärker tendensen att ersätta varuexport med kapitalexport, för att kringgå tullskrankorna. Amerikanska och brittiska koncerner upprättade exempelvis en mängd filialer inom EEC, för att skydda sin marknadsandel mot effekterna av EEC:s gemensamma tulltariff för importen från tredje land. På samma sätt torde också den nya protektionistiska trenden i USA:s handelspolitik som uppkom för flera år sedan, men inte uttrycktes klart förrän i och med Nixons tal den 15 augusti 1971 – påskynda de europeiska och japanska kapitalexporten till USA. En liknande roll spelas av det instabila internationella valutasystemet (med oförutsebara fluktuationer i växelkurserna), som också utgör en broms för varuexportens expansion, men samtidigt en stimulans för kapitalexporten och produktionsplatsernas internationalisering.²⁴

7. Den inom ramen för kapitalets centralisering på nationell nivå uppkomna specialiseringen och "rationaliseringen" av förfogandemakten över kapitalet gynnar direkta investeringar i utlandet i samma mån, som den gör storkapitalisterna mer och mer specialiserade på den "rena" reproduktionsverksamhetens sfär och bestämmer företrädet för nya placeringar utifrån objektiva kriterier, oberoende av om de är nationella eller internationella. Den oligopolistiska konkurrensens logik liksom dess förbindelse med de tekniska framstegen – för vissa produkter kommer bara världsmarknaden ifråga såsom "normal" avsättningsmarknad; t ex flygindustrin – verkar i samma riktning. Koncernens "självutveckling" från en nationell till en internationell koncern är på de "många kapitalens" nivå motsvarigheten till det "allmänna kapitalets" objektiva utvecklingstendenser, som skisserats ovan.²⁵

Ordföranden i den tyska storkoncernen Rob. Bosch GmbH:s affärsledning sammanfattar de ekonomiska bevekelsegrunderna för koncernens internationalisering i följande punkter:

1. Marknaden som ofta har anledning att kräva, att varan framställs på förbrukningsorten. Anledningarna är transportkostnader, pålitligt underhåll, produktens anpassning till lokala förhållanden, sysselsättnings- och strukturproblem i avsättningslandet;
2. Produktionsfaktorerna: förutom råvaror och energi särskilt arbetskraften, vars optimala kombinerings är en förutsättning för produktionskostnadernas minimering;

²³ För en ingående analys av denna problematik, se vår bok *EWG und die Konkurrenz Europa-Amerika*, Frankfurt 1968 svenska: *EEC och konkurrensen Europa-USA*, Partisanförlaget 9). Den japanska kapitalexportens snabba tillväxt under de senaste åren är särskilt imponerande. Före 1967 överskred den inte ett årligt genomsnitt på 100-200 miljoner dollar. Sedan ökade den språngartat till 400 miljoner 1968, 670 miljoner 1969, 913 miljoner 1970 och över 1 miljard 1971. De japanska utlandsinvesteringarnas anlagda värde torde redan ha nått upp till 6 miljarder dollar.

²⁴ Charles P. Kindleberger, *American Business Abroad*, s. 18-89. – Charles Levinson, *Capital, Inflation and the Multinationals*, s. , 54-55, osv.

²⁵ Angående den multinationella koncernen som ett resultat av det kapitalistiska storföretagets inre utveckling, se Stephen H. Hymer, op. cit., s. 442-443; Alfred D. Chandler, *Strategy and Structure*. Båda författarna tilldelar den redan på 30-talet uppkomna, men först efter andra världskriget generaliserade *multidivisional corporation* en avgörande roll som mellanled mellan den "nationella" och den "internationella" koncernen.

3. Den världsomfattande teknologiska utvecklingen, som har olika tyngdpunkt på olika områden och nödvändiggör samarbete;
4. Riskfördelning, ett legitimt mål i en tid av tendentiellt sjunkande avkastning och växande chanstagning.²⁶

Några siffror är tillräckligt för att visa omfattningen av denna internationalisering av mer-värdeproduktionen (till skillnad från internationalisering av mervärderealiseringen). Om man definierar en "internationell koncern" som en koncern, som har minst 25% av omsättningen, investeringarna, produktionen eller antalet sysselsatta utanför det land där den bildats eller där huvudförvaltningen ligger, så kan 75-85 av de 200 största amerikanska och också av de 200 största europeiska koncernerna placeras i denna kategori.²⁷ 71 av de 126 största amerikanska koncernerna har en tredjedel av antalet sysselsatta i utlandet.²⁸ År 1967 var de tio ledande kapitalistiska industrinationernas export med sina 130 miljarder dollar knappt mer än hälften av utlandsfilialernas omsättning och de grenar av samma nations koncerner som producerade i utlandet (240 miljarder dollar). Enligt Harry Magdoff producerades 1965 22 % av USA-koncernernas vinst i utlandet.²⁹ I början av 1972 uppskattades de som multinationella betecknade koncernernas sammanlagda omsättning till 300-450 miljarder dollar (beroende på vilket kriterium man använder) dvs ungefär 15 till 20% av den kapitalistiska världens bruttonationalprodukt.³⁰ Då tillväxtskvoten för denna omsättning under de senaste tio åren har varit dubbelt så hög som för BNP, så skulle denna andel växa till 28-40% under de närmaste tio åren, om den nuvarande trenden skulle hålla i sig, vilket inte är troligt.

Om man talar om en tendens till kapitalets internationella centralisering, så måste man skilja mellan enskilda former och definiera resp relatera begreppet "multinationell koncern" mera exakt. Centralisering av kapital betyder central kommandomakt, dvs centralisering av *förfogandemakten* över produktionsmedel, alltså centraliserad privategendom. Det är i detta sammanhang likgiltigt, om det förekommer en internationell utspridning av aktieinnehavet på små eller medelstora aktieägare. Det kapitalistiska aktiebolaget och monopolkapitalet överhuvudtaget kännetecknas ju just av att innehavet av stora kapital är liktydigt med förfogandemakt över ännu större kapital.

Internationell centralisering av kapitalet innebär därför central kommandomakt över kapital av olika nationell härkomst och kontroll. Denna centralisering kan anta två huvudformer, antingen blir *olika* nationella imperialistiska ägares koncerner eller storföretag kontrollerade av en *enda* imperialistisk klass (som när "Machines Bull" sögs upp av "General Electric", "Phönix"-verken av "Firestone", den belgiska ACEC-koncernen; av "Westinghouse", osv); eller så sammanflätas *olika* nationella ägares koncerner och storföretag till *en* internationell koncern utan att kontrollen tillfaller kapitalinnehavarna i en enstaka stat, som när AGFA-Gevaert, Ijmuiden-Hoesch-Dortmund-Hoerder-Hütten-Union, Dunlop-Pirelli eller AEG-Zanussi gick ihop. Den påbörjade fusionen mellan FIAT och Citroën utgör för närvarande en övergångsform, där det italienska storkapitalet ännu inte har kontroll och kommandomakt

²⁶ *Neue Zürcher Zeitung*, 25 september 1971.

²⁷ Sidney E. Roffe och Walter Danim (red), *The Multinational Corporation in the World Economy*, New York, 1970, s. 17.

²⁸ Kenneth Simmonds, s. 49, i Courtney Brown, *World Business, Promise and Problems*, New York 1969.

²⁹ Robert L. Heilbroner, op. cit., s. 21; Magdoff, op. cit., s. 159.

³⁰ Den lägre uppskattningen kommer från Norman Macrae (*The Future of International Business*, i *The Economist*, 22 januari 1972), och den högre från den amerikanske storkapitalisten Arthur Ross (*Trends bei multinationalen Konzernen*, i *Gottlieb Duttweiler-Institut-Topics*, årgång 3, nr 5, maj 1972).

över Citroën-Michelin-koncernen, men där den italienska partnerns relativ övervikt inom kapitalsammanflätningens ram framträder otvetydigt.³¹

De amerikanska storkoncernerna med förgreningar och filialer i ett stort antal länder (som General Motors, Ford, Esso Standard, Texaco, Westinghouse, G. E., IBM, m fl) står uppenbarligen utanför den egentliga internationella kapitalsammanflätningen, eftersom både kapitalets härkomst och kontrollen över det förblir nationell. Med hänsyn till dessa koncerner kan man – precis som fallet var med de klassiska brittiska koncernerna från imperieepoken – visserligen tala om en internationell koncentration av kapitalet, eftersom en allt större del av deras ackumulerade kapital utan tvekan härstammar från mervärdeproduktion och -realisering utanför det ursprungliga moderlandet³², men inte om en internationell centralisering av kapitalet. Endast när dessa koncerner under loppet av sin internationella verksamhet suger upp firmor och företag i olika länder, sker det en sådan internationell centralisering av kapitalet.

För att reda ut frågan om den internationella kapitalcentraliseringens långsiktiga utvecklingstendenser och dess förhållande till den senkapitalistiska staten, måste man skilja noga mellan internationalisering av *mervärderealiseringen* (varuavsättningen), internationalisering av mervärdeproduktionen (varuframställningen), internationalisering av köpet av *varan arbetskraft* (resp den för denna vara specifika marknaden) och internationalisering av kommandomakten över kapitalet, som i sista hand alltid vilar på internationalisering av *kapitalegenheten*.

Internationalisering av mervärderealiseringen, dvs av varuavsättningen, är en för det kapitalistiska produktionssättet specifik tendens, som emellertid har utvecklats på olika sätt under detta produktionssätts historia. Man skulle kunna säga, att denna internationalisering ökade kraftigt från 1800-talets början fram till tiden strax före första världskriget (dvs att exporten utgjorde en växande andel av de industrialiserade kapitalistiska ländernas industriproduktion); att den går tillbaka från 1914 till 1945 och åter ökar i den senkapitalistiska eran, varvid det visserligen dröjde ända till sextioalet, för att den skulle uppnå samma relativa nivå som före första världskriget (dvs exportens andel per capita).³³

Internationalisering av mervärdeproduktionen i den bearbetande storindustrin – utanför den råvaruproducerande sfären – har tidigare bara förekommit i marginell skala. Den utgör det i egentlig mening nya och specifika med kapitalets internationella centralisering i senkapitalismens tidsålder. En majoritet av storkoncernerna lägger nu ut konstant och variabelt kapital i många länder, det må vara i direkt kontrollerade filialer, i *joint ventures* med andra koncerner, i företag som bildats av utländska firmor i andra länder och sedan köpts upp eller i internationella storkoncerner som är sammanflätade med utländska koncerner. Utvecklingen i

³¹ Ett gränsfall av internationell kapitalsammanflätning vore det, om internationell aktieförsäljning "tunnade ut" egendomsförhållandena, så att den "nationalitet", som ursprungligen bildade koncernen, förlorade kontrollen över den. Ibland sägs det, att detta är fallet med den schweiziska storkoncernen Nestlé och tom med den nederländska koncernen Philips. Vi är inte säkra på att det verkligen förhåller sig så.

³² Omfattande "portfölj-investeringar" i utländska värdepapper, som inte åtföljs av något inflytande (eller förfogandemakt) över ifrågavarande koncerner, är en för senkapitalismen specifik form av internationell kapitalkoncentration utan internationell centralisering (det fanns tendenser till detta redan i den "klassiska" imperialismens epok). Europeiska kapitalister innehade 1967 värdepapper för sammanlagt 17 miljarder dollar i USA-bolag, i vars förvaltning de inte deltog. Om portföljinvesteringar – för tillfället! – dominerar hos dem, så dominerar direktinvesteringar i Europa hos de amerikanska kapitalisterna.

³³ Enligt P. Lamartine Yates' uppskattningar låg världshandeln per capita år 1937 under 1913 års nivå (-7 %), medan han uppskattar den genomsnittliga tioåriga tillväxtkvoten för samma världshandel per capita till 8 % under perioden 1913-1963. Men medan exportens andel av världsproduktionen ökade oavbrutet i hundra år (från 3 % år 1800 till 33 % år 1913), nådde exportandelen år 1963 ännu inte upp till 1913 års nivå (1963 var den 22 %), efter den långvariga tillbakagången mellan de båda världskrigen (Simon Kuznets, *Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations*, s. 4-9).

denna riktning, som påbörjades av i synnerhet den amerikanska olja-, fortskaffningsmedels- och elektriska apparatindustrin omedelbart efter det andra världskriget, har i dag blivit till ett allmänt fenomen, som för första gången verkligen ger kapitalkonkurrensen en omedelbart internationell ram (jfr den internationella ram, inom vilken konkurrensen mellan de viktigaste amerikanska datamaskinkoncernerna inom den elektroniska industrin utspelas).³⁴

Internationalisering av köpet av varan arbetskraft är ett oundvikligt resultat av mervärdeproduktionens internationalisering, men sammanfaller inte mekaniskt med denna. Å ena sidan kan produktionen äga rum i utlandet utan någon större insats av utländsk arbetskraft, framför allt i starkt tekniserade och automatiserade industrigrenar eller -företag. Å andra sidan finns det stora internationella rörelser av arbetssökande, utan att detta nödvändigtvis åtföljs av en internationalisering av produktionsplatserna och egendomsförhållandena (t ex den massiva utvandringen av italiensk, spansk, grekisk, portugisisk, turkisk och marockansk arbetskraft till Västeuropa, särskilt EEC, som inte ledde till några som helst förändringar i den västeuropeiska industrins egendomsförhållanden). I viss mening är de båda rörelserna, kapitalets internationella rörlighet och arbetskraftens internationella rörlighet, inte parallella eller komplementära under senkapitalismen (till skillnad från tendensen i den tidiga kapitalismens epok), utan tvärtom konträra. Arbetskraft strömmar från de mindre utvecklade perifera områdena till Västeuropas industrialiserade hjärtland, just därför att kapital inte (eller i alltför liten omfattning) strömmar ut från detta hjärtland till de perifera områdena.³⁵

Internationalisering av kommandomakten över kapitalet, den egentliga internationella kapitalcentraliseringen, innebär alltid *överförande av egendom* antingen från ett land till ett annat eller från en nationell grupp av kapitalägare till flera. Även här dominerar lagen om den ojämbna och kombinerade utveckling en. Kapitalets internationella centralisering sammanfaller in nödvändigtvis eller mekaniskt vare sig med produktionens eller producenternas internationalisering eller med varuförsäljningens internationalisering. Endast om produktionens internationalisering leder till en internationalisering, dvs internationell förändring av kapital-egendomen, kan man verkligen tala om en internationalisering av kommandomakten över kapitalet.³⁶

Vi måste skilja mellan tre varianter, vad gäller förhållandet mellan den borgerliga ”nationalstaten” och kapitalets internationella centralisering.

Internationell centralisering av kapitalet kan vara förbunden med utvidgningen av *en enskild stats* internationella makt. Denna tendens framträdde redan under första världskriget, vidareutvecklades under och efter andra världskriget och fick sitt tydligaste uttryck i USA-imperialismens politiska och militära hegemoni. Den motsvarade principiellt den första av den internationella kapitalcentraliseringens båda huvudformer, nämligen den där en enda

³⁴ Det är lämpligt att skilja mellan internationellt arbetande nationella koncerner och internationella koncerner alltefter de olika proportionerna mellan inhemsk och utländsk produktion, samt mellan internationella (kontrollerade av kapital av samma nationalitet) och multinationella koncerner alltefter egendomsförhållandena. (Charles P. Kindleberger, *American Business Abroad*, s. 180-184).

³⁵ Under massemigrationen från Europa till de s k vita nybyggarkolonierna på 1800-talet och början av 1900-talet gick arbetskraften och kapitalen i samma riktning – om än i olika omfattning och takt. Detsamma gäller (och gällde) för den kinesiska och japanska emigrationen till Stilla Havs-området, för den indiska emigrationen till Östafrika och den libanesiska emigrationen till Västafrika, liksom för de mindre migrationsrörelserna i Medelhavs-området (greker, italienare, osv). Vad gäller den nuvarande emigrationen från Öst- och Sydeuropa till Västeuropa går emellertid arbetskraften och kapitalen i motsatt riktning.

³⁶ Kapitalegendom skall här förstås som förfogandemakt över kapitalet, vilket kan vara beroende av att man äger relativt små andelar av totalkapitalet. Enligt Kindleberger äger de amerikanska koncernerna i genomsnitt inte mer än 60 % av kapitalet i sina utländska filialer (*American Business Abroad*, s. 31). Däremot innehar utlänningar inte mer än 1,6 % av de 1851 högsta förvaltningsposterna i de USA-koncerner, som har en betydande verksamhet i utlandet.

nationell kapitalistklass utövar den avgörande kontrollen över en allt större del av den internationella produktionsapparaten, och där utländska kapitalister på sin höjd kan medverka som *junior partners*. En enskild imperialistisk stats växande internationella makt sammanfaller med en enskild nationell grupp av kapitalägares dominans över det totala internationella kapitalet.

Internationell centralisering av kapitalet kan åtföljas av en gradvis minskning av de borgerliga nationalstaternas makt och uppkomsten av en *ny federalistisk*, övernationell *borgerlig statsmakt*. Denna variant kan vara möjlig, om inte rent av trolig, åtminstone för det västeuropeiska EEC-området (med eller utan Storbritannien). Den motsvarar den internationella kapitalcentraliseringens andra huvudform, den med en internationell kapitalsammanflätning, som inte domineras av någon särskild grupp av nationella kapital. Liksom denna multinationella koncern inte tolererar någon hegemoni inom sig, så kan inte heller den statsform som överensstämmer med denna kapitalform varken vara en enda borgerlig nationalstats dominans över andra eller en lös konfederation av suveräna nationalstater, utan bara en övernationell förbundsstat, som kännetecknas av att man avstår från avgörande rättigheter såsom suverän stat.³⁷

Det vore naturligtvis ett allvarligt fel, att göra det rent ekonomiska elementet absolut i detta avseende och lösgöra det från det totalsamhälleliga sammanhanget. Den borgerliga staten kan inte bara representera kapitalinnehavarnas omedelbara ekonomiska intressen – eller de i var och en av det kapitalistiska produktionssättets faser avgörande kapitalistgruppernas intressen. Den kan representera dessa effektivt, endast genom att utvidga sin verksamhet till samtliga sfärer av överbyggnaden, vilket är mycket svårt utan hänsynstagande till varje nations nationella och kulturella särdrag.³⁸ I den senkapitalistiska tidsåldern intar emellertid den borgerliga statsapparatsens direkta eller indirekta ekonomiska funktioner en så framträdande plats (det tydliga behovet av kontroll över alla moment i den samhälleliga produktions- och reproduktionsprocessen), att en bestämd arbetsdelning mellan den övernationella förbundsstaten och nationalstatlig kulturell verksamhet under vissa omständigheter kan framstå som det minst onda för monopolkapitalet. Vi får inte glömma bort, att i t ex USA har inte förbundet utan de enskilda staterna hand om alla undervisnings-, kultur- och religionsangelägenheter, och att det är möjligt att reglera sådana angelägenheter på olika språk (exempelvis det schweiziska förbundets indelning i kantonen).

Det dominerande trycket i riktning mot en övernationell imperialistisk stat i Västeuropa om den dominerande formen av kapitalets internationella centralisering verkligen skulle bli en internationell kapitalsammanflätning på europeisk nivå, utan att någon av de nationella borgarklasserna utövar hegemonin – uppstår just ur den senkapitalistiska statens direkt ekonomiska funktion. Nationalstatlig ekonomisk programmering och multinationell kapitalsammanflätning kan i längden inte förenas³⁹; antingen tränger den förra tillbaka den senare (framför allt under kriser och recessioner), eller så kommer den senare att skapa sig en motsvarande ekonomisk programmering.⁴⁰

³⁷ Skillnaden mellan statsförbund och förbundsstat torde framför allt visa sig i ledningen av valuta-, finans- och budgetpolitiken (se nedan).

³⁸ Den särskilda betoningen av dessa icke-ekonomiska överbyggnadsmoment förklarar de franska gaullisternas fasthållande vid det europeiska "småstatssystemet" och deras motstånd mot den av "själlösa eurokrater" förfäktade "övernationaliteten".

³⁹ Därför företräder vi sedan flera år tillbaka åsikten, att EEC ännu inte är slutgiltigt "irreversibelt", utan att det skulle kunna falla offer för en svår allmän recession.

⁴⁰ Detta måste förstås i dubbel mening: dels kvantitativt, dvs en ekonomisk programmering som skulle kunna sätta stora mängder statliga medel i rörelse i anticykliskt syfte, för att kompensera eventuella värdeökings- och avsättningssvårigheter för storkoncerner som Siemens, Philips, FIAT-Citroën, I.C.I., osv; dels kvalitativt, dvs

Problemet blir tillspetsat vad gäller den anticykliska ekonomiska politiken, dvs en kamp mot kriser och recessioner som är anpassad till de multinationella koncernernas intressen, vilket inte är möjligt att förverkliga på nationell nivå, utan endast på internationell. Och eftersom den anticykliska politikens instrument består av penning-, kredit-, budget-, skatte- och handelspolitik, så är en anticyklisk politik i de multinationellt sammanflätade koncernernas intressen en politik, som förfogar över en internationellt enhetlig valuta och en internationellt enhetlig kredit-, budget- och skattepolitik (den internationellt gemensamma handelspolitiken är redan ett faktum i EEC). Men en gemensam valuta, en gemensam budgetpolitik, en gemensam skattepolitik, en gemensam politik för strukturförändrande offentliga arbeten⁴¹ är på sikt omöjlig utan en förbundsregering, som bestämmer skatte- och finanspolitik samt förfogar över exekutiv repressiv makt för att garantera auktoriteten. Det krävs med andra ord en gemensam stat. Multinationellt sammanflätade storkoncerner leder dessutom, inom parentes sagt, till en multinationell kapitalmarknad, som alltmer ifrågasätter den fortsatta existensen av nationella valutor, nationell kreditpolitik, nationell budgetpolitik och nationell skattepolitik.⁴²

Den tredje möjliga varianten för förhållandet mellan kapitalets internationella centralisering och den senkapitalistiska statens utveckling är ett förhållande, där den förra är relativt likgiltig inför den senare. Här nämns ofta brittiska och kanadensiska storkoncerner liksom ett antal holländska som exempel⁴³; det betonas, att dessa koncerner har internationaliserat sin verksamhet i så hög grad, att de framställer eller realiserar mervärde i så många länder att de i stor utsträckning blivit likgiltiga för den ekonomiska och sociala konjunktursens utveckling i moderlandet.⁴⁴

Utan att vilja förneka existensen av denna tendens, så kan vi bara betrakta den som en mellanform av de båda tidigare nämnda varianterna av relationer mellan multinationella koncerner och den senkapitalistiska staten. Ty när det gäller de ”inför staten likgiltiga” koncernernas operationer, gäller det att skilja mellan två olika fall: fallet där de verkar i länder, där statsmakten är så svag, att den inte gör motstånd mot jakten på extraprofiter (här kan det egentligen bara röra sig om en faktisk halvkolonial makt som kontrolleras av det brittiska kapitalet); och fallet, där de verkar i länder, där en av dem oberoende statsmakt ingriper i ekonomin. Om det sker en fortsatt skärpning av kapitalets internationella konkurrens och centralisering, så uppstår det i de förstnämnda länderna ett växande intresse av att utnyttja statsmakten, för att försvara de egna intressena mot konkurrenternas. I de andra länderna hotas de ”inför staten likgiltiga” koncernernas positioner allt mer av de koncerner, som åtnjuter den givna statsapparats faktiska stöd; det är då bara en tidsfråga, tills dessa koncerner ändrar sin likgiltiga hållning och försöker vinna stöd antingen hos det egna moderlandets stat eller hos staten i de länder, där deras viktigaste verksamhet äger rum. Misslyckas dessa försök, så får

ekonomisk programmering som skulle kunna gå utöver partikulära regionala intressen, som inte sammanfaller med de multinationella storkoncernernas intressen.

⁴¹ Redan 1958 pekade Tibor Scitovsky på de oundvikliga struktur- och sysselsättningskriser, som måste bli en följd av EEC:s bildande. Han förklarade också att en gemensam politik för sysselsättning och infrastruktur (resp en politik för offentliga arbeten) på lång sikt var oundviklig i EEC-området (*Economic Theory and Western European Integration*, London 1967, s. 97-98).

⁴² Många författare pekar redan på den roll, som de multinationella koncernerna har spelat de senaste åren, genom att sabotera nationella försök till ränte- och penningvärdestabilisering. Se bl a Charles Levinson, op. cit., s. 36-37, 70-71.

⁴³ Robert Rowthorn (i samarbete med Stephen Hymer), *International Big Business 1957-1967*, Cambridge University Press, s. 62-63, 74.

⁴⁴ Se bl a Robert Rowthorn, *Imperialism: Unity or Rivalry?*, i *New Left Review*, nr 69 (september-oktober 1971), s. 46-47. – Robin Murray, *Internationalization of Capital and the Nation-State*, i *New Left Review*, nr 67 (maj-juni 1971), s. 104-108, ser motsättningen och drar slutsatsen, att senkapitalismens instabilitet kommer att öka, utan att konstatera att storkoncernerna därför *måste* leta efter en för dem lämplig statsmakt.

de ursprungligen "likgiltiga" koncernerna betala ett högt pris för sin underskattning av statens roll i den senkapitalistiska tidsåldern: de dukar under för en av sina konkurrenter.

Den enda viktiga slutsats, som man kan dra av denna tredje variant, är att mervärdeproduktionens växande internationalisering kan leda till att storkoncernerna "avnationaliseras", även i avsaknad av en internationalisering av kapitalegendomen (dvs till att en koncern som Philips eller British Petroleum skulle bli mer intresserad av den kanadensiska och amerikanska konjunkturen än av den brittiska eller europeiska, om dess verksamhet till största delen överfördes till Nordamerika, att den därför skulle behöva utnyttja de nordamerikanska statsapparaterna mer än den brittiska för att förverkliga sina ekonomiska intressen och att den slutligen skulle kunna bli en del av USA:s borgarklass, t ex genom att smälta samman med "rent" nordamerikanska storkoncerner). I vilken mån en sådan "avnationalisering" är trolig, skall vi inte undersöka vidare här; teoretiskt är den i varje fall möjlig, men via en omväg leder den tillbaka till de två första varianterna.

Alla som i stil med Robert Rowthorn och framför allt Charles Levinson betraktar de multinationella koncernerna som en inför den senkapitalistiska staten fullständigt likgiltig makt, utgår underförstått från 50- och 60-talens populära hypotes, att storkapitalet inte längre behöver räkna med några avsättnings- eller värdeökningssvårigheter⁴⁵, att dess investeringsverksamhet skulle fortgå obehindrat också i tider av "dålig konjunktur"⁴⁶, att det inte längre behöver någon statlig intervention i ekonomin, för att bemästra viktigare konjunkturella och strukturella kriser eller klasstrider. Recessionen i Västtyskland 1966-67, maj 1968 i Frankrike, den "heta hösten" i Italien 1969-70, recessionen i USA 1969-71 och de därpå följande recessionerna, som har fortsatt i de flesta imperialistiska länderna, visar hur orealistisk denna hypotes var. Den enda prognos man kan göra utifrån dessa erfarenheter är att multinationella koncerner inte bara behöver en stat, utan också en starkare stat än den "klassiska" nationalstaten, för att åtminstone delvis kunna övervinna de ekonomiska och samhälleliga motsättningar, som periodvis hotar deras jättelika kapital.

Ur dessa tre varianter av tänkbara relationer mellan kapitalets internationella centralisering och den senborgerliga staten kan man härleda tre tänkbara modeller för den imperialistiska metropolens internationella struktur under de närmaste åren och årtiondena:

1. *Superimperialismens* modell. I denna modell har en enda imperialistisk stormakt en sådan hegemoni, att de övriga imperialistiska staterna förlorar varje spår av självständighet gentemot denna och reduceras till halvkoloniala småmakter. En sådan process kan i längden inte bara vila på superimperialismens militära övermakt – i det konkreta sammanhanget skulle bara USA-imperialismen kunna spela en sådan roll. Den måste utvecklas till en direkt kontroll (dvs superimperialismen måste ha de viktigaste produktionsplatserna och kapitalen, banker och andra finansinstitutioner i sin ägo). Utan en direkt kontroll, dvs utan direkt förfogandemakt över kapitalet, finns det ingen garanti för att lagen om den ojämna utvecklingen inte ändrar det ekonomiska styrkeförhållandet igen på längre sikt, så att även den militära dominansen undergrävs.

Anhängarna av denna tes ser därför de amerikanska internationella koncernerna som världsmarknadens potentiella eller verkliga härskare.⁴⁷ Antingen tvivlar de på att de europeiska och japanska storkoncernerna kommer att kunna konkurrera effektivt med de amerikanska koncernerna på lång sikt, t ex på grund av den lägre teknologiska nivån, för liten kapital-

⁴⁵ Angående denna fråga, se kapitel 15 och 16.

⁴⁶ Se bl a Levinson, op. cit., s. 18, 27, 108-110ff.

⁴⁷ Bl a Baran-Sweezy, *Monopoly Capital*; Harry Magdoff, *Das Zeitalter des Imperialismus*.

tillgång, sämre "företagarskicklighet", m m⁴⁸, eller så tvivlar de på att de kanske "rent ekonomiskt" konkurrensdugliga europeiska koncernerna har den politiska viljan att göra varaktigt motstånd mot den amerikanska konkurrensen, vilket skulle kunna innebära ett dödligt slag för den nutida imperialismens militärpolitiska hjärtland – och därmed också för dem själva.⁴⁹

2. *Ultraimperialismens modell*: i denna modell har den internationella kapitalsammanflätningen gått så långt, att samtliga avgörande intressebetsättningar av ekonomisk natur mellan kapitalinnehavare av olika nationalitet har försvunnit. Samtliga storkapitalister har fördelat kapitalinnehav, mervärdeproduktion, mervärderealisering och kapitalackumulation (nyinvesteringar) så jämnt över olika världsdelar och länder, att de har blivit fullständigt okänsliga för den specifika konjunkturen i varje enskilt land, för klasskampens specifika utveckling och den politiska utvecklingens "nationella" säregenheter i varje enskild "nationalstat". I händelse av en sådan internationalisering av den imperialistiska världsekonomin är det ju dessutom uppenbart, att även den specifika nationella konjunkturen kommer att försvinna i stor utsträckning. Det skulle bara röra sig om konkurrens mellan multinationella superkoncerner och inte längre om någon interimperialistisk konkurrens, dvs konkurrensen skulle slutgiltigt ha lösgjort sig från sin ursprungliga nationalstatliga grundval. Den imperialistiska staten skulle naturligtvis inte på något sätt börja "dö bort" under sådana villkor; den skulle bara förlora sin roll såsom ett instrument för den interimperialistiska konkurrensen. Dess funktion som ett instrument för att försvara de imperialistiska kapitalinnehavarnas gemensamma intressen mot hotet från ekonomiska kriser, från det kämpande proletariatet i själva de imperialistiska länderna, från revolterande folk i kolonierna och existensen av icke-kapitalistiska stater skulle inte beröras. Men det skulle inte längre röra sig om en imperialistisk "nationalstat", utan om en övernationell imperialistisk "världsstat".

Många anhängare av tesen om de multinationella koncernernas växande "likgiltighet" inför den borgerliga statsmakten närmar sig denna uppfattning om en "ultraimperialism" i vardande; det gäller i synnerhet Charles Levinson.⁵⁰

3. Modellen med fortsatt *interimperialistisk konkurrens*, men naturligtvis i ändrade former. I denna modell har den internationella kapitalsammanflätningen gått så långt, att ett större antal självständiga imperialistiska stormakter har ersatts av ett mindre antal imperialistiska supermakter. Den försvåras emellertid så kraftigt av kapitalets ojämna utveckling, att den inte lyckas skapa någon kapitalets globala intressegemenskap. *Kapitalsammanflätningen segrar på kontinental nivå, varvid den interkontinentala imperialistiska konkurrensen skärps desto mer.* Det nya med denna fortsatta interimperialistiska konkurrens (jämfört med den klassiska, av Lenin analyserade imperialismen) är för det första, att det nu bara är tre världsmakter som står mot varandra i den internationella imperialistiska ekonomin, nämligen USA-imperialismen (som i stor utsträckning kontrollerar Kanada och Australien), den japanska imperialismen⁵¹ och den västeuropeiska imperialismen – där den japanska imperialismens fortsatta utveckling (självständighet eller sammangående med de amerikanska storkoncernerna) antagligen kommer att bestämma denna konkurrenskampens utgång; för det andra är det, att i

⁴⁸ Detta är varningen i Servan-Schreibers *Le Défi Américain ...* i händelse av att det europeiska kapitalets sammanslutning försenas och Västeuropas politiska enhet misslyckas.

⁴⁹ Martin Nikolaus förfäktar denna tes i en polemik mot mig (*Die Objektivität des Imperialismus*, Berlin 1971).

⁵⁰ Charles Levinson, op. cit., s. 103-106

⁵¹ Angående den japanska imperialismens och de japanska internationella koncernernas växande roll i Stilla Havs-området, se Stephen Hymer, *The United States Multinational Corporations and Japanese Competition in the Pacific*, Vina del Mar, Chile 27 sept och 30 okt 1970 (efter ett manuskript som författaren hade vänligheten att överlämna till oss). Hermann Kahn (*The Emerging Japanese Superstate*, London 1971), behandlar samma ämne, men med den för honom karakteristiska böjelsen för hämningslösa extrapoleringar.

den givna och för kapitalet ofördelaktiga samhällspolitiska världskonjunkturen har globala interimperialistiska världskrig blivit ytterst osannolika, om inte omöjliga.

Karl Kautsky var som bekant den förste, som strax före första världskriget antydde möjligheten av ett "ultraimperialistiskt samförstånd" mellan samtliga världsmakter⁵²; Lenin bemötte honom häftigt.⁵³ Martin Nikolaus har förebrått mig för att gå i "Kautskys fotspår", eftersom jag insåg möjligheten av olika europeiska imperialistmaktens sammansmältning till en europeisk imperialistisk supermakt⁵⁴; analogin är emellertid rent formell, inte innehållsmässig. Kautskys perspektiv var att en gradvis försvagning av de imperialistiska motsättningarna skulle leda till "ultraimperialismen". Vårt perspektiv är tvärtom en skärpning av imperialismens samtliga inneboende motsättningar i senkapitalismens tidsålder: skärpning av motsättningen mellan kapital och arbete i metropolerna och halvkolonierna; skärpning av motsättningen mellan imperialistiska metropoler och koloniala och halvkoloniala länder; skärpning av den interimperialistiska konkurrensen. Just på grund av denna *skärpning* av de interimperialistiska motsättningarna uppkommer nödvändigtvis en tendens till sammansmältning av vissa imperialistiska makter; annars skulle de inte vara i stånd att fortsätta konkurrenskampen. Medan Kautskys analys oundvikligen ledde till reformistiska och apologetiska slutsatser, utmynnar vår analys i betoningen av proletariats självständiga revolutionära uppgift i metropolerna.⁵⁵

Lenin inte bara insåg, utan bestyrkte uttryckligen möjligheten av en fortskridande internationell koncentration och centralisering av kapitalet – innefattande de imperialistiska stormakterna. Men han ansåg, att imperialismen skulle brytas sönder av sina inre motsättningar och av proletariats och de förtryckta folkens revolutionära aktivitet, långt innan utvecklingen nått fram till denna slutpunkt.⁵⁶ Vi delar denna uppfattning och drar därav slutsatsen, att en sammansmältning av de självständiga imperialistiska makterna till tre "supermakter" fortfarande är möjlig, om inte helt trolig på vägen mot den "enda världstrusten", som ett resultat av den proletära revolutionens försening i de imperialistiska metropolerna.

Av de tre beskrivna möjliga modellerna är den tredje avgjort den troligaste, åtminstone för den närmaste framtiden. Vilken av dessa modeller som förverkligas beror i sista hand på den dominerande formerna för kapitalets internationella centralisering, hur betydelsefull de militära eller politiska faktorernas tillfälligt autonoma vikt än må vara.

Superimperialismen kan bara förverkligas, om den hegemoniska imperialistmaktens monopolkapital uppnår ett avgörande *kapitalinnehav* gentemot de viktigaste potentiella konkurrenterna. Hittills har USA-imperialismen inte lyckats med detta vare sig i Västeuropa eller Japan. Finanskapitalet i dessa länder är i hög grad oberoende av det amerikanska finanskapitalet. USA-bankerna spelar bara en marginell roll i dessa länders ekonomier. Och även om det amerikanska innehavet av industrikapital är större och i synnerhet i tillväxtssektorerna ofta

⁵² Karl Kautsky, *Der Imperialismus*, i *Die Neue Zeit*, 11 sept 1914: "Ur rent ekonomisk synvinkel är det alltså inte uteslutet, att kapitalismen upplever ännu en ny fas, där kartellpolitiken överförs till utrikespolitiken, ultraimperialismens fas, som vi naturligtvis måste bekämpa lika energiskt som imperialismen; vars faror emellertid ligger på annat håll, inte i kapprustningen och hotet mot världsfreden." (s. 921). – Se även K. Kautsky i *Die Neue Zeit*, 16 februari 1917.

⁵³ Se W. I. Lenin, *Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus*, s. 860f.

⁵⁴ Martin Nikolaus, *Die Objektivität des Imperialismus*.

⁵⁵ Se vårt bemötande av Martin Nikolaus: *Die Widersprüche des Imperialismus*.

⁵⁶ "Det finns inget tvivel om att utvecklingen går i riktning mot en enda världstrust, som omfattar alla företag och alla stater utan undantag. Men den gör det under sådana omständigheter, i ett sådant tempo, under sådana motsägelser, konflikter och omskakande rörelser (naturligtvis inte bara ekonomiska, utan också politiska, nationella, osv), att innan det har kommit till en enda världstrust, till de nationella finanskapitalens "ultraimperialistiska" världsförening, så kommer imperialismen oundvikligen att falla samman och kapitalismen att förvandlas till sin motsats." W. I. Lenin, förord till Bucharins *Imperialismus und Weltwirtschaft*, s. 11.

ligger högt över genomsnittet, så överskrider det inte 10-15 % av de totala kapitalinvesteringarna. Denna andel uppvisar inte heller någon tendens att växa oavbrutet, utan tycks snarare stabiliseras. Det kan alltså inte vara tal om att de västeuropeiska staterna eller den japanska staten skulle ha reducerats till halvkolonier. De bedriver också en självständig handels-, utrikes- och militärpolitik, även om det sker inom ramen av ett gemensamt förbund mot gemensamma klassfiender, vilket helt och hållet svarar mot alla de imperialistiska klassernas gemensamma intressen och inte på något sätt bara mot USA-imperialismens särintressen. Vi måste till och med påpeka, att styrkeförhållandet mellan USA-imperialismen och de västeuropeiska och japanska imperialismerna sedan 50-talets början har förändrats till den förras nackdel och de senares fördel.⁵⁷

Men utvecklingen i detta avseende har ännu inte avslutats. Den sedan några år tillbaka tydliga skärpningen av kapitalets internationella konkurrens måste förr eller senare leda till en ny, kvalitativt högre grad av internationell kapitalcentralisering.⁵⁸ Antalet viktigare internationella koncerner uppskattas i dag till cirka 800. Perlmutter har förutsagt, att ungefär 300 sådana koncerner kommer att behärska den kapitalistiska världsekonomin 1985.⁵⁹ Och Robert Lattes talar om sextio multinationella koncerner, som kommer att dela på världsmarknaden.⁶⁰ Kommer det därvid bara att röra sig om amerikanska koncerner eller om amerikanska koncerner å ena sidan, europeiska och japanska koncerner eller europeiska, japansk-europeiska och japansk-amerikanska koncerner å andra sidan? Svaret på denna fråga torde vara avgörande för sannolikheten eller osannolikheten av den superimperialistiska modellen. Allt är beroende av, om den första eller den andra huvudformen för kapitalets internationella centralisering tar överhanden, i händelse av en ytterligare försening av den proletära revolutionen i metropolerna.

Det är uppenbart, att de multinationella koncernerna i USA åtnjuter två avgörande fördelar gentemot sina konkurrenter i denna nya fas av skärpt konkurrensskamp: de har i genomsnitt mycket mer kapital (tre till fyra gånger så mycket som de viktigaste konkurrenterna) och förfogar över en starkare stat. De västeuropeiska och japanska konkurrenternas enda chans att överleva som självständiga formationer är, om de genomgår en internationell sammansmältningsprocess och uppnår en storleksordning på kapitalegendomen och produktionskapaciteten, som är jämförbar med de största USA-konkurrenternas, samt om de åtminstone i Västeuropa upprättar en förbundsstat, som politiskt och militärt kan hålla USA stången. Antagligen kommer EEC:s öde under någon av de närmaste recessionerna att avgöra frågan om en självständig europeisk supermakts möjlighet eller omöjlighet, dvs frågan om omöjligheten eller möjligheten att förverkliga USA-superimperialismen.

Den ultraimperialistiska modellens förverkligande förutsätter en mycket högre grad av internationell kapitalcentralisering, än den som finns i dag. Den förutsätter framför allt ett massivt deltagande av europeiska och japanska stora aktieägare i de viktigaste USA-koncernernas

⁵⁷ Empiriska data om denna förskjutning finns i vår broschyr *Die EWG und die Konkurrenz Europa-Amerika*. [sv. övers. [EEC och konkurrensen Europa-USA](#) (1969)] Medan dessa data främst rör produktionskapaciteten, så har sedan dess även kapitalexporten uppvisat olika takt. Den växer mycket snabbare bl a i Västtyskland och Japan än i USA.

⁵⁸ I vissa grenar av den tunga industrin, som lider av en permanent överkapacitet och strukturell kris, är det visserligen inte uteslutet att en "världskartell" skulle kunna bildas, för att göra slut på dumpningar och "överdrivna" investeringar, dvs i syfte att stabilisera priserna på världsmarknaden. Vi tänker här framför allt på stålindustrin.

⁵⁹ I *Interplay*, november 1958, citerat av Robert Heilbroner, op. cit., s. 22.

⁶⁰ Robert Lattes, *Mille Milliards de Dollar*, Paris 1969, s. 10. – Författaren citerar en prognos från *National Industrial Conference Board* i USA, enligt vilken 20 % av den amerikanska bruttonationalprodukten år 1975 skulle kontrolleras av europeiska och japanska koncerner, och 25 % av Västeuropas och Japans bruttonationalprodukt av USA-koncerner (op. cit., s. 37-38).

förvaltning, ett deltagande som skulle reducera den USA-ägda andelen av dessa koncerner till en relativ minoritet. Detta förefaller i dag ännu otroligare än en motsvarande reduktion av de europeiska stora aktieägarnas andel av de viktigaste europeiska koncernerna, eller av de japanska aktieägarnas andel av de japanska koncernerna.⁶¹

Förvisso är den snabba utbredningen av den europeiska och japanska exporten till den amerikanska hemmamarknaden – som i dag spelar samma centrala roll på världsmarknaden, som den brittiska inre marknaden spelade 1780-1880 – tendentiellt förbunden med en utvidgning av de europeiska och japanska kapitalinvesteringarna i USA, som inte alls är betydelselösa, även om de inte på långt när har samma betydelse som de amerikanska kapitalinvesteringarna i Västeuropa. Förvisso har världens viktigaste storkoncerner gemensamma projekt, som gynnas av Världsbanken och storkapitalets andra internationella organisationer. Förvisso förekommer det medvetna försök (bl a genom Atlantpaktens pådrivare) att åstadkomma en intim intressesammanflätning mellan åtminstone det europeiska och det nordamerikanska storkapitalet. Men konkurrensens obevekliga lag är starkare än politisk insikt och världsmedborgarbegrepp. *I den allt häftigare internationella konkurrens-kampen går huvudtendensen inte i riktning mot storkapitalets världsomfattande sammanmältning, utan i riktning mot allt skarpare motsättningar mellan flera imperialistiska formationer.*

Den fortsatta interimperialistiska konkurrensens modell framstår alltså som den troligaste och mest realistiska av de tre modellerna. Detta under villkoret, att den internationella kapital-sammanflätningen i Västeuropa och Japan går tillräckligt snabbt, för att garantera de imperialistiska klassernas självständighet gentemot USA-imperialismen.⁶² Den tredje modellens större sannolikhet är beroende av om den internationella centraliseringens andra huvudform kan hålla stånd mot och delvis ta överhanden över den första formen, dvs om *kapitalets internationella centralisering under de närmaste årtiondena kommer att ta formen av en kombination av å ena sidan USA-behärskade och å andra sidan internationellt sammanflätade, multinationella koncerner.*

Därvid är det europeiska finanskapitalets tendens till intressegemenskap och ömsesidig delaktighet särskilt viktig. Hittills är denna tendens den dominerande – och inte, som Levinson anser⁶³, de europeiska och amerikanska storbankernas och finansgruppernas tendens till intressegemenskap. Av de fyra viktigaste multinationella finansiella intressegemenskaperna är två rent europeiska: *European Banks' International Company* (Midland Bank, Deutsche Bank, Société Générale de Banque [Belgien], Amsterdam-Rotterdam Bank [Holland]), som bl a har bildat *Banque Européenne de Crédit Moyen*, ett gemensamt bank- och finansbolag i USA, *European-American Banking Corporation* och *European Bank and Trust Cy.*, liksom ett gemensamt företag i Stilla Havs-området, *Euro-Pacific Finance Corporation* (Australien, Indonesien och Sydafrika); *C. C. B.-gruppen*, som sammansluter Commerzbank, Crédit Lyonnais och Banco di Roma på gränsen till sammansmältning och som påstås ha förbindelser med Lloyds Bank i London; den tredje gruppen, *Société Financière Européenne*, har visserligen en amerikansk partner, Bank of America, men denna spelar bara en marginell

⁶¹ Med tanke på de internationella koncernernas alltmer världsomspännande verksamhet, kan man peka på att europeiska, särskilt tyska koncerner sedan någon tid tillbaka har förlagt produktionsplatser till Ostasien (bl a Singapore, Hong-Kong och Sydkorea), för att själva kunna dra fördel av den billiga arbetskraften i konkurrensen med japanska koncerner (se Charles Levinson, op. cit., s. 95-99).

⁶² Bucharin insåg fullständigt den internationella kapitalsammanflätningens betydelse, trots att den bara var en marginell företeelse på den tiden: ”Endast i ett fall kan vi bestämt säga, att det uppstår en intressegemenskap; nämligen när vi tänker på ökat deltagande och ökad gemensam finansiering, alltså när kapitalister från olika länder kollektivt äger ett och samma objekt på grund av gemensamt innehav av värdepapper.” (*Imperialismus und Weltwirtschaft*, s. 64).

⁶³ Charles Levinson, op. cit., s. 111-112.

roll – även denna grupp är huvudsakligen europeisk och förenar Barclay's Bank, Algemene Bank Nederland, Dresdner Bank, Banque de Bruxelles, Banca Nazionale del Lavoro och Banque Nationale de Paris. Dessa bankers sammanlagda bokslutssumma överstiger 80 miljarder dollar – den är alltså större än någon annan bank eller finansgrupp i världen. – Endast den fjärde gruppen, *Orion-gruppen*, kan betecknas som icke-europeisk. Förutom Chase Manhattan Bank (USA) omfattar den Royal Bank of Canada, National Westminster Bank (Storbritannien) och Westdeutsche Landesbank. – Dessa finansgruppers viktigaste egenskap är deras förmåga, att bevilja krediter till de multinationella storkoncernerna.⁶⁴ De är alltså samtidigt produkter av kapitalets internationella centralisering och av den tendentiella framväxten av en verkligt internationell kapitalmarknad.

Ju långsammare den internationella imperialistiska ekonomins tillväxttakt blir, desto skarpare framträder de samhälleliga motsättningarna inom de viktigaste imperialistiska länderna. Ju häftigare kapitalets internationella konkurrens blir, desto 'Mer skärps de sociala motsättningarna, och desto mer försöker 'varje enskild imperialistisk klass lösa sina särskilda motsättningar och svårigheter på de egna arbetarnas och konkurrenternas bekostnad, dvs den försöker exportera dem till konkurrentländerna. Resultatet av de under de kommande åren alltmer tillspetsade klasstriderna kommer å sin sida att påverka den internationella kapitalcentraliseringens takt och form. Ju mer klasskampen övergår från att bara gälla fördelningen av nationalinkomsten till att gälla frågan om förfogandemakten över produktionsmedlen, till att ifrågasätta de kapitalistiska produktionsförhållandena, desto självständigare blir arbetarklassens inställning till samtliga varianter av kapitalets internationella centralisering, i desto högre grad kommer den att överge det "minst ondas" politik och hävda sin egen klasständpunkt: Europas Förenade Socialistiska Stater i den stora striden mellan USA-hegemoni, "atlantpakt" eller europeisk förbundsstat som en ny imperialistisk supermakt å ena sidan och fortsättning på det europeiska småstatssystemet å den andra.

Ty under den långsammare ekonomiska tillväxtens och den skärpta internationella konkurrensens villkor kan varje begränsad lösning på den internationella kapitalcentraliseringens problem bara genomföras på arbetarklassens bekostnad. Varje sådan lösning härstammar nämligen från en plötslig höjning av genomsnittsprofitkvoten i den monopoliserade sektorn, och en sådan plötslig höjning av genomsnittsprofitkvoten kan under de kommande åren bara uppnås genom en höjning av mervärdekvoten, dvs genom en ökad utsugning av arbetarklassen. Att den västeuropeiska (och senare också den nordamerikanska och japanska) arbetarklassen kommer att göra motstånd mot denna ökade utsugning, framgår av de senaste fyra årens praktiska erfarenheter.

Särskilt i USA kan man räkna med en tillspetsad kamp om reallönerna. Den amerikanska industrin kunde stå ut med den avsevärda löneskillnaden under flera årtionden tack vare sitt produktivitetsförspång. Men detta håller nu på att försvinna i många branscher. Det amerikanska kapitalet har alltså ett tvingande behov av att reducera lönekostnadsdifferensen. År 1968 var exempelvis produktionen per sysselsatt i stålindustrin densamma i USA, Belgien och Japan, medan lönekostnaderna per timme i USA var två gånger så höga som i Belgien och fyra gånger så höga som i Japan.⁶⁵

⁶⁴ T ex krediter på 1 miljard DM eller mer. År 1969 fick den amerikanska koncernen *Dow Chemical* en sådan kredit av Westdeutsche Landesbank. Herr Poullain, bankens generaldirektör, kommenterade: "Ett sådant förehavande skulle lätt kunna delas upp. En del skulle vi själva kunna överta, en annan skulle Orion överta. Det skulle också få den angenäma följden, att riskerna inte togs av en bank eller bankgrupp i ett land. ... Finansieringen av internationella objekt blir lättare – oberoende av storleksordning" (*Capital*, februari 1971).

⁶⁵ Internationaler Metallarbeiterbund, *Alljährliche Erhebung über Lohn- und Arbeitsbedingungen, Produktion und Beschäftigte in den wichtigsten Zweigen der Metallindustrie*, 1968, s. 12-13.

Kapitalets internationella centralisering måste förstås som ett försök från kapitalets sida att undanröja nationalstatens historiska hinder, liksom den nationella (och i morgon övernationella) ekonomiska programmeringen utgör ett försök att delvis övervinna privategenskapens och den privata tillägnelsens hinder för produktivkrafternas fortsatta utveckling. Båda företeelserna är, för att tala med Marx, försök att upphäva kapitalet inom det kapitalistiska produktionssättets egna gränser.⁶⁶ Båda måste därför reproducera detta produktionssätts inre motsättningar på en högre nivå, i första hand motsättningen mellan bruksvärde och bytewärde, som utgör grundvalen för den kapitalistiska varuproduktionens alla motsättningar. I vilken mån trycket i riktning mot en internationell kapital- och penningmarknad (som motsvarar kapitalets växande internationella centralisering) *måste* kollidera bl a med den ekonomiska programmeringen och anticykliska politiken på nationell nivå och i denna mening innebär en tydlig förstärkning av den senkapitalistiska ekonomins sårbarhet för kriser efter dess första fas av extraordinär tillväxt, skall vi undersöka i kapitel 13 och 14.

⁶⁶ K. Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 452.

11. Neokolonialism och ojämnt byte

Internationella kapitalrörelser reproducerar och utvidgar oavbrutet den internationella produktivitetsskillnaden, som kännetecknar den moderna kapitalismens historia, för att sedan i sin tur själva bestämmas av denna produktivitetsskillnad. Förekomsten av stora mängder outnyttjade råvarureserver och i mervärdeproduktionen ännu inte indragen arbetskraft ledde, tillsammans med de stora kapitalöverskotten i de industrialiserade länderna och den tendentiellt fallande profitkvoten i västerlandet, till en växande kapitalexport från metropolerna till de koloniala och halvkoloniala länderna under 1800-talets sista decennier. Överprofitens viktigaste form i den klassiska imperialismens period var den, som uppkom ur skillnaden mellan metropolens profitkvot och koloniernas profitkvot.

Låt oss kortfattat påminna om orsakerna till denna betydande skillnad mellan de i kolonierna och de i metropolerna placerade kapitalens profitkvot, som vi beskrev redan i kapitel 2:

1. Kapitalets genomsnittliga organiska sammansättning är lägre både på de råvaru-, näringsmedels- och njutningsmedelsproducerande plantagerna och i gruvorna i kolonierna än i metropolens bearbetande lätta och tunga industri.
2. Den genomsnittliga mervärdekvoten är ofta högre i kolonierna än i metropolerna, särskilt eftersom produktionen av absolut mervärde i kolonierna kan fortsätta utöver den punkt, där den stöter på en gräns i metropolerna. (Emellertid ligger produktionen av relativt mervärde långt under den i metropolerna.) Vidare sjunker värdet av varan arbetskraft på lång sikt inte bara relativt, utan också absolut i kolonierna, som fallet var i västerlandet från mitten av 1700-talet till mitten av 1800-talet.
3. Eftersom det finns en jättelik industriell reservarmé i kolonierna sjunker priset på varan arbetskraft allt djupare under värdet. Medan lönen i metropolerna sedan 1800-talets andra hälft ökar i perioder av högkonjunktur och i perioder av kriser aldrig sjunker under nivån från den förra krisen resp den förra *boomen*, så sjunker lönen i kolonierna i varje fas av kris, utan att vända tillbaka till nivån från tiden före krisen under den följande boomen (ofta stiger den inte ens i fasen av högkonjunktur).¹
4. Genom kolonialsystemet täcks en del av de indirekta kostnaderna för det kapitalistiska produktionssättets totalsamhälleliga funktionsduglighet – som i metropolerna måste finansieras ur den framställda mervärdemängden och alltså sänker det produktiva kapitalets genomsnittsprofit – i kolonierna ur den förkapitalistiska varuprodukten (de inhemska samhällsklassernas inkomster, framför allt godsägarnas, böndernas, hantverkarnas och handelsbourgeoisins): t ex inhemska skatter för att täcka kolonialförvaltningens kostnader och en del av kostnaderna för infrastrukturen.² Detta leder till en delvis avsevärd ökning av de produktivt placerade kapitalens netto-vinstkvot.

I den klassiska imperialismens period leder denna betydande skillnad mellan genomsnittsprofitkvoten i kolonierna och metropolerna inte till en snabbare, utan en långsammare kapitalackumulation i kolonierna, eftersom en stor del av det i dessa länder kapitalistiskt producerade mervärdet (inte bara överprofiten, utan profiten överhuvudtaget) förs tillbaka till metropolerna och antingen ökar ackumulationen där eller fördelas som överskottsrevenue.

¹ Se ett flertal källor, som belägger denna tes, i vår *Marxistische Wirtschaftstheorie*, s. 472f. Se även H. Myint, *The Economics of the Developing Countries*, London 1964, s. 53f. – Bettelheim (Emmanuel, op. cit., s. 317) påpekar, att det koloniala halvproletariatets lön kan falla under det fysiologiska existensminimum. Se även Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 814-821.

² Günther Kohlmey, *Karl Marx' Theorie von den internationalen Werten, mit einigen Schlussfolgerungen für die Preisbildung im Aussenhandel zwischen den sozialistischen Staaten*, Berlin 1962, s. 76.

Till dessa överprofiter kommer ytterligare en källa till de imperialistiska metropolernas utsugning av kolonierna och halvkolonierna, nämligen det ojämna bytet som varit regel sedan den imperialistiska fasens inledning (och avbrutits endast genom de båda världskrigen och koreakriget). Detta ojämna byte innebär, att kolonierna och halvkolonierna tendentiellt måste byta en allt större mängd arbete (eller arbetsprodukter) mot en oförändrad mängd arbete (eller arbetsprodukter) från metropolen. Den långsiktiga utvecklingen av *the terms of trade*, utbytesrelationerna, är ett tecken på denna tendens, även om andra faktorer spelar en viss roll också här, bl a den monopolistiska kontrollen av råvarumarknaderna, kontrollen av koloniernas råvaruproduktion genom metropolens imperialistiska storkoncerner, m. m.

Även om det är svårt att göra statistiska efterforskningar, så kan man utgå från att det ojämna bytets kvantitativa betydelse var underordnad den direkta produktionen och överföringen av koloniala överprofiter såväl före första världskriget som också i perioden mellan världskrigen. Koloniala överprofiter var på den tiden *huvudformen* för metropolens utsugning av tredje världen, ojämnt utbyte var en *sidoform*.

Det är inte lätt att skriva ut räkningen och den måste bestå av grova approximationer. Om vi utgår från att den största handelsnationen i världen strax före första världskriget, Storbritannien, fick en årlig inkomst på ungefär 200 miljoner pund sterling från utländska kapitalplaceringar (visserligen inte bara från kolonierna och halvkolonierna, utan också från vissa industrialiserade stater, särskilt USA), så kan vi jämföra denna siffra med följande uppgifter: den brittiska utrikeshandels utbytesrelation under åren 1910-1913 var praktiskt taget identisk med den från åren 1871-1874. I tjugofem år förblev den gynnsammare än i epoken före den "stora depressionen" 1873-1893, men de viktigaste fördelarna visade sig på åttiotalet; därefter började utbytesrelationen utvecklas på ett för Storbritannien ogynnsamt sätt.³ Eftersom bara 50% av den brittiska utrikeshandeln mellan 1880 och 1914 gick mellan imperiets och Latinamerikas koloniala och halvkoloniala länder (hit måste man naturligtvis också räkna de östeuropeiska siffrorna)⁴, eftersom denna utrikeshandels totala volym år 1913 låg på 1,3 miljarder pund och man vid de givna utbytesrelationerna på sin höjd kan uppskatta "vinsten genom ojämnt utbyte" till 20% (exporten 10% över det "nationella" värdet och importen 10% under det "koloniala" värdet), så skulle man få jämföra en vinst genom det "ojämna utbytet" på ungefär 130 miljoner pund med en kapitalinkomst på 200 miljoner pund.

I den senkapitalistiska epoken ändras detta förhållande. Nu blir det ojämna utbytet den viktigaste formen för utsugningen av kolonierna, och den direkta produktionen av koloniala överprofiter blir en *sidoform*. Samir Amin uppskattar omfattningen av de koloniala och halvkoloniala ländernas förluster genom det "ojämna utbytet" till cirka 22 miljarder dollar årligen på mitten av 60-talet.⁵ Denna summa måste sättas i relation till den totala bruttoinkomsten av utländska privata kapitalplaceringar, som uppgick till 12 miljarder dollar år 1964.⁶ Skillnaden jämfört med läget före första världskriget är iögonenfallande (man får inte glömma att utbytesrelationernas försämring sedan tjugotalets mitt är enormt betydande⁷,

³ Michael Barratt Brown, *After Imperialism*, s. 76. – Enligt Imlah (*The Terms of Trade in the United Kingdom*, i *Journal of History*, november 1950) förbättrades visserligen utbytesrelationerna med cirka 20 % till Englands fördel från slutet av åttiotalet till strax före första världskriget.

⁴ Michael Barratt Brown, s. 110.

⁵ Samir Amin, *L'Accumulation à l'Echelle mondiale*, Paris 1970, s. 76.

⁶ *Report of the Committee on Invisible Exports, Britain's Invisible Earnings*, London 1967, s. 27.

⁷ Samir Amin (op. cit., s. 90-91) sammanfattar flera bekanta källor. För perioden 1954-1965 uppskattas försämringen av "tredje världens" utbytesrelationer till 19 %; för perioden 1928-1965 till 68 % för Latinamerika (exkl Venezuela). Enligt Förenta Nationernas beräkningar försämrades utbytesrelationerna med 40 % mellan åren 1876-1880 och 1938 till nackdel för den "tredje världens" länder (United Nations, *Relative Prices of Exports and Imports of Underdeveloped Countries*, New York 1949, s. 22).

medan den var av mindre betydelse i imperialismens blomstringstid före det första världskriget).

Denna förändring hänger intimt samman med en rad strukturella omvälvningar i den kapitalistiska ekonomin och i de internationella kapitalrörelserna, omvälvningar som vi redan tidigare har berört. Kapitalexportens huvudriktning går inte längre från metropolerna till kolonierna, utan från den ena metropolen till den andra. I de underutvecklade länderna förskjuts de utländska investeringarnas tyngdpunkt från ren råvaruframställning till den bearbetande konsumtionsvaruindustrin. Den revolutionära antiimperialistiska rörelsen leder i kolonierna och halvkolonierna till åtgärder, som försvårar överföringen av profiler och aktieutdelningar till metropolen. Den koloniala bourgeoisin utnyttjar, inte utan framgång, den revolutionära rörelsen till att ändra det av arbetarna och fattigbönderna producerade mervärdets fördelning mellan sig själv och de imperialistiska koncernerna och staterna till sin egen fördel. Övergången från imperialismens direkta till dess indirekta herravälde i de underutvecklade länderna – dvs generaliseringen av politisk självständighet – gör det möjligt för den inhemska härskande klassen att åtminstone delvis finansiera de indirekta kostnaderna för mervärdeframställningen, som tidigare måste täckas genom tillägnelsen av icke-kapitalistisk merprodukt, ur själva mervärdet, dvs det imperialistiska kapitalet tvingas lämna ett bidrag till dessa kostnader.⁸

De multinationella koncernernas utveckling och förskjutningen av den imperialistiska exportindustrins tyngdpunkt till export av maskiner, utrustningar och transportmedel förstärker denna trend, och gör det inte möjligt att tolka den som en "taktisk" reaktion på befrielse-rörelsen i kolonierna och halvkolonierna. Den måste förstås som ett "organiskt" resultat av själva senkapitalismens utveckling.⁹ Inom ramen för deras världsomfattande strategi ligger det i de multinationella koncernernas intresse att behärska den begränsade, om också långsamt växande inre marknaden i halvkolonierna, om så bara för att kunna garantera den *framtida* behärsningen av marknaden. Därigenom trängs den "nationella" bourgeoisin också bort från sin ställning i den bearbetande industrin, där *joint ventures*, sammanflätningen av inhemskt, utländskt, privat och förstatligt kapital, blir till det viktigaste kännetecknet för imperialismens senkapitalistiska och neokolonialistiska fas.¹⁰

Allt detta får till resultat, att de i de underutvecklade länderna direkt framställda koloniala överprofiterna sedan andra världskrigets slut spelar en ständigt sjunkande roll jämfört med de imperialistiska koncernernas totala profit, även om de fortfarande är mycket betydande i den brittiska imperialismens fall.¹¹ Utan tvekan måste de siffror som nämns i detta sammanhang ifrågasättas på tre sätt. För det första lyckas de imperialistiska koncernerna gång på gång dölja

⁸ Se härom Emmanuel, op. cit., s. 246f.

⁹ Vi förutsåg denna trend redan i vår *Marxistische Wirtschaftstheorie* (s. 498-501). Prognosen har bekräftats helt och hållet.

¹⁰ Vi har analyserat denna tendens i Latinamerika ingående i vår artikel *Imperialismo y burguesia nacional en America Latina*, i *Cuarta Internacional*, nr 2, februari 1971 (på svenska: Imperialismen och den nationella bourgeoisin i Latinamerika, i *Den revolutionära vägen för Latinamerika*, Röda Häftet 13/14), som framför allt baseras på material från Brasilien, Chile, Colombia och Argentina. En liknande analys av Peru finns hos Anibal Quijano, *Nationalism and Capitalism in Peru*, i *Monthly Review*, vol 23, nr 3, juli-augusti 1971.

¹¹ De brittiska inkomsterna av utländska kapitalplaceringar före första världskriget uppgick till 151 miljoner pund (genomsnitt 1906-1910) och 188 miljoner pund (genomsnitt 1911-1913). 1926-4930 hade de ökat till 245 miljoner pund, för att 1934-1938 sjunka till 170 miljoner (devalverade) pund. År 1965 hade de nästan nått upp till 1 000 miljoner pund brutto och 450 miljoner pund netto (skillnaden mellan brutto- och nettoinkomster hade ökat våldsamt under tiden, eftersom stora mängder utländskt kapital, främst amerikanskt, hade placerats i Storbritannien). (Report of the Committee on Invisible Exports, *Britain's Invisible Earnings*, London 1967, s. 21-23). Uppskattar man pundets köpkraft 1965 till ungefär 25 % av köpkraften år 1914, så har bruttoinkomsterna av de brittiska kapitalplaceringarna i utlandet ökat från cirka 200 miljoner guldpond 1914 till cirka 250 miljoner guldpond 1965, medan nettoinkomsterna däremot har sjunkit från 188 miljoner guldpond till 125 miljoner.

en del av den profit, som produceras direkt i dessa länder, och framställa det som om den producerats i metropolerna. De mest kända exemplen utgörs av oljeindustrin och de råvaror, som exporteras från de underutvecklade länderna i obearbetad form och förädlas till industriell användning i metropolerna (förutom olja, särskilt bauxit och alla metaller utom järn). Genom att de imperialistiska koncernerna på konstlad väg håller nere exportpriset från halvkolonierna, döljs en del av det där framställda mervärdet rent räknemässigt och dyker upp först i den raffinerade oljans, aluminiumets, koppars eller tennets försäljningspris.¹² I den mån det rör sig om integrerade monopolistiska koncerner, som själv har hand om alla processer från råvarornas utvinning till försäljningen till den bearbetande industrin, spelar det inte någon roll för dem, om profiten framstår som gruvbolagets, transport- och rederibolagets eller raffinaderiets. En del av den värmemängd, som i de imperialistiska ländernas statistik framstår som profit, som de stora råvarukoncernerna skapat på den inre marknaden, är alltså i verkligheten inte mervärde som framställts av metropolens arbetare, utan mervärde som framställts av producenterna i halvkolonierna.¹³

För det andra utgör den genom det ojämna bytet uppkomna överprofiten ofta bara en dold form av den direkt producerade, koloniala överprofiten, nämligen i de fall där vertikalt integrerade truster exporterar råvaror från halvkolonierna till metropolerna, för att sedan skicka tillbaka de av råvarorna framställda färdigvarorna från metropolerna till halvkolonierna.¹⁴ Även där det finns en kraftig internationell prisskillnad mellan halvkolonier och metropoler för de av en och samma internationella koncern framställda varorna, kan en direkt produktion av överprofit i halvkolonin döljas och framställas såsom en exportvinst för metropolen (se t ex priserna på farmaceutiska produkter i Indien¹⁵).

För det tredje måste de mervärdemängder som ackumuleras i halvkolonierna eller döljs som reserver, och därför inte bokförs som profit i koncernens bokslut, också räknas till den koloniala profiten och överprofiten.¹⁶

Men även om man tar hänsyn till alla dessa begränsningar, så kan det knappast betvivlas, att den direkt framställda koloniala överprofitens vikt såsom källa till imperialismens utsugning av den tredje världen nu är mindre betydelsefull än det ojämna utbytets vikt. Detta framgår bl

¹² Pierre Jalée, *L'Impérialisme en 1970*, s. 33f. Harry Magdoff (op. cit., s. 145-7) betonar den amerikanska regeringens utnyttjande av tulltariffer, för att försvåra halvkoloniernas framställning av bearbetade råvaror.

¹³ Här rör det sig inte om ojämnt byte, utan om en räknemässig "omfördelning" av den *synliga* profiten. Det här åsyftade, av producenterna i kolonierna och halvkolonierna framställda mervärdet har verkligen realiserats. I det ojämna bytets fall, där varor säljs under det "nationella" produktionspriset, realiserar inte en viss del av värdet resp mervärdet.

¹⁴ Aluminiumkoncernerna och återexporten av färdigvaror av aluminium (inkl flygplan) till de bauxitproducerande länderna är ett klassiskt fall. Ett utmärkt exempel är det s k "ojämna proteinutbytet": billiga foderkakor från Östafrika (Nigeria) eller billigt fiskmjöl från Peru exporteras, varpå man importerar mjölk framställd av kor, som fötts upp med dessa foderkakor. Här rör det sig inte bara om en bytesvärdeförlust för halvkolonin, utan också om en proteinförlust (se Georg Borgström, *Överflödets kris*, Stockholms FN-Förening, 1966).

¹⁵ Michael H. Cooper (*Prices and Profits in the Pharmaceutical Industry*, Oxford 1966, s. 121) uppger, att 60% av de av brittiska farmaceutiska koncerner framställda läkemedlen säljs dyrare i Indien än i Storbritannien. Två antibiotika, som produceras i USA, säljs i Indien till priser, som är 50 resp 300 % högre än de priser som begärs för samma antibiotika i Västtyskland.

¹⁶ I detta sammanhang måste vi betona, att en betydande del av de i halvkolonierna "investerade" utländska kapitlen inte består av faktisk kapitalexport, utan av outdelade (dvs av det lokala lönearbetet producerade) profiler. Angående Latinamerika nämner Theotonio Dos Santos (op. cit., s. 77) för de amerikanska bolagen siffran 4,4 miljarder dollar återinvesterade profiler under perioden 1946-1967, vilket kan jämföras med 5,4 miljarder dollar nyinvesterat kapital. Dessa 5,4 miljarder måste sedan också jämföras med de 14,8 miljarder dollar, som USA-kapitalet repatrierade från Latinamerika under samma period.

a av siffror angående Latinamerika, där exportförlusterna är mycket större än kapitalutflödet genom de utländska koncernernas profiler under perioden 1951-1966.¹⁷

Varifrån kommer nu den värdeförlust resp värdevinst, som ligger bakom det ojämna bytet? Marx har gett ett tydligt svar, som utgör en tillämpning av den allmänna arbetsvärdeteori på den internationella handeln¹⁸: ojämnt byte i kapitalismens tidsålder¹⁹ måste i sista hand reduceras till byte av *ojämna* arbetsmängder.

Det ojämna bytet har huvudsakligen två källor inom den kapitalistiska världsmarknadens ram:

1. det faktum, att de industrialiserade ländernas arbete på världsmarknaden räknas som intensivare, dvs producerar mer värde än de underutvecklade ländernas arbete (eller, vilket är samma sak, i motsats till den nationella marknaden ersätts det mindre intensiva och produktiva arbetet normalt, varav följer att det mera intensiva och produktiva arbetet får högre ersättning);

2. det faktum, att det *inte* sker någon utjämning av profitkvoterna på världsmarknaden, dvs att olika nationella produktionspriser (genomsnittsprofitkvoter) existerar jämsides och via världsmarknaden förbinds med varandra på ett speciellt sätt (som vi förtydligade i kapitel 2).²⁰

Utifrån en analys av Raul Prebich²¹ har A. Emmanuel och Samir Amin försökt klargöra detta problem, som i och för sig kan lösas inom ramen av Marx' värde- och mervärdeteori. Deras tes är eklektisk, kopplar samman Ricardo och Marx och tar omvägen via lönekostnaderna.²² De hamnar därvid i en mängd motsägelser, av vilka vi skulle vilja räkna upp några här. Båda författarna utgår från hypotesen om arbetskraftens internationella orörlighet och kapitalets internationella rörlighet. Resultatet blir en internationell utjämning av profitkvoten²³, dvs

¹⁷ Theotonio Dos Santos (op. cit., s. 75-76) citerar de av CEPAL publicerade beräkningarna, enligt vilka försämringen av bytesrelationerna mellan 1951 och 1966 ledde till en sammanlagd förlust på 26,4 miljarder dollar för Latinamerika (exkl Kuba), dvs dubbelt så mycket som profitutflödet till metropolerna. Denna summa är högre än den totala "utvecklingshjälpen" till Latinamerika under samma period, varvid man dessutom måste ta hänsyn till att mindre än hälften av denna hjälp enligt CEPAL innebar en faktisk import av nya ekonomiska resurser för kontinenten (op. cit., s. 65).

¹⁸ Samir Amins påstående (op. cit., s. 106, 157), att Marx inte skulle ha sysslat med frågan om "ackumulationen i världsmåttstock" på 1800-talet, stödjer sig på ett citat ur en politisk artikel om Indiens framtid och tar inte hänsyn till de talrika avsnitt i *Kapitalet*, *Grundrisse* och *Theorien über den Mehrwert*, som citerats i den här bokens andra kapitel, citat som handlar om utrikeshandelns roll som redskap för värdeöverföring från mindre utvecklade till mer utvecklade länder.

¹⁹ Detta till skillnad från det "ojämna bytet av ojämna värden" på ocker- och köpmannakapitalets tid (se Ernest Mandel, *Die Marxsche Theorie der ursprünglichen Akkumulation und die Industrialisierung der Dritten Welt, i Folgen einer Theorie – Essays über 'Das Kapital' von Karl Marx*, Frankfurt, 1967).

²⁰ Günther Kohlmey har enligt vår uppfattning gjort en i stort sett korrekt sammanfattning av Marx' teori om de internationella produktionspriserna (värdena) i den ovannämnda artikeln, även om han i artikelns andra del om den "socialistiska världsmarknaden" och den "internationella socialistiska prisbildningen" förespråkar en del uppfattningar, som är oförenliga med Marx' klassiska teori. Se D. Lorenz' artikel i W. Förster och D. Lorenz (red), *Beiträge zur Theorie und Praxis von Wirtschaftssystemen* för en borgerlig nationalekonoms framställning av samma problematik.

²¹ Paul Prebich, *The Economic Development of Latin-America and its Problems*, UNO, New York 1950.

²² Exempelvis företräder Amin (op. cit., s. 64) den typiskt ricardianska tesen, att den allmänna prisnivån är proportionell till de nominella lönerna. Han ger inte några som helst empiriska belegg för detta påstående, som leder tillbaka till den beryktade tesen om "löne-pris-spiralen". De nominella lönerna i USA, som är mer än dubbelt så höga som de i EEC, har inte alls lett till en prisnivå, som är mer än dubbelt så hög som den i Västeuropa.

²³ Christian Palloix (*Problèmes de la croissance en économie ouverte*, Paris 1969, s. 100) hävdar till och med, att Marx skulle ha företrätt samma hypotes. Han återoppar ett ställe i *Kapitalets* 3:e band (s. 248). Här föreligger ett uppenbart missförstånd. Marx säger bara, att de högre kolonialprofiterna, i den mån 1) de repatrieras och 2) det inte finns några monopol, ingår i utjämningen av profitkvoten i *moderlandet*, dvs höjer genomsnittsprofitkvoten där. Det är klart, men det bevisar inte på något sätt, att profitkvoten i kolonin därigenom gradvis skulle komma

uppkomsten av enhetliga produktionspriser i internationell skala. Men under sådana förhållanden skulle kapitalet normalt sett strömma ut till de länder, där lönerna är lägst. I stället för att klargöra den strukturella underutvecklingen, skulle denna hypotes – enligt Ricardos klassiska mening – förklara *underutvecklingens omöjlighet*, då det inte framgår, varför just länderna med höga löner blev industrialiserade, medan de underutvecklade länderna har relativt lite industri.²⁴

Hypotesen om profitkvotens internationella utjämning kan inte försvaras vare sig teoretiskt eller empiriskt. Teoretiskt förutsätter den en perfekt internationell rörlighet från kapitalets sida, dvs i sista hand en utjämning av de ekonomiskt, samhälleligt och politiskt gynnsamma betingelserna för den moderna kapitalismens utveckling i internationell skala. Den ojämna och kombinerade utvecklingens lag, som behärskar denna utveckling, motsäger en sådan utjämning. Det kapitalistiska produktionssättets ojämna utvecklingsvillkor betingar den inre marknadens ojämna omfång och kapitalackumulationens ojämna takt.²⁵ I denna mening är de av A. Emmanuel helt riktigt betonade enorma internationella skillnaderna i arbetskraftens värde och pris *inte orsaker till, utan följer av* det kapitalistiska produktionssättets resp arbetsproduktivitetens ojämna utveckling i världsmåttstock. Ty kapitalets logik driver det i normala fall dit, där värdeökningsmöjligheterna är gynnsammast.

Emmanuel-Amins svar på frågan om underutvecklingens ursprung och natur reser ett nytt problem: Hur kommer det sig att värdeökningsmöjligheterna inte är gynnsammast där lönerna är lägst? Varför har kapitalet sedan ett århundrade inte i massiv skala strömmat ut från länderna med höga till de med låga löner? Svaret på denna fråga leder oss till problemet med den ”inre marknaden”, överförandet av kapitalackumulationen i utländska händer dvs det politiska och samhälleliga beroendet, mervärdeöverföringen och de snäva gränserna för den ”inre” kapitalackumulationen *vid den givna samhällsstrukturen*.²⁶ Låga löner såsom en följd av den stora industriella reservarmén och undersysselsättningen är en funktion av den uppbromsade kapitalackumulationen, som måste förklaras ur det internationella kapitalistiska systemets funktionssätt.²⁷ Men allt detta förutsätter just en ringa och inte en generaliserad internationell rörlighet från kapitalets sida. Empiriskt är det lätt att belägga profitkvotens stora variationer inom olika områden av den kapitalistiska världsekonomin.²⁸

att sänkas till moderlandets nivå. Det skulle i så fall behöva finnas en oinskränkt internationell kapitalrörelse, och någon sådan finns inte. Något annat har Marx aldrig påstått, ty då skulle ju inte kapitalexport och kapitalplaceringar i utrikeshandeln kunna vara ett sätt att bromsa genomsnittsprofitkvotens fall.

²⁴ Samir Amin vacklar visserligen i denna fråga. Ibland erkänner han den internationella utjämningen (op. cit., s. 34, 136, t ex), för att sedan åter förneka den (op. cit., s. 123-124, 156-157).

²⁵ Detta betonar Samir Amin uttryckligen (op. cit., s. 103, 171, 189 osv). Därmed står han emellertid i klar motsättning till Emmanuels tes, som han längre fram försöker integrera i sin egen teori.

²⁶ Se kapitel 2 och 3.

²⁷ Christian Palloix (op. cit., s. 113) företräder en liknande tes.

²⁸ Se fler data hos Paul A. Baran, *L'Economie Politique de la Croissance*, Paris 1967. – De av officiella amerikanska organ företagna beräkningarna av profitkvoten för USA-bolagens utländska kapitalplaceringar bekräftar på ett slående sätt Marx' tes om de internationellt varierande profitkvoterna (huvudsakligen som en följd av kapitalets varierande organiska sammansättning), även om den definition av profitkvoten, som ligger till grund för dessa beräkningar, naturligtvis inte överensstämmer med den marxistiska. År 1967 var avkastningen på dessa utländska placeringar 7,4 % i Europa, 12,3 % i Latinamerika, 14 % i Asien och 19,7 % i Afrika (E. L. Nelson och F. Cutler, *The International Investment Position of the United States in 1967*, i *Survey of Current Business*, vol 48, nr 10, oktober 1968, s. 24-25). Under de tio sista åren före republiken Zaires självständighet erhöll de belgiska kolonialbolagen i Kongo en profitkvot, som var dubbelt så hög som den de i Belgien verksamma aktiebolagen nådde upp till. Med sina 16 % av det totala aktiekapitalet i alla belgiska aktiebolag stod dessa kolonialbolag för en hel tredjedel av deras profiler.

Till vilka motsägelser Emmanuels hypotes leder, framgår av hans sifferexempel, där han – med några undantag²⁹ – förutsätter att kapitalets organiska sammansättning i kolonierna är densamma som eller högre än i metropolerna.³⁰ Han nämner inte ens den arbetshypotes som skulle överensstämja med andemeningen i Marx' *Kapital*, nämligen att de underutvecklade länderna har en mycket mindre kapitalmängd, en mycket lägre organisk sammansättning på kapitalet och en lägre mervärdekvot³¹, där den sistnämnda emellertid inte alls neutraliserar effekterna av kapitalets lägre organiska sammansättning. Denna arbetshypotes överensstämmer helt och hållet med det internationella kapitalets verkliga utveckling de senaste hundra åren. Den skulle kunna sammanfattas i ungefär följande värdeformel (A är det industrialiserade och B det underutvecklade landet):

Värdet av den av A framställda varumängden:

$$5\,000\,c + 4\,000\,v + 4\,000\,m = 13\,000; \text{ profitkvot } 44\%$$

Värdet av den av B framställda varumängden:

$$200\,c + 2\,000\,v + 1\,800\,m = 4\,000; \text{ profitkvot } 82\%.$$

Om profitkvoterna utjämnades, så skulle faktiskt en del av det i B producerade mervärdet överföras till A. De båda varumängdernas ”internationella produktionspriser” skulle då ha följande struktur:

$$A: 5\,000\,c + 4\,000\,v + 4\,680\,pr = 13\,680 \text{ produktionspris.}$$

$$B: 200\,c + 2\,000\,v + 1\,120\,pr = 3\,320 \text{ produktionspris.}$$

Den ”internationella genomsnittsförloften” skulle vara $\pm 52\%$. Den ytterligare vinsten för metropolens kapital skulle vara relativt liten, det koloniala kapitalets mervärdeförlust betydande³²; detta överensstämmer helt och hållet med den empiriska tendensen. Men *förutsättningen* för denna utjämnning skulle vara ett ihållande och betydande kapitalutflöde från A till B, en relativ tillbakagång för efterfrågan på de av A framställda produkterna och en snabb ökning av efterfrågan på de av B producerade produkterna. Om dessa rörelser inte äger rum, då uteblir också ”profitkvoternas internationella utjämnning”; då kommer relativt lite kapital att strömma till B; då kommer den av det ”ojämna bytet” förorsakade värdeförlusten för B till A:s fördel att sänka det produktiva kapitalets ackumulationstakt i B; *då förklarar just denna långsammare takt i det produktiva kapitalets ackumulation den växande undersysselsättningen i B*, dvs de låga lönerna, som Emmanuel gjorde till utgångspunkt för sin argumentation.³³

²⁹ Emmanuel, op. cit., s. 103-105. Men i dessa fall förblir mervärdekvoten densamma. Författaren identifierar t o m oförändrad lön med oförändrad mervärdekvot. Han inser inte, att en oförändrad mervärdekvot motsvaras av en brant stigande reallön, om kapitalets organiska sammansättning ökar, eftersom detta ju innebär en betydande ökning av den samhälleliga arbetsproduktiviteten i avdelning II.

³⁰ Emmanuel, op. cit., s. 105-110, 120-126, 190, 195, 200, 219-220, 225-226. På s. 120, 126 och 226 är kapitalets organiska sammansättning fem gånger så hög i kolonin som i metropolerna.

³¹ Detta förutsätter Marx mestadels, eftersom han antar, att vid en mycket högre arbetsproduktivitet i metropolerna blir förhållandet merarbete/nödvändigt arbete *större*, dvs arbetskraftens utagningskvot *höjs*. Arbetaren reproducerar sin reallön (även om den höjts) på en mindre del av den kortare arbetsdagen än arbetaren i det efterblivna landet. Denna tankegång saknas hos Emmanuel.

³² Samir Amin drar en liknande slutsats ur sina empiriskt beräknade data angående resultatet av det ”ojämna utbytet” (op. cit., s. 76).

³³ Franz Hinkelammert (*Teoría de la dialéctica del Desarrollo desigual*, i *Cuadernos de la Realidad Nacional*, CEREN, Universidad Católica de Chile, nr 6, december 1970) delar vår mening, att undersysselsättningen utgör nyckeln till underutvecklingen, och att de lägre lönerna är följder av och inte orsaker till undersysselsättningen.

Christian Palloix har insett en del av de svaga punkterna i Emmanuels argumentation.³⁴ Men inte heller han kan lösa det ojämna utbytets problem, bl a på grund av en eklektisk värde-teori.³⁵ Han går in på den tjeckoslovakiske marxisten T. Pavels tesar³⁶ (som försvarar sovjet-byråkratins utrikeshandelspolitik) och definierar de ”internationella värdena” som genom-snitt³⁷ av de industrialiserade ländernas ”lägre värden” och koloniernas och halvkoloniernas ”högre värden”. Då kommer han fram till följande formel, där v är värdet, a exporten, b importen, 1 det underutvecklade landet, 2 det industrialiserade landet och y det ”internatio-nella värdet”:

$$v_1a > v'a > v_2a \\ v_1b > v'b > v_2b$$

Han drar därav slutsatsen: ”Vad Pavel glömmer, det är att när det industrialiserade landet 2 avstår från produktionen av a , så förlorar det just i importen av denna produkt (skillnaden $v'a - v_2a$), vad det vinner genom exporten (skillnaden $y'b - v_2b$). Man kan använda samma bevisföring för det underutvecklade landet 1. Vinst- eller överskottsfordelningen, som uppkommer ur den internationella arbetsdelningen, har kommit alla till godo. Det sker inte någon överföring.”³⁸

För det första är slutsatsen som han drar ur formeln matematiskt felaktig: den skulle stämma endast om skillnaderna ($v'a - v_2a$) och ($v'b - v_2b$) vore *identiska*, vilket inte alls framgår automatiskt av denna formel. För det andra inbegriper slutsatsen Ricardos ”harmoniska” hypotes, att moderlandets kapital ”räknar ut”, hur de skall fördela den i metropolerna redan befintliga produktionen över hela världen på ett räntablare sätt. Den verkliga historiska processen går i motsatt riktning: dessa kapital försöker utbreda sig internationellt, i enlighet med den inhemska mervärdeproduktionens och kapitalvärdeökningens *behov*. Hypotesen att engelsk bomullsproduktion skulle ”flyttas” till USA, Indien eller Egypten, för att bomull kan produceras ”räntablare” där, är absurd. Bomullsproduktionen i dessa länder *framkallades* genom den engelska textilproduktionens expansion. Därmed bortfaller emellertid den påstådda ”förlusten” i moderlandet, som själv skulle ha kunnat framställa de nu importerade varorna lika billigt som de nu exporterade. Och för det tredje erbjuds den ”relativa fördel”, som båda länderna kan dra av utrikeshandeln, såsom ett ”bevis” på att det inte förekommer någon värdeöverföring. Men i sin polemik mot Ricardo betonade Marx just, *att bäggedera kan ske samtidigt*: ”relativ fördel” för båda länderna plus värdeöverföring.³⁹

Anpassar man Palloix' formel till dess riktiga innehåll, som måste lyda:

³⁴ Se bl a Christian Palloix, op. cit., s. 112-114.

³⁵ Detta kan enligt vår åsikt förklaras genom Palloix' okritiska sätt att överta Barans ”överskotts”begrepp. Hur stor förvirringen är framgår bl a av att Palloix förser detta begrepp med inte mindre än fem olika innehåll: överskott = 1) på hemmamarknaden osäljbart varuöverskott (bl a på s. 36-40, 119, m fl); 2) merprodukten från jordbruket (bl a på s. 40-42 och 71-72); 3) industriell merprodukt i följande (omarxistiska) betydelse: den del av industriprodukten, som inte kan realiseras genom de i industriproduktionen uppkomna inkomsterna – den solventa efterfrågan (bl a s. 47-48, 69-70); 4) överprofit eller profit, som bromsar genomsnittsprofitkvotens fall (bl a s. 63, 65, 79-81, 99); 5) summan av mervärdet och (!) improduktiva försäljningskostnader och statsutgifter (bl a s. 222f), dvs överskott i den betydelse, som Baran-Sweezy ger begreppet i *Monopolkapitalet*.

³⁶ T. Pavel, *Pour un juste calcul de la rentabilité et l'efficacité du commerce extérieur socialiste*, i *Etudes Economiques*, nr 106-107, 1957, s. 29.

³⁷ I kapitel 2 svarade vi på frågan, om och hur de ”internationella värdena” alltid motsvarar den ”genomsnittliga arbetsproduktiviteten på världsmarknaden” – ett ofta meningslöst begrepp: vilket är det ”genomsnittliga världs-marknadsvärdet” för en vara, som bara framställs i ett enda land eller i en handfull länder?

³⁸ Chr. Palloix, op. cit., s. 95.

³⁹ K. Marx, *Grundrisse*, s. 755, 810.

$v'a = v'b$, om
 $v_1 a > v' a$ och
 $v'b > v_2 b$,

så framgår det, att det verkligen har skett en värdeöverföring, dvs ett utbyte av olika arbetsmängder.

Med hjälp av det sifferexempel, som vi använde i polemiken mot Emmanuel, kan vi nu definiera det "ojämna bytets" innehåll mera exakt. Vi antar ännu en gång att produktionens värdestruktur är $5\,000\,c + 4\,000\,v + 4\,000\,m = 13\,000\,i$ i det imperialistiska landet och

$200\,c + 2\,000\,v + 1\,800\,m = 4\,000\,i$ i det underutvecklade landet. För att inte i onödan komplicera argumentationen, tillfogar vi ytterligare tre hypoteser, som gör det hela enklare:

1. att dessa "värden" exakt motsvarar internationella värden, dvs världsmarknadens värden;
2. att det underutvecklade landet skickar hela sin export till det imperialistiska landet;
3. att båda ländernas handelsbalans är i jämvikt, och att hänsyn inte tas till alla andra poster i betalningsbalansen, som bidrar till värdeöverföringen från halvkolonin till metropolen.

Halvkolonins varor till ett värde av 4 000 (miljoner francs) byts alltså mot varor från den imperialistiska metropolen till ett värde av 4 000 (miljoner francs). På världsmarknaden kommer de *internationella värdenas ekvivalens* (världsmarknadsvärdena) att få följande form: $1\,538\,c\,A + 1\,231\,v\,A + 1\,231\,m\,A = 200\,c\,B + 2\,000\,v\,B + 1\,800\,m\,B$. Lika internationella värden byts mot lika internationella värden. Var i denna ekvivalens döljer sig då det "ojämna bytet"? Däri, att dessa "lika internationella värden" utgör *ojämna arbetsmängder*. Den från metropolen exporterade varumängden innehåller exempelvis kanske 300 miljoner arbetstimmar; den från halvkolonin exporterade varumängden innehåller däremot kanske 1 200 miljoner arbetstimmar.

Skillnaden mellan dessa båda arbetsmängder är inte en enkel återspeglings av de olika *arbetslönerna* (med en sådan teori skulle vi ha lämnat Marx och t o m Ricardo bakom oss och återvänt till motsägelserna i Adam Smiths primitiva arbetsvärde lära). Om vi antar, att den genomsnittliga arbetsdagen är lika lång i båda länderna, och att fyra gånger så många arbetare sysselsätts i B:s exportindustri (cirka 600 000) som i metropolens (cirka 150 000), då skulle penninglönen (variabelt kapital per arbetare) vara 8 207 francs i A och 3 333 francs i B. Redan detta förhållande, 1 till 2,5, skulle vara mycket olik det mellan 300 miljoner och 1 200 miljoner arbetstimmar; men inte heller detta skulle i och för sig säga något om *reallönerna* i de båda fallen.

Det ojämna bytet består i bytet av produkten av 300 miljoner arbetstimmar mot produkten av 1 200 miljoner arbetstimmar, dvs i det faktum, att det utvecklade landets arbetstimmar på världsmarknaden räknas som mer produktiva och intensiva än det efterblivna landets. Innebär detta utbyte av ekvivalenta internationella varuvärden, som innehåller olika arbetsmängder, en internationell värdeöverföring?

Vid första ögonkastet skulle man kunna avfärda denna fråga som rent retorisk. Statiskt och isolerat sett, förefaller det oväsentligt, om man betraktar världsmarknaden eller den nationella marknaden som värdebestämmande. I det första fallet äger någon värdeöverföring i ordets egentliga mening inte rum, eftersom på marknaden oersatt, icke erkänt arbete, dvs samhällslöst förslösat arbete inte är värdebildande. I det andra fallet kan man säga, att det nationellt sett samhällslöst helt nödvändiga arbetet (som utförts med samhällslöst genomsnittlig arbetsproduktivitet) visserligen blir mindre erkänt internationellt än de utvecklade ländernas arbete, men att det faktiskt är fullständigt värdebildande.

Men om man övergår från det statiska till det dynamiska betraktelsesättet (det enda som överensstämmer med en strikt tillämpning av värde- och mervärdeteorin), så blir bilden helt annorlunda. Landet A förfogar bara över en exakt begränsad arbetspotential: produktion, konsumtion och ackumulation (utvidgad reproduktion) är strikt begränsad genom antalet presterade arbetstimmar. Låt oss anta, att värdet av den totala årliga produkten i landet A är 50 000 (miljoner francs) och det nyskapade värdet 30 800 (miljoner), så att exportmängden utgör ungefär 26% av årsproduktionen, och den mot varor från halvkolonin utbytta exportmängden innehåller cirka 11,55% av det nyskapade värdet (för att inte komplicera exemplet, förutsätter vi att årsprodukten, exportmängden och de till halvkolonierna exporterade varorna har en identisk värdestruktur). Det totala antalet levande, värdebildande arbetstimmar, som landet A förfogar över, är cirka 2,6 miljarder (1,3 miljoner produktiva arbetare, som arbetar 50 veckor om året och 40 timmar per vecka).

Hade det nu inte förekommit något ojämnt byte, så skulle A fått betala den från halvkolonin importerade varumängden med 1 200 miljoner arbetstimmar och inte med 300 miljoner. A skulle alltså bara ha kunnat genomföra en bråkdel av denna import. Resurserna för konsumtion och ackumulation⁴⁰ skulle i alla fall ha reducerats betydligt; den ekonomiska tillväxten hade blivit långsammare. *I denna mening har begreppet "internationell värdeöverföring" en fullt påtaglig betydelse.*

Denna genom det "ojämna bytet" förmedlade internationella värdeöverföring (överföring av arbetsmängder) måste utökas med den del av det i B ackumulerade mervärdet, som tillhör metropolkapitalisten och bortföres dit, liksom med de betydande bördor som underutvecklingen pålägger landet B i form av betalning för "internationella tjänster" (transport- och försäkringskostnader, m m).⁴¹ *Det ojämna bytet leder därför till värdeöverföring (överföring av arbetsmängder, dvs ekonomiska resurser) inte i motsättning till värdelagen, utan som en följd av värdelagen* – inte på grund av en internationell utjämning av profitkvoterna, utan trots avsaknaden av en internationell utjämning av profitkvoterna.

Vi anser, att denna analys av källorna till det ojämna bytet stämmer överens såväl med Marx' värdeteori som med den verkliga historiska processen. Den gör det möjligt att förstå och förklara samexistensen av högre profitkvot, lägre löner, lägre kapitalackumulation och 'lägre arbetsproduktivitet i de underutvecklade länderna liksom metropolernas relativa berikande på koloniernas och halvkoloniernas bekostnad genom bytet av ojämna arbetsmängder på världsmarknaden.

En kritisk studie av kontroversen med Charles Bettelheim, som ingår i Emmanuels bok, bekräftar ännu en gång elementen i en på Marx' värde- och mervärdeteori vilande, allsidig förklaring av utvecklingsskillnaden mellan metropoler och kolonier resp halvkolonier. För Emmanuel är lönerna den "oberoende variabeln" i kapitalismens ekonomiska utveckling.⁴² I de underutvecklade länderna ledde de låga lönerna till "arbetsintensiva" investeringar, varför produktivitetsskillnaden förstärktes.⁴³ I metropolerna möjliggjorde den växande fackliga

⁴⁰ André Gunder Frank (*Toward a Theory of Capitalist Underdevelopment*, s. 109) pekar på den avgörande roll, som koloniernas och halvkoloniernas exportöverskott spelade för finansieringen av de engelska investeringarna på 1800-talet och början av 1900-talet.

⁴¹ André Gunder Frank (*Toward a Theory of Capitalist Underdevelopment*, s. 105-106, 100-101) betonar denna faktors betydelse i den "klassiska imperialismens" epok.

⁴² Emmanuel, op. cit., s. 111-114 osv.

⁴³ För Emmanuel (op. cit., s. 290) är skillnaderna i den samhällseliga arbetsproduktiviteten mellan imperialistiska metropoler och kolonier resp halvkolonier inte tillräckligt stora för att kunna förklara löneskillnaderna. Samir Amin hävdar t o m, att 75 % av halvkoloniernas export skulle bestå av produkter, som framställts av storkoncerner med "mycket hög arbetsproduktivitet". Det är dock uppenbart, att det finns en betydande produktivitetsskillnad mellan de med modern teknik utrustade gruvorna och plantagerna i halvkolonierna och den bearbetande industrins fabriker i metropolerna.

organiseringen (monopolisering av utbudet av varan arbetskraft) en höjning av reallönen på slutet av 1800-talet.⁴⁴ Därigenom uppstod, enligt Emmanuel, behovet av kapitalintensiv ekonomisk tillväxt i metropolerna. Produktivitetsskillnaderna skulle alltså vara följder av och inte orsaker till löneskillnaderna.

Bettelheim motsätter sig denna tes, som han – liksom vi – betraktar som en revidering av den marxistiska värdeteorin. Bakom det ojämna utbytet ligger enligt honom en ojämn utveckling av arbetsproduktiviteten liksom de för halvkolonierna specifika produktionsförhållandena, som bl a rekryterar många producenter i exportbranschen ur *halvproletariatets* skikt. Eftersom dessa i lönearbetet bara söker en extra inkomst utöver de inom jordbruket erhållna existensmedlen, så kan arbetslönen sjunka djupt under existensminimum, utan att det säger något om detta halvproletariats faktiska livssituation. Bettelheim opponerar sig mot tesen om löne- och behovsutvecklingens relativa autonomi och påminner om Marx' uppfattning, att utvecklingen i konsumtions- och lönesfären betingas av utvecklingen i produktionssfären.⁴⁵

I denna kontrovers begår båda antagonisterna felet, att på konstlad väg stycka sönder den kapitalistiska världsekonomens sammansatta och integrerade utveckling i ömsesidigt oberoende logiska serier. Lönernas olika utvecklingstendens sedan 1800-talets mitt i de underutvecklade länderna å ena sidan, och i metropolerna å den andra, är utan tvekan ett faktum, och det har utan tvekan påverkat den internationella ekonomiska utvecklingen. Men det är långtifrån en sorts *Deus ex machina*, som bestämmer världsekonomens struktur oberoende av det kapitalistiska produktionssättets långsiktiga utvecklingslagar. Tvärtom: lönernas alltmer divergerande långsiktiga utvecklingstendens är själv inte en orsak till, utan en följd av den kapitalistiska världsekonomens allmänna utvecklingstendenser. Lönernas långsiktiga utveckling är beroende av den industriella reservarméns långsiktiga tendens. Denna bestäms i sin tur av två faktorer: *utgångsläget* för efterfrågan på och utbudet av varan arbetskraft och *kapitalackumulationens* tendens på längre sikt. Den första faktorn förklarar, varför lönerna var högre i de så att säga "tomma" nybyggarkolonierna USA, Australien, Kanada, Nya Zeeland (tomma bl a på grund av den systematiska utrotningen av urinvånarna); den andra förklarar, varför lönerna i de västeuropeiska länderna sjönk på längre sikt från mitten av 1700-talet fram till mitten av 1800-talet, och varför denna tendens slog om i sin motsats i och med 1800-talets andra hälft.

Så länge kapitalackumulationen huvudsakligen gick via upplösningen av förkapitalistiska produktionsmetoder och samhällsklasser på den inre marknaden, förstörde den fler arbetstillfällen än den skapade nya. Den industriella reservarmén växte alltså tendentiellt och därmed arbetarnas oförmåga att bygga upp en stark fackföreningsrörelse, dvs att uppnå ett relativt monopol på utbudet av varan arbetskraft. Reallönen sjönk därför på lång sikt. Men så snart kapitalackumulationen inte längre huvudsakligen gick via de förkapitalistiska skiktens sönderfall på den inre marknaden, utan via en utvidgning av den yttre marknaden, började den skapa fler arbetstillfällen än den förstörde i metropolerna, *eftersom arbetstillfällena förstördes just i de underutvecklade länderna*.⁴⁶ Detta förklarar, varför den långsiktiga trenden i metropolerna blev en gradvis nedbrytning av den industriella reservarmén och i de underutvecklade länderna en gradvis tillväxt av den industriella reservarmén, vilket i sin tur förklarar skillnaden mellan reallönerna i de båda delarna av världen. Långtifrån att vara en oavhängig variabel, är alltså den divergerande löneutvecklingen i metropolerna och halvkolonierna sedan 1800-talets mitt ömsesidigt betingad. Den utgör två komplementära delar av kapitalackumulationens världsomfattande process eller två grundläggande aspekter av processens effekter på

⁴⁴ Op. cit., s. 156-160.

⁴⁵ Charles Bettelheim, i A. Emmanuel, op. cit., s. 312-318.

⁴⁶ Se kapitel 2 och 3. Liknande tankegångar kan man också hitta hos Hinkelammert (op. cit., s. 64-68).

den samhälleliga och ekonomiska utvecklingen. Den av olika författare i detta sammanhang använda formuleringen, om utvecklingen av det kapitalistiska centrat och underutvecklingen av den kapitalistiska periferin, som ömsesidigt betingar varandra, är mycket träffande.⁴⁷

Som bevis för sin tes nämner Emmanuel skillnaden mellan de på jordbruksproduktion specialiserade länderna Australien och Nya Zeeland – med höga löner – och länder som Algeriet och Portugal, vilka har förblivit underutvecklade länder med låga löner, trots att de är indragna i världsmarknaden och har en liknande specialisering på exportartiklar från jordbruket.⁴⁸ Men denna skillnad kan förklaras bättre med hjälp av vår tes, än genom den tautologiska omvägen över ”blockeringen” av behoven och därför av värdet av varan arbetskraft på det fysiologiska existensminimum i de underutvecklade länderna. I de ”tomma” länderna Australien och Nya Zeeland var hela befolkningen från början integrerad i den kapitalistiska varuproduktionen. Den bestod huvudsakligen av självständiga varuproducenter, som själv ägde sina produktionsmedel (den ytterst billiga eller kostnadsfria jorden som fanns i överflöd). De var alltså garanterade ett högt existensminimum, med vilket priset på varan arbetskraft måste konkurrera, för att möjliggöra lönearbete. I Portugal och Algeriet levde däremot befolkningens stora flertal utanför den kapitalistiska varuproduktionens sfär. Den långsamma upplösningen av de förkapitalistiska produktionsförhållandena innebar en växande utarmning av den inhemska befolkningen, som var beredd att sälja sin arbetskraft till allt lägre priser, för att åtminstone delvis kunna uthärda trycket från jordräntan, ockret och skatterna. På så sätt åtföljdes förintelsen av det inhemska hantverket och de inhemska böndernas fördrivning från jorden av den industriella reservarméns uppkomst, som *förklarar* blockeringen av lönerna och behoven och inte helt enkelt axiomatiskt utgår från denna blockering.

I motsats till Emmanuel har Bettelheim en metodologiskt riktig utgångspunkt, när han utgår från produktionsförhållandena och den relativa produktivitetsskillnaden, för att gripa tag i halvkoloniernas och metropolernas fundamentalt olika utvecklingstrend. Därvid tar han emellertid inte tillräckligt mycket hänsyn till de konkreta formerna för de förras återverkning på de senare, vilket har lett till en *fastlåsning resp varaktig utvidgning av produktivitetsskillnaden*. Det räcker inte att nämna historiska data, som förklarar varför industrialiseringen kom först i Västeuropa och inte i Kina, Indien eller Latinamerika. Dessa data – som vi analyserade utförligt i vår *Marxistische Wirtschaftstheorie* – förklarar bara skillnaden i utgångsläget. Produktivitetsskillnaden kunde emellertid minska på sikt, som fallet t ex är med Japan, där industrialiseringen kom ett århundrade senare än i England; i dag har Japans genomsnittliga arbetsproduktivitet nått upp till, om inte rent av passerat Storbritanniens nivå.

Den *nuvarande* produktivitetsskillnaden kan inte förklaras till fyllest ur den ursprungliga. För att förklara den, måste man visa hur världsekonomin fungerar sedan 200 år för att låsa fast och utvidga denna skillnad. Bettelheim talar i detta sammanhang om produktivkrafternas ojämna utveckling i centrum och periferin, vilket skulle betinga arbetsproduktivitetens ojämna nivå. Men eftersom produktivkrafternas utveckling under kapitalismen inte är en mer självständig variabel än levnadsstandardens utveckling, utan bara kan vara resultatet av en viss takt i det produktiva kapitalets ackumulation och av dess organiska sammansättning, så leder det problem som utgör kärnpunkten i Bettelheims argumentation, nämligen problemet med *produktivitetsskillnaden som inte föregår kapitalismen, utan produceras av själva kapitalismen*, tillbaka till frågan om kapitalackumulationen i internationell skala. Och denna fråga kan man inte lösa, om man inte inser, att den kapitalistiska världsekonomin specifika form i den imperialistiska och delvis redan den förimperialistiska tidsåldern hade som förutsättning, att

⁴⁷ Franz Hinkelammert, op. cit., s. 37 o s v.

⁴⁸ Emmanuel, op. cit., s. 161f. 290 o s v.

ackumulationen av industrikapital i metropolerna på ett avgörande sätt bromsade ackumulationen av industrikapital i den tredje världen.

Det ”ojämna utbytets” problematik leder i sista hand tillbaka till de underutvecklade ländernas annorlunda samhällsstruktur. *I detta avseende* är vi helt överens med Emmanuel, Palloix och Samir Amin. Redan före dessa författare pekade vi på att de ogynnsamma betingelserna för kapitalackumulationen i dessa länder måste föras tillbaka till *samhälleliga* orsaker, som har förvärrats genom imperialismen.⁴⁹ Vi håller också med André Gunder Franks grundläggande tes: själva kapitalismens utveckling producerar samexistensen av ”överutveckling” i metropolerna och underutveckling i kolonierna och halvkolonierna. Våra meningsskiljaktigheter med André Gunder Frank gäller hans analys av de mekanismer, som möjliggör detta beroende. Han ser dem i ekonomiernas kapitalistiska natur i dessa länder (vilket han blandar samman med deras underordnande under den kapitalistiska världsmarknaden). Vi ser dem i den specifika kombination av förkapitalistiska, halvkapitalistiska och kapitalistiska produktionsförhållanden, som kännetecknar samhället i dessa länder.⁵⁰ I sina senare arbeten, framför allt i boken *Toward a Theory of Capitalist Underdevelopment*, försöker André Gunder Frank åtminstone delvis ta hänsyn till denna berättigade kritik. Han beaktar nu också de effekter, som integrationen i Världsmarknaden fick på rovdriften av jord och arbetskraft i vissa områden av kolonierna och halvkolonierna.⁵¹ Hans exempel är utan tvekan övertygande. Men han använder begreppet ”produktionssätt” på ett opreciserat sätt. Vad han i själva verket menar är ”produktionsteknik” eller ”produktionsorganisation”, inte *samhälleliga* produktionsförhållanden.⁵² Men just dessa måste byggas in i hans analys, för att man skall kunna förstå ”underutvecklingens utveckling” ur den *blocking* av de för- och halvkapitalistiska produktionsförhållandenas sönderfall, som förorsakas av den specifika formen för integrationen i världsmarknaden.⁵³ Eftersom han inte tar hänsyn till denna avgörande faktor, kan han inte heller förklara, varför utvidgningen av koloniernas och halvkoloniernas varuproduktion för export inte utlöste samma kumulativa tillväxtsprocess för kapitalackumulationen och den kapitalistiska produktionen där, som den utan tvekan ledde till i de imperialistiska länderna (inkl Ryssland) och i de ”vita samväldesländerna”, en process som Lenin analyserade i *Kapitalismens utveckling i Ryssland*. Svaret är, att under de givna produktionsförhållandena och i den givna samhällsstrukturen användes lejonparten av den samhälleliga merprodukten inte till produktiva ändamål, dvs att kapitalackumulation visserligen ägde rum, men

⁴⁹ Se *Marxistische Wirtschaftstheorie*, s. 488-493.

⁵⁰ En bra kritik av svagheter i André Gunder Franks teori finns i George Novacks bok *Hybrid Formations and the Permanent Revolution in Latin America*, i *Understanding History*, Pathfinder Press, 1972. – Ernesto Laclau (*Feudalism and Capitalism in Latin-America*, i *New Left Review*, nr 67, maj-juni 1971, s. 19f) företräder en ståndpunkt som påminner om Novacks och vår, men han skiljer inte tillräckligt mellan feodala, halvfeodala och halvkapitalistiska produktionsbetingelser, dvs han inser inte att de underutvecklade ländernas växande integration i världsmarknaden i de på varandra följande faserna av det kapitalistiska produktionssättets utveckling i metropolerna också får återverkningar på produktionsförhållandena i de beroende länderna.

⁵¹ André Gunder Frank, *Toward a Theory of Capitalist Underdevelopment*, s. 30-32.

⁵² Franz Hinkelammert gör ett liknande misstag, när han påstår att halvkolonierna blir kapitalistiska länder, ”eftersom deras produktionsförhållanden betingas av deras integration i den kapitalistiska världsmarknaden” (op. cit., s. 68). Kapitalistiska produktionsförhållanden baseras på det specifika förhållandet mellan lönearbete och kapital, dvs arbetskraftens omvandling till vara och produktionsmedlens omvandling till kapital. Där denna omvandling inte generaliseras, där finns det inte heller några dominerande kapitalistiska produktionsförhållanden – trots integrationen i den kapitalistiska världsmarknaden.

⁵³ En intressant analogi är konsolideringen av feodal jordbruksproduktion i Östeuropa (och östra Tyskland) efter 1500-talet, just på grund av den utvidgade produktionen för världsmarknaden.

ackumulation av 1) utländskt och 2) inhemskt (till största delen improduktivt placerat) penningkapital och inte industrikapital.⁵⁴

Samma argumentation kan belysa Nord- och Sydamerikas utveckling på 1800-talet, som förbryllat åtskilliga ekonomiska historiker.⁵⁵ Den kan varken förklaras av rasmässiga eller klimatologiska faktorer, utan endast genom de små, självständiga kapitalistiska varuföretagens dominans i det nordamerikanska jordbruket, i motsats till de stora *haciendornas* dominans i Sydamerika, i kombination eller ej med indiansamhällenas naturhushållning. I det första fallet bromsas kapitalackumulationen faktiskt länge av de seglivade småfarmarna, vilket bl a förklarar varför USA inte var det dominerande kapitalistiska industrilandet i världen på 1800-talet, trots de jättelika naturtillgångarna.⁵⁶ De av de nordamerikanska farmarnas relativt höga existensminimum betingade höga reallönerna och den ständiga bristen på arbetskraft ledde å sin sida till en högre mekaniseringsnivå från början och därmed på längre sikt till en högre industrialiseringspotential. Denna förverkligades emellertid inte förrän västern förlorade sin karaktär av gränsland och hindrade konkurrensutmaningarna från att ge sig iväg och odla upp ny jord, samtidigt som den europeiska industriella reservarméns massemigration till USA levererade den nödvändiga arbetskraften för en snabb industrialisering.

Latinamerikas specifika agrara struktur medför däremot från första början en mycket lägre lönenivå och en begränsad inre marknad. Den motsvaras visserligen till att börja med av en tidig industrialisering med framställning av produkter för världsmarknaden (t ex kubansk sockerindustri) eller lyxvaror för de inhemska härskande klasserna (t ex viss sydamerikansk textilmanufaktur) i en omfattning, som är likvärdig med exempelvis Kanadas tidigare industrialisering.⁵⁷ Denna kan emellertid inte vidareutvecklas till fullständig industrialisering, eftersom åtskiljandet av jordbruket och hantverket försiggår långsamt eller inte alls på *haciendan* och den inhemska befolkningens stora massa inte drages in i en expanderande varucirkulationsprocess.⁵⁸ Neokolonialismen⁵⁹ eller neoimperialismen ändrar inte denna grundläggande utvecklings- och produktivitetsskillnad, den avlägsnar inte heller det "ojämna utbytet". Tvärtom, källorna till halvkoloniernas utsugning genom de imperialistiska metropolerna rinner i dag kraftigare än någonsin. Det har bara skett en dubbel formförändring: dels har den koloniala överprofitens andel minskat relativt i förhållande till värdeöverföringen via det "ojämna utbytet"; dels förskjuts den internationella arbetsdelningen gradvis i riktning mot utbyte av lätta industriprodukter mot maskiner, utrustningar och transportmedel, förutom det "klassiska" ojämna utbytet av råvaror och födoämnen mot industriella konsumtionsvaror. Men när allt kommer omkring är värdeöverföringen varken bunden vid en bestämd form av materiell produktion eller en bestämd industrialiseringsgrad, utan vid en trappstegsformad utveckling av kapitalackumulationen, arbetsproduktiviteten och mervärdekvoten. Endast i händelse av en *allmän homogenisering* av den kapitalistiska produktionen i internationell

⁵⁴ Se Samir Amins anmärkningsvärda analys (op. cit., s. 198f) av kapitalackumulationens trefaldiga förvrängning i de underutvecklade länderna, på grund av deras underordnande under den kapitalistiska världsmarknaden och metropolkapitalets värdeökningssintressen.

⁵⁵ André Gunder Frank, *Toward a Theory of Capitalist Underdevelopment*, s. 37-48.

⁵⁶ Angående den tidiga amerikanska utvecklingens beroende av den kapitalistiska världsmarknaden och nord- och väststaternas "specialisering" på jordbruk, just på grund av detta beroende, se George Novack, *U. S. Capitalism: national or international*, i *Essays in American History*, New York 1969, s. 15-16. – André Gunder Frank, op. cit., s. 37-40, 47 osv.

⁵⁷ André Gunder Frank, *Toward a Theory of Capitalist Underdevelopment*, s. 30-32.

⁵⁸ Angående denna arbetsdelnings betydelse för framväxten av kapitalismens inre marknad, se V. I. Lénine, *Le Développement du Capitalisme en Russie, Oeuvres*, vol 3 (Paris 1965), s. 189-190.

⁵⁹ Se Kwame Nkrumah, *Neo-Colonialism, the Last Stage of Imperialism*, London 1965.

skala skulle överprofitens källor sina. Om en sådan homogenisering inte äger rum, så förändras bara underutvecklingens *form*, inte dess *innehåll*.

Växande kapitalackumulation i halvkolonierna är i dag en kapitalackumulation av specifik typ; det är ackumulation av industrikapital, som övergår från råvarusfären till den bearbetande industrins sfär, men i genomsnitt ligger en eller två etapper efter i förhållande till den etapp, där tekniken och industrialiseringen befinner sig i de imperialistiska metropolerna. Som vi redan visat, svarar detta mot den snäva inre marknaden, den enorma industriella reservarmén, tendensen till industrialisering med föråldrad maskinpark, dvs både med den västerländska industrins "avlagda" utrustning i samband med det fasta kapitalets snabbare moraliska förslitning och med speciellt för denna industri framställd föråldrad utrustning (vilket i sin tur betingas av den snäva marknaden, dvs av små produktionsserier, som inte kan förränta det kapital som krävs för de modernaste maskinerna).⁶⁰

Jacques Gouverneur har både teoretiskt och empiriskt – med data från den kongolesiska industrin före självständigheten – på ett övertygande sätt visat, att marknadens ringa omfång och de (av den industriella reservarmén förorsakade) lägre lönerna tvingar kapitalistiska företag att använda suboptimal teknik, även om den förbättras på lång sikt.⁶¹ Där optimal teknik trots det används (vilket bara sker undantagsvis i halvkolonierna, som i Argentina), leder den till mycket lågt kapacitetsutnyttjande: det genomsnittliga kapacitetsutnyttjandet i den metallbearbetande industrin i Argentina (exkl maskinindustrin) var 1961-1964 50,1% och i maskinindustrin och industrin för elektriska apparater 47,7%.⁶²

Av detta kan vi dra två viktiga slutsatser. För det första kan de med föråldrad teknik framställda industrivarorna inte konkurrera på världsmarknaden med de i metropolerna framställda industrivarorna. Halvkoloniernas koncentration på råvarusektorn är alltså tydligare vad gäller exporten än vad gäller produktionen.⁶³ Men eftersom denna råvarusektor inte längre har den relativa monopolställning på världsmarknaden, som den hade i den "klassiska" imperialismens tidsålder, så har priserna på de manufakturmässigt eller med outvecklade industriella metoder framställda råvaror, som halvkolonierna exporterar, en tendens att sänkas till produktionspriset för de råvaror, som metropolerna framställer med den modernaste tekniken. Detta tvingar halvkolonierna att importera en allt större mängd dyra maskiner och ännu dyrare reservdelar från metropolerna, för att kunna genomföra industrialiseringen.⁶⁴ På världsmarknaden fungerar metropolerna som en monopolistisk säljare av maskiner och utrustning, medan halvkolonierna har förlorat sin ställning som monopolistiska

⁶⁰ Se de beryktade exemplen från bilbranschen, som visar att USA-koncernerna i Latinamerika framställer dubbelt så dyra bilar som i USA, med föråldrade maskiner som tillverkas speciellt för dessa små serier (Leo Fenster, *Mexican Auto Swindle*, i *The Nation*, 2 juni 1969; Bernard Munk, *The Welfare Costs of Content Protection: The Automotive Industry in Latin America*, i *Journal of Political Economy*).

⁶¹ J. Gouverneur, *Productivity and Factor Proportions in Less Developed Countries*, Oxford 1971, s. 20-21, 26, 119. – En jämförelse mellan kapital/arbete-förhållandet i belgiska och kongolesiska cementfabriker ger för 1930 ett K/A-förhållande för två kongolesiska koncerner på endast 23 % och 41 % av det belgiska K/A-förhållandet; för åren 1956-60 är motsvarande siffror 50 % och 32 % (op. cit., s. 103). Förhållandet kapital/arbete är besläktat med det marxistiska begreppet kapitalets organiska sammansättning, men absolut inte identiskt med det.

⁶² Pierre Salama har ägnat en intressant doktorsavhandling åt denna problematik, som i förkortad form skall komma ut på Maspero under titeln *Le procès du sous-développement*.

⁶³ Av de underutvecklade ländernas export på 40 miljarder dollar 1965 var bara 4 miljarder (dvs 10 %) industriprodukter (och av dessa var 600 miljoner dollar bearbetade jordbruksprodukter) (Pearson-Report, op. cit., s. 370, 367). Samtidigt hade industriproduktionens andel av de underutvecklade ländernas bruttonationalprodukt redan ökat till mer än 20 %.

⁶⁴ Anibal Quijano, *Redefinición de la Dependencia y Proceso de Marginalización en America Latina*, s. 43f.

säljare av råvaror.⁶⁵ På så sätt utvecklas värdeöverföringen oavbrutet via de försämrade utbytesrelationerna för halvkolonierna.

Man skulle kunna tillägga, att denna omfördelning av det över hela världen producerade mervärdet samtidigt innebär en omfördelning inom de imperialistiska koncernerna, eftersom många råvarukällor tillhör utländska monopol. Det är utan tvekan riktigt; men just i den mån det är riktigt, börjar också dessa monopol överföra sitt kapital från den ”rena” råvarusfären till den bearbetande industrins sfär; råvarukällorna förstärkas, dvs det ojämna utbytets börda läggs på halvkoloniernas *nationer* och inte på deras härskande klasser.

För det andra fungerar världsmarknaden fortfarande som en sifon, som inte bara överför löpande producerat mervärde, utan också kapitaliserat mervärde, dvs kapital, från halvkolonierna till metropolen. Den kroniska brist i halvkoloniernas betalningsbalans, som ackompanjerar dessa länders inledande industrialisering, kompenseras visserligen genom ”utvecklingshjälpen”, som därigenom tydligt uppenbarar sin verkliga karaktär såsom hjälp till de imperialistiska ländernas maskinexporterande monopol.⁶⁶ Men denna ”utvecklingshjälp” leder i sin tur till en växande skuldbörda, som förvandlar en allt större del av halvkoloniernas totala exportinkomster till räntor, som exporteras tillbaka till metropolen. I och med det imperialistiska kapitalets inträngande i halvkoloniernas bearbetande industri och dess växande sammansmältning med den ”nationella bourgeoisins” inhemska kapital hamnar en avsevärd del av det där befintliga kapitalet i imperialisternas ägo (även om detta ofta döljes av inhemska bulvaner eller i de mest varierande former av *joint ventures*, inte sällan i förening med statliga, nationella och internationella inrättningar). Parallellt med detta sker det en dold kapitalflykt, bl a i form av de internationella experternas och teknikernas höga betalning. Dessa experters och teknikers betydelse tilltar i samma utsträckning som industrialiseringen breder ut sig, eftersom den bearbetande industrins beroende av utländsk teknik ju är mycket större än råvaruproduktionens.⁶⁷

Här måste visserligen en kontratendens betonas, nämligen den storindustri, som framställer arbetsintensiva färdigvaror och kan drivas med relativt billig maskinutrustning. I dessa industrigrenar kan halvkoloniernas billiga arbetskraft gynna uppkomsten av en exportindustri uppbyggd på färdigvaror från den lätta industrin, om infrastrukturen och den ”samhälleliga normaliseringen” räcker till, en industri som helt och hållet arbetar för världsmarknaden. Gränserna för denna tendens utgörs uteslutande av transportkostnaderna i det första stadiet. Härav kommer sig framställningen av transistorapparater i Sydkorea, Hongkong och Formosa för USA-marknaden, textilier i Asien och konserver i Afrika för den nordamerikanska resp västeuropeiska marknaden samt överflyttningen av tändsticksindustri till halvkolonierna. Löneskillnaderna skapar här en överprofit till fördel för det i halvkolonierna och inte i metropolerna investerade kapitalet. Men det finns naturligtvis gränser för tendensens utbredning. De arbetsintensiva industrigrenarnas totala ekonomiska betydelse avtar tendentiellt (i förhållande till de kapitalintensiva halvautomatiserade och automatiserade). Metropolens monopolkapital lägger delvis eller fullständigt beslag på dessa moderna arbetsintensiva produktionsgrenar i halvkolonierna. Men genom att monopolkapitalet från metropolerna själv inkasserar den ur löneskillnaden uppkomna överprofiten för de halvkoloniala länderna på världsmarknaden, så sker det en kompensationsaffär inom de imperialistiska koncernerna, dvs en omfördelning av mervärdet till fördel för de monopol som sysslar med denna exportaffär

⁶⁵ Günther Kohlmey, s. 70-71. – Detta innebär bl a att en del av den imperialistiska bourgeoisins överprofiter, som uppkommer ur det ”ojämna bytet”, i själva verket är ”teknologiska räntor”, dvs den för senkapitalismen typiska formen av överprofit.

⁶⁶ Detta framgår framför allt av den bilaterala karaktären av en stor del av utvecklingshjälpen. Av de offentliga lånen med denna beteckning var 1961 66 %, 1966 hela 85 % och 1971 71 % bilaterala.

⁶⁷ Franz Hinkelammert, op. cit., s. 93-95.

och till nackdel för dem som inte gör det. Det är inte fråga om en verklig omfördelning av mervärdet till fördel för de underutvecklade ländernas "nationella bourgeoisie". Och ju längre överflyttningen av grenar av den lätta industrin till länder med billig arbetskraft fortskrider, desto hårdare måste den motsvarande konkurrenskampen bli mellan de i dessa branscher engagerade – eller av dem direkt berörda – metropolkapitalisterna. Denna konkurrens utspelas via rationalisering och automatisering, och därmed neutraliseras åter den temporära, av lönedifferensen förorsakade skillnaden i framställningskostnader till de underutvecklade ländernas fördel. Överprofiten till dessa länders fördel bortfaller alltså.

Avgörande är fortfarande det faktum, att någon genomindustrialisering av de underutvecklade länderna inte kan genomföras inom ramen av den kapitalistiska världsmarknaden i senkapitalismens och neokolonialismens tidsålder, lika lite som i den "klassiska" imperialismens tidsålder. Utvecklings-, industrialiserings- och produktivitetsskillnaden blir allt större. Under dessa betingelser verkar fortfarande alla mekanismer, som driver på en permanent samhällskris i dessa länder; de arbetande skikten måste alltså driva revolutionen ända fram till den punkt, där den bryter sig loss från den kapitalistiska världsmarknaden, socialiserar de stora produktionsmedlen och den samhälleliga merprodukten och därmed får möjlighet att lösa den agrara frågan och genomföra en fullständig industrialisering. Uppbygget av en socialistisk ekonomi kan naturligtvis bara slutföras i internationell skala.

12. Servicesektorns expansion, "konsumtionssamhället" och mervärderealiseringen

Det kapitalistiska produktionssättet såsom generaliserad varuproduktion förutsätter en fortskridande samhällelig arbetsdelning.¹ Om hantverkets skiljande från jordbruket och stadens skiljande från landsbygden är det framträdande fenomenet, som slutligen utmynnar i motsatsställningen mellan produktionen av konsumtionsvaror (avdelning II) och produktionen av produktionsmedel (avdelning I), så löser den oavbrutet fortskridande arbetsdelningens process i sista hand gradvis upp även denna stränga åtskillnad mellan de båda grundläggande områdena. Ty liksom den kapitalistiska varuproduktionen definitivt förstör föreningen mellan jordbruk och hantverk, upplöser den också en hel rad andra förbindelser mellan olika produktionssfärer, som uppkommit i förkapitalistiska samhällen; den tränger in i de sfärer av enkel varuproduktion och ren bruksvärdeframställning, som räddats över från de förkapitalistiska samhällena till det borgerliga samhället.

Om den fortskridande arbetsdelningen framför allt utmärker själva industrin under den fria konkurrenskapitalismen, så börjar den utöva ett direkt inflytande på jordbruket i och med den andra teknologiska revolutionen. Även tidigare hade det förekommit en växande specialisering av jordbruksföretag, alltsedan den omfattande efterfrågan på jordbruksråvaror för industrin och köttprodukter för städerna uppkom.² Förutom denna specialisering inleds nu det generaliserade lösgörandet av boskapsuppfödningen från jordbruket liksom specialiseringen av själva boskapsuppfödningen (svinuppfödning, mjölkproduktion, slaktboskaps- och småboskapsuppfödning) – framför allt efter den stora jordbrukskrisen i Väst- och Mellan-europa på 1880- och 1890-talet, alltså i och med den ökande konkurrensen från den billiga importen av utomeuropeiska jordbruksprodukter.³

Fram till tiden strax före andra världskriget gick denna specialiserings- och arbetsdelningsprocess långsammare inom jordbruket än inom industrin. Jordbrukets mekanisering och höjningen av arbetsproduktiviteten i jordbruket släpade tydligt efter utvecklingen inom industrin, bl a därför att jordräntan lade beslag på en betydande del av de för denna mekanisering nödvändiga kapitalen. Men med en viss försening – precis som Marx förutsåg ett århundrade tidigare⁴ – började mekaniken och kemin införas i jordbruket med full kraft, framför allt under trycket från den stora krisen 1929-1932 (som inleddes något tidigare i

¹ "Eftersom varuproduktion och varucirkulation är den allmänna förutsättningen för det kapitalistiska produktionssättet, så förutsätter en manufakturmässig arbetsdelning att arbetsdelningen inom samhället redan har nått en viss utvecklingsgrad. Omvänt utvecklar och mångfaldigar den manufakturmässiga arbetsdelningen i sin tur denna samhälleliga arbetsdelning. I och med differentieringen av arbetsredskapen blir de näringsgrenar, som framställer dessa redskap, allt mer differentierade. Om det manufakturmässiga företaget erövrar en näringsgren, som tidigare hängde samman med andra såsom huvud- eller bisyssla och utfördes av en och samma producent, så sker det genast en sönderdelning och ett ömsesidigt självständiggörande. Om det erövrar en särskild etapp i varans produktion, så förvandlas de olika produktionsetapperna till olika, självständiga näringsgrenar ... Detta är inte rätt plats, för att utveckla hur den (den samhälleliga arbetsdelningen) inte bara griper tag i den ekonomiska, utan i alla andra sfärer av samhället och överallt lägger fundamentet till framväxten av fackidiotin, den överdrivna specialiseringen och människornas parcellering." (Karl Marx, *Das Kapital*, band 1, s. 374f).

² Karl Kautsky, *Die Agrarfrage*. – Här citerad efter den franska utgåvan: *La Question Agraire*, Paris 1900, s. 42f.

³ Karl Kautsky, *La Question Agraire*, s. 352f, 51-52.

⁴ "Senare ökar produktiviteten i båda [industri och jordbruk, E. M.], om än i ojämna takt. Men när industrin når en viss höjdpunkt måste disproportionen avta, det vill säga jordbrukets produktivitet måste relativt sett öka snabbare än industrins." (Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, band II, 1:a delen, s. 280). Se även Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 789).

jordbruket).⁵ *Senkapitalismens tidsålder utmärks av att arbetsproduktiviteten ökar snabbare inom jordbruket än inom industrin, åtminstone under den första ”långa vågen med expansiv grundton”.*

I Västtyskland har bruttoarbetsproduktiviteten (brutto-output per arbetskraft), nettoarbetsproduktiviteten (netto-output per arbetskraft) och den ”effektiva arbetsproduktiviteten” (värdeskapande per arbetskraft) inom jordbruket fyrdubblats under perioden 1950-1970.⁶ Denna tillväxt är vida överlägsen industrins. I USA ökade produktionen per arbetsenhet inom jordbruket med 3,8% årligen under perioden 1937-1948 (jämfört med 1,9% utanför jordbruket) och med 5,7% årligen under perioden 1949-1957 (jämfört med 2,6% utanför jordbruket). Under kapitalistiska produktionsförhållanden antar denna ökade arbetsproduktivitet inom jordbruket formen av en omvandling av jordbruksföretagen till rent kapitalistiska företag, dvs en radikal minskning av den enkla varuproduktionens sfär, småböndernas bruksvärdeproducerande enskilda jordbruk. Storkapitalets genomträngande erövring av jordbruket påskyndar i sin tur den samhälleliga arbetsdelningen inom jordbruket i en kvalitativt högre mening, än vad fallet var i den fria konkurrenskapitalismens eller klassiska imperialismens epok. – Samtliga moment i denna det moderna jordbrukets sammansatta omvandlingsprocess – växande arbetsproduktivitet, storkapitalets inträngande, stordrift, ökande arbetsdelning – kan sammanfattas i begreppet *jordbrukets ökande industrialisering*, och detta i dubbel mening.

För det första innebär den ökade mekaniseringen och införandet av kemi i jordbruket, att produktionsprocessen förvandlas till en process som är helt analog med den industriella produktionsprocessen⁷, där försöken att sänka framställningskostnaderna under trycket från konkurrensen, friställande och ersättande av levande arbete med maskiner samt förbättringen av de maskinella och kemiska produktionsförutsättningarna och av arbetsorganisationen tar sig uttryck.⁸ Jordbruket dras in i strömvirveln av accelererad teknologisk förnyelse⁹ och förkortad omslagstid för det på jordbruksmaskiner utlagda fasta kapitalet. Detta leder till nya motsättningar mellan denna kapitaldels (liksom det cirkulerande kapitalets) kretslopp å ena sidan och å andra sidan den beståndsdels, som spenderas på markköp och underkastas de specifika lagarna för markspekulationen i senkapitalismens tidsålder.

⁵ Denna jordbrukskris framträdde redan på mitten av tjugotalet, dämpades 1926/27, för att sedan få ett nytt våldsamt utbrott (se bl a Eugen Varga, *Die Krise des Kapitalismus und ihre politischen Folgen*, Frankfurt 1969, s. 77, 261-274).

⁶ Enligt material som författaren fått från Hans Immler, på basis av ett arbete av Peter Hrubesch, *Konstruktion eines Input-Output-Index zur Messung der Produktivitätsentwicklung in der westdeutschen Landwirtschaft 1950/51 bis 1964/65*, i *Berichte über Landwirtschaft*, årgång 1967, band 45 NF, häfte 3 och 4, och material från Bundesministerium für innerdeutsche Beziehungen för perioden 1965-1970.

⁷ Detta visar sig i att de årliga kostnaderna för konstant kapital, exkl byggnader, från och med 1948 är högre än ”kapitalkostnaderna för jorden” (beräknade på grundval av de regionalt rådande markpriserna och den genomsnittliga hypoteksinsatsen) i det amerikanska jordbruket. Från 1944 och framåt överstiger de totala kapitalinkomsterna arbetsinkomsten i jordbruket; från 1948 är t o m enbart det årligen förbrukade konstanta kapitalet, dvs exkl ”kapitalkostnaderna för jorden”, större än arbetsinkomsten (Hilde Timberlake-Weber, *Anpassungsprobleme der Landwirtschaft im Wachstumsprozess der amerikanischen Wirtschaft*, i *Berichte über Landwirtschaft*, 1963, band 41, NF, häfte 3 och 4, s. 576f).

⁸ F. W. J. Kriellaars, *Landbouwproblematiek bij economische groei*, Leiden 1965, s. 21.

⁹ W. W. Cochrane uppskattar, att 80 % av jordbruksproduktionens tillväxt i USA under perioden 1940-1958 kan tillskrivas de teknologiska framstegen (andra författare uppskattar denna procentsats till 30 %). Vidare säger han: ”Kunskapsregnet över landet, den teknologiska revolutionen som sveper över jordbruket är inte något som är snävt förbundet med maskinerna och utrustningen – det inbegriper ökad skicklighet i arbete och förvaltning, omlokalisering, ändrad kombinerad och regional specialisering av varuproducerande företag, samt anpassning av nya tekniker till farmarna.” (W. W. Cochrane, *Farm Technology, Foreign Surplus Disposal and Domestic Supply Control*, i *Journal of Farm Economics*, december 1959, s. 887).

För det andra innebär jordbrukets växande industrialisering, att hela produktionsgrenar i allt högre grad lösgörs från det egentliga jordbruket och förvandlas till ”rena” industrigrenar inom livsmedelsindustrin.¹⁰ Om den industriellt organiserade hönsuppfödningen fortfarande kan betraktas som en övergångsform, så motsvarar mjölk- och köttframställnings- liksom konserveringsföretagen, frukt- och grönsakskonserverfabrikerna samt de fabriker, som framställer djupfryst och torkad föda, exakt de storföretag, som producerar strumpor eller möbler.

Lösgörandet av hela produktionsgrenar från jordbruket, vilket bl a visar sig i att t ex i Frankrike förbrukas nu bara en tredjedel av fläskproduktionen som färskvara, medan två tredjedelar bearbetas rent industriellt¹¹, förklarar inom parentes sagt varför jordbrukets andel av den sysselsatta befolkningen har minskat kraftigare än födans andel av den genomsnittliga konsumtionen. Medan den senare fortfarande varierar mellan 20 och 30% i de mest avancerade industristaterna, har den förra i de flesta fallen sjunkit till mindre än 10% av de förvärvsarbetande och i en del länder, som Storbritannien och USA, ända till 5 % eller ännu mindre. Utökar man dessa siffror med dem som arbetar inom den livsmedelsproducerande industrin (som är en av de viktigaste industrigrenarna i alla industristater), så fördubblas procentsatsen.

Arbetsproduktivitetsens snabba tillväxt inom jordbruket – och den långsammare tillväxten av livsmedelskonsumtionen plus den negativa inkomstelasticiteten för vissa basfödoämnen – har lett till snabbt sjunkande relativa jordbrukspriser, vilket helt har förändrat dessa varors klassiska värde- och prisstruktur i de imperialistiska länderna. Om den internationella konkurrensen upprätthölls, skulle den absoluta och delvis även den differentiella jordräntan försvinna i större delen av de västeuropeiska jordbruksområdena, liksom den redan har försvunnit i en inte obetydlig del av jordbruksområdena i Nordamerika.¹²

De fortfarande delvis kraftiga prisfluktuationerna på världsmarknaden återspeglar fluktuationerna i *förråden* och de plötsligt uppkommande bristfenomenen, dvs de bestämmer värdemässigt, huruvida produktionspriserna på stora arealer av mindre fruktbar jord i Nordamerika, Australien, Argentina plötsligt skall påverka marknadspriset eller inte. Eftersom produktionen inte kan följa dessa fluktuationer direkt¹³, eftersom bönderna lever i fruktan för kronisk överproduktion och eftersom den statliga regleringen i de imperialistiska länderna snarare premierar en begränsning än en utvidgning av produktionen, så utvidgas inte pro-

¹⁰ Det värde som jordbruksvarorna utökas med i födoämnesproduktionen kan överstiga 50 % av födoämnenas totala värde (Kriellaars, op. cit., s. 15). – S. J. Hiemstra (*How much is being spent in the U. S. this year for food*, i *Agricultural Situation*, september 1963, s. 11f) pekar på att den som bearbetade och distribuerade livsmedlen konstant erhöill 12 % av USA-hushållens disponibla inkomster under perioden 1950-1962, medan den egentliga farmarens andel av denna inkomst samtidigt sjönk från 8 till 5 %. De totala utgifterna för livsmedel sjönk från 25 till 19 % av den disponibla inkomsten.

¹¹ *Le Monde*, 21 januari 1971. – Ett ekonomiskt moment i jordbrukets växande industrialisering utgörs också av försöket att lägga beslag på den s k lokaliseringräntan (”rente de situation”) i närheten av stora konsumtionscentra, genom tryggnad av avsättningen och vertikal integration (J. Chombart de Lauwe, J. Poitevin och J. C. Tirel, *Nouvelle Gestion des Exploitations Agricoles*, Paris 1963, s. 240).

¹² Antalet farmer i USA, som fluktuerade kring 6 miljoner mellan 1920 och 1945, hade sjunkit till 3 miljoner 1968, av vilka 1,8 miljoner var farmer som drevs för farmarnas eget uppehälle, dvs bara 1,2 miljoner arbetade för marknaden. 870 000 farmare stod 1968 för 84,4 % av jordbrukets totala försäljning, med en genomsnittlig omsättning på bara 10 000 dollar per farm (resten nådde inte ens upp till detta genomsnitt). Bara 142 000 farmer hade en omsättning, som översteg 40 000 dollar. Det är ingen överdrift, om vi påstår, att jordräntan praktiskt taget hade försvunnit för 90 % av de amerikanska farmarna.

¹³ Utbudets relativa oelasticitet – den naturliga tidsrymd som måste förflyta, för att produktionen skall anpassas till den ökade efterfrågan – har på den animaliska produktionens område lett till uppkomsten av den s k *griscykeln* (med de kraftigt stigande och sjunkande rörelserna i försäljningspriset). Med sin massiva kampanj för slakt av kor har EEC:s jordbruksmyndigheter nu också framkallat en ”ox- och kalvcykel”.

duktionen snabbt och innehavarna av jord med högre avkastning (på grund av naturlig fruktbarhet, större kapitalinvesteringar eller en kombination av bäggedera) erhåller inte alltid en jordränta. På så sätt blir behovet av storkapitalistisk privatodling dominerande i länder som USA, eftersom det inte längre uppkommer någon överprofit utöver genomsnittsprofiten (och därtill de icke-monopoliserade¹⁴ sektorernas genomsnittsprofit) i det kapitalistiska jordbruket, och eftersom själva denna genomsnittsprofit bara kan uppnås genom en stor insats av konstant kapital. Det faktum att kapitalets organiska sammansättning i många stora kapitalistiska jordbruksföretag närmar sig eller når upp till genomsnittet inom industrin, förklarar i sin tur den kapitalistiska jordräntans tendentiella försvinnande. Det är intressant, att detta tendentiella försvinnande av jordräntan inte nödvändigtvis är förbundet med sjunkande markpriser (med undantag för de övergivna byarna och de till ängar omvandlade åkrarna). För det första är jorden liksom tidigare ett grundelement i jordbrukets produktionsprocess, och där den är privategendom har den som sådan ett pris – räntan försvinner alltså inte helt. För det andra stiger markpriserna i samma utsträckning, som den uppodlade marken tas i anspråk för hus- och gatubyggen och via denna omväg drages in i markspekulationen, som i sin tur är både en följd av och en drivande kraft bakom den permanenta inflationen.

Tillbakagången för de relativa jordbrukspriserna leder emellertid inte automatiskt till parcellböndernas undergång. Särskilt perioder av hög arbetslöshet eller under försörjningskriser kan det även under senkapitalismen uppkomma en trend att ”återvända till landet”. Men om bondeinkomstens relativa tillbakagång sammanfaller med en ökande efterfrågan på arbetskraft i städerna och med en tydlig skillnad inte bara mellan jordbruks- och industripriserna, utan också mellan böndernas och industrilönearbetarnas inkomster¹⁵, så ökar flykten från landsbygden, vilket man kunde se både i Västeuropa och i Nordamerika under den ”långa vågen med expansiv grundton” 1945/48 till 1965.

Under betingelser där arbetet i allt högre grad objektivt socialiseras kan emellertid en växande arbetsdelning bara förverkligas (under den generaliserade varuproduktionens fortsatta existens), om de centraliserande tendenserna fortfarande hävdar sig gentemot de atomiserande. Denna centraliseringsprocess har en dubbel karaktär under kapitalismen, nämligen en teknisk och en ekonomisk. *Tekniskt* kan ökande arbetsdelning kombineras med arbetsprocessens växande objektiva socialisering, endast genom att *förmedlarfunktionerna* byggs ut: därav den enorma utvidgningen av handels-, transport- och servicesektorens överhuvudtaget.¹⁶ *Ekonomiskt* kan centraliseringsprocessen bara ta sig uttryck i kapitalets växande centralisering, bl a centraliseringen i form av storkoncernernas, de multinationella koncernernas och konglomeratens vertikala integration.

Särskiljandet av tidigare förenade produktionsverksamheter gör en utvidgning av förmedlarfunktionerna oundgänglig. Om hantverket lösgörs från jordbruket, så måste handeln garantera, att bönderna erhåller de hantverksmässigt framställda arbetsredskap och konsumtionsartiklar, som de tidigare producerade själv, och att hantverkarna på samma sätt erhåller livsmedel.

¹⁴ Se Kriellaars (op. cit., s. 28-31) om böndernas strukturellt svagare ställning gentemot de monopolistiska koncernerna. Mellan 1950 och 1960 varierade produktionen av jordbruksmaskiner i USA mellan 60 och 100; priset ökade med 30 %. Stålproduktionen varierade mellan 90 och 120; priserna steg med 50 %. I jordbruket varierade produktionen mellan 100 och 125, medan de till bönderna betalade priserna sjönk med 20 %.

¹⁵ I USA har inkomsten per presterad arbetstimme i jordbruket, som 1948 fortfarande nådde upp till 75 % av industriarbetarens genomsnittliga timlön, sjunkit till mindre än 30 % av denna lön år 1957 (Timberlake-Weber, op. cit., s. 576).

¹⁶ Längre fram skall vi gå in på den s k servicesektorns mycket varierande struktur i ekonomiskt avseende. Utvidgningen av förmedlarfunktionerna (som under kapitalismen kan definieras som handels-, transport-, lager-, kredit-, bank- och försäkringsföretag) under loppet av den växande arbetsdelningen hänförs bara till en del av denna sektor, som sociologer och borgerliga nationalekonomer gör till ett sammelsurium av de mest skilda verksamheter, från rena varuproducenter (gas-, vatten- och energiproduktion) till rena parasiter och bondfångare.

Förmedlarfunktionernas utvidgning betingar tendentiellt deras *självständiggörande*. Konsekvensen av hantverkets lösgörande från jordbruket blir, att den självständiga handeln skjuts in som en förmedlare mellan dem. Ju mer varuproduktionen generaliseras och arbetsdelningen utvidgas, desto mer måste förmedlar-verksamheten systematiseras och rationaliseras, för att kunna garantera kontinuerlig produktion och kontinuerlig avsättning. Den i det kapitalistiska produktionssättet inneboende tendensen till förkortning av kapitalets omslagstid kan bara förverkligas, om kapitalet (handels- och penninghandelskapitalet) bemäktigar sig dessa förmedlarfunktioner.

I den fria konkurrenskapitalismens och den klassiska imperialismens epok begränsades kapitalets inträngande i den förmedlande sfären huvudsakligen till den samhälleliga cirkulationsprocessen: handels-, transport- och bankkapital förmedlade och förkortade utbytet mellan avdelning I och avdelning II (leverans av råvaror och maskiner till den konsumtionsvarufremställande industrin och jordbruket), mellan olika industrigrenar och företag inom avdelning I (ömsesidiga leveranser av råvaror och maskiner till den produktionsmedelsframställande industrin) samt mellan avdelning II och massan av konsumenter (försäljning av livsmedel, industriella konsumtionsvaror och lyxvaror till löntagare och kapitalister).¹⁷ Ju mer utvecklad den internationella arbetsdelningen och arbetets internationella objektiva socialisering är, desto större är transportsystemets och förmedlarfunktionernas betydelse inom den internationella handeln och det internationella kreditväsendet. Kreditväsendets inträngande i den privata konsumtionssfären förblev begränsat till situationer av misär (pantlån, ocker) i dessa båda faser av kapitalismen. Först på 1920-talet utvidgades det till avbetalningsköp av varaktiga konsumtionsartiklar i USA (i Europa och Japan är kreditväsendets utvidgning till privatkonsumtionens sfär ett utmärkande drag först för senkapitalismen).¹⁸

Under senkapitalismen får kapitaliseringen och alltså även arbetsdelningen en ny dimension i denna förmedlings- och servicesektor. Mekaniseringen tränger också in här, senare än i jordbruket, men den gynnas av elektroniken och cybernetiken. Elektroniska räkne- och bokföringsmaskiner ersätter kontorister, skrivare och bokhållare i banker och försäkringsbolag. Snabbköp och distributionsautomater ersätter försäljare. Den självständiga husläkaren ersätts av poliklinikens specialister eller storkoncernernas företagsläkare. I stället för den självständiga juristen kommer advokatkollektiv eller bankernas, företagens och den offentliga förvaltningens juridiska rådgivare. Överhuvudtaget förvandlas den fortfarande på 1800-talet inom servicesektorn dominerande och av Marx beskrivna *privata* relationen mellan säljaren av specifik kvalificerad arbetskraft och utgivaren av privata revenyer¹⁹ allt mer till ett *kapitalistiskt*, men alltså samtidigt objektivt socialiserat *servicegeschäft*. Den privata skraddaren ersätts av masskonfektionsindustrin, skomakaren av de stora varuhusens, skofabriernas och skofabrikernas reparationsavdelning, kokerskan ersätts av massproduktionen av färdiglagad mat i självserveringsrestaurangerna eller en specialiserad gren av livsmedelsindustrin, tjänsteflickan eller städfrun ersätts via mekaniseringen genom dammsugare, tvättmaskiner, diskmaskiner, etc.

Denna objektiva socialisering av servicesektorn framträder framför allt där ett minimum av rationalisering av infrastrukturen är nödvändig på grund av höga fasta kostnader liksom höga byggnadskostnader. Ännu på mitten av 1800-talet var närtransport, bostadsuppvärmning och -belysning, vattenförsörjning och allmän energiförsörjning rent privat. I de tekniskt efterblivna kolonialområdena var detta en av de viktigaste källorna för de till privata tjänster förpliktade inföddas despotiska underordnande under kolonialherrarna, som förfogade över "Hewers of

¹⁷ Karl Marx, *Das Kapital*, band 2, kapitel 6.

¹⁸ Angående konsumentkreditens betydelse för ett tillfälligt övervinnande av realiseringssvårigheterna och som en av huvudkällorna till inflationen, se kapitel 13 i föreliggande arbete.

¹⁹ Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, band I, s. 259-264.

Wood and Drawers of Water” på samma sätt som de romerska slavägarna. Kapitalets inträngande i dessa sfärer, som åtföljdes av en jättelik förbrukning av fast kapital (huvudsakligen på grund av elektrifieringen) och en motsvarande sänkning av den privatekonomiska räntabiliteten, ledde i allt större utsträckning till skapandet av offentliga järnvägar, kraftverk, gas- och vattenledningar, vilket redan i dag är vanligast i de flesta imperialistiska länder. Den personliga och levande husslaven har ersatts med socialiserade döda maskinslavar.

Förvisso bör man inte överskatta denna utveckling. I ett på privat företagsamhet uppbyggt varuproducerande samhälle producerar den ständigt sin egen negation såsom en sekundär sidoströmning. I stället för den privata, på tusentals småföretag uppdelade kol- och trähandeln uppkommer några få multinationella olje- och naturgaskoncerner. Men för att kunna nå ut till hundratals miljoner konsumenter, behöver de i sin tur en mängd bensinstationer och garage. De centraliserade och i offentliga företag omorganiserade elektricitets-, vatten- och gasverken levererar direkt till miljontals förbrukare. Men den oerhörda mängd apparater, som mottar denna energi, kräver individuella reparatörer, plåtslagare, elektriker och hantverkare, för att kunna fylla sin funktion. Ju billigare varan blir, dvs ju kortare arbetstid den framställs på, desto högre blir underhålls- och reparationskostnaderna jämfört med framställningskostnaderna, och desto dyrare (relativt sett) blir den kvalificerade arbetskraft, som fyller denna funktion.²⁰

Men det rör sig verkligen om en negation, som uppfyller en sekundär sidofunktion. Ty varje betydande lucka, som uppstår i det jättelika centraliseringsföretaget, drar till sig kapital, så snart den framstår som verkligt ”räntabel”, ett kapital som åtminstone försöker uppnå genomsnittsprofiten och som gradvis kan tränga ut privata småföretag. Tendensen är att stora reparationsföretag tränger ut de individuella plåtslagarna, liksom stora varuhus tränger ut småhandlare eller storbanker privata penningväxlare. Den objektiva centraliseringens mellanled och förmedlare centraliseras i sin tur.

Långtifrån att vara ett ”postindustriellt samhälle”, utgör senkapitalismen för första gången i historien ett samhälle med *generaliserad universell industrialisering*. Arbetets mekanisering, standardisering, överspecialisering och sönderstyckning, som tidigare bara bestämde den egentliga industrins varuproducerande sfär, tränger nu in på samhällslivets alla områden.²¹ Det är betecknande för senkapitalismen, att jordbruket steg för steg industrialiseras i lika hög grad som industrin²², cirkulationssfären i lika hög grad som produktionssfären, konsumtionen i lika hög grad som produktionen samt fritidens utformning i lika hög grad som arbetets organisering. Utvecklingen kulminerar med reproduktionssfärens industrialisering; datamaskiner beräknar den ”ideala” aktiemängden för privatkapitalisten och det ”ideala” läget för storkoncernens nya företag. Televisionen mekaniserar skolan, dvs reproduktionen av varan kvalificerad arbetskraft.²³ TV-filmer och TV-reportage ersätter böcker, TV-nyheterna

²⁰ De högre inkomsterna för dem som är sysselsatta inom reparationssfären har två huvudkällor: 1) det högre värdet av varan arbetskraft i denna sfär, vilket bl a hänger ihop med den längre lärotiden på grund av den allt mer komplicerade apparaturen; 2) det faktum, att priset på denna arbetskraft långa perioder kan vara högre än värdet på grund av den oproportionerligt ökade efterfrågan. Den plötsliga introduktionen av miljontals elektriska apparater skapade ett behov av reparatörer, som bara kan täckas gradvis, bl a på grund av lärotidens längd och yrkesstrukturens relativa tröghet.

²¹ Ett typiskt exempel på denna fortsatta specialisering och parcellering: i stället för allround-elektrikern kommer radio- och TV-reparatören, i stället för allround-plåtslagaren specialreparatören för centralvärmeanläggningar, o s v. Men även här kan det ske en ”centraliserad” rekonstituering av ett nytt ”enhetligt” arbete; t ex ”general Handyman” för stora bostadsblock.

²² På tröskeln till sekelskiftet analyserade Karl Kautsky jordbrukets begynnande industrialisering (*La Question Agraire*, s. 442-3).

²³ Skapandet av videokassetten har gjort det möjligt för den kapitalistiska varuproduktionen att på nytt i stor stil tränga in i utbildningssektorn.

ersätter tidningar. Man börjar beräkna "räntabiliteten" för högskolor, musikakademier och muséer lika exakt som man tidigare beräknade räntabiliteten för tegelbruk och skruvproduktion.²⁴

När allt kommer omkring svarar alla dessa tendenser mot senkapitalismens grundläggande egenskap: den av den långsiktigt fallande profitkvoten och av övergången till monopolkapitalismen påskyndade uppkomsten av *överkapitalisering*, av inte investerade överskotts-kapital. Så länge "kapital" var relativt sällsynt, koncentrerade det sig i regel på den direkta mervärdeproduktionen, dvs kapitalistisk varuframställning. Men om kapital gradvis ackumuleras i allt rikligare mängd, om en betydande del av det samhällseliga kapitalet överhuvudtaget inte längre uppnår en direkt värdeökning, så tränger det i allt större utsträckning in på icke-produktiva, icke-mervärdeproducerande områden, för att där tränga ut det privata arbetet och småföretagen, lika obevekligt som i den industriella produktionen för 200 eller 100 år sedan.

Detta massiva inträngande av kapital i cirkulations-, service- och reproduktionssfären kan i sin tur leda till en ökning av mervärдемängden:

1. genom att delvis fränta det egentliga industrikapitalet produktiva funktioner, vilket exempelvis är fallet i transportsfären²⁵;
2. genom att förkorta det cirkulerande produktiva kapitalets omslagstid, som i handels- och kreditsfären;
3. genom att sänka produktionens indirekta kostnader, som i infrastrukturen²⁶;
4. genom att utvidga varuproduktionens område, dvs genom att ersätta utbytet av individuella tjänster mot privata revenyer med försäljning av kapitalistiskt framställda varor, som innehåller mervärde.

Tjänsteflickan, privatkokerskan och privatskräddaren producerar inte något mervärde; men produktionen av dammsugare, av centrala uppvärmningsanläggningar, av ström för privat förbrukning och av industriellt framställd färdiglagad mat är omedelbar kapitalistisk varu- och mervärdeproduktion, som varje annan kapitalistisk industriproduktion. Därför motsätter sig monopolkapitalet inte heller att kapital tränger in i servicesfären, även om detta utan tvekan sänker den industriella genomsnittsprofiten, eftersom en industriellt framställd mervärde-mängd nu måste fördelas på en mycket större mängd samhällligt kapital. Det har desto mindre anledning att motsätta sig det, eftersom ansamlingen av en ständigt växande mängd outnyttjat kapital faktiskt utsätter storkapitalet för risken, att detta kapital i längden inte kan nöja sig med genomsnittsräntan, utan måste försöka att med våld tränga in i de monopoliserade sfärerna, att intensifiera konkurrensen – och att angripa de monopolistiska överprofiterna.

Slutligen är monopolkapitalet inte fientligt till hela denna utveckling, genomkapitalisering och genomindustrialisering, eftersom det själv deltar i processen – åtminstone så snart de

²⁴ Storkoncerner, som började med att framställa kopieringsapparater, har börjat producera didaktiskt material, som Xerox, Bell, 3M och Bell & Howell. *North American Aviation* intresserar sig för framställning av renare dricksvatten. *General Electric* deltar i skapandet av ett aktiebolag (*General Learning*), för att förbereda produktion av "didaktiska varor". Leasco-Pergamon förbereder en jättedatabank, för att "sälja" systematiserad vetenskaplig information.

²⁵ Även här kan det dyka upp en källa till ytterligare varuproduktion under senkapitalismen, som exempelvis container-produktion.

²⁶ Även om Elmar Altvaters *Gesellschaftliche Produktion und ökonomische Rationalität* (Frankfurt 1969) ägnas åt den socialistiska planekonomins problem, så finns där användbara ansatser till en marxistisk teori om de externa effekterna och indirekta kostnaderna under kapitalismen.

”nya” kapitalen framgångsrikt har uppfyllt sin historiska roll och erövrat nya investeringsfält, fullgjort experimenterandet och garanterat räntabiliteten på dessa områden. Kapitalets koncentration och centralisering på livsmedels- och distributionsområdet leder till uppkomsten av storkoncerner, som kan mäta sig med stål- och elektricitetstrusterna (Unilever, Nestlé, General Food). Storkoncerner lägger under sig distributionsenheterna (vårdshus behärskas av bryggerier, bensinstationer av oljetrustar) eller går över till jättelika initiativ med varuhus eller inom transportväsendet (flygbolag, rederier, semesterresor). I konglomeraten kombineras stålproduktion, flyglinjer, margarinframställning, konstruktion av elektriska maskiner, försäkringsbolag, markspekulation och varuhus på ett inte speciellt nogräknat sätt, för att säkerställa gcnomsnittsprofitkvoten för en maximal kapitalmängd, minska riskerna som ligger i en specialiserad kapitalplacering och t o m skaffa det totala konglomererade kapitalet överprofiter genom möjligheterna till bättre förvaltningsrationalisering och marginell spekulation.²⁷

Om existensen av större kapitalmängder, som inte längre kan förräntas i den egentliga industrin, utgör den ena förutsättningen för servicesektorns utvidgning, så utgör den förlöpande differentieringen av konsumtionen, särskilt löntagarnas och arbetarklassens konsumtion, den andra förutsättningen för dessa kapitalackumulationens nya former och områden. Denna tendens var märkbar i embryonal form redan i den fria konkurrenskapitalismens epok; Marx beskrev den så här i *Grundrisse*: ”I den produktion som baseras på kapitalet förmedlas konsumtionen på alla punkter genom utbytet, och arbetet har aldrig *omedelbart* bruksvärde för den arbetande. Dess grund är arbetet som bytesvärde och som skapare av bytesvärde. ... Lönearbetaren är till skillnad från slaven ett självständigt centrum i cirkulationen, inbegripen i utbyte, skapande bytesvärde, och mottagande-bytesvärde-genom-utbyte. För det första: genom utbytet mellan den del av kapitalet som bestäms som lön, och den levande arbetsförmågan, bestäms bytesvärdet omedelbart av denna del av kapitalet, innan kapitalet utträder ur produktionsprocessen och ingår i cirkulationen, eller m a o: denna del kan själv fattas som en cirkulationsakt. För det andra: med undantag för hans egna arbetare framstår för kapitalisten inte totalmängden av alla arbetare som arbetare utan som konsument, innehavare av bytesvärde (lön), pengar, som de utbyter mot hans vara. Alla arbetare är cirkulationscentra, från vilka utbytesakten utgår och kapitalets bytesvärde erhålls. De utgör, proportionellt sett, en mycket stor del av konsumenterna – om också inte så stor som man vanligtvis föreställer sig, när man tänker på de egentliga industriarbetarna. Ju större deras antal – ju större den industriella befolkningen – och ju större den mängd pengar, som de har att förfoga över, desto större blir kapitalets utbytessfär.”²⁸

Vi ser alltså hur Marx här så att säga i förväg analyserade ”konsumtionssamhället”. Historiskt sett innebär det kapitalistiska produktionssättets utvidgning en våldsam expansion av penninglönen och en inte mindre våldsam utvidgning av den ”inre marknaden” för industriella konsumtionsvaror, vilket förorsakas av själva kapitalackumulationen.

²⁷ Exempelvis förenar konglomeratet Ling-Temco-Vought bl a ett flygbolag, en ståltrust, ett elektronikbolag, en bank, ett försäkringsbolag, en köttfabrik, ett sportföretag och en kemifabrik. I sanning en verklig symbol för senkapitalismen! Men även inom andra konglomerat spelar serviceföretag (eller leveransföretag) en avsevärd roll. T ex i ”International Telephone and Telegraph Corp.” (I. T. T.): internationella kommunikationsapparater, biluthyrning (Avis), hotell (Sheraton), konsumentkredit, förvaltning av pensionsfonder, m m; även ett jättebageri tillhör konglomeratet. Xerox-CIT-konglomeratet är betecknande nog uppbyggt på framställning och underhåll av fotokopieringsapparater, konsumentkredit, apparatur för röntgenstrålning, kontorsmöbler och gratulationskort.

²⁸ Karl Marx, *Grundrisse*, s. 323 (sv. översättning, s. 124-125). Se även avsnitten på s. 194 och 197 i samma verk, som redan citerats i kapitel 5.

Hur skall man nu tolka utvidgningen av den varucirkulations-sfär som innefattar löntagarna, dels med avseende på utvecklingen av proletarietets behov (levnadsstandard) och dels med avseende på värdeökningens och mervärderealiserings problem?

Den sedan mitten av 1800-talet, dvs sedan inledningen av den industriella reservarméns långsiktiga tillbakagång i väst, gradvis ökande differentieringen av proletarietets solventa efterfrågan i de industrialiserade länderna har följande huvudsaker:

1. Den långsiktiga minskningen av de ”rena” livsmedlens andel av arbetarklassens reallön. Detta motsvarar den av Marx påvisade tendensen, att utöka den rent fysiologiskt bestämda värdedelen av varan arbetskraft med en historiskt-samhälleligt bestämd värdedel. Accelereras denna tendens (vilket var fallet särskilt efter andra världskriget), så åtföljs arbetarkonsumtionens ökande differentiering av en permanent kris för jordbruket. Efterfrågan på jordbruksvaror förefaller tillfredsställd; vissa livsmedel uppvisar t o m en negativ efterfrågeelasticitet. En snabb tillbakagång för sysselsättningen inom jordbruket och ruiner av böndernas småföretag ackompanjerar arbetarnas ökande konsumtion av andra varor än födoämnen.²⁹

2. Arbetarfamiljens tilltagande sönderfall såsom produktionsenhet och dess tendentiella sönderfall såsom konsumtionsenhet. Den allt större marknaden för färdiglagad mat och konserver, konfektionskläder och dammsugare, den stigande efterfrågan på alla sorters elektriska hushållsapparater svarar mot den snabbt sjunkande produktionen av omedelbara bruksvärden inom familjen, som tidigare säkerställdes genom arbetarfrun, arbetarmodern eller arbetardottern: måltider, kläder och direkta tjänster för hela hushållet, dvs uppvärmning, städning, tvättning, m m. Genom att reproduktionen av varan arbetskraft i allt större utsträckning sker genom kapitalistiskt framställda varor och kapitalistiskt organiserade och utbudna tjänster, försvinner kärnfamiljens materiella grundval också i konsumtionssfären.³⁰

Denna utveckling följs i sin tur av ett ekonomiskt tvång, nämligen å ena sidan kvinnans yrkesverksamhet (den på sikt dominerande tendensen under senkapitalismen, även om det på medellång sikt kan förekomma vissa fluktuationer, som bl a motsvarar de egentliga konjunkturfluktuationerna) och å andra sidan proletarietets längre lärotid (arbetskvalifikationens samhälleliga reproduktionsprocess).

3. Proletarietets kulturella erövringar (böcker, tidningar, egen kulturell bildning, sport, organisation, m m), som uppnått genom den moderna arbetarrörelsens uppkomst och kamp, förlorar de drag av frivillighet, självverksamhet och autonomi gentemot den kapitalistiska varuproduktionens och -cirkulationens process, som utmärkte dem i den klassiska imperialismens epok (i Tyskland särskilt under perioden 1890-1933). De dras i allt högre grad in i den kapitalistiska varuproduktionen och -cirkulationen: böcker som produceras genom kommersiell förlagsverksamhet; masspress och television i stället för socialistisk press; kommersiella ferieresor och utflykter och kommersiell sport i stället för den av arbetarungdoms-, sport- och kulturorganisationerna utformade fritiden, osv. I och med denna återuppsugning av de av proletarietet erövrade kulturella behoven i den kapitalistiska varuproduktionen och -cirkulationen sker det en omfattande *reprivatisering av arbetarnas*

²⁹ Man måste naturligtvis ta hänsyn till att den kraftiga höjningen av detaljhandelspriserna på många ”ädla” födoämnen, som förorsakas av de ökade distributions- och försäljningskostnaderna, leder till en konstlad inskränkning av löntagarnas konsumtion. Måttningen är bara absolut för basfödoämnena. Det dietiska optimum, bl a vad gäller animaliskt protein, färsk frukt och färsk grönsaker, är inte heller på något sätt garanterat i proletarietets föda i de ”rika” länderna.

³⁰ Därom vittnar bl a uppkomsten av en ”tonårs”-marknad, arbetarungdomens växande konsumtion utanför arbetarfamiljen, den allt skarpare åtskillnaden mellan pensionärerna och de vuxnas generation, m m. De genom denna atomisering framkallade svåra psykiska skadorna (försummade barn, isolerade vuxna och borttynande åldringar) antyds bara kort här.

fritid.³¹ Denna utgör ett tydligt brott med tendensen till ökad kollektivism och solidaritet i den fria konkurrenskapitalismens och den klassiska imperialismens epok.

4. Det direkta ekonomiska tvånget att köpa vissa varor och tjänster, utan vilka försäljningen av varan arbetskraft och inköpet av denna varas reproduktionsmedel skulle bli en fysisk omöjlighet (detta måste skiljas från det indirekta sociala och manipulatoriska tvånget, t ex via reklamen). För genomsnittslöntagaren är det inte längre ekonomiskt möjligt, att gå till fots till arbetet, att inte ha en sjukförsäkring eller att använda privat producerat träkol i stället för briketter, eldningsolja, gas eller elektricitet.

Vi måste här skilja mellan två aspekter av detta ekonomiska tvång: dels det faktum, att den avsevärt ökade arbetsintensiteten kräver en högre konsumtionsnivå, för att arbetskraften överhuvudtaget skall rekonstitueras; dels att den oavbrutna utvidgningen av de kapitalistiska befolkningskoncentrationerna leder till en avsevärd förlängning av cirkulationstiden mellan bostad och arbetsplats, så att tidsbesparande konsumtionsvaror också blir en förutsättning för en faktisk rekonstituering av arbetskraften.

5. Den genom *socialt* tryck (reklam, konformitetryck, m m) framkallade differentieringen av konsumtionen eller ökningen av antalet konsumerade varor, av vilka en inte så liten del kan betraktas som i stort sett onyttiga om inte rent av skadliga (cigarretter, hötorgskonst, mm). Överhuvudtaget leder förvandlingen av många lyxkonsumtionsvaror till masskonsumtionsvaror till en systematisk försämring av varans kvalitet.³²

6. Den egentliga utvidgningen av löntagarnas behov (levnadsstandard), som motsvarar en förbättring av deras kulturella

status och i sista hand kan härledas ur erövringen av längre fritid i kvantitativ (kortare arbetsvecka, lediga veckoslut, betald semester, sänkt pensionsålder, längre utbildning) och kvalitativ mening (faktisk utvidgning av de kulturella behoven, i den mån de inte förflackas och berövas sitt mänskliga innehåll genom den kapitalistiska kommersialiseringen).

Denna faktiska utvidgning av behoven svarar mot kapitalets nödvändiga civilisatoriska funktion. I den mån den avvisande hållningen gentemot "konsumtionssamhället" övergår från ett berättigat fördömande av konsumtionens kommersialisering och omänsklighet till ett allmänt avståndstagande från utvidgningen av behoven och konsumtionen (dvs övergår från samhällskritik till civilisationskritik), tar den ett steg tillbaka från den vetenskapliga till den utopiska socialismen, från den historiska materialismen till den historiska idealismen. Marx uppfattade denna kapitalets civilisatoriska roll³³ som en nödvändig förberedelse för den rika individualitetens materiella grundval, vilket bl a framgår av följande avsnitt ur *Grundrisse*: "Men som den rastlösa driften efter rikedomens allmänna form driver kapitalet ut arbetet över gränserna för dess naturnödvändighet och skapar på så sätt de materiella betingelserna för utvecklingen av den rika individualitet, som är lika allsidig i sin produktion som i sin konsumtion och vars arbete därför inte längre framstår som arbete utan som den fulla utvecklingen av

³¹ Sociologiska verk av sådana som D. Dumazedier (*Vers une Civilisation du Loisir?*, Paris 1962) eller I. Fourastié (*Les 40000 heures*, Paris 1965) betonar visserligen växelverkan mellan genomsnittlig arbetsproduktivitet och möjlighet till ökad fritid, men de begår två analytiska fel: 1) de föreställer sig en s k "masskonsumtionens dynamik" oberoende av den specifika samhällsstrukturen och betraktar den första och inte den andra som bestämmande för fritidssfärens kvantitativa och kvalitativa utformning; 2) de klargör inte, att förhållandet till fritiden på ett avgörande sätt är avhängigt produktionsförhållandena. Den massa som är dömd att utföra alienerat arbete kan inte plötsligt utveckla skapande initiativ på fritiden.

³² Se den rikliga litteraturen som publicerats eller inspirerats av den amerikanska advokaten Ralph Nader. – Ernest Zahn (*Soziologie der Prosperität*, München 1964, s. 28f) talar här naivt om "total konsumtion"

³³ Karl Marx, *Grundrisse*, s. 313.

själva verksamheten, i vilken naturnödvändigheten i dess omedelbara form försvunnit; detta därför att historiskt skapade behov trätt i de naturliga behovens ställe.”³⁴

Avståndstagande från det kapitalistiska ”konsumtionssamhället” får alltså aldrig innebära avståndstagande från utvecklingen och differentieringen av behoven överhuvudtaget, dvs återvändande till behovens primitiva naturlighet, om man har den faktiska utvecklingen av alla människors ”rika individualitet” som mål. I denna rationella marxistiska mening kan avståndstagande från det kapitalistiska ”konsumtionssamhället” bara betyda: avståndstagande från alla de former av konsumtion och produktion som begränsar människornas fortsatta utveckling; omvälvning av det förhållande mellan produktion och mänskligt arbete, som betingas av varuformen, genom att den ekonomiska verksamhetens mål inte längre är maximal framställning av föremål och maximal privatprofit för varje enskild produktionsenhet (företag, koncern), utan den enskilda människans optimala självverksamhet³⁵; underordnande av produktionen under detta mål (genom att produktions- och arbetsformer som är skadliga för människans hälsa och naturliga miljö avskaffas, även om de är ”lönsamma” isolerat sett); förståelse för att människan såsom en materiell varelse med materiella behov inte kan uppnå full utveckling av sin rika individualitet genom askes, späkning och konstlad konsumtionsbegränsning, utan bara genom en rationell, av henne själv medvetet styrd *utveckling* av konsumtionen, som medvetet (dvs demokratiskt) underordnas hennes kollektiva intressen.

Marx pekade tydligt på nödvändigheten av att utarbeta ett *system av behov*, som inte har något gemensamt med den som marxistisk ortodoxi utstyrda neo-askesen. I *Grundrisse* heter det: ”En utforskning av jorden sker i alla avseenden, såväl för att upptäcka nya bruksföremål, som för att upptäcka nya bruksegenskaper hos tidigare kända föremål; och för att upptäcka nya egenskaper som kan utvinnas ur råvaror etc; därför sker en utveckling av naturvetenskapen så långt som någonsin möjligt; samtidigt upptäckt, skapande och tillfredsställelse av nya behov, som skapas av samhället; frambringandet av den samhällseliga människans alla egenskaper och produktion av en samhällselig människa, som är så rik som möjligt på behov, på egenskaper och relationer; produktionen av denna människa som en samhällsprodukt, som är så total och universell som möjligt (ty för att kunna njuta i många avseenden, måste människan vara i stånd att njuta, alltså vara i hög grad kultiverad) – allt detta är också betingelser för den produktion, som är baserad på kapitalet. Skapande av nya industrigrenar, dvs kvalitativt ny mertid, är inte bara en fråga om arbetsdelning utan den bestämda produktionens sätt att stöta bort sig själv som ett arbete med nytt bruksvärde; utvecklingen av ett ständigt växande och omfattande system av arbetsarter, produktionsarter, mot vilka svarar ett ständigt mer omfattande, ständigt rikare system av behov. På samma sätt som alltså den på kapitalet baserade produktionen skapar den universella industrin – dvs merarbete, värdeskapande arbete – så skapar den också ett system av allmän exploatering av naturliga och mänskliga egenskaper, ett system av allmännytta, ett system, för vilket själva vetenskapen, likaväl som alla fysiska och andliga egenskaper, framstår som bärare; medan ingenting framstår som *i-sig-själv-högre*, berättigat-för-sig utanför detta den samhällseliga produktionens och utbytets omfång.”³⁶ Och vidare: ”*Lyxen* är motsatsen till det *naturnödvändiga*. Nödvändiga behov är behoven hos en individ reducerad till ett rent natursubjekt. Industrins utveckling upphäver såväl naturnödvändigheten som lyxen. I det borgerliga samhället sker detta visserligen enbart *kontradiktoriskt*, i det att det självt åter använder en bestämd samhällselig måttstock, med vilken det skiljer det nödvändiga från lyxen. I vilket sammanhang skall dessa frågor om systemet av behov och systemet av arbeten behandlas? Det skall visa sig efterhand.”³⁷)

³⁴ Karl Marx, *Grundrisse*, s. 231 (sv. översättning, s. 110).

³⁵ Marx-Engels, *Die deutsche Ideologie*, i *MEW*, band 3, s. 68.

³⁶ Karl Marx, *Grundrisse*, s. 312-313 (sv. översättning, s. 123).

³⁷ Karl Marx, *Grundrisse*, s. 426-427 (sv. översättning, s. 157).

Att den materiella konsumtionens utvecklingsmöjligheter och differentiering inte kan vara obegränsade, att kategorin ”överflöd” alltså är en materiell-historisk och inte en idealistisk-utopisk kategori, och att bristerna och bristekonomin därför kan och måste dö ut fullständigt, såsom en av förutsättningarna för ett kommunistiskt fördelningssätt, kan vi inte visa på ett detaljerat sätt här. Lika lite måste vi här göra ett försök till marxistisk bestämning av konsumtionens rationella utvecklingstendenser resp differentieringen mellan skapande-produktiv verksamhet och passiv konsumtion (man ”konsumerar” inte ett piano, en vetenskaplig bok, en vänskap eller ett landskap på samma sätt som man konsumerar en glasspinne eller en skjorta).³⁸

Ju mer konsumtionen av *föremål* tillfredsställs, desto mer likgiltig och irrationell kommer dess fortsatta kvantitativa utvidgning att bli för människorna, och i desto högre grad kan njutningen bara utvecklas i den första riktningen, såvida det inte skall sluta i rent slöseri, likgiltighet och äckel (jfr den härskande klassen under det romerska kejsarrikets tre första århundraden och 1700-talets dekadenta hovadel).³⁹ Den dubbla karaktären av den materiella konsumtionens utveckling såsom konsumtion av massproducerade varor måste också förstås på ett riktigt sätt. I sin kritik av den kapitalistiska varuproduktionen understryker Marx, att det kapitalistiska produktionssättet betingar såväl produktion på hög nivå som produktens ensidighet och masskaraktär, ”vilket ger den en samhällelig karaktär, som är strängt förbunden med de samhälleliga sammanhangen, men däremot får dess omedelbara förhållande som bruksvärde för producentens behovstillfredsställelse att framstå som något tillfälligt, likgiltigt och oväsentligt.”⁴⁰

Detta tycks helt undgå beundrare av den kapitalistiska marknadsekonomin i stil med Ernest Zahn⁴¹; de ser inte något problematiskt i den generaliserade kommersialiseringen av sådana ”föremål” och ”tjänster”, som ”kulturföremål” och ”civilisationstjänster” är, och glömmer naivt (men är de verkligen så naiva?) bort, att produktionen av dessa föremål därigenom underordnas ett kapitalistiskt *geschäfts profitsträvan*. De hävdar å ena sidan att ”köparna” härskar oinskränkt, men talar å andra sidan om att den ”nya marknadsföringen” kännetecknas av att man först måste lura på den ”suveräna konsumenten” nya behov.

Vad det kapitalistiska produktionssättet trots den avsevärda utvidgningen av proletariats konsumtion i de högindustrialiserade länderna inte förmår göra, det är att öka denna konsumtion lika mycket eller mer än arbetets produktivkraft. Detta förhindras av kapitalets värdeöknings- och ackumulationstvång, dvs av konkurrensen och de privatägda produktionsmedlen. Om nu konsumtionen utvidgas långsammare än produktivkraften värdemässigt – vilket ju kommer till uttryck i lagen om kapitalets växande organiska sammansättning (ty om det variabla kapitalet såsom en del av det totala kapitalet avtar på lång sikt, kan inte efterfrågan på avdelning II:s varor samtidigt öka lika mycket som den på avdelning I:s varor) –, så uppstår realiseringssvårigheter för det i konsumtionsvarorna inneslutna mervärdet resp svårigheter att utnyttja den totala samhälleliga produktionskapaciteten för konsumtionsvaror.

Vad som förefaller helt realistiskt för varje enskild kapitalist (nämligen att betrakta alla proletärer utom sina egna arbetare som potentiella konsumenter med ständigt ökande konsumtionsförmåga), blir vansinne för kapitalistklassen som helhet. Det kapitalistiska

³⁸ I sina skrifter betonade Marx uttryckligen detta samband mellan konsumtion och skapande verksamhet. Se även det explicita avståndstagandet från askesen i *Theorien über den Mehrwert* (band 3, s. 310-311, liksom s. 304ff).

³⁹ I de *Ökonomisk-filosofiska manuskripten* analyserar Marx de härskande klassernas njutning som ”väsenslöst svirande individer” och betonar, att ”slösande rikedom” är förbunden med människoförakt (Marx-Engels, *Werke*, Ergänzungsband I, Berlin 1968, s. 555).

⁴⁰ Karl Marx, *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, s. 186.

⁴¹ Ernest Zahn, op. cit., s. 35-36, 64-71, 85.

produktionssättets logik låter inte proletariatet få en allt större del av nationalinkomsten, för att sätta det i stånd att köpa en varumängd, som ökar proportionellt med den samhällsliga produktivkraften. Och, som Marx säger i *Grundrisse*, eftersom "... mängden produkter växer i samma förhållande [som tillväxten av arbetets produktivkraft], så ökar svårigheten att realisera värdet av den i produkterna inneslutna arbetstiden – eftersom kravet på konsumtion ökar".⁴² Här har vi rötterna till två specifika tjänster, som har till uppgift att undersöka och övervinna dessa gränser: reklam och marknadsforskning å ena sidan, konsumentkredit å andra sidan. Den kapitalistiska varuproduktionens och -cirkulationens utvidgning i senkapitalismens konsumtionssfär åtföljs av en kraftig expansion på dessa båda områden.

De våldsamt ökade försäljningskostnaderna (försäljningskostnader + distributionskostnader utgör redan nu mer än 50% av varornas försäljningspris i USA) är ett klart uttryck för de större realiseringssvårigheterna under senkapitalismen. De är samtidigt ett bevis för detta produktionsrätts slösaktiga karaktär i dess nedåtgående historiska fas.⁴³ Även om man kan betrakta en del av dessa kostnader som socialt berättigade – nämligen den del som möjliggör eller underlättar den faktiska konsumtionen av nyttiga bruksvärden – och denna del inte heller efter kapitalismens fall kan minskas, utan att det leder till slöseri med producenternas-konsumenternas livstid och livsmöjligheter (oregelbundna leveranser; otillräckliga lager; okunnighet om nya produkter, m m) så kan man anta, att majoriteten av dessa utgifter inte bestäms av konsumentens intressen, utan av det kapitalistiska produktionssättets specifika betingelser och motsättningar (kapitalets värdeökningstvång och konkurrensen, alltså privategendomen).

De enormt ökade försäljningsutgifternas exakta effekter på mervärdemängden resp profitkvoten kan man bara gripa tag i, om man tar hänsyn till en hel rad sammansatta relationer. För det första gäller för de i denna del av servicesektorn investerade kapitalen delvis detsamma som för handelskapitalet i allmänhet: deras målsättning är att förkorta det cirkulerande produktiva kapitalets omslagstid och på så sätt möjliggöra en ökning av den årligen framställda mervärdemängden. Den andel av det samhällsliga mervärdet, som tillfaller dem (det faktum att de i denna servicesektor investerade kapitalen erhåller genomsnittsprofiten), motsvarar följaktligen den av dessa kapital framkallade ökningen av mervärdeframställningen. För det andra bestrids utläggerna för servicesektorns kostnader (byggnader, apparatur, bilar, löner och arvoden) inte ur den löpande mervärdeproduktionen, utan ur det samhällsliga kapitalet. Återbetalningen av dessa kostnader är en rekonstruktion av en del av det samhällsliga totalkapitalet, inte en avtappning från den löpande produktionen av samhällsligt mervärde. Endast servicesektorns vinst utgör en del av denna löpande mervärdeproduktion. Försäljningskostnadernas växande omfattning begränsar därför inte storkoncernernas profitmängd resp profitkvot på ett så avgörande sätt, som Gillman felaktigt antog.⁴⁴ Det parasitära i denna väldiga tillväxt ligger i de slösaktiga, improduktiva utläggerna av samhällsligt kapital, inte i förslösandet av en betydande del av den löpande mervärdeproduktionen. Men icke-produktiv spendering av överskottskapitalen innebär naturligtvis, att den totalsamhällsliga mervärdemängden blir mindre än vad som skulle ha varit fallet, om kapitalen spenderats produktivt. Men den improduktiva spenderingen betyder inte, att en större del av det faktiskt producerade mervärdet undandragas de industriella storkoncernerna.

1800-talets privata servicesektor innebar ett utbyte mellan privata försäljare av en specifik arbetskraft och kapitalistiska revenyer; detta var likgiltigt för bestämningen av den totala mervärdemängden, eftersom det bara skedde en omfördelning av redan skapade värden inom

⁴² Karl Marx, *Grundrisse*, s. 325.

⁴³ Se den utmärkta redogörelsen för detta i Baran-Sweezys *Monopoly Capital*.

⁴⁴ Joseph Gillman, *The Falling Rate of Profit*.

denna ram. 1900-talets kapitalistiska servicesektor i cirkulationssfären innebär utbyte mellan innehavaren av en helt improduktivt spenderad del av det samhälleliga totalkapitalet och innehavaren av revenyer (såväl kapitalister som löntagare). Detta har inte heller någon direkt betydelse för bestämningen av den totala mervärdemängden, men väl en indirekt betydelse, i den mån det bidrar till att öka denna mervärdemängd genom att förkorta det cirkulerande kapitalets omslagstid. För kapitalackumulationens del blir resultatet, att en del av det outnyttjade kapitalet härigenom kan delta i fördelningen av det totalsamhälleliga mervärdet. Men i sista hand kan detta deltagande bara ösa ur två källor: antingen sker det på bekostnad av den mervärdedel, som kommer det produktiva kapitalet till godo (genomsnittsprofitkvoten sänks, eftersom totalkapitalet, till vilket det totala mervärdet relateras, har vuxit)⁴⁵, eller så sker det på bekostnad av arbetslönen (bl a genom en relativ sänkning av reallönen på grund av prisstegringar på konsumtionsvaror).

Konsumentkreditens avsevärda expansion i den senkapitalistiska epoken bär också vittnesbörd om mervärdets växande realiseringssvårigheter. Den enorma privata skuldsättningen i USA utgör inte bara den ekonomiska grundvalen för expansionen av de varaktiga konsumtionsartiklarnas sektor och för byggnadsverksamhetens våldsamma expansion sedan andra världskrigets slut; den är också den huvudsakliga grundvalen för den permanenta inflationen. Den bevisar, att senkapitalismen trots snabbare teknologisk förnyelse, trots ökade investeringar och trots permanent rustning inte är bättre i stånd att lösa en av det kapitalistiska produktionssättets grundläggande motsättningar än den tidiga kapitalismen eller den klassiska monopolkapitalismen, nämligen motsättningen mellan tendensen till obegränsad utveckling av produktivkrafterna å ena sidan och tendensen till begränsning av den "sista konsumentens" (löntagarens) efterfrågan och konsumtion å andra sidan. Detta är naturligtvis en motsättning som härrör ur själva kapitalexpansionens lagar.

Den för senkapitalismen utmärkande expansionen av servicesektorn är alltså bara skenbart en homogen kategori, och den måste reduceras till sina motsägelsefulla konstitutiva element. Denna expansion innehåller:

1. tendensen till utvidgning av samtliga förmedlarfunktioner, som uppkommer ur motsättningen mellan ökad arbetsdelning och arbetets växande objektiva socialisering. En del av denna expansion är tekniskt betingad och kommer alltså att överleva själva det kapitalistiska produktionssättet (transport- och distributionsnätets expansion, underhåll och reparation av de maskiner som står till konsumentens förfogande, m m);
2. den med de växande realiseringssvårigheterna förknippade tendensen till en våldsam expansion av försäljningskostnaderna (marknadsföring, delvis dyrbara förpackningar och liknande improduktiva utlägg) och konsumentkreditväsendet. Denna del av servicesektorns expansion är huvudsakligen samhälleligt och inte tekniskt betingad och kommer att försvinna tillsammans med det kapitalistiska produktionssättet resp den generaliserade varuproduktionen;
3. den ur arbetets växande produktivkraft och den motsvarande begränsningen av den nödvändiga arbetstiden (vid ökad differentiering av konsumtionen) uppkomna möjligheten till utveckling av den arbetande befolkningens kulturella och civilisatoriska behov, till skillnad från den rena konsumtionen av varor (resp föremål) (undervisning, hälsovård, fritidssysselsättning, m m). De tjänster som motsvarar dessa behov är inte bara inte förbundna med den specifika kapitalistiska produktions- och utbytesformen, utan de kommer att kunna utvecklas

⁴⁵ Monopolens försök att säkerställa överprofiterna och framväxten av två genomsnittsprofitkvoter – en för de icke-monopoliserade och en för de monopoliserade sektorerna – svarar bl a mot storkapitalets behov att vältra över den profitförlust, som uppkommer genom det improduktiva kapitalets tillväxt, på de icke monopoliserade sektorerna.

till fullo först efter det kapitalistiska produktionssättets störtande. Naturligtvis kommer då dessa tjänsters kommersiella och på privat vinstintresse inriktade form liksom deras innehåll att genomgå en grundläggande förändring, och de kommer i allt högre grad att underordnas de faktiska mänskliga behoven i stället för att manipulera och alienera dem. Den självständiggjorda produktionen av dessa "tjänster" kommer att tendera att upphöra i det socialistiska samhället, i samma mån som alla människor gradvis blir i stånd att producera dem. Individuell specialisering kommer att finnas kvar, men uppdelningen av samhället i "produktiva" producenter och passiva konsumenter av kulturella-civilisatoriska tjänster kommer att försvinna;

4. den genom den samhälleliga centraliseringen av vissa, tidigare i stor utsträckning privata produktionsformer uppkomna utvidgningen av varuproduktionen, som inte alls hör till "servicesektorn". Elektricitet, gas, vatten, färdiglagad mat och elektriska hushållsapparater är givetvis materiella föremål, och framställningen av dem är varuproduktion i egentlig mening och inte på något sätt försäljning av tjänster⁴⁶;

6. det av överkapitaliseringstendensen förorsakade växande antalet improduktivt sysselsatta arbetare. Detta eftersom kapitalets massiva inträngande i cirkulations- och servicesfären gör det möjligt för de kapital, som inte längre kan ackumuleras produktivt, att i stället för genomsnittsräntan åtminstone erhålla genomsnittspöften för de icke-monopoliserade sektorerna genom att utnyttja dessa lönearbetare.⁴⁷

Den för senkapitalismen specifika expansionen av servicesektorn utgör alltså en verklig sammanfattning av alla grundläggande motsättningar i det kapitalistiska produktionssättet. Den återspeglar de samhälleligt-tekniska och vetenskapliga produktivkrafternas våldsamma expansion och producenternas motsvarande kulturella och civilisatoriska behov liksom den antagonistiska form, i vilken denna expansion förverkligas under kapitalismen: åtföljd av växande överkapitalisering (värdeökningssvårigheter); av förvärrade realiseringssvårigheter; av ökande slöseri med materiella värden; av växande alienation och invalidisering av människorna, såväl i den produktiva verksamheten som i konsumtionsfären.

Är det i servicesektorn placerade kapitalet produktivt eller inte? Är det av lönearbetarna i denna sektor utförda arbetet produktivt eller improduktivt? Så länge dessa kapitalplaceringar bara var av marginell karaktär⁴⁸, var svaret på denna fråga av underordnad betydelse för analysen av det kapitalistiska produktionssättets rörelse som helhet. Men när servicesektorn nu har utvecklats på ett sådant sätt, att den suger upp en avsevärd del av det samhälleliga totalkapitalet, så är bestämningen av det produktiva kapitalets exakta gränser av större betydelse.

För en sådan bestämning är formeln: "produktivt arbete under kapitalismen är mervärdeskapande arbete" otillräcklig.⁴⁹ Den är visserligen riktig, men tautologisk. Den besvarar inte frågan om gränsen för det produktiva arbetet, utan ger bara en annan form åt samma fråga. Svårigheten bottnar i Marx' egna skrifter, eftersom det finns en viss brist på överensstämmelse mellan *Theorien über den Mehrwert* och *Kapitalets* 2:a band.

⁴⁶ Även produktionen av filmer, TV-sändningar och kommunikationsmedel är materiell varuproduktion under kapitalismen. Och om den sker genom lönearbete, så är den produktiv, dvs mervärdeskapande i kapitalistisk mening. "Distributionen" av TV-sändningar till miljontals tittare är inte varuproduktion, utan en socialiserad tjänst. Den producerar därför inte något ytterligare mervärde.

⁴⁷ Pierre Naville var den förste som pekade på lönearbetets fundamentala tendens att generaliseras, vilket ligger bakom servicesektorns utvidgning under senkapitalismen.

⁴⁸ Se Kar1 Marx, *Theorien über den Mehrwert*, band I, s. 264, 425.

⁴⁹ Som fallet är hos Bischoff, Altvater-Huiskens och andra.

I *Theorien über den Mehrwert*, där han på grund av ämnets natur betonar Adam Smiths positiva roll för utvecklingen av arbetsvärdeläran och förståelsen av kapitalförhållandet, vacklar Marx ännu mellan tesen att bara i varuproduktion – och alltså värde- och mervärdeproduktion – direkt sysselsatt arbete är produktivt⁵⁰, och tesen att allt arbete som köps av kapital (som byts mot kapital och inte mot reventy) skulle kunna räknas som produktivt arbete.⁵¹ I artikeln *Der Begriff der produktiven Arbeit*, som Karl Kautsky publicerade som appendix till I:a bandet av *Theorien über den Mehrwert*, fortsätter sammanblandningen av dessa båda definitioner.⁵² I vilken hög grad det här fortfarande föreligger en faktisk brist på bestämning av gränserna för det produktiva arbetet, uppenbaras när Marx – i rak motsats till *Kapitalet* – placerar kommersiella förmedlare i de produktiva arbetarnas kategori, så snart de står i ett löntagarförhållande.⁵³

I *Kapitalets* 2:a band bestäms slutgiltigt den produktiva arbetaren som den som deltar i den materiella varu- och alltså värde- och mervärdeproduktionen. Här klargörs det, att allt arbete som utbyts mot kapital inte nödvändigtvis är produktivt – exempelvis det i cirkulationssfären (handels- och bankkapital) sysselsatta lönearbetet.⁵⁴ Polemiken mot Adam Smiths sätt att slumpartat blanda ihop produktions- och cirkulationssfären beträffande värde- och mervärdeskapandet vidareutvecklas utöver gränserna för *Theorien über den Mehrwert*. Och i konsekvensens namn formulerar Marx i *Kapitalet* den allmänna lag, som bestämmer gränserna för det produktiva arbetet under kapitalismen: ”Om arbetsdelningen leder till att en funktion, som i och för sig är improduktiv men ett nödvändigt moment i reproduktionen, förvandlas från en bisyssla för många till ett fåtals uteslutande sysselsättning, till ett särskilt yrke, så förändras inte själva funktionens karaktär.”⁵⁵

Om lönearbetet såsom funktion alltså förblir improduktivt, även om det utgör ett nödvändigt moment i reproduktionen, så torde detta också gälla arbeten, som inte spelar någon direkt roll i reproduktionen. Det är svårt att inse, varför utbytet av personliga tjänster mot reventer, i den mån det inte leder till produktion av varor, plötsligt skulle bli produktivt bara för att det organiseras som ett kapitalistiskt geschäft och utförs med lönearbete. Redan i *Theorien über den Mehrwert* delar Marx upp transportindustrin i transport av personer – en personlig tjänst, som utbyts improduktivt mot reventy – och transport av varor, som höjer varornas bytesvärde och därför är produktiv.⁵⁶ Om inte ens den kapitalistiskt organiserade persontrafiken är produktiv, så torde detta inte heller vara fallet med kapitalistiskt organiserade tvätterier, konserter, cirkusar och läkar- eller rättshjälpsföreningar.

I *Kapitalets* andra band definieras den ofta subtila gränsen mellan produktivt kapital och cirkulationskapital med följande formulering: ”Cirkulationskostnader, som uppkommer ur värdets blotta formförändring, ur cirkulationen ideellt betraktad, ingår inte i varornas värde.”⁵⁷ ”Även om omkostnaderna för lagerbildningen (som här är ofrivillig) i det ovannämnda fallet

⁵⁰ Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, band I, s. 279, 298.

⁵¹ Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, band I, s. 259, 271, 299-300, 304.

⁵² Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, band I, s. 424: ”Det karakteristiska med de produktiva arbetarna, dvs arbetarna som producerar kapital, kan alltså sägas vara att deras arbete realiseras i varor, i materiell rikedom.” Se å andra sidan avsnitten på s. 416, 425f.

⁵³ Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, band I, s. 325.

⁵⁴ Karl Marx, *Das Kapital*, band 2, s. 129 passim.

⁵⁵ Karl Marx, *Das Kapital*, band 2, s. 133. Se dock å andra sidan avsnitten om kapitalistiskt bedriven icke-materiell produktion i *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, s. 144-146. Av alla dessa avsnitt framgår det bl a otvetydigt, att Marx tvekade vad gäller den exakta gränsen mellan produktivt och improduktivt, för kapitalister utfört lönearbete, innan han skrev *Kapitalets* 2:a band.

⁵⁶ Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, band I, s. 133.

⁵⁷ Karl Marx, *Das Kapital*, band 2, s. 138. Se även s. 150. Med ”värdets formförändring” menar Marx varans metamorfos till pengar och pengarnas metamorfos till vara, utanför produktionsprocessen.

bara är resultatet av en uppskjuten formförändring och dennas nödvändighet, så skiljer de sig dock från omkostnaderna under I, därigenom att de inte syftar till en formförändring, utan till ett bevarande av det värde, som existerar i varan såsom produkt, bruksvärde, *och därför bara kan bevaras genom att produkten, själva bruksvärdet, bevaras*. Bruksvärdet varken höjs eller utökas. Tvärtom, det minskar. Men dess minskning begränsas och det bevaras. Inte heller det utlagda värdet som varan innehåller ökar här. Men nytt arbete, materialiserat och levande, läggs till.”⁵⁸ Och slutligen: ”Produktmängderna blir inte större på grund av transporten. Inte heller är den möjliga förändringen av deras naturliga egenskaper, som förorsakas av transporten, med vissa undantag en avsedd nyttig effekt; den är snarare ett nödvändigt ont. *Men tingens bruksvärde, förverkligas bara i konsumtionen och konsumtionen kan nödvändiggöra en förflyttning av dem, alltså den extra produktionsprocessen i transportindustrin*. Det i denna industri placerade produktiva kapitalet lägger alltså ytterligare värde till de transporterade produkterna, dels genom att överföra värde från transportmedlen, dels genom värdetillägget från transportarbetet.”⁵⁹

Gränsen mellan produktivt kapital och cirkulationskapital går alltså just där lönearbete utvidgar, förändrar eller bevarar bruksvärde, eller är nödvändigt för att realisera bruksvärdet – och där lönearbetet är likgiltigt för detta bruksvärde, dvs för *varukroppen* och bara upp-kommer ur de specifika kraven på bytesvärdets *formförändring* (i motsats till *formgestaltning*).⁶⁰

Om man utvidgar denna Marx’ bestämning, så kan man dra slutsatsen, att egentligt servicekapital – i den mån det inte felaktigt förväxlas med varuproducerande kapital – inte är mer produktivt än cirkulationskapital.⁶¹

Därav kan man dra en viktig slutsats: servicesektorns utvidgning under senkapitalismen är på sin höjd det minst onda, betraktat ur kapitalistklassens intressen som helhet. Den är att föredra framför outnyttjade överskottskapital, men den förblir ett ont, eftersom den direkt inte alls och indirekt bara i begränsad utsträckning ökar den totala mervärdemängd, som tillfaller kapitalistklassen. Kapitalets logik går alltså ut på att *förvandla outnyttjat kapital till servicekapital och samtidigt ersätta servicekapital med produktivt kapital, dvs tjänster med varor*: transporttjänster med privatbilar; teater- och filmtjänster med privata TV-apparater; i morgon TV-tjänster och utbildningstjänster med videokassetter, osv.⁶² Vi behöver i detta sammanhang inte betona den miljöfara, som ligger i det ständigt växande varuberget.

⁵⁸ Karl Marx, *Das Kapital*, band 2, s. 141 (vår kursiv).

⁵⁹ Karl Marx, *Das Kapital*, band 2, s. 151 (vår kursiv).

⁶⁰ I vår *Marxistische Wirtschaftstheorie* skriver vi: ”Helt allmänt kan man säga, att varje arbete som skapar, förändrar eller bevarar bruksvärde ... är produktivt arbete, dvs höjer bytesvärdet” (s. 201). Detta såsom en avgränsning av det produktiva arbetet från det arbete som läggs ned i cirkulationssfären, och med avseende på varuproduktion och -cirkulation. Denna definition motsvarar helt och hållet Marx’ definition i *Kapitalets* andra band, sådan den framgår av de ovannämnda citaten (det skulle bara stå att ”bytesvärde” eller snarare ”värde tilläggs” i stället för ”höjer bytesvärdet”). Altvater har fel, när han förklarar: ”Begreppet produktivt arbete, som Mandel definierar det”, motsvarar ”inte alls Marx’ begrepp” och når ”inte ens upp till begreppets grad av komplexitet hos Adam Smith” (Altvater-Huiskens, op. cit., s. 249). Han tycks inte ha förstått, vilken fråga vi försökte besvara i anslutning till Marx: frågan om den exakta gränsen mellan å ena sidan den produktiva sfären och å andra sidan cirkulations- och servicesfären.

⁶¹ Karl Renner (*Die Wirtschaft als Gesamtprozess und die Sozialisierung*, Berlin 1964, s. 57-62, 129-133) lämnar en i stort sett korrekt redogörelse för denna skillnad mellan produktivt och improduktivt lönearbete *ur det totala kapitalets synvinkel*, dvs skillnaden mellan produktionens ”äka kostnader” och dess ”omkostnader”. Ur den *enstaka kapitalistens synvinkel* är naturligtvis varje lönearbete – även i cirkulations- och servicesfären – produktivt, eftersom det gör det möjligt för honom att tillägna sig en del av det totalsamhälleliga mervärdet.

⁶² Detta är den rationella kärnan i Galbraiths tes om motsättningen mellan ”private affluence” och ”public squalor” (*The Affluent Society*). Men eftersom han avvisar Marx’ värde- och mervärdeteori, lyckas han inte reda ut frågan.

Kapitalet kan inte överleva en mättnad med materiella föremål⁶³, lika lite som det kan överleva den levande arbetskraftens uteslutning från den materiella produktionen. Därför är gränserna för den genom vetenskapens och teknikens framsteg utlösta expansionen av sociala och kulturella tjänster under senkapitalismen lika snäva som de för automationens utbredning. Från och med en viss utvecklingsgrad skulle båda två spränga värdeökningsprocessen, dvs det kapitalistiska produktionssättet.

Av alla dessa skäl kan servicesektorns fortsatta utveckling inte minska den samhälleligt genomsnittliga organiska sammansättningen på kapitalet, och alltså inte heller tendentiellt höja genomsnittsprofitkvoten. Tvärtom: den del av det totalsamhälleliga mervärdet, som tillfaller den kapitalistiskt bedrivna servicesektorn, utgör ett avdrag från och inte en utökning av det mervärde, som framställts av det produktiva kapitalet. Att en enorm mängd samhälleliga revenyer skulle försvinna i händelse av en fullständig automatisering av produktionen av föremål, förefaller uppenbart. Ett samhälle som bara består av serviceföretag, som har förvandlat proletariatet till improduktiva (inte längre varuproducerande) lönearbetare, skulle i alla fall stå inför problemet, att dessa lönearbetare inte uteslutande kan använda sin lön på ”kapitalistiska tjänster”, eftersom de först måste äta, dricka, m m, innan de kan laga skor eller boka en semesterresa. Det i ”serviceföretagen” placerade kapitalet skulle därför knappast kunna förräntas. – Och om de helautomatiskt framställda artiklarna inte längre skulle säljas, utan fördelas gratis, så är det svårt att förstå, varför den på sin levnadsstandard säkra befolkningen ändå skulle låta ”serviceföretagen” utnyttja arbetskraften. Med kapitalism skulle det i varje fall inte längre ha något att göra.

Till vilka absurda slutsatser en absolut formel: ”produktivt lönearbete är lika med lönearbete, som utbyts mot kapital” (och även fullständigt lösgjort från den materiella produktionen) måste leda, framgår av en enkel betraktelse. I utvecklingsländer, men t ex också i Italien, finns det i dag tiggeri, som är ”kapitalistiskt organiserat”, dvs använder lönearbete. Är detta ”arbete” produktivt, liksom arbetet i den materiella produktionen? Skulle ett land, där alla industri- och jordbruksarbetare ersattes av ”kapitalistiskt organiserade” tiggare, inte utarmas?

⁶³ Som nästa höjdpunkt kan vi föreställa oss, att varuförhållandena i massiv skala tränger in på medicinens och kirurgins område, till skillnad från farmaciens område, med köp och försäljning av kroppsdelar och -organ, komplett med konkurrens, profitmaximering och förmedlings-, utskicknings-, lagerhållnings-, kredit- och reparationstjänster. – Innan detta manuskript trycktes, nåddes vi av nyheten om massexporten av blodplasma från Haiti till USA (*Le Monde*, 16 mars 1972).

13. Den permanenta inflationen

Pengar uttrycker ett samhälleligt förhållande – det förhållande, i vilket arbetsprodukterna är varor, varorna har bytesvärde och generaliserad varuproduktion bara är möjlig, om detta bytesvärde såsom pengar gör sig självständigt gentemot varorna.¹ Pengarna utgör alltså grundvalen såväl för det privata arbetets samhälleliga karaktär som för det faktum, att denna samhälleliga karaktär förverkligas först genom omvägen via varuutbytet, marknaden och den privata tillgången av värdeprodukten (i det kapitalistiska produktionssättet: kapitalets tillägnelse av mervärdet): ”Banksystemet visar dessutom, att ... pengar i själva verket inte är något annat än ett särskilt uttryck för arbetets och dess produkters samhälleliga karaktär, vilket emellertid genom motsättningen till den privata produktionens grundval alltid i sista hand måste framstå som ett ting, som en särskild vara bredvid andra varor.”²

Redan av det faktum, att det varuproducerande arbetets samhälleliga karaktär aldrig är given *a priori*, framgår nödvändigheten av penningmaterialet, dvs av värdets förkroppsligande i en specifik varas värde – den allmänna ekvivalenten.³ Marx visade, varför ”arbetspengar”, som bara uttrycker ett bestämt antal arbetstimmar (”värde”), skulle vara dysfunktionella såsom varornas allmänna ekvivalent i ett varuproducerande samhälle.⁴ Just övervinnandet av dualismen mellan arbetsvärdeläran, som bestämmer varuvärdet, och kvantitetsteorin, som bestämmer ”penningvärdet” (i den form som Ricardo fortfarande såg den⁵), gör det möjligt för Marx, att utveckla en enhetlig, motsägelsefri ekonomisk teori på arbetsvärdeteorins grundval.

Alla försök att låta ”penningvärdet” bestämmas på annat sätt än genom penningvarans (guld eller guld och silver) varuvärde, dvs genom ”konvention”⁶, statligt tvång eller såsom en ren ”reflex av varuvärdena”, måste leda till allvarliga motsägelser. Detta är bl a fallet med Rudolf Hilferding, som i sitt *Finanzkapital* formulerade teorin om det ”samhälleligt nödvändiga cirkulationsvärdet” och härledde detta ”värde” direkt ur den totala värdeprodukten (summan av alla cirkulerande varors värden).⁷ Kautsky⁸ analyserade redan före första världskriget det grundläggande felet i Hilferdings penningteori⁹, men han drog inte samtliga konsekvenser av kritiken.

Genom att Hilferding utgår från den direkta ”summan av alla cirkulerande varors värden”, bortser han från den marxistiska penningteorins grundval, nämligen: ”Skillnaden mellan pris och värde, mellan varan mätt genom arbetstiden, vars produkt den är, och produkten av arbetstiden, mot vilken den byts, denna skillnad kräver en tredje vara såsom mått, i vilken

¹ Karl Marx, *Grundrisse*, s. 63, 65, 82.

² Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 621.

³ Karl Marx: ”Själva nödvändigheten att omvandla produkten eller verksamheten till bytesvärde, till pengar – varigenom individerna vidmakthåller och i saklig form bevisar sin samhälleliga makt – bevisar två ting: 1) att individerna fortfarande endast producerar för samhället och i samhället; 2) att deras produktion inte är omedelbart samhällelig, inte resultatet av en förening mellan individerna, i vilken arbetet fördelas.” (*Grundrisse*, s. 76; sv. översättning, s. 45-46). – Se även: *Das Kapital*, band 3, s. 532.

⁴ Karl Marx, *Grundrisse*, s. 55-59, 71-73. – *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, i MEW, band 13, s. 66-69.

⁵ Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, i MEW, band 13, s. 145-153.

⁶ Karl Marx: ”Pengarna uppstår inte genom konvention, lika lite som staten. De uppstår ur utbytet.” (*Grundrisse*, s. 83).

⁷ Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, s. 29-30.

⁸ Lenin sammanfattade sin åsikt om Hilferdings penningteori i ett enda ord: ”felaktig” (*Hefte zum Imperialismus*, s. 313).

⁹ Karl Kautsky, *Gold, Papier und Ware*, i *Die Neue Zeit*, årgång 30, band 1, nr 24, s. 837f. – Se också en träffande kritik av Hilferdings penningteori hos Suzanne de Brunhoff, *L'Offre de Monnaie* (Paris 1971, s. 83f), en kritik som emellertid lika lite som Kautskys förmåler något om det avgörande elementet i Marx' penningteori.

varans verkliga bytesvärde uttrycks. Eftersom priset inte är lika med värdet, kan det värdebestämmande elementet – arbetstiden – inte vara det element, i vilket priserna uttrycks, då arbetstiden i så fall skulle få uttryckas både som det bestämmande och det icke-bestämmande, som likheten och olikheten med sig själv.”¹⁰ Hilferdings formel: ”varornas värdesumma” delad med pengarnas omloppshastighet, är alltså dubbelt innehållslös: för det första, eftersom ”varornas värdesumma” är en summa av icke-homogena arbetsmängder, en summa som först genom utbytet och i olika proportioner kan reduceras till samhälleligt nödvändig arbetstid; för det andra, eftersom en sådan arbetsmängd omöjligen kan delas med ”pengarnas omloppshastighet”: fem miljoner arbetstimmar delat med guldmynt eller sedlar, som cirkulerar 25 gånger per år, är en innehållslös formel.

Men om man ersätter ”varornas värdesumma” med ”varornas prissumma”¹¹ och erkänner priset som *värdets penninguttryck* (penningform), då förstås denna prissumma som ett *förhållande*, nämligen förhållandet mellan varornas värde (som ändras) och penningvarans, penningmaterialets värde (som ändras). Varje marxistisk analys av penningens problematik måste utgå från en analys av detta *förhållande*.¹² I denna mening skiljer Marx mellan tre penningformer, som motsvaras av tre utvecklingslagar:

1. Rena metallpengar. Eftersom rena metallpengar – för enkelhetens skull betraktar vi i fortsättningen bara guldpengar som metallpengar – har ett inneboende värde (mängden samhälleligt nödvändigt arbete som de innehåller), bestäms cirkulationsmängden av dynamiken mellan de cirkulerande varuvärdena och de betalningar, som skall genomföras. Sjunker summan av varuvärdena (på grund av ökad arbetsproduktivitet eller minskad produktion) vid oförändrat guldvärde, så begränsas cirkulationen av guldpengar resp sjunker varornas priser, och guldpengar förs ut ur cirkulationen genom ökad skattbildning. Stiger summan av varuvärdena (på grund av ökad produktion eller, vid oförändrad produktion, eftersom arbetsproduktiviteten sjunker) vid oförändrat guldvärde, så ökar cirkulationen av guldpengar (eftersom skattbildningen minskar, och guld kastas in i cirkulationen). Och omvänt: sjunker guldvärdet på grund av en plötslig ökning av arbetsproduktiviteten i guldgruvorna, så stiger priset på andra varor, om det inte sker någon förändring av varuvärdenas summa. Stiger guldvärdet på grund av en plötslig sänkning av arbetsproduktiviteten i guldgruvorna, så sjunker priserna, om varuvärdenas summa förblir oförändrad.¹³ Det rör sig här om undantagsfall. Huvudsaken här är emellertid, att mängden cirkulerande pengar bestäms av varupriserna (som i sista hand bestäms av förhållandet mellan varuvärdenas summa och guldvärdet), delat med guldpengarnas omloppshastighet. Varucirkulationen och varuvärdet är den autonoma variabeln. Guldpengar flyter in i eller lämnar cirkulationen som en funktion av den kapitalistiska reproduktionens behov.

2. Värdetecken, dvs konvertibla papperspengar (eller skiljemynt av silver), som ersätter de rena guldpengarna på grund av ekonomin med cirkulationsmedel och kreditens utvidgning.

¹⁰ Karl Marx, *Grundrisse*, s. 58. Den sista satsen är understruken hos Marx.

¹¹ Ur sin allmänna definition av pengarna drog Marx den viktiga slutsatsen, att varor bara kan inträda i cirkulationen försedda med ett ideellt pris (*Grundrisse*, s. 108). – Hilferdings misstag hänger intimt samman med hans i den här bokens första kapitel kritiserade bristande förståelse för motsatsen mellan bruksvärde och bytesvärde, vilket förledde honom till hypotesen om en universell kartell, som blir osårbar för kriser genom en proportionell produktion. Bucharin följde honom en bit på samma väg.

¹² ”För att kunna tjäna som värdemätare måste guld efter möjlighet vara ett föränderligt värde, emedan det blott som materialisering av arbetstiden kan bli ekvivalent för andra varor, men samma arbetstid med växlingen i det reella arbetets produktiv-krafter förverkligas i olika volymer av samma bruksvärden” (Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, i MEW, band 13, s. 51; sv. översättning, Till kritiken av den politiska ekonomin, s. 60).

¹³ Strängt taget gäller detta bara för enkel varuproduktion. I det kapitalistiska produktionssättet måste det ske en förmedling mellan det i guldgruvorna placerade kapitalet och det övriga kapitalet via profitkvotens utjämning (se härom Otto Bauer, *Goldproduktion und Teuerung*, i *Die Neue Zeit*, årgång 30, band 2, nr 27, s. 4f).

För dessa gäller samma lag som för guldpenningar, naturligtvis förutsatt att de inte utges i alltför riklig mängd. De är "lika goda som guld" och kan precis som guld det när som helst föras ut ur cirkulationen, för att sedan kastas in i den igen. Men om de ges ut i större kvantitet än motsvarande guldmängd, så försämras de konvertibla papperspengarnas värde automatiskt. Eftersom exempelvis 1 uns guld = 1 ton stål är en likhet mellan givna arbetsmängder, så kan det faktum, att 1 uns guld nu representeras av 160 RM i stället för av 80 RM inte ändra något på guldets och stålets värde. Varje sedel på 10 RM representerar nu på grund av denna ytterligare utgivning halva mängden guld; dess värde har därför sjunkit till hälften, dvs priset (i papperspenningar) på stål fördubblas.¹⁴

3. Ej konvertibla papperspenningar med tvångskurs. För dessa gäller i stort sett samma lagbundenhet som för konvertibla papperspenningar, men med en viktig skillnad: eftersom relationen mellan varuvärde och guldvärde här inte längre är omedelbart given, så kan det bara fastställas *post festum*, om dessa papperspenningar objektivt representerar den ena eller andra guldmängden; detta kommer att framgå av papperspengarnas kurs *gentemot guld* (på en "fri" eller "svart" marknad) och *gentemot utländska valutor*.

Inflation är följaktligen ett meningsfullt begrepp bara för papperspenningar.¹⁵ Uttrycket "guldinflation" är däremot lika innehållslöst som "järninflation"; inflation är här inte det riktiga begreppet, utan snarare sjunkande varuvärde. En plötslig och omfattande sänkning av de ädla metallernas värde – som på 1500-talet, efter 1849 eller efter 1890 (Transvaal och cyanidprocessens användning i guldproduktionen) – leder visserligen till liknande prishöjningar som en omfattande inflation i papperspenningar. En viktig skillnad framträder emellertid genast: om guld det sjunker i värde kan det ändå användas till skattbildning; värdeförsämrade papperspenningar hålls däremot systematiskt kvar i cirkulationen och blir i ökande utsträckning oanvändbara för skattbildning.¹⁶ Med avseende på metallpenningar kan man på sin höjd tala om "inflation", när det rör sig om sänkning av myntens guldhalt, dvs myntförfälskning. I detta fall bekräftas också regeln, att sådana "inflationsmynt" blir oanvändbara för skattbildning och stannar kvar i cirkulationen i enlighet med Greshams kända lag. Werner Hoffman hade därför fel, när han tog fördyringen som bevis på inledningen av en "långvarig inflation", eftersom den sedan 1890-talet tidsmässigt sammanfaller med monopolens dominans.¹⁷ Den dåtida fördyringen kan förklaras av andra faktorer, särskilt sänkningen av guldets värde på grund av de lägre produktionskostnaderna.¹⁸ Man kan inte tala om en "långvarig inflation" förrän efter första världskriget, eller mera exakt: efter den stora ekonomiska världskrisen 1929-32.

I utvecklade kapitalistiska länder med guldvaluta uppkom inflationen i papperspenningar först i samband med statsutgifternas hypertrofi på grund av upprustningen och kriget (genom att

¹⁴ Vi upprepar: i det kapitalistiska produktionssättet – till skillnad från den enkla varuproduktionen – är relationerna inte så enkla, eftersom man bl a måste undersöka den solventa efterfrågans fördelning på olika produktionsområden, produktionsprisernas dynamik och kapitalackumulationens utveckling, som följer profitkvotens variationer.

¹⁵ Konvertibla papperspenningar, som emitteras på ett inflationistiskt sätt, blir på sikt inkonvertibla, eftersom utlandsbetalningarna i annat fall skulle hotas av fullständigt sammanbrott genom förlusten av guldförrådet. Detta hände i praktiken med USA-dollar 1969, officiellt i augusti 1971.

¹⁶ Vid varierande nationella inflationskvoter kan emellertid papperspenningar, som förlorat köpkraft, men vars värde har försämrats mindre än andra valutors värde, användas till skattbildning. Detta var fallet med dollarn från andra världskrigets slut fram till mitten av sextiotalet.

¹⁷ Werner Hoffmann, *Die säkulare Inflation*, Berlin 1962, s. 10-11.

¹⁸ Se t ex Karl Kautsky, *Die Wandlungen der Goldproduktion und der wechselnde Charakter der Teuerung*, supplement nr 16 till *Die Neue Zeit* 1912/1913, utgivet den 24 januari 1913, Stuttgart. – Längre fram i detta kapitel skall vi återkomma till den intressanta diskussionen mellan Eugen Varga, Karl Kautsky och Otto Bauer.

underskottet i statsbudgeten täcktes med hjälp av tryckpressen).¹⁹ Såsom en mekanism för att utvidga krediten inom ramen för den egentliga varuproduktions- och cirkulationsprocessen avvisades inflationen såsom oseriös både av den borgerliga politiska ekonomin och av de kapitalistiska politikerna.²⁰ Man utgick därvid från hypotesen, att endast marknadsekonomins inneboende lagar kunde återställa en störd jämvikt, och att varje försök att ingripa i denna process på ett ”konstlat” sätt på lång sikt skulle hota ekonomins tillfrisknande och mångfaldiga motsättningar och krisorsaker.²¹

Denna ”ortodoxa” syn på pengarna innehåller utan tvekan ett korn av sanning. De kapitalistiska överproduktionskriserna fyller bl a den objektiva funktionen att underlätta det totala kapitalets värdeökning (trots ökad organisk sammansättning) genom en omfattande värdeförsämring av kapital. Det produktiva och fiktiva kapitalets värdeförsämring sker inte likmässigt och proportionellt med varje företags kapitalinvestering, utan selektivt. De tekniskt mest avancerade företagen överlever, de efterblivna firmorna och svindelföretagen rensas ut fullständigt. Företagen med medelmåttig produktivitet träffas hårdare av värdeförsämringen än de med högst produktivitet, även om de undgår bankrutt. Överproduktionskriserna är följaktligen den till det kapitalistiska produktionssättet anpassade mekanismen, genom vilken den ökade arbetsproduktiviteten genomdrivs som den samhälleligt nödvändiga arbetstiden i varuproduktionen, dvs som den arbetstid som bestämmer varuvärdet. Genom denna mekanism förverkligas alltså profitkvotens sänkning, som är förbunden med kapitalets ökade organiska sammansättning. Prosperitetsfasens och ”överhettningens” höjda priser anpassas nu till det reducerade varuvärdet och överprofiterna elimineras till största delen. Samtidigt är emellertid överproduktions-krisen (som vi visat ovan) den mekanism, som periodvis möjliggör en ny ökning av genomsnittsprofitkvoten genom kapitalets värdeförsämring och mervärdekvotens höjning – en process som åter leder till uppkomsten av överprofiter för enstaka kapital via den nya höjningen av arbetets produktivkraft i de mest avancerade företagen.

Om krediten och inflationen sväller så att en sådan ”sanering” av den kapitalistiska ekonomin försvåras på längre sikt, dvs om ett periodiskt prisfall, en periodisk anpassning av marknadspriserna till varuvärdena (produktionspriserna) förhindras på konstlad väg, då kan en hel rad kapitalistiska företag undvika värdeförsämring av sitt kapital resp bankrutt under en längre tid, trots att de redan sjunkit under den genomsnittliga arbetsproduktiviteten i sin sfär. Då blir det överhuvudtaget svårt, att skilja de ”friska” företagen från de sjuka eller från rena svindelföretag.²² Men eftersom detta på sikt bara kan förvärra störningen av jämvikten mellan produktionskapacitet och solvent efterfrågan, så leder det till risken att ”kraschen” bara fördröjs.²³ Den stora ekonomiska världskrisens styrka, omfattning och varaktighet 1929-32

¹⁹ Se t ex Eugen Varga, *Geld und Kapital in der Kriegswirtschaft*, i *Die Neue Zeit*, årgång 34, band 1, s. 815; densamme, *Die wirtschaftspolitischen Probleme der proletarischen Diktatur*, Wien 1920; densamme, *Die Krise der kapitalistischen Weltwirtschaft*, 2:a upplagan, Hamburg 1922, s. 11, 16, 23-25, osv.

²⁰ Exempelvis Alfred Marshall, *Principles of Economics*, 8:e upplagan, London 1920, s. 594-595, 709-710.

²¹ Det klassiska exemplet är den välmenande C. A. Pigou, upphovsmannen till ”welfare economics”, som strax innan den stora ekonomiska världskrisen på fullt allvar företrädde tesen, att man skulle kunna förhindra krisen genom att sänka lönerna, ty då skulle företagen stimuleras att öka sina investeringar.

²² Detta insåg Karl Marx på sin tid, när han skrev: ”Hela det konstlade systemet med en våldsam utvidgning av reproduktionsprocessen kan naturligtvis inte kureras, genom att en bank, t ex Englands bank, med hjälp av sitt papper ger alla svindlarna det saknade kapitalet och köper upp alla värdeförsämrade varor till deras gamla nominella värden.” (*Das Kapital*, band 3, s. 507). – Se även op. cit., s. 531-532.

²³ En bra sammanfattning av den ”ortodoxa-neoklassiska” kritiken av Keynes och keynesianismen finns i den av Sudha R. Shenoy utgivna antologin av F. A. Hayeks skrifter: *A Tiger by the Tail – The Keynesian Legacy of Inflation*, London 1972. Den av denna författare sedan fyrtio år tillbaka med beundransvärd envishet förfäktade tesen, att keynesianismen på sikt kommer att förorsaka en svår ekonomisk kris via inflationen, förefaller oemotsäglig på längre sikt. Det är bara det att den hos Hayek leder till det välkända alternativet, nämligen att

ledde till en revidering av denna dominerande ekonomiska ideologi: den borgerliga ekonomiska politikens prioriteringar ändrades. Man tog inte så hårt på de långsiktiga riskerna för valutastabiliteten som på riskerna för varaktig arbetslöshet och stagnerande produktion på kort och medellång sikt. Ur kapitalvärdeökningens synvinkel var detta utan tvekan berättigat. Härtill kom tungt vägande samhällspolitiska hänsyn, i USA redan före det andra världskriget och i de övriga imperialistiska länderna särskilt efter det andra världskriget: med tanke på förändringen av det internationella samhälleliga styrkeförhållandet vore en ny omfattande arbetslöshet liktydig med en katastrofal samhällskris för senkapitalismen.

Av alla dessa skäl bestämde sig monopolkapitalets viktigaste grupper resp de imperialistiska ländernas regeringar för den permanenta och institutionaliserade inflationen såsom ett medel för att övervinna eller förhindra katastrofala ekonomiska kriser i stil med den 1929-32. Den av John Maynard Keynes inledda ”omvälvningen” av den borgerliga nationalekonomin var det medvetna ideologiska uttrycket för dessa prioritetsändringar. Det är på sin plats, att tala om en medveten vändpunkt i imperialismens ekonomiska politik, om man tar hänsyn till det stora antalet vittnesmål.²⁴ Här skall vi bara citera ett av Keynes’ egna uttalanden: ”Det finns bara ett effektivt sätt att höja priserna i världsekonomin, och det är en världsomfattande ökning av de kreditfinansierade utgifterna. ... Initiativet tillfaller alltså de offentliga organen. Och de måste tas med beslutsamhet och i stor omfattning, om de skall vara tillräckliga för att bryta djävulscirkeln och motverka det ekonomiska lägets fortskridande försämring. ... Cyniker skulle här kunna dra slutsatsen, att endast ett krig skulle kunna hejda ett så allvarligt förfall. Ty hittills har endast kriget rättfärdigat en omfattande ökning av de offentliga utgifterna. ... Jag hoppas, att vår regering visar, att den också kan bemästra fredens uppgifter.”²⁵

Tekniskt sett har den permanenta inflationen huvudsakligen genomdrivits via en utvidgning av *bankpengarna* (sedan 1800-talets slut). Konvertibla papperspengar (värdetecken) gavs på 1800-talet ut såsom ett sätt att säkra *cirkulationskredit*. Omfattningen av utgivningen av papperspengar varierade huvudsakligen i takt med omfattningen av de växlar som skulle diskonteras, dvs den anpassades noga till den kapitalistiska varucirkulationens omedelbara behov. Som ett sätt att utvidga krediten kunde sådana papperspengar bara skapas genom spekulation eller växelrytteri; initiativet utgick därvid framför allt från handelskapitalet. När tekniken med kontokurantkredit praktiserades allmänt, förändrades detta tillstånd.²⁶

Bankernas kreditskapande lösgjorde sig nu i större utsträckning från den egentliga varucirkulationen; initiativet övergick från handelskapitalet till storkoncernerna i produktions- sfären. Dessa kunde nu få produktionskredit via kontokurantkredit – dvs bankpengar.²⁷ Från att ha varit en omvänd pyramid uppdelad i två led, blev penningmängden nu till en pyramid

vilja driva ut Djävulen med Belsebub. För att på sikt förhindra en svår ekonomisk kris, föreslår denna nationalekonom en ekonomisk politik, som skulle ha släppt loss en ekonomisk kris på kort sikt. Man behöver bara i efter hand betrakta världens utseende 1945-50, för att inse varför regeringarna i det andra världskrigets imperialistiska segrarmakter inte kunde betrakta ett sådant alternativ som realistiskt.

²⁴ Se flera källor om den ”permanent inflationens” idéhistoriska ursprung resp rättfärdigande hos Werner Hofmann, op. cit., s. 26-29.

²⁵ J. M. Keynes, *The Means to Prosperity* (1933), här citerad efter Werner Hofmann, op. cit., s. 25.

²⁶ Bankkapitalet hade också ett specifikt intresse av denna förändring, som gav det möjlighet till större vinster. Se härom R. S. Sayers, *Modern Banking*, 7:e upplagan, Oxford 1967, s. 267-270.

²⁷ Se t ex vad Joseph Schumpeter konstaterade redan 1912: ”I den mån kredit [Schumpeter menar här produktions- eller företagarkredit, till skillnad från cirkulationskredit, E. M.] inte kan lämnas ur resultatet av tidigare företagsamhet eller allmänt ur köpkraftsreserver, som skapats genom den tidigare utvecklingen, kan den bara bestå av enbart för detta tillfälle skapade kreditbetalningsmedel, vilka varken kan täckas av pengar i ordets egentliga mening eller av redan existerande produkter. ... Kredit kan i det fall, där den verkligen är viktig [dvs företagarkredit, E. M.], ... endast lämnas genom nyskapade betalningsmedel” (här citerat efter den engelska utgåvan: *The Theory of Economic Development*, Oxford University Press, Galaxy Book, New York 1961, s. 106).

uppdelad i tre led: en bas av guld, följd av ett bredare skikt av papperspengar, som i sin tur följdes av ett ännu bredare skikt av bankpengar (bankkredit).

Till att börja med utgick initiativet från den borgerliga staten, vilket kom till uttryck såväl i den keynesianska teorin som i liknande åsikter hos tyska penningteoretiker.²⁸ Den långsiktiga strategin var *deficit financing*, dvs statsbudgetens underskott såsom ett medel att skapa ytterligare ”solvent efterfråga”. Under andra världskriget framträdde statsutgifternas roll såsom huvudorsak till inflationen tydligt. Men efter andra världskriget, under den ”långa vågen med expansiv grundton”, fick de egentliga statsutgifterna en visserligen fortfarande viktig, men i sista hand underordnad betydelse för förklaringen av den permanenta inflationen. *Inflationens huvudkälla blev nu bankernas kontokurantkrediter till den privata sektorn*, dvs produktionskredit till de kapitalistiska koncernerna och konsumtionskredit till hushållen (i synnerhet till bostäder och varaktiga konsumtionsvaror). *Den permanenta inflationen är därför en permanent kreditpenninginflation, den till senkapitalismen anpassade formen för penningsskapande, för säkerställandet av den utvidgade reproduktionen på lång sikt* (ytterligare medel för mervärderealisering och kapitalackumulation).

Denna förklaring av den nutida permanenta inflationens ursprung och innehåll förkastas fortfarande av många grupper, som åberopar sig på marxismen. De håller hårdnackat fast vid föreställningen, att militärutgifterna är den enda eller i varje fall den centrala källan till inflationen. Men siffrorna talar ett tydligt språk. Det är tillräckligt, att jämföra följande siffror från den amerikanska ekonomin efter andra världskriget med varandra²⁹:

År	A <i>Bruttonational- produkt</i> (i miljarder dollar)	B <i>Offentlig skuld</i>	C <i>Privat skuld- sättning</i>	B i% av A	C i% av A
1946	208,5	269,4	153,4	129,4	73,6
1950	284,8	239,4	276,8	84,0	97,2
1955	398,0	269,8	392,2	67,8	98,5
1960	503,7	301,0	566,1	59,7	112,4
1965	684,9	367,6	870,4	53,7	127,1
1969	932,1	380,0	1 247,3	40,8	133,8

För att avrunda bilden, behöver vi bara tillägga, att den totala privata skuldsättningen i USA förblev praktiskt taget oförändrad mellan 1925 och 1945 (131,2 miljarder dollar 1925; 139,7 miljarder dollar 1945), och att den våldsamma expansionen inleddes först efter andra världskriget på ett tydligt sätt. Även fallet med Belgien – ett land med relativt små militärutgifter – förtjänar ett omnämnande. Under perioden 1962-1971 ökar bankkrediterna till den offentliga sektorn till 210 miljarder belgiska francs, dvs de mer än fördubblas, men bankkrediterna till det privata näringslivet ökar från 72 till 340 miljarder francs, dvs de nästan femdubblas. Under samma period växte emellertid bruttonationalprodukten mätt i fasta priser

²⁸ En viktig förelöpare till Keynes' penning-, kredit- och inkomstpolitik var den tyske finasteoretikern Albert Hahn (*Volkswirtschaftliche Theorie des Bankkredits*, Tübingen 1920). Ett exempel på en helt ”keynesianskt” klingande förklaring av det 3:e Rikets penning- och finanspolitik finns t ex hos Walter Eucken, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 4:e upplagan, Gustav Fischer-Verlag, Jena 1944, s. 152-153, 228. Ett öppet försvar av denna politik finns hos Prof. Ernst Wagemann, *Wo kommt das viele Geld her?*, Düsseldorf 1940.

²⁹ BNP och privata skulder i Economic Report of the President, februari 1970, och Survey of Current Business, maj 1970, citerat i *Monthly Review*, september 1970, s. 5. Statsskuld 1969: se de av EEC publicerade statistiska uppgifterna.

bara med ungefär 55%. Den inflationistiska karaktären av ett sådant kreditpenningskapande är uppenbar.

Människorna började bli medvetna om den permanenta inflationen, när priserna – i motsats till den traditionella utvecklingen – inte längre sjönk i perioder av uppenbar överproduktion (recession), ja de t o m fortsatte att stiga. Den stora ekonomiska världskrisen framkallade ett våldsamt prisfall, som överträffade allt som inträffat under tidigare kapitalistiska överproduktionskriser. Också 1938 års kris ledde till en plötslig sänkning av priserna.

Efter den allmänna prisökningen 1940-46 inleddes en motsägelsefull utveckling: tvärt emot alla förväntningar steg priserna kraftigt under de första efterkrigsåren, men sjönk visserligen i USA – om än bara lite – under 1949 års recession. Sedan kom den nya prisökningen under ”Korea-boomen”. Den ”permanent inflationens” effekter blev uppenbara, när recessionerna 1953, 1957, 1960 i USA löpte parallellt med stigande detaljhandelspriser (1953 sjönk grossisthandelspriserna åter något). Under recessionsåren 1970 och 1971 var de fortsatta prishöjningarna särskilt iögonenfallande.

På så sätt uppstod en helt ny terminologi om den ”smygande inflationen”, som förmedlade insikten, att senkapitalismen sedan mer än trettio år tillbaka i själva verket lever under den permanenta inflationens villkor. Redan 1958 skrev J. K. Galbraith: ”Vi tvingas av de nuvarande attityderna och målen att försöka driva ekonomin med högsta kapacitet, där (som vi har sett) inflationen inte kan betraktas som en onormal, utan som en normal framtidsutsikt.”³⁰

Hur kan man bevisa kredit- resp kreditpenning- (bankpenning-)expansionens inflationistiska effekter? Hur kan denna inflation mätas? Vid första ögonkastet förefaller svaret enkelt: i varornas prisstegring. En sådan förenklande förklaring löper emellertid risken att förfalla till Hilferdings cirkelbevis. Eftersom priserna är varuvärdenas penninguttryck, så kan penninginflation inte avläsas automatiskt med hjälp av prisstegringen. Varupriser uttrycker alltid ett förhållande mellan värdet av två varor – den specifika varan och guld. Undersökningen måste baseras på utvecklingen av förhållandets båda faktorer samt på sambandet mellan dem. Härtill kommer ytterligare ett moment, som den keynesianska skolan delvis med rätta pekade på. Pengar som köpkraft, som solvent efterfrågan, får inte bara likställas med varuproduktionens ström: de har också mobiliserande verkan, dvs de kan sätta en given varustock i rörelse igen.³¹ Denna funktion är viktig framför allt i en överproduktionskris. Om bank- eller centralbanksystemet skapar ytterligare bytesmedel, när det finns stora lager av osålda varor, så får denna ytterligare penningmängd visserligen en prishöjande effekt, men inte nödvändigtvis en inflationistisk³², ty den utbyts inte bara mot den löpande varuproduktionen, utan kan också underlätta uppfyllandet av förfallna betalningsförpliktelser och därmed åter dra in tidigare osäljbara och ur cirkulationen utstötta varor i cirkulationen. Därför säger den keynesianska och neokeynesianska skolan helt allmänt, att endast när den sällsyntaste ”produktionsfaktorn” har full sysselsättning, får skapandet av ytterligare cirkulations- och betalningsmedel inflationistiska effekter.³³

³⁰ Angående hela detta förhållande, se bl a Gilles Jourdain och Jacques Valier, *L'Echec des explications bourgeoises de l'inflation*, i *Critiques de l'Economie politique*, nr 1, september-december 1970, s. 56-58.

³¹ John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London 1936, s. 117-119, 126-128, 302-303.

³² Marx uttalade sig mycket sarkastiskt om Peels Bank Act av år 1844, som förhindrade en tillfällig ökning av mängden papperspengar i kristider (*Das Kapital*, band 3, s. 565, 552-561. osv. Se även *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, i *MEW*, band 13, å. 158).

³³ Tesen om ”the inflationary gap” (inflationsgapet) formulerades först av John Maynard Keynes i början av andra världskriget: *How to pay for the War*, New York 1940. Ansatser till samma tes finns redan i *General Theory ...*, s. 302-303.

Det är obestriddigt, att en ytterligare mängd pappers- och bankpengar får helt andra effekter, om det finns stora osäljbara varulager eller outnyttjad produktionskapacitet, än om produktionsapparaten redan är fullständigt utnyttjad. Men denna keynesianska tes är bara delvis riktig. Dess grundläggande fel ligger bl a i en odifferentierad användning av aggregat, i tron på automatiska reaktioner, där viktiga förmedlingar utelämnas. En ökning av penningmängden i perioder av recessioner och kriser kan visserligen öka försäljningen av konsumtionsvaror (men inte nödvändigtvis i en given fast proportion); den kan emellertid bara leda till en ökning av de produktiva investeringarna, om man samtidigt väntar sig en långsiktig utvidgning av marknaden, och om profitkvoten höjs (framför allt om den i början av recessionen förefaller alltför låg för kapitalisterna). Om detta inte inträffar (eller inte inträffar i den utsträckning, som kapitalisterna anser önskvärt), då kommer effekterna på de privata investeringarna helt eller delvis att utebli.³⁴ Multiplikatoreffekten för olika former av statsutgifter, budgetunderskott, skattelättnader m m kan alltså variera starkt vid olika tidpunkter. Produktiva investeringar – dvs investeringar som leder till en ökning av värdeprodukten – har en mycket högre multiplikatoreffekt än improduktiva. Och multiplikatorn för sådana ekonomiska åtgärder, som i själva verket bara innebär att en form av outnyttjat kapital förvandlas till en annan form (som t ex försäljning av värdepapper, för att med hjälp av försäljningssumman förvärva obebyggda tomter i spekulationssyfte, eller omvänt) kan under vissa omständigheter vara så låg, att den totala omsättningen i folkhushållningen knappast eller inte alls ökar. Tre tendenser måste alltså jämföras med varandra, för att man mera exakt skall kunna bestämma kreditpenningutvidgningens inflationistiska effekter:

1. Arbetsproduktivitetens utveckling inom guldindustrin, jämfört med samma utveckling i den kapitalistiska världens varuproduktion, alltså de långsiktiga tendenserna för varupriserna uttryckt i guld;
2. Penningmängdens utveckling, jämfört med den totala värdeprodukten (dvs produktionsvolymen multiplicerad med det genomsnittliga varuvärdet), med hänsyn tagen till pengarnas omloppshastighet;
3. Prisutvecklingens strukturproblem, dvs den varierande utvecklingen av grossisthandels- och detaljhandelspriserna, av priserna på råmaterial och jordbruksvaror å ena sidan och priserna på industriella färdigvaror å andra sidan, m m.

Strukturproblemen skulle kunna visa, om kreditpenninginflationen förorsakas av de senkapitalistiska monopolens *specifika* behov och inte bara av de allmänna svårigheterna för mervärderealiserings och kapitalets värdeökning. Så här mycket kan vi åtminstone säga redan nu: sedd ur penning- och värde-teoretisk synvinkel, är tesen om ”cost-push-inflation” (kostnadsinflation)³⁵ absurd. Endast om det finns ett likviditetsöverskott, kan koncernerna under monopolkapitalistiska betingelser vältra över kostnadsökningarna på försäljningspriserna, dvs konsumenterna.³⁶ Om däremot penningmängden i händelse av löneökningar förblir stabil eller bara anpassas till den ökade produktionen, så kan kostnadsökningen inte

³⁴ Detta är orsaken till det relativa misslyckandet för Roosevelts *New Deal* – liksom till att de produktiva civila investeringarna i Tredje Riket inte stimulerades på något betydande sätt under fasen 1933-38, trots de våldsamt ökade statsutgifterna (jfr kapitel 5 i detta arbete).

³⁵ Om ”kostnadsinflationsteorin”, se t ex B. F. W. Paish, *The Limits of Income Policies*, i F. W. Paish och J. Hennessy, *Policy for Incomes*, London 1968 (4:e upplagan), s. 13f. – F. S. Brooman, *Macro-Economics*, London 1963, s. 234-237

³⁶ Det finns många andra argument, som visar på det tvivelaktiga i denna teori. Analoga prishöjningar kan konstateras både i industrigrenar, där lönekostnaderna utgör 35 % och i sådana där de utgör 1 % av de totala produktionskostnaderna; kraftigare löneökningar utlöses i allmänhet av tidigare ökade levnadskostnader. Se vederläggningen av ”cost-push-inflation”-teorin hos Gilles Jourdain och Jacques Valier, *L'Echec des explications bourgeoises de l'inflation*, s. 58-67.

heller i vissa industrigrenar *utan konkurrens* leda till någon prishöjning. Om valutan är stabil, så gäller absolut Marx' sats, att en löneökning vid givet varuutbud och givet varuvärde bara minskar profiten och inte driver upp priserna.³⁷ Vad som döljer sig bakom tesen om "kostnadsinflationen" är alltså inte en analys av löneökningars objektiva effekter i en kapitalistisk marknadsekonomi, utan iakttagelsen att koncernerna under senkapitalismen via systemet med bankpengar kan *tillförsäkra* sig den nödvändiga penningmängden, för att automatiskt överföra höjda produktionskostnader till konsumenten.³⁸ Detta innebär, att det inte är "alltför höga" lönekrav, utan banksystemets och penningsskapandets specifika anpassning till monopolkapitalets intressen, som utgör prisökningarnas tekniska orsak.

Arbetsproduktivitetsens utveckling inom guldindustrin kan bara beräknas indirekt. Före första världskriget utgjorde "working costs" (arbetskostnaderna) ungefär 85% av "mining costs" (produktionskostnaderna) i den sydafrikanska guldproduktionen. Dessa siffror motsvarar inte helt Marx' kategorier "variabelt kapital" och "produktionskostnader", eftersom en del av mervärdet utan tvekan döljer sig i "arbetskostnaderna" i form av högre arvoden för vita uppsyningsmän och direktörer. År 1907 erhöll exempelvis de 17 697 vita, som var anställda i dessa gruvor, ett sammanlagt arvode på 5,94 miljoner pund sterling, medan de 165 000 färgade arbetarna totalt bara fick ett pris på 9,68 miljoner pund i penninglön och naturaförmåner för försäljningen av sin arbetskraft. Produktionen uppgick till cirka 234 000 kg rent guld och antalet presterade arbetsår till ungefär 183 000. 1940 har antalet presterade arbetsår ökat till 400 000, medan produktionen nådde upp till 400 000 kg rent guld. *Inputen* av levande arbete per kg rent guld hade alltså ökat något i förhållande till 1907. *Inputen* av dött arbete (konstant kapital) framgår inte av de tillgängliga uppgifterna, men även den ökade säkerligen. Mellan de båda världskrigen är alltså den genomsnittliga arbetsproduktiviteten i guldproduktionen åtminstone stagnerande och mycket sannolikt något sjunkande.³⁹ År 1967 producerar de 400 000 arbetarna mer än dubbelt så mycket som 1940: 950 000 kg rent guld. De totala produktionskostnaderna per ton, som 1907 beräknades till 6,14 dollar per brutet ton malm och 1940 låg på 5,15 dollar, har ökat till 8,36 (värdeförsämrade) dollar.⁴⁰ Detta motsvarar emellertid inte mer än ungefär 3,65 amerikanska dollar med 1940 års köpkraft. Eftersom antalet presterade arbetstimmar per vecka också har sjunkit, torde en *halvering av värdet av*

³⁷ Karl Marx, *Lohn, Preis und Profit*, i *MEW*, band 16, Berlin 1964, s. 140.

³⁸ Naturligtvis har inflationen därmed den dubbla funktionen, att möjliggöra en höjning av mervärdekvoten, samtidigt som den döljer sänkningen av den relativa löneandelen genom en höjning av penninglönen, varvid dessa stigande penninglöner får skulden för inflationen. Se den "liberala" engelska ekonomen och journalisten Samuel Brittans bok *The Treasury under the Tories 1951-1964* (London 1964), där han å ena sidan energiskt förespråkar stabila penninglöner (s. 150) och å andra sidan talar om för arbetarna, att de inte bör förväxla levnadskostnaderna (cost of living) med levnadsstandarden (standard of life). Hur levnadsstandarden skall kunna stiga, om penninglönerna inte ökar mer än de växande levnadskostnaderna, förklarar författaren emellertid inte. Han pläderar alltså uppenbarligen för en snabbare tillväxt på löneandelens bekostnad, dvs genom tvångssparande på arbetarklassens bekostnad, alltså genom en höjning av mervärdekvoten.

³⁹ Detta är inte förvånande, då lagen om sjunkande avkastning på givna malmförekomster gäller i gruvorna, eftersom man efter hand måste bearbeta allt djupare liggande skikt. Se härom följande förklaring av en intressant, som säger en del om differentialräntans dynamik i guldgruvorna: "På kammarens [Transvaal and Oranje Free State Chamber of Mines, E. M.] 75-års sammankomst i juni 1965 i Johannesburg syftade den avgående ordföranden C. B. Anderson delvis på de stigande kostnaderna, när han sade: '... Jag skulle ännu en gång vilja betona, att varje cents höjning av arbetskostnaden per ton överför en viss mängd guld i varje gruva – det må vara en gammal eller en ny, en givande eller en föga givande gruva – från den betalbara till den icke-betalbara kategorin. ... Dessutom förkortas de enskilda gruvornas livstid oavbrutet, och nedgången för denna gruvindustri som helhet rycker mycket närmare". (Bureau of Mines/US Dept. of the Interior, *Mineral Yearbook 1965*, vol IV, *Area Reports: International*, US Government Printing Office, Washington 1966).

⁴⁰ Data om de sydafrikanska guldgruvorna för år 1907: A. Mill (red), *The Mining Industry*, New York, vol XIX, 1910-11, s. 280-284. För år 1940: *Engineering and Mining Journal*, vol 142 (1941), nr 2, s. 68. För år 1967: Bureau of Mines/US Dept. of the Interior, *Mineral Yearbook 1967*, vol I-II, US Government Printing Office, Washington 1968, s. 544.

ett gram guld mellan 1907 och 1967 vara en realistisk uppskattning. Denna halvering kan bl a förklaras av nedläggningen av de minst givande gruvorna och igångsättandet av de nya rika gruvorna i Oranje-fristaten, Klerksdorp, Ewander och Farwestrand, vilket har ökat den genomsnittliga guldkastningen per ton malm i de sydafrikanska guldgruvorna från 6,67 g 1955 till 10,78 g 1965. Vidare har delvis betydande tekniska förbättringar införts i guldgruvorna.⁴¹

Det är lättare att beräkna arbetsproduktivitetsens ökning i den totala imperialistiska varuproduktionen under samma period 1907-1967. I den bearbetande industrin i USA ökade antalet presterade arbetstimmar med 71% mellan 1907 och 1967, produktionsindexet däremot mer än niodubblades (från indextalet 80 till 738). Detta innebär en höjning av arbetsproduktiviteten med ungefär 520%. I jordbruket sjönk antalet presterade arbetstimmar med ungefär två tredjedelar mellan 1907 och 1967 (från indextalet 95 till 32), medan produktionen ökade med 77%.⁴² Arbetsproduktiviteten inom jordbruket ökade under dessa 60 år med 540%, med praktiskt taget samma procentsats som den industriella arbetsproduktiviteten.

I de övriga imperialistiska länderna var arbetsproduktivitetsens ökning under perioden 1907-1914 lika stor som i USA, 1914-1940 var den mycket mindre och 1947-1967 mycket större.⁴³ Den imperialistiska världens totala varuproduktion tycks alltså inte på något väsentligt sätt skilja sig från arbetsproduktivitetsens utveckling i USA. Detta innebär, att värdet av den i de imperialistiska länderna producerade genomsnittsvaran i dag är fem till sex gånger lägre än före det första världskriget. Vid ett guldvärde, som sedan den tiden sjunkit med ungefär 50%, borde varornas guldpris i genomsnitt vara tre gånger lägre än år 1907.⁴⁴ I själva verket är emellertid varupriserna, uttryckta i pappersdollar, tre gånger högre än år 1907. *Denna niofaldiga penningvärdeförsämring har en objektiv funktion att fylla: att dölja det betydligt reducerade varuvärdet, uttryckt i guldmängder, eftersom ett ihållande och snabbt prisfall på varorna skulle kunna göra den kapitalistiska ekonomin funktionsoduglig på lång sikt i avsaknad av geografiska expansionsmöjligheter.*⁴⁵

I detta sammanhang måste vi beakta ett förhållande, som strax innan första världskriget utlöste en intressant diskussion mellan Eugen Varga, Otto Bauer och Karl Kautsky: leder en

⁴¹ "I de sydafrikanska West Dreifontein-guldgruvornas nya hög-automatiserade anläggning regleras tillförseln av fuktighet och småsten automatiskt genom en gammastråle som kontrollerar tappmynningen. De automatiska kontrollerna gör att 12 män, 2 vita och 10 färgade per skrift, kan sköta hela malningsprocessen, som omfattar fem stångkvarnar på 9X 12 fot och tjugo sekundära småstenskvarnar på 8X20 fot. Geochemical Systems Company utvecklade en analysteknik, som kan avgöra om geologiskt material innehåller guld och silver i så små mängder som miljarddelar av ett gram." (Bureau of Mines/US Department of the Interior, *Minerals Yearbook 1967*, vol I-II, US Government Printing Office, Washington 1968, s. 536).

⁴² Uppgifterna kommer från US Department of Commerce/Bureau of the Census, *Long Term Economic Growth*, vad gäller perioden 1907-1965. Vi har förlängt dem fram till 1967 med hjälp av de årliga officiella uppgifterna i *Statistical Abstract of the USA*.

⁴³ Vad gäller den sista fasen, se data ur löpande OECD-publikationer, citerade i Neusüss-Blanke-Altwater, *Kapitalistischer Weltmarkt und Weltwährungskrise*, i *Probleme des Klassenkampfes*, nr 1, november 1971.

⁴⁴ Denna uppskattning – en grov uppskattning – är naturligtvis bara meningsfull för identiska varor. Det är inte meningsfullt, att beräkna den långsiktiga värdeutvecklingen för varor, som inte producerades 1907 (eller som producerades i mycket liten omfattning och helt annan kvalitet). Men för den globala varuproduktionen är en sådan uppskattning helt meningsfull.

⁴⁵ En oavbruten snabb sänkning av varupriserna skulle bl a paralysera kreditsystemet, eftersom den reella räntan skulle behöva höjas genom pengarnas årliga värdeökning, även om den nominella räntan vore låg. Överhuvudtaget skulle låne- och bankkapital få större profiler än industri- och handelskapital. Den oavbrutna värdeförsämringen av varulagren skulle i hög grad försvåra handelskapitalets uppgift. Eftersom arbetarnas motstånd mot en sänkning av de nominella lönerna som bekant är mycket snabbare och kraftigare än deras reaktion på fördringen, skulle det uppstå ett för kapitalet avskräckande tryck i riktning mot permanenta reallöneökningar, som bara skulle kunna neutraliseras genom massiv arbetslöshet.

ökning av guldproduktionen av sig själv till en ökning av varornas (guld)-pris?⁴⁶ Enligt vår åsikt var den ståndpunkt, som båda sidor i diskussionen företrädde, felaktig med hänsyn till en konsekvent tillämpning av arbetsvärdeteorin. Vargas tes, att centralbankernas fastlåsning av "guldpriset" skulle förhindra guldproduktionens prishöjande effekter, kan inte försvaras och vederlades på ett övertygande sätt av Kautsky och Bauer.⁴⁷ Kautsky åberopade sig på guldets egenart, för att visa att en ökning av guldproduktionen innebär en ökning av den totala efterfrågan, dvs en utvidgning av marknaden för den kapitalistiska varuproduktionen. Produktionen av guld är produktion av den "allmänna ekvivalenten", som är den enda vara som inte bara har ett särskilt bruksvärde (för smycken, m m), utan dessutom det specifika bruksvärdet, att den är utbytbar mot alla andra varor. Därför kan guld aldrig bli "osäljbart" under kapitalismen. Det stämmer. Kautsky har bara förbisett, att en ökning av guldproduktionens *omfång* naturligtvis leder till en ökning av *penningkapitalet*⁴⁸, och att det specifika med guld (och guldpengarna) just består däri, att det inte nödvändigtvis måste föras in i cirkulationen, utan också kan samlas i form av skatter. Huruvida den årliga guldproduktionen ökar den totala efterfrågan på *varor* med motsvarande värde, är alltså inte på något sätt automatiskt givet (som Kautsky tror), utan beroende av om den ytterligare guld mängden kommer in i cirkulationen, dvs det är beroende av den kapitalistiska ekonomins givna konjunktur, av varuproduktionens omfång, av pengarnas omloppshastighet, av kreditens omfång (de betalningar, förutom bytesfunktionerna, som dessa pengar har att fullgöra), m m.

Mellan 1929 och 1939 ökade guldproduktionen till nästan det dubbla, utan att detta ledde till någon betydande ökning av den totala efterfrågan i den kapitalistiska världen. Det ytterligare guldflödet in i USA:s valutareserv och *hopades som skatter*. Endast en sänkning av guldvärdet leder automatiskt till en höjning av varupriserna (uttryckt i guld). Denna sänkning av guldvärdet alltså sedan 1890-talet (och inte utökningen av guldproduktionen) spelar en central roll i förklaringen av dyrtiden under imperialismens "blomstringstid" (1893-1914).

Det är också möjligt att fastställa omlopps- och betalningsmedlens utveckling (penningkvantiteten) ganska exakt för samma period – från tiden omedelbart före första världskriget fram till 60-talets slut. (Vi begränsar oss i fortsättningen till USA:s ekonomi såsom den kännetecknande för senkapitalismen.) Enligt den kända Friedman-Schwartz-serien⁴⁹ ökade penningmängden (utan hänsyn tagen till långfristiga bankkonton) från indextalet 100 år 1915 till 215 år 1929, dvs med 115%. Industriproduktionen växte under samma period med 70%, medan jordbruksproduktionen förblev konstant. Enligt Friedman-Schwartz påskyndades

⁴⁶ Eugen Varga, *Goldproduktion und Teuerung*, i *Die Neue Zeit*, årgång 30, band 1, nr 7, s. 212f. Eugen Varga, *Goldproduktion und Teuerung*, i *Die Neue Zeit*, årgång 31, band 1, nr 16, s. 557f. Otto Bauer, *Goldproduktion und Teuerung*, i *Die Neue Zeit*, årgång 30, band 2, s. 4f och 49f. Karl Kautsky, *Gold, Papier und Ware*, op. cit. – *Die Wandlungen der Goldproduktion und der wechselnde Charakter der Teuerung*.

⁴⁷ överhuvudtaget är begreppet "guldets pris", som det också för närvarande används i nationalekonomisk litteratur, meningslöst ur den marxistiska värdeteorins synvinkel. Varornas pris uttrycker deras värde i pengar, dvs guld, som inte bara är värdemätare, utan också prisernas måttstock. "Guldets pris" skulle alltså vara guldvärdet uttryckt i guld. Vad man i verkligheten menar med detta uttryck, är valutornas "värde", dvs den guldquantitet som en viss valutaenhet representerar. Uttrycket "guldets pris är 35 dollar per uns" betyder i själva verket: en dollar representerar 1/35 av ett uns guld.

⁴⁸ Se Karl Marx: "Vi betraktar här ackumulationen av penningkapital, såvida den inte uttrycker antingen en stockning i den kommersiella kreditströmmen eller en besparing, det må vara av de verkliga cirkulerande medlen eller av de i reproduktionen sysselsatta agenternas reservkapital. Förutom i dessa båda fall kan ackumulation av penningkapital uppkomma genom ett ovanligt stort tillflöde av guld som 1852 och 1853 på grund av de nya guldgruvorna i Australien och Kalifornien." (*Das Kapital*, band 3, s. 516).

⁴⁹ Milton Friedman och Anna Jacobson Schwartz, *Monetary Statistics of the United States*, National Bureau of Economic Research, New York 1970.

också pengarnas omloppshastighet något i denna fas. Under de följande krisåren gick den emellertid tillbaka med mer än 30%, medan penningvolymen ökade med ytterligare 25%.⁵⁰

I överensstämmelse med dessa siffror finner vi år 1939 en prisnivå inom grossisthandeln, som bara ligger 10% över 1915 års nivå (prisinivå inom detaljhandeln, som alltid uppvisar en viss tidsmässig eftersläpning i återspeglings av guldpriserna, låg 1939 10% över 1916 års nivå). Det kan inte vara tal om en långsiktig inflation, när pappersvalutans köpkraft sjunker med ungefär 10% på 24 år (mindre än 0,4% per år).

Bilden förändras, om vi jämför utvecklingen efter andra världskrigets slut med utvecklingen mellan 1915 och 1939. Penningkvantiteten ökade med ungefär 90% mellan 1945 och 1967⁵¹; den är nu sju gånger större än 1929 och nio gånger större än 1907. Pengarnas omloppshastighet fördubblades mellan 1945 och 1967 och har nått upp till 1929 års takt igen. Men den totala industriproduktionen var 1967 bara fyra gånger så stor som 1929, jordbruksproduktionen cirka 45% större. Här kan vi lägga märke till en inflationistisk penningmängd, som inte motsvaras av en ökad varuproduktion. Den genomsnittliga prisnivån var 1967 dubbelt så hög som 1929 och tre gånger så hög som 1907. Ökningen av penningkvantiteten, dvs mängden pappers- och bankpengar, utgör på ett otvetydigt sätt den omedelbart tekniska orsaken till dollarinflationen. Penningkvantiteten ökade mycket kraftigare än den fysiska produktionsvolymen – och i omvänd mening mycket kraftigare än varubergets starkt reducerade värde (guldpris).

En jämförelse mellan olika prisseriers varierande dynamik gör det också möjligt för oss att få insikt i de djupare orsakerna till den permanenta inflationen under senkapitalismen. Grossisthandels prisindex för alla varor låg 1967 i USA på 106,2 mot 52,1 1929 och 57,9 1945. Detaljhandels- (konsumentpris-)indexet låg 1967 på 115,4 mot 59,7 1929 och 62,7 1945. De båda seriernas utveckling verkar alltså gå ganska parallellt. Denna skenbara parallellitet förändras emellertid, om man tar hänsyn till följande fakta:

1. Mellan 1958 och 1964 var grossisthandelspriserna i USA praktiskt taget konstanta (index 100,4 år 1958; 100,5 år 1964). Till och med under perioden 1957-1964 var ökningen bara 3,5%, dvs mindre än 0,5% per år. Även mellan 1951 och 1956 var grossisthandelsprisernas stabilitet absolut. *Under hela perioden 1951-1964 finns det bara ett enda år, då det skedde en betydande ökning av grossisthandels prisindex, "boomen" 1956.*

2. Under samma period steg däremot konsumentpriserna oavbrutet. Endast mellan 1952 och 1955 är denna ökning obetydlig; alla andra år överstiger den 1% årligen. Under hela perioden 1951-1964 ökade detaljhandelspriserna med 17,6 enheter, medan grossisthandelspriserna bara ökade med 3,8 enheter.

3. År 1967 ligger grossisthandels prisindex för livsmedel som levererats direkt från farmen, för kemikalier och för gummivaror *under* nivån från 1957-1959. Grossisthandelspriserna för textilvaror, pappersvaror, möbler och elektriska hushållsapparater är under dessa tio år antingen stabila eller uppvisar en under genomsnittet liggande höjning. Däremot ligger höjningen av grossisthandelspriserna på maskiner, metallvaror och trä över genomsnittet.

Konsumentpriserna uppvisar en liknande bild. Under perioden 1957-1967 ökade detaljhandelspriserna på livsmedel, textilier, möbler och elektriska hushållsapparater mindre än

⁵⁰ En vacker vederläggning av den ortodoxa "rena" kvantitetsteorin! Trots dennas påståenden kan pengarnas omloppshastighet inte betraktas som given, och en betydande ökning av penningmängden kan neutraliseras genom en sänkning av denna omloppshastighet, om varucirkulationens och kapitalackumulationens konjunkturrellt bestämda behov inte kan "suga upp" den ytterligare penningmängden vid den gamla omloppshastigheten.

⁵¹ Friedman-Schwartz, op. cit.,

levnadskostnadernas genomsnittsindeks (men mycket kraftigare än motsvarande grossist-handelspriser). Däremot ökade kostnaderna för tjänster (framför allt för hälsovård och fritid, men även för så kallade ”blandade varor”) mer än genomsnittet.

Om man till dessa serier lägger råvaruprisernas nästan oavbrutet tillbakagående tendens på världsmarknaden under samma period, så kan *penningvärdeförsämringens struktur* slås fast på följande punkter:

1. Övergången från guldmyntfot till ett penningssystem, där monopolkapitalet via systemet med bankpengar kan tillförsäkra sig en för dess behov lämplig penningmängd, gör det möjligt för de senkapitalistiska storkoncernerna att under högkonjunkturer öka priserna något på de varor som de säljer och att hålla dem stabila under recessioner, på grund av den relativa marknadskontrollen (oligopolistisk konkurrens, *price leadership*).⁵² Om arbetsproduktiteten ökar kraftigt (den tredje teknologiska revolutionen), så innebär detta att vinstmarginalen blir större (att mervärdekvoten höjs), vilket bör leda till ”finansiering via priset”, till ”styrda priser” och en relativt hög självfinansieringskvot.⁵³

Ett av huvudmålen för den med dessa ”styrda priser” (administered prices) förknippade prispolitiken är att ta hänsyn till avsättningsfluktuationerna i förväg, dvs att säkerställa profiten också i recessioner. Gardiner C. Means har t ex räknat ut, att de av stålkoncernen *US Steel Corp.* på 50-talet genomförda ovanligt kraftiga prishöjningarna sänkte ”the break-even point” (dvs den minsta graden av kapacitetsutnyttjande, som övervinner lönsamhetströskeln) så mycket, att denna koncern under andra hälften av 1960 med ett recessionsbetingat kapacitetsutnyttjande på bara 47% (!) realiserade praktiskt taget samma nettoprofit som under boomen 1953 med ett kapacitetsutnyttjande på 98%.⁵⁴

2. Det på grund av den våldsamt höjda arbetsproduktiviteten avsevärt ökade beståndet av bruksvärden under senkapitalismen förorsakar realiseringssvårigheter, som visar sig i en kraftig tillväxt av försäljningskostnaderna och konsumentkrediten. Under den sena monopolkapitalismens villkor (och såvida det inte finns någon betydande utländsk konkurrens på detaljhandelns område⁵⁵ kan de ökade cirkulationskostnaderna (vid en adekvat ökning av penningmängden) vältras över på konsumenterna.

3. Allt efter graden av monopolisering blir prishöjningen kraftigare marginellt; den är följaktligen kraftigare för grossisthandelspriserna i avdelning I än i avdelning II. Och omvänt: allt efter arbetsproduktivitetsens relativa tillväxt (sjunkande varuvärden och guldpriser) begränsas fördyringen. Den är alltså mindre i sektorer som alltsedan den senkapitalistiska epokens början kännetecknats av en särskilt snabb produktivitetsökning (jordbruk, kemi, elektriska hushållsapparater, m m) än i sektorer med lägre mekaniseringsgrad (byggnation, tjänster, m

⁵² Se härom bl a Gardiner C. Means, *Pricing Power and the Public Interest*, New York 1962; D. Schwartzman, *The Effect of Monopoly on Price*, i *Journal of Political Economy*, augusti 1959. Enligt Means kan 85 % av de totala prishöjningarna mellan 1953 och 1962 föras tillbaka till priserna på de kraftigt koncentrerade produktionsgrenarnas produkter.

⁵³ Under dessa betingelser är den skillnad som Charles Levinson (op. cit., s. 30) gör mellan de av monopoliseringen möjliggjorda och de av ökad kapitalackumulation erfordrade prishöjningarna betydelselös. Det faktum, att monopolen kan tillförsäkra sig vinstmarginaler över genomsnittet (teknologiska överprofiter), för att garantera den av den snabbare teknologiska förnyelsen krävda högre självfinansieringskvoten, bildar ett enda ”strukturellt” komplex tillsammans med bankernas resp centralbanksystemens inflationistiska penningpolitik. Det är bara olika sidor av en för senkapitalismen specifik struktur.

⁵⁴ Gardiner C. Means, *Pricing Power and the Public Interest*, s. 148.

⁵⁵ OECD-rapporten *Inflation*, 1970, s. 22, har en tabell, som vad gäller perioden 1961-1969 entydigt visar, att prishöjningen var mindre på världsmarknaden än konsumentprishöjningen på de imperialistiska staternas inre marknad. Neusüss-Blanke-Altvater (op. cit., s. 29-30) pekar på exemplet Japan, där de ovanligt stabila exportpriserna mellan 1960 och 1969 åtföljdes av en ökning av levnadskostnaderna med 64 %.

m).⁵⁶ Men den relativa prisstabiliteten i sektorer med en arbetsproduktivitet, som växer snabbare än genomsnittet, är i sig själv ett lika exakt uttryck för den permanenta inflationen som den snabbare prisökningen i sektorer med en långsamt växande arbetsproduktivitet.

Härav framgår det klart, att den permanenta inflationen inte på något sätt sätter värdelagen ur spel. Denna lag får bara sitt uttryck under de specifika betingelserna med en fortlöpande minskning av de från sin guldbas lösgjorda papperspengarnas värde (köpkraft). Så länge den permanenta "smygande inflationen" inte slår om i en "galopperande inflation", är det därför inte alls uteslutet med prissäskningar i vissa sektorer och till och med allmänt sjunkande grossisthandelspriser i framtiden, om de strukturella överproduktionsfenomenen förstärks.

Två problem är intimt förbundna med denna argumentering och kräver ett klagörande. Är servicesektorns hypertrofi (och därutöver hypertrofin i alla inte omedelbart värdeskapande verksamheter, dvs även i statsapparaten och cirkulationssfären) en orsak till den permanenta inflationen? Och: vad är det för skillnad mellan vår förklaring av den permanenta inflationen och Friedmans eller Rueffs allmänt accepterade kvantitetsteori?

När man undersöker frågan om servicesektorns (resp alla improduktiva utgifters) inflationistiska effekter, kan ett sifferexempel vara till god hjälp. Vi antar, att den årliga värdeprodukten i ett visst kapitalistiskt samhälle har följande struktur:

I: $10\,000\ c + 5\,000\ v + 5\,000\ m = 20\,000$ produktionsmedel

II: $5\,000\ c + 3\,000\ v + 3\,000\ m = 11\,000$ konsumtionsmedel

Av mervärdet på 5 000 i avdelning I ackumuleras 3 750 och 1 250 konsumeras improduktivt. Av mervärdet på 3 000 i avdelning II omfattar ackumulationen 2 250 värdeenheter. Vid en total produktion av 11 000 konsumtionsmedel konsumeras alltså 10 000 löpande (8 000 av arbetarna och 2 000 av kapitalisterna och deras tjänare), 1 000 blir kvar för nästa års utvidgade reproduktion (för anställning av ytterligare arbetskraft). För den utvidgade reproduktionen av konstant kapital finns det produktionsmedel till ett värde av 5 000 enheter.

Vi antar nu, att en tredje sektor – tjänster – har uppstått bredvid de båda andra sektorerna, och att den har sålt tjänster till ett sammanlagt pris av 3 600 värdeenheter. Förutsatt att denna servicesektor inte köper några maskiner, byggnader, m m (en hypotes som bara skall förenkla beräkningarna, men som utan svårighet skulle kunna upphävas genom ett utbyte av tjänster mot varor från avdelning I), bevarar systemet sin jämvikt, dvs förhållandet mellan det producerade varuvärdet och den i produktionen uppkomna köpkraften för realiseringen av detta varuvärde störs inte, om 2 700 värdeenheter av konsumenternas köpkraft används för inköp av tjänster i stället för konsumtionsmedel, om tjänster för 900 värdeenheter utbyts mellan dem som är verksamma i denna sektor, och om de redan existerande konsumtionsartiklarna köps av dem som är sysselsatta i servicesektorn och används för reproduktionen av deras arbetskraft.

Jämvikten mellan utbud och efterfrågan får då följande form:

<i>Utbud</i>	<i>Efterfrågan</i>	
	10 000	förnyelse c I
	5 000	förnyelse c II
20 000	3 125	utvidgad reproduktion c I
produktionsmedel	1 875	utvidgad reproduktion c II

⁵⁶ Enligt François Perroux (*Inflations importées et structures sectorielles*, i François Perroux-Jean Denizet-Henri Bourguinat, *Inflation, Dollar, Euro-Dollar*, Paris 1971, s. 108) skall 70 till 90 % av de fastställbara prishöjningarna under de tio åren 1958-1968 kunna föras tillbaka på tjänster och byggnadsväsendet, beroende på vilket västerländskt land man betraktar.

	3 750	arbetare avdelning I
	2 250	arbetare avdelning II
	812,5	kapitalister avdelning I
11 000	487,5	kapitalister avdelning II
produktionsmedel	625	reserv utvidgad reproduktion I
	375	reserv utvidgad reproduktion II ⁵⁷
	2 700	sysselsatta i servicesektorn
	1 250	arbetare avdelning I
	750	arbetare avdelning II
3600	437,5	kapitalister avdelning I
tjänster	262,5	kapitalister avdelning II
	900	tjänster, som utbyts inom denna sektor.

Hypotesen var, att arbetarna spenderade 25% av sina realinkomster och kapitalisterna 35% av det improduktivt konsumerade mervärdet på tjänster i stället för konsumtionsvaror samt att de i servicesektorn sysselsatta också spenderade 25% av sina realinkomster på tjänster. Vilket ekonomiskt innehåll har nu denna jämviktsbetingelse? Den visar, att en betydande service-sektor i den kapitalistiska ekonomin inte nödvändigtvis har en inflationistisk karaktär, så länge den köpkraft, som de i denna sektor sysselsatta förfogar över, är exakt lika stor som den del av de produktiva arbetarnas köpkraft och av det improduktivt förbrukade mervärdet, som utbyts mot tjänster i stället för varor. Om ekvationens andra led betecknas som i varu-produktionen uppkomna ”konsumentinkomster”, och om man förutsätter, att per capita-inkomsten för de i servicesektorn sysselsatta är lika hög som den är för dem som sysselsätts i produktionen, då får vi följande förenklande, men för den historiska *tendensen* viktiga formel: vid en utvidgad servicesektor bevaras systemets jämvikt (dvs undviks permanent inflation), om tjänsternas andel av *konsumtutgifterna är lika med de i servicesektorn sysselsattas andel av den förvärvsarbetande befolkningen*. För att närma sig den verkliga rörelsen, måne man multiplicera ekvationens andra led med en koefficient, som uttrycker förhållandet mellan genomsnittsinkomsten i servicesektorn och genomsnittsinkomsten i den produktiva sfären.

Via denna omväg kan begreppet ”servicesektorns produktivitet” föras in i analysen (eftersom vi i kapitel 12 försökte bevisa, att servicesektorn i ordets egentliga mening inte är mer ”produktiv”, dvs värdeskapande och mervärdeproducerande, än cirkulationssfären, så kan det inte vara tal om en sådan produktivitet vid en strikt tillämpning av arbetsvärde-läran).⁵⁸ Om ekvationen upphävs på grund av hypertrofi i servicesektorn, genom att den andel av den totala förvärvsarbetande befolkningen som sysselsätts i denna sektor, multiplicerat med inkomst-koefficienten 1,1, blir ungefär 50, medan tjänsternas andel av konsumtutgifterna bara uppgår till 40, då uppkommer ett inkomstöverskott i avdelningen för tjänster. Detta leder antingen till en höjning av konsumtionsartiklarnas marknadspriser (om det spenderas

⁵⁷ Eftersom tjänster inte kan ”produceras” för att hållas i lager, innehåller den för ackumulationen nödvändiga mängden konsumtionsartiklar både det konsumtionsvaruvärde, som är nödvändigt för anställningen av ytterligare ”produktiva” arbetare, och det värde, som motsvarar den del av det ytterligare variabla kapitalet, som skall bytas mot tjänster.

⁵⁸ ”Serviceindustriernas växande betydelse innebär en kraftig strukturomvandling av ekonomin. Det rör sig om en sektor, där produktiviteten växer långsammast, eftersom automatiseringen är svår att genomföra, och där mer kapitalinvesteringar och arbetskraft ... används, för att producera icke-varaktiga enskilda tjänster, av vilka ett ringa antal kommer att dyka upp i uppgifterna om levnadskostnaderna.” (Charles Levinson, op. cit., s. 28).

Enligt OECD-rapporten *Inflation* var de årliga genomsnittliga prisökningarna under perioden 1958-1968 dubbelt så höga i servicesektorn som för industrivaror i USA, Västtyskland, Storbritannien, Frankrike och Italien.

uteslutande på sådana artiklar), eller så får det inflationistiska effekter på ekonomin som helhet, eftersom en del av dessa inkomster också försöker köpa produktionsmedel. *Under dessa bestämda betingelser får hypertrofin i servicesektorn alltså inflationistiska effekter.*⁵⁹ Detta är ett specialfall av en mera allmän regel, nämligen att varje sektoriell brist på jämvikt får inflationistiska effekter under senkapitalismen, om en snabb anpassning av de ekonomiska resurserna (spenderade arbetsmängder) i specifika sektorer till den solventa efterfrågans förändrade struktur försenas genom en utökning av penningmängden.⁶⁰

Är denna förklaring av den permanenta inflationen som utmärker senkapitalismen identisk eller besläktad med kvantitetsteorins nutida formulering? En viss likhet kan inte förnekas; men vår förklaring finns redan i Marx' penningteori, tillämpad på papperspengar.⁶¹ I Marx' skrift *Till kritiken av den politiska ekonomin* läser vi: "Papperssedlarnas kvantitet bestämmes alltså genom guldpengarnas kvantitet, vilka de företräder i cirkulationen, och då de är värde-tecken blott i den mån de företräder guldpengarna, bestämmes deras värde helt enkelt genom deras kvantitet. Under det att alltså kvantiteten av det cirkulerande guldmetallet är beroende av varupriserna, beror omvänt värdet av de cirkulerande papperssedlarna uteslutande av deras egen kvantitet. Inblandningen från statens sida, vilken ger ut papperspengar med tvångskurs – och vi sysslar bara med detta slag av papperspengar – tycks upphäva den ekonomiska lagen. Staten, som i myntpriset blott gav en bestämd guldsvikt ett dopnamn, och genom präglingen blott tryckte sin stämpel på guldmetallet, tycks nu genom sin stämpels magiska makt förvandla papper till guld. Då papperssedlar har tvångskurs, kan ingen hindra staten att tvinga in ett godtyckligt stort antal av dem i cirkulationen och prägla dem med godtyckliga myntnamn ... De sedlar som en gång befinner sig i cirkulation är det omöjligt att kasta ut ur denna, då de hejdas i sitt lopp av landets gränspåsar men utom cirkulationen förlorar allt värde, bruksvärde såväl som bytesvärde. Skilda från sin funktionella existens förvandlas de till värdelösa pappers-lappar. Men denna statens makt är blott skenbar. Den kan slunga in i cirkulationen en godtycklig kvantitet papperssedlar med godtyckliga myntnamn, men med denna mekaniska akt upphör dess kontroll. Gripen av cirkulationen kommer värdetecknet eller papperspengarna under inflytande av dess immanenta lagar. Om 14 miljoner pund sterling utgjorde den summa guld, som krävs för varucirkulationen, och om staten satte 210 miljoner sedlar i cirkulation, var och en med namnet 1 pund sterling, så skulle dessa 210 miljoner förvandlas till

⁵⁹ Samma regel gäller *mutatis mutandis* också när improduktiva utgifter, t ex rustning, täcks med skatter. I vilken hög grad denna regel bidrar till en förståelse av den permanenta inflationen under senkapitalismen framgår av det faktum, att de i servicesektorn (exkl trafik, kommunikationer och public utilities) sysselsatta arbetarna och tjänstemännen mellan 1950 och 1970 ökade från 50,3 till 60,6 % av det totala antalet sysselsatta löntagare, medan tjänsternas andel av de amerikanska medborgarnas genomsnittskonsumtion under samma period bara ökade från 32,7 till 42,6 % (detta inkl gas, vatten, elektricitet, m m. Utan dessa varor skulle siffrorna bli ungefär 29,5 och 38,5 %).

⁶⁰ François Perroux, op. cit., s. 117f. – Se i detta sammanhang den av Charles C. Schultze (*Recent Inflation in the United States*, U. S. Congress, Joint Economic Committee, Study Paper I, Government Printing Office, Washington 1959) företrädde intressanta teorin om de genom efterfrågeförskjutning uppkomna prishöjningarna i vissa sektorer, som på grund av monopolvillkor inte åtföljs av prissänkningar i de andra sektorerna som kännetecknas av en relativt sjunkande efterfrågan. Detta torde också gälla för servicesfärens prishöjningar, som är relativt sett högre än genomsnittet. För förståelsen av den permanenta inflationen i de halvkoloniala länderna, som vi inte kan undersöka närmare här, spelar de oavbrutet stigande (monopolistiska) importpriserna en mycket viktig roll. Se härom Hector Malavé Mata, *Dialéctica de la Inflación* (Venezuela 1972, med detaljerad bibliografi), som bl a för Venezuela visar, att prisindexet för inhemska varor bara ökade med 19,4 % mellan 1956 och 1970, samtidigt som de importerade varornas prisindex ökade med 62,1 % (s. 279).

⁶¹ Detta tycks Bruno Fritsch (*Die Geld- und Kredittheorie von Karl Marx*, Frankfurt 1968) inte ha förstått, när han skriver: "Penningmaterialets värde bestäms här av de varumetamorfoser, som representerar det samhälleliga stoffbytet, och antas vara givet. Detta utesluter inte hos Marx, att staten kan ge ut penningsurrogat utöver detta 'naturliga' mått. Som en följd av denna extra utgivning sjunker dess värde emellertid inte i sig (?), utan bara relativt (?) i förhållande till guldmetallet, vilket såsom inkarnationen av det allmänna samhälleliga arbetet definitionsmässigt (?) utgör cirkulationens 'naturliga' mått." (s. 59).

representanter för guld till ett belopp av 14 miljoner pund sterling. ... Då namnet pund sterling nu skulle ange en 15 gånger mindre guldkvantitet, skulle alla varupriser stiga med det 15-dubbla.”⁶²

Den grundläggande skillnaden⁶³ mellan den marxiska, på papperspengar tillämpade penningteorin och den klassiska eller moderna kvantitetsteorin är, att Marx, även om han tilldelar cirkulationssfären en viss autonomi, betraktar produktionssfären resp det objektiva, av värdelagen bestämda behovet av bytes- och betalningsmedel som de givna storheterna, och att en ökning av penningmängden leder till en värdeförlust för valutaenheten *endast i jämförelse med dessa storheter*.

Detta ger två avgörande resultat. För det första är den samhällselig nödvändiga penningmängden inte fast, utan fluktuerande under industricykeln, och den fluktuerar kraftigare under perioder med cirkulationsstörningar än under perioder med normal cirkulation, eftersom de omedelbart förfallna betalningarna ökar. Detta innebär, att en delvis inte obetydlig utökning av penningmängden i sådana tider inte leder till några prishöjningar. För det andra är det produktiva kapitalets verksamhet, dvs den givna och den förväntade profitkvoten, som är det bestämmande momentet för konjunkturen, inte penningmängden.⁶⁴ Detta innebär, att en ytterligare penningmängd i perioder av stagnation eller depression inte automatiskt driver på produktionen och sysselsättningen och framför allt inte återupplivar de produktiva investeringarna, vilket Milton Friedman och hans skola till sin (och USA-kapitalets) stora förskräckelse fick uppleva första halvåret 1971, då penningmängden ökades med 6%, men produktionen och sysselsättningen stagnerade.⁶⁵ Den permanenta inflationens funktion under senkapitalismen såsom ett medel för att dölja de sjunkande varuvärdena, underlätta kapitalackumulationen, dölja den höjda mervärdekvoten och provisoriskt övervinna realiseringsvärigheterna genom en utvidgning av krediten visar gränserna, som den ”smygande inflationen” stöter på, det må vara att den inte förmår fylla dessa funktioner eller att den slår om i en galopperande inflation. Dessa gränser skall vi undersöka i nästa kapitel i samband med den senkapitalistiska industricykelns specifika former.

⁶² MEW, band 13, s. 98-99 (vår kursiv); sv. översättning, *Till kritiken av den politiska ekonomin*, s. 120-121.

⁶³ Förutom denna grundläggande skillnad finns det flera mindre fundamentala, såsom t ex tesen om pengarnas stabila omloppshastighet, som måste avvisas ur marxistisk synvinkel. Men om pengarnas omloppshastighet betraktas som en variabel och inte som en konstant storhet, då är penningmängden inte längre den enda variabeln i Fischers berömda formel $(M.V)/T = P$, och då bevisar en sådan formel med två variabler överhuvudtaget inte någonting. Den uttrycker då bara en aritmetisk tautologi. Kvantitetsteorins mera raffinerade versioner, t ex Chicago-skolans, har gett upp denna tes om pengarnas konstanta omloppshastighet (se t ex Milton Friedman, op. cit., s. 51f).

⁶⁴ Chicago-skolan hävdade ända tills helt nyligen motsatsen: Milton Friedman, op. cit., s. 235. Friedmans artikel *Money and Business Cycles* (op. cit., s. 189-235) ägnas åt detta tema.

⁶⁵ Ännu primitivare är Jacques Rueffs åsikter (*L'âge de l'Inflation*, Paris 1967). Han tror fortfarande på guldstandardens självreglering: ”Det rör sig alltså om en absolut och oemotståndlig mekanism, vars verkan upphör först när den eftersträlvade effekten är uppnådd” (s. 54). Påståendet att de ekonomiska kriserna bara var kortvariga på *guldstandardens* tid, motsägs bl a av den långvariga depressionen 1873-1893.

14. Industricykeln under senkapitalismen

Som bekant antog den kapitalistiska storindustrins utveckling, så snart den behärskade världsmarknaden, en cyklisk karaktär som är specifik enbart för detta produktionssätt med på varandra följande faser av depression, uppsving, högkonjunktur, överhettning, krasch, depression, osv.¹ Även om Marx inte lämnade efter sig någon avslutad teori om industricykeln och överproduktionskriserna², kan man skissera en sådan teori i grova drag utifrån hans viktigaste skrifter.³ Vi lämnade redan i kapitel 1 det Marx-citat, där han explicit tar avstånd från varje mono-kausal förklaring av kriserna och definierar krisen som ett resultat av det kapitalistiska produktionssättets *samtliga* motsättningar. Därför framträder den kapitalistiska produktionens cykliska rörelse utan tvekan tydligast i genomsnittsprofitkvotens cykliska rörelse, eftersom just profitkvotens rörelse sammanfattar den motsägelsefulla utvecklingen av produktions- och reproduktionsprocessens samtliga moment.

En uppåtgående konjunktur är bara möjlig med en stigande profitkvot, som i sin tur skapar betingelser för en ny utvidgning av marknaden och konjunkturen. På en viss punkt i utvecklingen måste emellertid kapitalets ökade organiska sammansättning och varornas begränsade avsättning till de ”sista konsumenterna” leda till en sänkning av profitkvoten och en relativ förträngning av marknaden. I överproduktionskrisen urladdas dessa motsättningar. Den fallande profitkvoten leder till en begränsning av investeringarna, vilket förvandlar ”kraschen” till en depression. Kapitalets värdeförsämring, ökande rationalisering och stigande arbetslöshet (höjning av mervärdekvoten) möjliggör en ny höjning av profitkvoten. Produktionens tillbakagång och de minskade lagren möjliggör en ny utvidgning av marknaden, vilket sedan tillsammans med den höjda profitkvoten via återupplivandet av företagarinvesteringarna bestämmer produktionens uppsving.

Profitkvotens cykliska rörelse är utan tvekan förbunden med den *ojämna utvecklingen* av olika moment i produktions- och reproduktionsprocessen som helhet. I uppsvinget växer profitkvoten snabbare i avdelning I än i avdelning II, vilket förorsakar kapitalutflöde till avdelning I, därmed ökad investeringsverksamhet, alltså högkonjunktur. Omvänt gäller: även om överproduktionen (resp överkapaciteten) oftast framträder i avdelning II först, innan den visar sig i avdelning I, så får den en häftigare form i avdelning I än i avdelning II. Återupplivandet av produktionen under depressionen efter kraschen utgår därför oftast från avdelning II, där profitkvoten inte faller så djupt som i avdelning I.

Den kraftigare utvecklingen i avdelning I jämfört med avdelning II är inte något annat än ett totalekonomiskt uttryck för kapitalets ökade organiska sammansättning. Omvänt är den kraftigare produktionsminskningen i avdelning I jämfört med avdelning II under depressionen i sista hand bara ett uttryck för den sänkta profitkvoten och kapitalets värdeförsämring. Det är överflödigt att detaljerat följa denna ojämna utveckling av det totala kapitalets olika bestånds- Касьянов 2019delar och av var och en av dess värdedelar. *Men det är viktigt att konstatera, att denna disproportionalitet inte bara beror på produktionsanarkin och kapitalisternas*

¹ Den kapitalistiska ekonomins cykler har vi analyserat och förklarat i detalj i kapitel 11 av vår *Marxistische Wirtschaftstheorie* (s. 359). Vi tänker här inte återupprepa, vad vi redan sagt där.

² Detta eftersom analysen av överproduktionen enligt planen för Kapitalets uppbyggnad hör till den oskrivna 6:e delen om konkurrensen och världsmarknaden. Det finns vissa indicier, som tyder på att Marx fortfarande höll fast vid denna plan, när han skrev ned *Kapitalets* 3:e band (se *Das Kapital*, band 3, s. 277, 372).

³ De viktigaste avsnitten härom är *Theorien über den Mehrwert*, band II, 2:a delen, s. 262-332; *Das Kapital*, band 2, s. 185-186, 318-320, 408-410, 463-465; *Das Kapital*, band 3, kapitel 15; *Das Kapital*, band 3, s. 457, 475-477, 500-501, 506-510.

*bristande samarbete, som Hilferding och Bucharin antog*⁴, utan att den visar på det kapitalistiska produktionssättets inneboende utvecklingslagar och motsättningar. Den uppkommer bl a ur motsättningen mellan bruksvärde och bytesvärde, omöjligheten att öka de ”sista konsumenternas” konsumtion i takt med den ökade samhälleliga produktionskapaciteten utan en betydande sänkning av profitkvoten⁵, omöjligheten att fullständigt undanröja den kapitalistiska konkurrensen, dvs att strypa investeringarna, så snart det uppkommer överkapacitet, eftersom de tekniskt mest avancerade företagen fortfarande uppnår överprofiter och vill utvidga sin marknadsandel. För att upphäva produktionens cykliska rörelse skulle det inte bara behöva finnas en stabil tillväxts-, dvs investeringskvot, dvs inte bara en generalkartell, utan en på sikt slutgiltigt säkerställd generalkartell. Det skulle alltså krävas ett upphävande av privategendomen och varje självständighet i ackumulations- och investeringsverksamheten – liksom en fullständig anpassning av den individuella köpkraftens fördelning på varje enskild produkts produktions- och värdedynamik.

Under dessa betingelser vore själva kapitalismen och varuproduktionen upphävd.⁶ Så länge kapitalismen består, kommer produktionen också att behålla sitt cykliska förlopp. Empiriskt är detta lätt att verifiera. Recessionerna i den amerikanska ekonomin 1949, 1953, 1957, 1960 och 1969-71 är välkända. Liknande recessioner har förekommit i alla imperialistiska länder efter andra världskriget. Om man fram till 1966 trodde att Västtyskland utgjorde ett undantag⁷, så vederlades detta på ett slående sätt av recessionen 1966-67, som följdes av en andra recession vintern 1971-72. Cyklerna har emellertid varit av specifik karaktär i var och en av det kapitalistiska produktionssättets olika faser. De ekonomiska kriserna 1920, 1929 och 1938 uppvisar många skillnader i förhållande till de från tiden före det första världskriget, inte minst för att kapitalismens geografiska expansion hade avslutats i och med Kinas inlemmande i världsmarknaden. Den hade till och med gått tillbaka genom den ryska revolutionen. På

⁴ Låt oss påminna om den berömda satsen ur *Kapitalets* 3:e band: ”Den grundläggande orsaken till alla verkliga kriser är alltid massornas armod och begränsningen av deras konsumtion gentemot den kapitalistiska produktionens drift att utveckla produktivkrafterna, som om de bara begränsades av samhällets absoluta konsumtionsförmåga.” (Op. cit., s. 501).

⁵ Liksom motsättningen mellan produktionens utvidgning och värdeökningen: ”Helt allmänt uttryckt består motsättningen däri, att det kapitalistiska produktionssättet innefattar en tendens till absolut utveckling av produktivkrafterna, bortsett från värdet och det häri inneslutna mervärdet, och även bortsett från de samhälleliga förhållanden, i vilka den kapitalistiska produktionen äger rum; medan dess målsättning å andra sidan är att bevara det existerande kapitalvärdet och att öka dess värde så mycket som möjligt.” (Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 259).

⁶ I *Grundrisse* klargör Marx, att en allmän reglering av ekonomin skulle vara ”despotism”, men inte längre kapitalistisk varuproduktion, ifall den inte baseras på gemensam egendom och gemensamt arbete: ”Banken skulle alltså vara den allmänna köparen och säljaren.... Banken skulle behöva ett andra attribut, nämligen att fixera alla varors bytesvärde, dvs den i dem materialiserade arbetstiden. Men dess uppgifter skulle inte kunna sluta här. Den måste bestämma den arbetstid, på vilken varorna kan framställas med industrins genomsnittsförmåga, den tid på vilken de måste framställas. Men inte heller detta vore tillräckligt. Den skulle inte bara behöva bestämma den tid, på vilken en viss mängd produkter måste framställas, och ge producenterna sådana betingelser, att deras arbete är lika produktivt (alltså även utjämna och ordna arbetsredskapens distribution), utan den skulle också behöva bestämma den mängd arbetstid, som skall användas på de olika produktionsgrenarna. ... Men inte heller detta är allt. Det största utbytet är inte varornas utbyte, utan arbetets utbyte mot varor. ... Arbetarna skulle inte sälja sitt arbete till banken, utan erhålla bytesvärdet för hela produkten av sitt arbete etc. Just i detta avseende skulle banken inte bara vara den allmänna köparen och säljaren: utan också den allmänna producenten. I själva verket skulle den antingen vara produktionens despotiska regering och distributionens förvaltare, eller enbart en styrelse, som förde bok och räkenskap för det gemensamt arbetande samhället.” (Op. cit., s. 73).

⁷ I Västtyskland förekom det faktiskt flera konjunktursvängningar också innan recessionen 1966-67 (med en konjunkturtopp 1957 och en annan 1960 och ett bottenläge 1959 och 1963). Men innan recessionen 1966-67 doldes dessa konjunktursvängningar, genom att de snarare yttrade sig i en varierande tillväxtkvot än i en absolut produktionsminskning. Trots det måste vi konstatera, att konjunkturons ”bottenläge” 1962-63 ledde till en absolut minskning av maskinproduktionen och även till en reducering av de industriella investeringarnas totala volym för första gången sedan krigsslutet.

samma sätt måste vi undersöka den senkapitalistiska produktionscykelns specifika kännetecken.

Den av den ungerske marxisten Franz Janossy formulerade tesen om ”återuppbyggnadsperioden”, som utgår från en långsiktig trend, från vilken avvikelser bara kan ske under extraordinära betingelser med krigsförstörelse⁸, är otillfredsställande. Bortsett från att Västtysklands och Japans över genomsnittet liggande tillväxtkvoter på sextiotalet knappast kan förklaras av förstörelsen under det andra världskriget, så återstår den amerikanska ekonomins snabba tillväxtkvot på sextiotalet, som inte kan ha något att göra med en ”återuppbyggnad”.

Under loppet av vår analys har vi pekat på två avgörande moment, som bl a kan förklara den ”långa vågen med expansiv grundton” 1940(45)-1966. Dels möjliggjorde arbetarklassens historiska nederlag (fascism och krig) en höjning av mervärdekvoten. Dels ledde den därav resulterande ökade kapitalackumulationen (ökad investeringsverksamhet) under den tredje teknologiska revolutionen med den snabbare teknologiska förnyelsen och det fasta kapitalets förkortade omslagstid till en långsiktig utvidgning av marknaden för den internationellt utvidgade kapitalreproduktionen, trots dess geografiska begränsning.

Vilket samband har den permanenta inflationen med denna ”långa våg med expansiv grundton”? I vilken mån gör den det lättare för senkapitalismen, att dämpa effekterna av sina inre motsättningar? Kan den lyckas med detta i evigheter?

Pengar såsom varuvärdenas allmänna ekvivalent är de samhälleligt nödvändiga arbetsmängdernas motsvarande värde; de är alltså samtidigt anvisning på och förfoganderätt över en viss del av de bestående eller framtida totalsamhälleliga arbetsresurserna.⁹ Av denna definition av pengarna inom arbetsvärde-lärans ram framgår det, att penningvärdeförsämring (dvs en ökning av de penningtecken, som motsvarar en given arbetsmängd) inte kan ha något omedelbart inflytande på den totala summan arbetsmängder, som skall fördelas; den kan bara påverka deras *omfördelning*. Man kan inte fördela fler arbetsmängder än det finns att fördela. Men eftersom en överproduktionskris just kännetecknas av att betydande produktivkrafter (arbetskraft och maskiner) står stilla, så kan inflationistiskt penningskapande under specifika betingelser stimulera kapitalets ackumulation, *om det leder till ökad produktion, och särskilt ökad mervärdeframställning*. Det kan alltså också leda till en ökning av kvantiteten arbetsmängder, som skall fördelas.¹⁰ Detta kan under kapitalismens villkor bara åstadkommas, om penningskapandet gynnar en höjning av profitkvoten, dvs sänker lönernas andel av nationalinkomsten. Keynes, som var klokare och mer cynisk än sina ”reformistiska” lärjungar, sade också detta rent ut.

Då penningvärdeförsämring och kredit delvis döljer detta faktum genom den oavbrutna prishöjningen (som helt och hållet kan svara mot en värdeminskning), krävs det en mera ingående undersökning av sambandet mellan inflation, profitkvot, löntagarnas realinkomst och kapitalackumulationen.

Vi har sett, att en av den permanenta inflationens huvudfunktioner är att ge storkoncernerna de medel, som krävs för en snabbare ackumulation av deras kapital. Detta är en förvandling, av outnyttjat kapital till produktivt kapital, i den mån det utlånade penningkapitalet härstam-

⁸ Franz Janossy, op. cit., s. 16f.

⁹ Jourdain-Valier, *L'échec des explications bourgeoises de l'inflation*, op. cit., s. 40.

¹⁰ Paul Mattick har därför fel, när han i sin annars berättigade kritik av Baran-Sweezys *Monopolkapital* (*Marxismus und Monopolkapital*, i Federico Hermanin, Karin Monte och Claus Rolshausen (red), *Monopolkapital – Thesen zu dem Buch von Paul A. Baran und Paul M. Sweezy*, Frankfurt 1969, s. 52f) utesluter det statliga penningskapandets möjlighet att driva på kapital ackumulationen (och reducerar det till en ren omfördelningsproblematik), genom att han begränsar statens ingripande till ”produktionen av icke-marknads-mässiga artiklar”.

mar från faktiska depositioner i bankerna. Det är en förvandling av kreditpengar till penningkapital, så snart kontokurantkreditens omfattning är större än de autonomt uppkomna depositionernas.¹¹ Diskussionen om, huruvida denna kredit utgör ”rent” penningkapital, kreditpengar eller ”fiktivt kapital”, förefaller tämligen bysantinsk: det rör sig om förskotterat, delvis (med inflationskvoten) värdeförsämrat penningkapital. Men så länge detta penningkapital används till inköp av arbetskraft och produktionsmedel, dvs omsätts i produktivt kapital, sker det en faktisk ökning av värde- och mervärdeproduktionen, dvs det kapitalistiska samhället berikas.

Om vi i kapitlet om upprustningen konstaterade, att även rustningsproduktionen – såsom varuproduktion – kan öka mervärdemängden, om outnyttjat kapital förvandlas till mervärdeproducerande kapital, så måste vi naturligtvis betona detta ännu mer, om det tidigare outnyttjade kapitalet i stället för rustningsartiklar producerar bruksvärden, som ingår i reproduktionsprocessen. Att det ser ut som om det bara skulle kunna ske en omfördelning av den *bestående* löne- och profitsumman genom den ”smygande inflationen”, beror på att man underförstått utgår från hypotesen om arbetskraftens och produktionsmedlens fulla sysselsättning liksom från det totala samhälleliga kapitalets återförvandling till kapital, som erhåller genomsnittsprofiten. Om vi överger denna hypotes (som varken överensstämmer med världskapitalismens situation mellan 1930 och 1940 eller med situationen efter 1945-48), så är hemligheten inte svår att avslöja.

Vi förutsätter en årlig samhällsproduktion med följande värdestruktur:

I: 10 000 c + 5 000 v + 5 000 m = 20 000 produktionsmedel

II: 8 000 c + 4 000 v + 4 000 m = 16 000 konsumtionsmedel

Vi befinner oss i en depression. En avsevärd mängd maskiner och råmaterial utnyttjas inte, arbetslösheten är omfattande. Nu kastar staten (resp banksystemet) in 4 500 enheter papperspengar i cirkulationen, genom att ge krediter åt konsumenterna och företagen.¹² Av en eller annan orsak, som vi inte behöver förklara närmare (t ex eftersom förråden av konsumtionsvaror redan sugits upp under den långvariga krisen), förorsakar detta först och främst en prishöjning på konsumtionsmedlen. Därigenom sänks värdet av arbetarnas realinkomster med 15% (om 40 500 enheter papperspengar står gentemot varor till ett värde av 36 000 värdeenheter, så sker det en försämring av den genomsnittliga papperspenningenshetens värde med 12,5%. Men detta visar sig naturligtvis inte i att alla varupriser stiger med samma procentsats, uttryckt i de värdeförsämrade papperspengarna. Vi har redan undersökt denna fråga i kapitel 13).

Mervärde- och profitkvoten höjs, vilket får kapitalet att investera de ytterligare penningmängder (penningkapitalmängder) som samlats i dess händer, dvs att använda det för att sätta igång outnyttjade maskiner och köpa arbetslös arbetskraft. Om arbetarna tack vare den högre sysselsättningsgraden nu lyckas kompensera lönernas minskade köpkraft igen, och om det ytterligare penningkapitalet på 4 500 enheter fördelas i samma proportioner som det ursprungliga produktiva kapitalet, så skulle vi efter en viss tid¹³ få en värdeprodukt med följande struktur:

¹¹ I de avsnitt, som Engels själv bifogade till det av honom redigerade 3:e bandet av *Kapitalet*, definierar han flera gånger kontokurantkredit (dvs skapande av bankpengar) som utlåning av penningkapital (MEW, band 25, s. 444, 472-473).

¹² Eller ger de arbetslösa genom deficit-financing inflationistiskt skapade papperspengar. Det ytterligare penningsskapandets tekniska mekanism är betydelselös.

¹³ För att inte komplicera beräkningarna, har vi här medvetet undvikit att infoga förmedlande mellanfaser: t ex en 2:a fas, där det i den 1:a fasen skapade mervärdet – nu utökat genom revenyernas omfördelning i cirkulationsfären – ackumuleras till en viss del, låt oss säga 50 %, en fas som utmärks av en mer än 100-procentig mervärdekvot; en 3:e fas, där papperspengarnas värdeförsämring åter upphävs genom att nya varor dyker upp på marknaden, och som sammanfaller med återgången till den ursprungliga mervärdekvoten genom arbetarklassens kamp, vilket sedan leder oss till en 4:e fas, som motsvarar utgångsläget, men i utvidgad skala.

I: $11\,667\,c + 5\,833\,v + 5\,833\,m = 23\,333$ produktionsmedel
 II: $9\,333\,c + 4\,677\,v + 4\,677\,m = 18\,667$ konsumtionsmedel

Jämfört med utgångsläget har det här alltså inte skett en omfördelning, utan en utvidgning av värdeprodukten (och av mervärdet), som utlösts uteslutande av det ytterligare penning-skapandet. Denna utvidgning skulle alltså utmynna i samma svårigheter som under depressionen, men på en högre nivå. Om det finns reserver av produktivkrafter, har inflationistiskt penningsskapande samma funktion som kreditväsendet överhuvudtaget; det möjliggör en utveckling av produktivkrafterna utöver privategendomens gränser, samtidigt som det naturligtvis reproducerar de inneboende motsättningarna i utvidgad skala, *men först efter en viss tid*: ”Kreditväsendet framstår som den viktigaste hävstången för överproduktionen och överspekulationen i handeln enbart för att reproduktionsprocessen, som till sin natur är elastisk, här drivs till sin yttersta gräns, och detta eftersom en stor del av det samhälleliga kapitalet används av folk som inte äger det, som därför agerar helt annorlunda än ägaren, som ängsligt överväger gränserna för sitt privatkapital i den mån han själv fungerar. Detta visar bara, att kapitalets värdeökning, som vilar på den kapitalistiska produktionens motsägelsefulla natur, bara tillåter en verkligt fri utveckling fram till en viss punkt, att den alltså i själva verket utgör en inneboende boja och gräns för produktionen, som ständigt genombryts av kreditväsendet. Kreditväsendet påskyndar därför produktivkrafternas materiella utveckling och världsmarknadens uppkomst. Det är det kapitalistiska produktionssättets historiska uppgift, att utveckla dessa materiella grundvalar för den nya produktionsformen upp till en viss grad. Samtidigt påskyndar krediten denna motsättnings våldsamma utbrott – kriserna – och därmed det gamla produktionssättets upplösningselement.”¹⁴

Vi har betonat, att tillväxten av kontokurantkredit till de kapitalistiska företagen är den viktigaste källan till det inflationistiska kreditpenningsskapandet, alltså till själva den permanenta inflationen. Därmed förändras ”produktionskreditens”¹⁵ viktigaste form. Om den i den klassiska imperialismens tidsålder huvudsakligen tog formen av på kapitalmarknaden försålda och av bankerna förmedlade eller uppköpta aktier, så bestod den under hela den ”långa vågen med expansiv grundton” till största delen av kontokurantkredit. Via den av bankpengarna skapade penningrikedomen säkerställde den permanenta inflationen koncernernas förmåga till självfinansiering via de ”styrda priserna”. Därigenom ändrades ibland förhållandet mellan dessa storkoncerner och bankkapitalet, åtminstone i några centrala imperialistiska länder (USA, Japan, Italien, Frankrike). Den språngartade höjning av mervärde- och profitkvoten, i vilken vi ser den viktigaste drivkraften bakom den ”långa vågen med expansiv grundton”, förorsakades inte av den permanenta inflationen, men den förmedlades av den och förlängdes i tiden. Begreppsmässigt måste det inflationistiska kreditpenningsskapandets krisdämpande roll delas upp i två åtskilda processer: för det första möjligheten att med hjälp av inflationistiskt penningsskapande bromsa överproduktionskrisens kumulativa karaktär på en viss nivå; för det andra möjligheten att via statliga beställningar begränsa minskningen av den privata investeringsvolymen.

¹⁴ Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 457.

¹⁵ Angående skillnaden mellan cirkulations- och produktionskredit, se Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, s. 77-97 – Hilferding kallar produktionskredit för ”bankkredit” och ”kapitalkredit”. Vi tror, att formeln ”produktionskredit” är mindre tvetydig, och har därför använt oss av den i *Marxistische Wirtschaftstheorie*. Företagarkredit skulle också vara ett användbart uttryck. Karl Renner skiljer mellan ”företagskredit”, som ger företagen ytterligare cirkulerande kapital, och ”anläggningskredit”, som ger dem ytterligare fast kapital (op. cit., s. 228-232). Denna åtskillnad, som var relevant för den ”klassiska” imperialismen, förlorar sin betydelse, när de monopolistiska storkoncernerna via kontokurantkreditens expansion löpande kan förvandla kortfristiga till medelfristiga, ja t o m till dolda långfristiga lån.

Om det överhuvudtaget inte sker något statligt ingripande i ekonomin, så blir den solventa efterfrågans tillbakagång större än sysselsättningens tillbakagång. En arbetslöshetskvote på 6 eller 10% innebär då, att försäljningen av konsumtionsvaror minskar med samma procentsats.¹⁶ Via produktionsbegränsningen i avdelning II, de minskade beställningarna från avdelning II till avdelning I och de härigenom framkallade avskedandena i avdelning I, får arbetslöshetsknoten en kumulativ karaktär. Men om staten på inflationistisk väg fördelar extra inkomster (t ex 60% av arbetarnas genomsnittslön) till de arbetslösa, då kommer en arbetslöshetskvote på 6% bara att utlösa en tillbakagång på 2,4% för den solventa efterfrågan på konsumtionsvaror, och en arbetslöshetskvote på 10% sänker efterfrågan på konsumtionsvaror med 4%. Produktionens tillbakagång i avdelning II kommer alltså att bli mycket mindre än i den ”klassiska” cykeln och detsamma gäller tillbakagången för avdelning II:s beställningar till avdelning I. Den klassiska överproduktionskrisens kumulativa effekt har bromsats.¹⁷

Om effekterna av skapandet av ytterligare inkomster för konsumtionsmedel är mer eller mindre automatiska i tider av överproduktion och recession, så gäller detta inte de ökade statliga investeringarnas effekter på avsättningen av produktionsmedel. Om man vid en 5-procentig tillbakagång för produktionen av konsumtionsartiklar måste räkna med en 20-procentig tillbakagång för beställningarna till produktionsmedelsindustrin, så leder en utökning av de statliga beställningarna inte på något sätt automatiskt till en ökning av de privata investeringarna. Minskningen av dessa investeringar förorsakas inte bara av minskningen av avdelning I:s orderingång och avsättning, utan också och framför allt av den sjunkande profitkvoten och den bestående överkapaciteten. Ökade beställningar från statens sida till vissa av avdelningens industrigrenar leder inte till en ny investeringsvåg i denna avdelning. Detsamma gäller den begränsade avsättningsstockningen i avdelning II. Det enda resultatet av det inflationistiska kreditpenningskapandet är, att *tillbakagången* för avsättningen i avdelning II bromsas. Att tillbakagången för avsättningen bromsas kan emellertid inte likställas med ökad avsättning. Och endast under förutsättning att avsättningen ökar kommer avdelning II att vilja utöka sin produktionskapacitet, dvs lämna beställningar till de delar av avdelning I som producerar fast kapital. De statliga investeringarnas utvidgning kan alltså inte bromsa produktionsminskningen lika kraftigt i avdelning I som i avdelning II. Det inflationistiska kreditpenningskapandets olika konsekvenser för avdelning I och avdelning II i kristider är viktiga, eftersom de förtydligar gränserna för den så kallade anticykliska politiken – även under ”idealiska” betingelser för senkapitalismen. Inte någon senkapitalistisk regering har lyckats verka krisdämpande utöver dessa gränser.

Här dyker det emellertid upp en analytisk svårighet. Hur kan en överproduktionskris skjutas upp resp dämpas genom inflationistiskt penningskapande, om å ena sidan denna överproduktionskris själv förorsakades bl a av den ”sista konsumentens” relativt begränsade efterfrågan, och om inflationen å andra sidan fortsätter att minska löntagarnas (den stora konsumentmassans) relativa andel? Denna svårighet, som är intimt förknippad med de imperialistiska ländernas ekonomiska utveckling under de senaste 25 åren, kan lösas upp i fyra processer:

¹⁶ Detta betyder naturligtvis inte, att försäljningen går tillbaka lika mycket för alla konsumtionsvaror. Eftersom utgifterna för basfödoämnen, hyror m m knappast kan minskas, så leder varje minskning av löntagarnas nominella inkomst till en oproportionerligt stor minskning av försäljningen av varaktiga konsumtionsvaror. Dessa utgör nu ett mer konjunkturbetingat och därför cykliskt element i konsumentutgifterna, än fallet var i den ”klassiska” cykeln.

¹⁷ Se de i *Marxistische Wirtschaftstheorie* (s 561) publicerade siffrorna, som jämför tillbakagången för detaljhandelns omsättning, för försäljningen av varaktiga konsumtionsvaror och för industriproduktionen under de amerikanska efterkrigsrecessionernas första nio månader (1948-49, 1953-54, 1957-58) med tillbakagången under de båda sista förkrigskriserna. Dessa siffror visar klart, att krisernas början är helt analog med den klassiska. Det är krisernas kumulativa utveckling, som har förändrats.

1. Om den ”osäljbara rest” av konsumtionsmedel¹⁸, som skapats av den permanenta inflationen, hotar att sänka ackumulationskvoten, så kan det ske en utvidgning av konsumentkrediten, dvs konsumtionsvarorna byts i allt större utsträckning inte mot verkliga, i produktionsprocessen skapade revenyer, utan mot kreditpengar. Denna teknik användes mycket sällan under den fria konkurrenskapitalismen liksom under den ”klassiska” imperialismen, men efter andra världskrigets slut har den använts flitigt i USA (men också i andra imperialistiska länder), vilket framgår av följande siffror om den växande konsumentsskuldssättningen i USA¹⁹:

(i miljarder dollar) ²⁰	1946	1955	1969
A. Hushållens disponibla inkomst	160,0	275,3	629,6
B. Hypoteksskulder för bostäder	23,0	88,2	266,8
C. Konsumentsskulder	8,4	38,8	122,5
D. Hushållens sammanlagda privatskuld	31,4	127,0	389,3
D. i % av A	19,6%	46,1%	61,8%

2. De av själva den permanenta inflationen framkallade realiseringssvårigheterna kan leda till en annan reaktion, nämligen en höjning av exportkvoten, dvs ett försök att övervinna avsättningens relativa stagnation på den inre marknaden genom en kraftigare expansion på världsmarknaden. Utan tvekan har världshandelns kraftiga expansion sedan femtiotalets början, en expansion som översteg industriproduktionens tillväxtskvot i viktiga imperialistiska stater och slutligen . kompenserade världshandelns långvariga stagnation under mellankrigstiden²¹, också haft en krisdämpande effekt. – Det rör sig därvid naturligtvis om ett uttryck för *exportandelarnas ojämna utveckling* i vissa imperialistiska länder resp produktionsgrenar; ty om alla länder resp industrigrenar hade samma exportandel, så skulle de på hemmamarknaden förlora vad de vunnit på exporten. Så förhåller det sig emellertid inte alls. År 1969 importerade de kapitalistiska länderna i Europa 26,6% av alla inköpta maskiner och utrustningar. Den exakta procentsatsen var 15,8% i Storbritannien, 18% i Västtyskland och 20,2% i Frankrike, medan den i de övriga EEC-staterna var 49,7% och i de andra europeiska frihandelsområdena 45%. Vad gäller varaktiga konsumtionsvaror är motsvarande importandelar 12,2% för Storbritannien, 20,8% för Frankrike, 22,1% för Västtyskland, 52,1% för övriga EEC-länder och 59,1% för övriga EFTA-länder. Förhållandet mellan ökningen av den bearbetande industrins import och bruttonationalprodukten tillväxt uppgick mellan 1959 och 1969 till 2,83% i Frankrike, 2,51% i Storbritannien, 2% i Italien och 1,86% i USA gentemot bara 1,45% i Västtyskland och 1,23% i Japan. Vilka imperialistiska makter som profiterade mest på världsmarknadens (världsexportens) utvidgning, framgår otvetydigt av dessa siffror.²² Man måste komma ihåg den redan berörda katastrofala tillbakagången för de koloniala och halvkoloniala ländernas andel, liksom den inte mindre genomgripande tillbakagången för födoämnenas och de naturliga råmaterialens andel av världshandeln, för att inse, att denna

¹⁸ Denna osäljbara rest behöver inte nödvändigtvis vara producerad; den kan också finnas i form av överkapacitet. Monopolen kan å andra sidan också reagera på en ökad efterfrågan genom en förlängning av leveranstiden (i stället för prishöjningar) (se Zarnowitz, *Unfilled Orders, Price Changes and Business Fluctuations*, i *Review of Economics and Statistics*, november 1962).

¹⁹ Därför kallar man ibland efterkrigsboomen i USA för en ”byggboom”; hypoteksskuldboom vore ett mera träffande ord.

²⁰ *The Long-Run Decline in Liquidity*, i *Monthly Review*, vol 22, nr 4, september 1970, s. 6.

²¹ Ett intressant exempel: produktionen av syntetfibrer i de 6 största imperialistiska staterna (USA, Japan, Västtyskland, Storbritannien, Frankrike, Italien) ökade från 2 250 000 till 5 565 000 ton mellan 1959 och 1969; samma länders export ökade emellertid från 336 700 ton till 1 239 000 ton, dvs exportandelen ökade från 14,9 till 22,3 %. Alla konkurrenter höjde sin exportandel, utom USA.

²² O. E. C. D., *Inflation*, s. 109, 98.

ökade exportandel för de mest expanderande imperialistiska makternas löpande industriproduktion innebär en *omfördelning av världsmarknaden* och en långsiktig relativ *substitution av köpkraft* till fördel för produkter från den imperialistiska bearbetande industrin (framför allt de tekniskt mest utvecklade länderna och produktionsgrenarna) och till nackdel för produkterna från den enkla varuproduktionen, jordbruket och den traditionella råvaru- och ”lätta” konsumtionsvaruindustrin.

3. Världshandelns ovanligt snabba expansion under den ”långa vågen med expansiv grundton” efter det andra världskriget var bara möjlig på grundval av världspengarnas utvidgning utöver den ökade guldproduktionen. *Gold-Exchange-Standarden* (i verkligheten en guld-dollar-standard) fungerar via underskottet i USA:s betalningsbalans som ett redskap för de internationella betalningsmedlens ihållande expansion, från och med 1958 med en hastighet av 4% per år.²³ *Guld-dollar-standard* skapade ett system med en internationell kreditpenninginflation, som samtidigt överlagrade och utvidgade systemet med ”nationella” kreditpenninginflationer.

4. Den permanenta inflationens effekter på den löpande produktionens prisutveckling dämpas genom förekomsten av större reserver av reell rikedom i de imperialistiska länderna. Papperspengarnas värdeförsämring leder till att dessa reserver av sakvärden som t ex välbelägen byggmark²⁴, konstföremål²⁵, guld, ädelstenar och antikviteter ”mobiliseras”, dvs att de förs in i cirkulationen tillsammans med den löpande produktionen. Den spekulativa karaktären av denna ”sakvärdesmobilisering” framhävs också av den inflationistiska uppvärderingen av det fiktiva kapitalet²⁶, framför allt aktierna. Ju större dessa reserver är, desto senare kommer den kumulativa inflationen att slå om i en galopperande. Men ju mer av dessa reserver som förs in i cirkulationen, desto större blir spekuleringen, dvs prishöjningarna, dvs tendensen till en acceleration av den kumulativa inflationen, alltså risken för en galopperande inflation.

Här framträder alltså dessa fyra flyktmöjligheters inre motsägelsefullhet tydligt. Såväl konsumentkreditens överproportionerliga utvidgning som sakvärdenas²⁷ och aktiernas spekulativa prishöjning kommer att driva på och utvidga inflationen tendentiellt och efter en viss tid förvandla den till först en kumulativ och sedan en galopperande inflation. Övergången från den smygande till den galopperande inflationen visar, att penningöverskottet har förvandlats från en begränsad stimulans till en hämsko för produktionen: under den galopperande

²³ Jean Denizet, *Chronique d'une Décennie*, i Perroux-Denizet-Bourguinat, op. cit., s. 55.

²⁴ Mellan 1963 och 1971 steg priserna på byggmark med mer än 140 % i England och Wales (Financial Times, 8 januari 1972). 1968 var priset per såld byggtomt i Frankrike 4 % gånger så högt som 1956 (*Le Monde*, 20 april 1971).

²⁵ Angående konstverket såsom vara finns det en intressant ironisk artikel av Arthur Höner-van Gogh: *Der Umsatz geht um in der Kunst* (i *Information der international en Treuhand AG*, Basel, häfte 37, november 1971). Värdeökningen per år är minst 10 % i genomsnitt. I rena spekulationsaffärer (köp av målningar som penningplacering för återförsäljning) har det förekommit prishöjningar på 5 000 % inom 30 år (exempel: van Goghs målningar). I USA och Västtyskland har det redan bildats ”konstinvesteringsbolag”. En av dessa fonder handlar också med frimärken och gamla viner. Angående ”självbetjäningsaffärerna” inom konsthandeln (mässorna i Köln och Basel) och konstens växande industrialisering, se *Le Monde*, 30 juni 1971. Enligt en artikel i *London Times* av den 21 februari 1970 har priserna på konstverk mångdubblats med följande siffror under perioden 1951-1970: moderna målningar 29 gånger; teckningar av gamla mästare 22 gånger; impressionistiska målningar 18 gånger; målningar av gamla mästare 7 gånger; italienska 1700talsmöbler 7 gånger; nederländska möbler från samma tid 5 gånger, osv.

²⁶ Angående begreppet fiktivt kapital, se Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 482-488, 494-495.

²⁷ Mellan de i cirkulationen uppsugna sakvärdena och de för kapitalets reproduktion sålda varorna finns det olika kommunicerande led. En spekulativ prishöjning i den första sfären måste till sist påverka hela prisbilden, om penningmängdens inflationistiska expansion fortsätter. Ett av de viktigaste kommunicerande leden är tomt- och markpriset och dess effekter på byggnadskostnaderna resp kostnaderna för fabriksanläggningar och bostäder samt på hyrorna.

inflationens betingelser genomför kapitalet inte längre metamorfosen från varu- till penningkapital. Allt fler varor läggs på hög, vilket leder till en tillbakagående reproduktion, dvs till en snabbt sjunkande kapitalackumulation (även om det variabla kapitalets värdeförsämring sker mycket snabbare än det konstanta kapitalets i en galopperande inflation, så att effekten på mervärdekvoten är fördelaktig för kapitalet).

Om inflationens acceleration i och för sig redan utgör en risk för kapitalets ackumulation, så står den i skarp motsättning till den andra utvägen ur realiseringssvårigheterna. Ju snabbare inflationen blir i ett imperialistiskt land, desto mindre blir dess chanser att behålla eller t o m utvidga den givna andelen av världsmarknaden. Från och med en viss punkt i prisutvecklingen måste denna slå tillbaka på exportpriserna – med alla härav resulterande konsekvenser för hemmamarknaden.²⁸

Om profitkvoten hotas – och det sker oftast, innan faktisk full sysselsättning har uppnåtts²⁹ –, så framkallar penningvärdeförsämringen strukturella förändringar i det samhälleliga kapitalets fördelning mellan olika områden av ekonomin. Den inflationistiska atmosfären gynnar i allmänhet en kumulativ kreditutvidgning, eftersom den penningvärdeförsämring, som alla kapitalister räknar med, får det att verka lönande att köpa på kredit i dag och betala tillbaka med värdeförsämrade pengar i morgon, när priserna hela tiden stiger. På så sätt förklaras den skenbara paradoxen, att medan inflationen växer, dvs den av bankerna utlånade penningkapitalmängden växer, så kan det t o m uppstå tillfällig ”penningknapphet”, som driver räntan i höjden. Inflationen själv ger oavbrutet näring åt efterfrågan på penningkapital och gör ett avbrytande av kredit- och penningexpansionen särskilt farligt för konjunkturen: det innebär alltid en plötslig övergång till recession. Å andra sidan finns det inte någon motsättning mellan dessa växande krav på penningkapitalkredit och överkapitaliseringen, som utgör grundvalen för senkapitalismen (liksom för den ”klassiska” imperialismen).

En avsevärd del av bankkrediterna är inte ”rent” penning-skapande, utan kommer från anhopningen av utanför banksystemet uppkomna depositioner.³⁰ De långfristiga bankdepositionernas inte mindre imponerande tillväxt visar, hur stor den egentliga överkapitaliseringen i själva verket är.³¹ Kontokurant-kreditens verkliga dubbelroll (inte bara såsom inflationistiskt penningskapande, utan också som en klassisk förmedlare vid det utnyttjade kapitalets förvandling till produktivt kapital) får aldrig glömmas bort.

Den permanenta inflationen höjer räntefoten, men inte bara konjunkturrellt; den får också effekter på längre sikt. I och med att de ”vänjer” sig vid penningvärdeförsämringen, börjar alla innehavare och utlånare av penningkapital skilja den nominella räntan från den reella, precis som försäljarna av varan arbetskraft i tider av permanent inflation lär sig att skilja de nominella lönerna från reallönerna. Vid en 5-procentig årlig minskning av valutans köpkraft skulle en årsränta på 4% angripa kapitalets substans; det skulle vara en ”negativ ränta”. Utlåningen av penningkapital skulle avstanna fullständigt under sådana betingelser.

²⁸ Angående sambandet mellan växelkursändringar, inflationskvoter och konkurrensförmåga, se Neuss-Altwater-Blanke, op. cit.

²⁹ I USA har kapacitetsutnyttjandet i den bearbetande industrin under hela efterkrigsperioden, trots tillfällig ”överhettning” av konjunkturen, aldrig varit högre än 94 %, och under perioden 1948-1971 har det inte överstigit 90 % mer än under sex år.

³⁰ Bankernas inflationistiska skapande av bankpengar skulle kunna mätas genom skillnaden mellan bankernas totala kreditgivning och de totala insättningarna (i den västtyska statistiken helt enkelt kallat ”penningkapitalbildning”). Under perioden 1963-1970 uppgick denna skillnad till sammanlagt 33 miljarder DM i Västtyskland (1968 var penningkapitalbildningen större än kreditgivningen). Kontokurantkrediterna finns både på tillgångs- och skuldsidan i bankboksluten, dels som kreditgivning och dels som på begäran återbetalningsbara insättningar.

³¹ De långsiktiga bankdepositionerna (”time deposits”), som inte skapas genom kontokurantkredit, ökade i USA från 5 miljarder dollar 1915, 20 miljarder dollar 1929 och 15 miljarder dollar 1939 till 32 miljarder dollar 1946, 50 miljarder dollar 1956, 106 miljarder dollar 1963 och nästan 180 miljarder dollar 1967.

Om den nominella räntan alltså är lika med summan av den genomsnittliga inflationskvoten och den reella räntan, så kommer den att stiga tendentiellt, om fördyringen ökar på lång sikt.³² Men om räntefoten stiger på lång sikt³³, medan profitkvoten fluktuerar, så kan företagarvinsten plötsligt krympa. Överhuvudtaget kommer den ihållande höjningen av den nominella räntefoten i samband med den permanenta inflationen att förhindra långsiktiga investeringsprojekt, dvs den kommer att förstärka den av den snabbare teknologiska förnyelsen framkallade förkortningen av det fasta kapitalets omslagstid, liksom den kommer att skjuta upp vissa projekt (som är riskabla på grund av den långa omslagstiden) på obestämd tid. – *Det krisdämpande inflationistiska penningsskapandet i kombination med den växande konkurrensen på världsmarknaden ger industricykeln i senkapitalismens första "expansiva" fas dess särskilda form såsom en med kreditchykel sammanflätad rörelse.* I den fria konkurrensskapitalismens epok, med dess guldmyntfot och marginella ingripande från centralbankernas sida i kreditutvecklingen, var kreditchykeln helt beroende av industricykeln. Genom att penningssfären blir självständig i och med senkapitalismens institutionaliserade inflation och genom kreditexpansion försöker försvaga konjunktursvängningarna oberoende av och i motsättning till industricykeln, så uppstår det en kreditchykel som tidvis är skild från industricykeln: kreditpenning-expansion kan stimulera konjunkturen fram till den punkt, där den kan hota ifrågasättande lands andel av världsmarknaden. Då måste expansionen stoppas. Den brittiska ekonomins "stopgo-cykel" under den första Tory-eran efter kriget är ett klassiskt exempel på en sådan relativt autonom kreditchykel.³⁴ Men även den amerikanska ekonomin – och i mindre utsträckning den västtyska – har under de senaste 20 till 25 åren upplevt en sådan sammanflätning av industri- och kreditchykeln.³⁵ Men inte heller såsom en lösgjord cykel har kreditchykeln någon fullständig autonomi gentemot den egentliga industricykeln. Den bestäms visserligen av centralbanksystemets och regeringens kreditpolitik, dvs av det fria valet mellan kortsiktig kreditexpansion eller kreditrestriktion. Men centralbankernas beslut tillämpas endast i modifierad form av de privata depositionsbankerna – modifierade bl a av deras privata profitintressen (i Frankrike handlar de förstärkade bankerna efter samma kriterium). Detta sätter igång en komplicerad mekanism, i vilken tex bankinsättningar, kursen och avkastningen på statslånen spelar en viktig roll. Ty kreditrestriktioner, som exempelvis skall uppnås genom en höjning av likviditetskvoten, kan kringgå av bankerna genom en omstrukturering av deras tillgångar.³⁶ Hur de amerikanska bankerna kunde kringgå den amerikanska regeringens kreditbegränsningspolitik, är nu välkänt. En effektiv kreditrestrik-

³² I den ortodoxa keynesianska teorin bestrids detta, eftersom räntefoten där är en funktion av likviditetspreferensen och de kontanta pengarnas värde naturligtvis försämras lika mycket av inflationen som lånen (R. F. Harrod, *Money*, London 1969, s. 179-181). Detta visar emellertid bara svagheten i likviditetspreferens-teorin. Denna motsvarar rentiärens mentalitet (som var karakteristisk för en del av den brittiska bourgeoisin på Keynes' tid), men inte på något sätt den normala genomsnittskapitalistens uppförande. Denna funderar på *i vilken form* han skall placera sina outnyttjade kapital, inte om han överhuvudtaget skall placera dem. Och med de olika placeringsmöjligheter som finns, så är just penningvärdeförsämringen i tider av permanent inflation ett viktigt "preferens"-motiv för sakvärden, aktier m m, vilket de kapitalister, som förkroppsligar efterfrågan på penningkapital, måste neutralisera med en högre räntefot.

³³ Den genomsnittliga räntefoten på kortfristiga affärlån i USA har mer än tredubblats på de senaste 30 åren. I de stora industristäderna i norr och öster var den 2 % 1940; 2,7 % 1950; 5,2 % 1960; 6,4 % första halvåret 1967. År 1967 motsvarade emellertid en nominell ränta på 6,4 % bara en reell ränta på ungefär 2,5 %.

³⁴ Se tex Samuel Brittan, *The Treasury under the Tories 1951-1964*, 1964, s. 289-292. Visserligen måste man tillägga, att denna kreditchykel i Storbritannien var ineffektiv resp att den i verkligheten inte motverkade den egentliga industricykeln. Se härom: Dow, *The Management of the British Economy*, London 1964.

³⁵ Sålunda ledde den inflationsdämpande politiken under Eisenhower-administrationen till en under genomsnittet liggande tillväxtkvot. I Kennedy-Johnson-epoken framkallades den snabbare tillväxten av en snabbare inflation. Nixons försök att dämpa inflationen ledde till en recession, som genast besvarades med ett rekordartat "deficit-spending".

³⁶ Angående denna problematik, se Suzanne de Brunhoff, *L'Offre de Monnaie*, s. 132-147; S. M. Goldfield, *Commercial Bank Behavior and Economic Activity*, Amsterdam 1966.

tionspolitik från regeringens sida innebär en radikal begränsning av privatbankernas handlingsfrihet – och profitjakt. Den är på sikt omöjlig utan deviskontroll, dvs utan en begränsning av kapitalrörelserna, alltså utan ett upphävande av valutornas konvertibilitet.³⁷ På detta sätt uppkommer en ny motsättning: mellan en effektiv kreditcykel bl a i syfte att säkra och utvidga världsmarknadsandelen, och en på valutornas konvertibilitet och världs-omfattande kreditpenninginflation uppbyggd utvidgning av samma världsmarknad. Den ena metoden utesluter den andra på längre sikt.

Under ytan fortsätter de kapitalistiska rörelselagarnas grundläggande problematik att verka under hela den ”långa vågen med expansiv grundton”. Den tredje teknologiska revolutionen innebär en ytterligare höjning av kapitalets genomsnittliga organiska sammansättning, om än inte i den utsträckning som slagordet ”automation” låter oss förmoda, och detta på grund av det kraftiga förbilligandet av viktiga element av det konstanta kapitalet. Mervärdekvotens språngartade höjning, som framkallats av den internationella arbetarklassens stora nederlag på 30- och 40-talen, går inte att upprepa på 50- och 60-talen. Tvärtom: den på lång sikt minskande industriella reservarmén, som svarar mot den ökade kapitalackumulationen, gör det möjligt för arbetarklassen att periodvis nagga denna mervärdekvot i kanten. På så vis inleds en långsiktig erosion av genomsnittspröfitkvoten via den ”normala”, förkortade industricykeln. Kreditcykeln belastas mer och mer. Allt mer autonomt penningsskapande blir nödvändigt, för att skydda systemet mot hotande överproduktions- och värdeökningsskriser. Inflationskvoten blir allt högre. Samtidigt fortsätter lagen om den ojämna utvecklingen att verka, och styrkeförhållandena i den inomimperialistiska konkurrenskampen förändras. Den amerikanska imperialismen förlorar gradvis sitt produktivitetsförsprång gentemot sina viktigaste europeiska och japanska konkurrenter. Dess andel av världshandeln krymper. Till att börja med försöker den undvika denna ofördelaktiga utveckling genom ökad kapitalexport till de konkurrerande imperialistiska länderna resp förstärkt internationell centralisering av kapitalet via övertag av avsevärda kapitalinnehav i de konkurrerande länderna. Men snabbare kapitalackumulation i Västeuropa och Japan innebär på sikt – om dollarns snabba värdeförsämring fortsätter – större möjligheter för västeuropeisk och japansk kapitalexport till USA än för kapitalexport i motsatt riktning. Om den amerikanska imperialismen försöker ta sig ur detta nödläge genom ett – hittills framgångsrikt – tryck till förmån för en uppvärdering av de konkurrerande makternas valutor, så kommer den europeiska och japanska kapitalexportens intensifiering att framträda ännu tydligare i förhållande till den amerikanska.

Hur lite kreditcykeln, trots relativ autonomi och trots många besluts ”politiska” förklaring, i sista hand kan korrigera industricykelns avgörande roll, framgår tydligast av en undersökning av kapacitetsutnyttjandets cykliska rörelse, vilket under den sena monopolkapitalismen är ett mycket tydligare uttryck för systemets överproduktionstendenser än anhopningen av osäljbara varor. I USA och Västtyskland framträder överkapacitetens cykliska karaktär tydligt, som framgår av följande siffror:

USA: Årligt kapacitetsutnyttjande i den bearbetande industrin

<i>Cyklisk höjdpunkt</i>	<i>Cykliskt bottenläge</i>
1952: 94%	1953: 76%
1955: 90%	1958: 74%
1959: 82%	1961: 79%
1966: 91%	1970: 75% ³⁸

³⁷ Jean Denizet, i Perroux-Denizet-Bourguinat, op. cit., s. 62. – Se även Jahresbericht 1971 från *Deutsche Bundesbank*.

³⁸ *Economic Report of the President, Transmitted to the Congress January 1962*, U. S. Government Printing Office, Washington 1962. – *Statistical Abstract of the United States 1968*, s. 719. – *Survey of Current Business*.

Västtyskland: Kapacitetsutnyttjande i den bearbetande industrin

<i>Cykliskt bottenläge</i>	<i>Cyklisk höjdpunkt</i>
början av 1959: 87%	hösten 1960: 93%
början av 1963: 81%	början av 1965: 88%
början av 1967: 77%	början av 1970: 95% ³⁹

Detta utgör dock ett hinder, som kreditcykeln inte kan övervinna. Om det redan finns en avsevärd överkapacitet, kan inte ens de mest omfattande kreditpenninginjektioner från banksystemets och/eller statens sida leda till att de privata investeringarna återupplivas på dessa områden⁴⁰ En konjunkturrell tillbakagång för de privata investeringarna blir alltså oundviklig, och därmed en recession. Inflationen kan då på sin höjd begränsa recessionens omfattning eller förhindra dess kumulativa utveckling.

Om den periodvis växande överkapaciteten får sällskap av långsiktig och strukturell överkapacitet, vilket är ett tydligt tecken på den tredje teknologiska revolutionens avtagande stimulanseffekter, då blir kreditcykelns förmåga att delvis jämna ut industricykeln ännu mindre. Och sådan strukturell överkapacitet finns i dag utan tvekan i stålindustrin, kolgruvorna, textilindustrin, industrin för elektriska hushållsapparater, bilindustrin och antagligen också den elektroniska apparatindustrin samt i den petrokemiska industrin.⁴¹

Allt pekar alltså på att kreditcykelns relativa autonomi, dvs den smygande inflationens förmåga att begränsa överproduktionskrisernas kumulativa verkan, avtar. Detta är bara ett annat uttryck för det faktum, att vi antagligen redan lämnat den punkt bakom oss, där den ”långa vågen med expansiv grundton” förvandlas till en ”lång våg med stagnerande grundton”.

Denna förändring kan vi gripa tag i mera exakt på två områden. *För det första:* Det inflationistiska penningsskapandets stimulerande effekter börjar försvinna, när den växande skuldbördan börjar begränsa den löpande köpkraften. Detta kan beläggas både inom den amerikanska ekonomin och internationellt, framför allt vad gäller halvkolonierna.

I USA har man snart nått den punkt, där skuldbördan direkt hotar hushållens disponibla inkomst (köpkraften för konsumtionsvaror) och koncernernas likviditet. De årliga betalningarna för hypoteksräntor och amorteringar, konsumtionskredit och avbetalningar utgjorde där 5,9% av hushållens disponibla inkomst 1946, 11,8% av samma inkomst 1950, 15,9% 1955 18,1% 1960, 18,6% 1965 och 22,8% 1969. Kreditskapandet har här uppenbarligen gjort sitt.

Precis som en orm som biter sig i svansen, kompenserar den totala ytterligare krediten knappast den årliga skuldbördan, dvs den för löpande inköp av varor och tjänster disponibla inkomsten är knappast högre än den skulle ha varit utan någon kreditexpansion. Mellan 1965 och 1969 ökade hypoteks- och konsumentskulderna med 88 miljarder dollar, medan konsu-

³⁹ Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung, *Jahresgutachten 1969*, Drucksache VI/100, Deutscher Bundestag, 6. Wahlperiode. Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung, *Jahresgutachten 1971/72*, Stuttgart 1971.

⁴⁰ Man skulle kunna fråga sig: hur kan inflationen sammanfalla med en betydande utnyttjad kapacitet? En sådan kombination är bara otänkbar för en primitiv, i abstrakta aggregat inskränkt kvantitetsteori. Om man förstår penningmängdens specifika struktur, bl a kreditpenningsskapandets struktur, då förstår man också att exempelvis ökade konsumentinkomster inte kan leda till någon omedelbar ökning av efterfrågan på flygplan eller vissa maskiner. Vid kraftiga prishöjningar och osäker sysselsättning är det inte ens säkert, att ökade konsumentinkomster gynnar avsättningen och produktionen av varaktiga konsumtionsartiklar.

⁴¹ I början av 1972 var 20 % av den västeuropeiska produktionskapaciteten för PVC-plaster utnyttjad (*Financial Times*, 16 februari 1972). Samma procentsats lämnas för världens aluminiumindustri av *Neue Zürcher Zeitung*, 20 maj 1972.

menternas räntebetalningar och avbetalningar ökade med 55 miljarder dollar. Skillnaden mellan dessa båda summor uppgår knappast till mer än 5% av 1969 års disponibla inkomst.⁴²

Ännu sämre är utvecklingen för koncernernas likviditet. Förhållandet mellan tillgångarna i kontanta pengar (inkl bankdepositioner) och statslån å ena sidan och skulderna å andra sidan har minskat från 73,4% 1946 till 54,8% 1951, 38,4% 1961 och 19,3% 1969 för de icke-finansiella koncernerna i USA. Detta innebär, att skulderna 1969 var mer än fem gånger så stora som tillgångarna i kontanta eller kvasikontanta pengar. Medan likviditeten var större för storkoncernerna (de med mer än 100 miljoner dollar aktiva per koncern) än de mindre konkurrenterna vid slutet av andra världskriget, så är förhållandet nu det motsatta. Den 31 mars 1970 uppgick likviditetsknoten till 31% för bolag med mindre än 1 miljon dollar aktiva, 24% för de med mellan 1 och 5 miljoner dollar aktiva, 22% för bolag med 5 till 100 miljoner dollar aktiva och bara 19% för bolag med mer än 100 miljoner dollar aktiva.⁴³ Det är uppenbart, att inflationen inte kan drivas längre, utan att omedelbart påverka produktions- och reproduktionsprocessen i negativ riktning, dvs utan att ge upphov till en galopperande inflation.

För det andra har kreditykelns relativa autonomi i de olika imperialistiska staterna blivit till ett direkt hot mot världsmarknadens expansion, eftersom den har bringat oordning i det i Bretton Woods skapade internationella valutasystemet. Ja, den har i praktiken upplöst det och utgör ett allt större hinder för skapandet av ett annat, koherent internationellt valutasystem.

På *guldmyntfotens* tid kunde guld det fylla den trefaldiga funktionen som värdemätare, prismåttstock och världspengar samtidigt och utan motsägelser. På grund av denna mekanism var industrykeln nästan helt undandragen den borgerliga statens ingripande resp medvetna ”regleringsförsök” från de organ som representerade kapitalets intressen som helhet. Endast lagen om det kapitalistiska produktionssättets ojämna internationella utveckling och kapitalets relativa internationella orörlighet kunde i viss mån och vid vissa tillfällen begränsa effekterna av de periodiska kriserna i kapitalets hjärtländer (först Storbritannien, sedan USA) på den kapitalistiska världsmarknaden som helhet. – *Guldmyntfotens* skenbart friktionsfria funktionssätt berodde naturligtvis inte på någon ”automatik”, utan på den brittiska industrins, det brittiska kapitalets och det brittiska pundets produktivetsförspång och långsiktiga historiska stabilitet. Eftersom kapitalisterna i hela världen hyste förtroende för denna valuta (dvs för den brittiska kapitalismens stabilitet), eftersom pundsedlar var anvisningar på brittiska varor och i pund uttryckta statliga värdepapper var anvisningar på delar av det brittiska kapitalets säkra framtida mervärde, så var pundet ”lika gott som guld”, och den kapitalistiska världsekonomin baserades på en guld-pund-standard, även om Bank of Englands verkliga guldinnehav var relativt oansenligt.⁴⁴

När de borgerliga klassernas härskande skikt i de viktigaste imperialistiska staterna bestämde sig för ett aktivt och massivt ingripande i den industriella cykeln i syfte att dämpa kriserna med hjälp av kreditskapandets politik, så blev det första resultatet ytterligare oordning i världshandeln på grund av den minskade internationella betalningsförmågan.⁴⁵ De från guld

⁴² *The Long-Run Decline in Liquidity*, i *Monthly Review*, vol 22, nr 4, september 1970, s. 6.

⁴³ *The Long-Run Decline in Liquidity*, i *Monthly Review*, vol 22, nr 4, september 1970, s. 6.

⁴⁴ Se härom Marcello De Ceccos intressanta bok *Economia e finanza internazionale dal 1890 al 1914*, Bari 1971, s. 145-149, 163-174. De Cecco betecknar med rätta det internationella valutasystemet under perioden 1890-1914 som en *Gold-Exchange-Standard*, inte som en ”ren” guldmyntfot.

⁴⁵ Robert Triffin lämnar följande förklaring av valutakonvertibilitetens sammanbrott och världshandelns kraftiga tillbakagång på trettioalet: ”1. Den utbredda användningen av centralbankernas rätt att skapa pengar för att täcka statsutgifternas underskott och därtill de övriga bankernas kreditexpansion, när helst en sådan expansion stämde överens med de nationella finansmyndigheternas önskemål eller regler. 2. Oviljan att helt underordna en sådan kreditpolitik under bevarandet eller återupprättandet av en konkurrensduglig pris- och kostnadsstruktur samt under ett allmänt förhållande till utlandet till regelbundna priser och växelkurser, på ett sätt som är förenligt med

lös gjorda pappersvalutorna accepterades inte längre som internationella betalningsmedel. Världsmarknaden bröts sönder i autarkiska ekonomiska block, mellan vilka den rena byteshandeln ökade, vilket bl a helt uteslöt kreditexpansionen som ett sätt att utvidga världshandeln.⁴⁶ Resultatet blev att det påbörjade återupplivandet av hemmamarknaden genom penningsskapandets politik inte åtföljdes av en likvärdig expansion för världshandeln, ja denna riskerade till och med att utvecklas i negativ riktning.⁴⁷

I Bretton Woods formulerade det andra världskrigets imperialistiska segrarmakter ett internationellt valutasystem, som skulle lägga grunden till en internationell utvidgning av den i nationell skala redan accepterade inflationistiska kreditexpansionen. Borgerliga ekonomer och politiker trodde, att likviditetsexpansionen – oavbrutet skapande av ytterligare betalningsmedel – var den avgörande frågan.⁴⁸ Eftersom guldförrådets långsamma utvidgning och ojämna fördelning inte kunde lösa den internationella likviditetens problem, konstruerade man ett system, som *förutom guld också gav specifika papperspengar rangen av världspengar*; i praktiken kunde enbart dollarn ta på sig denna roll under de konkreta historiska betingelserna vid andra världskrigets slut.⁴⁹

Detta system var uppbyggt på två fundament: för det första på dollarns konvertibilitet i guld (som underlättades bl a genom den avsevärda övervärderingen av guldet i dollarns devalvering 1934), vilket gjorde det möjligt för den kapitalistiska världens centralbanker att förutom guld också använda dollar, för att täcka sina nationella valutor; för det andra på den amerikanska ekonomins jättelika produktionsreserver (och produktivitetsförspång), som inte bara gjorde anhopningen av dollarfordringar hos utländska regeringar och kapitalister oproblematisk, utan rent av önskvärd: den kapitalistiska världsekonomin centrala problem under de första efterkrigsåren var inte dollaröverflöd, utan dollarbrist.⁵⁰

Inom den kapitalistiska världsmarknadens ram fungerade Marshallplanen och liknande ”dollarhjälp”-aktioner från den amerikanska regeringens sida alltså på samma sätt som den keynesianska politiken fungerade inom den nationella ramen: en avsevärd mängd ytterligare köpkraft infördes i världshandeln, vilket på grund av den outnyttjade kapaciteten måste leda

de givna resurser i guld och utländska valutor, som står till finansmyndigheternas förfogande.” (*Gold and the Dollar Crisis*, New Haven 1961, revised edition, s. 29).

⁴⁶ Mellan 1928 och 1938 ökade förhållandet mellan guldförrådet och den årliga världsimporten från 35 till 110 %. Den ökade guldproduktionen lades på hög, eftersom den tillbakagående varucirkulationen på världsmarknaden inte kunde suga upp den.

⁴⁷ Det tyska fallet var tydligast: medan industriproduktionens index ökade med 90 % mellan 1933 och 1938, låg Rikets export (exkl Österrike) 1938 knappt 10 % över 1933 års nivå. 1935, 1936 och 1937 sjönk den till och med. Men också i USA överskred industriproduktionen 1937 nivån från 1929, medan exporten inte ens nådde upp till 60 % av 1929 års nivå.

⁴⁸ För Keynes’ uppfattning, se R. F. Harrod, *Money*, s. 178-179.

⁴⁹ Guldproduktionen sjönk med 40 % mellan 1940 och 1945 och stagnerade mellan 1945 och 1949. USA innehade 1945 75 % av världens sammanlagda guldreserver. Viktiga deltagare i världshandeln, som Tyskland, Japan, Italien och Indien, hade praktiskt taget inte något guld alls. Angående orsakerna till att försöket, att också låta pundet spela rollen av reservvaluta, måste misslyckas, se Elmar Altvater, *Die Weltwährungskrise*, Frankfurt 1969, s. 49-50.

⁵⁰ Ännu 1952 innehöll årsrapporten från Banken för Internationella Betalningar följande definition av den största svårigheten för en ytterligare utvidgning av världshandeln: ”Konvertibilitet kräver absolut en tillräcklig mängd dollar; den första förutsättningen härför är, att de europeiska länderna förfogar över varor i tillräcklig mängd och till konkurrensdugliga priser; en annan förutsättning är att de har möjlighet att sälja sina varor på ett sätt, som ger dem dollar eller andra valutor, som de har behov av.” (*Twenty-second Annual Report*, Basel, 9 juni 1952, s. 264). Med större dialektisk förståelse varnade Triffin redan fyra år senare (*Europe and the Money Muddle*, New Haven 1957) för att det växande underskottet i den amerikanska betalningsbalansen skulle få regeringen att vidta åtgärder, som skulle kunna utgöra en fara för den internationella likviditetens fortsatta expansion.

till en våldsam expansion för världshandeln.⁵¹ Kapitalets intensifierade utvidgade reproduktion i internationell skala måste på grund av den kraftigt höjda mervärdekvoten och under trycket från den tredje teknologiska revolutionen förorsaka en kumulativ tillväxt, som visserligen kunde hämmas, men inte tillintetgöras av de av kreditykeln dämpade nationella industricyklerna. Eftersom den genom kreditykeln – dvs genom nationella regeringars *politiska* beslut – modifierade industricykeln nu blev osynkroniserad i internationell skala⁵², kunde den t o m få en extra dämpande effekt på de övriga imperialistmakternas industricykler. En recession i ett imperialistiskt land sammanfaller kanske med en expansion i andra länder, och ökad export till dessa expanderande marknader skulle då kunna begränsa effekterna av den minskade efterfrågan på hemmamarknaden.⁵³

Men denna för världshandelns expansion gynnsamma logik i Bretton Woods-systemet slog om i sin motsats, när systemets grundvalar började svikta. Att dessa grundvalar krossades kan inte tillskrivas tillfälligheters spel eller dåliga beslut; det är snarare en oundviklig produkt av den i systemet inneboende logiken, som också framkallade kreditpenningexpansionen.

Vi såg, att dollarinflationens marginella acceleration var en viktig förutsättning, för att den amerikanska ekonomin skulle kunna undvika svåra överproduktionskriser. En snabbare dollarinflation betyder emellertid ökat underskott i USA:s betalningsbalans och ökade risker för dollarns guldparitet till en fast kurs. Dollarns konvertibilitet i guld underminerades allt mer från båda hållen; endast tidpunkten för det officiella avskaffandet var fortfarande en öppen fråga.

I övrigt fick lagen om den ojämna utvecklingen till resultat, att de amerikanska varornas konkurrensförmåga ständigt gick tillbaka i förhållande till USA:s viktigaste imperialistiska konkurrenter.⁵⁴ Detta innebar, att det blev allt mindre intressant för de andra imperialistmakternas kapitalister att inneha anvisningar på existerande och framtida amerikanska varor.⁵⁵ Endast för inköp av amerikansk *kapitalegendom* behöll pappersdollarn sin betydelse. Man hotades av ett återvändande till guld. Men det skulle innebära ett återvändande till de problem, som hade visat sig på tjugotalet och början av trettioalet, och det under ogynnsammare politiska och sociala förhållanden för världskapitalet.

Bretton Woods-systemets sammanbrott visar, att den internationella kreditpenningexpansionens korthus, som var uppbyggt på pappersdollarns användning som världspengar⁵⁶, kunde

⁵¹ Att detta också låg i USA:s intresse, framgår av den amerikanska exportens kraftiga expansion: den ökade från 9,5 miljarder nationalprodukten samtidigt ökade med mindre än 20 % och industriproduktionen med 30 %.

⁵² Vi måste här självkritiskt konstatera, att vi i vår *Marxistische Wirtschaftstheorie* underskattade betydelsen av denna bristande samtidighet (op. cit., s. 558). Redan på mitten av sextioalet genomförde vi emellertid den nödvändiga korrigeringen av detta fel och pekade på de allvarliga följderna av en allmän recession, som drabbar de flesta eller samtliga imperialistiska stater samtidigt.

⁵³ Det klassiska exemplet är här recessionen i Västtyskland 1966-1967. Men även effekterna av den brittiska recessionen 1970-1971 dämpades genom exportuppsvinget – som underlättades av pundets devalvering.

⁵⁴ Det är viktigt att påpeka, att detta inte orsakades av några fenomen i valuta- eller cirkulationssfären, utan av omvälvningar i produktionssfären. Mellan 1960 och 1965 var dollarns inflationskvot mycket lägre än den tyska markens och japanska yens relativa värdeförsämring. Under denna period uppvisade dollarn en köpkraftsförlust på 6,8 %, mot 15,1 % för den tyska marken och 34 % för den japanska yenen. Trots det blev USA:s handelsbalans med Japan och Tyskland passiv redan 1964 resp 1965, ty arbetsproduktiviteten ökade med 100 % i den västtyska industrin mellan 1950 och 1965, medan den bara ökade med 50 % i den amerikanska industrin.

⁵⁵ Detta gäller inte halvkoloniernas kapitalister. Dessa lider fortfarande av dollarbrist och inte av dollaröverflöd.

⁵⁶ Eurodollar-systemet, som skapades på slutet av 60-talet, ledde till en ytterligare avsevärd utvidgning av det internationella kredit-penningssystemet. På grund av kreditrestriktionerna i USA började amerikanska koncerner kortfristigt och till ganska höga räntor låna dollar, som befann sig i de europeiska centralbankernas och koncernernas ägo (inkl europeiska filialer av USA-koncerner). Dessa dollar utvidgade kreditexpansionen i USA, därför den amerikanska betalningsbalansens underskott och därför även utflödet av dollar till Europa, där de bidrog både till en utvidgning av pappers- och kreditpenningcirkulationen i de europeiska valutorna och till en ny

falla samman. Det är ett tecken på den nationella kreditpenningexpansionens växande osäkerhet. Mellan de båda faktorerna finns det ett uppenbart och djupt rotat samband. Den uppenbara knutpunkten ligger i motsättningen mellan dollarns roll som konjunkturstöd i USA och dess roll som världspengar. Den första rollen implicerar permanent inflation, den andra största möjliga stabilitet. Systemet kunde överleva, så länge dollarinflationen var svag och den amerikanska arbetsproduktivitets överlägsenhet var utslagsgivande. Men den ”långa vågen med expansiv grundton” upphävde gradvis båda betingelserna. Den övriga världens kapitalister hade inte några alternativ: att köpa dollarstabilitet genom att låta det komma till en stor överproduktionskris i USA, skulle ha inneburit att de sågade av grenen som de själv satt på.

Det djupt rotade sambandet ligger i det faktum, att alla de faktorer, som bromsar den långsiktiga efterkrigskonjunkturen, oundvikligen ökar avsättnings- och värdeökningssvårigheterna på den inre marknaden, och därför skärper den internationella konkurrensen. Detta gör utnyttjandet av handels-, tull- och valutapolitikens redskap outhärligt, för att främja de imperialistiska särintressena i denna konkurrensskamp, och den särskilda uppgiften för en enskild imperialistisk stats valuta att fungera som världspengar ifrågasätts allt mer. Den mer osäkra världskonjunkturen visar sig i den skärpta internationella konkurrensen, som i sin tur uttrycker den amerikanska dominansens relativa nedgång.

På så sätt uppstår den paradoxala, men för kapitalismens historia karakteristiska situationen, att den internationella kredit-penningexpansionen hotar att ebba ut just i det ögonblick, då den är som mest nödvändig. Så länge den kapitalistiska världen upplevde en kraftig produktions-tillväxt, kunde de internationella betalningsmedlens expansion, ett resultat av dollarinflationen och underskottet i USA:s betalningsbalans, hållas inom relativt snäva gränser. Men så snart tillväxtskvoten minskar och den bearbetande kapitalistiska världsindustrins överkapacitet växer, måste en snabbare expansion för de internationella betalningsmedlen användas till att mobilisera produktionsreserverna. Och här riskerar den internationella kreditexpansionen att stupa, eftersom ingen imperialistisk makt på sikt vill erkänna den ”värdeförsämrade dollarn” som världspengar.⁵⁷ Man försöker finna en partiell lösning på denna motsättning i ett slags ”pappersguld”, dvs i internationella kreditpengar, som bara cirkulerar mellan centralbankerna och är oberoende av alla nationella valutor. En verklig och långsiktig lösning av problemen

expansion för eurodollarn. Se bl a Paul Einzig, *The Euro-dollar System*, London 1967. Eurodollarsystemet var ett försök, att skapa en internationell kortfristig penningkapitalmarknad med enhetlig räntefot. Försöket hade sina rötter både i kapitalets växande internationalisering och i motsättningen mellan denna internationalisering och de nationella kreditpenningcyklerna. Detta framgick särskilt tydligt 1967-1969, när USA höjde räntefoten för att förbättra sin betalningsbalans, vilket ledde till en världsomfattande höjning av räntefoten, utan att USA:s betalningsbalans förbättrades. (Angående problematiken med eurodollar-marknad, euro-lån, internationella koncerner, internationell penning- och kapitalmarknad samt den bristande överensstämmelsen med nationella kreditcykler, se även kapitel 1 i Charles P. Kindleberger, *Europe and the Dollar*, Cambridge Mass. 1966, som emellertid försöker göra dollarkrisen harmlös).

⁵⁷ I detta sammanhang är de tre faser i eurodollarns historia, som Jean Denizet undersökt ingående, särskilt karakteristiska. I den första fasen gällde det för de europeiska bankerna att i konkurrens med USA-bankerna tillförsäkra sig högre räntor på sina depositioner och ålägga sina gäldenärer lägre räntor än USA-bankerna. I en andra fas vände sig USA-banker och framför allt utländska förgreningar av de amerikanska multinationella koncernerna till denna internationella penningmarknad, för att kringgå den amerikanska regeringens kredit- och kapitalexportrestriktioner, även om det skedde till priset av höga räntor. De europeiska och japanska centralbankernas dollartillgångar ”reprivatiserades” delvis via eurodollar-marknaden. Men i en tredje fas, efter räntesatsernas snabba fall, flöt eurodollar-kapitalen tillbaka till centralbankerna (framför allt till Deutsche Bundesbank). De privata innehavarna, de europeiska och japanska privatbankerna och de multinationella koncernerna hade inget intresse av att behålla pappersdollardepositioner, som förräntades dåligt och vars värde oavbrutet försämrades. Mellan slutet av 1967 och slutet av 1969 sjönk de icke-amerikanska centralbankernas dollartillgångar från 15,6 till 11,9 miljarder, medan det privata innehavet av eurodollar ökade från 15,7 till 28,2 miljarder dollar. Från slutet av 1969 till slutet av januari 1972 ökade de europeiska och japanska centralbankernas dollartillgångar med nästan 36 miljarder dollar (Denizet, op. cit., s. 70-78; *Neue Zürcher Zeitung*, 20 april 1972).

för den ”internationella likviditets”expansionen stupar emellertid här på den interimperialistiska konkurrensen, som gör själva fördelningen av ”pappersguldet” till ett objekt för de internationella styrkeförhållandena och via denna fördelning på nytt för in de nationella valutornas inflation i de internationella bytes- och betalningsmedlens sfär.

I detta sammanhang är det viktigt att påpeka, att vi här ser en tydlig skillnad i förhållande till det internationella valutasystemet före 1914, en skillnad som visar på den internationella kapitalismens djupgående strukturella kris. På den tiden kunde *Bank of England* nöja sig med guldreserver på bara 5% av den årliga importen. Ville banken utöka guldförrådet, så kunde den när som helst sälja engelska aktier eller statliga värdepapper i utlandet för guld.⁵⁸ Endast under överproduktionskriser måste guldet släppas till, helt tillfälligt och för en försvinnande liten del av de sammanlagda förfallna betalningarna. Om så inte längre är fallet, om centralbankerna ständigt måste hålla en mycket större guld- och valutareserv i förhållande till landets import⁵⁹, så pekar detta på en *permanent* kris för världskapitalets självförtroende, trots (eller snarare: på grund av) den internationella kreditpenningexpansionens långsiktiga acceleration.⁶⁰

Såväl kapitalets behov av att försena den smygande inflationens omvandling till en galopperande inflation som omöjligheten att bygga ut den internationella kreditpenningexpansionens system, visar att motsättningen mellan produktionskapacitetens väldiga expansion och de begränsade avsättnings- och värdeökningsmöjligheterna på världsmarknaden börjar anta allt explosivare former. De är ett tydligt tecken på slutet för den ”långa vågen med expansiv grundton”. Trots jättelika improduktiva utgifter (framför allt rustningsutgifter), trots försäljningsapparatens hypertrofi, trots ökad skuldsättning och permanent inflation kunde och kan senkapitalismen inte övervinna någon av det kapitalistiska produktionssättets grundläggande motsättningar; den har bara dämpat dem och hållit dem tillbaka tillfälligt. Men därigenom har den på vissa områden gett dem desto större sprängkraft.

⁵⁸ Robert Triffin, *Gold and the Dollar Crisis*, s. 31.

⁵⁹ H. G. Johnson hävdar, att det internationella valutasystemets kris skulle vara inbyggd i Gold-Exchange-Standardens natur, dvs oberoende av den konjunkturella utvecklingen och det interimperialistiska styrkeförhållandet. Även om de icke-amerikanska centralbankerna inte skulle ändra förhållandet mellan guld och dollar i sina valutareserver, så skulle de sluka en allt större del av den löpande guldproduktionen och därmed på lång sikt hota dollarns konvertibilitet (*Theoretical Problems of the International Monetary System*, i R. N. Cooper (red), *International Finance*, Penguin Books, 1969, s. 323-326). Men han visar själv på en utväg ur detta dilemma, när han pekar på USA:s möjlighet att förutom guld använda andra imperialistiska valutor för att täcka dollarn. Om detta inte sker, så beror det på att de imperialistiska staternas misstro vad gäller valutornas framtid vilar på ömsesidighet. Och denna misstro är i sin tur inte subjektiv, utan hänger intimt samman med den världsomfattande permanenta inflationen och systemets växande instabilitet.

⁶⁰ Se Karl Marx: ”Men det är just kredit- och banksystemets utveckling, som å ena sidan pressar in allt penningkapital i produktionens tjänst (eller, vilket är samma sak, förvandlar alla penninginkomster till kapital) och å andra sidan i en viss fas av cykeln reducerar metallreserven till ett minimum, där den inte längre kan fylla de funktioner som tillkommer den – det är det utvecklade kredit- och banksystemet, som frambringar denna överkänslighet i hela organismen. ... Centralbanken är kreditsystemets medelpunkt. Och metallreserven är i sin tur bankens medelpunkt. övergången från kreditsystemet till det monetära systemet är nödvändig, som jag redan har visat i första boken, kap. III i diskussionen om betalningsmedel. Att de största uppoffringar av reell rikedom är nödvändiga, för att bevara metallbasen i kritiska ögonblick, har både Tooke och Lloyd-Overstone erkänt. Kontroversen gäller bara ett plus eller ett minus, och den mer eller mindre rationella behandlingen av det oundvikliga. Man erkänner, att en viss, i förhållande till den totala produktionen obetydlig kvantitet metall, är systemets medelpunkt. Härav den sköna teoretiska dualismen, bortsett från den fränstötande exemplifieringen av denna dess karaktär såsom medelpunkt under kriserna. ... Men varigenom skiljer sig guld och silver från rikedomens andra former? Inte genom storleken av deras värde, ty detta bestäms av den mängd materialiserat arbete, som de innehåller. Utan genom att de utgör självständiga inkarnationer av och uttryck för rikedomens samhällsliga karaktär.” (*Das Kapital*, band 3, s. 587f).

Detta för kapitalet så farliga kullkastande av förhållandet mellan kredit- och industricykeln visar sig också däri, att de nya tecknen på en internationellt växande synkronisering av industricykeln blir allt fler.⁶¹ Genom det internationella valutasystemets kris undergrävs de nationella ekonomiska beslutens autonomi – i annat fall skulle man riskera en återgång till den för trettioalet typiska autarkiska isoleringen från världsmarknaden. Försöken att införa en valutaunion i det utvidgade EEC kommer också att begränsa de viktigaste västeuropeiska imperialistländernas monetära autonomi i stor utsträckning.⁶² De multinationella koncernernas oavbrutet växande makt verkar också i samma riktning.⁶³

Men den viktigaste orsaken till den ökande synkroniseringen av de imperialistiska makternas industricykler – som på grund av de halvkoloniala ekonomiernas beroende av sina exportinkomster måste leda till en allmän, världsomfattande recession, vilken emellertid inte kommer att få samma omfattning som den ekonomiska världskrisen 1929 till 1932, förutsatt att inflationen fortsätter – är arbetets faktiska, objektiva socialisering i internationell skala. Motsättningen mellan denna internationalisering å ena sidan och den privata tillägnelsen under kapitalets fortskridande internationella centralisering såväl som de imperialistiska staternas fortbestånd (dvs i sista hand motsättningen till den kapitalistiska egendomen, till konkurrensen och till den borgerliga staten) å andra sidan kommer att bli allt skarpare. Kapitalvärdeökningens, produktivkrafternas och teknikens expansion, som var orsaken till och resultatet av den ”långa vågen med expansiv grundton” 1940 (1945) till 1965, har gjort arbetets objektiva socialisering i internationell skala oerhört mycket snabbare; som vi visade i kapitel 10, har den internationella arbetsdelningen särskilt på den bearbetande industrins område utvecklats långt utöver den nivå, som uppnåtts innan det första världskriget; världsmarknadspriserna har tenderat att bli enhetliga, inte bara vad gäller råmaterial, halvfabrikat, en del livsmedel och den lätta industrins massproducerade konsumtionsvaror (textilier).

Tendensen till enhetliga priser på varaktiga konsumtionsvaror, transportmedel och vissa maskiner och utrustningselement är omisskännlig, även om den fortfarande stöter på mothugg.⁶⁴ Under dessa betingelser framträder de strukturella överkapacitetsfenomenen simultant. Möjligheten att fly via exporten, när en viss industris avsättnings- och konkurrensförmåga försämras, blir allt mindre, och utnyttjandet av devalveringar och revalveringar av valutan som ett sätt att uppnå kortsiktiga exportfördelar hotar att sluta i ett allmänt handelskrig.

En analys av industricykeln bekräftar alltså våra slutsatser från de tidigare kapitlen. Senkapitalismens kraftiga ekonomiska expansion efter andra världskriget har inte löst någon av det kapitalistiska produktionssättets grundläggande motsättningar. Investeringarnas periodiska upp- och nedgångar, som bestäms av genomsnittsprofitkvotens periodiska upp- och nedgångar, är fortfarande regel. Dämpningen av industricykeln via sammanflätningen med kredit-

⁶¹ Hösten 1971 var konjunkturen dålig i alla imperialistiska länder, även om den nedåtgående tendensen i Väst-tyskland sammanföll med en svag konjunkturuppgång i USA och Storbritannien. 1971 var det inte ens 6 månader mellan recessionens slut i USA och (den svaga) recessionens början i Västtyskland. Antalet arbetslösa i de imperialistiska länderna torde ha överstigit 10 miljoner vintern 1971-72.

⁶² Om den ojämna regionala utvecklingen inom det utvidgade EEC fortsätter, så skulle en faktisk europeisk valutaunion tvingas göra mycket betydande inkomstöverföringar till de perifera områdena, för att undvika svåra sociala kriser i dessa områden. Det återstår att se, om kapitalet är redo att betala priset (eller snarare: en del av priset) för denna inkomstöverföring.

⁶³ Enligt vissa uppskattningar lär de multinationella koncernerna, som framställer ungefär 20 % av den kapitalistiska världens industriprodukter, redan kontrollera 30 % av världshandeln och stå för inte mindre än 50 % av eurodollar-rörelserna, som omfattade 60 miljarder dollar i början av 1972 (*Le Monde*, 21 mars 1972). Att det framför allt är multinationella koncerner som har behov av en enhetlig internationell penningmarknad, kan knappast komma som en överraskning.

⁶⁴ Härvid spelar manipulationer med valutornas paritet liksom dumpningsmetoden en inte obetydlig roll.

cykeln kunde bara lyckas i begränsad omfattning (under den av den tredje teknologiska revolutionen framkallade kraftiga expansionens gynnsamma villkor) och till priset av permanent penningvärdeförsämring och tilltagande oordning i det internationella valutasystemet.

Ju mindre effektivt det anticykliska kreditpenningsskapandet på den nationella nivån är, och ju större svårigheterna för ett ständigt säkerställande av det internationella kreditpenningsskapandet (av tillräcklig internationell likviditet) är, i desto högre grad kommer fyrtio- och femtiotalens osynkroniserade cykel att ersättas av en ny synkronisering av industricykeln i internationell skala och smälta samman till en allmän recession. Ju lägre den kapitalistiska världsproduktionens genomsnittliga tillväxtskvot blir, desto kortare kommer högkonjunktens faser att bli och desto längre kommer recessionens och den relativa stagnationens faser att bli.

Övergången från den ”långa vågen med expanderande grundton” till en ”lång våg med stagnerande grundton” skärper den internationella klasskampen. Den röda tråden i den borgerliga ekonomiska politiken blir inte längre försök att dämpa motsättningarna i samhället, utan försök att vältra över kostnaderna för den ”egna” industrins förbättrade konkurrensförmåga på löntagarna. Myten om den permanenta fulla sysselsättningen tar avsked. Vad man inte lyckats genomföra med hjälp av integration och vilseledning, skall nu genomföras med hjälp av den industriella reservarméns återuppbyggnad, ja, genom ett avskaffande av arbetarrörelsens demokratiska friheter (bl a statliga ingripanden mot strejkrätten och strejker). Kampen om mervärdekvoten hamnar i centrum för den ekonomiska och sociala dynamiken, liksom under perioden från sekelskiftet fram till trettio-talet. Därför måste en teori om senkapitalismen också innefatta en kritisk analys av den roll, som spelas av den borgerliga staten och den senborgerliga ideologin i konfrontationen mellan klasserna.

15. Staten och ideologin i senkapitalismens tidsålder

Staten är en produkt av den samhälleliga arbetsdelningen; den uppstår genom att vissa överbyggnadsverksamheter blir självständiga¹ och genom deras samband med den materiella produktionen – i syfte att upprätthålla en viss samhällsstruktur (produktionsförhållanden, klassherravälde). Statens huvudfunktioner kan delas in i repressiva, integrerande och tekniska. Alla överbyggnadsfunktioner hör inte till den statliga verksamhetens område, och särskilt inte de som motsvarar de icke-härskande klassernas intressen (ex.vis tidigare härskande, men störtade klasser och revolutionära förtryckta klasser). De överbyggnadsfunktioner som kan hänföras till det statliga området, kan i grova drag sammanfattas i följande formel: säkerställandet och reproduktionen av samhällsstrukturen (de grundläggande produktionsförhållandena), i den mån dessa inte garanteras genom den ekonomiska automatiken. Alla statliga funktioner är därför inte ”rena” överbyggnadsfunktioner; detta gäller också för kapitalistiska samhällsformationer.² I samband med det kapitalistiska produktionssättet är det emellertid särskilt viktigt.

Statens repressiva funktion för att säkerställa det givna klassherraväldet (armé, polis, lagstiftning, straff) undersöktes på ett ingående sätt i den klassiska marxismen. Lukàcs och Gramsci betonade i högre grad den integrerande funktionen, som framför allt går tillbaka på den härskande klassens ideologi. Det är uppenbart att ett klassherravälde, som uteslutande vilar på repression, skulle befinna sig i ett tillstånd av permanent inbördeskrig.³ Statens integrerande funktion utövas av olika ideologier i olika produktionssätt respektive konkreta socioekonomiska formationer⁴: magi och ritual, filosofi och moral, religion, rätt och politik, även om var och en av dessa överbyggnadsverksamheter i viss utsträckning spelar denna roll i varje klassamhälle. Den integrerande funktionens reproduktion och förnyelse garanteras genom undervisning, utbildning, kultur, massmedia, m m.

Medan både skillnaden och sambandet mellan statens repressiva och integrerande funktioner ofta behandlats i den marxistiska teorin,⁵ så är analysen av dess tekniska funktion inte så ägt kommen. Denna skiljer sig från de båda andra huvudfunktionerna genom att den står i direkt samband med produktionssfären, dvs genom att den skapar en direkt förbindelse mellan basen och överbyggnaden.⁶ Till den tekniska funktionen hör bl a säkerställandet av den egentliga produktionsprocessens allmänna samhälleliga förutsättningar (kommunikationer, infrastruktur

¹ Ansatserna till en statsteori utgör den svagaste delen i Leo Koflers annars förträffliga skrift *Technologische Rationalität im Spätkapitalismus* (Frankfurt 1971). Den uppvisar en underskattning av dessa element av självständiggörande, och släpper därmed in den av Kofler själv fördömda identifieringen av stat och samhälle genom bakhjulet.

² Ex. vis säkerställandet av de stora bevakningsanläggningarna i det s k asiatiska produktionssättet och av de jättelika livsmedelstransporterna för Roms och andra storstäders försörjning under senantiken, m m.

³ Experten Napoleon Bonaparte, som förvisso inte saknade sakkunskap när han behandlade detta ämne, myntade uttrycket att med bajonetter kan man göra allt, bara inte sitta på dem.

⁴ Nicos Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, Paris 1968, s. 228-230.

⁵ Se bl a den ingående kritiken av Gramscis hegemoniuppfattning hos Poulantzas (op. cit., s. 220-222) och i ett ännu inte offentliggjort manuskript av Perry Anderson om staten.

⁶ Vad gäller dessa frågor, se de intressanta bidragen från Wolfgang Müller-Christel Neusüss, *Die Sozialstaatsillusion und der Widerspruch von Lohnarbeit und Kapital*, i *Sozialistische Politik*, nr 6/7, juni 1970, och Elmar Altvater, *Zu einigen Problemen des Staatsinterventionismus*, i *Probleme des Klassenkampfes*, nr 3. – Formeln ”allmänna produktionsbetingelser” stammar från *Grundrisse*. Vi återgav den redan i ett tidigare kapitel. Se *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1953, s. 431: ”Kapitalets högsta utveckling är, när den samhälleliga produktionsprocessens allmänna betingelser inte framställs genom en avtappning från den samhälleliga revenyn.” Även s. 432: ”Arbetet kan vara nödvändigt utan att vara produktivt. Produktionens alla allmänna, gemensamma betingelser bestrids därför – så länge deras framställning inte kan äga rum genom kapitalet som sådant, under dess betingelser – med en del av landets reveny – regeringskassan.”

i allmänhet, ex.vis post) och också sådana former av andligt arbete, som är outhärliga för den ekonomiska reproduktionen, även om de själv inte hör till produktionsprocessen (astronomins, geometrins, hydraulikens och överhuvudtaget alla naturvetenskapernas utveckling under antiken och det asiatiska produktionssättet; säkerställandet av den ”rena” vetenskapliga forskningen under kapitalismen, osv).

Den borgerliga staten i dess mogna form skiljer sig från andra klasstater genom en rad särskilda drag. Den halvfeodala, absolutistiska statens roll för den ursprungliga kapitalackumulationen är tillräckligt känd (statsskulden; statsleveranser i de dynastiska krigen; flott- och kolonialpolitik; merkantilismen; förlängning av normalarbetsdagen genom lagstiftning; statligt stöd till manufaktursystemet; säkerställandet av ett stabilt penningssystem, osv). Efter den egentliga industribourgeoisins erövring av den politiska makten genomförs en gradvis minskning av den statliga interventionen i näringslivet; också ideologins omedelbart integrerande roll spelar, tillsammans med den repressiva, en mycket mindre roll i det oinskränkta borgerliga herraväldets ”klassiska” länder (Storbritannien och USA på 1810-talet) än i den för- eller senkapitalistiska staten; endast statens tekniska funktion genomgår en viss förstärkning.

Den expanderande förimperialistiska kapitalismens ”klassiska” stat är den ”svaga” staten *par excellence*. Kapitalets herravälde skiljer sig från alla förkapitalistiska klassherravälden genom att det inte vilar på direkta tvångs- och träldomsförhållanden, utan på det ”fria” bytesförhållandet, som både döljer det ekonomiska beroendet och det häri liggande ekonomiska tvånget (lönearbetarnas skiljande från produktions- och existensmedlen) och ger det utsugna proletariatet en skenbar jämlikhet och frihet. Eftersom dessa bytesförhållanden i allmänhet internaliseras under den klassiska, befästa kapitalismens betingelser,⁷ kan borgarskapet i stor utsträckning avstå från direkt bruk av stadigt våld och nöja sig med en inskränkning av detta statliga våld till ett minimum av säkerhets- och infrastrukturfunktioner.⁸ Kapitalet härskar då oinskränkt tack vare sin ekonomiska överlägsenhet.

Detta tillstånd är i och för sig idealiskt för den klassiska kapitalismen. De för statsmaktens funktion nödvändiga skatterna framstår för det expansiva borgarskapet som ett rent slöseri med en del av mervärdet, som skulle kunna användas produktivt. Förändras detta tillstånd, så är redan det ett tecken på att kapitalets herravälde passerat sin höjdpunkt. *Den borgerliga statens växande makt och självständighet svarar mot de ökade svårigheterna för kapitalets friktionsfria expansion*; de avspeglar kapitalets tilltagande osäkerhet att i fortsättningen kunna utvidga och konsolidera sitt herravälde genom den rena ekonomiska automatiken. Och de hänger samman med den skärpta klasskampen mellan kapital och arbete, dvs med arbetarklassens fortgående frigörelse från sitt fullständiga och passiva underordnande under borgarskapets ideologi och dess uppträdande som självständig kraft i den politiska kampen. Båda elementen i den borgerliga statens tilltagande hypertrofi – staten som ett direkt instrument för kapitalets expansion och staten som gendarm för klasskampens tendentiella utvidgning – bildar alltså sedan den imperialistiska epokens början ett enhetligt system, uppbyggt på ömsesidigt beroende och växelverkan, som nödvändiggör följande ingrepp från statens sida i den

⁷ Georg Lukács, *Geschichte und Klassenbewusstsein* (s. 188) pekar visserligen på arbetarnas möjlighet att befria sig från denna internalisering. Leo Kofler (op. cit., s. 85) konstaterar dessutom vad gäller senkapitalismen: ”I detta spänningsfält mellan njutning och askes kräver anspråken på ett ideologiskt accepterande av de bestående förhållandena ett starkt stöd. Detta utgörs av internaliseringsprocessen, som går via manipulationen med samvetet.”

⁸ Poulantzas (op. cit., s. 228-229) har i anslutning till Max Weber och Lukács betonat den juridiskt-politiska ideologins särskilda roll för den borgerliga klassmaktens utveckling. Denna ideologis verksamma inflytande över arbetarklassen får emellertid sitt genombrott på ett fördröjt sätt (efter att arbetarnas masspartier integrerats i den borgerligt-parlamentariska staten) – just i det ögonblick, då parlamentets verkliga makt befinner sig i påtagligt förfall.

kapitalistiska ekonomins och det borgerliga samhällets förlopp, ingrepp som spelar en alltmer avgörande roll för det kapitalistiska produktionssättets fortbestånd:

1. Den borgerliga staten säkerställer genom sin upprustnings- och kolonialpolitik investeringsfält för överskottskapitalet i utlandet, dvs den möjliggör överhuvudtaget först på detta sätt en långsiktig kapitalexport på högre nivå. – Övergången från den fria konkurrensens kapitalism till monopolkapitalismen av klassiskt imperialistiskt snitt är knappast möjlig utan ett stärkande av den borgerliga staten.⁹ Också under senkapitalismen förblir staten ett viktigt vapen i den skärpta internationella konkurrensen. Staten säkerställer kontinuiteten i borgarskapets politiska herravälde genom att alltmer förskjuta tyngdpunkten från parlamentet till statsförvaltningens toppar¹⁰, framför allt sedan arbetarklassen i och med erövringen av den allmänna rösträtten och upprättandet av mäktiga valpartier ifrågasatt parlamentets ”klassiska” roll som medlare mellan de motsatta intressena hos olika delar av borgarskapet och, som platsen där kapitalisternas klassintressen (i motsats till skrå- och branschintressen, lokala och regionala intressen) tar sig uttryck. Tendensen till den politiska maktens centralisering i händerna på en autonom apparat¹¹ visar på möjligheten att statsapparaten tidvis gör sig självständig i förhållande till de enstaka kapitalens direkta intervention, i syfte att säkerställa deras hotade klassherravälde genom en ökad repression (militärdiktatur, bonapartism, fascism). Det avgörande kriteriet förblir emellertid huruvida denna statsapparat som blivit självständig fortfarande säkerställer kapitalets expansion, respektive skyddar de grundläggande kapitalistiska produktionsförhållandena. Denna tendens till statsapparatsens självständiggörande i det borgerliga samhället har strukturella orsaker; den bottnar i privategendomen och den kapitalistiska konkurrensen, som utesluter att individuella kapitalister representerar kapitalets helhetsintressen. ”Kapitalet kan alltså inte i sig själv och genom sina egna handlingar producera sin samhälleliga existens; på sin egen grundval behöver det en särskild inrättning, som inte är underkastad dessa gränser, vars handlande alltså inte bestäms av den /egna/ mervärdeproduktionens nödvändighet, som i denna mening är en särskild inrättning ‘vid sidan om och utanför det borgerliga samhället’ och som samtidigt efterkommer den av kapitalet eftersatta inneboende nödvändigheten på kapitalets oantastade grundval. ... Staten kan alltså varken förstås som ett rent politiskt instrument eller som en av kapitalet upprätthållen institution, utan bara som en särskild form för genomdrivandet av kapitalets samhälleliga existens vid sidan om och utanför konkurrensen.”¹²

⁹ Detta insåg Hilferding och Rosa Luxemburg redan innan första världskriget, vilket framgår av tidigare citat i detta arbete, medan Eduard Bernstein som den första av de ”revisionistiska” teoretikerna företrädde illusionen om en gradvis nedbrytning av borgarskapets politiska makt genom en klassneutral demokrati, som skulle grundas på ”alla samhällsmedlemmarnas likaberättigande” (E. Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Stuttgart 1921, s. 177) och tendera åt ständiga kompromisser mellan klasserna.

¹⁰ Angående denna fråga, se analysen och den omfattande bibliografin i Joachim Hirsch, *Wissenschaftlich-technischer Fortschritt und politisches System* (Frankfurt, 2:a utvidgade upplagan, 1971, s. 242ff).

¹¹ Att sociallagstiftningen, som började med den engelska lagen om tiotimmars-dagen och Bismarcks försäkringslagar, framtvingades både genom framstegen i proletariats klasskamp (alltså som ett medel till det samhällspolitiska säkerställandet av kapitalets herravälde) och genom de allmänna behoven för det kapitalistiska produktionssättets utvidgade reproduktion, d v s behovet av proletariats fysiska fortbestånd (medel till det ekonomiska säkerställandet av kapitalets herravälde), utvecklades i den ovannämnda uppsatsen av Müller-Neusüss.

¹² Elmar Altwater, *Zu einigen Problemen des Staatsinterventionismus*, op. cit. – Bisatsen: ”vid sidan om och utanför det borgerliga samhället” härrör från Marx-Engels, *Die deutsche Ideologie*, s. 62. Engels’ formulering om staten som den ”ideella” (eller ”fiktiva”) ”totalkapitalisten” (*Anti-Dühring*) måste också ses i detta sammanhang, eftersom den verkliga totalkapitalisten inbegriper de ”olika kapitalens” intressekonflikter, den kapitalistiska konkurrensen, medan den ”ideella totalkapitalisten” delvis försöker övervinna dem och delvis sätter sig över dem. För 70 år sedan skrev Karl Kautsky: ”Kapitalistklassen härskar, men den regerar inte. Den nöjer sig med att kommendera regeringen.”

3. Under de växande svårigheterna för realiseringen (överkapitalisering, överackumulation) garanterar staten att åtminstone en del av det annars oanvända kapitalet kan realiseras genom språngartat växande statliga beställningar, samtidigt som den lämnar direkta profitgarantier, ex.vis i utkeshandeln, i militärutgifterna, för utländska investeringar och genom ökade indirekta subventioner. Förstatligandet av hela produktionsgrenar eller enstaka företag, i den mån dessa inte längre eller ännu inte kan fungera räntabelt, hör också till detta statliga stöd till den privata kapitalexpansionen. Statskapitalet (detta begrepp är meningsfullt endast i den förstatligade sektorn av ett kapitalistiskt näringsliv) fungerar som ett stöd för privatkapitalet. Alla dessa funktioner är betecknande för den senkapitalistiska staten; den övertar styrningen och programmeringen av näringslivet, för att dämpa allvarliga ekonomiska kriser, som omedelbart hotar det borgerliga herraväldets bestånd, och för att garantera den utvidgade reproduktionen, när det fasta kapitalets omslagstid förkortas och de modernaste anläggningarnas byggtid förlängs.

4. Systemets ökade sårbarhet för *explosiva samhällskriser* under senkapitalismen (själva de kapitalistiska produktionsförhållandenas växande kris) försöker den senborgerliga staten bemöta genom att utropa nedbrytandet av det proletära klassmedvetandet – särskilt i dess socialistiska form – till en första rangens uppgift. Detta förutsätter: upprättandet av en jättelik manipulationsapparat för att ”integrera” arbetarna i det borgerliga samhället som konsument, socialpartners, som ”samhällsmedborgare” som bejakar den rådande samhällsordningen, osv; försök att kanalisera in varje revolt i reformer som kan integreras; försök att systematiskt minska klassolidariteten på själva arbetsplatsen (nya löneformer, motsättningar mellan ”inhemska” arbetare och ”gäst”arbetare) och i samhället som helhet (medbestämmande och delaktighetsknepp av alla slag; samråd; inkomstpolitik, osv). Både försvaret mot samhällskriser som hotar systemet och själva den senkapitalistiska mervärdeproduktions- och ackumulationsprocessens krav nödvändiggör en växande kontroll av samtliga moment i produktions- och reproduktionsprocessen från monopolkapitalets sida. Staten är i allt större utsträckning huvudinstrumentet för denna kontroll, även om man inte får underskatta den roll som spelas av andra instrument (arbetsköparföreningar, *lobbies*, storkoncernernas direkta agenturer, marknadsföring, osv). Senkapitalismens strukturella oförmåga att varaktigt uppnå dessa mål för integrationen får emellertid som resultat, att den senkapitalistiska staten periodiskt måste kombinera försök att mildra de samhälleliga motsättningarna med försök att våldsamt undertrycka dem. Senkapitalismen pendlar alltså hit och dit mellan ”socialpartnerskapets” program och den repressiva ”starka statens” program och blandar i ökad utsträckning samman element från båda huvudlinjerna i sin avsikt att förhindra explosiva samhällskriser.

Den borgerliga statens roll – såsom samlad representant för den härskande klassens intressen – är alltså varken en *deus-ex-machina*-roll, som genom ett fullständigt självständiggörande av det borgerliga samhällets överbyggnad skulle kunna sätta det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar ur funktion, eller en av ”omständigheternas makt” betingad ”automatisk” produkt av den nutida tekniken.¹³ Tvärtom. Den kan mycket väl förklaras ur kapitalets inneboende rörelse, motsvarar dess inre logik och är ett legitimt barn av det kapitalistiska produktionssättets motsvarande utvecklingsnivå (nedgången).

Den borgerliga statens hypertrofi motsvarar en trefaldig skärpning av det kapitalistiska världssystemets inre samhälleliga motsättningar, som har sina rötter i dess expansion, dvs i dess ekonomiska rörelselagar: motsättningar mellan kapital och arbete, mellan imperialistiska metropoler och kolonier och halvkolonier, mellan de olika imperialistiska makterna. Skärp-

¹³ Ett exempel på de otaliga varianterna av den förhärskande statsteorin, som mystifierar den senkapitalistiska statens verkliga roll, finns i den ärkekonserverne Ernst Forsthoffs senaste verk: *Der Staat der Industriegesellschaft* (München 1971). I den nuvarande staten ser han på fullt allvar den enda kraft, som kan bli herre över den tekniska utvecklingen som hotar mänskligheten.

ningen av dessa motsättningar uttrycker å sin sida det faktum, att den normala utvidgade reproduktionen inte längre garanteras genom den ekonomiska automatiken. Ju kraftigare de statliga ingreppen i det kapitalistiska ekonomiska systemet är, desto tydligare framgår det att detta system lider av en obotlig sjukdom. I detta sammanhang framstår den av Poulantzas uppställda tesen, att statens huvudfunktion i kapitalismens nuvarande fas är politisk och att den härskande mystifierande ideologins viktigaste område är den "ekonomistiska" ideologin¹⁴, som en föga hjälpsam skolastisk begreppsdifferentiering, vilken på ett konstlat sätt försöker särskilja det som hänger intimt samman. Det specifika med senkapitalismen är *samtidigt* den borgerliga statens direkta ekonomiska roll, den energiskt bedrivna avpolitiseringen av arbetarklassen och myten om det teknologiskt befästa allsmäktiga näringslivet, som förmodas övervinna klassmotsättningarna, säkra tillväxten, oavbrutet öka konsumtionen och på så sätt skapa en "pluralistisk stat".

Denna "ekonomistiska" ideologis objektiva funktion är utan tvekan ett systematiskt nedbrytande av den proletära klasskampen. Men denna ideologis objektiva nödvändighet motsvarar just behovet av växande statlig intervention i den senkapitalistiska ekonomin och den därmed förbundna möjligheten att bibringa arbetarklassen insikt i helheten av ekonomiska och samhällseliga sammanhang – en avsevärd tara för senkapitalismen som redan tidigare är mottaglig för samhällskriser. Att godtyckligt bryta loss ett element ur detta sammanhang och kalla det "avgörande", framstår som meningslösa intellektuella barnsligheter.¹⁵

Hur utövar den borgerliga klassens dominerande skikt – de kapitalistiska finansgruppernas skikt, som behärskar bankerna och de stora koncernerna – den politiska makten under senkapitalismen? Eller, för att formulera frågan på ett annat sätt: hur artikuleras den ekonomiska makten och den ideologiska dominansen med hänsyn till den politiska kontrollen över statsapparaten? Det direkta finansiella och ekonomiska herraväldet över statsapparaten – enligt Marx' formel, som säger att den samhällsklass som kontrollerar den samhällseliga merprodukten också kontrollerar den på denna merprodukt vilande samhällseliga överbyggnaden¹⁶ behåller i stor utsträckning sin giltighet, även om det betonas allt mindre i senare marxistisk teori. Man behöver bara erinra om statsapparatsens beroende av kortfristig bankkredit, som i dag är större än någonsin, och om den "starka" gaullistiska statens och den amerikanska regeringens maktlöshet inför plötsliga, kortfristiga internationella kapitalrörelser, för att inse att tesen om de "gyllene kedjorna" som binder staten vid monopolkapitalet, så länge detta inte förlorat sin ekonomiska makt – dvs så länge de kapitalistiska produktionsförhållandena inte är upphävd – inte på något sätt är överspelad. Likaså är påståendet att storkapitalisterna i stor utsträckning skulle ha avstått från det direkta utövandet av det politiska herraväldet¹⁷ träffande endast i mycket begränsad betydelse (och endast med avseende på vissa imperialistiska länder). I USA, Storbritannien och Japan är sammanflätningen mellan statsapparatsens toppar respektive regeringen och de stora koncernernas ledande företrädare belagd sedan 2:a världskriget (i Storbritannien med undantag för Labour-kabinettets regeringsmedlemmar, men

¹⁴ Poulantzas, op. cit., s. 228.

¹⁵ Överhuvudtaget utmärks såväl Poulantzas' som Koflers bok av en underskattning av omedelbart ekonomiska sammanhang och materiella intressen. Koflers tes att "administratörerna" framför allt, om inte uteslutande, har ideologiska band till storborgardömet (op. cit., s. 76, 83) bortser från att tillvaron under det kapitalistiska produktionssättet inte kan säkras definitivt genom status och inkomst, utan endast genom ägande av kapital; att "administratörer" därför också är tvungna att skaffa sig sådan egendom och att dela motsvarande materiella klassintressen med storborgardömet för säkerställandet av en samhällsordning, som försvarar denna egendom.

¹⁶ Jämför Karl Marx-Friedrich Engels, *Die deutsche Ideologie*: "Den härskande klassens tankar är under varje epok de härskande tankarna, dvs den klass, som är den härskande materiella makten i samhället, är samtidigt dess härskande andliga makt. Den klass, som förfogar över de materiella produktionsmedlen, förfogar därmed också över de andliga produktionsmedlen." (i *MEW*, band 3, s. 46).

¹⁷ Se bl a Kofler, op. cit., s. 55.

även där påbörjas nu en viss ”integrering” i den högsta ekonomiska förvaltningen)¹⁸. Även om denna personsammanflätning är mindre tydlig i Frankrike, Italien och Västtyskland, så gäller också här ungefär detsamma som för koncernernas egen förvaltning: storkapitalet överlåter gärna rutinförvaltningen till experter och administratörer (i detta fall yrkespolitiker), eftersom det måste koncentrera sig på de *viktigaste strategiska avgörandena*. Bankir Abs’ roll som Adenauer-erans ”grå eminens” och den direkta representationen av det ”expansiva” storkapitalets intresse under Charles de Gaulles regim är tillräckligt välbekant. Det är emellertid riktigt att en definition av storkapitalets politiska herravälde, som begränsas till denna omedelbara möjlighet till kontroll över staten, är ofullständig och utgör en förflackning av marxismen. Följande element måste tas med i analysen, för att man skall inse den sammansatta karaktären av kapitalets politiska klassherravälde.

Även om statsapparaten enskilda medlemmars klasshärkomst inte på något sätt får identifieras med statens klassnatur, så har dock den borgerliga statsapparaten en *hierarkisk uppbyggnad*, som passar detta samhälles struktur¹⁹; apparatens högsta representanter härstammar nästan utan undantag antingen från borgerliga familjer eller så är de integrerade i borgarskapet.²⁰ Samuel Brittan lämnar övertygande upplysningar om den brittiska statsapparaten: av *Civil Services* 630 000 tjänstemän har bara 2 500 verklig beslutande makt²¹: detta är ”administratörerna” (administrative civil servants), som den amerikanske författaren J. Donald Kingsley betecknar som de ”permanenta politikerna”²², och de rekryteras till största delen ur bestämda skikt av den kapitalistiska klassen.²³

Men det är inte bara den hierarkiska uppbyggnaden som bestämmer den borgerliga statens roll som instrument för den borgerliga klassens herravälde. Själva dess struktur är det avgörande elementet, som gör att denna stat – även i dess demokratiska form – kan spela denna och *endast* denna roll.²⁴ Ty denna struktur är borgerligt bestämd i två aspekter. Uppstigningen till de avgörande verkställande funktionerna i statsapparaten utmärks av en lång urvalsprocess, där sakkunskapen inte är utslagsgivande, utan där samhörigheten med borgarskapets allmänna förhållningsregler utgör en förutsättning²⁵ – om det inte rent av, som i många imperialistiska länder, krävs att man tillhör ett av de ”stora statsbärande” politiska partierna. Då denna

¹⁸ Fred Hirsch, som arbetat sex år i Internationella Valutafonden, konstaterar att de amerikanska och brittiska regeringarnas olika inställning till reformen av det internationella valutasystemet på 60-talet bl a hänger samman med det faktum, att den amerikanska regeringens viktigaste rådgivare företrädde en (av den japanska konkurrensen svårt drabbad) exportkoncern Peter Peterson, medan däremot den brittiska regeringens viktigaste rådgivare, Lord Cromer, stod i förbindelse med den av penningstabilitet intresserade finansgruppen Baring Brothers (*The Economist*, nr 5, augusti 1972).

¹⁹ Se framför allt N. Bucharin, *Theorie des historischen Materialismus*, s. 169-170.

²⁰ Eftersom storleken på deras löner gör det möjligt för dem att ackumulera kapital.

²¹ Samuel Brittan, *The Treasury under the Tories 1951-1964*, Penguin Books, 1964, s. 20.

²² J. Donald Kingsley, *Representative Bureaucracy*, Ohio 1944, citerat i Samuel Brittan, op. cit., s. 19-20.

²³ Samuel Brittan, op. cit., s. 22, betecknar ”den icke-kommersiella medelklassen” som härkomsten för dem, som ”ofta har små privata inkomster investerade i statsobligationer eller andra värdepapper med fixerad ränta”. Men i samma andetag som han gör denna definition, påstår han: ”De var inte den kapitalistiska bourgeoisin, som Marx felaktigt trodde hade erövrat statsmaskineriet.” Bourgeoisin är kapitalinnehavarnas klass – och dit hör utan tvekan de av Brittan beskrivna *höga statstjänstemännens* familjer. Han förväxlar uppenbarligen hela bourgeoisin med dess ekonomiskt dominerande översta skikt. Varför detta översta skikt i allmänhet inte utövar makten direkt, har vi förklarat tidigare. Jean Meynaud (*La Technocratie*, Paris 1964, s. 51) konstaterar, att 80 % av de franska studenter som 1962 kom in på *Ecole Nationale d’Administration*, som utbildar personal till statsapparaten, tillhörde ”den mest gynnade delen av befolkningen”.

²⁴ Okunnighet om den borgerliga statens och de kapitalistiska produktionsförhållandenas strukturella karaktär är det största felet hos alla reformister och neoreformister, inklusive dem med de ”bästa avsikter”: de som förespråkar ”systemövertagande” reformer och anhängare av begreppet ”antimonopolistiska förbund”.

²⁵ Samuel Brittan, op. cit., s. 33, 58, 76. Ralph Miliband, *The State in Capitalist Society*, London 1969, s. 120-129.

process i sig själv innebär ett strängt urval och kräver både konkurrensanda och insikt i den härskande ideologin, är det knappast tänkbart att särskilt många personer som ställer sig avvisande till eller bekämpar den bestående samhällsordningen och dess tänkande och förhållningsregler kan tränga fram till den borgerliga statsapparats toppar. Övertygade och aktiva pacifister blir inte generaler och förvisso inte generalstabschefer. Att vilja utnyttja den borgerliga statsapparaten för samhällets socialistiska omvandling, skiljer sig inte från illusionen att man kan upplösa en armé med hjälp av ”pacifistiska generaler”. Om man dessutom betänker hur dominerande borgarskapets allmänna ideologi är och måste vara också inom proletariet i ”lugna tider”, i vilken utsträckning många ”grundläggande myter”²⁶ framstår som självklara, just eftersom de inte är något annat än en ideologisk reflex av de bestående samhällsförhållandena, då inser man vilken väldig integrerande kraft som utgår från den borgerliga statsformen – en kraft som inte minst via symbiosen med statsapparaten i ett flertal samrådsorgan får ledande kadrer i arbetarnas masspartier och massfackföreningar att förhålla sig på ett konformistiskt sätt till systemet, om inte rent av att praktiskt försona sig med senkapitalismen.²⁷ Denna den borgerliga statens inbäddning i en instrumentalisering till de kapitalistiska klassintressenas fördel, som betingas både av samhällsstrukturen och av statens egen struktur, döljs både för aktörerna, åskådarna och offren genom den mystifierande tesen om staten som medlare *mellan* klasserna, som det ”allmänna intressets” representant, som en neutral och välvillig domare över samtliga ”pluralistiska krafter”.²⁸ Hur detta ser ut i praktiken, framgår av en ledande liberalt-borgerlig journals beskrivning av ursprunget till den ekonomiska programmeringen i Storbritannien – en programmering som skall bekräfta kapitalismens förvandling till en ”blandekonomi”: ”När Selwyn Lloyd (den konservativa finansministern) tog över finansministeriet, ansåg han redan att en långsiktig planering av regeringsutgifterna var ‘sunt förnuft’, precis som allt annat han trodde på. Han hade vunnits för tron att planering hade något att erbjuda också den privata sektorn genom det Brittiska Industriförbundets konferens i Brighton i slutet av november 1960, där man behandlade ‘de följande fem åren’.”²⁹ ”På brightonkonferensen deltog 121 ledande affärsmän och trettioen gäster, inklusive ledarna för regeringsdepartementen och de nationaliserade industrierna samt några ekonomer.”³⁰ ”Under 1960 hade några av finansministeriets mera aktiva hjärnor, helt oberoende av Industriförbundet, börjat intressera sig för nya idéer i syfte att sätta lite fart på den brittiska industrin. ... Det fanns . . . ett mycket litet antal tjänstemän som ansåg att det kunde vara bra att sammanställa de prognoser och planer, utifrån vilka de individuella industrierna redan arbetade, för att se om de passade ihop.”³¹ Man kan inte finna någon bättre

²⁶ Här följer några av dessa mystifierande plattityder: ”Det har alltid funnits fattiga och rika, behärskade och härskare, och det kommer alltid att finnas.” ”De sociala skillnaderna avspeglar individernas naturliga skillnader”, o s v. Det hela kulminerar i den odödliga ”visheten” av amerikanskt snitt: ”Om du är så smart, varför är du inte rik?” och ”Får du betalt för att tänka?”. Alla försök att dölja senkapitalismens särskilda klasskaraktär bakom den moderna industrins objektiva, tekniskt betingade behov utmynnar till sist i banaliteter om den ”mänskliga naturen”. Här är bara ett exempel från en fackman, som annars bör tas på allvar: ”... moderna produktionsprocesser är så komplicerade, att de kräver en mängd olika sysselsättningar. Dessa måste koordineras, och den naturligaste (!) formen för detta är hierarkin med ett system av under- och överordnade platser.... I ett visst avseende rör det sig här om ett mänskligt (!) problem. De flesta (!) människor behöver nämligen en yttre drivkraft, för att överhuvudtaget lämna ett bidrag till produktionsprocessen.” (Jan Tinbergen, *Wirtschaftspolitik*, Freiburg 1968, s. 278).

²⁷ Angående denna problematik, se avsnittet ”Att rättfärdiga systemet” i Ralph Milibands bok, med det vackra citatet från den amerikanske professorn Heilbroner: ”Det som är slående med vår tids ideologiska klimat är att alla de ‘oliktänkande’ grupperna bland arbetarna, regeringstjänstemännen och akademikerna försöker att modifiera sina krav på sociala reformer tül att ligga inom det dominerande affärlivets ramar” (op. cit., s. 214).

²⁸ Galbraith, *American Capitalism: The Concept of Countervailing Power* (London 1956) var ett bra exempel på denna mystifierande tes.

²⁹ Samuel Brittan, op. cit., s. 216.

³⁰ Samuel Brittan, op. cit., s. 217.

³¹ Samuel Brittan, op. cit., s. 219.

bekräftelse på den marxistiska förklaringen av den senkapitalistiska statens funktionssätt än denna uppriktiga redogörelse – komplett med strategiska avgöranden, som föreslås av ”ledande affärsmän” och sedan utförs av borgerliga politiker, och med de höga tjänstemännens insikt i den härskande klassens problematik.

Den borgerliga statens struktur utmärks vidare av principerna för den formella maktindelningen och av ämbetsmannaväldet, dvs av det permanenta hindret för massan av lönearbetarnas och medborgarnas direkta maktutövning (självförvaltning). Denna form av maktdelning motsvarar i bästa fall behoven för en indirekt demokrati (folkrepresentanternas herravälde i stället för folkets eget herravälde)³² som, på grund av massan av lönearbetarnas ekonomiska oförmåga att erhålla de materiella medlen för ett verkligt utövande av de demokratiska friheterna, dessutom får en rent formell karaktär.³³ Detta hänger inte bara samman med de direkta följderna av ägandets ekonomiska ojämnheter, utan också och framför allt med det alienerade, sönderstyckade arbetets alienerande inflytande på lönearbetarnas eget medvetande.³⁴ En på sådana principer uppbyggd statsapparat är direkt dömd att nöja sig med att förvalta det bestående samhället (i bästa fall under hänsynstagande till ”drägliga reformer”); den kan inte föreställa sig en omvälvning av samhället och än mindre omsätta den i praktiken. Underlydande tjänstemän kan bli fackexperter och omvänt under senkapitalismen; men de kan inte gå utöver en ”rationell” lösning av sina delproblem, på grund av den borgerliga ideologin som de måste hålla fast vid, för att kunna utöva sina ämbeten på ett samhälleligt (inte tekniskt) verkningsfullt sätt.

Müller/Neusüss har påvisat att ”illusionen om den sociala staten”, som är intimt förknippad med synen på staten som en ”medlare mellan klasserna”, kan föras tillbaka enbart på en otillräcklig förståelse av den strukturella enheten mellan kapitalistiska produktions- och distributionsförhållanden i det borgerliga samhället. Den antyder att man inom ramen för det kapitalistiska produktions sättet (som är underkastat mervärdeproduktionens tvång) skulle kunna uppnå en verkligt ”rättvis” omfördelning av nationalinkomsten. Denna illusion, som är en viktig beståndsdel av revisionismen och dess statsuppfattning (som bryter med den marxistiska teorin om statens klasskaraktär), kan man följa från Lasalle, via Bernstein, Cünow, Hilferding (efter 1923) och Tarnow ända fram till de nuvarande socialdemokratiska teoretikerna; den har en särskilt utpräglad form hos Karl Renner, som redan 1924 definierade ”cirkulationen som socialiseringens angreppspunkt”.³⁵

³² I vilken utsträckning denna rent formella karaktär av den representativa demokratin i dag öppet erkänns av ”experterna” (i motsats till de ”rena” ideologerna), bevisas av ”datasimulations”teknikens utveckling i den amerikanska valkampen. Friedrich Pollock sammanfattar dess betydelse på följande sätt: ”Väljarkåren ’erbjuds’ ibland den bild av kandidaterna och de aktuella problemens lösning, som just då verkar vara den mest önskvärda för dem, hur lite den än må stämma överens med samhällets grundsatser och intressen. Det verkar som om demagogens trick, som i viss mån ännu står på hantverkets nivå och beror på intuition och inlevelseförmåga, nu skall ersättas med automatikens högt rationaliserade metoder. Därvid förutsätter man, att väljarnas stora flertal bara schematiskt och utan speciell eftertanke tar ställning till de enskilda problemen, och att de också är helt ur stånd att bedöma om en kandidat verkligen också förtjänar det förtroende, som de ger honom genom sina röster. Väljaren manipuleras liksom konsumenten, vars frihet att köpa vad han vill ... visserligen kan gälla i ett enstaka gynnsamt fall, men endast i mycket begränsad utsträckning för konsumenterna såsom grupp.” (Op. cit., s. 345-346. Vår kursiv).

³³ Lenin har i *Staten och revolutionen* gjort en utförlig analys av denna aspekt av den borgerliga statens struktur.

³⁴ I det tidigare omnämnda, ännu inte publicerade manuskriptet om staten, visar Perry Anderson med rätta på en annan strukturell aspekt av den borgerliga demokratin: genom att denna hänför de politiska friheterna till isolerade individer, atomiserar den förtryckta klassen, vars potentiella makt bara kan uppnås just i den kollektiva formen.

³⁵ Müller-Neusüss, *Sozialstaatsillusion*, s. 9f. – Karl Renner, *Die Wirtschaft als Gesamtprozess und die Sozialisierung*, s. 348f. (Se s. 379f. ”Staten som socialiseringens huvudinstrument”, om omfördelningen av

Liksom den uppåtgående kapitalismens triumftåg ackompanjerades av en ständigt växande tro på den allsmäktiga och välgörande konkurrensen, så går den nedåtgående kapitalismens försvarsstrider, hand i hand med ett allsidigt proklamerande av organisationens fördelar.³⁶ Denna "organisationstro" framgår tydligt av det senkapitalistiska idealet med ett "strömlinjeformat samhälle", där var och en har (och behåller) sin plats, där synliga (och osynliga) regulatorer bevarar samhällsfogarnas hållfasthet, fördelar tillväxtens välsignelser mer eller mindre "jämnt" bland alla samhällsklasser och avskärmar allt fler områden av det ekonomiska och samhällseliga systemet från den "rena" marknadsekonomin inflytande. I stället för den "robusta individualistiska industripionjären" uppkommer "expertlaget"³⁷, i stället för "finansjätten" det anonyma förvaltningsrådet (i symbios med departementschefen och ofta t o m med fackföreningsledaren). *Den i tron på teknologins allsmäktighet kulminerande ideologin är den borgerliga ideologins specifika form för senkapitalismen*; den proklamerar den bestående samhällsordningens förmåga att gradvis häva sin mottaglighet för kriser, att "tekniskt" lösa sina motsättningar, att integrera revolterande samhällsklasser och förhindra explosioner. I överbyggnadens "högre" regioner finner den sin spegelbild i den statiska strukturalismen, som visserligen från Hegel övertagit totalitetens kategori men inte rörelsens, och från den materialistiska dialektiken övertagit den organiska reproduktionens kategori, men inte kategorin om den oundvikliga upplösningen av alla samhällsformationer. Denna statiska strukturalism tillfogades – inte av en slump – ett förintande slag av maj 1968 i Frankrike, ett slag som den inte hämtat sig från. Även om det finns många varianter av ideologin, så gäller dock följande teser, i vilka Leo Kotler sammanfattar den "teknologiska rationalitetens" ideologi, för de flesta om inte alla dessa varianter:

"1. Den vetenskapliga och tekniska utvecklingen har blivit till en egen makt av oövervinnelig styrka.

2. De traditionella världs-, människo- och historieåskådningarna, som befinner sig utanför det ändamålsenliga tänkandets och handlandets område, vilka sammanfattas under beteckningen värdeideologier, har trängts tillbaka till sin, verkliga betydelselöshet eller spelar inte längre någon nämnvärd roll i det allmänna medvetandet. Denna "avideologiserings"process är ett resultat av den från tekniken härstammande rationaliseringen, som Max Weber förutsåg med sin paradigm om "världens förlösning ur förtrollningen".

3. Eftersom det på grundval av det bestående samhällssystemet, som på grund av den teknologiska rationaliseringen inte kan ifrågasättas, inte finns någon annan väg för lösningen av problem än en specialistisk och ändamålsenlig lösning, så fogar sig massorna villigt i den bestående Ordningen.

4. Den progressiva tillfredsställelsen av behoven genom den teknologiska produktions- och konsumtionsmekanismen leder till en fortskridande ökning av denna beredvillighet till inordnande och underordnande.

inkomster, naturligtvis.) Hela den brittiska litteraturen om socialreformer från 30-, 40- och 50-talen vilar på liknande illusioner.

³⁶ Att båda processerna inte på något sätt var "självklara" för sina offer och accepterades spontant, kan man t o m bevisa språkhistoriskt. Att bruksvärdet underordnas bytesvärdet motsvarar lika lite "människans natur" som att hon underordnas storkapitalets allsmäktiga härskarapparat. Långt in på 1800-talet upprepas de upprörda protesterna från bönderna, som fortfarande var fångna i naturhushållningen: varuhandel var synonymt med stöld och svindel. Och precis som handelsmannen på den tiden, framstår nu organisatören eller planeraren som bedragaren. Alltsedan första världskriget bevarar folkmunnen hårdnackat identiteten mellan "organisera" och "stjäla" (som uppkom i krigsekonomin och fånglägren) och "planera" jämföras med "förlösa" (eller försnilla).

³⁷ Galbraiths *The New Industrial State* med dess övertro på den "tekniska strukturens" allsmäktighet är urtypen för denna tes.

6. Det traditionella herraväldet såsom de härskande klassernas herravälde har abdikerat till förmån för teknikens anonyma herravälde, eller åtminstone till förmån för en efter teknologiska principer organiserad, byråkratiserad stat av huvudsakligen skikt- eller klassneutral relevans; partistriderna framstår i detta sammanhang som oväsentliga, vilket särskilt Schelsky betonar.”³⁸

Organisationsideologin är inte bara en direkt spegelbild av den senkapitalistiska fasen, där den borgerliga staten inte längre skulle kunna överleva på kort sikt utan statens reglerande funktion; den har djupare – och mer invecklade – rötter i den ovan beskrivna tendensen till överbyggnadsfunktionernas industrialisering.³⁹ Många av dessa funktioner är i dag faktiskt industriellt organiserade, produceras bara för marknaden och är underkastade profitmaximeringen. Exempel på detta är popkonst, TV-filmer och skivproduktion såsom typiska senkapitalistiska konstföreteelser.

Individen som under hela sitt liv underkastas marknadslagarna – inte bara på produktionens område som på 1800-talet, utan också på konsumtionens, fritidens, idéernas, konstens, undervisningens, ja t o m privatlivets område – ser på den ”dagliga erfarenhetens” nivå utbrytningen som omöjlig; så stark och fördjupad är den neofatalistiska ideologin om den senkapitalistiska samhällsordningens oföränderlighet. För honom återstår bara drömmen om flykten – genom sex och berusningsmedel, som i sin tur genast industrialiseras. Den ”endimensionella människans” öde tycks vara fullständigt determinerat.⁴⁰ I verkligheten är senkapitalismen emellertid inte något helt genomorganiserat samhälle; det är bara en hybrid *kombination* av organisation och anarki. Bytesvärde och kapitalkonkurrens är inte på något sätt avskaffat. Ekonomin grundas absolut inte på en planerad produktion av bruksvärden för alla människors behovstillfredsställelse. Strävan efter profit och mervärdeproduktion utgör fortfarande drivkraften för hela det ekonomiska skeendet, med alla de motsättningar som med nödvändighet uppkommer härav. Den ekonomiska styrningen och organiseringen har byggts in i denna privatkapitalistiska ekonomiska ordnings ramar, i syfte att kitta ihop de svaga fogarna och skjuta upp explosionerna. Men bakom denna fasad äter sig sjukdomen allt djupare in.

Tesen om upphävet, försoningen eller undanträngandet av alla motsättningar – slutet på alla ideologier⁴¹ – är själv en ideologi (dvs ett uttryck för ett falskt medvetande), som förvisso fyller en objektiv funktion, genom att den försöker övertyga det alienerande arbetets offer om det meningslösa i varje revolt mot alienationen. Den förmår emellertid inte förklara den periodiskt återuppflammande revolten annat än med utnötta psykologiska fraser. Liksom alla andra ideologier är den emellertid inte ren ”svindel”, utan en specifik, samhälleligt betingad reception av den samhälleliga verkligheten, en reception som mystifierar denna verklighet.

Den ”teknologiska rationalismens” ideologi måste erkännas som mystifierande, dvs den följer den samhälleliga verkligheten med dess motsättningar, på fyra på varandra följande nivåer. För det första framstår den som ett typiskt exempel på förtingligandet av de mänskliga relationerna, vilket Kofler påvisat.⁴² Hos alla borgerliga anhängare av tesen om teknologins allsmäktighet och hos många som åberopar sig på marxismen, men stöder samma tes, blir teknologin till en mekanism utan samband med de mänskliga målsättningarna och besluten, en mekanism som verkar med naturlagsbunden automatik oberoende av klasstrukturen och

³⁸ Leo Kofler, op. cit., s. 74.

³⁹ Se kapitel 12 i denna bok.

⁴⁰ Jämför Marcuse, *One-Dimensional Man* (London 1964, framför allt kapitel 6 och 7).

⁴¹ Daniel Bell (*The End of Ideology*, Glencoe 1960) tycks vara den som först myntade detta begrepp.

⁴² Leo Kofler, op. cit., s. 114-118, 135-145.

klassherraväldet.⁴³ Den för materialismen viktiga skillnaden mellan naturhistoria och mänsklighetens historia utsuddas på detta sätt. Sålunda drar Habermas, med utgångspunkt från Gehlens tes om arbetsredskapen som komplement till människans otillräckliga fysiska förmåga, följande felaktiga slutsats: ”/det/ är omöjligt att se hur vi någonsin, så länge den mänskliga naturens organisation inte förändras, så länge vi alltså måste uppehålla livet med samhälleligt arbete och med hjälp av redskap som ersätter arbete, skulle kunna avstå från tekniken, och närmare bestämt *vår* teknik, till förmån för en kvalitativt annorlunda.”⁴⁴ Vad som döljer sig bakom denna sats, det är den apologetiska tron att endast den kapitalistiskt utvecklade tekniken skulle vara i stånd att övervinna det enkla handarbetets otillräcklighet. Något bevis för denna (i betraktande av senkapitalismens tendenser till enormt slöseri) förbluffande åsikt kan Habermas inte lämna. Varför människorna under andra samhälleliga betingelser – där de i allt större utsträckning befriats från mekaniskt arbete, samtidigt som de till fullo utvecklar sin skapande förmåga – inte skulle vara i stånd att utveckla en ”kvalitativt annorlunda” teknik, som gör den ”rika individualitetens” krav rättvisa, det förblir en gåta. – Barry Commoner har tvärtom, med exempel från missbruket av kemisk gödning, ersättandet av såpa med rengöringsmedel och nedsmutsningen av luften, på ett övertygande sätt visat att ‘faran för miljön’ inte beror på ”omständigheternas makt”, utan på *felaktiga* teknologiska beslut – felaktiga ur de mänskliga intressenas synvinkel – som är sammankopplade med privatintressen. Han kommer fram till följande slutsats: ”Jorden är inte nedsmutsad för att människan är ett slags särskilt smutsigt djur eller för att vi är för många. Felet ligger hos det mänskliga samhället – i metoderna som samhället har valt för att utvinna, fördela och använda den rikedom, som mänskligt arbete har pressat fram ur planetens resurser. När krisens sociala ursprung väl klarnar, kan vi börja planera lämpliga sociala handlingar för att lösa den.”⁴⁵ Klassintressen och den *bestående* samhällsordningens ekonomiska utvecklingslagar (även konkurrensens lagar, samt de tillfälligheter som vid en viss tidpunkt och på en given marknad styr de starkaste konkurrenterna) avgör de viktigaste besluten på det teknologiska området, inte någon ”omständigheternas makt”. Ytterligare ett exempel bör räcka för att visa detta.

Städernas uppenbart felslagna utveckling sedan den industriella kapitalismens begynnelse är på ett entydigt sätt samhälleligt betingad: privat äganderätt till jord och mark; markspekulation; proletariats rörlighet och dess begränsade och växlande inkomster; systematiskt underordnande av stadsbygget under de intressen, som ligger i utvecklingen av vissa ”expansiva områden” för den privata industrin; systematisk underutveckling av de socialiserade tjänsterna, osv. Dessa samhälleliga betingelser, som inte upphävs eller neutraliseras av den tekniska logiken, förorsakar i sin tur teknologisk underutveckling – ex vis en försenad industrialisering av byggnadsväsendet – och en felslagen utveckling (höghus, sovstäder, osv).⁴⁶

För det andra är den ”tekniska rationalitetens” ideologi in-koherent., Den missar irrationalismens utbredning och återfallet i mysticism och öppet människoförakt, vilket ackompanjerar den ”teknologiska rationalitetens” skenbara segertåg under senkapitalismen.⁴⁷ Motsättningen mellan massan av lönearbetares högre kvalifikations- och kulturnivå å ena sidan och den

⁴³ Ansatser till en sådan felaktig, förtingligad uppfattning finns redan hos N. Bucharin (*Theorie des historischen Materialismus*, s. 126, 131, 148-150) och kritiserades redan på den tiden av Lukács. – I *Den endimensionella människan* kommer Marcuse mycket nära ett liknande förtingligande av naturvetenskapen.

⁴⁴ Jürgen Habermas, *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*, Frankfurt 1969, s. 56f.

⁴⁵ Barry Commoner, *The Closing Cycle*, London 1971, s. 178.

⁴⁶ Därför är marxistiska sociologer, som Henri Lefebvre, vilka sysslat ingående med stadsplaneringens problem, häftiga motståndare till teknokratien och den blinda tron på expertväldet inom delområden. Se hans böcker: *Vers le Cybernanthrope*, Paris 1971; *La Pensée marxiste et la Ville*, Tournai 1972.

⁴⁷ Även i denna fråga har Kofler gett en förträfflig analys (op. cit., s. 64-65). Däremot saknar man hos honom en analys av de båda andra mystifierande aspekterna av den ”teknologiska rationalitetens” ideologi, som vi behandlar längre fram.

stelnade hierarkiska kommandostrukturen i företagen och näringslivet å andra sidan kräver både för pragmatiska och apologetiska syften en ideologi, som förbinder idealiseringen av "experten" med skepsis gentemot "bildningens" och "kulturens" betydelse överhuvudtaget.

I stället för den naiva tron på människans fulländelse, som stämde överens med 1700- och 1800-talens uppåtgående borgarskap, sätter den "vissheten" om människans oförbätterliga, aggressiva och lata "natur". Neodarwinism av Lorenz' typ, kultur- och civilisationspessimism samt en fundamental misantropi är de byggstenar, som bidrar till att göra den "teknologiska rationalitetens" ideologi till en helhetsideologi, som rättfärdigar den bestående samhällsordningen.⁴⁸ Ansatserna till denna "förstörelse av förnuftet" – som härstammar från början av den monopolkapitalistiska resp imperialistiska tidsåldern⁴⁹ och kulminerar i den fascistiska eller fascistoida ideologin – fortsätter att utbredas efter andra världskriget, trots all beundran för de exakta vetenskaperna, trots expertkulten och rymdfärderna. Särskilt iögonenfallande är deras utbredning i de anglosaxiska länderna, som före andra världskriget fortfarande i stor utsträckning behärskades av den borgerligt-rationalistiska pragmatismen. Mera "lågstående" ideologiska fenomen, såsom utbredningen av kommersialiserad astrologi och spådomskonst samt den kommersialiserade erotikens och sadismens subkulturer i serielitteraturen, måste tolkas på samma sätt.⁵⁰

För det tredje mystifierar den "teknologiska rationalitetens" ideologi den senkapitalistiska verkligheten, genom att sprida illusioner om systemets förmåga att övervinna alla de samhällsekonomiska motsättningar, som existerar inom det kapitalistiska produktionssättet. Att senkapitalismen inte lyckas och inte kan lyckas ekonomiskt med detta, har vi försökt bevisa i den här boken. Att lönearbetarnas slutgiltiga "integrering" i senkapitalismen måste stupa på ett oövervinnligt hinder – på kapitalets oförmåga att "integrera" arbetaren såsom producent på arbetsplatsen och att ge honom skapande arbete såsom ett medel till "självförverkligande" i stället för alienerat arbete – bevisar händelserna sedan maj 1968 i Frankrike på ett fullt tillräckligt sätt.⁵¹ Om tänkare som tycker ärligt illa om kapitalismen förkunnar proletariats oförmåga att ifrågasätta den bestående samhällsordningen i de imperialistiska länderna, så blir de själva genom en tragisk villfarelse till en kugge i det jättelika ideologiska kuggverk, som den härskande klassen byggt upp för att nå sitt viktigaste mål: att övertyga proletariats om denna oförmåga. Källan till denna villfarelse ligger inte så mycket i senkapitalismens "framgångar" som i den stora besvikelsen över de första socialistiska revolutionernas byråkratiska deformationer⁵² och i den felaktiga värderingen av den *konjunkturrella* (och inte slutgiltiga) karaktären av det proletära klassmedvetandets tillbakagång. Det är ett tragiskt missförstånd av verkligheten, när Adorno skriver: "Den skenrevolutionära gesten är ett komplement till den spontana revolutionens militärtekniska omöjlighet som Jürgen von Kempster antydde för flera år sedan. Barrikader är skräckretande mot dem som behärskar bomben; därför leker man med barrikader, och de härskande låter leken fortgå en tid."⁵³ Adorno förstår inte att den "militära teknologin" inte är användbar oberoende av

⁴⁸ Det liv i skuggan av den hotande förintelsen genom atombomben, som mänskligheten i dag är dömd att leva, ger naturligtvis näring åt denna fatalistiska irrationalism som håller på att breda ut sig.

⁴⁹ Se Georg Lukács, *Die Zerstörung der Vernunft*, Neuwied 1962.

⁵⁰ En viktig roll spelas härvid av människornas under senkapitalismen omåttligt ökade psykiska frustrering, bl a genom den systematiskt uppbyggda otillfredsställelsen hos konsumenterna med deras givna konsumtionsnivå – utan vilken en varaktig produktdifferentiering inom konsumtionsvaruindustrin vore omöjlig.

⁵¹ Denna problematik behandlas på ett mer ingående sätt i det sista kapitlet.

⁵² I sin syn på östblockets stater vacklar den härskande ideologin mellan "teorin om totalitarismen" och "konvergensteorin", mellan att pragmatiskt anpassa sig till det "kalla krigets" eller "avspänningens" förhärskande "behov", naturligtvis de härskande klassernas behov.

⁵³ Theodor W. Adorno, *Marginalien zu Theorie und Praxis*, i *Stichworte – Kritische Modelle 2*, Frankfurt 1969, s. 181.

levande och i samhällelig verksamhet indragna människor. Auschwitz och Hiroshima är i sista hand inte produkter av teknologin, utan av de *samhälleliga styrkeförhållanden* utveckling, dvs de (tillfälliga) ändstationerna för det internationella proletariats stora historiska nederlag. Efter vändpunkten vid slutet av andra världskriget är detta inte längre möjligt i denna totala form och i denna omfattning för en hel epok. Vietnamkrigets exempel har visat att det inte var den "militära teknologin", utan den amerikanska befolkningens växande motstånd mot kriget, som avgjorde vilka förintelsevapen de "härskande" kunde sätta in. Och barrikadstriderna, som de franska studenterna påstås ha "lekt med" i maj 1968, utlöste en generalstrejk med 10 miljoner arbetare, tjänstemän och tekniker. De bevisade att en insats av mordiska repressiva vapen blir så gott som omöjlig eller överksam under vissa politiskt-sociala styrkeförhållanden. Att efter dessa erfarenheter hävda att ett motstånd och ifrågasättande från massornas sida bara kan äga rum under de härskandes tillfälliga tolerans, innebär inte bara att göra dessa härskares makt absolut; det innebär också att objektivt hjälpa härskarna att övertyga de behärskade om sin objektiva vanmakt och om det meningslösa i omfattande motstånd. Denna övertygelse – och inte arsenalen av massförintelsevapen – är i dag de mäktigas verksammaste vapen.⁵⁴

Betecknande för överskattningen av senkapitalismens förmåga hos dem som förfallit till teknologisk fetischism, är att de glömmer bort motsättningen mellan bruksvärde och bytewärde, när det gäller att bevisa det utsiktslösa i massornas motstånd mot den bestående samhällsordningen. Sålunda gör man stor affär av att kapitalismen lyckas göra "allt" till varor, även revolutionär marxistisk och antikapitalistisk litteratur. Det är utan tvekan riktigt att förläggare, som är "okänsliga" för sina varors specifika bruksvärde, ser en möjlighet att göra affärer i det stigande intresset för marxistisk litteratur hos en bred publik. Men den som i detta tror sig ha upptäckt ett bevis för att också marxismen har "integrerats i varornas värld", han glömmer bort att den borgerliga samhällsordningen och den individuella konsumenten inte alls förhåller sig "neutral" och "värderingsfri" till den "marxistiska litteraturens" specifika bruksvärde. En massiv spridning av marxistisk litteratur – även via marknaden – innebär i sista hand en massiv alstring (eller skärpning) av ett antikapitalistiskt medvetande. Genom att den ideologiska produktionen blir till en vara, hotar den att förlora sin objektiva funktion för det kapitalistiska produktionssättets konsolidering utifrån sitt bruksvärde.

Ett färskt exempel på den "ideologiska integrationsprocessen" utgörs av den snabbt ökande medvetenheten om de miljöfaror, som breder ut sig i de imperialistiska länderna. Sett ur varu- och mervärdeproduktionens synvinkel kan detta utan tvekan öppna nya avsättningsmarknader för det senkapitalistiska näringslivet: en "industri för miljöskydd" håller på att uppstå.⁵⁵ Men att bara erkänna denna omedelbara aspekt av problematiken och inte inse, att en systematisk upplysning om de miljöfaror, som motsvarar själva det kapitalistiska produktionssättet och inte kan övervinnas inom dess ramar, utgör ett vapen mot kapitalismen (inte bara på den "abstrakta teorins" område, utan också som en "vägledning till handling", till massmobiliseringar), det innebär att man inte förstår den senkapitalistiska samhällskrisens sammansatthet.

Härmed kommer vi till den *fjärde* och viktigaste nivån, där man måste påvisa den mystifierande karaktären av den "teknologiska rationalitetens" ideologi. Det av Lukács i anslutning till Max Weber utvecklade begreppet om den kapitalistiska rationaliteten⁵⁶ blir själv till en

⁵⁴ Den återvändsgränd som Frankfurtskolan manövrerat in sig i (och där Herbert Marcuse också befann sig innan maj 68 i Frankrike) hänger på ett avgörande sätt samman med tesen, att de "integrerade" proletära massorna definitivt skulle vara oförmögna att göra det socialistiska medvetandet bestämmande för sitt handlande. Denna fråga har vi på ett ingående sätt undersökt i *Lenin und das Problem des proletarischen Klassenbewusstseins* i samlingsvolymen *Lenin. Revolution und Politik*, Frankfurt 1970.

⁵⁵ Se James Ridgeway, *The Politics of Ecology*, New York 1970.

⁵⁶ George Lukács, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, s. 99f.

mystifikation, om man inte erkänner det för vad det i verkligheten är: *en motsägelsefull kombination av partiell rationalitet och total irrationalitet*.⁵⁷ Ty det behov av noggrann kalkylering och kvantitetsbestämning av ekonomiska förlopp som uppstår på den generaliserade varuproduktionens grundval stöter på barriärer i form av den kapitalistiska privategendomen och konkurrensen samt den därmed förknippade *oförmågan att exakt bestämma de socialt nödvändiga arbetsmängder, som de producerade varorna i själva verket innehåller*.

Man kan uttrycka denna motsättning på följande sätt: de på "rationella beräkningar" grundade mikroekonomiska dispositionerna från företagets sida får makroekonomiska konsekvenser, som rycker undan grundvalen för deras dispositioner. Varje investeringsboom leder till överkapacitet och överproduktion. Varje påskyndad kapitalackumulation utmynnar i en slutlig sänkning, av kapitalets värde. Varje försök från en företagares sida att höja "sin" profitkvot leder till sist till en sänkning av den genomsnittliga profitkvoten. Om man ser den ekonomiska rationaliteten som i sista hand ett hushållande med arbetstiden – som en besparing av mänskligt arbete⁵⁸ –, då kan man se motsättningen mellan den partiella rationaliteten och den totala irrationaliteten också i det faktum, att det tvång till maximal *hushållning* med mänskligt arbete som yttrar sig på företagets och koncernernas nivå, inom hela samhällets ram leder till ett ökande slöseri med just detta mänskliga arbete. *Senkapitalismens verkliga avgud är därför den för de totala sammanhangen blinda "fackexperten"*; denna avguds ideologiska motsvarighet är neopositivismen.

Maurice Godelier har rätt, när han anklagar Oskar Lange och andra författare för att de gör det från Max Weber lånade begreppet "ekonomisk rationalitet" absolut och sätter upp allmängiltiga regler för "rationellt handlande", regler som bortser från samhällets och ekonomins konkreta struktur.⁵⁹ Men han har inte rätt, när han undviker problemet, genom att försöka ersätta begreppet ekonomisk rationalitet med begreppet "total-samhällelig rationalitet" – som är olika i varje samhällsordning och i sista hand bestäms av dennas specifika struktur.⁶⁰ Arbetsproduktivitetens kriterium, med avseende på tillfredsställelsen av rationella mänskliga behov och individens optimala utveckling, utgör ett mycket bra redskap för jämförelser mellan olika samhällssystem, utan vilket begreppet mänskliga framsteg skulle förlora sin materiella grundval. – Vi skrev: "med avseende på tillfredsställelsen av rationella mänskliga behov". I sista hand är motsättningen mellan kapitalismens partiella rationalitet och dess totala irrationalitet densamma som motsättningen mellan kapitalets maximala expansion och; människans optimala självförverkligande. Denna motsättning, som Marx beskriver i *Grundrisse*, innehåller utan tvekan ett teleologiskt element, eftersom det mänskliga handlandet alltid är ett målinriktat handlande.⁶¹ Motsatsen mellan partiell rationalitet och total irrationalitet är förankrad i det motsägelsefulla förhållandet mellan optimal kalkylering, eller hushållande med medlen och uppsättandet av optimala mål. Medlets – bytesvärdets – förtingligade självständiggörande triumferar. Partiell rationalitet är alltid optimal kombination av betalade ekonomiska resurser, och detta betraktat just ur det enstaka företags räntabilitetssynvinkel.

⁵⁷ Detta förstod Georg Lukács utmärkt, till skillnad från många av hans lärjungar: "Ty det står klart att hela uppbyggnaden av den kapitalistiska produktionen vilar på denna växelverkan mellan en strikt lagbunden nödvändighet för alla enskilda företaget och en relativ irrationalitet som gäller för processen i dess helhet" (op. cit., s. 113). Ibland reducerar han emellertid på ett felaktigt sätt denna "relativa irrationalitet" till att huvudsakligen gälla överproduktionskriser.

⁵⁸ "Den verkliga ekonomin – sparandet – består i sparandet av arbetstid (minimum av – och reduktion till minimum av – produktionskostnader); men detta sparande är identiskt med utvecklingen av produktivkrafterna. Alltså på intet sätt försakelse utan utveckling av krafter, av produktionsförmågan och därmed såväl förmågan till åtnjutande av livets goda som medlen därtill." (Karl Marx, *Grundrisse*, s. 599; sv. översättning, s. 204).

⁵⁹ Maurice Godelier, *Rationalité et irrationalité en économie*, Paris 1966, s. 21-29, 98. Godeliers polemik är riktad mot Oskar Langes *Politische Ökonomie*, Frankfurt 1969.

⁶⁰ Maurice Godelier, op. cit., s. 290.

⁶¹ Se ex.vis Karl Marx, *Grundrisse*, s. 387.

Därför prånglar det ut allt, som ”inte har något (eller ett mycket litet) pris”. Därför är det också rent ekonomiskt sett tydligt underordnat den totala samhällsliga ”globaliseringen” av ”kostnader” och ”intäkter”.⁶² – Den under senkapitalismen till sin spets drivna motsättningen mellan partiell rationalitet och total irrationalitet har sitt tydligaste uttryck i begreppet om den ”ökande ekonomiska och vapenmässiga effektiviteten”, som avser den amerikanska rustningsproduktionen, dvs försöken att organisera mänsklighetens kollektiva atomsjälv-mord med största möjliga ”besparing av mänskligt arbete”. Här följer en patetisk självbekännelse av den amerikanske nationalekonomen Frederic M. Scherer, som är anförtrodd denna uppgift: ”Jag är på ett mera direkt sätt bekymrad över en grundläggande förutsättning för denna bok: att effektivitet är ett önskvärt mål vid genomförandet av utvecklings- och produktionsprogram för avancerade vapen. Det är inte alls säkert att det stämmer. Förvärvandet av vapen kan redan vara en alltför effektiv process. Givetvis finns det en skriande ineffektivitet. Men trots det har processen gett mänskligheten alldeles för stor förmåga att tillintetgöra sig själv ... Jag tror att en fortsatt kapprustning inte kommer att minska, utan antagligen snarare öka den redan stora risken för kärnvapenkrig på grund av en slump, upptrappning, felräkning eller dårskap. ... Att öka processens effektivitet kommer säkerligen inte att bidra till att beslutsfattarna och genomsnittsmedborgaren utvecklar ett mera långsiktigt perspektiv, utan tvärtom kan det mycket väl komma att hindra en sådan utveckling, genom att försvaga vår uppfattning om de ekonomiska offer som vapenprogrammen kräver.”⁶³

De på teknologi-fetischismen uppbyggda ideologierna missar den ökande totala samhällsliga irrationaliteten under senkapitalismen. Den hybrida kombinationen av marknadsanarki och statlig styrning av näringslivet antastar några av den borgerliga ideologins stöttepelare, utan att kunna ersätta dem med något likvärdigt. Ett samhälle som vilar på privat varuinnehav och varubyte måste upphöja det ekonomiska fördraget mellan två jämlikar till hela rättsväsendets grundval.⁶⁴ Ideologin som svarar mot de fördragsslutande parternas formella jämlikhet genomträngde den borgerliga och den småborgerliga ideologin på alla områden. Innan och samtidigt med de i ekonomiska fördrag mellan privata varuinnehavare reglerade relationerna existerar historiskt de förkapitalistiska klassamhällenas statusbundna relationer (de feodala stånden; kasterna och grupperna i Indiens och Kinas gamla asiatiska produktionssätt, osv). Dessa förkapitalistiska egendoms- och produktionsförhållanden motsvaras av ideologier, som i stället för principen om formell jämlikhet sätter principen om vissa människogrupper ”särskilda rättigheter”. (Sättet på vilket den imperialistiska kolonialismen innebär att ”rent” kapitalistiska varurelationer och förkapitalistiska herre- och slavrelationer existerar sida vid sida, avspeglas i den protestantiska religionens omvandling genom den sydafrikanska *Nederlandse Hervormde Kerk*, som har utvecklat en ideologi om de vitas ”särskilda rättigheter”, i vilken det verkliga *apartheid*- respektive utsugningssystemet tydligt syns).

De monopolistiska koncernernas och den borgerliga statens ingrepp i näringslivet under senkapitalismen får till resultat att varuinnehavarnas formella jämlikhet urholkas. De

⁶² Ernst Bloch förutsåg redan 1936 den ”teknologiska rationalitetens” hela nutida problematik, när han skrev: ”Genom att åtanandet av den är ett bevis för puddingen, d v s praktiken är teorins bevis, så har den tekniska praktiken, så som den möjliggjorts av matematisk naturvetenskap, faktiskt i stor utsträckning rättfärdigat de borgerliga kalkylerna på detta område. Men den borgerliga tekniken har också ökat missödena, och det tekniska missödet metodiska motsvarighet är den ekonomiska krisen; vilket betyder att även den matematiska kalkylen förhåller sig till sitt objekt på ett abstrakt sätt, att den ännu inte är förbunden med objektet på ett materiellt och konkret sätt.” (*Das Materialismusproblem, seine Geschichte und Substanz*, 1972, s. 433-4). Se också Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, Frankfurt 1969, s. 811, där tekniska missöden och ekonomiska kriser förs tillbaka på ”människornas dåligt förmedlade och abstrakta förhållande till sitt handlandes materiella grundval”.

⁶³ Frederic M. Scherer, *The Weapons Acquisition Process: Economic Incentives*, Division of Research, Graduate School of Business Administration, Boston 1964, s. IX, X.

⁶⁴ E. B. Pasukanis, *La théorie générale du droit et le marxisme*, Paris 1970, s. 110-111.

”särskilda rättigheter” som vissa grupper av varuinnehavare har, förankras rättsligt, säkras genom överenskommelser eller tolereras *de facto*.⁶⁵ Detta får en fast grund i subventions-systemet och det statliga profitgarantisystemet, delvis i formell analogi med de rättigheter som den nutida arbetarklassen erövrat för sitt eget försvar. På detta sätt sker en gradvis omvälvning av det traditionella borgerliga samhällets vanliga rättsbruk. Om respekt för lagen på 1800-talet var en självklarhet för genomsnittskapitalisten, som var intresserad av att hans affärer förlöpte normalt i lugn och ordning, så lever 1900-talets genomsnittskapitalist alltmer på gränsen till lagbrott, om inte i konflikt med lagen. Detta betraktas som oåterkalleligt.⁶⁶ Enbart den rent kvantitativa mängden av lagbestämmelser leder nästan oundvikligen till denna ideologiska omvälvning.⁶⁷

Den senkapitalistiska statens hypertrofi leder dessutom till ett extremt skattetryck, som tynger ned den enskilde borgaren (den enskilde varuinnehavaren). ”Bruttoinkomstens” kategori förlorar sin praktiskt-operativa betydelse för dessa individer. Vad kapitalisterna respektive de kapitalistiska bolagen betalar i skatt, kan de inte omedelbart ackumulera som kapital, även om en betydande del av statens skatteinkomster ”till slut” rinner tillbaka till dem i form av statliga beställningar, subventioner, m m, och de får mer tillbaka än de måste lämna ifrån sig. Skatteflykt och skatteförskingring blir konstater i kapitalistiska bolag. Den akademiska ekonomiska vetenskapen räknar med denna ”rättighet”: lärda avhandlingar om offentliga finanser använder ideligen argumentet att en ökning av de direkta skattesatserna är överksam, eftersom den kommer att neutraliseras av en mer eller mindre automatiskt ökad skatteförskingring.⁶⁸ Kombinationen av marknadsanarki och statlig styrning av ekonomin avspeglas i de senkapitalistiska storföretagens praktik: de skulle vilja se att de egna skatterna sätts så lågt som möjligt, men väntar sig samtidigt allt fler beställningar, subsidier, profitgarantier, m m från staten, vilket förutsätter snabbt ökande statliga inkomster. Detta tvetydiga förhållande till staten breder ut sig i hela samhället. Det reproducerar former för uppförande, tänkande och moral av typiskt förkapitalistisk eller tidig kapitalistisk natur; men det reproducerar dem inom ramen för ett övermoget varuproducerande samhälle, för att stöda kapitalets expansion. På så sätt uppstår både i människornas huvuden och i de praktiska relationerna mellan varuinnehavare med olika ekonomisk makt den för senkapitalismen lämpliga blandningen av formell rättsjämlighet och rättsligt eller praktiskt garanterad ojämlikhet (statusbundna privilegier), vilket förtydligar den klassiska borgerliga ideologins omvandling. Den senkapitalistiska ideologins väsentligaste drag kan alltså härledas ur den senkapitalistiska basens centrala

⁶⁵ Rudolf Hilferding pekade på denna utveckling redan 1914, när endast ansatserna kunde urskiljas: *Organisationsmacht und Staatsgewalt*, i *Die Neue Zeit*, årgång 32, del 2, s. 140f.

⁶⁶ ”Ett företag som definierade ’rätt’ och ’fel’ på ett sätt som skulle tillfredsställa ett nutida välutvecklat samvete skulle inte kunna överleva. Man kan inte förvänta sig att ett bolag skall tjäna samhällets intresse om inte dess eget intresse också tjänar på det, antingen genom att det förväntar sig profit eller vill undvika straff ... I företagens sätt att tänka betraktas t o m lagens tvång ofta snarare som ett element i en tävling mellan regeringen och företaget än som en beskrivning av ’rätt’ eller ’fel’. Akterna hos Federal Trade Commission, Food and Drug Administration och andra regeringsagenturer är fyllda med uppgifter om respektabla (!) bolag som inte tvekat att bryta mot eller tänja på lagen, när de trott att de kunde undgå upptäckt. *Det är inte ovanligt att bolagsstyrelser bryter mot lagen, även om de väntar sig att de skall bli upptäckta*, om de räknar med att de eventuella böter de måste betala bara utgör en del av de profiler, som lagbrottet kan göra det möjligt för dem att ro hem under tiden.” (Albert Z. Carr, *Can an executive afford a conscience?*, i *Harvard Business Review*, juli-augusti 1970, s. 63 – kursiverat av författaren). Se också Louis Finkelstein, *The Businessman’s Moral Failure*, i *Fortune*, september 1958.

⁶⁷ *Business Week* publicerade den 18 mars 1972 en uppsats, som visar varför den våldsamma utvidgningen av statens lagstiftningsverksamhet å ena sidan och koncernernas växande produktionsdifferentiering å andra sidan i motsats till tidigare gör ett kontinuerligt omedelbart inflytande på staten från varje storföretags sida oundvikligt. Samma uppsats betonar att detta inflytande inte bara går via professionella lobbyister, utan också via koncernchefernas direkta ingripande.

⁶⁸ Se bl a C. Wright Mills, op. cit., s. 343f. Se också Fred J. Cook, *The Corrupted Land*, London 1967.

kännetecken. Det gäller inte att förneka denna ideologis idéhistoriska ursprung eller det specifika i den, utan att förklara varför den i senkapitalismens tidsålder får en betydelse som den saknade i den liberala 1800-tallkapitalismens tidsålder och t o m delvis i den ”klassiska” imperialismens tidsålder.

16. Senkapitalismen som helhet

Problemet som måste lösas är följande: Hur kan man förklara de allt mer omfattande försöken till privat och statlig reglering av ekonomin ur själva kapitalets inneboende utvecklingslagar och därmed samtidigt bestämma gränserna för denna reglering, dvs bevisa att den i sista hand inte är i stånd att övervinna det kapitalistiska produktionssättets inre motsättningar? Eller annorlunda uttryckt: Hur kan den ”organiserade kapitalismens” förbindelse med den generaliserade varuproduktionen analyseras och definieras?

Att alla tidigare försök att förklara senkapitalismen – både från den icke-marxistiska och den marxistiska sidan – har misslyckats, kan i grund och botten föras tillbaka på en bristande förståelse av denna sammanflätning, dvs på att man inte förstått den berömda formulering, som Marx använde om aktiebolagen i *Kapitalet*: ”*Det är ett upphävande av det kapitalistiska produktionssättet inom själva det kapitalistiska produktionssättet*, och därför en motsättning som upphäver sig själv, som vid första påseendet framstår som en ren övergångsfas till en ny produktionsform. Den framstår också som en sådan motsättning i sina effekter. Den skapar monopol i vissa sfärer och utmanar därmed det statliga ingripandet. Den reproducerar en ny finansaristokrati, en ny sorts parasiter i form av projektmakare, aktiebolagsstiftare och rent nominella direktörer; ett helt system av svindel och bedrägeri vad gäller aktiebildningar, aktieemissioner och aktiehandel. Det är privatproduktion utan kontroll av privategendom.”¹ Och: ”Kreditväsendet framstår som den viktigaste hävstången för överproduktionen och överspekulationen i handeln enbart för att reproduktionsprocessen, som till sin natur är elastisk, här drivs till sin yttersta gräns, och detta eftersom en stor del av det samhällsliga kapitalet används av folk som inte äger det, som därför agerar helt annorlunda än ägaren som ängsligt överväger gränserna för sitt privatkapital i den mån han själv fungerar. Detta visar bara, att kapitalets värdeökning, som vilar på den kapitalistiska produktionens motsägelsefulla natur, bara tillåter en verkligt fri utveckling fram till en viss punkt, att den alltså i själva verket utgör en inneboende boja och gräns för produktionen, som ständigt genombryts av kreditväsendet.”²

Med undantag av de dogmatiker, som nöjer sig med att påstå, att det inte har skett några förändringar i den internationella kapitalistiska ekonomin sedan andra världskriget (om inte rent av sedan den ekonomiska världskrisen 1929-1932), kan alla icke-marxistiska och marxistiska försök att förklara den senkapitalistiska ekonomin reduceras till en gemensam nämnare: den privata och statliga regleringen av ekonomin har lyckats försvaga, dämpa eller upphäva produktionssättets inre ekonomiska motsägelsefullhet. Tesens olika varianter – från ”blandeekonomi” ända till den ”försvunna” kapitalismen, det så kallade ”industrisamhället” – återfinns i senkapitalismens politiska ekonomi. Men den viktigaste slutsatsen har de alla gemensamt.

I denna mening har senkapitalismens ”officiella” politiska ekonomi, såväl vad gäller dess representanter med marxistiska anspråk som de med icke-marxistiskt uttryckssätt, en gemensam grupp förfäder: teoretikerna om de kapitalistiska motsättningarnas gradvisa försvagning, om det kapitalistiska produktionssättets gradvisa omvandling till en ”blandeekonomi”. Denna skolas viktigaste representant var Eduard Bernstein. Den tyske socialdemokraten Richard Löwenthal (Paul Sering), 40- och 50-talens engelska socialdemokrater – i synnerhet Strachey och Crosland – utgör övergången till 1960-talets egentliga ”officiella” politiska ekonomi.³

¹ Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 454 (vår kursiv).

² Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 457 (vår kursiv).

³ ”Det reses snarare en tredje fråga, som för övrigt delvis innesluts redan i det ovan sagda. Nämligen om världsmarknadens våldsamma rumsliga utvidgning i förening med den starkt förkortade tiden som krävs för nyheter och transporter inte ökar möjligheterna att utjämna störningar så mycket, att de europeiska industristaternas enormt mycket större rikedom i förening med det moderna kreditväsendets elasticitet och industrikartellernas

Denna ”officiella” teori om senkapitalismen är själv ett uttryck för senkapitalismen. Den allmänt förhärskande teknokratiska ideologin i denna etapp av det borgerliga samhället, vilken bedyrar sin tilltro till experternas förmåga att övervinna alla explosiva motsättningar och gradvis integrera de antagonistiska samhällsklasserna i den bestående samhällsordningen, svarar mot teknikens och den ekonomiska programmeringens specifika roll under senkapitalismen. Senkapitalismens politiska ekonomi är slutsteget i senkapitalismens allmänna ideologi, som beskrevs i kapitel 15, och den är i detta avseende en av produktionssättets konstitutiva beståndsdelar. Det är därför inte förvånande, att de olika tolkningsförsöken är analoga, om inte identiska. Såsom produkter av samma samhällsklasser resp samhällsskikt (den senkapitalistiska teknokratiska intelligensian), återspeglar de troget detta skiktets sätt att tänka och visar en liknande blindhet för problemen och samma sociala fördomsfullhet. Hos de författare, som återoppar sig på den marxistiska metoden, kan denna fördomsfullhet dessutom härledas antingen ur en bristfällig förståelse av denna metod eller ur en intressesammanflätning med arbetarklassens privilegierade skikt (sovjetbyråkratin i öst, fackföreningsbyråkrati och socialdemokratisk förvaltningsbyråkrati i väst och Japan), som är intresserade av ett bevarande av det internationella sociala *status quo*.

Frågan om senkapitalismens samhälleliga natur kan inte besvaras tillfredsställande genom ett godtyckligt särskiljande av det samhälleliga eller samhällspolitiska området från det ekonomiska området.⁴ Att reducera kapitalförhållandet enbart till de hierarkiska relationerna inom företaget betyder, att man missförstår en avgörande aspekt av denna totalitet. Den vilar på generaliserad varuproduktion, på det genom privategendomen – dvs en *arbetsorganisation*, som är uppsplittrad på många autonoma centra med förfogandemakt över produktionsmedel, som därför är *privat* – skapade konkurrenstvånget att ständigt ackumulera kapital (i syfte att minska produktionskostnaderna) och alltså att ständigt höja arbetsproduktiviteten.⁵ Det kapitalistiska produktionssättets alla rörelselagar har sina rötter i denna dess socioekonomiska egenart.

Utsugning av de omedelbara producenterna har förekommit i alla samhällsformationer och produktionssätt, som vilat på uppdelningen i klasser. Den specifikt *kapitalistiska* utsugningen kan bara förklaras av den generaliserade varuproduktionen – som naturligtvis också innefattar arbetskraftens förvandling till vara och produktionsmedlens förvandling till kapital. Därför kan senkapitalismens natur – en fas i det kapitalistiska produktionssättets utveckling resp i dess monopolkapitalistiska stadium eller en samhällsform som redan överskrider kapitalismens utvecklingslagar – bara bestämmas med hjälp av ett avgörande kriterium: kan den

uppkomst har minskat lokala eller partikulära störningars *återverkningskraft* på det allmänna affärsläget i en sådan omfattning, att allmänna affärskriser i stil med de tidigare överhuvudtaget måste betraktas som osannolika, åtminstone för den närmaste framtiden” (Eduard Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Stuttgart 1921, s. 113-114). Se även Paul Sering, *Jenseits des Kapitalismus*, Nürnberg, 3:e upplagan, 1948 (den första upplagan kom ut 1946); John Strachey, *Contemporary Capitalism*, London 1956, s. 278-9, 289-290, osv; C. A. R. Crosland, *The Future of Socialism* (1956 – vi citerar efter Schocken-Paperback, New York 1963, s. 1-42). Man borde också erinra om Joseph Schumpeters *Capitalism, Socialism and Democracy*, som redan 1942 (s. 131-134, New York 1962 – den första upplagan kom ut 1942) anteciperade Galbraiths tes om de kapitalistiska företagens och det kapitalistiska profitmotivets försvinnande.

⁴ Detta gäller bl a alla de teoretiker, som visserligen talar om senkapitalismens förmåga att lösa sina ekonomiska svårigheter, men samtidigt fortfarande ser orsaken till dess sårbarhet för samhällskriser i den oövervinneliga motsättningen mellan mervärdeproducenter och mervärdeutpressare.

⁵ Denna problematik är särskilt viktig för den marxistiska analysen av produktionsförhållandena i övergångssamhället mellan kapitalism och socialism resp för förståelsen av Sovjetunionens, Folkrepubliken Kinas, med flera staters sociala natur. Vår nästa bok skall ägnas åt denna fråga. När DKP och DDR beskyller oss för att vara anhängare av konvergensteorin, så beror det antingen på bristande kunskap eller medveten förfälskning. Till sammans med våra meningsfränder har vi alltid betonat den grundläggande skillnaden mellan den senkapitalistiska och den sovjetiska eller östblocksekonomin sociala karaktär. Det skulle krävas en social revolution i den förra eller en social kontrarevolution i den senare, för att göra dem likadana.

statliga ekonomiska regleringen eller ”monopolens makt” eller båda tillsammans slutgiltigt och varaktigt undanröja värdelagens effekter?

Ett jakande svar innebär, att dagens samhälle inte längre är kapitalistiskt. I så fall skulle det inte längre vara den kapitalistiska produktionens objektiva utvecklingslagar, som verkar bakom människans rygg, utan monopolens och statens medvetet planerade eller godtyckliga⁶ beslut, som bestämmer ekonomins fortsatta utveckling. Om det fortfarande blir ekonomiska kriser och recessioner, så skulle dessa inte längre ha sina rötter i systemet utan kunna härledas ur subjektiva fel eller de ”ekonomiska planernas” dåliga kunskaper. Det skulle då bara vara en tidsfråga, tills dessa fel i den ekonomiska regleringen upphävdes och vi själva verket skulle ha att göra med ett krisfritt ”industrisamhälle”. – Förnekar man däremot denna möjlighet, så reduceras monopolens och statens ”ekonomiska reglering” till försök att förvräda och tidvis dämpa, dvs skjuta upp värdelagens effekter. I det långa loppet måste då denna lagbundenhet ta överhanden. Då är kriserna fortfarande inneboende i systemet. Då kommer det västerländska ”industrisamhällets” ekonomi på lång sikt fortfarande att utvecklas i enlighet med de av Marx upptäckta utvecklingslagarna för det kapitalistiska produktionssättet. Då förblir den kapitalistiska karaktären av dagens ekonomiska och sociala ordning obestridlig.

Föreliggande arbete syftar till att underbygga den andra tesen. Det gäller nu att sammanfatta de analytiska trådar, som spunnits i de tidigare kapitlen, och att visa på vilket sätt värdelagen hävdar sig i senkapitalismen som helhet.

Värdelagen måste fylla en dubbel funktion i det varuproducerande kapitalistiska samhället: 1) reglera fördelningen av de ekonomiska resurserna (produktivkrafterna) på ekonomins olika grenar enligt en objektiv måttstock på grundval av den totala ekonomins kapitalistiska drivkrafter, för att kunna garantera periodisk ekonomisk jämvikt och mer eller mindre kontinuerlig produktion och reproduktion⁷; 2) genomföra denna fördelning på ett sådant sätt, att den åtminstone någotsånär överensstämmer med efterfrågan (konsumtionsstrukturen) hos de ”sista konsumenterna” (individer, familjer och bredare konsumtionsenheter – lokala, regionala, nationella och i marginell utsträckning redan internationella konsumentssammanslutningar för ”sociala tjänster”).⁸

Som bekant är det bara inom den enkla varuproduktionens ram, som värdelagen verkar omedelbart via varornas bytesvärde. I det kapitalistiska produktionssättet förmedlas den genom lagen om profitkvotens utjämning, dvs genom kapitalens konkurrens. Genom att profiten inte fördelas på dessa konkurrerande kapital i proportion till det av det variabla

⁶ Om denna åsikt finns det en rikhaltig litteratur. Se t ex Carl Kaysen: ”Ledarna för stora bolag [han kallar dem ”oansvariga oligarker”!] har stort svängrum för beslutsfattande utan hänsyn till marknadskrafterna... så vad ledningen tar hänsyn till är vad den beslutar att ta hänsyn till” (*The Social Significance of the Modern Corporation*, i *American Economic Review*, maj 1957, s. 316). – A. A. Berles teori om ”monopolens sociala samvete” liksom John K. Galbraiths *The New Industrial State* baseras på liknande före. ställningar. – Se dock den nyktra brittiska analysen av C. F. Carter och B. R. Williams: ”Under efterkrigsperioden, som vi har studerat, förefaller det som om omfattningen av allvarlig osäkerhet, som medför seriösa försök till förutsägelser [om de innoverande investeringarnas resultat] oftast var liten. ... Det viktigaste skälet till ’osäkerhetens betydelselöshet’ var den utsträckning i vilken företag drogs in i innovationen genom efterfrågeöverskott eller utbudsunderskott, och den företagsamhet som leverantörerna av utrustningar och maskiner visade prov på. ... Perioden var i själva verket fylld av optimism, och innovationen utvecklades under trycket från den omedelbara efterfrågan eller allmänna förhoppningar om framtiden” (*Investment in Innovation*, London 1969, s. 99. -Vår kursiv). – Detsamma kan givetvis sägas om varje ”lång våg med expansiv grundton”, t ex fasen 1893-1913.

⁷ Paul Mattick (*Marx and Keynes*, London 1969, s. 32-35) kritiserar med rätta Hilferdings åsikt, att denna värdelagens roll svarar mot ohistoriska ”objektiva betingelser” och inte mot en för det kapitalistiska produktions- och distributionssättet specifik fördelning av de ekonomiska resurserna på olika produktionsgrenar.

⁸ Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 196f.

kapitalet framställda mervärdet, utan i proportion till den *totala* kapitalmängd som varje autonom firma sätter i rörelse, tillägnar sig det kapital, som genom att använda fler maskiner höjer den genomsnittliga arbetsproduktiviteten, en del av det mervärde som skapats av de (ur arbetsproduktivitets synvinkel) ”efterblivna” kapitalen. Kapitalen rinner nämligen ut från sektorerna med lägre profitkvot och strömmar in i sektorerna med högre profitkvot. Detta leder till en omfördelning av de ekonomiska resurserna till de förras nackdel och de senares fördel, tills produktionens utvidgning i de senare sektorerna sänker marknadspriset och profiten, samtidigt som produktionsminskningen i de andra sektorerna höjer marknadspriset och profiten. Men denna omfördelning av bytesvärdena måste vara kongruent med den kapitalistiskt betingade efterfrågan på bruksvärden. Därför måste vi skilja mellan två fall.

Om de i sektorn med lägre profitkvot framställda varorna i stort sett bevarar sin andel i de ”sista konsumenternas” efterfrågestruktur, så blir kapitalutflödet från denna produktionsgren bara *övergående*. Minskningen ‘av de i denna gren använda produktivkrafterna sänker produktionen under efterfrågan, stigande priser leder till stigande profitkvot, och denna kommer att dra in nya kapital med ”modern” struktur i denna sektor. Hela processen kommer slutligen bara att utmynna i en anpassning av produktivitetsstrukturen, av kapitalets organiska sammansättning till en – under tiden höjd – samhällelig genomsnittsnivå. – Men om kapitalutflödet från en produktionsgren sammanfaller med en förändring av den ”sista konsumentens” konsumtionsstruktur på bekostnad av de av denna gren framställda bruksvärdena⁹, så blir kapitalutflödet från denna sektor *slutgiltigt*. När jämviktsstörningen – anpassningsperioden – har avslutats, så kommer en mindre del av de samhälleliga arbetsresurserna, produktivkrafterna, att vara placerade i denna produktionsgren, jämfört med förhållandet innan kapitalutflödet (denna mindre *del* kan naturligtvis motsvara en ökad absolut kapitalmängd – om den totala produktionen växer avsevärt – och kommer på sikt alltid att åtföljas av en ökad organisk sammansättning av det där använda kapitalet). I detta fall har kapitalutflödet, som förorsakades av den sektoriella profitkvotens fall under det samhälleliga genomsnittet, bara förmedlat det faktum, att det borgerliga samhället på grund av konsumtionsstrukturens förändring ger ifrågavarande produktionsgren en mindre del av de ekonomiska resurser, som står samhället till buds.

Monopolens (resp den monopolistiska överprofitens) funktion och gränser uppenbaras genast i ljuset av denna allmänna teoretiska analys. Monopolets funktion består i att förhindra profitkvotens utjämning (resp skjuta upp den på obestämd tid), genom att försvåra kapitalets ut- och inflöde till vissa produktionsgrenar. Monopolens gränser ligger där en sådan utjämning *på sikt inte kan förhindras*, vare sig från bytesvärdets eller bruksvärdets håll, eller där de metoder, som skall förhindra utjämningen, inte kan uppnå detta resultat.

Låt oss först betrakta problemet från bytesvärdets synvinkel. Grundpelaren i Marx’ värde- och mervärdeteori är tesen, att den totala mängd nytt värde (inkomstmängd), som står till samhällets förfogande, bestäms (dvs predetermineras) i produktionsprocessen genom den totala mängden utlagt arbete. Denna mängd kan omfördelas, men inte förstöras eller förminskas i cirkulationsprocessen.¹⁰ Om monopolen alltså tillförsäkrar sig varaktiga monopolistiska överprofiter, så kan dessa bara ha två källor (eller härstamma ur en kombination av båda): antingen en minskning av de icke-monopoliserade produktionsgrenarnas profitmängd, dvs en sänkning av deras profitkvot under det samhälleliga genomsnittet; eller en höjning av den samhälleliga mervärdekvoten (en reducering av värdet av varan arbetskraft, som inte nöd-

⁹ Oberoende av om förändringen i konsumtionsstrukturen föregår kapitalutflödet (t ex stenkolsbrytning), äger rum samtidigt med det (t ex bomull) eller efter det (t ex kopparindustrin).

¹⁰ ”Följaktligen måste summan av de olika produktionssfärernas profiter vara lika med summan av mervärdena, och summan av den totala samhällsproduktens produktionspriser lika med summan av dess värden” (Karl Marx, *Das Kapital*, band 3, s. 182).

vändigtvis måste vara förknippad med en sänkning av reallönen). På medellång och lång sikt får emeller tid båda processerna effekter, som undergräver eller reducerar monopolprofiten.

Höjningen av den samhälleligt genomsnittliga mervärdekvoten får två motsägelsefulla resultat, som slutligen utmynnar i en sänkning av den samhälleliga profitkvoten, dvs av förhållandet mellan totalsamhälleligt kapital och totalsamhällelig mervärdemängd. Å ena sidan ökar kapitalackumulationen; å andra sidan minskar det levande arbetets andel av den totalsamhälleliga arbetsförbrukningen. Men eftersom bara det levande arbetet skapar mervärde, så är det blott en tidsfråga, tills den av den snabbare kapitalackumulationen förorsakade ökningen av kapitalets organiska sammansättning går förbi den ökade mervärdekvoten och alltså sänker profitkvoten (inklusive monopolens).

Kan profitkvotens tillbakagång begränsas uteslutande till de icke-monopoliserade områdena? Vi betraktar nu de monopolistiska överprofiternas andra möjliga källa: omfördelningen av det samhälleligt framställda mervärdet till monopolens fördel. För att förenkla undersökningen, utgår vi från hypotesen, att hela avdelning I består av monopol, medan den fria konkurrensen fortfarande är förhärskande i hela avdelning II. Vi bestämmer ett utgångsläge, där produktionen kännetecknas av följande värdestruktur (med oförändrad mervärdekvot [100%] och ökande organisk sammansättning av kapitalet):

$$\begin{aligned} \text{I: } & 4\,000\,c + 1\,500\,v + 1\,500\,m = 7\,000\,I \\ \text{II: } & 2\,000\,c + 1\,200\,v + 1\,200\,m = 4\,400\,II. \end{aligned}$$

Utgångspunkten av de båda avdelningarnas profitkvot under den fria konkurrensens betingelser skulle ge följande produktionspriser i på varandra följande cykler:

1:a cykeln

$$\begin{aligned} \text{I: } & 4\,000\,c + 1\,500\,v + 1\,705\,\text{profit} = 7\,205\,\text{produktionsmedel} \\ \text{II: } & 2\,000\,c + 1\,200\,v + 995\,\text{profit} = 4\,195\,\text{konsumtionsmedel} \end{aligned}$$

2:a cykeln

$$\begin{aligned} \text{I: } & 4\,905\,c + 1\,800\,v + 2\,060\,\text{profit} = 8\,765\,\text{produktionsmedel} \\ \text{II: } & 2\,300\,c + 1\,400\,v + 1\,140\,\text{profit} = 4\,840\,\text{konsumtionsmedel} \end{aligned}$$

3:e cykeln

$$\begin{aligned} \text{I: } & 6\,005\,c + 2\,160\,v + 2\,450\,\text{profit} = 10\,615\,\text{produktionsm} \\ \text{II: } & 2\,760\,c + 1\,600\,v + 1\,310\,\text{profit} = 5\,670\,\text{konsumtionsm} \\ & \text{Osv.}^{11} \end{aligned}$$

Om profitkvoten nu inte skulle utjämnas till 31% i den 1:a cykeln, 30,75% i den 2:a cykeln, 30% i den 3:e cykeln osv, utan avdelning I i stället skulle söka tillförsäkra sig en ständig monopolprofitkvot på 40%, så ger värdenas omfördelning upphov till följande struktur:

1:a cykeln

$$\begin{aligned} \text{I: } & 4\,000\,c + 1\,500\,v + 2\,200\,\text{profit} = 7\,700\,\text{produktionsmedel} \\ \text{II: } & 2\,000\,c + 1\,200\,v + 500\,\text{profit} = 3\,700\,\text{konsumtionsmedel} \end{aligned}$$

2:a cykeln

$$\begin{aligned} \text{I: } & 5\,350\,c + 1\,850\,v + 2\,880\,\text{profit} = 10\,080\,\text{produktionsm.} \\ \text{II: } & 2\,350\,c + 1\,250\,v + 220\,\text{profit} = 3\,820\,\text{konsumtionsro}^{12} \end{aligned}$$

¹¹ I den 1:a cykeln konsumeras 500 värdeenheter av profiten i avdelning I improduktivt och 495 i avdelning II, i den 2:a cykeln 600 i avdelning I och 480 i avdelning II.

¹² I den 1:a cykeln fördelas profiten i avdelning I på följande sätt: 500 värdeenheter konsumeras improduktivt, 1 350 ackumuleras i c och 350 i v; i avdelning II: 100 värdeenheter konsumeras improduktivt, 350 ackumuleras i c och 50 i v.

3:e cykeln

I: $7\,610\,c + 2\,070\,v + 3\,370\,\text{profit} = 13\,050\,\text{produktionsm.}$
 II: $2\,460\,c + 1\,300\,v + 0\,\text{profit} = 3\,760\,\text{konsumtionsm.}$ ¹³

Redan i den 3:e cykeln skulle monopolprofitkvoten på 40% inte längre kunna uppnås. Även om den icke-monopoliserade sektorn inte längre gjorde någon som helst profit (dvs om produktionen där upphörde), så skulle den monopoliserade första sektorns profitkvot ha sjunkit till 3370/9680, dvs till mindre än 35%.

Om vi i stället för den från genomsnittet starkt avvikande monopolprofitkvoten – 40% gentemot 31% – förutsätter en monopolprofitkvot, som ligger närmare det samhällsliga genomsnittet, t ex 35%, så kommer denna att visa sig omöjlig att upprätthålla i den 6:e cykeln i stället för i den 3:e, som framgår av följande serie¹⁴:

1:a cykeln

I: $4\,000\,c + 1\,500\,v + 1\,925\,\text{profit} = 7\,425\,\text{produktionsmedel}$
 II: $2\,000\,c + 1\,200\,v + 775\,\text{profit} = 3\,975\,\text{konsumtionsmedel}$

2:a cykeln

I: $5\,025\,c + 1\,900\,v + 2\,424\,\text{profit} = 9\,349\,\text{produktionsmedel}$
 II: $2\,400\,c + 1\,425\,v + 901\,\text{profit} = 4\,726\,\text{konsumtionsmedel}$

3:e cykeln

I: $6\,449\,c + 2\,400\,v + 3\,097\,\text{profit} = 11\,846\,\text{produktionsmed.}$
 II: $2\,900\,c + 1\,626\,v + 929\,\text{profit} = 5\,455\,\text{konsumtionsmed.}$

4:e cykeln

I: $8\,417\,c + 2\,929\,v + 3\,971\,\text{profit} = 15\,317\,\text{produktionsmed.}$
 II: $3\,429\,c + 1\,826\,v + 784\,\text{profit} = 6\,039\,\text{konsumtionsmed.}$

5:e cykeln

I: $11\,388\,c + 3\,429\,v + 5\,186\,\text{profit} = 20\,003$
 II: $3\,929\,c + 2\,010\,v + 253\,\text{profit} = 6\,192$

6:e cykeln

I: $15\,924\,c + 3\,779\,v + 5\,842\,\text{profit}$
 II: $4\,079\,c + 2\,063\,v + 0\,\text{profit.}$

Även om kapitalets värdeökning helt upphör i den icke-monopoliserade sektorn under den 6:e cykeln (vilket måste leda till att produktionen inställs i denna sektor), så skulle den monopoliserade sektorn inte längre nå upp till monopolprofitkvoten på 35%: profitkvoten skulle till och med ha blivit lägre än den ursprungliga genomsnittsprofitkvoten på 31%. Den skulle ha sjunkit till 29,6%.

¹³ I den 2:a cykeln skedde profitfördelningen som följer: avdelning I: 400 värdeenheter konsumeras improduktivt, 2 260 ackumuleras i c och 220 i y; avdelning II: 50 värdeenheter konsumeras improduktivt, 120 ackumuleras i c och 50 i v.

¹⁴ I den första cykeln sker profitfördelningen som följer: avdelning I: 400 värdeenheter konsumeras improduktivt, 1 025 ackumuleras i c och 500 i y; avdelning II: 150 värdeenheter konsumeras improduktivt, 400 ackumuleras i c och 225 i v. I den 2:a cykeln: avdelning I: 500 konsumeras improduktivt, 1 424 ackumuleras i c och 500 i v; avdelning II: 200 konsumeras improduktivt, 500 ackumuleras i c och 201 i v. I den 3:e cykeln: avdelning I: 300 konsumeras improduktivt, 1 968 ackumuleras i c och 529 i y; avdelning II: 200 konsumeras improduktivt, 529 ackumuleras i c och 200 i v.

I den 4:e cykeln: avdelning I: 500 konsumeras improduktivt, 2 971 ackumuleras i c och 500 i y; avdelning II: 100 konsumeras improduktivt, 500 ackumuleras i c och 184 i v. I den 5:e cykeln: avdelning I: 300 konsumeras improduktivt, 4 536 ackumuleras i c och 350 i y; avdelning II: 50 konsumeras improduktivt, 150 ackumuleras i c och 53 i v.

Man skulle kunna avskaffa ytterligare en förenkling, nämligen den konstanta mervärdekvoten. Med stigande mervärdekvot skulle det bli omöjligt att bibehålla monopolprofitkvoten i den 7:e, 8:e eller 9:e cykeln. Även en förändring av de ursprungliga proportionerna i det samhälleliga kapitalets fördelning (mellan de båda avdelningarna, mellan c och y, osv) skulle bara ändra tempot för monopolprofitkvotens tillbakagång. Allt detta gör det möjligt att formulera utvecklingslagen mera exakt, men inte att upphäva den: *ju högre monopolprofiten är i förhållande till genomsnittsprofiten, och ju större den monopoliserade sektorn är, desto snabbare måste den sjunka tillbaka till den ursprungligen givna samhälleliga genomsnittsprofiten resp sjunka vidare tillsammans med denna*. Mervärdekvotens höjning kan därvid bara spela en uppbromsande roll, den kan inte upphäva denna lag. Med andra ord: bara om den monopoliserade sektorn behärskar ett tämligen litet område av produktionen, kan monopolprofiten ligga högt över genomsnittsprofiten. Ju mer den monopoliserade sektorn utvidgas, desto mindre blir skillnaden mellan monopolprofiten och genomsnittsprofiten.

Detta förklarar, varför de monopoliserade sektorerna har ett intresse av att inte suga upp alla sektorer, där den "fria konkurrensen" råder, utan rent av har ett intresse av att skapa nya icke-monopoliserade sektorer i ekonomin. De klassiska exemplena på detta är utläggandet av beställningar på skonade små och medelstora företag (*sous-traitance*).¹⁵

Det största felet i Baran-Sweezys *Monopolkapital* är, att de inte inser de gränser, som den begränsade totalsamhälleliga mervärdemängden sätter upp för monopolprofiten. Felet har sitt ursprung i en eklektisk sammankoppling av Marx' arbetsvärdelära med det på den neoklassiska teorin baserade keynesianska begreppet "total efterfrågan".¹⁶ Baran-Sweezys "överskotts"-begrepp innehåller alla, de revenyer, som motsvarar den samhälleliga inkomstens *omfördelning*, två gånger och ibland t o m tre gånger. Begreppet förlorar på så sätt sin tillförlitlighet. Det är därför inte möjligt, att sätta den föregivna "tendensen till växande överskott" i motsatsställning till Marx' lag om *genomsnittsprofitkvotens* fallande tendens eller Marx' hypotes om *mervärdemängdens* tendentiella tillväxt. Det rör sig om ojämförbara storheter, där analysen dessutom försvåras, genom att Baran-Sweezy också inberäknar överskottskapital i sitt "överskotts"-begrepp. Monopolens påstådda förmåga att hålla sina försäljningspriser stabila, medan kostnadspriserna sjunker (detta är det "växande överskottets" huvudkälla), resulterar hos Baran-Sweezy i permanent överkapitalisering. Monopolen gör sig i stor utsträckning självständiga från avsättningsmarknaden och från penning- och finansmarknaden. Här rör det sig uppenbarligen om en extrapolering av ett konjunkturrellt fenomen. Under den "långa vågen med expansiv grundton" ökade monopolens självfinansieringskvot i allmänhet tydligt; men så snart genomsnittsprofitkvoten på nytt sjunker, så sjunker obönhörligen också koncernernas självfinansieringskvot. Det är märkligt att Sweezy, som i sin egenskap av redaktör för tidskriften *Monthly Review* klart fattade och beskrev detta problem, i

¹⁵ Det klassiska exemplet är bilindustrin. – Tre italienska författare har med den metallbearbetande industrin i den italienska provinsen Emilia Romagna som exempel visat, att hantverksföretagens och småindustriernas fortsatta existens (de sysselsätter där fortfarande hälften av dem som är verksamma i denna industrigren) i överväldigande stor utsträckning är beroende av koncernernas goda vilja, och att deras fortbestånd bara kan förklaras av den starkare utsugningen – den större mervärdeframställningen – i dessa företag (Garibaldo-Rinaldini-Zappelli, *Un' Analisi sull' Impresa Minore in Emilia – Ristrutturazione capitalistica e Sfruttamento operaio*, i *Fabbrica e Stato*, årgång 1, nr 2, mars-april 1972, s. 29f).

¹⁶ I kapitel 12, 13 och 14 har vi redan visat på svagheter och motsägelser i detta "överskotts"-begrepp. En allsidigare kritik av Baran-Sweezys verk finns i två av oss skrivna artiklar, som publicerats i en antologi tillsammans med andra författares kritik: *Monopolkapital – Thesen zu dem Buch von Paul A. Baran und Paul M. Sweezy*, Frankfurt 1969.

sin egenskap av medförfattare till *Monopolkapitalet* hårdnackat håller fast vid tesen om koncernernas långtgående finansiella autonomi – trots erfarenheterna från 1969-71.¹⁷

Låt oss nu betrakta problemet ur bruksvärdets synvinkel. Endast i ett specialfall kan det förekomma systematisk mervärdeöverföring från den icke-monopoliserade till den monopoliserade sektorn under en längre period utan alltför stora störningar: om denna överföring svarar mot en förändring av konsumtionsstrukturen, dvs om den solventa efterfrågan förskjuts från konsumtion av bruksvärden, som framställs i den icke-monopoliserade sektorn, till konsumtion av bruksvärden, som framställs i den monopoliserade sektorn, mer eller mindre proportionellt till mervärdeöverföringen. I kapitel 12 påvisade vi, att en sådan förskjutning faktiskt har ägt rum under senkapitalismen, bl a på bekostnad av jordbruket, textilproduktionen, skoproduktionen, träframställningen och liknande branscher.¹⁸ Men även om det utan tvekan finns en sådan tendens, så framgår det redan av själva frågeställningen vilka svårigheter monopolkapitalet här har att kämpa mot. Det gäller dock inte bara att säkerställa en *ihållande relativ minskning* av efterfrågan på de av icke-monopoliserade sektorer framställda varorna – vilket är omöjligt av fysiologiska orsaker: konsumtionen av livsmedel och kläder kan inte sjunka till noll i länder med tempererat klimat. Det gäller också att förverkliga denna minskning i exakt *bestämda proportioner* till det samhälleliga mervärdets omfördelningsprocess. Att detta är uteslutet under privategendomens och marknads-ekonomins betingelser, behöver inte betonas här.¹⁹

Om monopolkapitalet försöker reagera på den växande o-elasticiteten för en del av den totala solventa efterfrågan genom att suga upp tidigare icke-monopoliserade områden²⁰, så utvidgas automatiskt den monopoliserade sektorn (i förhållande till den icke-monopoliserade); därigenom reduceras överprofitens omfång i förhållande till den totala profitmängden, dvs monopolprofitkvoten närmar sig åter genomsnittsprofitkvoten tendentiellt.

Om mervärdeöverföringen till de monopoliserade sektorernas fördel däremot inte svarar mot en viss förskjutning av konsumtionsstrukturen, så leder den härigenom framkallade långsammare ackumulationen i den icke-monopoliserade sektorn till en relativ minskning av de där framställda bruksvärdena. Dessa varors marknadspriser kommer att stiga, också i förhållande till de av monopolen producerade varorna, och därmed upphävs mervärdeöverföringen periodiskt. I det här fallet kommer trycket från efterfrågan att leda till en utjämning av profitkvoten, eventuellt i kombination med en snabbare kapitalackumulation i den icke-monopoliserade sektorn, dvs en anpassning av detta kapitals organiska sammansättning till monopolkapitalets. Just denna process utspelas periodvis i enstaka delar av den icke-monopoliserade råvaruproduktionen resp jordbruket.²¹

Monopolens förmåga att på lång sikt och slutgiltigt tillförsäkra sig en monopolistisk överprofit (dvs att undandra sig effekterna av värdelagen och den konkurrens mellan kapitalen, som denna lag förmedlar under kapitalismen) står och faller alltså med deras förmåga att garantera kontinuerlig avsättning för sin specifika vara i exakta proportioner (både i förhållande till den totala solventa efterfrågan och i förhållande till den genom monopolkapitalets ackumulation ökade produktionskapaciteten för den monopoliserade sektorn). Liksom Galbraith kan man tolka den våldsamma utvecklingen av reklam-,

¹⁷ Baran-Sweezy, *Monopolkapital*, s. 15-20; *Monthly Review*, vol 22, nr 4, september 1970; Sweezys artikel i *Monthly Review*, vol 23, nr 6, november 1971.

¹⁸ Se t ex Anne P. Carter, *Structural Change in the American Economy*, Cambridge Mass. 1970.

¹⁹ Se argumentationen mot den krisfria "generalkartellen" och motsvarande Marx-citat i kapitel 1 och 14.

²⁰ I USA har detta skett i allt större utsträckning under de senaste tjugo åren – i Västeuropa och Japan under de senaste 10 till 15 åren – inom textil- och beklädnadsindustrin, livsmedelsindustrin, småhandeln, osv.

²¹ Detta har på sista tiden blivit mycket tydligt t ex vad gäller nötköttproduktionen, först i Västeuropa och sedan internationellt.

marknadsforsknings- och marknadsföringsverksamheten som ett *försök att säkerställa denna specifika efterfrågan* i exakta mängder²²; försökets ändamålsenlighet är minst sagt tvivelaktig.²³ Slutresultatet är otvetydigt: inte något monopol i någon produktionsgren har lyckats undandra sig värdelagen på sikt; efter en första fas med avsevärda monopolistiska överprofiter har samtliga förr eller senare genomgått faser av cyklisk tillbakagång för avsättningen. Alla hotas därför av permanent överkapacitet eller strukturell och relativ avsättningsminskning, om de inte redan har drabbats av detta. Monopolens förmåga att på sikt tillförsäkra sig stabila profiter, vilket förfäktas av flera borgerliga författare liksom av några som åberopar sig på marxismen, är en myt.²⁴

Om monopolen är oförmögna att säkerställa en ständigt växande avsättning för sina specifika varor, så tar konkurrensen ut sin rätt, även den mellan monopolen. Risken för sjunkande monopolistiska överprofiter – dvs en anpassning av monopol-profitkvoten till den tendentiellt fallande genomsnittsprofitkvoten – kan bemötas effektivt endast genom en ständig utvidgning av såväl avsättningsmarknaden som produktdifferentieringen. Härav kommer sig tendensen till forskningens och utvecklingens våldsamma utvidgning, den snabbare teknologiska förnyelsen, den ständiga jakten på ”teknologiska räntor”, försöken att undvika faran för en konjunkturell och framför allt strukturell relativ tillbakagång för den specifika efterfrågan genom kapitalets internationella centralisering – multinationella koncerner – och konglomeratbildning. Ju längre denna process går, ju mer det av monopolen producerade varupaketet närmar sig den samhälleliga produktionens mångfald, desto mindre måste den monopolistiska överprofiten bli tendentiellt, i desto högre grad måste monopolens profitkvot anpassas till genomsnittsprofitkvoten, och i desto större utsträckning kommer också monopolen att slitas med i denna genomsnittsprofitkvots fallande tendens.

Sweezy formulerar tesen, att monopolkapitalet under monopolkapitalismens betingelser också skulle kunna strömma ut från områden med högre till områden med lägre profitkvot; enbart de *ytterligare kapitalens ytterligare profit* skulle vara avgörande.²⁵ Det är allmänt bekant, att monopolen har större autonomi vad gäller urvalet av investeringsfält för nya kapital, än vad fallet var med 1800-talsföretagen. Men Sweezy ser inte gränserna för denna autonomi. Om ytterligare kapital systematiskt placeras i områden med lägre profitkvot, eller rent av i områden där de bara erhåller genomsnittsräntan, då kommer koncernens totala profitkvot att sänkas; i förhållande till konkurrenterna kommer dess självfinansierings- och slutligen också dess tillväxtskvot att sjunka. Och därmed kommer hela dess ställning att råka i fara. Det är

²² Se J. K. Galbraith, *The New Industrial State*, kapitel 18, Penguin Books 1969.

²³ ”Ungefär 7 000 miljoner pund om året – 20 miljoner pund om dagen – läggs ut på reklam i USA, mest av stora bolag, och 500 miljoner pund om året i Storbritannien; och för det mesta utan vare sig uttalade eller ens underförstådda målsättningar, och utan några försök att mäta effektiviteten.” Robert Heller i *The Observer*. 30 april 1972. Detta är ett utdrag ur en nyutkommen bok: *The Naked Manager*, London 1972.

²⁴ Också Baran-Sweezy har hävdat, att storkoncernerna i stor utsträckning har undandragit sig varje konkurrens på lång sikt (*Monopoly Capital*, s. 47, 51, 74f). I verkligheten visar en jämförelse mellan listorna på de största koncernerna strax före andra världskriget och trettio år senare, att den tredje teknologiska revolutionen och de starkt varierande tillväxtskvoterna i olika branscher och enstaka koncerner ofta har ökat systemets relativa sårbarhet och försvagat konkurrensförmågan. – Ett färskt exempel är de enorma överprofiter (huvudsakligen teknologiska räntor), som den amerikanska koncernen *Texas Instruments* till att börja med tillskansade sig genom sina *micro-circuits* – för att sedan plötsligt förlora dem, när kapitaltillflödet till denna bransch ledde till ett snabbt prisfall. Detsamma gäller *Control Data Corporation*, som tillverkar stora datamaskiner.

²⁵ Paul Sweezy, *On the Theory of Monopoly Capitalism*, i *Monthly Review*, vol. 23, nr 11, april 1972. – En bra illustration lämnas av Xerox Corp., vars avdelning för kopieringsmaskiner ger stora vinster, vars avdelning för undervisningsmateriel ger genomsnittsprofit, men vars avdelning för datamaskiner går med förlust och befinner sig i en situation, där den inte är livsduglig länge till (Nubuo Kanayama, *Encounter with Inscrutability*, i *The Oriental Economist*, vol 40, nr 740, juni 1972).

just en bestämning av gränserna för storkoncernernas autonomi, den långtgående osäkerhet som de lider av på lång sikt, som hjälper oss att återfinna värdelagens effekter.²⁶

Att de monopolistiska koncernerna i stort sett kan undandra sig den klassiska priskonkurrensen, är naturligtvis ingen ny upptäckt; det är en av grundvalarna för Lenins teori om monopolkapitalismen. Galbraiths tes, att storkoncernernas (*corporations*) "befrielse" från priskonkurrensens tryck är liktydigt med en befrielse från konkurrensstrycket överhuvudtaget, dvs med en "frigörelse" från marknaden och marknadslagarna²⁷, beror på en dubbel sammanblandning. Dels blandar han samman *kortsiktig* och *långsiktig* profitmaximering²⁸; dels blandar han samman priskonkurrens och konkurrens överhuvudtaget.

Galbraith utgår helt riktigt från tillväxtens avgörande betydelse för storkoncernerna. Men varur uppkommer detta tillväxtstvång, om inte ur konkurrensen? Försöket att i samband med hans teori om den "tekniska strukturen" förklara detta tillväxtstvång ur politiskt-samhälleliga orsaker, ur den "tekniska strukturens" identifiering med moraliska och patriotiska överväganden, kan man inte ta på allvar.²⁹ Förvisso utspelas konkurrensen mellan nutidens monopolistiska storkoncerner inte i samma former som konkurrensen mellan 1800-talets klädesfabrikanter eller 1900-talets grönsakshandlare. Men är det inte just den monopolistiska konkurrensen, som tvingar storkoncernerna till en ständig reducering av sina framställningskostnader, till en ständig jakt på tekniska innovationer, till ett oavbrutet skapande av "nya" produkter, till en ständig utvidgning av sina verksamhetsområden? Kräver inte tillväxts-

²⁶ Gardiner C. Means fastställer gränserna för beslutens autonomi i den amerikanska stålindustrins storkoncerner i följande nyktra satser: "Det faktum, att den prisledande koncernen inom stålindustrin har en viss marginal för eget godtycke, när den bestämmer stålpriserna, innebär inte, att den skulle kunna bestämma vilket godtyckligt pris som helst. Naturligtvis måste priset täcka kostnaderna och lämna profit.... Inte heller kan den prisledande koncernen välja ett pris, som de andra koncernerna finner vara för högt. På försäljarnas marknad kunde de mindre konkurrenterna begära en premie utöver riktpriiset; på köparnas marknad kunde de pressa ned priset under den prisledande koncernens pris. Antagligen skulle det uppkomma geografiska eller andra skillnader. Men i stort sett finns det en marginal för godtycke mellan gränserna för den nödvändiga profiten och konkurrensens beredskap att följa med, mellan vilka den prisledande koncernen kan låta sitt eget omdöme råda" (*Pricing Power and the Public Interest*, Harper & Bro., s 114).

²⁷ J. K. Galbraith, *The New Industrial State*, s. 123-8, 268f.

²⁸ I en intressant diskussion om förhållandet mellan koncerner ("corporations") och kapitalism i februari-numret 1965 av tidskriften *Quarterly Journal of Economics* var de tre deltagarna Shorey Peterson, A. A. Berle och Carl Kaysen åtminstone eniga på en punkt, nämligen att långsiktig profit- resp tillväxtmaximering fortfarande är koncernledarnas viktigaste mål. I kapitel 6, 7 och 8 citerade vi ett flertal källor angående långsiktig profitmaximering som de monopolistiska storkoncernernas viktigaste målsättning.

²⁹ Galbraiths påstående, enligt vilket de ledande experterna i stor utsträckning skulle kunna vara säkra på sin position, dvs "frigjorda" från konjunktursvängningarna och den sjunkande profitkvoten, är varken empiriskt eller teoretiskt möjligt att bevisa. Det är bara en extrapolering av en konjunkturrellt begränsad trend, alltså en illusion som kunde uppkomma under en särskilt lång period av högkonjunktur (USA-ekonomin upplevde inte någon verklig recession mellan 1962 och 1969). I verkligheten har inte någon anställd i en kapitalistisk storkoncern, hur hög hans ställning än må vara, en inkomsttrygghet som är jämförbar med en hög statstjänstemans. För honom gäller det gamla talesättet, att den Tarpejiska klippan ligger precis bredvid Capitolium. Han kan inte bara förlora sin post, om avkastningen sjunker kraftigt; han kan i synnerhet förlora den, om företaget måste genomföra omfattande avskedanden eller går i konkurs. Exemplet med de senaste årens amerikanska luftfartsindustri är mycket tydligt. När vi började redigera det här kapitlet, var 65 000 vetenskapsmän och teknologer arbetslösa i USA, med delvis höga procentsatser per bransch (*Le Monde*, 28 juli 1971). Märkliga "herrar" över det "moderna industrisamhället", som gör sig själva brödlösa! Om alla arvodestagares existens utmärks av en fundamental *insecurity of tenure*, så finns det bara ett sätt för dem att uppnå verklig ekonomisk trygghet: att skaffa sig *privategdom*, dvs kapital (aktier, fastigheter, m m). Därmed bestäms den "tekniska strukturens" uppförande på ett grundläggande sätt av det kapitalistiska produktionssättets utmärkande drag, inte av några samhällspolitiska eller estetiska motiv.

tvånget maximal självfinansiering? Och hur skall denna uppnås, om inte med hjälp av långsiktig profitmaximering?³⁰

Om monopolens tillväxtsvång i sista hand härleds ur konkurrensvånget, dvs ur deras oförmåga att undandra sig värdelagens effekter, så kan vi också närmare definiera problemet med den ”dubbla genomsnittsprofitkvoten”, som vi diskuterade i vår *Marxistische Wirtschaftstheorie*.³¹ Denna tes har angripits häftigt av en del kritiker.³² Empiriskt är den möjlig att bekräfta i hela den monopolkapitalistiska epoken, inklusive den ”klassiska” imperialismens period 1890-1940. Denna ”dubbla genomsnittsprofitkvots” ursprung och funktion hänger samman med själva monoopolets natur; vi åsyftar det kvalitativt försvårade kapitaltillflödet till vissa sektorer liksom de härav resulterande hindren för överprofitens ingående i profitens allmänna utjämning.

Nu är visserligen hindret för kapitaltillflödet till en bestämd sektor alltid bara relativt, aldrig absolut – dels eftersom de genom monopolpriserna uppnådda överprofiterna leder till en (relativ och absolut) avsättningsstockning och framkallar substitutionsfenomen³³, dels eftersom alltför höga överprofiter utövar en oemotståndlig dragningskraft på konkurrerande storkapital. Dessa båda ekonomiska krafter, som visserligen begränsar, men inte *avskaffar* konkurrensen i den monopoliserade sektorn, åstadkommer en anpassning av överprofiten, dvs en tendentiell utjämning av monopolprofitkvoten. Om några monopol överskrider denna för samtliga monopol genomsnittliga profitkvot, så kommer kapital trots alla svårigheter att strömma in till denna sektor och därmed sänka överprofiten (ett bra exempel på detta är den elektroniska industrin i USA på 60-talet).³⁴ Ligger vissa monopols överprofiter under detta genomsnitt, så kan de nå upp till genomsnittet genom en höjning av monopolpriserna, utan att detta stöter på något större motstånd.

Men eftersom det fria kapitalflödet fortsätter i de icke-monopoliserade områdena, måste det också här ske en tendentiell utjämning av profitkvoten. På så sätt uppkommer det under monopolkapitalismen två genomsnittsprofitkvoter, mellan vilka skillnaden utgörs av den

³⁰ Begreppet ”teknisk struktur” är när allt kommer omkring bara en något förfinad version av Burnhams ”administratörernas revolution”. Följande citat ur Serings (Löwenthals) *Jenseits des Kapitalismus* visar hur föga originellt Galbraiths begrepp i verkligheten är: ”Produktionens allt mer vetenskapliga karaktär har fått ökad specialisering, ökat behov av människor med flerårig specialutbildning som följd. Den moderna massproduktionens organisatoriska uppgifter och den dithörande statsförvaltningen har inte blivit enklare, utan mer komplicerad, genom utvidgningen av organisationens område. ... Tendensen till uppkomsten av en yrkesmässig hierarki är alltså lika inneboende i den nutida produktionen som i den nutida staten. Vi såg, hur stommen till en sådan hierarki växer fram under själva den kapitalistiska marknadsekonomens hölje, i samma mån som de flesta kapitalistiska egendomsinnehavare förlorar sina företagarfunktioner och många också sina faktiska ledningsfunktioner” (s. 67-68).

³¹ Ernest Mandel, *Marxistische Wirtschaftstheorie*, s. 433-437.

³² T ex Autorenkollektiv, *Marxistische Wirtschaftstheorie – ein Lehrbuch der Politischen Ökonomie?*, i *Das Argument*, årgång 12, nr 57, maj 1970, s. 233-4.

³³ ”Vid horisontens rand kan vi se hoten från ny konkurrens, substitutionsprodukter och helt nya tekniker. Även de största affärsmän känner sig antagligen inte alls så säkra på sina oligopol-ställningar, som teoretikerna ofta antar att de borde.” (Shorey Peterson, *Corporate Control and Capitalism*, i *The Quarterly Journal of Economics*, februari 1965, s. 10). – De under trettio års tid systematiskt överdrivet höga stålpriserna ledde till att stål i allt större utsträckning ersattes av lättmetaller och plast som råmaterial i industrin och byggnadsväsendet på femtiotalet i USA (och senare även i Väst Europa och Japan) (Anne P. Carter, *Structural Change in the American Economy*, s. 84f).

³⁴ Den avgörande roll som spelas av svårigheterna för kapitaltillflödet till vissa industrigrenar – ”difficulties of entry” – vid fastlåsandet av monopolpriser och monopolprofiter, och det faktum, att det fortfarande rör sig om en relativ svårighet, bekräftas av många empiriska undersökningar från USA. Se därom bl a Joe S. Bain, *Barriers to new Competition*; Richard R. Nelson, Merton J. Peck & D. Kalachek, *Technology, Economic Growth and Public Policy*, s. 70-71; Gardiner C. Means, *Pricing Power and the Public Interest*, s. 230f, m fl.

genomsnittliga överprofitkvoten: en i den monopoliserade sektorn och en i den icke-monopoliserade sektorn.

Exempelvis har Joe Bain för perioden 1936-1940 påvisat, att storföretagen i industrigrenar, där åtta stora bolag stod för mer än 70% av den totala produktionen, hade en avsevärt mycket högre profitkvot än de i mindre monopoliserade industrigrenar verksamma storkoncernerna (i genomsnitt 12,1% mot 6,9%). Följande tabell säger också en del om de båda genomsnitts-profitkvoternas realitet i USA och deras stelnande på lång sikt.³⁵

<i>Industrigren</i>	<i>1958</i>	<i>1968</i>
Totalt genomsnitt för profitkvoten i den bearbetande industrin	10,9%	12,1%
Profitkvoter över genomsnittet:		
Flygplansindustri	17,8%	14,2%
Kemisk industri	13,2%	13,3%
Elektrisk maskinindustri	12,6%	12,2%
Bilindustri	12,5%	15,1%
Oljeindustri	12,4%	12,3%
Industri för vetenskaplig apparatur	12,0%	16,6%
Profitkvoter under genomsnittet:		
Metallbearbetande industri	9,3%	11,7%
Papper och tryckerier	8,9%	9,7%
Livsmedelsindustri	8,6%	10,8%
Textil och beklädnad	4,8%	8,8%

Med några undantag (flygplansindustrin 1958: rustnings- och satellitboomen; vetenskaplig apparatur 1968: teknologiska räntor) är likheten mellan de båda kategoriernas genomsnitts-profitkvoter här påfallande, varvid den högre uppenbarligen finns i de mer koncentrerade, dvs monopolistiska industrigrenarna, och den lägre i de mindre koncentrerade industrigrenarna, som behärras av relativ konkurrens.

Vi har tidigare visat, att den tendentiella utvidgningen av monopolens verksamhetsområde på sikt måste begränsa överprofitens omfång. Uppkomsten av två ”genomsnittsprofitkvoter” under monopolkapitalismen innebär när allt kommer omkring endast *en fördröjning, inte ett upphävande av den process, som leder till uppkomsten av en samhällelig genomsnitts-profitkvot*. Medan genomsnittsprofitkvoten i allmänhet bildades inom ramen för den sju- till tioåriga industricykeln i den fria konkurrensens epok, så ger monopolens relativa ekonomiska makt upphov till avsevärda hinder för denna utjämning. Den kan bara genomdrivas över en längre period.

Det överensstämmer med en av de grundläggande hypoteserna i detta arbete, att i konjunkturens ”långa våg” se en tidsrymd, som sammanfaller med denna utjämning av profitkvoten mellan monopoliserade och icke-monopoliserade sektorer alltsedan 1893. Varje ”lång våg med expansiv grundton” utmärks, just på grund av expansionen, av en tillfällig utvidgning av de icke-monopoliserade sektorerna, dvs av möjligheter till större överprofit. I vågens sista fas, och särskilt i den ”långa vågen med stagnerande grundton” påskyndas däremot takten för kapitalets koncentration och centralisering, de icke-monopoliserade sektorernas verksamhetsområde blir mindre, den i dessa sektorer skapade mervärdemängden och alltså även överprofitens källa blir mindre, och monopolprofiten närmar sig alltså genomsnittsprofiten. Vi

³⁵ Joe S. Bain, *Relation of Profit Rate to Industrial Concentration: American Manufacturing 1936-1940*, i *The Quarterly Journal of Economics*, augusti 1951; Joe S. Bain, *Barriers to new Competition*, Harvard University Press 1965 (3:e tryckningen), s. 195. – *Statistical Abstract of the United States*, 1961, 1971.

tänker här inte utveckla denna hypotes detaljerat; den måste underkastas särskilda undersökningar.

Allt tyder på att den genomsnittliga monopolprofitkvoten inte är någon tom abstraktion, utan att de stora koncernerna ser den helt klart. Så har exempelvis cheferna för många koncerner sagt, att de betraktar vissa profitkvoter som "normala" för sina koncerner och också baserar sina priskalkyler på dem (på en monopoliserad marknad!). Gardiner C. Means talar här om ett "profitmål" (*target rate of return on investment*), som Lanzillotti undersökte i USA:s bearbetande industri; under perioden 1947-1955 skall det ha varit 20% för General Motors, du Pont de Nemours och General Electric, 18% för Union Carbide och 16% för Standard Oil of New Jersey (här: genomsnittligt realiserad profitkvot). Att storkoncernerna härvid också kan räkna fel, att den förväntade genomsnittliga monopolprofitkvoten inte förverkligas på sikt vid växande överkapacitet och att utjämningen till genomsnittsprofitkvoten därefter fullbordas, framgår av exemplet med den starkt koncentrerade syntetfiberindustrin. Fjorton koncerner står här för 80% av hela den kapitalistiska världens produktion (Du Pont, Celanese och Monsanto i USA; ICI och Courtaulds i Storbritannien; Toray, Toyobo och Asahi i Japan; Rhone-Poulenc i Frankrike; Montedison och Snia Viscosa i Italien; AKZO i Benelux, Västtyskland och Schweiz; Hoechst och Bayer i Västtyskland). Kilopriset för polyesterfiber sjönk från 1,25 dollar 1970 till 0,8 dollar 1972. Profitkvoten sjönk snabbt.³⁶

Vad som gäller för monopolens försök till privat reglering av ekonomin, gäller också för den statliga regleringen. Vi skall här inte sysselsätta oss med denna reglerings samhällseliga funktion. I kapitel 15 har vi redan visat, att staten under senkapitalismen, liksom under 1800-tallkapitalismen, är en borgerlig stat, som i sista hand bara kan representera den borgerliga klassens intressen, det "totala kapitalets" intressen – och framför allt de socioekonomiskt avgörande skikten av borgarklassen. Här gäller det, att undersöka den statliga regleringens ekonomiska funktion, dvs dess påstådda förmåga att lösgöra den senkapitalistiska ekonomins funktionssätt från värdelagens effekter och från det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar. Statens ingripande i den senkapitalistiska ekonomin kan inordnas under tre begrepp: stimulans, inflation, subvention. Försöket att tämja industricykeln genom anticykliskt penning- eller kreditskapande har vi redan beskrivit utförligt i kapitel 13 och 14. I bästa fall, om det begränsas till statlig verksamhet som höjer sysselsättningen eller kapacitetsutnyttjandet, samtidigt som man undviker inflation i omloppsmedel och bankpengar, har vi sett, att det utan tvekan kan ha en viss effekt. Denna begränsas emellertid i tiden av två skäl: för det första, eftersom det bara kan få en stimulerande effekt, om det samtidigt höjer mervärdekvoten och alltså automatiskt förvärrar realiseringssvårigheterna i samma mån som värdeökningsbetingelserna förbättras (för "kapitalet i allmänhet" är detta liktydigt med ett "övershoppande" av en cykel i den utvidgade reproduktionens serie av cykler); för det andra, eftersom den tillfälliga begränsningen av cykelns fluktuationer också begränsar krisens positiva effekter för det totala kapitalet. Det totala kapitalets värdeförsämring bromsas, men samtidigt bromsas också den höjning av genomsnittsprofitkvoten, som är ett resultat av denna värdeförsämring. Också för statens optimala, icke-inflationistiska och stimulerande ingripande i ekonomin blir slutresultatet därför otvetydigt inte att det kapitalistiska produktionssättets motsättningar försvagas eller rent av upphävs, utan bara att deras utbrott försenas. Statens stimulerande ekonomiska reglering fungerar här analogt med 1800-talets klassiska kredit- och penningväsen.

Av tidigare redovisade orsaker finns det i hela 1900-talets historia praktiskt taget inte något exempel på en sådan "optimal" statlig stimulering av det ekonomiska uppsvinget efter överproduktionskrisens utbrott. Varje sådan ekonomisk stimulering har hittills haft inflationistiska

³⁶ Gardiner C. Means, op. cit., s. 240; *Manager-Magazin*, juni 1972.

effekter. Den viktigaste orsaken till detta har vi angett tidigare, och även Keynes var väl förtrogen med den.³⁷ Enbart stimulering av konsumentefterfrågan är dubbelt överksam under kapitalismens betingelser: för det första eftersom den sänker mervärdekvoten och följaktligen också profitkvoten; för det andra eftersom den inte på något sätt kan stimulera företagets investeringsverksamhet – möjligtvis med undantag av en begränsad investeringsökning i avdelning II. Men om staten inte bara skall höja de ”sista konsumenternas” solventa efterfrågan, utan också den globala investeringsvolymen, då kan den bara göra detta i en sådan form, att dess investeringar inte konkurrerar med de privatkapitalistiska företagens investeringar, dvs inte berövar dem redan tidigare begränsade marknader. Därför är statliga investeringar bara stimulerande, om de skapar ”ytterligare marknader”. Rustningsproduktionen och infrastrukturarbeten har historiskt sett alltid spelat denna roll.

Men problemet gäller inte bara de olika bruksvärden resp ”tjänster”, vars produktion staten skall främja. Det rör sig också om ett mervärdedistributions- resp värdeökningsproblem. Ty om de statliga utgifterna helt täcks med skatter, så ändras inte den globala efterfrågan, och då leder statliga investeringar bara till en relativ – om inte rent av absolut – tillbakagång för den privata sektorns avsättning. Endast om dessa investeringar åtminstone delvis direkt utvidgar den solventa köpkraften nominellt (dvs sätter ytterligare betalningsmedel i omlopp), kommer de att få en stimulerande effekt på ekonomin (deficit financing). Men eftersom sådana investeringar inte kan utöka den cirkulerande varumängden på ett sätt som motsvarar dessa ytterligare betalningsmedel, får den oundvikligen en inflationistisk tendens (inflationary bias).

Frågan om statens stimulering av det ekonomiska uppsvinget (överbinnande resp dämpning av kriserna) leder alltså konkret till frågan om inflationen. Här behöver vi inte gå närmare in på detta problem, eftersom vi redan har ägnat ett helt kapitel åt det. När vi undersökte rustningsproduktionens effekter på det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar i kapitel 9, visade vi också, att inflationen varken kan upphäva eller försvaga dessa rörelselagar. De effekter av den statliga ekonomiska regleringen som försenar och de som förvärrar motsättningsarnas utbrott griper också här in i varandra.

Fröet till statens subventionsverksamhet ligger redan i den borgerliga statens funktion, att skapa de allmänna betingelserna för den kapitalistiska produktionen, vilket vi behandlade i kapitel 15. Statlig verksamhet på de offentliga arbetenas, infrastrukturens område skapar oftast ”fria varor” och tjänster, som underlättar det totala kapitalets värdeökning. Övervärtningen av de *indirekta kostnaderna för mervärde produktionen och mervärderealiseringen* på staten är också värdemässigt en vinst för kapitalistklassen som helhet, om denna verksamhet inte finansieras uteslutande ur de kapitalistiska företagens profiler. Beskattningen av de självständiga småproducenternas och småborgerskapets inkomster i allmänhet liksom av proletariats bruttolönesumma resulterar alltså i en omfördelning av den samhällsliga inkomsten via utvidgningen av det samhällsliga (stats)kapitalet (till förmån för en utvidgad mervärdeproduktion). I denna mening innebär redan den borgerliga statens ökande verksamhet på infrastrukturens område en subventionering av privatkapitalet. Den är ett uttryck för det kapitalistiska produktionssättets allt mer skärpta strukturella kris – ty under den uppåtgående kapitalismens ”blomstringstid” försökte kapitalet begränsa och inte utvidga den statliga verksamheten även vad gäller skapandet av de allmänna betingelserna för den kapitalistiska produktionen.³⁸ Ju starkare den strukturella krisen i monopolkapitalismen och särskilt i dess senkapitalistiska fas framträder, desto starkare måste denna subventionsverksamhet framträda. Den är dessutom sammanflätad med industricykelns faser, dvs den ökar språngartat i tider av försämrad

³⁷ J. M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, s. 131, den berömda satsen: ”Två pyramider, två mässor för de döda är dubbelt så bra som en; men knappast två järnvägar från London till York.”

³⁸ Se de avsnitt ur Marx’ *Grundrisse* och *Theorien über den Mehrwert*, som citerades i kapitel 8.

värdeökning³⁹ och begränsas tillfälligt i perioder av övergående uppsving för genomsnitts-profitkvoten. Den strukturbetingade statliga verksamhetens sammankoppling med den konjunkturbetingade vad gäller infrastrukturens utvidgning ger upphov till en för senkapitalismen typisk intressesmetsättning mellan de fraktioner av bourgeoisin, som eftersträvar ett anticykliskt utnyttjande av dessa utgifter, och de kapitalistiska företag (inkl enstaka monopol), som är specialiserade på att utföra sådana uppdrag, som vill kunna planera dem flera år i förväg och därför föredrar en kontinuerlig infrastrukturpolitik, som garanterar ett kontinuerligt utnyttjande av deras egen produktionskapacitet.⁴⁰

Vi måste skilja mellan två former av statlig subventionsverksamhet, den indirekta och den direkta⁴¹ Statens indirekta subventionering av kapitalet kan vara förbunden med direkt mervärdeframställning, nämligen om vissa råvaru-, energi- eller halvfabrikatindustrier förstatligas, och den förstatligade sektorns varor säljes till privatföretagen med lägre profitkvot eller rent av med förlust. Här överförs en del av det mervärde, som skapas av producenterna i den förstatligade sektorn, till privatkapitalet, vilket får samma effekt som en allmän subventionering av de kapitalistiska företagen resp en allmän höjning av den profitmängd som privatkapitalet tillägnar sig.⁴² A utgör den förstatligade sektorn (t ex i Storbritannien, Frankrike eller Italien), B den privata sektorn.

Värdeskapandet i de båda sektorerna antar följande form:

$$A \ 2\ 000 \ c + 1\ 000 \ v + 1\ 000 \ m = 4\ 000$$

$$B \ 6\ 000 \ c + 3\ 000 \ v + 3\ 000 \ m = 12\ 000$$

Om nu de i A framställda varorna (vi kan tänka oss dem som element av B:s konstanta kapital) säljes till B för 3 000, då tillägnar sig B det i A skapade mervärdet på 1 000 enheter; genom denna subventionering stiger privatkapitalets profitkvot från 33,3% till 44,4%.

Men eftersom de förstatligade industrigrenarna, också för privatkapitalets skull, även i fortsättningen måste genomlöpa en process av utvidgad reproduktion (om än inte alla och inte nödvändigtvis i samma takt som ekonomins privata sektorer)⁴³, så måste avtappningen från den i dessa industrigrenar skapade mervärdemängden åtminstone delvis kompenseras, så snart det indirekta subventionssystemet leder till att räntabiliteten i den förstatligade sektorn systematiskt undergrävs. De därtill nödvändiga arbetsmängderna kan bara skaffas fram på bekostnad av arbetslönen (genom kraftigare beskattning av löntagarnas bruttoinkomster), på bekostnad av de självständiga småproducenterna eller på bekostnad av på annat håll skapat mervärde. Det vill säga: det indirekta subventionssystemet förorsakar antingen en höjning av den samhälleliga mervärdekvoten eller en omfördelning av det samhälleliga mervärdet till fördel

³⁹ Se kapitel 14 i vår *Marxistische Wirtschaftstheorie*, där vi nämner exempel på tvångskartelliseringar, som genomfördes under statligt tryck på den stora ekonomiska världskrisens tid (s. 515-519), och exempel på förstatligande av olönsamma företag och hur dessa köptes tillbaka av privatkapitalister, så snart lönsamhetströskeln hade överskridits (s. 524-528), m m.

⁴⁰ Se härom bl a Duccio Cavalieri, *La politica dei lavori pubblici: sviluppi teorici e indirizzi programmatici*, i *Pianificazione*, årgång 3, nr 3, september-december 1966, med utförlig bibliografi.

⁴¹ I en intressant artikel skiljer James O'Connor mellan "komplementära" och "diskretionära" statssubventioner. De förstnämnda skapar inrättningar, som är oundgängliga för den privata sektorns produktion (t ex investeringar i infrastrukturen), de andra genomför investeringar, som inte genomförts eller bara påbörjats av den privata sektorn på grund av bristande lönsamhet (*The Fiscal Crisis of the State*, i *Socialist Revolution*, januari-februari 1970).

⁴² Denna höjning av den totala profitmängd, som privatkapitalet tillägnar sig, kommer naturligtvis inte varje enskilt kapital till godo i samma proportioner. Även denna utökning av den totala profitmängden motsvaras av en omfördelning av mervärdet mellan enskilda kapital.

⁴³ I industrigrenar med tillbakagående relativ eller rent av absolut efterfrågan kan förstatligandet naturligtvis åtföljas av en betydande värdeförsämring av det förstatligade kapitalet. Men även detta faktum är helt förenligt med behovet av modernisering resp nya investeringar. Se t ex kolindustrin.

för några och till nackdel för andra kapitalistgrupper. – Indirekt subventionering kan också ta formen av förhöjda profiler på statliga beställningar, vilket åstadkommes genom en mervärdeöverföring på bekostnad av de privatfirmor som inte arbetar för staten, genom en ökad beskattning av proletariatet och småborgerskapet eller genom en kombination av alla dessa faktorer.

Direkt subventionering innebär i regel att staten utjämnar de privatkapitalistiska företagens förluster, att den säkerställer extra profiler för dessa företag eller att den övertar vissa produktionskostnader – t ex forsknings- och utvecklingskostnader.⁴⁴ Liksom i den indirekta subventioneringens fall utmynnar också denna verksamhet i en höjning av den samhälleliga mervärdekvoten eller en omfördelning av det samhälleliga mervärdet; och därigenom kan inte någon av systemets inneboende motsättningar övervinnas. Tvärtom: effekterna av dessa begränsas inte av mervärdekvotens höjning (som måste vara samhälleligt och ekonomiskt begränsad), och de berörs inte av profitens fördelning på kapitalets olika grenar.

Detta betyder inte, att de statliga ingreppen i ekonomin, som kan sammanfattas under begreppen stimulering, inflationistiskt kreditpenningsskapande och subventionering av privatkapitalet, skulle vara meningslösa; de hör snarare till senkapitalismens natur och detta i dubbel mening. För det första fyller staten och de stora monopolen i allt högre grad gemensamt det totala kapitalets funktion som "clearinghouse" för inriktningen av det totala samhälleliga mervärdets fördelning på de olika näringsgrenarna (en funktion som huvudsakligen utövades av bankerna och finanskapitalet i den klassiska monopolkapitalismens tidsålder⁴⁵). För det andra visar statens växande intervention, att arbetets objektiva socialisering och produktivkrafterna har uppnått en nivå, där de inte bara kolliderar med den privata äganderätten till produktionsmedlen, utan har blivit direkt, *hic et nunc*, oförenliga med den på flera områden. De allmänna betingelser för produktionen, som staten skall skapa, tenderar att breda ut sig alltmer till ursprungligen produktiva områden: från den egentliga infrastrukturen, utbildnings- och förvaltningssfären till vissa råvaruproducerande industrigrenar, transportväsendet och till och med de teknologiskt "alltför avancerade" produktionsgrenarna (atomkraftverk, m m).

Det specifika med de statliga regleringsförsöken, med rollen som "clearinghouse" för de disponibla kapitalens utvidgning, investering och fördelning, som den senkapitalistiska staten övertar, ligger i denna rolls sammanflätning med det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar. Inom ramen för en ekonomi som vilar på mervärdeproduktion och mervärderealisering, som fjärrstyrs av värdelagen, som behärskas av de "många kapitalens" konkurrens, värdeökningstväranget och det därmed förbundna tillväxtstväranget kan staten på sikt inte försvaga eller rent av upphäva någon av produktionssättets motsättningar (eller rörelselagar). Detta desto mindre, eftersom den liksom tidigare är ett redskap för det borgerliga klassherraväldets bevarande. Och även om den därvid ibland försvarar monopolens särintressen, så kan den bara göra detta på ett sådant sätt och i en sådan utsträckning, att systemets fortbestånd inte hotas. Att staten skulle "producera" monopolprofiten eller rent av överta den utvidgade reproduktionen, är uteslutet.

På sikt förmår staten inte förbättra kapitalets värdeöknings-betingelser och samtidigt minska realiseringssvårigheterna. Vid sjunkande profitkvot kommer kapitalackumulationen att minska, även om marknaden utvidgas; vid högre eller stigande profitkvot kommer kapitalackumulationen också att bromsas, om marknaden samtidigt krymper relativt eller graden av kapacitetsutnyttjande sjunker. Problemet att på lång sikt säkerställa en stigande profitkvot och

⁴⁴ Denna fråga (liksom frågan om den samhälleliga betydelsen av investeringarnas selektiva styrning) skall vi behandla i kapitel 17.

⁴⁵ Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, s. 230, 283f, 473.

en utvidgning av avsättningsmarknaden (högt kapacitetsutnyttjande i båda avdelningarna) har inte någon kombination av privat och statlig ekonomisk reglering hittills förmått lösa. – Paul Mattick kommer fram till en liknande slutsats: statens reglering av ekonomin kan på lång sikt inte övervinna det kapitalistiska produktionssättets motsättningar.⁴⁶ Denna slutsats når han visserligen fram till via en felaktig argumentation, nämligen påståendet att statsutgifter innebär avtappning från mervärdemängden och därför sänker kapitalackumulationens takt.

Detta stämmer inte. Vi har påvisat, att statsutgifter mycket väl kan medföra en höjning av mervärdekvoten (och därför en acceleration av kapitalackumulationen). Det avgörande felet hos Mattick är emellertid att han, liksom de neoklassiska borgerliga nationalekonomerna, utgår från hypotesen om full sysselsättning, dvs från antagandet att det totala kapitalet är investerat och inbringar genomsnittsprofitkvoten. Denna hypotes är inte användbar på monopolkapitalismens tidsålder. Utgår man från att en del av de överackumulerade kapitalen bara erhåller genomsnittsräntan, dvs är outnyttjade ur mervärdeproduktionens synvinkel,⁴⁷ då ger deras användning i produktionen av rustningsartiklar eller infrastrukturanläggningar, som köpes av staten, faktiskt upphov till en utökning av mervärdemängden och därmed också en acceleration av kapitalackumulationen, även om staten finansierar dessa inköp genom skuldsättning och skatter. Anvisningen på en del av det framtida mervärdet motsäger inte på något sätt en utökning av det nuvarande mervärdet, så länge det sker en verklig utvidgad reproduktion. Även produktion av varor, som inte ingår i reproduktionsprocessen, kan höja mervärdemängden.

Liksom de skarpsinnigaste borgerliga författare saknar representanterna för teorin om den ”statsmonopolistiska kapitalismen” förståelse för dynamiken i senkapitalismen som helhet. Sålunda kommer de fram till den felaktiga slutsatsen, att systemets motsättningar skulle försvagas. Men på ett tydligare sätt än hos Baran-Sweezy rör det sig här om en ideologisk operation och inte om ett vanligt teoretiskt misstag. Ty anhängarna av denna teori, som alla tillhör de ”officiella” kommunistiska partierna, avser i huvudsak att försvara tesen, att huvudmotsättningen i dagens värld inte är den mellan kapital och arbete (mellan kapital och alla antikapitalistiska krafter), utan den mellan det ”kapitalistiska” och det ”socialistiska världsläget”. Denna ”huvudmotsättnings” funktion skulle bli att dämpa det ”kapitalistiska världslägets” verkliga inre motsättningar (genom att monopolkapitalet ”tvingas anpassa sig”) tills den stora dagen X, då den genomsnittliga arbetsproduktiviteten (eller den genomsnittliga levnadsstandarden eller per capita-produktionen) i det ”socialistiska läget” överträffar den i det ”kapitalistiska läget” och folkmassorna i väst bekänner sig till socialismen på grund av denna imponerande ”prestation”.⁴⁸

⁴⁶ Paul Mattick, *Marx and Keynes*, s. 115f.

⁴⁷ I Tyskland är alltsedan tjugotalet en av Lederer och Heimann påfunnen Marx-kritik på modet, enligt vilken marxismens ekonomiska teori inte skulle kunna gripa tag i och lösa frågan om monopolpriserna. Denna kritik, som nyligen återupptogs av Sweezy, missförstår mervärdeproduktionens samhälleligt betingade och inte på något vis monetära karaktär, vilket Marx’ formel ”summan av värdena = summan av produktionspriserna” syftar på. Att det förutom omfördelningen av mervärdemängden till monopolens fördel också kan ske en utökning av denna mängd via en höjning av mervärdekvoten, är helt möjligt att förena med Marx’ uppfattning.

Angående denna kontrovers, se Emil Lederer, *Grundzüge der ökonomischen Theorie*, Tübingen 1922; Eduard Heimann, *Kapitalismus und Sozialismus*, Potsdam 1931. En sammanfattning av kritiken finns hos Karl Kühne, *Ökonomie und Marxismus. Zur Renaissance des Marxschen Systems*, band I, Neuwied 1972, s. 212-216, 223-230, 366-372.

⁴⁸ I det av SUKP:s 22:a kongress antagna programmet heter det: ”Den nuvarande epoken, vars väsentligaste innehåll är övergången från kapitalismen till socialismen, är en epok av kamp mellan de två motsatta samhällssystemen, av socialistiska revolutioner och av revolutioner för nationell frigörelse, av imperialismens sammanbrott och det koloniala systemets avskaffande. Det är en epok där ständigt nya folk slår in på socialismens väg, en epok där socialismen och kommunismen triumferar i världsskala. Epokens medelpunkt är den internationella arbetarklassen och dess viktigaste verk: socialismens världssystem.” (*Programme du Parti Communiste de*

Denna uppfattnings ideologiska ursprung är inte svårt att lista ut: teorin om socialismen i ett land, perverteringen av Lenins syn på förhållandet mellan den socialistiska världsrevolutionen och det påbörjade uppbygget av en socialistisk ekonomi i isolerade länder.⁴⁹

Uppfattningens ideologiska funktion är också uppenbar: den skall rättfärdiga att den proletära klasskampen i de imperialistiska länderna underordnas sovjetbyråkratins diplomatiska manövrerande (under "allianspolitikens" förevändning), och den skall ersätta kampen för antikapitalistiska övergångskrav med en kamp, som begränsar sig till den "antimonopolistiska alliansens", den "antiimperialistiska demokratins" demokratiska krav.⁵⁰ Men i imperialismens tidsålder, som enligt Lenins analys är "övermogen" för en socialistisk revolution⁵¹, är en sådan strategi bara berättigad, om denna "övermognad" sedan dess har ersatts av den "statsmonopolistiska kapitalismens" förmåga att gradvis bryta ned sina motsättningar. Detta måste alltså den "statsmonopolistiska kapitalismens" teori påvisa.

Formeln kommer från Lenin och användes av honom framför allt på krigsekonomi i det kejserliga Tyskland i en del skrifter från 1917-1918. I den Kommunistiska Internationalens programmatiska dokument dök den inte upp under Lenins livstid, men väl i hans 2:a utkast till program för Rysslands Kommunistiska Parti (bolsjevikerna) från år 1919.⁵² Våra invändningar mot formeln är av två slag. För det första implicerar dagens användning av detta begrepp, som Lenin myntade för monopolkapitalismen 1914-1919, att det kapitalistiska produktionssättets utveckling inte skulle ha nått fram till en ny etapp sedan dess. Men det gäller just att förklara denna nya etapp sedan det andra världskriget (eller tidigast sedan den ekonomiska världskrisen 1929-32). För det andra lägger formeln "statsmonopolistisk kapitalism" överdriven vikt vid statens relativa autonomi, medan det väsentliga i det

l'Union Soviétique. Editions en Langues étrangères, Moskva 1961, s. VII). Vidare: "Arbetarklassens internationella revolutionära rörelse har vunnit segrar av internationell betydelse. Det socialistiska världssystemet är dess viktigaste erövring. Genom sitt exempel utövar den segerrika socialismen ett revolutionärt inflytande på den kapitalistiska världens arbetare, sporrar dem ytterligare i kampen mot imperialismen och underlättar i stor utsträckning denna kamp." (s. 32). Och slutligen: "Under de kommande tio åren (1961-1970) skall Sovjetunionen skapa kommunismens materiella och tekniska grundval, och dess produktion per invånare kommer att passera det mäktigaste och rikaste kapitalistiska landets: USA" (s. 65). – "Sålunda kommer Sovjetunionen att bli det land, där arbetsdagen är kortast i världen, men också mest produktiv och bäst betald" (s. 97).

⁴⁹ Bara tre citat ur den stora mängden uttalanden från Lenin: "Vi försvarar inte ställningen som stormakt, ... inte nationella intressen. Vi hävdar, att socialismens intressen, världssocialismens intressen är överordnade de nationella intressena, statens intressen" (W. I. Lenin, *Werke*, band 27, s. 372, Berlin 1960). (14 maj 1918) – "Bourgeoisin är internationell i större utsträckning än de små egendomsägarna. Vid tiden för Brest Litovsk-freden måste vi i praktiken kollidera med detta faktum, när sovjetmakten ställde proletariats världsdiktatur och världsrevolutionen högre än alla offer, hur tunga de än kunde vara." (W. I. Lenin, *Werke*, band 29, s. 133, Berlin 1960). – "Vi visste då: vår seger blir bara en seger, om vår sak segrar i hela världen – ty när vi inledde vårt verk, gjorde vi det uteslutande i väntan på världsrevolutionen" (6 november 1920) (W. I. Lenin, *Sämtliche Werke*, band XXV, Berlin 1930, s. 590). Angående detta, se även vår broschyr *Världsrevolution eller "fredlig samexistens"?*, Rött Forum 5.

⁵⁰ Detta är inte rätt plats, för att ingående behandla förhållandet mellan demokratiska krav och övergångskrav i de imperialistiska länderna i imperialismens epok. Revolutionära marxister motsätter sig varje ingrepp i de demokratiska friheterna och kräver att de utvidgas; men de måste förklara för de arbetande att en till innehållet verklig demokrati är omöjlig, om inte de kapitalistiska produktionsförhållandena och den borgerliga staten avskaffas, och att en sådan demokrati bara kan uppnås inom den socialistiska rådsdemokratins ram. De måste framför allt bekämpa varje tendens, att avhålla de arbetande från kampen för deras antikapitalistiska klassmål, under förevändning att en sådan kamp skulle vara "förhastad", "hoppa över den demokratiska etappen" och "hota den antimonopolistiska alliansen". En sådan tendens demobiliserar arbetarklassen och försvagar dess kampstyrka.

⁵¹ V.I. Lenin: "Antingen är vi fast övertygade om att den imperialistiska epokens hela ekonomiska och samhällspolitiska situation leder till proletariats revolution, och då är det vår ovillkorliga plikt och skyldighet, att klargöra revolutionens nödvändighet för massorna. ... Eller så är vi inte övertygade om det, och då behöver man inte ödsla ord på kriget mot kriget." (Lenin-Zinoviev, *Gegen den Strom*, Hamburg 1921, s. 288-9).

⁵² V.I. Lénine, *Oeuvres*, band 29, s. 118 (franska upplagan).

kapitalistiska produktionssättets nuvarande utvecklingsnivå inte bör förklaras genom statens roll, utan genom själva kapitalets inre logik.

Dessa invändningar vore emellertid av helt underordnad betydelse, om formeln ”statsmonopolistisk kapitalism” betecknade en korrekt marxistisk analys av senkapitalismens utvecklingstendenser. Det vore föga fruktbart, att ställa till med en strid om formler, om formlerna i stort sett hade samma innehåll. När vi här polemiserar mot teorin om den ”statsmonopolistiska kapitalismen”, så är det inte på grund av namnet, utan på grund av det innehåll som dess nuvarande förespråkare ger denna teori. Polemiken försvåras naturligtvis av att det finns talrika varianter av teorin. Vi skall här begränsa oss till tre: den sovjetiska, den tyska och den franska.⁵³

Victor Tcheprakovs bok *Den statsmonopolistiska kapitalismen* är för tillfället den senaste variationen på ett tema, som togs upp av Eugen Varga och som återfinns i en mängd officiella skrifter från Sovjetunionen alltsedan femtiotalet.⁵⁴ Otillförlitligheten och den teoretiska oklarheten i Tcheprakovs arbete är i grund och botten en följd av att han har övergivit den materialistiska dialektiken. Denna erkänner visserligen att varje tendens ger upphov till sin egen negation, men utgår samtidigt från existensen av en *huvudriktning för utvecklingen* (betingad av processens logik, som är ett resultat av dess inre motsättningar). Hos Tcheprakov finns det däremot bara ett eklektiskt ”å ena sidan – å andra sidan”. För Tcheprakov är len statsmonopolistiska kapitalismen alltså å ena sidan en produkt av det kapitalistiska produktionssättets inre motsättningar, å andra sidan monopolkapitalismens reaktion på de ’förändrade styrkeförhållandena’ (bourgeoisins internationella och nationella försvagning i förhållande till de antikapitalistiska krafterna).⁵⁵ Å ena sidan innebär den statsmonopolistiska kapitalismen en organisk sammansmältning av statsapparaten och monopolen, å andra sidan kan man inte frångå samma statsapparat ”en viss autonomi” och förneka. ’motsättningarna’ mellan denna statsapparat och monopolkapitalistiska grupper.⁵⁶ Ibland finns detta ”å ena sidan – , andra sidan” till och med i en och samma mening: ”Den tatsmonopolistiska kapitalismen är den imperialistiska kapitalismen i epoken av dess allmänna kris och sammanbrott, där monopolkapitalets utvidgade reproduktion och alltså uppnåendet av nya monopolistiska överprofiter kräver att monopolen smälter samman med staten.”⁵⁷ Imperialismens *sammanbrott*, som yttrar sig i dess *utvidgade* reproduktion och i uppnåendet av *nya överprofiter*, är verkligen en mästerlig sofism.

Tcheprakovs huvudtes, att den borgerlig: staten i den statsmonopolistiska kapitalismens epok övertar ackumulationens, den utvidgade reproduktionens funktioner⁵⁸ låter sig inte på något sätt förenas med hans talrika sidoanmärkningar, enligt vilka konkurrensen mellan monopolen är häftigare ”än någonsin”, såvida man inte berövar tesen varje reellt innehåll. Den är endast en kvasimarxistisk formulering av den senkapitalistiska borgerliga politiska ekonomins påstående, att den statliga interventionen och planeringen kommer att avskaffa konkurrensen ”i stor stil”. Att konstatera, att den senkapitalistiska staten är ett allt mer outhärligt instrument (ett påskyndanidinstrument) för förverkligandet av de stora monopolistiska koncernernas

⁵³ Werner Petrowsky gör en intressant analys av de successiva varianterna av teorin om den statsmonopolistiska kapitalismen i sin artikel *Zur Entwicklung der Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, i *Probleme des Klassenkampfes*, nr 1, november 1971, s. 129ff.

⁵⁴ Victor Tcheprakov, *Le capitalisme monopoliste d'Etat*, Moskva 1969; V. Kuusinen (red), *Les Principes du Marxisme-Léninisme*, Moskva 1961, s. 32ff.

⁵⁵ Victor Tcheprakov, op. cit., s. 15, 16-18.

⁵⁶ Victor Tcheprakov, op. cit., s. 16, 96, 119, 120, 428.

⁵⁷ Victor Tcheprakov, op. cit., s. 17.

⁵⁸ Victor Tcheprakov, op. cit., s. 15.

privata ackumulation, är en helt annan sak än att påstå, att staten själv, i stället för monopolen, fyller kapitalackumulationens viktigaste funktion.

Den eklektiska motsägelsefullheten i Tcheprakovs teori framträder tydligast i de strategiska slutsatser, om han drar av sin analys av den statsmonopolistiska kapitalismen. Å ena sidan proklamerar han: "Den nutida imperialismen konfronterar proletariats stora massa inte bara med den isolerade företagaren, utan i allt större utsträckning med kapitalistklassen och dess statsapparat i dess helhet; proletariatet stöter omedelbart samman med statsapparaten, som tillämpar monopolens politik."⁵⁹ Å andra sidan skriver han: "Monopolkapitalismens omvandling till statsmonopolistisk kapitalism leder till att monopolen blir allt mer isolerade från bourgeoisins icke-monopolistiska skikt."⁶⁰ Och: "De demokratiska krafterna ställer sig uppgiften, att beröva monopolen deras kontroll över förvaltningens (ekonomins) statsmekanism, den statliga regleringens hävstång, och att omvandla den för att använda den mot monopolen."⁶¹ Hela argumentationen kulminerar i kravet: "Programmen kräver en statlig intervention, som begränsar (!) monopolkapitalets rätt att fritt förfoga över produktionsmedlen och säkerställer arbetarklassens deltagande (!) i företagets förvaltning."⁶²

Här uppenbaras verkligen Tcheprakovs revisionism. Hur skall den borgerliga statsapparaten (som påstås vara "sammansmält" med monopolen) "avväpna" monopolen? Hur kan den statliga regleringen av ekonomin, vars syfte ju är att säkerställa de monopolistiska överprofiterna, "begränsa" kapitalisternas makt att förfoga över produktionsmedlen, utan att lämna det kapitalistiska produktionssättets ramar? Kan en ekonomi "på en och samma gång" "styras" av behovstillfredsställelse och profitsträvan? Och vilka är de mystiska "icke-monopolistiska skikt" av borgerskapet, som skulle vara beredda att avstå från strävan efter privat profit?⁶³ Eller är det kanske frågan om att få arbetarklassen att underordna sig de "goda" kapitalisternas profitsträvan, under förvändning av en "antimonopolistisk enhetsfront"?

I motsats till Tcheprakov, som bara upprepar plattityder, lämnar Rudi Gündel, Horst Heininger, Peter Hess och Kurt Zieschang delvis värdefulla detaljkunskaper i sin bok *Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, bl a vad gäller formerna för statens kapitalmobilisering i vår epok (vilket Tcheprakov uppenbarligen förväxlar med kapitalets ackumulation och värdeökning), liksom vad gäller den permanenta upprustningens och den statliga ekonomiska regleringens effekter på konkurrensen och profitkvoten.⁶⁴ Men samtidigt är det revisionistiska elementet i teorin om den "statsmonopolistiska kapitalismen" ännu mer utarbetat och tydligare uttalat hos DDR-teoretikerna än hos Tcheprakov. Tre citat är tillräckligt: "För de antimonopolistiska krafternas kamp är inflytandet på deras [statsutgifternas] utformning en huvudfråga i kampen mot monopolens ekonomiska och politiska mål(?). För de monopolistiska krafterna är de visserligen (!) ett sätt att bevara makten, men samtidigt visar verkligheten, att de växande statsutgifterna kal. förpassa dem till samma situation som Goethes trollkarlslärling, som till sist inte riktigt klarade av alla andar som han anropade."⁶⁵ "... denna förstärkning av finansoligarkins makt genom den statliga inblandningen innefattar samtidigt nya möjligheter för de antimonopolistiska samhällskrafternas inflytande på produktionen(!), distributionen och den ekonomiska makten. ... Staten – och det

⁵⁹ Victor Tcheprakov, op. cit., s. 427.

⁶⁰ Victor Tcheprakov, op. cit., s. 427.

⁶¹ Victor Tcheprakov, op. cit., s. 460.

⁶² Victor Tcheprakov, op. cit., s. 460.

⁶³ Den inre motsägelsen i Tcheprakovs argumentation framträder klart, om man betänker att samme författare på andra ställen betonar, att de "icke-monopolistiska" skikten, som i högre grad än monopolen håller fast vid "laissez-faire"-politiken, "i grund och botten är reaktionära".

⁶⁴ Rudi Gündel, Horst Heininger, Peter Hess och Kurt Zieschang, *Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, Berlin 1967, s. 17f.

⁶⁵ Gündel-Heininger-Hess-Zieschang, op. cit., s. 40.

är en inre svaghet i denna nya form av monopolisering genom finansoligarkin – är helt enkelt inte ett så fast sammanfogat och av kapitalets makt behärskat organ som t ex ett monopol. Såsom maktorgan för samhällets politiska överbyggnad förenar den imperialistiska staten också totalsamhälleliga sidor (som man nödvändigtvis måste ta större hänsyn (sic) till i och med den fortsatta utvecklingen av produktionens socialisering), och den är inte heller ett rent maktorgan för monopolen. Då helt olika intressen, politiska och ekonomiska konstellationer såväl som styrkegrupperingar kommer till uttryck i dess verksamhet, ... uppkommer också nya möjligheter för de antimonopolistiska krafternas inflytande på den statsmonopolistiska politiken i och med den statsmonopolistiska kapitalismens uppkomst.” ”Samtidigt har arbetarklassen med sina organisationer och många allierade en reell möjlighet att påverka statsutgifterna och deras utformning, om den företräder sin egen ståndpunkt, eftersom det i fråga om statsutgifterna rör sig om ett jättelikt statskapital (?), det samhälleliga kapitalets högsta och sista form.”⁶⁶

Att statsutgifterna in toto *inte* kan betecknas som kapital (och definitivt inte som statskapital), är självklart. Om staten täcker privata företagares förluster eller ger dem extra tillskott, för att de skall nå upp till monopolprofiten, så har det inte skett någon värdeökning av något statskapital, utan staten har spenderat en del av sina inkomster på privatkapitalets värdeökning. Att beteckna de sammanlagda statsutgifterna som kapital (när det i verkligheten till största delen rör sig om omfördelat mervärde, av vilket en inte obetydlig del spenderas som revenyer), är ett fel, som påminner om det som Baran-Sweezy råkade ut för, när de beräknade ”över-skottet”. Hur kan arbetarklassen få inflytande på ”utformningen” av ”kapital” (och det må vara statskapital), om den samtidigt företräder ”sin egen ståndpunkt”? Består inte denna ståndpunkt just i att försvåra kapitalets värdeökning genom att pressa ner mervärdekvoten? Är det möjligt, att låta en kapitalistisk ekonomi fungera på något annat sätt än enligt kapitalvärdeökningens lagar? Hur kan man i samma andetag säga, att monopolen behöver den statliga regleringen för att säkerställa sina profiler och att arbetarrörelsen skulle kunna utnyttja denna statsmonopolistiska reglering mot monopolprofiterna (med samma statsapparat, dvs utan att den ersatts av en arbetarstat)? Det kapitalistiska produktionssättets och de kapitalistiska produktionsförhållandenas hela strukturella karaktär försvinner i denna teori, precis som hos de ”vulgära” reformisterna.

DDR-författarna formulerade det centrala problemet helt riktigt i det sista kapitlet i sin bok: ”Den omedelbara fråga som uppstår ur dessa undersökningar är, vilka effekter de påvisade förändringarna i de ekonomiska relationerna, dessa nya fenomen och sammanhang får på kapitalismens ekonomiska lagar och dess motsättningars utveckling. Denna frågeställning väcker naturligtvis en mängd problem, och i grunden frågan om den nutida kapitalismens system som helhet och dess funktionssätt.”⁶⁷ Men svaret på denna fråga förblir de oss skyldiga, ja de vågar inte ens dra slutsatsen, att ”utvecklingen” av det kapitalistiska produktionssättets inre motsättningar kan skärpa dem (en slutsats som Tcheprakov visserligen nämner upprepade gånger, men inte belägger på något sätt). Hur skulle de också kunna formulera några sådana slutsatser, när de begränsar sig till impressionistiska formler, som t ex: ”Framför allt i och med den tekniska revolutionens utveckling måste man räkna med en relativt kraftigt stigande nationalinkomst”⁶⁸ (På lång sikt? För alltid? Oberoende av värdeöknings- och realiseringsvårigheter?) Alfred Lemnitz, en annan nationalekonom från DDR, skriver ännu tydligare: ”... i och med den statsmonopolistiska regleringens tillväxt

⁶⁶ Op. cit., s. 50, 66.

⁶⁷ Op. cit., s. 317.

⁶⁸ Op. cit., s. 326.

uppkommer det en tendens till en viss *förändring av de ekonomiska lagarnas verkningssätt* (t ex värdelagens).⁶⁹

Och: ”Den statsmonopolistiska regleringen, som huvudsakligen syftar till en inre stabilisering av det kapitalistiska systemet (en garanterad snabb utvidgad reproduktion under upprätthållande av hög sysselsättningsnivå och samtidig forcering av de under loppet av den tekniska revolutionen uppkomna strukturella förändringarna i ekonomin, som framtvingas av den allt häftigare konkurrenskampen), blir till en viktig faktor i de enskilda ländernas allt ojämnare utveckling.”⁷⁰

Den avgörande frågan är emellertid just, om staten – den ”statsmonopolistiska regleringen” – *på sikt kan* garantera en snabb utvidgad reproduktion, en hög sysselsättningsnivå och en forcerad strukturell omvandling av ekonomin. Och på denna fråga får vi inget svar.

Den av en rad nationalekonomer med marxistiska anspråk från Frankrikes Kommunistiska Parti publicerade och av Paul Boccara redigerade antologin *Le capitalisme monopoliste d'Etat* är inte bara det mest omfattande, utan också det teoretiskt mest raffinerade och viktigaste av alla arbeten, som hittills behandlat detta tema.⁷¹ Samtidigt framträder den apologetiska funktionen för teorin om den ”statsmonopolistiska kapitalismen” ännu tydligare här än hos DDR-författarna och Tcheprakov: den skall legitimera FKP:s politik, där man konstruerar ett övergångsstadium i form av ”utvecklad demokrati”, ”*démocratie avancée*”, mellan kapitalismens sista fas och den socialistiska revolutionen.⁷²

Trots en mängd intressanta analyser, bl a av automationen, överackumulationen, inflationen, planeringsteknikens ideologiska följder och produktivkrafternas internationalisering, så lämnar de franska KP-författarna senkapitalismens viktigaste kännetecken helt utan avseende, nämligen *de kapitalistiska produktionsförhållandenas kris*, som är ett resultat av utvecklingen av det kapitalistiska produktionssättets samtliga inre motsättningar. Då författarna ser den ”statsmonopolistiska kapitalismen” som en ”objektiv anpassning” av produktionsförhållandena till de allt mer utvecklade produktivkrafterna⁷³ och i den ”utvecklade demokratin” vill ”utnyttja” denna ”anpassning” till de arbetandes fördel, så förlorar de varje begrepp om det faktum, att arbetskraftens utsugning baseras på dessa produktionsförhållanden.⁷⁴ Hur man kan avskaffa denna utsugning, utan att upphäva själva de kapitalistiska produktionsförhållandena, förblir en gåta.⁷⁵

I detta sammanhang måste vi betona, att de franska författarna tycks glömma bort den marxistiska värde- och mervärde-teorins grundvalar: nämligen att kapitalismen (”liberal” eller ”monopolkapitalism”, tidig kapitalism eller senkapitalism) är uppbyggd på *generaliserad*

⁶⁹ Alfred Lemnitz, *Die westdeutsche Bundesrepublik – ein Staat der Monopole*, i *Einheit*, 11/1964, s. 91.

⁷⁰ Op. cit., s. 351.

⁷¹ Paul Boccara (red), *Le capitalisme monopoliste d'Etat*, Paris 1970 (2 band).

⁷² *Le capitalisme monopoliste d'Etat*, band I, s. 185-192, band II, s. 388-440.

⁷³ *Le capitalisme monopoliste d'Etat*, band I, s. 157-159, 177, 183. – Roger Garaudy, *Le grand tournant du socialisme*, Paris 1969, företrädde en liknande ståndpunkt.

⁷⁴ Paul Boccara och hans medarbetare talar helt öppet om de ”heterogena” (sic) produktionsförhållandena (band I, s. 191; band II, s. 342, 363-7), utan att tänka på, att detta enligt Marx' syn på det kapitalistiska produktionssättet inte bara är ett revisionistiskt, utan också ett meningslöst begrepp. Ekonomin kan inte fungera enligt lagen om kapitalens konkurrens och det härav resulterande ackumulationstvånget, och *samtidigt* fungera enligt behovstillfredsställelsens kvalitativt annorlunda lagar

⁷⁵ Victor Tcheprakov är ärligare på denna punkt. Han talar öppet om att ”allmänna demokratiska förändringar inte avskaffar människans utsugning av människan” (op. cit., s. 456). Boccara och hans kamrater konstaterar däremot: ”I den innevarande perioden innesluter de kapitalistiska produktionsförhållandena, i den statsmonopolistiska kapitalismens moderna form, hela samhället i ett nätverk, där allt hänger ihop” (op. cit., band I, s. 181). Det är helt oförklarligt, hur monopolen under dessa betingelser skulle kunna ”avväpnas” – utan att de kapitalistiska produktionsförhållandena upphävs.

varuproduktion. Varuproduktionens motsättningar spelar en helt underordnad roll i denna antologi; i samband med "monopolens avvärjning" förekommer de överhuvudtaget inte alls.⁷⁶ Det är ingen tillfällighet, ty den "utvecklade demokratin" håller sig helt och hållet inom det kapitalistiska produktionssättets ramar, och FKP-författarna avstår dessutom från en ingående marxistisk kritik av varuproduktionen, eftersom teorin om den "socialistiska varuproduktionen" har utropats till en av grundpelarna för sovjetbyråkratins apologetiska uppfattningar.

Vi kan nu förtydliga och sammanfatta den skiss vi gjorde i kapitel 2, 3 och 4 av senkapitalismens plats i det kapitalistiska produktionssättets historia och utvecklingen av dess inre motsättningar såsom ett resultat av världelagen. Den senkapitalistiska fasen inleddes, sedan fascism och världskrig hade gjort det möjligt för "kapitalet i allmänhet" att fånga upp genomsnittsprofitkvotens långsiktiga fall resp stagnation, genom en betydande höjning av mervärdekvoten (som förlängdes genom att viktiga element av det konstanta kapitalet blev avsevärt mycket billigare). På så sätt påskyndas kapitalets ackumulation, som gynnas av att den permanenta upprustningen tar upp uppfinningar och innovationer som legat och mognat i mer än tio år, vilket leder till en tredje teknologisk revolution.

Den snabbare kapitalackumulationen har under dessa betingelser en dubbel och för profitkvoten gynnsam effekt. Dels friställs arbetskraft oavbrutet, så att mervärdekvoten kan stanna kvar på sin höga nivå. Dels blir det konstanta kapitalets element allt billigare, så att kapitalets organiska sammansättning visserligen växer, men långsammare och måttligare, än man skulle kunna tro vid första ögonkastet. Profitkvoten stannar alltså kvar på en relativt hög nivå under en längre period. Det vill säga: senkapitalismen utmärks av produktivkrafternas höga tillväxtskvot på lång sikt. Denna generella utveckling sker emellertid inte likmässigt för alla delar av världskapitalet. En – även om mindre betydande – del av denna klass har blivit fullständigt exproprierad under samma period.⁷⁷ I de imperialistiska metropolerna har en rad monopol i "tillväxtsgrenarna" säkerställt avsevärda teknologiska överprofiter, delvis utökade med resultatet av det ojämna bytet med kolonierna och halvkolonierna. Kapitalets snabbare ackumulation på dessa områden – de egentliga "bärarna" av den expansiva "långa vågen"⁷⁸ – förorsakar en viktig förändring av efterfrågestrukturen, som leder till en relativ eller absolut profitminskning för en rad produktionsgrenar: stenkolsgruvor, jordbruk, traditionell textilindustri (delvis t o m beklädnadsindustri), småhandel, osv. Den snabba expansionen möjliggör emellertid en omplacering av de som sysselsatts där till de senkapitalistiska tillväxtområdena (i industri- och servicesektorerna), så att den expansiva "långa vågen" tar formen av en ny industrialiseringsvåg (på bredden framför allt i länder som Frankrike, Italien, Japan, Neder-

⁷⁶ Varuekonomins problem analyseras bara i samband med penning- och inflationsproblematiken (op. cit., band I, s. 390-401). De behandlas inte alls i beskrivningen av den "utvecklade demokratin"; en "rationell organisering av produktionen" förklaras vara möjlig genom förstatliganden inom den kapitalistiska varuekonomins ram (op. cit., band II, s. 362f).

⁷⁷ Det rör sig om ägarna av de utan kompensation förstatligade företagen i Central- och Östeuropa, i Folkrepubliken Kina, Korea, Vietnam och Kuba, samt om den del av dessa länders kapitalistklass, som emigrerade i och med den socialistiska revolutionens seger. Detta innebär inte, att dessa människor har upphört att fungera som kapitalister. De lyckades bilda nya kapitalistiska företag i Västtyskland, Västeuropa, USA, Kanada, Australien, Hongkong, Singapore eller på annat håll med delar av det räddade kapitalet. Denna regel gäller i ännu högre grad ägarna av förstatligade företag i länder, där kapitalismen inte störtades. *Compagnie du Canal de Suez*, den bolivianske tennkungen Patino och *Union Minière* har i dag mer kapital än de hade innan de ursprungliga företagen förstatligades.

⁷⁸ Geografiskt bestämdes den snabbare ackumulationen av följande faktorer: drivkraften kom först från USA och den från det amerikanska kapitalet utgående kapitalexporten liksom världskreditpenninginflationen (dollarinflationen), som underlättade det internationella kapitalets expansion; sedan från Västtyskland och Japan, där den snabbare ackumulationens exogena faktorer fick sällskap av viktiga endogena faktorer (återuppbygge, autonom vidareutveckling av den tredje teknologiska revolutionen, m m). I den övriga kapitalistiska världen framstår den snabbare expansionen som ett resultat av hjärtländernas ökade kapitalackumulation, även om endogena faktorer i vissa fall spelade en underordnad roll.

länderna, Skandinavien, USA:s sydstater, Spanien och en del halvkolonier som Brasilien, Mexiko, Hongkong, Singapore och på djupet ”industrialiseringen” av jordbruket, bokföringen, bankväsendet, vissa servicegrenar, byggnadsväsendet, m m). Men just på grund av de härigenom uppnådda avsevärda monopolistiska överprofiterna får kapitalackumuleringen i tillväxtssektorerna en hastighet, som utvecklingen av de ”sista konsumenternas” efterfrågan (resp hastigheten för den totala efterfrågestrukturens förändring) inte kan hålla jämna steg med. På så sätt uppkommer överkapacitet i alla de industrigrenar, som bar upp den långa ”boomen”, ett fenomen som var märkbart redan på mitten av sextiotalet i de stagnerande eller tillbakagående produktionsgrenarna.

Samtidigt suger den långvariga höga tillväxten gradvis upp den industriella reservarmén i de viktigaste imperialistiska staterna – trots massiv import av gästarbetare från den halvkapitalistiska periferin till det senkapitalistiska centrat. Härigenom hotar den sjunkande mervärdekvoten också profitkvoten, som dessutom måste påverkas i negativ riktning av den långsiktiga, om än långsamma höjningen av kapitalets organiska sammansättning. Den tredje teknologiska revolutionen, det fasta kapitalets förkortade omslagstid, den ökade vikten av arbetskraftens reproduktion på högre andlig-teknisk kvalifikationsnivå, den växande betydelsen av de allt mer socialiserade ”forsknings- och utvecklingskostnaderna” nödvändiggör koncernintern ekonomisk planering och totalsamhällelig ekonomisk programmering. Det komplicerade systemets större känslighet och sårbarhet för störningar kräver allt fler försök till privat och offentlig ekonomisk reglering och social styrning. Men denna reglering kolliderar med produktionens varukaraktär och, kapitalets värdeökningstväng – hinder som den inte kan övervinna. På lång sikt är såväl den monopolistiska överprofiten som genomsnittsprofitkvoten, såväl avsättningen för specifika varor som specifika koncerners tillväxttakt fortfarande osäker och underkastad värdelagen.

De tilltagande försöken att reglera industricykeln kunde i sin tur bara genomföras med hjälp av en relativ autonomi för de imperialistiska stormakternas olika nationella valutor. Denna relativa autonomi kunde bara förenas med världsmarknadens ständiga utvidgning⁷⁹, som närde expansionen, så länge den starkaste imperialistiska maktens valuta, dollarn, kunde fungera som världspengar eller världskreditpengar bredvid guld. Undermineringen av dollarns köpkraft, som framkallades av svårigheterna för mervärderealiserings och kapitalvärdeökningen i USA, undergräver dollarns funktion som världspengar. Därmed hotas hela systemet med nationellt manipulerade valutor, utvecklingen strävar tillbaka mot en universellt accepterad allmän ekvivalent på världsmarknaden, som inte utsätts för ingrepp från nationella grupper av ”kapitalet i allmänhet”. Därigenom riskerar den ”nationella” penning- och kreditpolitikens konjunkturdämpande roll att begränsas på ett avgörande sätt; och den begränsas i praktiken i samma utsträckning som den ”långa vågen” av snabbare expansion, under den nya teknologiska omvälvningens betingelser, leder till en ny fas i kapitalets snabbare koncentration och centralisering, en fas i vilken de multinationella koncernerna blir den senkapitalistiska koncernens avgörande organisationsform. Men denna organisationsform kan den senborgerliga nationalstaten påverka i mycket mindre grad än gårdagens trustar och monopol. Genom att produktivkrafterna växte ur nationalstaten, blev de så småningom också för stora för statens konjunktur- och tillväxtsfrämjande roll. *Ju mer monopolen nationellt tror sig undkomma värdelagens effekter, desto mer beroende blir de av dem internationellt.*

⁷⁹ Utvecklingens dialektik kommer till uttryck i att världsmarknadens geografiska hopkrympning kan åtföljas av en utvidgning, såväl värdemässigt som vad gäller de omsatta bruksvärdenas fysiska kvantitet. Denna expansion ägde emellertid inte rum förrän på 60-talet i någon mera betydande omfattning, om man jämför världshandeln per capita resp exportandelen för färdigvaruindustrins viktigaste produkter med motsvarande siffror från 1913 eller 1929.

Hela denna process, som präglas av jakten på och tillägnelsen av teknologiska överprofiter, har slutligen samlat enorma mängder sprängstoff vid den kapitalistiska världsekonomin båda poler. Genom att den internationella kapitalrörelsen nu mer än någonsin tidigare präglas av de imperialistiska monopolens intressen, av bristen på en enhetlig internationell kapitalmarknad och av bristen på en internationell homogenisering av produktionsförhållandena, utvidgas produktivtets-, inkomsts- och välståndsklyftan mellan metropolens invånare å ena sidan och koloniernas och halvkoloniernas invånare å andra sidan, vilket gynnar den revolutionära befrielseströrelsen i de senare områdena. Senkapitalismen kan i allt mindre utsträckning tillfredsställa de behov, som den tredje teknologiska revolutionen skapat hos metropolens arbetande massor – vilket inbegriper behovet av en kvalitativ förändring av arbetsformen och arbetsinnehållet. Ja, i den *universella kampen om mervärdekvoten* är den till och med tvungen att i praktiken frånta proletariatet tidigare medgivna "rättigheter" (särskilt den fulla sysselsättningen och rätten att förhandla om lönerna), vilket leder till en skärpning av de sociala motsättningarna och spänningarna även i metropolerna. Denna skärpning har sina rötter i en generaliserad samhällskris, vars orsaker vi skall blottlägga i nästa kapitel.

17. De kapitalistiska produktionsförhållandenas kris

Senkapitalismen är den epok i det kapitalistiska produktionssättets utvecklingshistoria, där motsättningen mellan produktiv-krafternas tillväxt och de åldrande kapitalistiska produktionsförhållandena antar explosiv form. Denna motsättning utlöser en generaliserad kris för de kapitalistiska produktionsförhållandena.

Först skall vi närmare definiera de kapitalistiska produktionsförhållandenas natur. För Marx är produktionsförhållandena *samtliga* grundläggande relationer, som människorna ingår med varandra i produktionen av sitt materiella liv.¹ Det är alltså fel, att reducera dessa förhållanden till endast en aspekt av kapitalförhållandet, t ex till det levande arbetets underordnande under det döda eller till producenternas relationer till sina produktionsmedel. Det specifika med de kapitalistiska produktionsförhållandena ligger i den generaliserade varuproduktionen. Denna bestämmer den särskilda formen för producentens skiljande från produktionsmedlen, vilken är annorlunda än på slavarbetets tid; den särskilda formen för tillägnelsen av merprodukten, vilken är annorlunda än på feodalismens tid; den särskilda formen för det samhälleliga arbetets regeneration, det inre sambandet mellan produktionsenheter, osv. Den innebär, att arbetskraften och arbetsredskapen själv har blivit till varor. De kapitalistiska produktionsförhållandena kan alltså inte reduceras till producenternas underordnande under dem som ”förvaltar” eller ”ackumulerar”, ty sådana har det funnits i varje klassamhälle; de inbegriper *försäljningen* av varan arbetskraft till *innehavaren* av produktionsmedel, uppdelningen av dessa innehavare i olika, sinsemellan konkurrerande kapital², som måste genomföra *utbytet* av de tillägnade värdemängderna, för att kunna realisera det däri inneslutna mervärdet och fortsätta produktionen i utvidgad skala; liksom de inbegriper *ackumulationen* av dessa ytterligare kapital på ett av konkurrensvånget betingat, enskilt sätt.

Utan regelbunden tillförsel av råmaterial, maskiner och andra arbetsredskap, hjälpmedel och energikällor vore den materiella produktionen lika otänkbar som utan ett särskilt förhållande mellan arbetare och arbetsredskap. När Marx alltså definierar kapitalet som ett specifikt förhållande mellan människor (dvs som en specifik form av produktionsförhållanden), så definierar han samtidigt³ varuproduktionen som ett sådant specifikt förhållande mellan människor.

Det faktum, att företag ömsesidigt köper produktionsmedel, råmaterial, energi, m m av varandra såsom bytesmedel, utgör därför också ett specifikt moment i de för det kapitalistiska *produktionssättet* utmärkande produktionsförhållandena. Om man helt upphävde förhållandet

¹ Karl Marx: ”I sitt livs samhälleliga produktion träder människorna i bestämda, nödvändiga, av deras vilja oberoende förhållanden, produktionsförhållanden, som motsvarar en bestämd utvecklingsgrad av deras materiella produktivkrafter. Summan av dessa produktionsförhållanden bildar samhällets ekonomiska struktur.” (MEW, band 13, s. 8; sv. översättning, s. 9. – Vår kursiv)

² Karl Marx: ”Eftersom värdet utgör kapitalets grundval och följaktligen bara existerar genom utbyte mot ett annat värde, stöter kapitalet med nödvändighet bort sig självt. Ett universalkapital, som inte har något främmande kapital, med vilket det kan göra utbyten – och från den nu anlagda synpunkten har det då bara att skaffa med lönearbetet eller med sig självt – är därför ett oting. Att kapitalen stöter bort varandra följer redan av att kapitalet är realiserat bytesvärde” (Grundrisse, s. 324; sv. översättning, s. 127). – Se även det redan citerade avsnittet ur Grundrisse: ”Kapital existerar och kan bara existera som många kapital och dess självbestämning framstår därför som dessas ömsesidiga växelverkan” (s. 317).

³ Karl Marx: ”I kapital-profit eller ännu bättre kapital-ränta, jord-jordränta, arbete-arbetslön, i denna ekonomiska treenighet framställd som sambandet mellan värdets och den allmänna rikedomens beståndsdelar och dess källor, har vi den fulländade mystifieringen av det kapitalistiska produktionssättet, de samhälleliga relationernas omvandling till ting, de materiella produktionsförhållandenas direkta sammanväxande med sin historiska och sociala bestämmelse. Det är en förtrollad, förvriden och på huvudet ställd värld, där Monsieur le Capital och Madame la Terre går omkring och spökar som sociala varelser och samtidigt direkt som blotta ting.” (Das Kapital, band 3, s. 838).

kapital-arbete *inom* företagen (t ex genom att förvandla företagen till produktionsföreningar), men fortfarande lät det generaliserade varuutbytet (dvs ömsesidigt köpande och säljande av produktionsmedel såsom varor) råda mellan de olika produktionsföreningarna, då vore det bara en tidsfråga, tills den fortsatta existensen av detta element av de kapitalistiska produktionsförhållandena åter reproducerade producenternas skiljande från sina produktionsmedel.⁴

Människorna producerar varor, eftersom den samhälleliga arbetskraft som står dem till buds redan *tidigare* delats upp i ”privata arbeten”, som utförs oberoende av varandra.⁵ Denna arbetets karaktär är i sin tur beroende av en dialektik, som bestäms av den samhälleliga arbetsdelningens och de samhälleliga arbetsredskapens utveckling. Så länge det samhälleliga arbetet bedrivs i små, mer eller mindre autarkiska produktionsenheter (hord, stam och bygemenskap), kan arbetets omedelbart samhälleliga karaktär utan svårigheter garanteras genom en enkel *a priori*-regel, som vilar på sedvänja, ritual och elementär organisation. Den fortsatta utvecklingen av arbetsdelningen, bytet, privategendomen och den enkla varuproduktionen splittrar gradvis upp denna samhälleliga arbetsförmåga i privata arbeten, vars samhälleliga karaktär erkänns helt, delvis eller inte alls *a posteriori*, via omvägen över varv-marknad-relationerna, och först efter det eldprov som utgörs av varuvärdets realisering (i kapitalismen: genomsnittsprofitens realisering).

Men medan denna långa historiska process av det samhälleliga arbetets atomisering i oberoende av varandra utförda privatarbeten kulminerar i det kapitalistiska produktionssättets inledningsstadium, så börjar en motsatt tendens att verka i och med utvecklingen av detta produktionssätt och den motsvarande tekniken. Kapitalet låter ett allt större antal producenter samarbeta objektivt i en medvetet organiserad arbetsprocess. Det sammanbinder allt större delar av mänskligheten i objektivt socialiserade produktionsprocesser, som hänger ihop genom tusentals trådar av ömsesidigt beroende. Det kapitalistiska produktionssättets grundläggande motsättning – den mellan arbetets växande objektiva socialisering och fortsatt privat tillägnelse⁶ – motsvarar alltså motsättningen mellan det i upplösning stadda privatarbetet (inte bara inom ramen för enstaka fabriker, utan också inom ramen för stor- och världskoncerner) å ena sidan och den på privatarbetet baserade varuformens fortsatta existens, där hela produktionen stängs in, å andra sidan.

⁴ Se Marx' polemik mot Proudhon: *Das Elend der Philosophie*, i MEW, band 4, Berlin 1969. – ”Men herr Proudhon och hans skola blev det förbehållet att på fullt allvar predika pengarnas degradering och varans apoteos som socialismens kärna och att därmed låta socialismen flyta ut i ett elementärt missförstånd av det nödvändiga sammanhanget mellan vara och pengar.” (K. Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, MEW, band 13, s. 68-69; sv. översättning, s. 82). – ”I dessa två kapitel krossas samtidigt den i Frankrike nu så populära proudhonska socialismen, som låter privatproduktionen bestå, *men organiserar* utbytet av privatprodukterna, som vill ha *varan*, men inte *pengarna*.” (K. Marx, Brev till Joseph Weydemeyer den 1 februari 1859, i MEW, band 29, s. 573).

⁵ Karl Marx: ”Bruksföremål blir överhuvudtaget bara till varor, eftersom de är produkter av individers privata arbeten, som utförs oberoende av varandra. Summan av dessa privatarbeten utgör samhällets totala arbete. Då producenterna kommer i social kontakt med varandra först i och med utbytet av arbetsprodukter, framträder också den sociala karaktären av deras privatarbete först i och med detta utbyte. Eller med andra ord: Privatarbetet framträder som en del av samhällets totala arbete endast genom de relationer, som utbytet skapar direkt mellan arbetsprodukterna och indirekt dessa, mellan producenterna.” (*Das Kapital*, band 1, s. 87).

⁶ Friedrich Engels: ”Produktionsmedlen och produktionen har i huvudsak blivit samhälleliga. Men de underkastas en tillägnelse-form, som har enskildas privatproduktion till förutsättning, där alltså var och en äger sin egen produkt och tar den till marknaden. Produktionssättet underkastas denna tillägnelseform, trots att det upphäver dess förutsättning. I denna motsättning, som ger det nya produktionssättet dess kapitalistiska karaktär, ligger redan fröet till tidens hela motsägelsefullhet.” (*Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, i MEW, band 19 s. 213-214. Se även de följande sidorna).

Det kapitalistiska produktionssättet är bara möjligt på en viss nivå i produktivkrafternas utveckling – så snart de materiella förutsättningarna för först arbetets enkla och sedan dess reella underordnande under kapitalet har skapats. De ovan beskrivna samhälleliga förutsättningarna är naturligtvis överordnade dessa materiella förutsättningar. Det kapitalistiska produktionssättet förutsätter därför en viss, på samma gång verklig och motsägelsefull utveckling av arbetets socialisering. I en etapp, där den elementära samhälleliga arbetsdelningen har stelnat i fullständigt privat arbete, som producerar färdiga bruksvärden för små konsumentenheter med ett litet antal oföränderliga arbetsinstrument, där producenternas ömsesidiga beroende är reducerat till ett partiellt beroende av en del behov, som måste tillfredsställas genom andras arbeten, är det visserligen möjligt att utveckla enkel varuproduktion, men inte någon kapitalistisk varuproduktion. Arbetets alltför ringa socialisering, arbetsproduktivitetens låga nivå⁷ och den samhälleliga merprodukts obetydliga omfattning omöjliggör generaliserad kapitalistisk varuproduktion i denna etapp.

För att denna skall kunna uppkomma, måste arbetets socialisering börja upphäva arbetets individuella karaktär. Arbetsdelningen mellan de olika yrkena måste utökas med arbetsdelningen inom manufakturen och storföretaget. Producenternas flertal får överhuvudtaget inte längre producera för egna behov, utan samtliga behov måste täckas via marknaden. Detta kräver utvecklade maskiner, dvs en mycket större samhällelig mer-produkt, ty utan en sådan skulle det ytterligare, våldsamt utvidgade maskineriet inte alls kunna framställas. Framställning av maskiner, utveckling av arbetets materiella produktivkraft, acceleration av arbetets objektiva socialiseringsprocess: här består det kapitalistiska produktionssättets historiskt progressiva funktion.⁸

Den antagonistiska karaktären av denna kapitalets socialisering av arbetet visar sig däri, att såväl arbetarens produkt som hans arbetsredskap nu framstår som något främmande, fientligt, skiljt från honom och inneboende i kapitalet. Marx betonade, att denna för arbetaren fientliga form av arbetets objektiva socialisering under kapitalismen bl a kan härledas ur det faktum, att arbetaren på ett *individuellt* sätt, att massan av arbetare på ett *atomiserat* sätt måste ingå i en produktionsprocess, där deras egen *gemensamma* produktivkraft blir ett från dem själva skilt *ting*: ”I själva verket ligger den *kollektiva* enheten i Kooperationen, kombinationen i arbetsdelningen, användningen av naturkrafter och vetenskaper, av arbetets produkter i form av *maskineri*. Allt detta framstår för de enskilda arbetarna som något *främmande, tidigare existerande i materiell* form; som något som finns oberoende av och ofta trots deras göranden och låtanden. Det framstår som blotta existensformer för *arbetsmedlen*, som *behärskar* dem såsom ting. Och den totala verkstadens insikt och vilja, som förkroppsligas i kapitalisten och hans underhuggare (representanter), i den mån arbetarna själva är förenade i verkstaden, framstår som kapitalets i kapitalisten levande *funktioner*. De sociala formerna av de enskilda arbetarnas arbete – subjektivt såväl som objektivt – eller deras eget samhälleliga arbetes form är förhållanden, som bildats helt oberoende av de enskilda arbetarna; arbetarna såsom underordnade kapitalet blir element av dessa samhällsbildningar, men samhällsbildningarna tillhör inte dem. De framstår därför för arbetarna såsom *gestalter* av själva kapitalet, såsom kombinationer som tillhör kapitalet, härstammar från det och är införlivade med det, till skillnad från deras egen individuella arbetsförmåga. Och detta antar desto mer reella former, ju mer å ena sidan deras arbetsförmåga själv modifieras genom dessa former, så att den självständig, alltså *utanför* detta kapitalistiska sammanhang blir vanmäktig och dess självständiga produktionsförmåga knäcks; och å andra sidan ju mer maskineriet utvecklas, så att arbetsvillkoren även teknologiskt behärskar arbetet och samtidigt ersätter det, undertrycker det och gör det överflödigt i dess självständiga former. I denna process, där arbetets *samhälleliga* karaktär

⁷ Karl Marx, *Grundrisse*, s. 301-302.

⁸ Karl Marx, *Grundrisse*, s. 215, 587.

framträder för arbetarna i *kapitaliserad* form – i maskineriet framstår t ex arbetets synliga produkter som arbetets behärskare – sker naturligtvis detsamma med naturkrafterna och vetenskapen, produkten av den allmänna historiska utvecklingen i dess abstrakta väsen – de framträder för arbetarna som kapitalets makter. De lösgörs i själva verket från den enskilda arbetarens färdigheter och kunskaper – och även om de till sitt ursprung är produkter av arbetet, framstår de som *införlivade* med kapitalet, överallt där de inträder i arbetsprocessen.”⁹ Och: ”Arbetets samhälleliga naturkraft utvecklas inte i värdeökningsprocessen som sådan; utan i den *verkliga arbetsprocessen*. Den framstår därför som en egenskap, som tillkommer kapitalet såsom ting, som dess bruksvärde. Det produktiva (värdeproducerande) arbetet framträder för kapitalet såsom de *enskilda* arbetarnas arbete, vilka samhälleliga kombinationer dessa arbetare än må ingå i under produktionsprocessens gång. Medan kapitalet för arbetarna alltså framträder som arbetets samhälleliga produktivkraft, så framstår det produktiva arbetet alltid bara som de enskilda arbetarnas arbete för kapitalet.”¹⁰

Detta är alltså orsaken till att det socialistiska samhället alltid framstod som de *associerade producenternas* samhälle för Marx; ty om denna atomisering i produktions- och arbetsprocessen är slutgiltigt och fullständigt upphävd, och om producenterna nu i stället planerar¹¹, diskuterar och förverkligar sin arbetsprocess gemensamt, i *frivillig* association, så bortfaller hemligheten med arbetets *samhälleliga* produktionskraft; då framstår denna inte längre som en ”utanför” producenterna belägen kollektiv makt, utan som ett resultat av alla producenternas gemensamma, gemensamt planerade och gemensamt organiserade arbetsförmåga.

Det mänskliga arbetets objektiva socialisering är en process, som inte längre kan vridas tillbaka på grund av teknikens, naturvetenskapernas, produktivkrafternas utveckling. Men den konkreta form, i vilken den förbinds med samhällsstrukturen, är alltid annorlunda, beroende på om vi har att göra med en kapitalistisk eller en icke-kapitalistisk ekonomisk ordning. Inom ramen för det kapitalistiska produktionssättet förverkligas arbetets socialisering bara indirekt. Det är fortfarande värdelagen, som fördelar de ekonomiska resurserna på de olika industrigrenarna, i enlighet med genomsnittsprofitkvotens fluktuationer och avvikelserna från denna (kapital, dvs ekonomiska resurser strömmar främst in i sektorer, där överprofit kan realiseras). Men om det kapitalistiska produktionssättet, dvs den generaliserade varuproduktionen, är upphävd, då kan arbetets objektiva socialisering erkännas *a priori* av de associerade producenterna. Då fördelas de ekonomiska resurserna planmässigt på de olika industrigrenarna i enlighet med *samhälleligt* bestämda prioriteringar. På grund av arbetets omedelbart samhälleliga natur har då kategorin ”samhälleligt nödvändig arbetstid” (samhälleligt nödvändig arbetsmängd) liksom kategorin kapitalets värdeökning blivit innehållslös.¹²

⁹ Karl Marx, *Resultate ...*, s. 158, 160.

¹⁰ Karl Marx, *Resultate ...*, s. 162.

¹¹ Karl Marx: ”Låt oss till sist, för omväxlings skull, föreställa oss en förening av fria människor, som arbetar med gemensamma produktionsmedel och medvetet spenderar sina många individuella arbetskrafter som en samhällelig arbetskraft.... Arbetstiden skulle ... spela en dubbel roll. Dess samhälleliga och planmässiga fördelning reglerar de olika arbetsfunktionerna i ett riktigt förhållande till de olika behoven.” (*Das Kapital*, band 1 s. 92-93).

¹² Detta innebär naturligtvis inte, att ekonomiska beräkningar och jämförelser mellan arbetskostnader – i syfte att hushålla med arbetskostnader – också försvinner. Tvärtom: de blir ännu viktigare. Men för det första kan de genomföras mer exakt, dvs på total-samhällelig nivå, och man kan ta hänsyn till alla de kostnader, som inte ingår i kalkylerna under varuproduktionen, som alltså ”socialiseras” bakom samhällets rygg. Och för det andra kan de genomföras genom en noggrann bokföring av alla faktiskt utlagda arbetsmängder (oberoende av om de uttrycks i arbetstimmar eller räknepengar). Ty eftersom samhället själv fördelar de ekonomiska resurserna mellan de olika produktionsgrenarna, så kan det inte dölja sitt ansvar, genom att frångå en del av det kollektivt utlagda arbetet dess karaktär av direkt samhälleligt arbete.

Här stöter vi nu på en andra missuppfattning av Marx' kategori "produktionsförhållanden": nämligen försöket att dela upp dem i "tekniska" och "samhälleliga" produktionsförhållanden.¹³ Förvisso finns det tekniska *förutsättningar* för bestämda produktionsförhållanden. Det är lika omöjligt att genomföra arbetets reella underordnande under kapitalet utan användning av moderna maskiner, som det är att effektivt socialisera småföretag, som baseras på primitiv hantverksteknik, utan en omvälvning av tekniken.¹⁴ Men att därav dra slutsatsen att varuproduktionen måste leva vidare, så länge de "tekniska produktionsförhållandena" inte tillåter en "fullständig socialisering" av arbetet eller en "fullständig tillägnelse av produkterna" från samhällets sida¹⁵, innebär att man degraderar Marx' formel, enligt vilken produktionsförhållandena är förhållanden mellan människorna, till att gälla förhållandet mellan människor och ting, dvs att man inför en ny teknik-fetischism.

Arbetets karaktär betingas inte *omedelbart* av tekniken, dvs av produktivkrafternas utvecklingsnivå. Absolut inte i varje produktionsenhet för sig.¹⁶ Och inte ens i samhället som helhet. En given teknisk nivå kan motsvara två i grunden olika sociala och ekonomiska strukturer. Så kommer det alltid att vara i en epok av social revolution.¹⁷ En sådan epok innebär nämligen, att den nya tekniken, som tenderar att spränga de bestående produktionsförhållandena, utvecklas allt mer ofullständigt, motsägelsefullt och destruktivt inom den bestående samhällsordningens ram, medan å andra sidan införandet av nya revolutionära produktionsförhållanden – vilka i likhet med alla andra strukturer inte kan införas "steg för steg" – överskrider teknikens givna nivå (just därför skapar de ju ett brett utrymme för produktivkrafternas nya språngartade utveckling). Den parallella, men annorlunda problematiken angående senkapitalismen och övergångssamhällena mellan kapitalism och socialism kan föras tillbaka på denna specifika dialektik mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden.¹⁸

I och med den växande *motsättningen* mellan produktivkrafterna och de samhälleliga produktionsförhållandena vore det därför fel att vänta sig, att den genom vetenskap och teknik möjliggjorda förnyelsen av de tekniska produktionsförhållandena skulle kunna genomföras, innan de samhälleliga produktionsförhållandena har förändrats. Denna motsättning kommer till uttryck bl a däri, att den *potentiella* tekniskt-vetenskapliga revolutionen endast *delvis* är möjlig att förverkliga inom ramen av de bestående samhälleliga produktionsförhållandena. Allmän automatisering av storindustrin är omöjlig under senkapitalismen. Att säga, att de kapitalistiska produktionsförhållandena inte kan upphävas, förrän denna generaliserade

¹³ Se bl a Nicos Poulantzas, op. cit., s. 65-67.

¹⁴ En sådan socialisering kan emellertid trots det påskynda produktivkrafternas utveckling, om den – som i de kinesiska folkkommunernas fall – bidrar till en omfattande arbetsbesparing genom enkel Kooperation.

¹⁵ Denna tes företräder Charles Bettelheim utförligt i sin bok *La Transition vers l'Economie socialiste* (Paris 1968).

¹⁶ Vilket Charles Bettelheim påstår i den ovannämnda boken.

¹⁷ "På ett visst stadium av sin utveckling råkar samhällets materiella produktivkrafter i motsättning till de rådande produktionsförhållandena, eller, vad som bara är ett juridiskt uttryck för detta, med de egendomsförhållanden, inom vilka dessa produktivkrafter hittills rört sig. Från att ha varit utvecklingsformer för produktivkrafterna förvandlas dessa förhållanden till fjättrar för desamma. Då inträder en period av social revolution." (Karl Marx, förordet till *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, MEW, band 13, s. 9; sv. översättning, s. 9).

¹⁸ För att göra denna dialektik fullständig rättvisa, borde man tillägga: 1) att de existerande produktivkrafterna är mogna för nya socialiserade produktionsförhållanden på den imperialistiska världsekonomin nivå; 2) men att den härigenom framkallade sociala krisen på grund av effekterna av lagen om den ojämna och kombinerade utvecklingen inte utvecklas samtidigt, utan diskontinuerligt i tid och rum, vilket betingar nödvändigheten och möjligheten av sociala revolutioner, som till att börja med bara är segerrika i nationell skala; 3) att detta ger upphov till ytterligare en motsättning mellan produktivkrafternas internationella utveckling och de nationella försöken att omstörta produktionsförhållandena; 4) att alla dessa ytterligare moment i dialektiken mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden ständigt påverkar varandra ömsesidigt, osv.

automation existerar, är lika felaktigt som att vänta sig, att den fortskridande automationen själv skall upphäva dessa kapitalistiska produktionsförhållanden.¹⁹

De kapitalistiska produktionsförhållandenas kris framstår alltså som en kris för ett system av relationer mellan människor, inom produktionsenheterna och mellan produktionsenheterna (företagen), ett system som allt mindre svarar mot arbetets existerande och potentiellt möjliga tekniska grundval. Om vi betecknar denna kris som en kris för de kapitalistiska tillägnelse-, värdeöknings- och ackumulationsbetingelserna och även som en kris för varuproduktionen, för den kapitalistiska arbetsdelningen, för den kapitalistiska företagsstrukturen, för den borgerliga nationalstaten och som en kris för arbetets underordnande under kapitalet, så handlar det därvid bara om olika aspekter av *en och samma* verklighet, dvs en och samma givna socioekonomiska totalitet: det kapitalistiska produktionssättet.²⁰

De kapitalistiska produktionsförhållandenas kris framstår som en kris för de kapitalistiska tillägnelse-, värdeöknings- och ackumulationsbetingelserna. Redan i kapitlet om den permanenta inflationen betonade vi, hur systemet under det stabila penningsvärdets ”normala” betingelser, dvs utan ihållande kredit- och kreditpenninginflation, inte längre kan utnyttja en avsevärd del av sin produktionskapacitet. Aldrig någonsin har de fundamentala realiserings-svårigheterna varit så tydliga för en teoretisk analys, om den går längre än till de ytliga ekonomiska fenomenen, som just under den ”långa vågen med expansiv grundton” efter andra världskriget.

Det av konkurrensen utlösta trycket i riktning mot reducering av kostnadspriset, ökning av arbetsproduktiviteten, socialisering av arbetet, förbättring av maskinerna och höjning av kapitalets organiska sammansättning avsetter sig oundvikligen i ett *oproportionerligt växande berg av bruksvärden*.²¹ Därur uppkommer de ”många kapitalens” behov av en ständig utvidgning av marknaden, av massornas behov. Medan varje enskild kapitalist skulle vilja inskränka ”sina” arbetares konsumtion, så måste kapitalistklassen som helhet utvidga avsettningsmarknaden för konsumtionsvaror samtidigt som den måste säkerställa kapitalets värdeökning. Denna motsättning kan den *delvis* övervinna, för det första genom att konsumtionsvaruproduktionen i större utsträckning blir ”indirekt” (dvs genom att en växande del av den totala produkten består av produktionsmedel och inte av konsumtionsvaror)²²; för det andra genom att en betydande del av konsumtionsvaruproduktionen säljs till andra samhällsklasser än

¹⁹ En sådan förhoppning ligger bl a bakom Roger Garaudy's åsikter (*Le grand tournant du socialisme*, Paris 1969) och delvis även Richta-rapporten (*Politische Ökonomie des 20. Jahrhunderts*, Frankfurt 1970).

²⁰ Karl Marx: ”Två utmärkande drag kännetecknar det kapitalistiska produktionssättet från första början. För det första: Det producerar sina produkter som varor. Att det producerar varor, skiljer det inte från andra produktionssätt; men väl att detta, att vara en vara, är det som behärskar och bestämmer produktens karaktär. ... Det kapitalistiska produktionssättets *andra* utmärkande drag är produktionen av mervärde såsom produktionens direkta ändamål och bestämmande motiv. Kapitalet producerar i huvudsak kapital, och det gör detta endast i den mån det producerar mervärde. När vi betraktade det relativa mervärdet och mervärdets omvandling till profit, såg vi hur detta utgör grunden för ett för den kapitalistiska perioden specifikt produktionssätt – en särskild form av utvecklingen av arbetets samhälleliga produktivkrafter, men i förhållande till arbetaren såsom självständiggjorda krafter som tillhör kapitalisten, och därför står i direkt motsats till hans, arbetarens ’egen utveckling’.” (*Das Kapital*, band 3, s. 886ff).

²¹ ”Om värdefulla maskiner skulle användas till att framställa små produktmängder, så skulle de inte fungera som produktivkrafter, utan göra produkten oändligt mycket dyrare, än om man hade arbetat utan maskiner. De skapar bara mervärde, inte i den mån de har ett värde – ty detta ersätts bara – utan genom att de utökar den relativa mertiden, eller reducerar den nödvändiga arbetstiden. I samma förhållande som maskinernas omfattning växer, måste alltså produktmängden växa och det levande arbetet, som används, måste minska relativt. *Ju mindre det fasta kapitalets värde är i förhållande till dess verkan, desto bättre motsvarar det sitt ändamål*” (Karl Marx, *Grundrisse*, s. 626f).

²² Konsumtionsvaruproduktionens andel av den totala industriproduktionen i USA har enligt officiella uppgifter sjunkit från 39 % år 1939 till 28 % år 1969 (*Federal Reserve Bulletin*, juli 1971).

arbetarna (bönder och hantverkare i det egna landet och internationellt), eller genom att köpkraften förskjuts till nackdel för den enkla varuproduktionen eller andra kapitalister (även "utländska" kapitalister, dvs en omfördelning av världsmarknaden); för det tredje genom att en växande del av konsumtionsvarorna överhuvudtaget inte byts mot inkomster, utan mot kredit (växande privat skuldsättning); för det fjärde genom att masskonsumtionen (också de egna arbetarnas) visserligen växer, men proportionellt sett mindre än det totala varuvärdet, dvs genom att produktionen av relativt mervärde växer.

Men alla dessa åtgärder kan inte dölja, att svårigheterna att realisera mervärdet vid en samtidig höjning av mervärdekvoten är förankrade i det kapitalistiska produktionssättet, att kapitalets reproduktionsprocess utgör en enhet av arbets- och värde-ökningsprocessen å ena sidan och av cirkulations- och realiseringsprocessen å andra sidan, varvid kapitalet bara kan säkerställa den första processen med metoder, som på sikt försvårar den andra processen, och vice versa.

Handel och kredit (även den för senkapitalismen specifika permanenta inflationen i kredit-pengar) är de två grundläggande metoderna för att tillfälligt upphäva svårigheterna för mervärderealiseringsprocessen. Det självständiga handels- och bankkapitalet, uppkomsten av en självständig varu- och penningcirkulationssfär är det pris, som industrikapitalet får betala, för att åtminstone periodvis och delvis kunna dämpa de permanenta realiseringssvårigheterna. Den härigenom åstadkomna accelerationen av det cirkulerande kapitalets omslag möjliggör en höjning av den årligen producerade mervärdemängden, så att industrikapitalet inte *nödvändigtvis* måste göra förluster i tillägnad profit genom detta självständiggörande. Men förutom det allmänna trycket till förmån för en höjning av kapitalets organiska sammansättning uppkommer det härigenom ett tryck till förmån för en reducering av det cirkulerande kapitalets andel av det totala produktiva kapitalet, till förmån för en förvandling av det totala kapitalet till fast kapital, vilket också måste höja kapitalets organiska sammansättning och på lång sikt påverka profitkvoten i negativ riktning.

Utvidgningen av cirkulations- och tjänstesfären i det kapitalistiska produktionssättet fyller emellertid också en annan funktion. Den är ett oundgängligt redskap för den ständiga utvidgningen av penning- och alltså varuekonomin, för penning-vararelationernas kontinuerliga utbredning till områden, som tidigare var stängda för dem: "Ju mer produktionen i allmänhet utvecklas som produktion av varor, desto mer måste och vill alla bli *varuhandlare*, göra pengar, antingen genom sin produkt, eller genom sina *tjänster* (om produkten på grund av sin naturliga beskaffenhet bara existerar i tjänstens form). Att göra pengar framstår som det yttersta målet för alla former av verksamhet (se Aristoteles). I den kapitalistiska produktionen blir nu å ena sidan produktionen av produkter såsom varor och å andra sidan arbetets form såsom *lönearbete* absolut. En mängd funktioner och verksamheter, som omgavs av helgon-gloria, räknades som självändamål och utfördes gratis eller betalades på omvägar (som utövarna av fria yrken, läkare, advokater, etc i England, där advokaten och läkaren inte kunde eller ännu inte kan gå till domstol för att få betalt), omvandlas å ena sidan direkt till *lönearbete*, hur varierande dess innehåll och *betalning* än må vara. Å andra sidan behärras de av *lagarna*, som reglerar *lönearbetets pris* – vad gäller uppskattningen av deras värde, av priset på de olika verksamheterna, från horans till konungens."²³

Ett efter ett faller det självständiga hantverket, hemindustrin, det lilla jordbruksföretaget (för den egna konsumtionen), småhandeln, forskningen, de privata tjänsterna och skapandet av "kulturartiklar" offer för "penningjakten som organiserat *geschäft*". Som vi visat ovan, kulminerar denna process under senkapitalismen i den generaliserade kommersialiseringen av konsten, undervisningen, den vetenskapliga forskningen och de tidigare individuellt utövade

²³ Karl Marx. *Resultate ...*, s. 132.

”fria yrkena”. Medan realiseringen och tillägnelsen av det i den totala varuproduktionen inneslagna mervärdet å ena sidan bara är möjligt genom permanent inflation, så förekommer det å andra sidan en växande överkapitalisering, en ökande mängd kapital som inte kan förräntas, som bara den senborgerliga statens direkta intervention i det ekonomiska livet tillfälligt kan föra in i mervärdeproduktionen. Ett växande antal industrigrenar lever på statliga beställningar.

I kapitlet om rustningsekonomin pekar vi på rustningsbeställningarnas betydelse för den amerikanska ekonomin efter andra världskriget (här behöver vi inte betona den *internationella* roll, som rustningsekonomin spelade, för att slutgiltigt övervinna den stora ekonomiska världskrisen på trettioalet).

Allt fler forskningsobjekt finansieras direkt av samhället. Språkrör för de brittiska företagen har till och med krävt socialisering av nästan alla forskningskostnader.²⁴ Allt fler investeringar möjliggörs enbart genom direkta eller indirekta statliga subventioner, inte för att borgarklassen lider av absolut kapitalbrist, utan för att värdeökningsbetingelserna har försämrats så mycket, att företagen inte tar risken utan den borgerliga statens profitgaranti. Produktivkrafternas förnyade utveckling i senkapitalismens tidsålder (som ett resultat av den tredje teknologiska revolutionen) har börjat underminera det kapitalistiska produktionssättets nedersta fundament, nämligen den generaliserade varuproduktionen, och detta från två håll samtidigt.²⁵ Å ena sidan ger teknikens framsteg i de industrialiserade länderna upphov till mättnadsfenomen, som driver marknadsekonomin *ad absurdum*. Jordbruket är här det mest slående exemplet; sedan flera årtionden tillämpar USA och Kanada ett konstlat system för att *strypa produktionen*, ett system som spreds till Europa i och med EEC:s bildande och som nu börjar få fotfäste också i Japan. Eftersom den mycket billigare arbetsprodukten inte kan bli kvitt sin varuform inom ramen för det kapitalistiska produktionssättet, så kan inte heller det växande överflödet av dessa produkter helt enkelt fördelas bland de allttjämt talrika behövande i de ”rika” länderna och framför allt bland de hungrande i de underutvecklade länderna. Man måste därför skapa ett absurt subventionssystem, som gynnar en begränsning av livsmedelsframställningen och förintelse av redan framställda livsmedel, inskränker den möjliga konsumtionen på konstlad väg och vars slutresultat ändå inte garanterar jordbrukets producenter den väntade avkastningen per presterad arbetstimme.

Å andra sidan leder den för det kapitalistiska produktionssättet karakteristiska²⁶ objektiva motsättningen mellan partiell rationalitet och total irrationalitet, som har sina rötter i motsättningen mellan arbetets växande socialisering och den privata tillägnelsen, i senkapitalismens tidsålder till en sådan förstärkning av den totala irrationaliteten, att den inte bara hotar den bestående samhällsformen, utan också den mänskliga civilisationen på medellång sikt. Att det inte bara är irrationellt och meningslöst, utan rent av samhällsvådligt, att tillåta ”fri handel” med atombomber och giftgaser, förstår minsta barn. Och att den under privat profitsträvan underordnade ”fria produktionen” och ”fria försäljningen” av förgiftade livsmedel, hälsovådliga läkemedel, osäkra personbilar och miljöfarliga kemikalier hotar den mänskliga rasen med förintelse i lika hög grad som kärnvapnen, dokumenteras till och med av forskningen.²⁷

²⁴ *The Times*, 26 juli 1968.

²⁵ Några andra aspekter av denna kris för marknadsekonomin: Den västtyska kväveindustrin funderar på ”om man inte skulle kunna spara fraktkostnader, genom att förbrukaren alltid får sina leveranser från den närmaste fabriken, oberoende av vem som äger denna.” (FAZ, 15.11.1971).

²⁶ Angående detta, se kapitel 15.

²⁷ Förutom den i kapitel 15 citerade boken av Barry Commoner, se bl a: Max Nicholson, *The Environmental Revolution*; John C. Esposito, *Vanishing Air* (Center for the Study of Responsible Law, Washington 1969); H. Nicol, *The Limits of Man*, m fl. Litteraturen om detta ämne växer efter en exponentialkurva liksom själva problemet. Det hittills bästa marxistiska arbetet, som behandlar hela hotet mot miljön och möjliga motåtgärder, kommer från vår vän Harry Rothman (*Murderous Providence – A Study of Pollution in Industrial Societies*,

Experterna vägrar bara att dra de nödvändiga konsekvenserna av denna analys för samhället som helhet²⁸: roten till det onda ligger i varuproduktionens fortsatta existens, dvs i återföreningen av arbetsdelning och arbetets socialisering via omvägen över marknadslagarna, alltså i förtingligandet av alla mänskliga relationer och i den ekonomiska verksamhetens omvandling från medel för ändamålet – tillfredsställande av rationella mänskliga behov, utvidgning av människans *förmåga att leva* – till självändamål.²⁹ Endast produktionens direkta socialisering och medvetna underordnande under alla människors demokratiskt bestämda allmänna livs- och utvecklingsbehov kan leda till en ny utveckling av teknologin och naturvetenskapen, en utveckling som leder till individernas självförverkligande och inte till deras självdestruktion.³⁰

London 1972). Vi skall här bara ge två citat, för att peka på farans omfattning och närhet: "Samma julihelg (1969) som Neil Armstrong klev ned på månen, var luftens svaveldioxidhalt i det östra Chicago-Gary-området tio gånger högre än den lagstadgade gränsen. Sent på söndagen regnade det, och svaveldioxiden förenade sig med regnvattnet till en svavelsyrelignande produkt. Gräsmattor blev brunbrända direkt, trädens blad fick kräftliknande hål och fåglar förlorade sina fjädrar" (*Newsweek*, 26 januari 1970). – "Just nu används 15 miljoner ton förgasardrivmedel årligen i Västtyskland. ... Det betyder att bilmotorer blåser ut ungefär åtta miljoner kilo bly i vår miljö. ... Toleransgränsen överskrids ganska ofta på starkt trafikerade stadsgator. Resultatet av de senaste arbetsmedicinska undersökningarna från Erlangen-universitetet på 158 sophämtare och gatsopare är betecknande. Var sjätte har redan uppnått en 'biokemiskt inte längre ofarlig förgiftningsgrad'.... Anrikningen av bly i regnvattnet och vid kusterna är avsevärt mycket högre. Vid den några kilometer utanför San Diego (Kalifornien) i La Jolla belägna Scripps-institutionens havsforskningsstation uppgår den till 40 gamma och i industriområdenas floder till några hundra gamma. Gränsen för den tillåtna blyhalten i dricksvatten ligger på 50 mikrogram (= 1 miljondels gram eller gamma). ... Medan 200 gamma bly per kubikmeter luft i blybearbetande företag fortfarande betraktas som acceptabelt i Västtyskland, har Kaliforniens hälsovårdsbyrå fastställt en övre gräns på 6 gamma och *The American Industrial Hygiene Association* rekommenderar 10 gamma som högsta belastning. Sovjetunionen tolererar däremot bara ett övre gränsvärde på 0,7 mikrogram. ... Denna gräns överskrides lekande lätt med det tiudubbla i våra städer. När Sovjetunionen satte gränsvärdet för bly så lågt, så var det en följd av den där mycket intensivt bedrivna mikro-toxikologiska forskningen, ett område som hittills nästan helt har ignoreras i väst. Schwanitz, Lehnert och Gebhart från Erlangen-Nürnberg-universitetet konstaterade också nyligen avsevärda kromosomskador och störd celledelning vid yrkesmässig kontakt med bly" (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2 september 1970).

²⁸ Som exempel kan nämnas böckerna av E. J. Mishan (*The Costs of Economic Growth*, Pelican Book 1969) och Dennis Gabor (*Inventing the Future*, Pelican Book 1964), vilka behandlar många av de här kort sammanfattade problemen på olika delområden. Men antingen ställer de överhuvudtaget inte frågan "varför", eller så svarar de med banaliteter som "mänsklig aggressivitet" eller "okunnighet". De vägrar blottlägga sambandet mellan varuproduktion, positivistisk partiell rationalitet och samhällelig total irrationalitet. De förblir därför själva fångna i detta komplex av faktiskt idiotisk partiell rationalitet och total irrationalitet. En bra kritik av båda böckerna finns i tidskriften *Contemporary Issues*, vol 14, nr 55, april 1971 (Andrew Maxwell, *On the Notion of 'Wealth'*).

²⁹ I sin intelligenta avhandling om varufetischismen (vi refererar här till ett ännu inte publicerat manuskript) betonar Herbert Gintis helt riktigt, hur vilseledande den borgerliga nationalekonomins grundläggande axiom är, nämligen att all konsumtion, som förverkligas genom solvent efterfrågan, *ipso facto* skulle vara rationell konsumtion. I konsekvensens namn måste anhängarna av denna dogm också betrakta spridandet av de farligaste droger som "rationellt", eftersom dessa ju också finner köpare. Redan Marx förklarade, att konsumtionen i stor utsträckning bestäms av produktionen, att dess utvecklingstendenser alltså är beroende av produktionsförhållanden. Efter Galbraith och Mishan, finns det inte längre någon som tror på sagan om "konsumentens suveränitet".

³⁰ En utbredning av dagens amerikanska produktionsstruktur till hela världen skulle förstöra samtliga råvarukällor innan århundradets slut, ja den skulle hota jordens syrebälte, påstår experterna (se t ex Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jörgen Randers, William Randers, William W. Behrens III, *The Limits to Growth*, New York 1972). Det är möjligt att de har rätt, även om de utan tvekan på ett överdrivet sätt använder sig av metoden att extrapolera nuvarande utvecklingstendenser. Om samhällssystemet och därför fördelningen av materiella hjälpmedel och de sociala prioriteringarna förändras radikalt, så finns det ingen anledning varför man inte skulle kunna utveckla andra och kvalitativt förbättrade tekniker, radikalt ändrade miljöskyddande teknologier liksom kvalitativt ökad framställning av surrogat för sällsynta råvaror. Att en världsomfattande utbredning av den amerikanska slöserikapitalismens modell inte är ett ideal, vill vi inte bestrida. Men man bör inte dra slutsatsen, att det nu gäller att stoppa tillväxten överhuvudtaget. Den enda logiska slutsatsen är, att en medvetet planerad tillväxt, där alla "indirekta samhälleliga kostnader" ingår i kalkylen, måste ersätta den anarkiska och slösaktiga tillväxten.

Rent ekonomiskt kan det kapitalistiska produktionssättets objektiva totala irrationalitet reduceras till motsättningen mellan beräkningen av "privata" produktionskostnader på företagsnivå (resp koncernnivå) och de faktiska totalsamhälleliga direkta och indirekta produktionskostnaderna, dvs motsättningen mellan individuell företagsräntabilitet och det totalsamhälleliga kostnadsavkastningsbokslutet.³¹ Den borgerliga nationalekonomin arbetar här med den förtingligade och mystifierande terminologin "avkastning", som inkluderar s k "fria varor".³²

Det tilltagande hotet mot miljön från den nutida tekniken förs därför antingen tillbaka på den tilltagande bristen på dessa "fria varor", eller så räknas det fram som "negativa varor" eller "negativ avkastning".³³ På denna omväg skall varuproduktionens framtid tryggas. De fanatiska marknadsanhängarnas i människoförakt övergående logik behöver inte diskuteras närmare här. Eftersom koncernerna på grund av profitmaximeringen smutsar ned luften, skall den enskildes rätt till frisk luft förnekas, och han skall slutligen tvingas betala för "tillgången" till denna "bristvara" med en skatt.³⁴ I verkligheten gäller det emellertid, att frigöra produktionen från företags- och koncernbaserade räntabilitetsberäkningar, dvs från privategendom och varuproduktion, för att överhuvudtaget möjliggöra en rationell behovstillfredsställelse, dvs undvika det enorma slöseriet.³⁵ Det är mer än tvivelaktigt, om "befolkningsexplosionen" och "varuberget" också i fortsättningen kommer att hota luften, vattnet, jorden och människan under sådana villkor, med en medveten och demokratisk planering. Som vi visade redan i kapitel 15, så är det inte naturvetenskapen eller den moderna tekniken "i sig", utan kapitalistiskt strukturerad naturvetenskap och teknik, som hotar mänsklighetens fortsatta existens. Marx insåg detta redan för hundra år sedan; han skrev då, att kapitalet (och produktivkrafterna) bara kunde utvecklas genom en samtidig rovdrift på den mänskliga rikedomens båda källor: jorden och arbetet.

I senkapitalismens tidsålder har denna rovdrift, tillsammans med den kapitalistiska varuproduktionen, stegrats till det yttersta. Motsättningen mellan bytesvärde och bruksvärde, som i kapitalismens blomstringstid bara undantagsvis uppenbarades i tider av ekonomisk kris, blir permanent synlig i den senkapitalistiska tidsåldern. Medan denna motsättning framträder mycket tydligt i massproduktionen av förintelsemedel (inte bara vapen, utan alla medel, som

³¹ Tekniken med s k *Cost-Benefit Analysis* (se bl a E. J. Mishan, *Cost-Benefit Analysis*, London 1971) gör det visserligen möjligt att ta hänsyn till de "indirekta samhälleliga kostnaderna" vid valet mellan olika investeringsprojekt. Men för att kunna göra detta, måste man uttrycka människornas hälsa och t o m deras liv i "penningvärden", vilket bara är möjligt genom en kapitalisering av ... inkomsterna. Den omänskliga syn, som detta innebär, och dess omänskliga följder är uppenbara (se en bra kritik hos Harry Rothman, op. cit., s. 312-316). Detta försök avslöjar otvetydigt och på ett slående sätt gränserna för en generaliserad partiell ekonomisk rationalitet, som inkluderar "indirekta kostnader".

³² Se t ex Robert Dorfman, *Prices*, New Jersey 1964, s. 119-121.

³³ Tibor Scitovsky, *Welfare and Competition*, London 1952, s. 187; E. J. Mishan, op. cit., s. 82f. – Denna argumentation kommer ursprungligen från A. C. Pigou, *The Economics of Welfare* (1920), här citeras den 4:e upplagan (London 1960, s. 134-5, 183-7).

³⁴ Se Dieter Weiss: "Det i grunden diskutabla är, att ursprungliga fysiska behov av vila, ren luft, rent vatten och en oskadad kropp på ett otillbörligt sätt omtolkas till behov enligt penninginkomster. Men dessa behov kan inte artikuleras och tillfredsställas genom marknadsmekanismen" (*Infrastrukturplanung, i Ziele, Kriterien und Bewertung von Alternativen*, Berlin 1971, s. 46). – Skulle man bara belasta industrin med dessa "priser och skatter", så skulle det enda resultatet under monopolkapitalismens givna betingelser bli, att de flesta koncerner genast vältrade över dessa "ytterligare kostnader" på konsumenterna. – En utmärkt, redan klassisk förutsägelse av hela denna problematik gjorde K. William Kapp, *The Social Costs of Private Enterprise*, Harvard University Press 1950. Den har nyligen analyserats ur olika infallsvinklar i K. William Kapp och Fritz Vilmar (red), *Sozialismus der Venluste?*, München 1972.

³⁵ Se t ex den fruktansvärda avfallsproduktionen, som utmärker senkapitalismen: 1,25 kilo per dag och invånare i USA 1920; 2,5 kilo 1970 (i Belgien var det fortfarande 250 g per dag och invånare 1960), dvs mer än 180 miljoner ton avfall per år.

fysiskt, psykiskt och moraliskt förstör människan), så kan man också upptäcka den i sådana produktionsgrenar, där verksamheten bestäms av samhälleliga prioriteringar och inte av företagsekonomiska räntabilitetsberäkningar. Det tydligaste exemplet här är utan tvekan president Kennedys beslut om månlandningen, ”till varje pris”.³⁶ Produktivkrafterna, mänsklighetens intressen och vetenskapens ”autonoma” utvecklingstendenser driver allt mer på i denna riktning. Men sådana försök blir hela tiden marginella inom det kapitalistiska produktionssättets ram. Att en liten grupp representanter för den härskande klassen bestämmer prioriteringarna, riskerar ge upphov till ytterligare slöseri med materiella resurser och större risker för mänsklighetens existens (man behöver bara tänka på det militära utnyttjandet av rymdfärderna och på statsapparatusens och privatintressenas biologiska ingrepp).³⁷

Förbindelsen mellan privat tillägnelse och statliga ingrepp i ekonomin – vars ideologiska effekter vi redogjorde för i kapitel 15 – får emellertid också ekonomiska följder, som måste undersökas närmare. Kapitalistisk privategendom, konkurrens mellan de ”många kapitalen” leder till noggrann företagsintern kalkylering och partiell rationalitet vad gäller reduceringen av produktionskostnaderna. Strikt hushållning med de ekonomiska resurserna är här den härskande principen.³⁸ Men inom den statliga sektorn – där det inte finns någon objektiv samhällelig mekanism, som leder till varaktiga kostnadsbesparingar – dominerar *tilldelningens* princip, som innefattar slöseri med resurser, i samma utsträckning som de i denna sektor verkamma individerna är materiellt intresserade av större tilldelning³⁹ och fortfarande behärras av den i ett varuproducerande samhälle generaliserade driften att berika sig själv.⁴⁰ Denna motsättning förstärks ekonomiskt, genom att höjda tilldelningar från den statliga sektorn kan vara en källa till höjda privatprofiter för koncerner och privatkapitalister eller förbättra deras konkurrensförmåga gentemot andra kapital.⁴¹ Sammanflätningen av förstataligade ekonomiska sektorer och privat mervärdetillägnelse leder alltså till ökad irrationalitet för systemet som helhet (och alltså även till större slöseri med ekonomiska resurser), vilket inte kan övervinnas genom en *simulerad* räntabilitet i den statliga sektorn.⁴²

Ur historisk synvinkel kan man klart se den problematik i det kapitalistiska produktionssättet, som ligger bakom sammanflätningen av den privata ekonomin och de statliga ingreppen i ekonomin. Under trycket från konkurrensen och ackumulationstvånget, dvs tvånget till värdeökning i utvidgad skala, gick kapitalet tidigare i spetsen för de tekniska framstegen, initierade dem, styrde in dem i produktiva banor och höll dem stadigt i sitt grepp. Kapitalets centralisering (t ex i bankerna) var klart överlägsen den faktiska arbetsprocessens centralise-

³⁶ Samtidigt var emellertid sammanflätningen mellan godtyckligt valda ”samhälleliga prioriteringar” (som i sista hand bestämdes av rustningskapplöpningen och ”konkurrensen” med det sovjetiska systemet) och privatkapitalistiska produktionsförhållanden sådan, att företaget blev till en gigantisk källa för monopolistiska överprofiter och slöseri med resurser. Se boken av *Sunday Times*-reportrarna Hugo Young, Bryan Silcock och Peter Dunn.

³⁷ Angående riskerna med den ”tidsinställda biologiska bomben”, se bl a G. Rattray Taylor, *The Biological Timebomb*, London 1969, och David Fishlock, *Man Modified*, London 1971.

³⁸ Under monopolkapitalismen gäller detta naturligtvis i mycket mindre utsträckning än under den fria konkurrenskapitalismen.

³⁹ I en tilldelningsekonomi leder utgiftsbesparingar till minskade tilldelningar. Intressenterna, som vill uppnå höjda tilldelningar (och inte kapitalistisk profitmaximering), är därför automatiskt intresserade av ständigt ökade utgifter. Denna princip behärrar all offentlig förvaltning i ett varuproducerande, på penningekonomi uppbyggt samhälle.

⁴⁰ Denna princip gäller också för byråkratin i de byråkratiserade övergångssamhällena, i den mån den statliga och ekonomiska byråkratin framgångsrikt har undandragit sig offentlig kontroll (genom massan av producenter, som är intresserade av total ekonomisk rationalitet, eftersom de naturligtvis vill hushålla med sin arbetstid), men på grund av penningekonomins fortsatta utbredning fortfarande uppvisar en tendens till personligt berikande.

⁴¹ Kombinationen av gratis statlig hälsovård och privat läkemedelsindustri blir till ett jättelikt maskineri, som gör denna industrigren allt rikare, vilket måste leda till en betydande förbättring av dess konkurrensförmåga gentemot andra grenar av den kemiska industrin.

⁴² Ford-teknokraten MacNamara gjorde storstilade försök att införa en sådan simulering i *Pentagon*.

ring. Detta var den materiella grundvalen för kapitalets "ekonomiska autonomi" på 1800-talet. I dag har teknikens utveckling passerat de "många kapitalens" centralisering med bred marginal. Arbetets objektiva socialisering och de moderna produktionsmetoderna distanserar gång på gång kapitalets mest avancerade koncentrations- och centraliseringsnivå. Den kapitalistiska privategendomen, den privata mervärdetilläggnelsen och ackumulationen hindrar i allt större utsträckning produktivkrafternas fortsatta utveckling. *Statlig (och överstatlig) centralisering av en del av det samhälleliga kapitalet har åter* – precis som i många förkapitalistiska samhällen – *i allt högre grad blivit en materiell, förutsättning för de materiella produktivkrafternas fortsatta utveckling.* Men även om den växande statliga centraliseringen av det samhälleliga mervärdet passar arbetets objektiva socialisering bättre än den privatkapitalistiska konkurrensen under senkapitalismen, så distanseras den ändå allt mer av den mest avancerade tekniken. Detta kommer tydligast till uttryck i de *multinationella bolagens* uppkomst och problematik.

Stärkandet av den senkapitalistiska staten är alltså både ett uttryck för kapitalets försök, att övervinna sina allt mer explosiva inre motsättningar, och ett uttryck för detta försöks oundvikliga fiasko. Endast producenternas världsomfattande association är kongruent med den nuvarande utvecklingen av de materiella produktivkrafterna och arbetets objektiva socialisering. Varje form av "kompromisslösning" skulle bara upphäva konkurrensen (dvs anarkin) på den ena nivån, för att reproducera den på en högre nivå med desto explosivare kraft. Detta gäller för den senborgerliga staten i samma utsträckning som för de senkapitalistiska multinationella monopolerna.

I samma mån som produktivkrafternas fortsatta tillväxt kolliderar med *produktionens* varuform, den privata tilläggnelsen och bestämningen av produktionsprioriteringarna genom storkoncernernas individuella företagsräntabilitet, kolliderar den också med *arbetskraftens* varuform. Som vi visade i kapitel 8, har den *fastlåsnings* av arbetsdelningen och arbetskvalifikationen, som svarar mot denna varuform, förts *ad absurdum* genom den snabbare teknologiska förnyelsen, i lika hög grad som smörets eller äpplets varuform har förts *ad absurdum* i Västeuropa genom den permanenta "överproduktionen". Behovet av periodisk "omskolning", som uppkommer ur den grundläggande arbetsteknikens ständiga omvandling, utvidgas också till det andliga arbetets sfär. Inom de kapitalistiska högskolereformplanernas ram uppkommer till och med marginella tendenser till permanenta deltidsstudier, vilket bekräftar en av Marx' förutsägelser. Men i de kapitalistiska produktionsförhållanden sammanhang kan denna potentiella tendens inte hävda sig. Den åtföljs och förkvävs av den motsatta tendensen att genomföra en "direkt" räntabilisering av högskolorna och undervisningen överhuvudtaget. I och med det objektiva behovet av en lärotid, som omfattar större delen av människans liv, undergrävs också arbetskvalifikationens karaktär av "privat" egendom. Denna var meningsfull, så länge den individuella kvalifikationen huvudsakligen var en funktion av individens ansträngning – och betalades av familjen (eller individen själv). Men i dag är den individuella kvalifikationens produktionskostnader till största delen socialiserade. Det överväldigande flertalet uppfinnare, forskare, vetenskapsmän och läkare hade inte kunnat bli vad de blivit, om inte hundratusentals, ja miljontals arbetare hade producerat de laboratorier, utrymmen, maskiner, apparater, instrument och annan materiel, som de arbetar med; om den samhälleliga, av samtliga producenter skapade merprodukten inte hade befriat dem från tvånget att reproducera sin omedelbara existens och gett dem den nödvändiga arbetstiden, utan vilken de inte hade kunnat genomföra sitt vetenskapliga arbete; om den äldre och samtida generationen av uppfinnare, forskare, vetenskapsmän och läkare inte hade utfört det nödvändiga förarbetet, utan vilket den individuella vetenskapliga verksamheten skulle vara omöjlig i de flesta fall. Varje samtida kan följaktligen bara förverkliga sina privata talanger som en del av den samhälleliga arbetsförmågan. Just på det andliga

arbetets område framstår arbetsprocessens socialisering nu särskilt tydligt, vilket fråntar den samhälleligt-hierarkiska arbetsdelningen mellan "producenter" och "administratörer", mellan dåligt avlönade "materiella" och bättre avlönade "andliga" producenter dess existensberättigande.⁴³

Men det objektiva ifrågasättandet av den kapitalistiska arbetsdelningen och arbetskraftens varukaraktär, som utgör dess specifika uppenbarelseform, visar sig också i en annan och oväntad gestalt, som bekräftar Marx' analys.⁴⁴ Genom att individens produktivkraft allt mer frigörs från den individuella fysiska och psykiska ansträngningen (energiförbrukningen), allt mer blir till en funktion dels av den tekniskt-vetenskapliga apparaturen, dels av individens tekniskt-vetenskapliga kvalifikation, så börjar också gränsen mellan arbetstid och fritid att vackla. Det objektiva arbetsresultatet i de tekniskt mest utvecklade företagen och industrigrenarna blir en funktion av arbetarens uppmärksamhet och intresse för arbetet, vilket står i omvänt förhållande till arbetstidens längd och arbetets grad av alienation och är en direkt funktion av arbetskollektivets möjlighet till självförverkligande och självbestämmande.⁴⁵ Ja, utvecklingen går i en riktning, *där arbetets avkastning blir allt mer beroende av fritidens tillväxt*, både i fritidens innebörd som lärotid och i dess innebörd som utveckling av individuella talanger, önskemål och begär, vilket är det enda som kan väcka intresset och potentialen för *skapande* arbete. I och med den med automationen förknippade tillbakagången för det mekaniska och enahanda arbetet är också den kvantitativt noggrant uppmätta arbetstiden – såsom ett sätt att pressa ut maximalt merarbete ur varje producent – dömd att tyna bort. Att detta borttynande inte kan förverkligas inom de kapitalistiska produktionsförhållandenas ram, framgår av den nyckelroll, som utpressandet av merarbete spelar i ett på privategendom, privat tilläggelse och konkurrensbetingat ackumulationstvång uppbyggt system.

Den för det kapitalistiska produktionssättet karakteristiska formen av samhällelig arbetsdelning – mellan mervärdeproducenter och alla dem, som måste utvidga resp säkerställa kapitalvärdeökningens process – resulterar i en hierarkisk företagsstruktur, som är uppbyggd på ett strikt iakttagande av den partiella rationaliteten och prestationsprincipen. De objektiva tendenserna till arbetets socialisering och högre kvalifikationsnivå, som är inneboende i den tredje teknologiska revolutionen, måste därför kollidera särskilt kraftigt med denna hierarkiska företagsstruktur.

Den samhälleliga arbetsförmågan är fortfarande inte de fritt associerade producenternas arbetsförmåga, inte en av dem förvaltd, medvetet styrd, dvs på ett demokratiskt-centraliserat sätt planerad arbetsförmåga. Den behärskas tvärtom i dag mer än någonsin av hierarkins centraliserade kommandomakt. Detta är i själva verket senkapitalismens akilleshäla, även i händelse av den mest "fördelaktiga" konjunktur, den "snabbaste" tillväxt och avsevärt ökad "masskonsumtion". Ty ju mer objektivt socialiserat arbetet är och ju mer det bara kan utföras rationellt på basis av medvetet samarbete i totalsamhällelig skala, ju mer den direkta bristen

⁴³ Borgerliga sociologer klamrar sig fortfarande fast vid arbetarnas "okunnighet" eller "känsla av okunnighet", för att godkänna den sociala hierarkin (vars klasskaraktär de oftast förnekar), eller för att förklara att den är oundviklig (se bl a Irving Louis Horowitz' artikel, *La conduite de la classe ouvrière aux Etats-Unis*, i *Sociologie du Travail*, 1971, nr 3).

⁴⁴ Se det redan citerade avsnittet i *Grundrisse*, s. 599: "Besparingen av arbetstid innebär mer fritid dvs tid för individens fulla utveckling, och denna besparing återverkar som den största produktivkraften på arbetets produktivkraft."

⁴⁵ Försök att införa fyradagarsvecka i USA och flexibel arbetstid i USA och Schweiz har visat sig höja arbetsproduktiviteten. Men alla försöken föranleds av en önskan att höja företagets räntabilitet (annars skulle de aldrig införas) eller av särskilda monopolbetingelser (se t ex Lou Gomolak, *Quattro Giorni di Lavoro e tre di Festa*, i tidskriften *Espansione*, april 1971). Detsamma gäller enstaka försök att övervinna den egentliga arbetsprocessens hierarkiska uppbyggnad i kapitalistiska företag (se Vance Packard, *The Naked Society*, Penguin Books, 1966, s. 96-98) och experimenten vid Norsk Hydro och Nobö i Norge (*Le Monde*, 5 april 1972).

försvinner, ju högre den typiska genomsnittsproducentens bildningsnivå och kvalifikationsgrad är, desto outhärdligare måste arbetets direkt organisationstekniska underordnande under kapitalet bli. Och utan detta underordnande blir det socioekonomiska underordnandet allt svårare att realisera.

De kapitalistiska produktionsförhållandenas kris uttrycks därför helt följdriktigt i en kris för företagarens auktoritet och företagets struktur. Och även om kapitalet försöker fånga upp denna kris och begränsa den till former som systemet kan uthärda⁴⁶, så ger den upphov till en ny utvecklingstrend i den direkta klasskampen, en trend som inte bara förtydligar och förstärker denna kris, utan också kan göra den till utgångspunkten för antikapitalistiska massrörelser från löntagarnas sida. Klasskampens tyngdpunkt förskjuts från frågan om fördelningen av det genom arbetet nyskapade värdet mellan lön och mervärde till frågan om rätten att förfoga över maskiner och arbetskraft. Antalet direkta arbetskonflikter, som utlöses genom arbetarnas vägran att acceptera företagarens rätt att minska antalet sysselsatta, omplacera maskiner och beställningar, bestämma det löpande bandets hastighet, ändra arbetsorganisationen, revidera lönesystemet eller utvidga löneklyftan, växer oavbrutet.⁴⁷

Men det kapitalistiska produktionssättet består inte av lösa och endast tillfälligtvis sammanfogade produktionsenheter. Den grad av objektiv socialisering av arbetet som uppnåtts, i sista hand genom arbetsdelning, teknik, ständig press på produktionskostnaderna och oavbruten utökning av det relativa mervärdet, gör det både ekonomiskt och socialt omöjligt för arbetarklassen, att direkt i företaget återerövra kontrollen över de produktionsmedel, som den själv sätter i rörelse.⁴⁸ Sättet på vilket staten, såsom representant för kapitalets kollektiva intressen, påverkar arbetarklassens arbets- och inkomstförhållanden (dyrtid, skatter, inflation, sysselsättningspolitik, kreditpolitik, penningpolitik, utrikeshandelspolitik, jordbrukspolitik, m m), är därför en skola i klasskampens högre form för proletariatet. Nämligen den form, där kampen om makten att förfoga över produktionsmedlen gradvis sammankopplas med kampen för den politiska maktens erövring, upphävandet av det kapitalistiska produktionssättet som helhet, varu- och penningekonomins bortdöende och den samhälleliga arbetsdelningens avskaffande. Den allt skarpare motsättningen mellan objektivt socialiserat arbete och privat tillägnelse bestäms inte bara av den tredje teknologiska revolutionen, det stora behovet av tekniskt högkvalificerat arbete och löntagarnas växande kulturella och politiska överblick, utan också av klyftan mellan potentiellt överflöd och växande alienation och förtingligande. Medan klyftan mellan det tidigare tillståndet och det rådande var den viktigaste stimulansen för arbetarnas kamp i den klassiska imperialismens tidsålder, så utgörs denna stimulans nu av klyftan mellan det nuvarande tillståndet och det potentiellt möjliga.

Inför åsynen av det potentiella överflödet och den möjliga utvecklingen av individens hela skapande kraft blir det outhärdligt med den meningslösa produktionen av undermåliga varor, isoleringen i massan, reklamen som hetsar till oavbruten differentiering av konsumtionen, krisen för masstransporterna, bostadsbyggandet och de nutida städerna. I samma ögonblick

⁴⁶ Därav alla försök från storkapitalets sida att åtminstone delvis dämpa den socialrevolutionära tendensen i denna den "spontana" klasskampens nya utveckling och att förvandla den till ett integrationsbefrämjande redskap i senkapitalismens ekonomiska programmering, genom olika former av "deltagande", "delaktighet" och "medbestämmande". Mot detta för revolutionära marxister fram sin kamp för arbetarkontroll utan ansvar för profiterna ("Inte företagsrörlighet utan klassolidaritet").

⁴⁷ Detta sätter tydliga spår i de senaste årens strejkstatistik från Storbritannien, Frankrike, Italien och Belgien. Det är intressant att konstatera, att denna tendens långsamt men säkert håller på att utbreda sig till USA. Se t ex Emma Rothschilds ingående analys av bilarbetarnas revolt i *General Motors* modernaste företag i Lordstown, Ohio (*The New York Review of Books*, 23 mars 1972).

⁴⁸ Se vår inledning till antologin *Arbeiterkontrolle, Arbeiterräte, Arbeiterselbstverwaltung*, Frankfurt 1970 (på svenska: *Arbetarkontroll. arbetarråd, arbetarstyre, Partisanförlaget* 1971).

som individens självförverkligande materiellt sett vore lättare än någonsin att uppnå, förefaller möjligheten allt avlägsnare.

För Marx var alienationen inte bara en subjektiv, utan också en objektiv kategori. Även en individ, som saknar medvetande om sin alienation, förblir alienerad. Och då detta objektiva faktum på sikt är starkare än all slags manipulation, så gör arbetets objektiva alienation under senkapitalismen – som förstärks av alienationsfenomenen i konsumtions-, fritids- och överbyggnadssfären – det till sist möjligt för löntagarna att inse sin alienation, vilket alltså möjliggör framväxten av klassmedvetandet, den självständiga socialistiska frigörelsen. Också under det ihållande ”välståndets” betingelser har kapitalismens grundläggande motsättningar i vår tid visat sig vara omöjliga att dämpa eller lösa.⁴⁹ Arbetaren kommer aldrig att bli tillfredsställd med en arbetstid som förefaller honom vara förlorad livstid, med en arbetsprocess som förefaller honom vara en tvångsarbetsprocess, och med en företagsstruktur som bara ger honom en undersåtes status.

Det visar på en djupgående kris för de kapitalistiska produktionsförhållandena, när löntagarna i företaget inte bara moraliskt och politiskt, utan också i praktiskt handlande ifrågasätter företagarens auktoritet. Och det pekar också på en kris för dessa produktionsförhållanden, när massan av löntagare på samhällets nivå angriper de grundläggande värderingar och prioriteringar, som är specifika för det kapitalistiska produktionssättet. Detta totalsamhälleliga ”ifrågasättande”, som riktas mot de kapitalistiska produktionsförhållandena som helhet, uttrycks framför allt i tre former i den inledande fasen av den sociala revolutionens epok:

1. Kritiskt ifrågasättande av motsättningen mellan det växande överflödet av konsumtionsartiklar och den sociala konsumtionens (de *kollektiva tjänsternas*) uppenbara underutveckling. Detta faktum, som också erkänns av liberaler⁵⁰ spelar en viktig roll för att underminera de borgerliga och småborgerliga ideologierna, som baseras på förhärlikandet av den ”fria marknadsekonomin” och den ”sociala välfärdsstaten”. De av produktivkrafternas utveckling och den långa högkonjunkturen framkallade ökade behoven har gett vissa tjänster – hälsovård, bostäder, undervisning, närtransporter, ferieanläggningar – allt större betydelse, inte bara i den ”objektiva” konsumtionsstrukturen, utan också i löntagarnas medvetande. På grund av sin natur kan dessa behov bara tillfredsställas marginellt genom kapitalistisk *varuproduktion*, och därför ”underutvecklas” de också systematiskt av det privatkapitalistiska näringslivet. Detta förstärker i sin tur trycket till förmån för en tillfredsställelse av dessa behov genom det allmänna, och reser frågan om en fullständig socialisering av kostnaderna för denna behovstillfredsställelse som en samhällelig prioritering. På så sätt uppkommer kampen för en ny distributionsform, som förhåller sig fientlig till det kapitalistiska produktionssättet: optimal behovstillfredsställelse under utestängning av marknadslagarna (gratis hälsovård, undervisning, närtransporter, bostäder, m m). Den brittiske politikern Enoch Powells ”dogmatiskt-kapitalistiska” förklaring, att behoven av hälsovård är ”obegränsade” och att deras ”pris”

⁴⁹ Iring Fetscher: ”’Idealbilden’ av ett flitigt producerande samhälle, som ständigt fikar efter konsumtionsökning, som är tillfreds med sin kontinuerliga otillfredsställelse, där massorna lugnt överlämnar helhetsprocessens styrning till ekonomisk lagbundenhet och korrigerande rorsmän i täten – denna bild tillhör det förgångna. Medvetandets avpolitisering, uppförandets passivisering, tänkandets och känslans, föreställningens och hoppets endimensionalitet accepteras inte längre av oliktankande minoriteter. ... Människans tämjda ’natur’ visar sig vara motståndskraftig; det skenbart oföränderliga visar sig vara föränderligt. ... Det visar sig vara ett allt allvarigare problem, hur man skall kunna producera allt fler och högre yrkeskvalifikationer, Utan att samtidigt – som en oönskad biprodukt av högre bildning, längre fritid, billigare information, lättare kommunikation – förstärka motståndet, kritiken och revolten.” (*Arbeit*, s. 50-51, i *Veränderung der Gesellschaft – Sechs konkrete Utopien*, utg. av Iring Fetscher, Frankfurt 1970).

⁵⁰ Galbraiths Affluent Society och skrifterna från det amerikanska Nader-centrat har utövat ett avgörande inflytande här.

därför måste bestämmas genom en ”fri marknadsekonomi”⁵¹, uppfattas i dag som barbarisk av befolkningens majoritet i många, om inte de flesta industrialiserade länder.

2. Ökat ifrågasättande av de mekanismer, som bestämmer investeringarna. Teoretiskt strömmar kapitalen i det kapitalistiska produktionssättet ut från sektorerna som realiserar lägre profiler och in till sektorerna som realiserar högre profiler. Eftersom teknologiskt förspång (och teknologiska monopolställningar) möjliggör sådana överprofiter, antar man, att när denna mekanism bestämmer stora investeringar, så gynnas ekonomins totala effektivitet och rationalitet, åtminstone fram till en viss punkt. Men i praktiken – som vi visat ovan – styrs de stora koncernernas strategiskt avgörande investeringar av en hel rad orsaker bort från denna riktning (som åtminstone delvis gynnar den totalekonomiska rationaliteten). Monopolistiska och oligopolistiska marknadssituationer har för länge sedan upphävt den relativa identiteten mellan marknadsframgång och maximal arbetsproduktivitet. Statssubventioner, statlig garanti för monopolprofiten och permanent inflation påverkar de stora monopolens investeringsbeslut på ett sätt, som ofta direkt motverkar växande ekonomisk rationalitet. Den ”monopolistiska konkurrensens” och ”konkurrensspelets” logik har inte mycket gemensamt med en systematisk reducering av framställningskostnaderna. Under dessa betingelser blir det allt outhärdligare för många löntagare, att investeringsbeslut, som fattas av ett fåtal styrelsemedlemmar i storkoncernerna, kan bestämma hundratusentals familjers sysselsättning, inkomster och t o m bostadsort. Socialisering av investeringsbesluten – och öppen redovisning av de sociala prioriteringar som ligger bakom besluten – blir ett andra krav för allt fler löntagare, ett krav som tenderar att spränga de kapitalistiska produktionsförhållandenas ram.

3. Motsättningen mellan storkoncernernas periodiskt återkommande beroende av statliga subsidier, statliga beställningar och statlig hjälp i tider av tillbakagående konjunktur och samma koncerners krampaktiga fasthållande vid affärs- och bankhemligheten antar nu rent explosiva former.⁵² Kravet på avskaffande av bankhemligheten, öppnande av affärsböckerna, arbetarkontroll över produktionen såväl på verkstadens, företagets och koncernens nivå som på den totala ekonomins nivå framstår nu som oundvikligt. Det spränger de kapitalistiska produktionsförhållandenas grundvalar, genom att angripa privategendomen, konkurrensen och kapitalets makt att förfoga över produktionsmedlen och arbetskraften. – Härtill kommer det tilltagande motståndet mot den för senkapitalismen karakteristiska (i kapitel 8 beskrivna) tendensen till integration av fackföreningarna i statsapparaten resp begränsning eller avskaffande av fackföreningarnas rätt att självständigt förhandla om lönerna – en tendens som svarar mot storkoncernernas intensifierade kostnads- och investeringsplanering liksom mot det totala kapitalets ekonomiska programmering.

Den borgerliga nationalstatens kris utgör en oskiljaktig beståndsdel av de kapitalistiska produktionsförhållandenas kris. Produktivkrafternas växande internationalisering, de enormt otillfredsställda grundläggande behoven hos massan av halvkoloniernas befolkning, de jättelika miljöhoten, som inte längre kan lösas eller ens fattas i nationell skala – allt detta kräver en världsomfattande och medveten planering av de grundläggande ekonomiska resurserna. Men nationalstatens fortsatta existens hänger intimt samman med den

⁵¹ Argumentet är särskilt lämpligt för att avslöja den ”ortodoxt”-borgerliga ekonomiska ideologins vansinne. Tror man verkligen, att människor kommer att sluka ”allt fler” mediciner, stanna kvar ”allt längre” på sjukhus eller utsätta sig för ”allt fler” kirurgiska ingrepp, bara för att dessa artiklar och tjänster fördelas gratis på basis av behovstillfredsställelse? Är inte en sådan överkonsumtion 1) hälsovådlig, och 2) kan man inte förklara en sådan överkonsumtions irrationella karaktär för befolkningen genom massiv upplysning? 3) Är det inte just profitmaximeringen och marknadsekonomi, som via reklam och andra medier (bl a omedveten verklighetsflykt) leder till en sådan överkonsumtion under kapitalismen?

⁵² Se t ex upphetsningen i Frankrike efter francens devalvering 1969, som ledde till att ett borgerligt förslag, att man skulle försöka fånga in spekulanter och straffa dem, avlogs med mycket liten marginal.

kapitalistiska eller imperialistiska konkurrensen, liksom produktionen av meningslösa eller skadliga varor, och förintelsen av enorma ekonomiska resurser genom arbetslöshet och dåligt utnyttjade maskiner och andra produktionsmedel.⁵³

Alla dessa problem är omöjliga att lösa, så länge kapitalet inte berövas sin makt att förfoga över produktivkrafterna. Förutsättningarna för att de skall kunna lösas är, att de associerade producenterna övertar produktionsmedlen och använder dem på ett planerat sätt i enlighet med de arbetande massornas demokratiskt bestämda prioriteringar, att arbetstiden minskas radikalt såsom en förutsättning för det aktiva ekonomiska och sociala självstyret samt att varuproduktionen och penningrelationerna upphävs. Att undanröja de kapitalistiska produktionsförhållandena är det viktigaste målet för det löneberoende proletariatets kommande revolutionära massrörelse.

⁵³ Richard Behrendt skriver: "Varje samhällspolitisk syn, som inte utgår från den globala dimensionen och relaterar alla mindre enheter till denna, måste i dag betraktas som orealistisk. Vi behöver en världsomfattande ekonomisk och social politik, vars huvudsakliga inriktning inte längre kan vara de (förmenta eller verkliga) nationella intressena, utan mänsklighetens behov, och särskilt de underutvecklade befolkningssektorernas behov, varhelst dessa än må finnas." (*Chancen des Überlebens, Information der Internationalen Treuhand A. G.*, Basel, februari 1970, s. 76). Detta är helt riktigt. Men hur skall man kunna använda behovstillfredsställelsens princip internationellt, när den inte ens används nationellt? Hur kan den försonas med privat profitsträvan, dvs med kapitalistisk varuproduktion och konkurrens?

Bibliografi

Theodor W. Adorno; *Marginalien zu Theorie und Praxis, i Stichworte. Kritische Modelle 2*, Frankfurt 1969.

Ulrich Albrecht: *Der Handel mit Waffen*, München 1971.

Louis Althusser et Etienne Balibar: *Lire le Capital*, Paris 1968.

Elmar Altvater: *Die Weltwährungskrise*, Frankfurt 1969.

Elmar Altvater: *Gesellschaftliche Produktion und ökonomische Rationalität*, Frankfurt 1969.

Elmar Altvater-Freerk Huiskens: *Materialien zur politischen Ökonomie des Ausbildungssektors*, Erlangen 1971.

Samir Amin: *L'Accumulation à l'Echelle mondiale*, Paris 1970.

Clemens A. Andreae: *Ökonomik der Freizeit*, Hamburg 1972.

H. I. Ansoff, T. A. Anderson, F. Norton and J. F. Weston: *Planning for Diversification through Merger*, i H. I. Ansoff (red): *Business Strategy*, London 1969.

H. I. Ansoff: *Corporate Strategy*, London 1968.

Raymond Aron: *Dix-huit Leçons sur la Société industrielle*, Paris 1962.

Autorenkollektiv für Philosophie der Karl-Marx-Universität Leipzig: *Die Wissenschaft von der Wissenschaft*, Berlin 1968.

Joe S. Bain: *Barriers to new Competition*, Cambridge Mass. 1965.

Joe S. Bain: *Relation of Profit Rate to Industrial Concentration*, i *The Quarterly Journal of Economics*, August 1951.

Bank of International Settlements: *Twenty-Second Annual Report*, Basle, 9th June 1952.

Paul A. Baran: *The Political Economy of Growth*, New York 1957 (fransk utgåva: *L'Economie politique de la Croissance*, Paris 1967). Tyska: *Politische Ökonomie des wirtschaftlichen Wachstums*, Neuwied 1966.

Paul A. Baran and Paul M. Sweezy: *Monopoly Capital*, New York 1966. Tyska: *Monopolkapital*, Frankfurt/M. 1967.

Michael Barrat-Brown: *After Imperialism*, London 1963.

Pierre Bauchet: *La Planification française*, Paris 1966.

Otto Bauer: *Marx' Theorie der Wirtschaftskrisen*, i *Die Neue Zeit*, årgång 23, band I, nr 5 och 6.

Otto Bauer: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Wien 1902.

Otto Bauer: *Goldproduktion und Teuerung*, i *Die Neue Zeit*, årgång 30, Band II, nr 27.

Otto Bauer: *Die Akkumulation des Kapitals*, i *Die Neue Zeit*, årgång 31, band I, nr 23, 24.

Richard Behrendt: *Chancen des Ueberlebens*, i *Information der Internationalen Treuhand A. G.*, Basel, februari 1970.

Daniel Bell: *The End of Ideology*, Glencoe 1960.

Daniel Bell: *The Reforming of General Education*, New York 1966.

- R. Bemerl, F. O. Bonhoeffer und W. Strigel: *Wie plant die Industrie?*, i *Wirtschaftskonjunktur*, årgång 19, nr 1.
- A. A. Berle and Gardiner C. Means: *The Modern Corporation and Private Property*, New York 1933.
- J. D. Bernal: *The Social Function of Science*, London 1939.
- J. D. Bernal: *Die Wissenschaft in der Geschichte*, Berlin 1967.
- Eduard Bernstein: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Stuttgart 1921.
- Charles Bettelheim: *L'Economie allemande sous le Nazisme*, Paris 1946.
- Charles Bettelheim: *La Transition vers l'Economie Socialiste*, Paris 1968.
- Charles Bettelheim: Förord och kommentar, i A. Emmanuel: *L'Echange Inégal*, Paris 1969.
- M. Blaug: *The Productivity of Capital in the Lancashire Cotton Industry during the 19th Century*, i *The Economic History Review*, Second Series, vol 13, april 1961.
- M. Blaug (red): *Economics of Education*, band I, London 1968.
- Ernst Bloch: *Das Prinzip Hoffnung*, Frankfurt 1969.
- Ernst Bloch: *Das Materialismusproblem*, Frankfurt 1972.
- Paul Boccara: *La Crise du capitalisme monopoliste d'Etat et les luttes des travailleurs*, i *Economie et Politique*, nr 185, december 1969.
- Paul Boceara (red): *Le capitalisme monopoliste d'Etat*, 2 band, Paris 1970.
- Georg Borgström: *Överflödets kris*, Stockholm 1966.
- L. von Bortkiewicz: *Zur Berichtigung der grundlegenden theoretischen Konstruktion von Marx im Dritten Band des 'Kapital'*, i *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, juli 1907.
- Louis B. Boudin: *The Theoretical System of Karl Marx*, New York 1967 (reprint).
- James R. Bright: *Automation and Management*, Cambridge Mass. 1958.
- James R. Bright (red): *Technological Planning on the Corporate Level*, Boston 1962.
- James R. Bright: *Lohnfindung an modernen Arbeitsplätzen in den U. S. A.*, i *Automation und technischer Fortschritt in Deutschland und den USA*, Frankfurt 1963.
- Federico Brito: *Venezuela Siglo XX*, La Habana 1967. Samuel Brittan: *The Treasury under the Tories 1951-1964*, London 1964.
- F. S. Brooman: *Macro-Economics*, London 1963.
- A. J. Brown: *Introduction to the World Economy*, 2nd Edition, London 1965.
- Suzanne de Brunhoff: *L'Offre de Monnaie*, Paris 1971.
- N. Bucharin: *Ökonomik der Transformationsperiode*, Hamburg 1922.
- N. Bucharin: *Theorie des Historischen Materialismus*, Hamburg 1922.
- N. Bucharin: *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals*, Wien 1926.
- N. Bucharin: *Imperialismus und Weltwirtschaft*, Wien 1929.

Bureau *International du Travail: L'Automation – Méthodologie de la Recherche*, Genève 1964.

Busch-Schöller-Seelow: *Weltmarkt und Weltwährungskrise*, Bremen 1972.

Alfred Bönisch: *Theoretische Probleme gesamtwirtschaftlicher Prognosen im modernen Kapitalismus*, i *Probleme der Politischen Ökonomie*, band 9, Berlin 1966.

Cambridge Economic History of Europe, vol VI, Cambridge 1966.

A. Caracciolo: *La Formazione dell' Italia industriale*, Bari 1970.

Albert Z. Carr: *Can an Executive afford a conscience?*, i *Harvard Business Review*, juli-augusti 1970.

Anne P. Carter: *Structural Change in the American Economy*, Cambridge Mass. 1970.

C. F. Carter and B. F. Williams: *Investment in Innovation*, London, Oxford University Press.

E. H. Chamberlin: *The Theory of Monopolistic Competition*, Cambridge Mass. 1933.

Alfred D. Chandler: *Strategy and Structure*, New York 1961.

Paolo Cinanni: *Emigration und Imperialismus*, München 1970,

Tony Cliff: *The Employers' Offensive*, London 1970.

Tony Cliff: *Russia, a Marxist Analysis*, London, i *International Socialism*.

W. W. Cochrane: *Farm Technology, Foreign Surplus Disposal and Domestic Supply Control*, i *Journal of Farm Economics*, december 1959.

Alfonso C. Comin: *España del Sur*, Madrid 1965.

Barry Commoner: *The Closing Circle: Nature, Man and Technology*, London 1972.

Fred J. Cook: *The Warfare State* (franska utgåvan: *Les Vautours de la Guerre*, Paris 1964).

Fred J. Cook: *The Corrupted Land*, London 1967.

Michael H. Cooper: *Prices and Profits in the Pharmaceutical Industry*, Oxford 1966.

R. N. Cooper (red): *International Finance*, London 1969.

Oliver C. Cox: *Capitalism as a System*, New York 1964.

C. A. R. Crosland: *The Future of Socialism*, New York 1963.

Heinrich Cunow: *Die Zusammenbruchstheorie*, i *Die Neue Zeit*, årgång 16 (1898), band 2.

Phyllis Deane and W. A. Cole: *British Economic Growth 1688-1959*, Cambridge 1967 (2nd Edition).

Laurent Dechesne: *Histoire économique et sociale de la Belgique*, Paris 1932.

M. De Cecco: *Economia e Finanza internazionale dal 1890 al 1914*, Bari 1971.

Charles de Gaulle: *Mémoires de Guerre*, band III: *Le Salut*, Paris 1959.

B. W. Denning (red): *Corporate Long Range Planning*, London 1969.

U. S. Department of Commerce: *The National Income and Products of the U. S. A. 1929-1965*, Washington 1967.

John Diebold: *Man and the Computer*, New York 1970. Maurice Dobb: *Studies in the Development of Capitalism* (paperback edition), London 1963.

- G. William Domhoff: *Who rules America?*, Englewood Cliffs, N. J., 1967.
- R. Dorfman, *Prices*, New Jersey 1964.
- Theotonio Dos Santos: *Dependencia Economica y Cambio Revolucionario en America Latina*, Editorial Nueva Izquierda, Caracas 1970.
- Dow: *The Management of the British Economy*, London 1964.
- H. O. Draker: *Internationale Wirtschaftsstatistiken I*, i *WISO Korrespondenz für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, Heft 22, 15 november 1960.
- D. Dumazedier: *Vers une Civilisation du Loisir?*, Paris 1962.
- Léon H. Dupriez: *Des Mouvements économiques généraux* (2 band), Institut de Recherches Economiques et Sociales, Louvain 1947.
- Léon H. Dupriez: *Konjunkturphilosophie*, Berlin 1963.
- Economic Commission for Europe of the U. N.: *Economic Survey of Europe in 1970*, Geneva 1971.
- Economic Report of the President transmitted to the Congress* January 1962, Washington 1962.
- Economic Report of the President transmitted to the Congress* February 1970, Washington 1970.
- Paul and Anna Ehrlich: *Population, Resources, Environment*, San Francisco 1970.
- Paul Einzig: *The Euro-Dollar System*, London 1967. Friedrich Engels: *Rezension von Karl Marx: 'Zur Kritik der politischen Ökonomie'*, i *MEW*, band 13, Berlin 1961. Friedrich Engels: *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, i *MEW*, band 19, Berlin 1962. Friedrich Engels: *Ergänzungen und Nachtrag zum 3. Band des 'Kapital'*, i *MEW*, band 25, Berlin 1969.
- Friedrich Engels: *Brief an Conrad Schmidt vom 12. März 1895*, i *MEW*, band 39, Berlin 1968.
- John C. Esposito: *Vanishing Air*, Center for the Study of Responsible Law, Washington 1969.
- Walter Eucken: *Die Grundlagen der Nationalökonomie* (4. Auflage), Jena 1944.
- J. Fedder: *Springvloed – Beschouwingen over industriele ontwikkeling en prijsbeweging*, i *De Nieuwe Tijd*, årgång 18, nr 4, 5, 6 (april, maj, juni 1913).
- Leo Fenster: *The Mexican Auto Swindle*, i *The Nation*, 2 juni 1969.
- Iring Fetscher (red): *Sechs konkrete Utopien*, Frankfurt 1970. David Fishlock: *Man Modified*, London 1971.
- Helmut Fleischer: *Marxismus und Geschichte*, Frankfurt 1969.
- Ernest Forthoff: *Der Staat der Industriegesellschaft*, München 1971.
- Jean Fourastié: *Les 40 000 Heures*, Paris 1965.
- André Gunder Frank: *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York 1967.
- André Gunder Frank: *Lumpenbuesia: Lumpendesarrollo*, Caracas 1970.
- André Gunder Frank: *Towards a Theory of Underdevelopment* (opublicerat manuskript).
- C. Freeman: *Research and Development in Electronic Capital Goods*, i *National Institute Economic Review*, nr 34, november 1965.

- C. Freeman: *Chemical Process Plant, Innovation and World Market*, i *National Institute Economic Review*, nr 45, augusti 1968.
- Georges Friedmann et Pierre Naville: *Traité de Sociologie du Travail*, Paris 1961.
- Milton Friedman: *The Optimum Quantity of Money and other Essays*, London 1969.
- Milton Friedman and Anna Jacobson Schwartz: *Monetary Statistics of the United States*, New York 1970.
- Bruno Fritsch: *Die Geld- und Kredittheorie von Karl Marx*, Frankfurt 1968.
- Dennis Gabor: *Inventing the Future*, Pelican Book, 1964.
- J. K. Galbraith: *American Capitalism, the Concept of Countervailing Power*, London 1956.
- J. K. Galbraith: *The Affluent Society*, Pelican Books, 1962.
- J. K. Galbraith: *The New Industrial State*, Pelican Books, 1969.
- J. K. Galbraith: *How to control the Military*.
- Robert E. Gallman: *Commodity Output 1839-1899*, i *Trends in the American Economy in the 19th Century*, vol 24, Studies in Income and Wealth, National Bureau of Economic Research, Princeton 1960.
- Roger Garaudy: *Le grand tournant du socialisme*, NRF, Paris 1969.
- George Garvy: *Kondratieff's Theory of Long Cycles*, i *The Review of Economic Statistics*, vol 25, nr 4, november 1943.
- George Garvy: *N. D. Kondratieff*, i band 6 av *International Encyclopedia of Social Sciences*, New York 1968.
- Eugene D. Genovese: *The Political Economy of Slavery*, New York 1965.
- Joseph M. Gillman: *Das Gesetz des tendenziellen Falls der Profitrate*, Frankfurt 1969.
- Andrew Glyn and Bob Sutcliffe: *The Critical Condition of British Capitalism*, i *New Left Review*, nr 66, mars-april 1971.
- Maurice Godelier: *Rationalité et Irrationalité en Economie*, Paris 1966.
- S. M. Goldfeld: *Commercial Bank Behavior and Economic Activity*, Amsterdam 1966.
- Maurice Goldsmith (red): *Technological Innovation and the Economy*, London 1970.
- Lou Gomolak: *Quattro Giorni di Lavoro e tre di Festa*, i *Espansione*, april 1971.
- L. Landon Goodman: *Man and Automation*, Pelican Books, 1967.
- Antonio Gramsci: *Quaderni del Carcere*, band 2, Torino 1964.
- Henryk Grossmann: *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, Frankfurt 1967. Henryk Grossmann: *Aufsätze zur Krisentheorie*, Frankfurt 1971.
- Rudi Gundel, Horst Heininger, Peter Hess, Kurt Zieschang: *Zur Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, Berlin 1967.
- Jürgen Habermas: *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*, Frankfurt 1969.
- George W. F. Hallgarten: *Imperialismus vor 1914*, München 1963.
- Alvin Hansen and Clemence: *Readings in Business Cycles and National Income*, London 1953.

- Chris Harman: *The Inconsistencies of Ernest Mandel*, i *International Socialism*, nr 41, december 1969/januari 1970.
- Bernard Harms: *Volkswirtschaft und Weltwirtschaft*, Jena 1912.
- Michael Harrington: *The Other America*, London 1963.
- R. F. Harrod: *Money*, London 1969.
- Nikolaus Heckmann: *Ein synergistisches Modell des Long Range Planning*, i *Fortschritt-Berichte des Vereins Deutscher Ingenieure*, Düsseldorf, Reihe Nr. 16, 1965.
- Holger Heide: *Langfristige Wirtschaftsplanung in Schweden*, Tübingen 1965.
- Robert L. Heilbroner: *The Multinational Corporation and the Nation State*, i *The New York Review of Books*, 11 februari 1971.
- Eduard Heimann: *Kapitalismus und Sozialismus*, Potsdam. 1931.
- Federico Hermanin, Karin Monte und Claus Rolshausen (red): *Monopolkapital – Thesen zu dem Buch von Paul A. Baran und Paul M. Sweezy*, Frankfurt 1969.
- S. J. Hiemstra: *How much is being spent in the U. S. this year for food?*, i *Agricultural Situation*, september 1963.
- Rudolf Hilferding: *Das Finanzkapital*, Wien 1923.
- Rudolf Hilferding: Geld und Ware, i *Die Neue Zeit*, årgång 30, band I, nr 22.
- Rudolf Hilferding: *Organisationsmacht und Staatsgewalt*, i *Die Neue Zeit*, årgång 32, band II, nr 4.
- Franz Hinkelammert: *Teoria de la dialectica del desarrollo desigual*, i *Cuadernos de la Realidad Nacional*, CEREN, Universidad Catolica de Chile, nr 6, december 1970.
- Joachim Hirsch: *Wissenschaftlich-technischer Fortschritt und politisches System*, Frankfurt 1971.
- Walter G. Hoffmann: *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Berlin 1965.
- Werner Hoffman: *Die säkulare Inflation*, Berlin 1962.
- Irving Louis Horowitz: *La condition de la classe ouvrière aux Etats-Unis*, i *Sociologie du Travail*, nr 3, 1971.
- Peter Hrubesch: *Konstruktion eines Input-Output-Index zur Messung der Produktivitätsentwicklung in der westdeutschen Landwirtschaft 1950/51 bis 1964/65*, i *Berichte über Landwirtschaft*, årgång 1967, band 45, NF, häfte 3 och 4.
- Stephen H. Hymer: *The efficiency (contradictions) of multinational corporations*, i *The American Economic Review*, vol LX, nr 2, maj 1970.
- Stephen H. Hymer: *The United States Multinational Corporations and Japanese Competition in the Pacific – Lecture prepared for the Conferencia del Pacifico*, Vina del Mar, Chile, 27 september till 3 oktober 1970.
- Arthur Höner-van Gogh: *Der Umsatz geht um in der Kunst*, i *Information der Internationalen Treuhand A. G.*, Basel, häfte 37, november 1971.
- IG Metall: *Zweites Weissbuch zur Unternehmermoral*, Frankfurt 1967.

E. V. Ilenkov: *La dialettica dell' astratto e del concreto nel 'Capitale' di Marx* (inledning av Lucio Colletti), Milano 1961.

Gaston Imbert: *Des Mouvements de longue durée Kondratieff*, Aix-en-Provence 1959.

Imlah: *The terms of trade of the United Kingdom*, i *Journal of Economic History*, november 1950.

International Peace Research Institute: *The Arms Trade with the Third World*, Stockholm 1971.

Internationaler Metallarbeiterbund: *Alljährliche Erhebung iiber Lohn- und Arbeitsbedingungen, Produktion und Beschäftigte in den wichtigsten Zweigen der Metallindustrie*, Genf, 1968.

Walter Isard: *A neglected cycle: the transport-building cycle*, i *Review of Economic Statistics*, band 34, 1942.

G. Jacquemyns: *Histoire de la crise économique des Flandres 1845-1850*, Bruxelles 1929.

G. Jacquemyns: *La société beige sous l'occupation allemande*, Bruxelles 1950.

Pierre Jalée: *L'Impérialisme en 1970*, Paris 1970.

Franz Janossy: *Das Ende der Wirtschaftswunder*, Frankfurt 1969.

Leland Hamilton Jenks: *The Migration of British Capital to 1875*, London 1927.

John Jewkes, David Sawers, Richard Stillerman: *The Sources of Invention* (2nd edition), London 1969.

H. G. Johnson: *Theoretical Problems of the International Monetary System*, i R. N. Cooper (red): *International Finance*, London 1969.

Heinz Jung: *Zur Diskussion um den Inhalt des Begriffs "Arbeiterklasse" und zu Strukturveränderungen in der westdeutschen Arbeiterklasse*, i *Das Argument*, nr 61, december 1970.

Herman Kahn: *The Year 2000*, New York 1967.

Herman Kahn: *The Emerging Japanese Superstate*, London 1971.

Michal Kalecki: *Theorie der wirtschaftlichen Dynamik*, Wien 1966.

K. William Kapp: *The Social Costs of Private Enterprise*, Cambridge Mass. 1950.

K. William Kapp och Fritz Vilmar (red): *Sozialismus der Verluste?* München 1972.

Karl Kautsky: *Die Agrarfrage* (fransk utgåva: *La Question agraire*, Paris 1921).

Karl Kautsky: *Krisentheorie*, i *Die Neue Zeit*, årgång 20, band II, nr 2, 3, 4, 5.

Karl Kautsky: *Die soziale Revolution* (fransk utgåva: *La révolution sociale*, Paris 1921).

Karl Kautsky: *Gold, Papier und Ware*, i *Die Neue Zeit*, årgång 30, band I, nr 24.

Karl Kautsky: *Die Wandlungen der Goldproduktion und der wechselnde Charakter der Teuerung*, Ergänzungsheft nr 16 till *Die Neue Zeit* 1912/1913, 24 januari 1913, Stuttgart. Karl Kautsky: *Der Imperialismus*, i *Die Neue Zeit*, årgång 32, band II, nr 21.

Tom Kemp: *Theories of Imperialism*, London 1967.

Tom Kemp: *Industrialization in nineteenth century Europe*, London 1969.

- John Maynard Keynes: *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London 1936.
- Michael Kidron: *Western Capitalism since the War*, London 1968.
- På tyska: *Rüstung und wirtschaftliches Wachstum*, Frankfurt 1971.
- Michael Kidron: *Maginot Marxism*, i *International Socialism*, nr 36, april-maj 1969.
- Charles P. Kindleberger: *The terms of trade, a European case study*, Cambridge Mass. 1956.
- Charles P. Kindleberger: *Europe and the Dollar*, Cambridge 1966.
- Charles P. Kindleberger: *Europe's Postwar Growth – The Role of Labor Supply*, Cambridge Mass. 1967.
- W. T. C. King: *History of the London Discount Market*, London 1936.
- J. Donald Kingsley: *Representative Bureaucracy*, Yellow Springs, Ohio 1944.
- Leo Kofler: *Geschichte und Dialektik*, Hamburg 1955.
- Leo Kofler: *Technologische Rationalität im Spätkapitalismus*, Frankfurt 1971.
- Günther Kohlmey: *Karl Marx' Theorie von den internationalen Werten, mit einigen Schlussfolgerungen für die Preisbildung im Aussenhandel zwischen den sozialistischen Staaten*, i *Probleme der politischen Ökonomie*, band 5, Berlin 1962.
- N. D. Kondratieff: *Die Weltwirtschaft und ihre Bedingungen während und nach dem Krieg* (på ryska), Moskva 1922. N. D. Kondratieff: *Die langen Wellen der Konjunktur*, i *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, band 56, häfte 3, Tübingen, december 1926.
- N. D. Kondratieff: *Die Preisdynamik der industriellen und landwirtschaftlichen Waren*, i *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, band 60, häfte 1, 1928.
- Karel Kosik: *Die Dialektik des Konkreten*, Frankfurt 1967.
- Hans-Jürgen Krah: *Thesen zum allgemeinen Verhältnis von wissenschaftlicher Intelligenz und proletarischem Klassenbewusstsein*, i *Konstitution und Klassenkampf*, Frankfurt 1971.
- Ottomar Kratsch: *Die Wirkung der Amortisationen auf die Akkumulation des Kapitals im staatsmonopolistischen Kapitalismus*, Berlin 1962.
- F. W. J. Kriellaars: *Landbouwproblematiek bij economische groei*, Leiden 1965.
- Leo N. Kritzman: *Die heroische Periode der grossen russischen Revolution*, Frankfurt 1971.
- Jürgen Kuczynski: *Die Theorie der Lage der Arbeiter*, Berlin 1948.
- Jürgen Kuczynski: *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland* (2 band), Berlin 1949.
- Jürgen Kuczynski: *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, band 28, Berlin 1964.
- R. Kuczynski: *Arbeitslohn und Arbeitszeit in Europa und Amerika 1870-1909*, Berlin 1913.
- Thomas S. Kuhn: *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1964. Tyska: *Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen*, Frankfurt 1967.
- Josef Kulischer: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte* (2 band), Berlin 1958.
- Karl Kühne: *Ökonomie und Marxismus*, Neuwied 1972.

Anne-Marie Kumps och Michel Cardon de Lichtbuer: *La concentration conglomerate*, i *Reflets et perspectives de la vie économique*, nr 2, 1971.

V. Kuusinen (red): *Les principes du marxisme-léninisme*, Moskva 1961.

Simon Kuznets: *Schumpeter's Business Cycles*, i *Economic Change, Selected Essays*, New York 1953.

Simon Kuznets: *Quantitative Aspects of Economic Growth of National Income Level and Structure of Foreign Trade*, i *Economic Development and Cultural Change*, vol 15, nr 2, Chicago, jan. 1967.

Ernest Labrousse, Pierre Leon, Pierre Goubert, m. fl.: *Histoire économique et sociale de la France*, band 2, Paris 1970.

Ernesto Laclau: *Feudalism and Capitalism in Latin America*, i *New Left Review*, nr 67, maj-juni 1971.

David S. Landes: *The unbound Prometheus*, Cambridge 1970.

Oskar Lange: *Entwicklungstendenzen der modernen Wirtschaft und Gesellschaft*, Wien 1964.

Oskar Lange: *Theory of Reproduction and Accumulation*, Warszawa 1969.

Oskar Lange: *Politische Ökonomie* (2 band), Frankfurt 1969.

Robert Lattes: *Mille Milliards de Dollar*, Paris 1969.

Emil Lederer: *Grundzüge der ökonomischen Theorie*, Tübingen 1922.

Henri Lefebvre: *Vers le Cybernanthrope*, Paris 1971.

Henri Lefebvre: *La Pensée marxiste et la Ville*, Tournai 1972.

Melvin M. Leiman: Jacob N. Cardozo, *Economic Thought in the Antebellum South*, New York 1966.

Alfred Lemnitz: *Die westdeutsche Bundesrepublik – Ein Staat der Monopole*, i *Einheit*, 11/1964.

W. I. Lenin: *Le développement du capitalisme en Russie, Oeuvres*, band 3, Paris 1965.

W. I. Lenin: *Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus*, i *Ausgewählte Werke in zwei Bänden*, band I, Berlin 1951.

W. I. Lenin: *Oeuvres*, band 24, Paris 1967.

W. I. Lenin: *Sämtliche Werke*, 2:a upplagan, band XXV, Berlin 1930.

W. I. Lenin: *Werke*, band 27, Berlin 1960.

W. I. Lenin: *Oeuvres*, band 29, Paris 1962.

W. I. Lenin: *Hefte zum Imperialismus*, Berlin 1957.

W. I. Lenin: *Staat und Revolution*, i *Ausgewählte Werke in zwei Bänden*, band II, Berlin 1952.

W. I. Lenin och G. Zinoviev: *Gegen den Strom*, Hamburg 1921.

Antonio Lettieri: *Qualifiche iche scuola e orari di lavoro*, i *Problemi del Socialismo*, Nueva Serie, anno XII, nr 49, november-december 1970.

Charles Levinson: *Capital, Inflation and the Multinationals*, London 1971.

Bernard Lewis: *The Emergence of Modern Turkey* (2:a upplagan), London 1968.

- Gordon K. Lewis: *The Growth of the Modern West Indies*, New York 1968.
- W. Arthur Lewis: *Development with unlimited supplies of labor*, i *The Manchester School of Economic and Social Studies*, vol 22, maj 1954.
- W. Arthur Lewis: *Unlimited Labour – Further Notes*, i *The Manchester School of Economic and Social Studies*, vol 26, nr 1, 1958.
- S. Lilley: *Essays on the social history of science*, Köpenhamn 1953.
- E. Lipson: *The Economic History of England*, London 1931.
- W. W. Lockwood: *The economic development of Japan*, Princeton 1954.
- M. Lohmann: *Der Wirtschaftsplan des Betriebes und der Unternehmung*, Berlin 1928.
- Helmut Ludwig: *Die Grössendegression der technischen Produktionsmittel*, Köln 1962.
- Georg Lukács: *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Berlin 1923.
- Georg Lukács: *Die Zerstörung der Vernunft*, Neuwied 1962.
- Ferdinand Lundberg: *The Rich and the Super-Rich*, New York 1968.
- Rosa Luxemburg: *Schriften zur Theorie der Spontaneität*, Hamburg 1970.
- Rosa Luxemburg: *Die Akkumulation des Kapitals*, Berlin 1923.
- Rosa Luxemburg: *Einführung in die Nationalökonomie*, Berlin 1925.
- Eugen Löbl: *Geistige Arbeit, die wahre Quelle des Reichtums*, Wien 1968.
- Roland N. MacKean (red): *Issues in Defence Economics*, National Bureau of Economic Research, New York 1967.
- Ernest Mandel: *Traité d'Economie Marxiste*, Paris 1962 (tysk utgåva: *Marxistische Wirtschaftstheorie*, Frankfurt 1968).
- Ernest Mandel: *The Economics of Neocapitalism*, i *The Socialist Register* 1964, London.
- Ernest Mandel: *Die Marx'sche Theorie der ursprünglichen Akkumulation und die Industrialisierung der Dritten Welt*, i *Folgen einer Theorie – Essays über 'Das Kapital' von Karl Marx*, Frankfurt 1967.
- Ernest Mandel: *Die E. W. G. und die Konkurrenz Europa-Amerika*, Frankfurt 1968.
- Ernest Mandel: *Entstehung und Entwicklung der ökonomischen Lehre von Karl Marx*, Frankfurt 1968.
- Ernest Mandel: *Die deutsche Wirtschaftskrise – Lehren der Rezession 1966/67*, Frankfurt 1969.
- Ernest Mandel: *Friedliche Koexistenz und Weltrevolution*, Mannheim 1970 (på svenska: *Världsrevolution eller "fredlig samexistens"?*, Rött Forum 5).
- Ernest Mandel: *Lenin und das Problem des proletarischen Klassenbewusstseins*, i *Lenin, Revolution und Politik*, Frankfurt 1970.
- Ernest Mandel: *Arbeiterkontrolle, Arbeiterräte, Arbeiterselbstverwaltung*, Frankfurt 1970 (på svenska: *Arbetarkontroll, arbetarråd, arbetarstyre*, Partisanförlaget 1971).
- Ernest Mandel: *Imperialismo y burguesia nacional en America Latina*, i *Cuarta Internacional*, nr 2, februari 1971 (på svenska: *Imperialismen och den nationella bourgeoisin i Latinamerika*, i Röda Häftan 13/14).

- Edwin Mansfield: *The Economics of Technological Change*, London 1969.
- Herbert Marcuse: *One-Dimensional Man*, London 1964.
- Ruy Mauro Marini: *Subdesarrollo y Revolucion*, Mexico 1969.
- Robin Marris: *The Economic Theory of Managerial Capitalism*, London 1967.
- Karl Marx-Friedrich Engels: *Ökonomisch-philosophische Manuskripte*, i *MEW*, Ergänzungsband I, Berlin 1968.
- Karl Marx-Friedrich Engels: *Die deutsche Ideologie*, *MEW*, band 3, Berlin 1969.
- Karl Marx-Friedrich Engels: *Manifest der Kommunistischen Partei*, i *MEW*, band 4, Berlin 1969.
- Karl Marx, *Das Elend der Philosophie*, i *MEW*, band 4, Berlin 1969.
- Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1953 (på svenska: *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin* i urval av Sven-Eric Liedman, TemaTeori 5). Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, i *MEW*, band 13, Berlin 1961 (på svenska: *Till kritiken av den politiska ekonomin*, Stockholm 1969).
- Karl Marx: *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, Arkhiv Marksas i Engelsas, band 2, Moskva 1933 (tysk-ryska utgåva).
- Karl Marx: *Lohn, Preis und Profit*, i *MEW*, band 16, Berlin 1964.
- Karl Marx: *Theorien über den Mehrwert* (4 band), Stuttgart 1919.
- Karl Marx: *Das Kapital*, band 1, *MEW*, band 23, Berlin 1969.
- Karl Marx: *Das Kapital*, band 2, *MEW*, band 24, Berlin 1969.
- Karl Marx: *Das Kapital*, band 3, *MEW*, band 25, Berlin 1969.
- Karl Marx: *Randglossen zu Wagners 'Lehrbuch der politischen ökonomie'*, i *MEW*, band 19, Berlin 1962.
- Karl Marx-Friedrich Engels: *Briefwechsel*, *MEW*, band 2739, Berlin.
- Pierre Massé: *Le Plan ou l'Anti-Hasard*, Paris 1965.
- Paul Mattick: *Werttheorie und Kapitalakkumulation*, i Claus Rolshausen (red): *Kapitalismus und Krise*, Frankfurt 1970.
- Andrew Maxwell: *On the Notion of 'Wealth'*, i *Contemporary Issues*, vol 14, nr 55, april 1971.
- Hans Mayr, Nat Weinberg, Hans Porschlegel, m. fl.: *Automation: Risiko und Chance*, 2 band, Frankfurt 1965.
- Donella H. och Dennis H. Meadows, Jörgen och William Randers, William W. Behrens III: *The Limits to Growth*, New York 1972.
- Gardiner C. Means: *Pricing Power and the Public Interest*, New York 1962.
- Bernard Meier: *Salaires, Systématique de Rendement*, Luzern 1968.
- Jean Meynaud: *La Technocratie*, Paris 1964.
- J. C. Michaud: *Théorie et Histoire dans le 'Capital' de Marx*, Milano 1960.
- Ralph Miliband: *The State in Capitalist Society*, London 1969.

- E. J. Mishan: *The Costs of Economic Growth*, 1969.
- E. J. Mishan: *Cost-Benefit Analysis*, London 1971.
- B. R. Mitchell och P. Deane: *Abstract of British Historical Statistics*, Cambridge 1962.
- Aldo Alessandro Mola: *L'Economia italiana dopo l'unità*, Torino 1971.
- Editors Monthly Review: The Long-Run Decline in Liquidity, i *Monthly Review*, vol 22, nr 4, september 1970.
- Otto Morf: *Das Verhältnis von Wirtschaftstheorie und Wirtschaftsgeschichte bei Karl Marx*, Bern 1951.
- Nathalie Moszkowska: *Zur Dynamik des Spätkapitalismus*, Zürich 1943.
- Mulhall: *Dictionary of Statistics*, London 1899.
- Mulhall-Harper: *Comparative Statistical Tables and Charts of the World*, Commercial Museum, Philadelphia 1899.
- Robin Murray: *Internationalization of Capital and the Nation-State*, i *New Left Review*, nr 67, maj-juni 1971.
- Urs Müller Plantenberg: *Technologie et dépendance*, i *Critiques de l'économie politique*, nr 3, april-juni 1971.
- W. F. Mueller: *A Theory of Conglomerate Mergers*, i *Quarterly Journal of Economics*, november 1969.
- Wolfgang Müller-Christel Neusüss: *Die Sozialstaatsillusion und der Widerspruch von Lohnarbeit und Kapital*, i *Sozialistische Politik*, 6/7, juni 1970.
- H. Myint: *The Economics of the Developing Countries*, London 1964.
- Walter Izared-John Cumberland: *Regional Input-Output Analysis*, i *Bulletin de l'Institut International de Statistique*, Stockholm 1958.
- Masayoshi Namiki: *The Fann Population in Japan 1872-1965*, Agricultural Development Series, Tokyo (utan datum).
- Pierre Naville: *Le Salaire socialiste* (2 band), Paris 1970.
- Pierre Naville och Pierre Rolle: *Problèmes posés par la mesure des effets de l'automation dans les études de cas en France*, i *Cahiers d'étude des sociétés industrielles et de l'automation*, nr 6, 1964.
- Herman Ramirez Necochea: *Englands wirtschaftliche Vorherrschaft in Chile*, i *Lateinamerika zwischen Emanzipation und Imperialismus*, Berlin 1961.
- Herman Ramirez Necochea: *Historia del Imperialismo en Chile*, La Habana 1966.
- E. L. Nelson och F. Cutler: *The International Investment Position of The United States in 1967*, i *Survey of Current Business*, vol 48, nr 10, oktober 1968.
- Richard R. Nelson, Merton J. Peck och D. Kalachek: *Technology, Economic Growth and Public Policy*, Washington 1967.
- Franz Neumann: *Behemoth*, New York 1963.
- Neusüss-Blanke-Altwater: *Kapitalistischer Weltmarkt und Weltwährungskrise*, i *Probleme des Klassenkampf*, nr 1, november 1971.
- Max Nicholson: *The Environmental Revolution*, London 1969.

- Hugh Nicol: *The Limits of Man*, London 1967.
- Martin Nikolaus: *Kontroverse über die Möglichkeit einer Revolution in den U. S. A.* (med Ernest Mandel), Berlin 1970.
- Martin Nikolaus: *Die Objektivität des Imperialismus*, Berlin 1971.
- Kwame Nkrumah: *Neo-Colonialism, the last stage of imperialism*, London 1965.
- George Novack: *U. S. Capitalism: national or international?*, i *Essays on American History*, New York 1969.
- George Novack: *The Permanent Revolution in Latin America*, i *Intercontinental Press*, vol 8, nr 38, 16 november 1970.
- James O'Connor: *The Fiscal Crisis of the State*, i *Socialist Revolution*, januari/februari 1970.
- O. N. U.: *Etude sur l'Economie mondiale*, vol I, New York 1963.
- O. N. U.: *Prix relatifs des exportations et importations des pays sous-développés*, New York 1949.
- Hedwig Ortmann: *Arbeiterfamilie und sozialer Aufstieg*, München 1971.
- E. R. J. Owen: *Cotton Production and the Development of the Cotton Economy in 19th Century Egypt*, i Charles Issawi (red): *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Oxford 1965.
- Vance Packard: *The Waste Makers*, 1963.
- Vance Packard: *The Naked Society*, 1966.
- George Padmore: *Africa, Britain's Third Empire*, London 1948.
- F. W. Paish: *The Limits of Income Policies*, i F. W. Paish och Hennessy: *Policy for Incomes*, Hobart Paper 29, Institute of Economic Affairs, 4:e upplagan, London 1968.
- Christian Palloix: *Problèmes de la croissance en économie ouverte*, Paris 1969.
- Parvus: *Die Handelskrise und die Gewerkschaften*, München 1901.
- E. B. Pasukanis: *La théorie générale du droit et le marxisme, Etudes et Documentations internationales*, Paris 1970.
- T. Pavel: *Pour un juste calcul de la rentabilité et l'efficacité du commerce extérieur socialiste*, i *Etudes économiques*, nr 106-107, 1957.
- Lester B. Pearson (chairman): *Partners in Development, Report of the Commission on International Development*, London 1969.
- Merton J. Peck och Frederick M. Scherer: *The Weapons Acquisition Process, an Economic Analysis*, Division of Research, Graduate School of Business Administration, Boston 1962.
- François Perroux: *L'Economie du XXe siècle*, Paris 1964.
- François Perroux, J. Denizet och H. Bourguinat: *Inflation, Dollar, Euro-Dollar*, Paris 1971.
- Werner Petrowsky: *Zur Entwicklung der Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus*, i *Probleme des Klassenkampfes*, nr 1, november 1971.
- A. W. Phillips: *The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Monage Wage Rates in the United King-dom 1861-1957*, i *Economica*, vol 15, november 1958.

Joseph D. Phillips: *Labor's Share and Wage Parity*, i *Review of Economics and Statistics*, maj 1960.

A. C. Pigou: *The Economics of Welfare*, London 1960.

Friedrich Pollock: *Automation*, Frankfurt 1964.

Potter och Christie: *Trends in Natural Resource Commodities*, Baltimore 1962.

Nicos Poulantzas: *Pouvoir politique et classes sociales*, Paris 1968.

Theodor Prager: *Wirtschaftswunder oder keines?*, Wien 1963.

Paul Prebich: *The Economic Development of Latin-America and its Problems*, U. N. O., New York 1950.

Robert Presthus: *The Organizational Society*, 1962.

Programme du Parti Communiste de l'Union Soviétique (förslag), Moskva 1961.

Anibal Quijano: *Nationalism and Capitalism in Peru*, i *Monthly Review*, vol 23, nr 3, juli-augusti 1971.

Karl Renner: *Die Wirtschaft als Gesamtprozess und die Sozialisierung*, Berlin 1924.

Report of the Committee on Invisible Exports: Britain's Invisible Earnings, British National Export Council, London 1967.

Hansjörg Reuter: *Einfluss der Automatisierung auf Werkstück und Werkzeugmaschine*, i *Fortschritt-Berichte*, V. D. I. Zeitschrift Reihe 1, nr 8, oktober 1966.

Gerhart E. Reuss: *Management im Zeitalter des Elektronenrechners*, Basel 1965.

Richta Report: *Politische Ökonomie des 20. Jahrhunderts*, Frankfurt 1970.

James Ridgeway: *The Politics of Ecology*, New York 1970.

Joan Robinson: *An Essay on Marxian Economics*, London 1966.

Sidney E. Rolfe och Walter Dänim (red): *The Multinational Corporation in the World Economy*, New York 1970.

Rosario Romeo: *Risorgimento e Capitalismo*, Bari 1963.

Roman Rosdolsky: *Zur Entstehungsgeschichte des Marx'schen Kapital* (2 band), Frankfurt 1968.

Günther Rose: *Industrie-Gesellschaft und Konvergenztheorie*, Berlin 1971.

Hans Rosenberg: *Political and Social Consequences of the Great Depression of 1773-1896*, i *The Economic History Review*, nr 1-2, 1943.

M. Rosenthal: *Les problèmes de la dialectique dans le 'Capital' de Marx*, Moskva 1959.

Karl-Heinz Roth och Eckard Kanzow: *Unwissen als Ohnmacht – Zum Wechselverhältnis von Kapital und Wissenschaft*, Berlin 1970.

Harry Rothman: *Murderous Providence – A Study of Pollution in Industrial Societies*, London 1972.

Robert Rowthorn (i samarbete med Stephen Hymer): *International Big Business 1957-1967*, Cambridge 1971.

Robert Rowthorn: *Imperialism, Unity or Rivalry?*, i *New Left Review*, nr 69, september-oktober 1971.

Jacques Rueff: *L'Age de l'Inflation*, Paris 1967. Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung: *Jahresgutachten 1969*, Drucksache VI/100, Deutscher Bundestag, 6. Wahlperiode.

Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung: *Jahresgutachten 1971/72*, Stuttgart 1971.

Emile Sader: *Sur la politique économique brésilienne*, i *Critiques de l'économie politique*, nr 3, april-juni 1971.

W. E. G. Salter: *Productivity and Technical Change*, Cambridge 1960, Omer Celal Sarç: The Tanzimat and our Industry, i Charles Issawi: *The Economic History of the Middle East*, Chicago 1966.

Léon Sartre: *Esquisse d'une théorie marxiste des crises périodiques*, Paris 1937.

R. S. Sayers: *Modern Banking* (7:e upplagan), Oxford 1967.

Frederic M. Scherer: *The Weapons Acquisition Process: Economic Incentives*, Division of Research, Graduate School of Business Administration, Boston 1964.

Charles C. Schultze: *Recent Inflation in the United States*, U. S. Congress, Joint Economic Committee, Study Paper I, Washington 1959.

Joseph A. Schumpeter: *The Theory of Economic Development*, New York 1961.

Joseph A. Schumpeter: *Business Cycles* (2 band), New York 1939.

Joseph A. Schumpeter: *History of Economic Analysis*, New York 1954.

Joseph A. Schumpeter: *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York 1962.

Karl-Theodor Schuon: *Wissenschaft und Politik in der spätkapitalistischen Klassengesellschaft*, i *Das Argument*, nr 65, augusti 1971.

D. Schwartzman: *The Effect of Monopoly on Price*, i *Journal of Political Economy*, augusti 1959.

Tibor Scitovsky: *Welfare and Competition*, London 1952.

Tibor Scitovsky: *Economic Theory and Western European Integration*, 3:e tryckningen, London 1967.

François Sellier: *Investitionspolitik bei technischem Fortschritt*, i *Automation, Risiko und Chance* (band I), Frankfurt 1965.

Emilio Sereni: *Il Capitalismo nelle Campagne*, Torino 1968.

Emilio Sereni: *Capitalismo e Mercato nazionale in Italia*, Roma 1968.

Paul Sering: *Jenseits des Kapitalismus* (3:e upplagan), Nürnberg 1948.

Jean-Jacques Servan-Schreiber: *Le Défi américain*, Paris 1967.

Andrew Shonfield: *Modern Capitalism*, Oxford University Press 1969.

Leonard S. Silk: *The Research Revolution*, New York 1960.

Kenneth Simmonds i Courtney Brown: *World Business, Promise and Problems*, New York 1969.

I. M. Smilianskaya: *The Desintegration of Feudal Relations in Syria and Lebanon in the Middle of the 19th Century*, i Charles Issawi: *The Economic History of the Middle East*, Chicago 1966.

- Thomas C. Smith: *Political Change and Industrial Development in Japan, Government Enterprise 1868-1880*, Stanford University Press, 2:a upplagan, 1965.
- K. Spiethoff: *Die wirtschaftlichen Wechsellagen*, Tübingen 1955.
- J. Stanley och M. Pearton: *The International Trade in Arms*, London 1972.
- Statistical Abstract of the United States, 1948*, Washington.
- Statistical Abstract of the United States, 1968*, Washington.
- Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1969*.
- Fritz Sternberg: *Der Imperialismus*, Frankfurt 1971 (reprint).
- Fritz Sternberg: *Der Imperialismus und seine Kritiker*, Berlin 1929.
- Fritz Sternberg: *Eine Umwälzung der Wissenschaft?*, Berlin 1930.
- George W. Stocking och Myron W. Watkins: *Cartels in Action*, New York 1946.
- John Strachey: *Contemporary Capitalism*, London 1956.
- S. Strumilin: *Industrial Crises in Russia 1847-1867*, i F. Crouzet, W. H. Chaloner och W. M. Stern (red): *Essays in European History 1789-1914*, London 1969.
- Ingvar Svennilson: *Growth and Stagnation in the European Economy*, United Nations Economic Commission for Europe, Geneva 1954.
- Paul M. Sweezy: *The Theory of Capitalist Development*, New York 1942.
- Paolo Sylos Labini: *Oligopolo e Progresso Tecnico*, Torino 1967.
- Paolo Sylos Labini: *Problemi dello sviluppo economico*, Bari 1970.
- S. J. Tambia: *The Role of Savings and Wealth in Southern Asia and The West* (kapitlet om Ceylon), UNESCO, Paris 1963.
- G. Rattrey Taylor: *The Biological Timebomb*, London 1969.
- Victor Tcheprakov: *Le capitalisme monopoliste d'Etat*, Moskva 1969.
- George Terborgh: *Business Investment Policy*, Machinery and Allied Products Institute, Washington 1962.
- Hilde Timberlake-Weber: *Anpassungsprobleme der Landwirtschaft im Wachstumsprozess der amerikanischen Wirtschaft*, i *Berichte über Landwirtschaft*, band 41, N. F., häfte 3-4, 1963.
- Jan Tinbergen och Polak: *The Dynamics of Business Cycles*, London 1950.
- Jan Tinbergen, H. Linnemann, J. P. Reonk: *Convergence of Economic Systems in East and West*, i E. Benoit (red): *Disarmament and World Economic Interdependence*, New York 1967.
- Jan Tinbergen: *Wirtschaftspolitik*, Freiburg 1968.
- Robert Triffin: *Europe and the Money Muddle*, New Haven 1957.
- Robert Triffin: *Gold and the Dollar Crisis*, New Haven 1961.
- Leon Trotsky: *The Curve of Capitalist Development*, i *Vjestnik Sotsialistitscheskoi Akademii*, häfte 4, april-juli 1923 (på svenska: *Den kapitalistiska utvecklingskurvan*, i *Fjärde Internationalen*, nr 3, 1973).
- Leon Trotsky: *The Economic Conjuncture and the World Labor Movement*, i *The First Five Years of the Communist International*, New York 1953.

- Leon Trotsky: *Report on the World Economic Crisis and the Tasks of the Communist International* (1921), i *The First Five Years of the Communist International*, New York 1953.
- Leon Trotsky: *The Third International after Lenin*, New York 1970.
- Leon Trotsky: *The Death Agony of Capitalism and the Tasks of the Fourth International*, i *The Founding Conference of the Fourth International*, New York 1939.
- Leon Trotsky: *Trade-Unions in the Epoch of Imperialist Decay*, i *Leon Trotsky on the Trade-Unions*, New York 1969.
- Shigeto Tsuru: *Adonde va el Capitalismo?*, Barcelona 1967.
- U. S. Department of Commerce: *Long-Term Economic Growth 1860-1965*, Washington 1966.
- U. S. Department of the Interior, *Bureau of the Mines: Mineral Yearbook 1965*, Area Reports: International, Washington 1966.
- A. P. Usher: *A History of Mechanical Inventions* (revised edition), Harvard University Press 1954.
- Jacques Valier-Gilles Jourdain: *L'Échec des Explications bourgeoises de l'Inflation*, i *Critiques de l'Économie politique*, nr 1, september-december 1970.
- Jacques Valier-Gilles Jourdain: *Accumulation monopolistique, inflation rampante et inflation*, i *Critiques de l'Économie politique*, nr 1, september-december 1970.
- T. N. Vance: *The Permanent War Economy*, Berkeley, Calif. 1970.
- Eugen Varga: *Goldproduktion und Teuerung*, i *Die Neue Zeit*, årgång 30, band I, nr 7.
- Eugen Varga: *Goldproduktion und Teuerung*, i *Die Neue Zeit*, årgång 31, band I, nr 16.
- Eugen Varga: *Geld und Kapital in der Kriegswirtschaft*, i *Die Neue Zeit*, årgång 34, band I, nr 26.
- Eugen Varga: *Die wirtschaftspolitischen Probleme der proletarischen Diktatur*, Wien 1920.
- Eugen Varga: *Die Niedergangsperiode des Kapitalismus*, Hamburg 1922.
- Eugen Varga: *Die Krise der kapitalistischen Weltwirtschaft* (2:a upplagan), Hamburg 1922.
- Eugen Varga: *Die Krise des Kapitalismus und ihre politischen Folgen*, Frankfurt 1969.
- Eugène Varga: *Essais sur l'économie politique du capitalisme*, Moskva 1967.
- Eugen Varga och L. Mendelsohn (red): *New Data for Lenin's 'Imperialism'*, New York 1940.
- Benoit Verhaegen: *Contribution à l'Histoire économique des Flandres* (2 band), Louvain 1961.
- Fritz Vilmar: *Rüstung und Abrüstung im Spätkapitalismus*, Frankfurt 1965.
- Ernst Wagemann: *Wo kommt das viele Geld her?*, Düsseldorf 1940.
- Murray Weidenbaum: *Friedliche Nützung der Rüstungsindustrie*, i *Atomzeitalter*, nr 5, 1964.
- Ulrich Weinstock: *Das Problem der Kondratieff-Zyklen*, Berlin-München 1964.
- William H. Whyte: *The Organization Man*, London 1960.
- Eric Williams: *Capitalism and Slavery*, London 1964.
- Gordon Wills, David Ashton och Bernard Taylor (red): *Technological Forecasting and Corporate Strategy*, Bradford University Press 1969.

Margaret Wirth: *Kapitalismustheorie in der DDR*, Frankfurt 1972.

Sam de Wolff: *Het economisch Getij*, Amsterdam 1929.

Sam de Wolff: *Prosperitäts- und Depressionsperioden*, i Otto Jensen (red): *Der lebendige Marxismus*, Jena 1924.

Gordon Yewdall (red): *Management Decision Making*, London 1969.

Allan H. Young: *Alternative Estimates of Corporate Depreciation and Profits*, i *Survey of Current Business*, vol 48, nr 4 och 5 (april och maj 1968).

Ernest Zahn: *Soziologie der Prosperität*, München 1964.

Zarnowitz: *Unfilled Orders, Price Changes and Business Fluctuations*, i *Review of Economics and Statistics*, november 1962.

Jindrich Zeleny: *Die Wissenschaftslogik und 'Das Kapital'*, Frankfurt 1969.